

Seria *Collegium. Psihologie* este coordonată de Adrian Neculau.

Gerald Matthews este profesor de psihologie la Universitatea din Cincinnati și a predat anterior la Universitățile din Aston și Dundee. Este coautor a numeroase volume, printre care se numără *Attention and Emotion: A Clinical Perspective* (Lawrence Erlbaum, Hove, 1994), care a primit în 1998 premiul decernat de British Psychological Society, și a publicat numeroase articole în domeniul cercetării personalității.

Ian J. Deary este profesor de psihologie diferențială la Universitatea din Edinburgh. Este, de asemenea, medic practician și membru al Royal College of Psychiatrists. A scris numeroase lucrări despre personalitate și inteligență și a câștigat în 2002 premiul decernat de British Psychological Society cu *Looking Down on Human Intelligence* (Oxford University Press, Oxford, 2000).

Martha C. Whiteman este lector de psihologie la Universitatea din Edinburgh. Cercetările ei vizează personalitatea, bolile cardiovasculare, îmbătrânirea și sănătatea publică. A publicat articole în reviste medicale și psihologice, printre care se numără *The Lancet* și *Psychosomatic Medicine*.

Gerald Matthews, Ian J. Deary, Martha C. Whiteman, *Personality Traits*, 2003
Published by the Press Syndicate of the University of Cambridge

© Cambridge University Press 2003
© 2005 by Editura Polirom, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700506
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37, P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

MATTHEWS, GERALD

Psihologia personalității: trăsături, cauze, consecințe / Gerald Matthews, Ian J. Deary, Martha C. Whiteman; trad. de Dana Ligia Ilin; cuv. înainte de Constantin Enăchescu. – Iași: Polirom, 2005

ISBN: 973-46-0127-X

- I. Deary, Ian J.
- II. Whiteman, Martha C.
- III. Ilin, Dana Ligia (trad.)
- IV. Enăchescu, Constantin (pref.)

159.923(075.8)

Printed in ROMANIA

**Gerald Matthews, Ian J. Deary,
Martha C. Whiteman**

PSIHOLOGIA PERSONALITĂȚII

Trăsături, cauze, consecințe

Cuvânt înainte de Constantin Enăchescu
Traducere de Dana Ligia Ilin

**POLIROM
2005**

15-X 11-2005
Acu- 64.660

Tablă de materii

Lista figurilor	11
Lista tabelelor	13
Lista casetelor	15
Cuvânt înainte (Constantin Enăchescu)	17
Prefață la prima ediție	19
Prefață la a doua ediție	23

I

Natura trăsăturilor de personalitate

1. Conceptul de trăsătură și teoria personalității	27
Introducere : concepții despre trăsături	27
Concepții uzuale despre trăsături	27
Concepții științifice despre trăsături	28
O scurtă istorie a trăsăturilor	32
Cele patru umori	32
Începuturile științei trăsăturilor	34
Primele studii empirice	34
Începuturile teoriei trăsăturilor	35
Metode psihometrice de identificare a dimensiunilor personalității	36
Elaborarea chestionarelor și psihometria	36
Psihometria cu scale unice	37
Psihometria grupului de trăsături : analiza factorială	38
Limitele analizei factoriale	40
Alte tehnici ale analizei factoriale	41
Principalii factori ai personalității : 16PF și alte chestionare	42
Chestionarul celor 16 factori de personalitate (16PF)	42
Alte sisteme de factori primari	45
Factorii de rang superior : „cei cinci mari” sau „cei trei gigantici” ?	45
Modelul cu trei factori al lui H.J. Eysenck	45
Modelul cu cinci factori al lui Costa și McCrae	47
Concepții actuale despre structura personalității	48
Consensul din metoda lexicală	49
Consensul din studiile bazate pe chestionare	53
Îndoilei care persistă : probleme psihometrice și teoretice	54
Concluzii	60
Lecturi suplimentare	61
2. Persoane, situații și interacționism	62
Trăsături și situații	62

<i>Critica „situaționistă” a trăsăturilor</i>	63
<i>Testarea constanței din studiile empirice</i>	63
<i>Consecvența comportamentului : rolul contextului</i>	66
<i>Implicațiile controverselor „situaționiste” pentru cercetarea legată de trăsături</i>	68
<i>Interacționismul</i>	72
Trăsăturile apar sau nu în toate culturile ?	75
<i>Studii interculturale legate de trăsături</i>	77
<i>Caracterul general intercultural al trăsăturilor : concluzii</i>	79
Concluzii	79
<i>Lecturi suplimentare</i>	80
3. Personalitatea de-a lungul vieții	81
Stabilitatea trăsăturilor	81
<i>Studii empirice despre stabilitate</i>	82
<i>Studii despre „cei cinci mari” și despre trăsăturile eysenckiene</i>	84
<i>Stabilitatea : alte aspecte</i>	86
Temperamentul	87
<i>Instrumente de măsurare a temperamentului</i>	88
<i>Tradiția neopavloviană</i>	90
<i>Relația dintre temperament și personalitate</i>	92
Temperament, personalitate și stabilitate : studii longitudinale	93
Concluzii	98
<i>Lecturi suplimentare</i>	99
4. Trăsături stabile și stări efemere	100
Introducere : poziția stărilor în teoria trăsăturilor	100
Modele trăsătură-stare	101
<i>Criteriile lui Zuckerman pentru măsurarea stărilor</i>	101
<i>Statutul cauzal al stărilor ca variabile mediatore</i>	103
<i>Teorii despre medierea efectuată de stări</i>	104
Dimensiunile stărilor : afectul, dispoziția și excitația autodescrisă	108
<i>Două dimensiuni ale dispozițiilor : energia și tensiunea</i>	109
<i>Modelele tridimensionale : separarea plăcerii de excitație</i>	112
<i>Diferențierea emoțiilor negative</i>	113
<i>Validitatea scalelor dispozițiilor</i>	115
Dincolo de dispoziție : domenii suplimentare ale stărilor	118
<i>Aspectele cognitive ale stării</i>	118
<i>Stările subiective și „trilogia minții”</i>	119
Trăsături și stări : studii empirice	121
<i>Studii corelative : extraversiunea și nevrozismul</i>	123
<i>Dincolo de afectivitatea pozitivă și negativă : alte trăsături, alte stări</i>	126
<i>Studii experimentale</i>	128
<i>Explicarea corelării stărilor cu extraversiunea și cu nevrozismul</i>	130
Concluzii	133
<i>Notă</i>	134
5. Alternative la teoria trăsăturilor	135
Trăsăturile în teoria psihodinamică	136
<i>Contribuția psihanaliștilor</i>	136
<i>Correspondența dintre modalitățile de studiere a structurii personalității pe bază psihodinamică și pe baza trăsăturilor</i>	137
<i>Studii empirice de psihanaliză și personalitate</i>	139
Inconștientul : studii contemporane	141
<i>Studii experimentale despre inconștient</i>	142
<i>Implicațiile legate de teoria trăsăturilor</i>	144
Metodele de cercetare umaniste și fenomenologice	145
<i>Explorarea sinelui</i>	146
<i>Autoconstrucția personalității</i>	147
<i>Conflict și patologie</i>	148

<i>Autorealizarea</i>	148
<i>Studii contemporane despre motivația direcționată către sine</i>	149
Concluzii	152

II

Cauzele trăsăturilor de personalitate

6. Genele, mediul ambiant și trăsăturile de personalitate	157
Introducere	157
<i>Trei proiecte fundamentale</i>	157
<i>Studii despre gemeni</i>	160
<i>Studii despre adopție</i>	161
<i>Studii de genetică moleculară (quantitative trait loci – QTL)</i>	162
Studiile despre gemeni	163
<i>Un model de tipul gene-mediului pentru extraversiune în cinci studii despre gemeni</i>	164
<i>Variația genetică neaditivă</i>	165
<i>Ipoteza mediilor ambiante egale</i>	166
Alte proiecte de cercetare	167
<i>Studiile despre adopție</i>	167
<i>Studii despre familiile gemenilor</i>	168
<i>Studii despre gemeni despărțiți</i>	169
<i>Modelarea cumulată a proiectelor de studii</i>	170
Genele, mediul ambiant și unele trăsături de personalitate	171
Alte aspecte ale cercetării genetice	173
<i>Mediul</i>	173
<i>Modificarea personalității</i>	179
<i>Covariația genetică</i>	179
Studii de genetică moleculară legate de personalitate	182
Concluzii	185
7. Psihofiziologia trăsăturilor	187
Introducere : metode neuropsihologice de cercetare a personalității	187
Schițe ale teoriei neuropsihologice	189
<i>Teoria lui Eysenck (1967) despre excitație</i>	190
<i>O variantă de sistem nervos conceptual : Gray (1991)</i>	191
<i>Complexitatea personalității : modelul lui Zuckerman (1991)</i>	193
<i>De la creier la comportament : verificarea teoriilor neuropsihologice</i>	194
Tehnicile psihofiziologice : rezumat și exemple	195
<i>Electroencefalografia (EEG)</i>	195
<i>Potențialele cerebrale medii declanșate (evoked potential – EP)</i>	197
<i>Activitatea electrodermică</i>	198
<i>Ritmul cardiac</i>	199
<i>Tehnici de vizualizare a funcționării creierului</i>	201
Personalitatea și excitația : către o teorie integrată ?	205
<i>Conceptul de excitație</i>	205
<i>Predicția relațiilor dintre personalitate și excitație</i>	207
<i>Studii despre extraversiune, EEG și potențialele declanșate</i>	207
<i>Extraversiunea și sistemul nervos autonom</i>	210
<i>Nevrozismul și excitația</i>	211
<i>Psihozismul, impulsivitatea și căutarea senzațiilor</i>	212
<i>Trăsăturile și excitația : concluzii</i>	213
Personalitatea și sensibilitatea la stimulii motivaționali	214
<i>Studiile inițiale</i>	215
<i>Revizii ale RST</i>	217
<i>Teoria sensibilității de întărire : concluzii</i>	219
Psihofiziologia : încotro ?	219

Concluzii	222
Lecturi suplimentare	223
8. Sociopsihologia trăsăturilor	224
Introducere : personalitatea și comportamentul social	224
Constructivismul social	225
Metodele sociocognitive de cercetare a personalității	226
Trăsăturile și comportamentul social	228
Un program sociopsihologic în psihologia trăsăturilor	229
Dezvoltarea personalității : perspective sociopsihologice	230
Perspective interacționiste ale dezvoltării	230
Dezvoltarea cunoașterii propriilor capacități	234
Diferențe individuale din punctul de vedere al atașării	237
Elemente constante în cunoștințele și cogniția de tip social	239
Schema sinelui	240
Alte surse de constanță	242
Surse de inconstanță	243
Perspectiva interacționistă : rolul indicilor sociale	244
Trăsături și procese : agreabilitatea și comportamentul social	246
Agreabilitatea și comportamentul social	246
Substratul cognitiv al agreabilității	247
Trăsături „sociopsihologice”	249
Sisteme de credințe și atitudini	249
Trăsături legate de sine	251
O apropiere între psihologia socială și teoria trăsăturilor ?	251
Concluzii	254
Lecturi suplimentare	256

III

Consecințe și aplicații

9. Stresul	259
Introducere : natura stresului	259
Definirea stresului	259
Măsurarea stresului	260
Stresul și sensibilitatea fiziologică	261
Diferențe individuale în reacția la stresul fiziologic	262
Nevrozismul și vulnerabilitatea la stres	263
Rezultatele nevrozismului și ale stresului în viața de zi cu zi	264
Vulnerabilitatea la simptomele psihiatrice	266
Problema subiectivității : relațiile cauzale între nevrozism și stres	268
Perspective tranzacționale asupra personalității și stresului : ipotezele medierii și moderării	271
Modele tranzacționale de stres : aprecierea	271
Soluționarea problemelor	272
Trăsăturile și modelul tranzacțional	273
Mediatorii nevrozismului	275
Trăsături suplimentare pentru vulnerabilitatea la stres	278
Extraversiunea	278
Robustețea	278
Locul controlului	278
Optimismul și speranța	279
Conștiința de sine temperamentală	280
Resurse care influențează aprecierea cognitivă secundară	280
Sprijinul social	281
Soluționarea de tip spiritual sau religios	281
Nevrozismul, stresul și tulburările emoționale : o perspectivă autoreglatoare	282

Construirea unui model de autoreglare : construcțiile fundamentale	283
Nevrozismul în cadrul modelului S-REF	284
Factorii de vulnerabilitate în tulburările mentale	286
Concluzii	288
Lecturi suplimentare	290
10. Trăsăturile și sănătatea	291
Introducere	291
Modele de asociere între personalitate și sănătate	291
Personalitatea și longevitatea	293
Bolile cardiace	294
Personalitatea și infarctul miocardic	295
Cancerul	297
Nevrozismul ca factor de risc în numeroase maladii	300
Stresul și sănătatea	301
Stresul și cardiopatia ischemică	302
Stresul și răceala	304
Amortizorii stresului : optimismul, speranța, spiritualitatea și fericirea în raport cu boala	304
Trăsăturile și comportamentele legate de sănătate	306
Metode de cercetare a legăturii dintre personalitate, stres și maladii bazate pe modul de viață	306
Modele de boli psihosomatice	308
Concluzii	309
Lecturi suplimentare	310
11. Trăsături de personalitate anormale ?	311
Tulburările de personalitate – concept și clasificare	312
Istoria conceptelor despre tulburările de personalitate	312
Scheme clasificatoare ale tulburărilor de personalitate	313
Tulburări de personalitate – descrierea tulburărilor individuale	315
Probleme legate de tulburările de personalitate în sistemele categoriale curente	317
Probleme de etichetare și tautologice	317
Problema suprapunerii parțiale a construcțiilor	319
Creșterea validității construcțiilor tulburărilor de personalitate	320
Dereglarea din sistemul DSM al tulburărilor de personalitate	322
Există trăsături de personalitate anormale ?	323
Modele dimensionale ale personalității anormale	323
Un model dimensional al tulburărilor de personalitate	325
Modelul cu patru A al tulburărilor de personalitate	328
Dimensiuni individuale ale personalității anormale	330
Tulburările de personalitate și modelele personalității normale : integrarea psihiatriei	
cu psihologia diferențială ?	333
Modelul cu cinci factori ca bază a reunirii	333
Tulburările de personalitate din DSM-IV și sistemele personalității elaborate	
de Cloninger și Eysenck	336
Concluzii	338
Lecturi suplimentare	340
12. Personalitatea, performanța și procesarea informațiilor	341
Studiile despre performanță și teoria trăsăturilor	342
Factori moderatori : sensibilitatea la context și dependența de sarcină	343
Trăsături-cheie în cercetarea legată de performanță	344
Teorii ale personalității și performanței	345
Teorii psihobiologice	345
Alternative psihologice cognitive	348
Concepții cognitive bazate pe neuroștiințe	350
Extraversiunea-introversiunea și performanța	351
Tiparul cognitiv al extraversiunii	351
Explicații psihobiologice pentru tiparul cognitiv	355
Explicații cognitive	356

Extraversiunea și performanța : concluzii	358
Anxietatea ca trăsătură, nevrozismul și performanța	360
Rezultate empirice fundamentale	360
Anxietatea și perturbarea performanței	361
Anxietatea și înclinația atențională	362
Anxietatea și performanța : concluzii	366
Personalitatea și inteligența	366
Asocieri empirice între personalitate și inteligență	368
Creativitatea și interfața personalitate-inteligență	369
Concluzii	370
Lecturi suplimentare	372
13. Aplicații ale evaluării personalității	373
Principii ale evaluării trăsăturilor	373
Alegerea chestionarului	374
Evaluare amplă sau cu țință limitată ?	374
Evaluarea chestionarelor	375
Înclinațiile răspunsurilor	378
Aspectele practice	381
Aplicațiile educative și clinice	384
Psihologia educației	384
Psihologia clinică	386
Personalitatea și performanța în muncă	389
Metaanalize ale „celor cinci mari”	390
Corelații organizaționale ale personalității : variabilele moderatoare	392
Psihologia organizațională : alte aplicații	394
Alegerea profesiei	394
Dezvoltarea carierei și schimbarea ei	395
Satisfacția profesională și stresul	396
Inteligența emoțională	397
Evaluarea inteligenței emoționale	398
Aplicații în psihologia organizațională	402
Concluzii	403
Lecturi suplimentare	405
14. Concluzii	406
Realizările în cercetarea legată de trăsături	406
Aspectele psihometrice	406
Bazele biologice ale personalității	407
Integrarea în psihologia tradițională	408
Aplicații ale teoriei trăsăturilor	409
Către o teorie a trăsăturilor	411
Teoriile biologice tradiționale ale personalității	412
Concepții bazate pe mai multe componente	413
O teorie adaptiv-cognitivă	416
Trăsăturile și coerența teoriei personalității	421
Concluzii	424
Bibliografie	427
Index de autori	493
Index tematic	501

Lista figurilor

Figura 1.1. Schemele umorale ale temperamentului propuse de (a) Kant și (b) Wundt	33
Figura 1.2. Punctajele medii obținute la 16PF de trei grupuri profesionale	44
Figura 1.3. O ierarhie a soluțiilor factoriale (analize cu trei, patru, cinci și șase factori), cu corelațiile dintre punctajele factorilor apărând deasupra nivelurilor	56
Figura 2.1. Sistemul cognitiv-afectiv al personalității (<i>Cognitive-Affective Personality System</i> – CAPS) al lui Mischel și Shoda (1995)	64
Figura 3.1. Scăderea fidelității trăsăturilor în timp	85
Figura 4.1. Un model stare-trăsătură al efectelor nocive pe care le are anxietatea asupra prelucrării informațiilor și a performanței	103
Figura 4.2. Un model stare-trăsătură al anxietății, în care aprecierea cognitivă joacă un rol principal	106
Figura 4.3. Prezentarea schematică a variantelor de explicare a asociațiilor personalitate-emoție din științele cognitive	107
Figura 4.4. Modele bidimensionale ale dispozițiilor	111
Figura 4.5. Un model tridimensional al dispozițiilor	112
Figura 4.6. Un model multidimensional stare-trăsătură al anxietății	115
Figura 4.7. Efectele personalității asupra dispoziției induse	129
Figura C.4.2.1. Un model al traseului efectelor extraversiunii asupra fericirii	131
Figura 6.1. Un model al contribuției factorilor genetici (A), ai mediului comun (C) și ai mediului particular (E) la punctajele trăsăturilor de personalitate fenotipice la gemeni MZ și DZ	162
Figura C.6.3.1. Valorile medii ale unui indice compus al comportamentului antisocial ca funcție a activității monoaminoxidazei (MAOA) – pe baza genotipului – și un istoric al maltratării în copilărie	175
Figura 6.2. Mediatorii ambientali (E) și genetici (G) ai modificării fenotipice (P) și ai stabilității din momentul 1 până în momentul 2	179
Figura 6.3. Diagrama traseelor care arată influențele latente genetice și ambientale (cercurile) asupra valorilor măsurate ale fenotipurilor (dreptunghiurile) pentru fumat, activitatea monoaminoxidazei și nevrozism	181
Figura 7.1. Câteva trasee cauzale asumate de teoriile biologice despre personalitate	189
Figura 7.2. Modelul elaborat de Eysenck (1983) al unei baze psihologice ipotetice a extraversiunii (formațiunea reticulară – excitația corticală) și a nevrozismului (sistemul limbic sau creierul visceral) ..	190
Figura 7.3. Axele lui Gray (linii întrerupte) aliniate cu axele lui Eysenck (linii continue) (alinieră cu dimensiunea eysenckiană „psihozism” nu este prezentată)	192
Figura 7.4. Proprietățile funcționale ale sistemului de inhibare comportamentală propus de Gray (1982)	192
Figura 7.5. Modelul psihobiologic al personalității propus de Zuckerman (1991)	194
Figura 7.6. EEG normal pentru un adult. Observați ritmul alfa care este predominant la părțile dorsale ale capului atunci când ochii sunt închiși	196
Figura 7.7. Undele cerebrale clasificate după frecvență	196
Figura 7.8. Primele componente ale potențialului legat de un eveniment auditiv, înregistrate la un electrod central (Cz), care arată efectele atenției asupra undelor N1 și P2	197

Figura 7.9. Amplitudinea reacției electrodermice, ca funcție a căutării senzațiilor și a nivelului de intensitate a stimulului, pentru stimulii inițiali (graficul din stânga) și pentru toți stimulii (graficul din dreapta)	200
Figura 7.10. Ritmul cardiac mediu (punctajul z) al copiilor la fiecare dintre cele patru evaluări	201
Figura 7.11. Zone ale creierului investigate prin scanare SPET de către Ebmeier <i>et al.</i> (1994), prezentate în două secțiuni orizontale	204
Figura 7.12. Efectul sunetelor de 80 dB înalte (8 kHz) și joase (0,5 kHz) asupra potențialelor declanșate auditiv la subiecți introvertiți, medii și extravertiți	209
Figura 7.13. Efectul interactiv al dozajului cafeinei și extraversiunii asupra amplitudinii reacției electrodermice inițiale	210
Figura 7.14. Efectele anxietății ca trăsătură (Anx) și impulsivității (Imp) asupra EMG reacției de clipire a ochiului	218
Figura C.8.1.1. Nivelurile dezvoltării personalității emoționale	233
Figura 8.1. Relațiile reciproce triadice între comportament (B), factorii personali interiori (P) și mediul exterior (E), în concepția lui Bandura (1999)	234
Figura 8.2. Deosebirea dintre așteptările legate de rezultate și percepțiile despre cunoașterea propriilor capacități, propusă de Bandura	235
Figura 9.1. Suferința emoțională care rezultă din diverși factori de stres din viața obișnuită la subiecți cu un nivel înalt și la cei cu un nivel scăzut de nevrozism	265
Figura 9.2. Caracteristicile personalității la subiecți cărora li s-a pus diagnosticul de tulburări emoționale	267
Figura 9.3. O parte dintr-un model cauzal al efectelor nevrozismului și al evenimentelor negative din viață asupra suferinței psihologice	270
Figura 9.4. Modelul tranzacțional al stresului: simptomele rezultă din aprecieri negative și din soluționarea ineficientă a problemelor	272
Figura 9.5. Exemple ale ipotezelor medierii și moderării în cercetarea legată de trăsături și stres	274
Figura 9.6. Un model structural al efectelor variabilelor nevrozismului și procesului cognitiv asupra stresului rezultat	277
Figura 9.7. O schiță a modelului S-REF pentru suferința emoțională și autoreglare	285
Figura 10.1. Patru modele cauzale de asocieri între sănătate și personalitate	292
Figura 12.1. Legea Yerkes-Dodson ca explicație a dependenței efectelor extraversiunii de gradul de dificultate a sarcinii și de nivelul de stimulare ambientală	347
Figura 12.2. Efectele interactive ale extraversiunii-introversiunii și privării de somn asupra performanței în depistare	355
Figura 12.3. O parte din modelul efectelor personalității asupra performanței, creat de Humphreys și Revelle (1984)	357
Figura 12.4. Funcțiile de adaptare posibile ale corelativelor extraversiunii-introversiunii din zona prelucrării informațiilor	359
Figura 12.5. O schiță a modelului efectelor anxietății la testare asupra performanței, creat de Sarason	362
Figura 12.6. Beneficiile adaptive posibile în cazul stabilității emoționale și al anxietății	366
Figura 13.1. Patru rezultate posibile ale diagnosticării clinice, cu câștigurile și pierderile respective	381
Figura 13.2. O mostră de item care reprezintă subtestul de percepție a feței din <i>Multi-Factor Emotional Intelligence Scale</i>	400
Figura 14.1. Un cadru adaptiv-cognitiv pentru înțelegerea bazei de procesare a trăsăturilor	418
Figura 14.2. Un model adaptiv-cognitiv al extraversiunii	419
Figura 14.3. Un model adaptiv-cognitiv al nevrozismului/anxietății ca trăsătură	420

Lista tabelelor

Tabelul 1.1. Evaluarea gradului de apreciere a unor trăsături favorabile, neutre și defavorabile	28
Tabelul 1.2. Exemple de studii experimentale ce arată corespondențele dintre trăsături și forme obiective de măsurare a comportamentului	29
Tabelul 1.3. Corelațiile dintre adjectivele ce descriu trăsături care se consideră că sunt legate de conștiinciozitate, agreabilitate și „intelectanță” (n = 1 010)	39
Tabelul 1.4. Soluția factorială obținută din datele corelate din tabelul 1.3	39
Tabelul 1.5. Cincisprezece trăsături de personalitate evaluate cu ajutorul chestionarului 16PF, cu ilustrarea trăsăturilor prin personaje celebre, și coeficienții 16PF5	43
Tabelul 1.6. Trăsături asociate cu cele trei dimensiuni ale modelului personalității elaborat de Eysenck	46
Tabelul 1.7. Fațetele trăsăturilor asociate cu cele cinci domenii din modelul de personalitate cu cinci factori al lui Costa și McCrae	47
Tabelul 1.8. Studii despre datele de evaluare care dovedesc existența „celor cinci mari”	51
Tabelul 1.9. O nouă analiză factorială a datelor de evaluare a trăsăturilor folosite de Webb (1915)	52
Tabelul 1.10. Corespondențe între trăsăturile primare din patru sisteme	59
Tabelul 2.1. Corelațiile dintre evaluările copiilor și ale comportamentului lor social ca funcție a „rolului central în trăsătura caracteristică” evaluată și nivelul cerinței legate de competență în acea situație	67
Tabelul 2.2. Factorii dintr-o situație experimentală care susțin importanța trăsăturilor sau manipulărilor în justificarea diferențelor comportamentale	69
Tabelul 2.3. Ierarhia ipotezelor din controversa persoană-situație, așezate descrescător, începând cu cea mai pesimistă	70
Tabelul 3.1. Corelațiile dintre trăsături obținute de Conley (1985)	84
Tabelul 3.2. Componente ale temperamentului descrise de Buss și Plomin (1984)	88
Tabelul 3.3. Scale ale chestionarului Caracteristici formale ale comportamentului-temperamentului (<i>Formal Characteristics of Behavior-Temperament Inventory</i> – FCB-TI)	91
Tabelul 3.4. Încărcături ale scalelor de personalitate și temperament bazate pe modelul cu cinci factori	93
Tabelul 4.1. Exemple ale marii varietăți a factorilor legați de modificările excitației de tip energic și de tip tensionat	116
Tabelul 4.2. Trei factori secundari evaluați de <i>Dundee Stress State Questionnaire</i> (DSSQ)	120
Tabelul 4.3. Date din studii ilustrative pentru personalitate și dispoziție	124
Tabelul 5.1. Exemple de cercetare empirică psihanalitică	138
Tabelul 5.2. O trecere în revistă a metodelor ideografice	146
Tabelul C.5.3. Afirmații care descriu speranțe și termeni legate de trei domenii motivaționale	150
Tabelul 6.1. Corelațiile dintre copiii adoptați (în vârstă de 16 ani) și părinții adoptivi, cei biologici și grupul de control din cadrul „proiectului Colorado despre adopție”	168
Tabelul 6.2. Corelațiile extraversiunii din patru studii despre gemeni despărțiți	170
Tabelul 6.3. Influențele genetice și ambientale asupra punctajelor trăsăturilor de personalitate evaluate de egali la gemeni germani monoziagoți și dizigoți	171
Tabelul 6.4. Contribuții genetice și ambientale (variație procentuală) la „cele cinci mari” dimensiuni ale personalității	172

Tabelul 6.5. Caracterul ereditar larg la valorile „celor cinci factori mari” din autodescrieri	173
Tabelul 6.6. Categoriile influențelor ambientale care fac să se deosebească între ei copiii din aceeași familie	177
Tabelul 7.1. O descriere foarte simplificată a unor sisteme diferite de „excitație”	206
Tabelul 7.2. Două tipuri de corelare a extraversiunii	221
Tabelul 8.1. Trei aspecte ale coerenței personalității, în cadrul teoriei sociocognitive	228
Tabelul 8.2. Etapele de dezvoltare a eului social	231
Tabelul 8.3. Mostre de itemi pentru cunoașterea generalizată a propriilor capacități	236
Tabelul 8.4. Folosirea paradigmei „situațiilor ciudate” pentru clasificarea stilului de atașare la copii mici	238
Tabelul 9.1. Corelațiile dintre nevrozism, extraversiune și scalele din <i>General Health Questionnaire</i> pe două eșantioane de studenți și absolvenți	264
Tabelul 9.2. Demonstrații empirice ale aprecierilor negative la persoanele nevrotice și cu anxietate ca trăsătură	276
Tabelul 10.1. Afecțiuni psihosomatice obișnuite, trecute în revistă de Kellner (1991)	308
Tabelul 11.1. Denumiri ale tulburărilor de personalitate recunoscute în sistemele de clasificare DSM-IV și ICD-10	314
Tabelul 11.2. Grupări (<i>clusters</i>) de tulburări de personalitate din DSM-IV	314
Tabelul 11.3. Definiții concise ale tulburărilor de personalitate din DSM-IV	315
Tabelul 11.4. Criterii de diagnosticare a tulburărilor de personalitate schizotipală, antisocială și dependentă	316
Tabelul 11.5. Sugestii pentru revizuirea sistemelor categoriale de clasificare a tulburărilor de personalitate folosite în prezent (de exemplu, DSM și ICD)	320
Tabelul 11.6. Analiza factorială combinată a scalelor și factorilor tulburărilor de personalitate din <i>Eysenck Personality Questionnaire – Revised</i> (EPQ-R) și NEO-PI-R	329
Tabelul 11.7. Dimensiuni din <i>Psychopathy Checklist – Revised</i> a lui Hare	331
Tabelul 11.8. O analiză combinată a modelului cu cinci factori NEO-PI al trăsăturilor de personalitate normale și a modelului cu șaisprezece factori DAPP-BQ al tulburărilor de personalitate	334
Tabelul 11.9. Sistemele cerebrale asociate cu sistemul tridimensional al personalității normale și anormale elaborat de Cloninger	337
Tabelul 12.1. Tiparul cognitiv al efectelor extraversiunii-introversiunii asupra performanței	352
Tabelul 13.1. Definițiile fidelității și stabilității	376
Tabelul 13.2. Definițiile validității	376
Tabelul 13.3. Unele stiluri de răspuns frecvent întâlnite	378
Tabelul 13.4. Două tipuri de parțialitate autoflatantă identificate de Paulhus și John (1998)	380
Tabelul 13.5. Unele implicații ale Codului deontologic al APA în evaluarea trăsăturilor de personalitate	382
Tabelul 13.6. Unele caracteristici ale personalității în diverse afecțiuni ale copilăriei	385
Tabelul 13.7. Date corelaționale selectate din trei treceri în revistă metaanalitice ale asocierilor dintre „cei cinci mari” și criteriile profesionale	391
Tabelul 13.8. Patru complexe de trăsături identificate de Ackerman și Heggestad (1997)	394
Tabelul 13.9. Scalele și subscalele complexe ale chestionarului EQ-i, cu scurte descrieri	402
Tabelul 14.1. Trei niveluri de explicare a psihologiei trăsăturilor	414
Tabelul 14.2. Rezultate empirice despre extraversiune-introversiune, alocate unor niveluri diferite de explicare	415
Tabelul 14.3. Rezultate empirice despre nevrozism – stabilitate emoțională, alocate unor niveluri diferite de explicare	415

Lista casetelor

Caseta 1.1 : Instrumente de măsurare a „celor cinci mari”	54
Caseta 2.1 : Taxonomiile situațiilor : tendință către modele de măsurare ?	73
Caseta 2.2 : Există diferențe legate de sex între trăsăturile de personalitate ?	76
Caseta 3.1 : Instrumente de măsurare a „celor cinci mari”	94
Caseta 3.2 : Temperamentul din primii ani de viață și comportamentul infracțional	95
Caseta 4.1 : Secretele fericirii : starea de bine subiectivă	121
Caseta 4.2 : Extraversiunea, activitatea socială și dispoziția pozitivă	131
Caseta 5.1 : Visele : calea cea bună sau fundătură ?	139
Caseta 5.2 : Măsurarea diferențelor individuale din punctul de vedere al trebuințelor fundamentale	149
Caseta 6.1 : Despre psihologia evolutivă a trăsăturilor	158
Caseta 6.2 : Un studiu despre familii de gemeni	169
Caseta 6.3 : Interacțiunea gene-mediu și ciclul violenței la copiii maltratați	175
Caseta 6.4 : Proiectul „Mediul ambiant particular în dezvoltarea adolescenților” (<i>Nonshared Environment in Adolescent Development – NEAD</i>)	178
Caseta 7.1 : Personalitatea și emoțiile : un studiu de vizualizare funcțională	204
Caseta 7.2 : Impulsivitatea : o variabilă problematică pentru psihofiziologie	214
Caseta 8.1 : Temperamentul și învățarea socială : dezvoltarea competenței emoționale	232
Caseta 8.2 : Bazele sociopsihologice ale timidității	242
Caseta 9.1 : O contribuție genetică la modul de soluționare a problemelor ?	262
Caseta 9.2 : Dorul de casă, stresul și personalitatea la studenți	264
Caseta 10.1 : Copiii conștiincioși trăiesc mai mult ; copiii voioși mor mai tineri	293
Caseta 10.2 : Ostilitatea și bolile cardiovasculare	297
Caseta 10.3 : Recomandări pentru cercetarea legăturii dintre factorii psihosociali și cancer	300
Caseta 11.1 : Efectul etichetei unui diagnostic legat de personalitate asupra modului în care pacienții sunt percepuți de către psihiatri	317
Caseta 11.2 : Programul de cercetare propus de Livesley și colaboratorii săi privind viziunea psihometrică a tulburărilor de personalitate	325
Caseta 12.1 : Cercetarea arhitecturii cognitive : extraversiunea și limitarea în selectarea reacției	353
Caseta 12.2 : Concluzii pripite ? Anxietatea și deducțiile predictive	363
Caseta 13.1 : Alexitimia	387
Caseta 13.2 : Personalitatea și calitatea de șef	392

Cuvânt înainte

Elementul central al psihologiei este reprezentat de studiul care urmărește cunoașterea persoanei. Acest subiect, îndelung dezbătut și asupra căruia s-au fixat puncte de vedere dintre cele mai diferite, cu tot volumul imens de studii, continuă să fie „tema nr. 1” în domeniul psihologiei. Din acest motiv, o nouă lucrare despre trăsăturile de personalitate este oricând bine-venită. Acest lucru îl realizează trei specialiști de marcă în domeniu, Gerald Matthews, Ian J. Deary și Martha C. Whiteman.

Orice studiu despre personalitate analizează câteva dimensiuni particulare ale problemei. În primul rând, o trecere în revistă, din punct de vedere istoric, a diferitelor concepții despre personalitate, în al doilea rând, o prezentare a problemei propriu-zise și, în al treilea rând, contribuțiile personale și cele mai noi studii în acest domeniu. Este, de altfel, ceea ce-și propun și reușesc să facă autorii prezentei lucrări.

Orice lectură a unei lucrări științifice riguroase are valoare atunci când invită cititorul la reflecții asupra ei. Lectura ca „dialog (prin intermediul textului) între autor și cititor” este, în primul rând, un exercițiu intelectual. În contextul acesta, autorul afirmă (către cititor), iar cititorul preia și analizează critic (către autor) lucrarea respectivă. Din acest motiv care decurge și din lectura *Psihologiei personalității*, se impun câteva observații pe care le-am putea grupa în *doctrinare și metodologice*.

Observațiile doctrinare privesc cadrul „conceptual-teoretic” al personalității pe care autorii lucrării îl construiesc din descrierea analitică a „naturii trăsăturilor personalității”. Acest punct de vedere, cu o dublă importanță – deopotrivă teoretică și practică – e analizat nuanțat în raport cu „situațiile și interacțiunea”, pe „parcursul vieții” etc. Ulterior, analiza se extinde asupra factorilor cauzali implicați în geneza trăsăturilor de personalitate (genetică, mediu, psihofiziologie, dezvoltarea personalității, comportamentul social etc.).

Observațiile de factură metodologică ce transpar din această serios argumentată lucrare privesc, în primul rând, atitudinea față de problematica abordării „trăsăturilor de personalitate”. Particularitatea acestei „atitudini metodice” constă, conform afirmațiilor autorilor lucrării, în faptul că „trebuie să spargă tiparul comun din care au ieșit multe texte despre personalitate, să-i explice cititorului de ce la unele teorii și construcții ale personalității trebuie să renunțăm și trebuie să recunoască mariajul altora. Cartea de față se preocupă de cercetarea contemporană despre personalitate, conștientă de rădăcinile istorice ale domeniului, însă concentrată asupra construcțiilor care au și viitor, pe lângă trecut”. Din acest motiv, afirmă autorii lucrării, „cartea nu se ocupă de aspectul psihometric restrâns al trăsăturilor de personalitate”, ci ne oferă o „descriere detaliată a persoanei”.

Intenția urmărită de autori este de a fundamenta o nouă direcție de gândire și de orientare practică în cunoașterea persoanei, prin aplicarea acestui nou punct de vedere la înțelegerea și explicarea unor situații speciale: stresul, bolile cardiace, cancerul, bolile psihosomatice etc. O viziune interesantă și originală este reprezentată de modalitatea de tratare a tulburărilor

psihopatologice, considerate ca „trăsături anormale de personalitate”. Toate acestea permit, în final, o reevaluare a ideilor despre și a atitudinilor față de persoană.

Lucrarea, de înaltă ținută științifică, este interesantă și convingătoare. Bazată pe o bogată și serioasă experiență de specialitate, dublată de informații bibliografice cuprinzătoare, ea reprezintă, în mod cert, o lucrare de referință care se impune în câmpul cercetărilor de psihologie.

Ce se poate spune la finalul lecturii acestei cărți despre persoană?

Faptul care se desprinde este că „viața sufletească” rămâne o temă centrală permanent deschisă cunoașterii și explicării persoanei. Orice studiu de psihologie – și lucrarea de față o dovedește o dată în plus – este reprezentat prin dublul efort de *cunoaștere* a persoanei și de *acțiune psihologică* în direcția formării, susținerii protective și perfecționării acesteia. Această concluzie, ce se desprinde ca o „lecție a lecturii” cărții *Psihologia personalității*, dovedește o dată în plus că psihologia este o știință deschisă, de o largă cuprindere orizontală a umanului în care se regăsesc concentrate toate aspectele și problemele sale, invitând de fiecare dată la noi descoperiri și reflecții.

Prof. dr. psih., dr. med. Constantin Enăchescu
București, noiembrie 2005

Prefață la prima ediție

Îndemnurile de a scrie această carte au fost particulare și oficiale. În conversațiile cu colegii din alte zone ale psihologiei am observat că nu se cunosc progresele recente și abandonurile din psihologia personalității. În paralel cu aceste conversații, am observat că manualele despre personalitate și secțiunile despre personalitate din textele generale de psihologie de multe ori nu reflectă ceea ce apare în revistele de cercetare și în conferințele despre personalitate. Am constatat că mulți psihologi aveau impresia fie că trăsăturile au pierit sub paloșul lui Mischel, în 1968, fie că teoreticienii trăsăturilor se mai contrazic încă în privința „numărului de îngeri care încap pe gămălia unui bold”. Mai surprinzător este faptul că textele despre personalitate par să fie înțepenite într-o formulă ezoterică, descrisă ca „*Dutch Auction*”^{*} sau „*Hall of Fame*”^{**}. Astfel, o carte tipică despre personalitate are un număr de capitole mai mult sau mai puțin independente care tratează „concepțiile despre personalitate” lăsate nouă moștenire de nume ilustre: Freud, Jung, Maslow, Erikson, Horney, Sullivan, May, Kelly, Rogers. Ce aveau în comun multe dintre aceste concepții era lipsa interesului academic curent – și adesea trecut – și absența dovezilor empirice sau chiar a posibilității de verificare. În „panteon”, trăsăturile apăreau ca unul sau două portrete prăfuite, cu nimic mai presus sau mai prejos față de celelalte lucrări etalate – poate totuși mai puțin profunde.

Cartea tipică de prezentare a personalității nu reprezintă în mod adecvat cercetarea actuală legată de personalitate. Ea oferă o lume paralelă, în care cunoașterea nu progresează și în care poveștile despre personalitatea umană sunt adunate indiferent de validitatea lor. Versiunea despre trăsături pe care o oferă este, adesea, de o rigiditate și o îngustime care nu pot fi întâlnite printre cercetătorii actuali ai trăsăturilor. Situaționismul și interacționismul sunt considerate încă alternative ale modelelor trăsăturilor, în vreme ce adevărul este că nu există vreun situaționist credibil care să nege existența trăsăturilor și nici teoretician al trăsăturilor care să nege forța situațiilor. Situaționismul și teoria trăsăturilor sunt complementare, nu alternative, iar interacționismul este descrierea concepției care apare ca urmare a recunoașterii acestor adevăruri. Nu negăm că unii cercetători își concentrează activitatea asupra trăsăturilor sau a situațiilor și există mai multe moduri de a deveni interacționist. Afirmatia că mai mulți factori determină comportamentul și că există reciprocitate între persoană și mediu este un truism care frizează clișeul. Însă această bogăție poate fi redată doar prin cercetare empirică sistematică, pentru că doar astfel se poate obține delimitarea factorilor personali și situaționali (și interacționali) valizi care influențează comportamentul.

* Licitație la care prețurile coboară până se găsește un cumpărător (n.t.).

** Panteon (n.t.).

O prezentare corectă a cercetării științifice despre personalitate trebuie să spargă tiparul comun din care au ieșit multe texte despre personalitate; ea trebuie să-i explice cititorului de ce la unele teorii și construcții ale personalității trebuie să renunțăm și trebuie să recunoască mariajul altora. Cartea de față se ocupă de cercetarea contemporană despre personalitate, conștientă de rădăcinile istorice ale domeniului, însă concentrată asupra construcțiilor care au și viitor, pe lângă trecut. Cu toate că tratarea personalității se face pe baza trăsăturilor, sunt recunoscute și alte modalități de abordare empirice. Cartea nu are pretenții expansioniste în privința trăsăturilor, însă afirmă că alte aspecte ale cercetării legate de personalitate pot fi privite din unghiul avantajos al teoreticianului trăsăturilor și pot fi folosite în tandem cu acestea.

Cartea nu se ocupă exclusiv – și nici măcar în mare parte – de aspectul psihometric restrâns al trăsăturilor personalității. Ca și în cazul capacităților cognitive, studiile psihometrice oferă o posibilă schemă clasificatoare a trăsăturilor personalității care trebuie să caute validarea în altă parte. Prin urmare, chiar dacă trebuie să se dea atenție aspectului dimensional al trăsăturilor personalității, cele mai multe dintre dovezile validității trăsăturilor provin din ceea ce numim validare orizontală și verticală. Validarea orizontală include eforturi de tipul găsirii aceleiași structuri factoriale a unei scheme a trăsăturilor la grupuri diferite (din punctul de vedere al sexului, culturii, vârstei) și găsirea validității convergente și discriminante atunci când trăsăturile sunt comparate cu alte construcții psihometrice înrudite sau diferite. Validitatea verticală poate fi direcționată în sus sau în jos. Validitatea verticală orientată în sus implică găsirea corelărilor din viața reală ale diferențelor dintre trăsături, cum ar fi succesele și eșecurile profesionale și din alte domenii ale vieții, comportamentele sociale și susceptibilitatea la problemele clinice. Validitatea verticală direcționată în jos se referă la bazele psihologice și biologice ale trăsăturilor și implică o serie de modalități de abordare, de la cele cognitive până la cele psihobiologice. Prin urmare, bogăția cercetării psihologice care implică trăsăturile include tehnici diferențiale, biologice, cognitive și sociale. Astfel, deși cercetătorul din domeniul personalității este obligat să aibă un nivel minim de cunoștințe psihometrice, el trebuie să fie eclectic în validarea trăsăturilor.

Structura acestei lucrări reflectă structura de validare schițată mai sus. Partea I a cărții schițează domeniul trăsăturilor și încearcă să precizeze granițele dintre dimensiunile în privința cărora există cel mai mare acord. De asemenea, aici sunt examinate relațiile dintre teoria trăsăturilor și presupusele ei alternative din domeniul personalității. Partea a II-a se ocupă de cauzele trăsăturilor, atât de cele biologice, cât și de cele sociale. Partea a III-a vizează unele consecințe ale diferențelor dintre trăsături. Din nou, este important să subliniem că, deși pentru o teorie a personalității este necesară o structură psihometrică reproductibilă și generalizabilă a trăsăturilor personalității, ea nu e suficientă. Cerințele vor fi îndeplinite doar atunci când originile trăsăturilor vor fi stabilite în construcții valide care se află în afara domeniului trăsăturilor și când vor exista în viața reală rezultate reproductibile, semnificative și obiective ale trăsăturilor din punctul de vedere al comportamentelor umane. Cartea dă o idee despre mulțimea empirică a teoriilor personalității bazate pe trăsături; în comparație cu alte construcții psihologice, credem că teoria trăsăturilor a ajuns aproape de statutul unei paradigme din cercetarea psihologică. Unul dintre cele mai impresionante lucruri legate de trăsături este faptul că influența lor poate fi transportată de materialul genetic.

Cartea construiește în jurul trăsăturilor un tablou eclectic al personalității umane. Este o chemare lansată celor interesați de individualitatea umană de a veni să se așeze pe

un „teren solid din pământurile îmbibate de apă ale personalității” (Costa și McCrae, 1995); ca atare, ea întâmpină cu brațele deschise toate celelalte metode empirice de cercetare a personalității. Prin urmare, cititorul va constata o încercare de a împăca teoria trăsăturilor cu lucrările despre personalitatea anormală, adesea neglijate, cu cercetările despre stări, cu sociopsihologia, cu situaționismul etc. Întrucât am adoptat o concepție eclectică, unele capitole sau secțiuni vor începe cu descrierea principiilor explicative ale unei zone de cercetare psihologică și abia apoi se va trece la asocierea acelei zone cu teoria trăsăturilor. Susținem ideea că toate cercetările empirice despre personalitate trebuie, până la urmă, să se împletească într-o descriere detaliată a persoanei și că s-ar putea ca teoria trăsăturilor să fie o platformă rezonabilă de pe care să pornim. În tratarea temelor individuale, din cauza dimensiunilor ei, lucrarea de față este adesea selectivă, însă nu omite nimic în mod deliberat. Scopul nostru a fost să oferim impresia generală asupra unei zone, precum și incursiuni în unele studii specifice. Am încercat să oferim o descriere științifică deplină a cercetării contemporane despre personalitate, cu trăsăturile ca vedete și cu o distribuție bogată în sprijinul lor. Acest lucru a fost făcut cu succes în alte părți, cu toate că, de obicei, acele cărți au fost concepute ca monografii de cercetare ori s-au concentrat asupra unei game mai restrânse de trăsături (Eysenck, 1982; Eysenck și Eysenck, 1985; Brody, 1989; Zuckerman, 1991; Costa și McCrae, 1993). Nivelul materialului a fost adaptat intereselor studenților din ultimii ani, absolvenților și psihologilor care doresc să se pună la curent cu cercetarea științifică actuală din domeniul personalității.

Prefață la a doua ediție

Prima ediție a acestei cărți a fost motivată de impresia autorilor că studiile despre trăsăturile de personalitate au atins „masa critică”, justificând existența unui manual concentrat asupra trăsăturii în chip de construcție organizatoare pentru cunoașterea personalității. Suntem răsplătiți de succesul primei ediții, care a arătat necesitatea unei cărți despre personalitate bazate pe cercetarea științifică modernă. De la publicarea primei ediții, și alți autori par să se distanțeze de textele tradiționale din „panteon” pe care le-am criticat inițial. Este o mare ușurare să vedem cum concepțiile bazate pe „panteon” se depreciază, astfel încât cursurile despre personalitate se pot baza pe date empirice, nu pe relicve istorice.

Suntem recunoscători pentru feedbackul colegilor în legătură cu prima ediție. Comentariile lor ne-au ajutat să modelăm atât conținutul, cât și organizarea acestei noi ediții. Rugăm personalul didactic, practicanții și studenții să ne împărtășească în continuare opiniile despre text. În privința conținutului, problema a fost să ținem pasul cu apariția noilor date și teorii despre trăsături. În consecință, toate capitolele au fost aduse la zi, iar cititorii vor observa că multe dintre studiile citate sunt recente. Pentru a fi în și mai mare armonie cu progresele, am invitat un nou autor să se alăture cuplului inițial : dr. Whiteman contribuie cu competență la aspectele personalității legate de sănătate, cele epidemio-logice și de pe parcursul vieții.

Cercetări recente confirmă afirmația noastră inițială că studiile despre trăsături se împletesc din ce în ce mai strâns cu psihologia tradițională. Teme principale foarte diverse, cum ar fi genetica comportamentală, stresul și anormalitatea, pur și simplu nu pot fi înțelese fără referire la trăsături. În mai multe arii de cercetare s-au produs extinderea și rafinarea cercetării pe care le-am semnalat în prima ediție. Studii psiho-metrice recente iau în mare măsură ca punct de referință modelul cu cinci factori, chiar și atunci când încearcă să-i fracționeze sau să-i comprime dimensiunile. S-a intensificat tendința de integrare a psihologiei trăsăturilor cu cea sociocognitivă – dăm ca exemplu o importantă cercetare recentă despre modul în care agreabilitatea se leagă de comportamentul social. Am extins, de asemenea, prezentarea autoeficienței. În alte cazuri, am folosit mult material nou la dezvoltarea unor teme cum ar fi diferențele sexuale, studiile despre vizualizarea cerebrală, genetica moleculară, psihopatie și trăsături în cadrul psihologiei profesionale. Am adăugat trei capitole noi, pentru a analiza mai profund personalitatea de-a lungul vieții, relația dintre trăsături și personalitate și aplicațiile practice ale evaluării trăsăturilor personalității. Printre alte noi zone de cercetare se numără studiile psihofiziologice inspirate de cercetări recente despre întărirea sensibilității, schizotipie, spiritualitate și construcția controversată, dar influentă a inteligenței emoționale.

Din start, cartea a vizat satisfacerea necesităților cercetătorului care caută o trecere în revistă introductivă a trăsăturilor, precum și ale studentului ce învață despre personalitate. Astfel, am ținut seama și de observațiile privind utilizarea cărții în predare. Planul și structura sunt mai adaptate la nevoile învățământului : includerea unor rezumate, spații pentru notații și mai multe casete despre subiecte speciale. În plus, scopul noului capitol despre aplicațiile practice este să sublinieze utilitatea în viața reală, pentru practicanți, a evaluării personalității (și limitele ei).

Ca ultim gând, este mulțumitor să vezi cum un edificiu valid al psihologiei personalității se ridică și mai sus pe fundația lui solidă prin evaluarea riguroasă a trăsăturilor stabile. Dialogul înfloritor dintre cei care se ocupă de psihologia trăsăturilor și sociopsihologi – adversari tradiționali – este extrem de bine-venit : ambele părți au mult de învățat una de la cealaltă. Însă acest succes de netăgăduit aduce alte provocări și probleme. Ne-am referit deja la volumul noilor lucrări, care poate deveni copleșitor, punând mari probleme teoriei. Cum să ajungem la o teorie unificată despre trăsăturile de personalitate care să explice rezultate din subdiscipline atât de disparate, de la genetica moleculară până la procesele sociocognitive de nivel superior ? Am schițat unele sugestii pentru dezvoltarea teoriei în capitolul de încheiere. Este important, de asemenea, să păstrăm hotarele dintre cercetarea principală despre personalitate și alte discipline. Sociopsihologia și personalitatea sunt considerate adesea un domeniu unic, dar nu există oare aspecte ale sociopsihologiei care ar trebui să fie deosebite riguros de personalitate ? Posibila bază evolutivă a naturii umane a fost dezbătută intens în ultima vreme, însă nu este indicată o contopire a psihologiei evolutive cu personalitatea. Continuăm să anticipăm maturizarea unei științe a personalității bazate pe trăsături, dar percepem și nevoia de clarificare a obiectului acestei științe. Sperăm că textul de față va continua să-i sprijine atât pe studenți, cât și pe psihologii practicanți în asimilarea principiilor fundamentale și a rezultatelor cercetării legate de trăsăturile de personalitate.

Gerald Matthews
Ian Deary
Martha Whiteman

I

Natura trăsăturilor de personalitate

1. Conceptul de *trăsătură* și teoria personalității

Introducere : concepții despre trăsături

Concepții uzuale despre trăsături

Concepția despre trăsăturile de personalitate este, poate, la fel de veche ca limbajul omenesc. Aristotel (384-322 î.Hr.), în *Etica*, pe care a scris-o în secolul al IV-lea î.Hr., considera că înclinațiile cum ar fi îngâmfare, modestia și lașitatea sunt elemente-cheie care determină comportamentul moral sau imoral. El a descris și diferențele individuale dintre aceste înclinații, referindu-se adesea la prezența lor la nivel excesiv, insuficient sau intermediar. Discipolul lui, Teofrast (371-287 î.Hr.), a scris o carte în care prezenta treizeci de „caractere” sau tipuri de personalitate, iar un traducător a remarcat că titlul dat de Teofrast poate fi echivalat cel mai bine prin „trăsături” (Rusten, 1993). La baza întregii lucrări stă ideea că trăsăturile de caracter pozitive sau negative pot fi izolate și studiate separat.

Limba engleză contemporană este plină de termeni folosiți pentru a descrie calitățile personale. Tabelul 1.1 prezintă câteva exemple : câte cinci cuvinte considerate cele mai favorabile, cele mai defavorabile și neutre de studenții americani care au participat la sondajul făcut de Anderson (1968) despre 555 de termeni legați de personalitate. Allport și Odbert (1936) au identificat în limba engleză aproape 18 000 de termeni relevanți pentru personalitate – mai multe cuvinte decât cele folosite de Shakespeare ! Unele substantive, propoziții și chiar acțiuni pot avea conotații legate de personalitate (Hofstee, 1990). Limbajul care descrie personalitatea se infiltrează în conversațiile și în vorbirea noastră obișnuite.

Concepțiile uzuale despre trăsăturile de personalitate conțin două presupuneri de bază. În primul rând, trăsăturile se mențin în timp. Cei mai mulți oameni sunt de acord cu faptul că, în mod firesc, comportamentul unei persoane poate varia într-o oarecare măsură în funcție de situație, dar susțin și faptul că există un nucleu constant, care definește „natura cea adevărată” a acelei persoane : petele leopardului, ce nu se schimbă. Cu alte cuvinte, există între indivizi diferențe care se disting în variate situații. Ne putem aștepta ca un student pe care l-am perceput ca „anxios” să fie extrem de tulburat și neliniștit în contexte diferite, cum ar fi examenele, evenimente din viața personală și discuțiile în grup. Stabilitatea deosebește trăsăturile de proprietățile mai puțin durabile ale persoanei, cum ar fi stările de spirit temporare. În al doilea rând, se consideră, în general, că trăsăturile influențează nemijlocit comportamentul. Dacă o persoană începe

din senin să cânte o melodie veselă, am putea „explica” acest comportament spunând că el/ea este fericit/ă. Aceste explicații profane se află, fără îndoială, pe un teren nesigur, din cauza circularității lor. Aristotel sugera o ipoteză mai subtilă, bazată pe cauzalitate reciprocă, și anume că prin acțiuni se dezvoltă dispozițiile, care, la rândul lor, influențează acțiunile.

Tabelul 1.1. Evaluarea gradului de apreciere a unor trăsături favorabile, neutre și defavorabile

Trăsături favorabile		Trăsături neutre		Trăsături defavorabile	
Trăsătura	Indicele	Trăsătura	Indicele	Trăsătura	Indicele
Sincer	5,73	Calm	3,11	Necinstit	0,41
Cinstit	5,55	Impulsiv	3,07	Crud	0,40
Înțelegător	5,49	Schimbător	2,97	Meschin	0,37
Loial	5,73	Convențional	2,95	Fals	0,27
Care nu minte	5,45	Nehotărât	2,90	Mincinos	0,26

Notă : Fiecare cuvânt a fost evaluat pe o scală de la 0 la 6 de către 100 de studenți americani.
Sursa : Anderson, 1968

Abținându-ne de la plăceri devenim cumpătați, iar după ce am devenit cumpătați ne este cel mai ușor să ne abținem de la plăceri. (*Etica*, 1104a : 33-35, în traducerea lui Thomson, 1976)

Una dintre sarcinile majore ale psihologiei științifice a personalității este ca, pe baza comportamentului evident al unei persoane, să-i perceapă proprietățile interne și să cerceteze relațiile cauzale dintre ele. Pentru a evita circularitatea, este esențială strădania de a identifica bazele fiziologice, psihologice și sociale ale trăsăturilor, care constituie adevăratele influențe cauzale asupra comportamentului.

Concepții științifice despre trăsături

Această lucrare așază conceptul de *trăsătură* în centrul studierii științifice a personalității umane, deoarece, „dacă există o specialitate numită personalitate, caracteristica ei specifică și, prin urmare, definitorie o constituie trăsăturile” (Buss, 1989). Este o mare diferență între reprezentarea uzuală a unei trăsături și noțiunea utilă din punct de vedere științific. Pentru dezvoltarea unei științe a trăsăturilor, sunt necesare mai multe etape distincte. Prima este măsurarea și clasificarea trăsăturilor. Cea mai simplă tehnică de măsurare a personalității este să-i cerem persoanei respective să evalueze în ce măsură i se aplică adjectivele legate de trăsături din tabelul 1.1. Sau putem pune întrebări despre comportamentele care se consideră că sunt legate de personalitate. De exemplu, pentru evaluarea trăsăturii extraversiune-introversiune, întrebările tipice sunt dacă persoanei respective îi plac petrecerile, întâlnirile și alte activități sociale. De asemenea, putem ruga o persoană care îl cunoaște bine pe cel interviuat, cum ar fi soțul/soția sau un prieten apropiat, să-i evalueze personalitatea. Trăsăturile pot fi măsurate și altfel decât pe baza relatării : se pot evalua, de asemenea, acțiunile din viața reală și comportamentul din laborator (Cattell, 1973). De exemplu, ne putem aștepta de la o persoană extravertită să frecventeze numeroase cluburi și grupuri. Pot fi imaginate și evaluări experimentale

ale comportamentelor tipic extravertite, cum ar fi măsura în care se amuză la bancuri și înclinația de a reacționa rapid, dar greșit. Totuși, în practică, evaluările personalității bazate pe testele comportamentale obiective nu au avut mare succes și puține din ele au fost validate (vezi Kline, 1993). Metoda preferată de cei ce se ocupă de cercetarea personalității a fost raportarea verbală.

Așa cum am văzut deja, există un număr uriaș de cuvinte ce pot fi folosite pentru a descrie personalitatea. Multe dintre aceste cuvinte au sensuri similare : *exact*, *grijuliu*, *meticulos* și *scrupulos* par să se lege toate de o calitate comună, conștiinciozitatea. Aceste trăsături ce se suprapun pot fi grupate sub forma unui aspect sau a unei dimensiuni mai ample a personalității. În acest caz, întrebarea va fi : câte dimensiuni ample sunt necesare pentru a descrie elementele principale ale personalității unui individ ? Multe studii au fost consacrate alcătuirii unor scheme de clasificare a dimensiunilor fundamentale ale personalității : numărul lor necesar variază între trei și circa treizeci.

Nimic nu garantează faptul că autodescrierile sunt corecte. A doua etapă în cercetările legate de personalitate este să aflăm dacă trăsăturile se leagă de comportamente și în ce mod. Tabelul 1.2 oferă câteva exemple de corelații obținute în mod empiric între trăsături de personalitate și forme de măsurare a comportamentului evaluate în mod obiectiv. În fiecare caz, informațiile implică faptul că autoevaluarea făcută de o persoană sau răspunsurile ei la un chestionar sunt, cel puțin parțial, corecte. Cunoașterea trăsăturilor poate fi utilă în anumite situații reale, cum ar fi previziunile legate de rezultatele în muncă ale cuiva sau de modul cum va reacționa un pacient la tratament. O problemă de cercetare înrudită e consecvența comportamentului în diferite situații. Metoda bazată pe trăsături implică presupunerea că oamenii tind, într-adevăr, să se comporte consecvent în cadre diferite – care a fost presupunerea combătută cu ardoare, așa cum vom vedea în capitolul 2.

Tabelul 1.2. Exemple de studii experimentale ce arată corespondențele dintre trăsături și forme obiective de măsurare a comportamentului

Studiul	Trăsătura	Măsura comportamentală
Carment, Miles și Cervin (1965)	Extraversiune	Mai mult timp petrecut vorbind
Edman, Levander și Schalling (1983)	Impulsivitate	Timp de reacție mai scurt
De Julio și Duffy (1977)	Nevrozism	Se preferă o distanță mai mare față de experimentator
Ganzer (1968)	Anxietate la testare	În timpul testării, mai mult timp petrecut cu altceva decât cu tema dată
Newman, Patterson și Kosson (1987)	Psihopatie	Mai mare persistență în practicarea jocurilor de noroc atunci când pierde în mod constant

O ramură științifică dedicată trăsăturilor personalității necesită o ultimă etapă, dificilă : formularea unei teorii mulțumitoare a trăsăturilor personalității. Deși suntem capabili să evaluăm nivelurile extraversiunii și ale altor trăsături ale oamenilor și să arătăm că evaluarea prezice unele aspecte ale comportamentului lor, aceste observații nu ne spun nimic despre motivul pentru care respectiva dimensiune a personalității prezice

comportamentul. Una dintre probleme este faptul că personalitatea poate fi reprezentată la diferite niveluri ale descrierii psihologice. De exemplu, extraversiunea poate fi asociată cu proprietăți simple ale sistemului nervos central, cum ar fi excitabilitatea neuronilor persoanei respective, sau cu stilul de prelucrare a informațiilor ori cunoștințele sociale și credințele acumulate. Nu putem decât să distingem aceste posibilități largi prin metodele științifice normale, destul de laborioase, care constau în formularea unor ipoteze specifice și testarea lor riguroasă cu ajutorul dovezilor experimentale și observaționale.

Există, de asemenea, unele probleme conceptuale mai subtile care trebuie să fie rezolvate. Încă nu se știe sigur dacă vom putea formula o teorie științifică generală a trăsăturilor. În metoda ideografică de cercetare a personalității (de exemplu, Lamiell, 1981) se consideră că toate aspectele personalității sunt în mod fundamental unice și idiosincrazice pentru fiecare individ, astfel încât nu este posibilă nici o formulare teoretică generalizată. În lucrarea de față adoptăm cealaltă metodă, nomotetică, în care se presupune că putem ajunge prin metoda științifică normală la ipoteze generale vizând diferențele individuale stabile. Desigur, nu ne putem aștepta ca aceste ipoteze să prevadă comportamentul unei persoane în întregime sau măcar în cea mai mare parte; ideea că fiecare individ este unic nu e deloc primejdută.

Prioritatea cauzală. Nu este sigur nici statutul cauzal al trăsăturilor. Să luăm exemplul unei persoane care obține un punctaj ridicat la un test al nevrozismului și prezintă, de asemenea, simptomele clinice ale unui grad moderat de depresie. Să fie nevrozismul cel ce a provocat depresia, să fie depresia cea care a provocat nevrozismul sau ambele calități sunt influențate independent de un factor cauzal suplimentar, cum ar fi un eveniment stresant? O presupunere tradițională a teoreticienilor personalității a fost *prioritatea cauzală* a trăsăturilor. Cu toate că, așa cum a arătat Aristotel, există, probabil, o reciprocitate a influenței cauzale între trăsături și comportament, s-a presupus adesea că direcția dominantă a cauzalității este de la trăsătură la comportament. De exemplu, Brody (1994) a afirmat: „Presupun că trăsăturile de personalitate sunt cauzale. Ele sunt caracteristici personale latente, influențate genotipic, ce determină modul cum reacționează indivizii la societatea cu care intră în contact”. Cu alte cuvinte, chiar dacă valorile măsurate ale trăsăturilor, cum sunt punctajele chestionarelor, nu sunt în sine agenți cauzali, ele indică în mod pertinent structuri de bază fiziologice sau psihologice care influențează nemijlocit comportamentul. Unul dintre primii psihologi ai personalității, Gordon Allport (1937), considera că trăsăturile sunt structuri mentale organizate, diferite în cazul fiecărui individ, care inițiază și dirijează comportamentul.

Acest principiu general are două limitări importante. În primul rând, așa cum au arătat Hettema și Deary (1993), explicarea comportamentului necesită diferite niveluri de analiză, care cuprind aspectele genetice, cele fiziologice, învățarea și factorii sociali. Ideea lui Allport că toate manifestările trăsăturilor pot fi explicate la un singur nivel al „structurii mentale” este simplistă. Așadar, modelele cauzale ale acțiunii trăsăturilor vor varia în funcție de nivelul cercetat, cu toate că scopul final al cercetării este elaborarea unei teorii a trăsăturilor care să coreleze diferitele niveluri. În al doilea rând, efectele cauzale ale trăsăturilor asupra comportamentului pot fi indirecte. Așa cum vom arăta în capitolul 2, trăsăturile interacționează cu factorii situaționali, făcând să apară condiții sau stări interne efemere care pot, uneori, să aibă o influență mai directă asupra comportamentului decât trăsăturile. De exemplu, anxietatea ca trăsătură poate

interacționa cu o amenințare situațională nemijlocită, generând o stare efemeră de neliniște care, la rândul ei, perturbă prelucrarea informațiilor și diminuează rezultatele (Spielberger, 1966).

Poziția internă. A doua presupunere tradițională este cea a *poziției interne* a trăsăturilor. Unii specialiști presupun că trăsăturile cele mai importante, cum sunt extraversiunea și nevrozismul (o tendință amplă către emoțiile negative), se leagă de o calitate fundamentală, esențială a individului, care poate fi influențată în mare măsură de factorii genetici (Eysenck, 1967; McCrae *et al.*, 2000). Și în acest caz, chiar și în cadrul teoriilor aliniate la concepția tradițională despre trăsături, apare o modificare a elementelor de bază. De exemplu, Cattell și Kline (1977) făceau distincție între trăsăturile „de suprafață”, care sunt simple grupări de reacții evidente ce tind să se asocieze, și trăsăturile-„sursă” – proprietăți mai profunde ale individului ce au efecte cauzale asupra comportamentului. Formele moderne ale teoriei tradiționale încearcă să identifice și să explice sursele consecvenței comportamentului, indiferent dacă natura lor este considerată genetică, fiziologică sau cognitivă. Procesul prin care valorile definite operațional, cum sunt punctajele chestionarelor, se raportează la teorie este numit, adesea, validarea construcției și îl vom discuta mai amănunțit ulterior.

Ambele presupuneri ale teoriei tradiționale a trăsăturilor – prioritatea cauzală și poziția internă – au fost contestate în mod radical. Alternativa priorității cauzale este concepția conform căreia trăsăturile sunt o construcție lipsită de statut cauzal independent. De exemplu, Buss și Craik (1983) au susținut că trăsăturile sunt, pur și simplu, descrieri ale categoriei naturale a actelor. Wright și Mischel (1987) au caracterizat trăsăturile ca formulări condiționale ale analogiilor situație-comportament. În plus, trăsăturile pot fi construite în comun de două sau mai multe persoane aflate în interacțiune socială, în funcție de dinamica socială a situației (Hampson, 1988). Cercetarea sociopsihologică a trăsăturilor tinde, de asemenea, să abandoneze presupunerea poziției interne. Chiar dacă trăsăturile reprezintă structuri psihologice autentice, aceste structuri pot să nu fie mai mult decât masca superficială pe care individul o prezintă lumii exterioare, pentru a le prezenta altor persoane o imagine despre sine acceptabilă din punct de vedere social. Aceste tipuri de contestare a concepției tradiționale despre trăsături sunt cercetate mai detaliat în capitolele 5 și 8.

Concluzia acestor considerații este că nu există o teorie științifică a trăsăturilor general acceptată. Unii teoreticieni ai trăsăturilor au tins să adopte varianta relativ simplă a concentrării asupra structurii dimensionale și a măsurării trăsăturilor, în loc să investigheze natura lor fundamentală (Goldberg, 1993). Totuși, ar trebui să reiasă limpede din discuția anterioară faptul că nu putem accepta descrierile trăsăturilor ca valoare nominală și că pot exista mai multe tipuri de explicații, diferite din punct de vedere calitativ, pentru consecvențele din autodescrieri și comportamente. În ultimii ani s-au făcut progrese, prin dezvoltarea prelucrării informațiilor psihobiologice și a teoriilor sociopsihologice despre trăsături, care sunt opinii parțiale complementare și parțiale rivale. Unul dintre scopurile principale ale lucrării de față este să arate că psihologia personalității are nevoie atât de aceste eforturi teoretice, cât și de raportul ei tradițional cu psihometria. Pentru ca studiul trăsăturilor să-și capete locul cuvenit, de zonă fundamentală a psihologiei, este necesară construirea unor teorii valabile.

O scurtă istorie a trăsăturilor

Studierea prin metode științifice a trăsăturilor exploatează două aspecte ale cercetării personalității bazate pe bun-simț. În primul rând, ea formalizează tendința din limbajul natural de a folosi descriptori ai trăsăturilor indivizilor. În al doilea rând, formalizează percepția comună a existenței unor aspecte generale ale personalității, cum ar fi faptul că indivizii care au predispoziții similare pot fi așezați în același grup. Această tendință se poate observa în psihologia populară: astrologia are douăsprezece semne solare bazate pe personalități și la chinezi există obiceiul de a atribui unele aspecte ale personalității semnului anului în care s-a născut o anumită persoană; de exemplu, se spune despre cei născuți în anii Boului că sunt conștiincioși și silitori. Trăsăturile au fost formulate pe baza psihologiei și medicinei populare și a limbajului natural. Istoria trăsăturilor poate fi abordată în mai multe feluri: urmărind echivalentele extraversiunii și nevrozismului identificate în diferite epoci (Eysenck și Eysenck, 1969; Eysenck, 1981) sau punând accentul pe evoluția modelului personalității care este dominant în prezent, al celor cinci factori (Goldberg, 1993). Noi ne vom mulțumi să subliniem trei aspecte ale istoriei trăsăturilor: influența gândirii clasice, primele lucrări științifice despre trăsături și apariția modelelor actuale ale personalității.

Cele patru umori

Printre primii creatori ai teoriilor de astăzi despre trăsături, în afară de Aristotel și Teofrast, se numără Hipocrate (c. 460-377 î.Hr.) și Galen din Pergam (130-200 d.Hr.) (Stelmack și Stalikas, 1991). Concepția hipocratică despre etiologia stării fizice de boală se baza pe teoria umorilor sau a fluidelor corporale, și anume sânge, flegmă, bilă neagră și bilă galbenă. În lucrările lui Galen, un medic grec, umorile au devenit bazele temperamentului. Termenii folosiți de Galen pentru temperamente, și anume *melancolic* (cu tendință spre depresie), *coleric* (cu tendință spre furie), *flegmatic* (cu tendință spre calm și apatie) și *sangvinic* (cu tendință spre optimism și încredere) s-au păstrat și în limba engleză actuală. Atunci când umorile erau amestecate în mod echilibrat, rezulta un temperament optim:

...în sufletul lui, se află așezat între îndrăzneală și timiditate, nepăsare și impertinență, milă și dușmănie. Este voios, afectuos, mărinimos și prevăzător (Stelmack și Stalikas, 1991, p. 259).

Dezechilibrul ducea la boală fizică, dar și la tulburări mentale. De exemplu, temperamentul melancolic asociat cu sentimente de depresie și anxietate era rezultatul unui exces de bilă neagră. Descrierea pe care a dat-o Burton (1837; publicat prima dată în 1621) în secolul al XVII-lea caracterului melancolic se aseamănă într-o anumită măsură cu cea a unei persoane care obține un punctaj mare al nevrozismului într-un chestionar actual de personalitate:

...ceea ce pentru unul ar fi doar o pișcătură de purice altuia îi provoacă chinuri insuportabile; și ceea ce unui poate învinge, prin neobișnuita lui cumpătare și purtarea calmă, altui nu e deloc în stare să îndure; ci în orice clipă i se năzare vreo jignire, nedreptate,

pricină de nemulțumire, rușine, pierdere, mâhnire, zvon etc. (dacă e însingurat sau fără ocupație), se lasă atât de mult orbit de patimă, încât i se schimbă înfățișarea, digestia îi este anevoioasă, îi pierde somnului, mintea i se întunecă, are inima grea, i se stârnesc toate ipohondriile; îl apucă dintr-o dată gazele, grosolănia și e copleșit de melancolie (vol. 1, p. 140).

Termenii umorali există în prezent doar ca simple metafore. Semnificația lor etiologică nu a rezistat multă vreme după Evul Mediu. Immanuel Kant a remodelat cele patru temperamente umorale pe dimensiunile „simțirii” și „activității”, elaborând o tipologie pentru patru temperamente simple, în care se pune accentul pe natura lor psihologică. Termenii umorali apar și în lucrările părintelui psihologiei moderne, Wilhelm Wundt. Wundt a descris cele patru tipuri de temperament pe baza a două dimensiuni: emoții slabe/intense, față de activitate schimbătoare/neschimbătoare. Relațiile între termenii umorali și schemele clasificării temperamentului la Kant și Wundt sunt prezentate în figura 1.1. Stelmack și Stalikas (1991) au descris relația dintre aceste scheme și dimensiunile actuale ale nevrozismului și extraversiunii ca fiind „misterioasă”. Însă întreaga lor veridicitate se datorează observației psihologice subtile, nu teoriei clasice a umorilor.

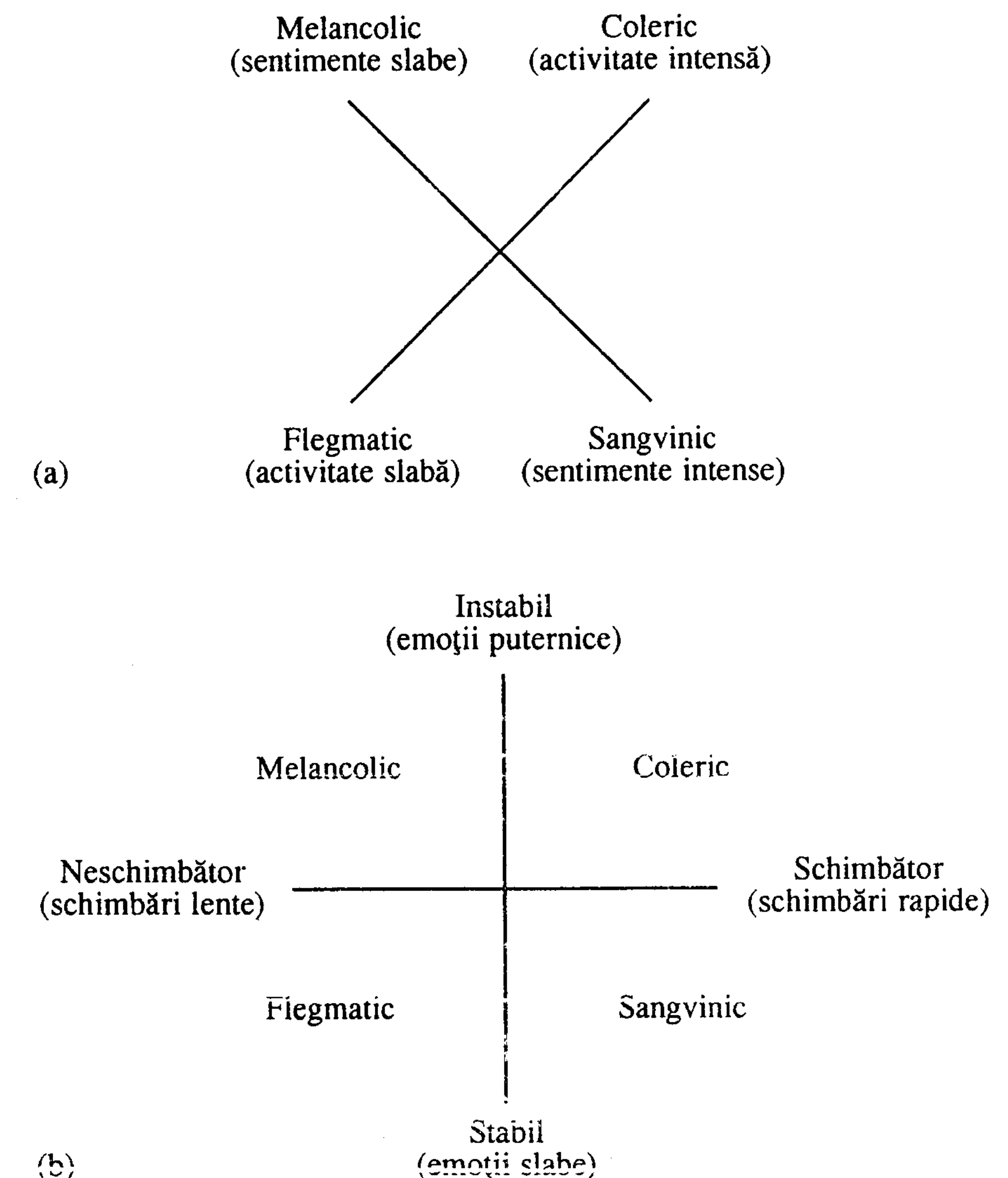

Figura 1.1. Schemele umorale ale temperamentului propuse de (a) Kant și (b) Wundt

Începuturile științei trăsăturilor

Pentru inițierea cercetării științifice a trăsăturilor a fost nevoie de trei ingrediente: culegerea sistematică a informațiilor, tehnici statistice de analizare a informațiilor și elaborarea unor teorii verificabile. Aceste premise au devenit disponibile pe la începutul secolului XX. O importanță crucială au avut noile tehnici de corelare și, ceva mai târziu, analiza factorială (Gorsuch, 1983). Înainte de apariția analizei factoriale nu exista o metodă obiectivă prin care să se reducă numărul imens de termeni legați de trăsături la un număr rezonabil de dimensiuni ample. Analiza factorială multiplă introdusă de Thurstone (1947) a avut o influență imensă, iar folosirea sistematică a analizei factoriale a început etapa modernă a cercetării în domeniul personalității.

Primele studii empirice

Pentru unii dintre primii cercetători, materialele brute – sau stimulii – au fost culese din dicționare. Sir Francis Galton (1884) a fost vizionar atunci când a emis ipoteza că diferențele individuale ale personalității ar putea fi reprezentate în termenii limbilor naturale și a scotocit prin *Lexiconul* lui Roget după termeni care descriu caracterul. Aceasta a fost numită ulterior „ipoteza lexicală”, de a cărei istorie s-a ocupat De Raad (2000). Printre pionierii cercetării empirice a personalității se numără psihologii danezi Heymans și Wiersma, care, într-o serie de lucrări elaborate între 1906 și 1909, au obținut evaluările caracterului foarte multor subiecți și au încercat să le reducă la numere mai mici de factori sau dimensiuni. Ei au folosit o metodă statistică legată conceptual de analiza factorială, însă mult mai rudimentară, și au ajuns la trei factori. Eysenck (1970) a identificat prima dimensiune cu emotivitatea, iar pe celelalte două cu introversiunea-extraversiunea.

După studiul epocal al lui Spearman (1904) despre capacitatea mentală, în care a descoperit inteligența generală și a introdus o formă embrionară a analizei factoriale, au fost folosite, sub îndrumarea lui, tehnici similare pentru analizarea caracterului. Webb (1915) a efectuat evaluări minuțioase ale calităților mentale la un grup de 194 de studenți de la un colegiu pedagogic și un grup de 140 de elevi mai mici. Itemii de evaluare individuali au fost grupați pe categoriile intelect, emoții, sociabilitate, activitate și calități personale. Webb a folosit tehnicile statistice disponibile, deducând că, în afară de inteligența generală, poate fi identificat un al doilea factor general al caracterului. Acest al doilea factor a fost numit „persistența motivelor” sau „voință”. Studiul lui Webb are multe aspecte care îl fac să fie o sursă utilă de informații: eșantionul de subiecți a fost amplu, evaluările fiecărui subiect au fost efectuate în mod consecvent, de către mai mulți evaluatori, pe o perioadă mare de timp, iar gama calităților personale evaluate a fost largă. În consecință, de la publicarea lui încoace, studiul a fost reanalizat de mai multe ori: aceste reanalizări sunt prezentate de Eysenck (1970). O reanalizare detaliată a arătat că în informațiile lui Webb existau cinci sau șase factori, pe care cei ce se ocupă cu cercetarea trăsăturilor îi consideră foarte asemănători cu dimensiunile moderne ale personalității (Deary, 1996).

Începuturile teoriei trăsăturilor

Pe lângă procedurile statistice care să fie cât de cât adecvate studierii trăsăturilor, precum și unele noțiuni despre locul din care trebuie să demareze căutarea stimulilor trăsăturilor, s-a înregistrat și o dezvoltare contemporană teoretică a psihologiei personalității. Parțial, această dezvoltare teoretică a fost determinată de conștiința faptului că psihologia personalității nu poate să pornească decât de la termenii obișnuiți din limbajul curent. Allport (1937) spunea:

Prin urmare, treaba noastră este să folosim termenii legați de trăsături, dar să-i folosim cu prudență. Și nu trebuie să ne temem de ei doar pentru că au primit de-a lungul timpului aprobarea bunului-simț.

Articolul lui Carr și Kingsbury din 1938 a analizat la nivel conceptual multe aspecte fundamentale ale psihologiei personalității. Ei au subliniat natura predictivă a trăsăturilor – cu alte cuvinte, cunoașterea trăsăturilor unei persoane prezice modul probabil în care se va comporta ea. În plus, ei au formulat ideea că trăsăturile nu sunt observabile în mod direct – pot doar să fie deduse din comportament. Aceasta continuă să fie viziunea unor teoreticieni de renume ai personalității. De exemplu, McCrae și colaboratorii săi (2000, p. 175) a afirmat:

Trăsăturile nu pot fi observate în mod direct, ci trebuie să fie deduse din tipare de comportament și de experiențe despre care se știe că reprezintă indicatori valabili ai trăsăturilor.

Carr și Kingsbury au evidențiat necesitatea unor scale ale trăsăturilor, pentru a compara indivizii din punctul de vedere al unei caracteristici. Ei au deplâns progresul fără discernământ al psihologiei trăsăturilor și faptul că îi lipsesc „principiile de orientare cu referire la concept”. Acest ultim aspect a rămas unul dintre cele mai litigioase din teoria trăsăturilor (Pervin, 1994). Unul dintre comentariile lor finale este ironic, dacă ne gândim la predominanța actuală a dimensiunilor nevrozismului (stabilitate emoțională) și introversiunii-extraversiunii.

Putem nota că psihologia anormalului și cea clinică nu au manifestat nici un interes față de viziunea populară a trăsăturilor, ci au elaborat un nou set de trăsături, care se presupune că au o valoare distinctivă pentru scopurile lor. Ne referim la trăsături ca introversiunea și extraversiunea, supunerea și dominarea, stabilitatea emoțională, neadaptarea și integrarea. Poate că o psihologie sistematică ar trebui să se ocupe în același fel de elaborarea și studierea unei serii de noi trăsături care să fie relevante pentru scopurile ei.

Cartea lui Allport (1937) *Personality: A Psychological Interpretation* este, probabil, cea mai amplă contribuție la dezvoltarea conceptuală a psihologiei trăsăturilor și, mai general, a psihologiei personalității. Multe elemente ale psihologiei trăsăturilor din zilele noastre pot fi considerate note de subsol empirice la capitolele 9-12 din lucrarea lui Allport, în care a trasat sarcinile specialistului din domeniul psihologiei personalității și a arătat problemele cu care se confruntă acesta. Răsunătorul „Rezumat al doctrinei trăsăturilor” („Resume of the Doctrine of Traits”) al lui Allport începe cu celebra frază:

În viața de toate zilele nimeni, nici măcar un psiholog nu se îndoiește de faptul că la baza comportamentului unei persoane mature stau dispozițiile caracteristice sau trăsăturile.

Pe lângă trăsăturile obișnuite care sunt evidențiate în această carte (semnalând cercetarea nomotetică), Allport a evidențiat și trăsăturile care sunt mai specifice indivizilor și nu sunt mari șanse să aibă o distribuție normală în rândurile populației (semnalând faptul că este necesară și o cercetare ideografică). Modul în care a prezentat Allport trăsăturile a permis existența mai multor metode diferite. Astfel, pe lângă reconcilierea adepților concepției diferențiale, definiția generală pe care o dă el trăsăturilor l-a determinat pe Murray (1938) să arate că „trebuințele” din concepția lui – identificate printr-o cercetare psihologică de profunzime, care folosește interviuri biografice și teste proiective – pot fi conceptualizate și ca trăsături, cum ar fi trebuința de împlinire (*need for achievement* – *nAch*).

Metode psihometrice de identificare a dimensiunilor personalității

Elaborarea chestionarelor și psihometria

Concepțiile contemporane despre trăsături sunt strâns legate de procesele de măsurare și de evaluare necesare pentru a identifica dimensiunile fundamentale ale personalității. În mod tipic, cel care se ocupă de cercetarea trăsăturilor are câteva ipoteze despre numărul și natura dimensiunilor principale și elaborează un chestionar pentru măsurarea lor. Pasul următor este cercetarea utilității reale a chestionarului ca instrument de măsură și modificarea itemilor acestuia pentru a elimina deficiențele constatate.

Prima fază a elaborării unui chestionar satisfăcător pentru măsurarea trăsăturilor nu este deloc ușoară. Itemii trebuie să fie compuși cu multă grijă: ei trebuie să fie ușor de înțeles și lipsiți de ambiguitate, să se poată aplica tuturor subiecților și să nu conțină vreun element jignitor (vezi Angleitner și Wiggins, 1986). Mai trebuie și să se efectueze o eșantionare sistematică a diferitelor forme de exprimare a acelor trăsături de personalitate care sunt vizate. De asemenea, este important să se evite contaminarea puternică a itemilor de către seturi de reacții sau înclinații, cum ar fi dezirabilitatea socială, încuviințarea (*yea-saying*) sau reacțiile extremiste (vezi și capitolul 13). Oricât de atent ar fi conceput chestionarul, este nevoie și de evaluarea oficială a adecvării lui, prin aplicarea psihometriei, știința măsurătorilor psihologice. Psihometria oferă tehnicile statistice care ne spun cât de bun este un anumit chestionar ca unealtă de măsurare, exact așa cum putem evalua precizia unui termometru sau a unui cântar în științele fizice. Complexitatea tehnicilor moderne și puterea de calcul pe care o asigură computerele îi oferă cercetătorului din zilele noastre o capacitate de analizare a informațiilor ce o depășește cu mult pe cea imaginată de pionierii cercetării trăsăturilor. Însă cercetătorul de azi se află, într-o anumită măsură, în pericolul de a deveni ucenicul vrăjitor, întrucât disponibilitatea din ce în ce mai mare a programelor de statistici de mare forță crește riscul de aplicare eronată și de folosire abuzivă a statisticilor. Prin urmare, pentru înțelegerea trăsăturilor, este nevoie de o cunoaștere cel puțin rudimentară a psihometriei. În această secțiune oferim o trecere în revistă succintă, fără caracter tehnic, a unora

dintre principalele tehnici psihometrice folosite la evaluarea personalității. O importanță deosebită are analiza factorială, datorită utilizării ei în cercetarea structurii fundamentale a trăsăturilor personalității. Pentru o prezentare mai detaliată a statisticilor psihometrice și a instrumentelor de măsurare a personalității, recomandăm lucrările lui Kline (1993, 2000), care sunt la îndemâna tuturor. Îi semnalăm cititorului, de asemenea, importanța în psihometrie a coeficientului de corelare al lui Pearson (*r*). Cunoașterea profundă a acestei statistici și a limitelor ei are o valoare inestimabilă pentru a înțelege cercetarea legată de trăsăturile de personalitate. Howell (2002) și Jensen (1980) prezintă foarte clar *r*-ul lui Pearson.

Psihometria cu scale unice

Orice scală a unei singure trăsături trebuie să îndeplinească în mod satisfăcător trei criterii esențiale: *fidelitate*, *stabilitate* și *validitate* (pentru prezentări mai detaliate, vezi Anastasi și Urbina, 1997; Cronbach, 1990; Jensen, 1980; de asemenea, capitolul 13).

Fidelitatea. Aceasta se referă la acuratețea cu care chestionarul măsoară o anumită calitate. În această fază nu vom preciza despre ce calitate este vorba. Fidelitatea poate fi evaluată prin aplicarea a două variante de instrumente de măsurare a trăsăturii respective la un eșantion de subiecți și calculând corelația dintre ele. În cazul în care corelația este mare, calitatea poate fi evaluată în mod constant, iar scala respectivă e fidelă sau *constantă interior*. Dacă nu, cele două forme despre care se presupune că sunt echivalente nu măsoară aceeași calitate, scala nu este fidelă, iar itemii trebuie să fie revizuiți. Statistica alfa-Cronbach este un instrument de măsurare a fidelității utilizat frecvent, calculată pe baza unui singur set de itemi. Ea este, într-adevăr, corelarea testului cu el însuși. În general, alfa crește atât în funcție de creșterea corelării dintre itemi, cât și în funcție de creșterea numărului de itemi ai testului.

Stabilitatea. Trebuie să se facă distincție între fidelitate și stabilitate, care este corelarea dintre testare și repetarea testării scalei într-un anumit interval de timp. Ne așteptăm ca personalitatea să se modifice lent odată cu înaintarea în vârstă, însă presupunem că stabilitatea valorilor obținute la măsurarea trăsăturilor este destul de mare pe perioade de un an sau chiar ceva mai mult. Dacă avem o scală fidelă, dar care prezintă o slabă corelare între testare și repetarea testării, s-ar putea să evaluăm o stare de spirit sau altă calitate trecătoare a unei persoane, și nu o trăsătură reală.

Validitatea. A treia calitate esențială a unui chestionar de personalitate este validitatea: trebuie să se dovedească faptul că instrumentul de măsură evaluează cu adevărat ceea ce își propune să evalueze. O scară poate fi fidelă, dar nu validă. De exemplu, un ghicitor poate folosi o metodă foarte constantă de deducere a viitorului unei persoane pe baza liniilor din palmă, însă coerența tehnicii nu este o garanție că prezicerile ghicitorului sunt corecte. Cea mai directă și convingătoare metodă de evaluare a validității este cunoscută sub numele de *criteriu* sau *validitate predictivă*. Instrumentul de măsurare a trăsăturii este corelat cu un index independent al unei calități asociate cu trăsătura respectivă, ca în studiile prezentate în tabelul 1.2. Alte criterii externe folosite frecvent în cercetarea legată de personalitate sunt instrumente de măsurare a performanței și a comportării la locul de muncă, a modului de funcționare psihofiziologică și a

anormalității clinice. Stabilirea validității predictive este importantă în prima fază a elaborării chestionarului și în aplicații. Însă scopul suprem al cercetării trăsăturilor pe baze teoretice este stabilirea *validității construcției*. Esența validității construcției este faptul că între trăsătură și criteriile externe există corelații prevăzute pe baza unei teorii științifice adecvate, nu pe baza bunului-simț sau a unei analize superficiale a caracteristicilor trăsăturii. De exemplu, am putea folosi o teorie psihobiologică a personalității pentru a prevedea modul în care o anumită trăsătură se va corela cu valorile măsurate ale funcționării autonome, cum ar fi ritmul cardiac. Validitatea construcției reiese din întreaga plasă de informații empirice și analiză teoretică țesută în jurul unei trăsături, numită uneori *rețea nomologică* (Eysenck, 1981). Problemele cu care se confruntă validitatea construcției sunt cele ale stabilirii adevărului științific. Nici măcar teoriile „bune” nu sunt vreodată deplin satisfăcătoare și necesită modificări periodice ale ipotezelor și conceptelor, pe măsură ce se obțin noi rezultate ale cercetărilor (vezi Lakatos, 1976). Prin urmare, validitatea construcției este întotdeauna relativ provizorie și poate fi slăbită sau întărită de cercetările noi. Există diferite alte forme de validitate, însă ele au o importanță mai mică decât validitatea predictivă și cea a construcției.

Psihometria grupului de trăsături: analiza factorială

Metodele descrise mai sus pot fi folosite pentru a obține o scală satisfăcătoare de măsurare a unei singure trăsături, cum ar fi extraversiunea sau agreabilitatea. Însă nu putem obține un model satisfăcător al personalității prin simpla acumulare a diferitelor trăsături. Inevitabil, unele dintre trăsături vor fi corelate strâns și nu va fi sigur dacă trăsăturile respective sunt cu adevărat distincte sau nu sunt decât aspecte diferite ale aceleiași trăsături. Tehnica folosită cel mai frecvent pentru identificarea simultană a mai multor trăsături este analiza factorială descrisă mai detaliat de Gorsuch (1983) și, într-o lucrare pentru începători, de Kline (1994). Punctul de pornire al unei analize factoriale este matricea care reprezintă toate corelațiile posibile între diferiții itemi ai unui sau ai mai multor chestionare. Scopul este simplificarea matricei corelațiilor, prin identificarea uneia sau a mai multor dimensiuni aflate la baza factorilor care motivează cea mai mare parte din variația punctajelor itemilor obținute de subiecți. Factorii sunt definiți de acei itemi ai subiectului cu care se corelează sau care „îi încarcă”.

Să luăm un exemplu de analiză factorială simplă, folosind informațiile dintr-un studiu efectuat de Matthews și Oddy (1993). 1010 persoane angajate la firme britanice s-au autoevaluat pe baza unui set de adjective care descriu personalitatea. Tabelul 1.3 prezintă matricea de corelare a evaluărilor pentru douăsprezece dintre aceste adjective, împărțite în trei seturi. S-a considerat că fiecare set de patru adjective se referă la o trăsătură amplă a personalității, diferită de celelalte: conștiinciozitate, agreabilitate și „intelectanță” (inteligenta și interesul față de sfera intelectului, autoevaluate). Tiparul corelațiilor se conformează acestei așteptări. De exemplu, corelațiile dintre cei patru itemi ai conștiinciozității sunt destul de mari, de la 0,35 la 0,54. Corelațiile dintre itemii conștiinciozității și celelalte adjective sunt mult mai mici, de la 0,01 la 0,25. Cu alte cuvinte, dacă o persoană este sânguincioasă, sunt mari șanse ca ea să fie, de asemenea, harnică, conștiincioasă și meticuloasă, însă nu putem prevedea că e și amabilă sau că are „intelectanță”. Intuitiv, am putea spune că există o dimensiune fundamentală a conștiinciozității asociată cu toate cele patru adjective înrudite, pe lângă dimensiunile

distincte ale agreabilității și „intelectanței”. Scopul analizei factoriale este să arate dacă aceste intuiții corespund cu adevărat datelor, prin redescrierea datelor în termenii unor ipotetice construcții sau factori care stau la baza lor. Partea ei finală este enumerarea corelațiilor dintre fiecare factor și fiecare dintre variabilele inițiale. Prin urmare, dacă există un factor „conștiinciozitate”, el trebuie să se coreleze cu fiecare dintre cei patru itemi ai conștiinciozității, însă trebuie să fie foarte slab corelat cu restul itemilor.

Tabelul 1.3. Corelațiile dintre adjectivele ce descriu trăsături care se consideră că sunt legate de conștiinciozitate, agreabilitate și „intelectanță” ($n = 1010$)

Adjectivul trăsăturii	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Sânguincios	1,00											
2. Harnic	0,54	1,00										
3. Conștiincios	0,47	0,47	1,00									
4. Meticulos	0,38	0,35	0,41	1,00								
5. Simțitor	0,24	0,12	0,21	0,16	1,00							
6. Bun la inimă	0,16	0,06	0,17	0,14	0,59	1,00						
7. Iubitor	0,21	0,12	0,19	0,15	0,42	0,51	1,00					
8. Bland	0,08	0,01	0,10	0,14	0,24	0,40	0,25	1,00				
9. Isteț	0,15	0,20	0,12	0,12	0,08	0,09	0,10	-0,06	1,00			
10. Cult	0,19	0,25	0,18	0,12	0,05	0,01	0,07	0,01	0,45	1,00		
11. Înțelept	0,22	0,21	0,25	0,22	0,14	0,13	0,15	0,07	0,38	0,38	1,00	
12. Inteligent	0,14	0,21	0,17	0,09	0,03	-0,00	0,10	-0,13	0,62	0,48	0,39	1,00

Sursa: Matthews și Oddy (1993)

Tabelul 1.4 prezintă matricea factorială rezultată din extragerea a trei factori. Primul factor este definit, în principal, prin itemii legați de „intelectanță”, al doilea prin itemii legați de conștiinciozitate, iar al treilea prin itemii legați de agreabilitate. Acum putem descrie personalitățile subiecților pe baza a trei, nu douăsprezece dimensiuni. (Pentru cititorul avizat, am efectuat o analiză a componentelor principale, urmată de rotație varimax. Remarcați că există o diferență tehnică între „analiza factorială” și „analiza componentelor principale”, care nu este semnificativă în acest context.) Există tehnici de calculare a punctajelor factorilor care descriu gradul de „intelectanță”, de conștiinciozitate și de agreabilitate al fiecărei persoane. Împreună, cei trei factori justifică 59% din variația matricei de corelare inițiale. Acest câștig considerabil din punctul de vedere al economiei descrierii este obținut cu prețul moderat al pierderii unor informații despre răspunsurile individuale la itemi. Analiza factorială se bazează pe presupunerea că informația eliminată nu este decât o variație banală, în mare măsură eronată și specifică itemilor.

Tabelul 1.4. Soluția factorială obținută din datele corelate din tabelul 1.3

	Factorul 1	Factorul 2	Factorul 3
Sânguincios	0,12	0,77	0,14
Harnic	0,19	0,78	-0,03
Conștiincios	0,11	0,76	0,14
Meticulos	0,05	0,68	0,13
Simțitor	0,07	0,15	0,76
Bun la inimă	0,04	0,05	0,86

Iubitor	0,13	0,12	0,71
Blând	-0,12	0,05	0,60
Isteț	0,82	0,04	0,03
Cult	0,73	0,15	-0,02
Înțelept	0,62	0,21	0,15
Inteligent	0,84	0,07	-0,06

Notă : Soluția factorială obținută din analiza componentelor principale, urmată de rotația varimax.

Într-o prezentare de acest fel, care nu are caracter tehnic, nu putem explica în mod corespunzător calcularea reală a matricei factoriale (pentru prezentări mai detaliate, însă accesibile, vezi Jensen, 1980, și Kline, 1993, 1994). Pe scurt, există două etape ale analizei și fiecare produce o soluție factorială. De obicei este folosită soluția din a doua etapă (prezentată în tabelul 1.4), nu cea din prima etapă (care nu e prezentată aici). În prima etapă, principiul general este că primul factor extras motivează cea mai mare parte din variația datelor. În cazul corelațiilor prezentate în tabelul 1.3, primul factor explică 28% din variație. Următorul factor extras motivează cea mai mare parte din restul variației: în acest exemplu, 18%. Factorii următori sunt extrași pe aceeași bază, cel de-al treilea din tabelul 1.3 explicând 13% din variație. În cercetarea legată de personalitate, principiul prin care se atribuie fiecărui factor succesiv o parte cât mai mare din variație nu dă, de obicei, rezultate semnificative din punct de vedere psihologic. (Poziția este diferită în cazul cercetării testelor de capacitate, în care primul factor este, în mod tipic, o aproximare a lui g sau inteligența generală.) A doua etapă a analizei se bazează pe faptul că dintr-o anumită matrice de corelare pot fi extrase un număr infinit de matrice factoriale echivalente din punct de vedere matematic. Putem recalcula matricea factorială pentru a explica exact aceeași amplitudine a variației, folosind diferite valori pentru coeficienții factorilor. Această recalculare este numită rotație, deoarece poate fi ilustrată geometric (de exemplu, Kline, 1993, capitolul 8). La ghidarea rotației se folosește principiul structurii simple, presupunerea că soluția factorială cea mai semnificativă este aceea în care interpretarea factorilor e foarte exactă. Diferitele metode de rotație vizează obținerea unui număr maxim de coeficienți care sunt fie 1,00, fie 0,00, astfel încât să putem afirma cu certitudine că o anumită variabilă este sau nu este asociată cu un anumit factor. La matricea factorială prezentată în tabelul 1.4 a fost aplicată rotația și se apropie de structura simplă: coeficienții mari sunt toți 0,60 sau peste, în timp ce coeficienții mici nu depășesc 0,21. Rotația reatribuie factorilor variația în mod mai echilibrat: cei trei factori prezentați în tabelul 1.4 explică 20%, 20% și, respectiv, 19% din variație.

Limitele analizei factoriale

Nici o analiză factorială nu trebuie să fie acceptată fără rezerve. Trebuie întotdeauna să fie puse trei întrebări. Prima este dacă informațiile sunt cu adevărat potrivite pentru analiza factorială. Întrucât tehnica se bazează pe corelația lui Pearson, validitatea acesteia depinde de caracterul satisfăcător al corelațiilor inițiale. De exemplu, corelarea nu reprezintă în mod valid relațiile neliniare, iar corelațiile se vor reduce dacă instrumentele de măsurare nu sunt fidele sau dacă gama punctajelor variabilelor este limitată (Jensen,

1980). Este important să existe suficienți itemi care se leagă de – sau „marchează” – fiecare dimensiune a personalității propusă ca ipoteză. Analiza factorială cere, de asemenea, eșantioane de mari dimensiuni, în special atunci când există mulți itemi, iar numărul de itemi atribuiți factorilor se presupune că este mic.

A doua întrebare este în ce măsură depind rezultatele de metodele de analiză care au fost folosite. Analiza factorială trebuie să fie privită, într-adevăr, ca o familie de tehnici înrudite și alegerea unei anumite metode ar putea influența profund soluția obținută. În exemplul de analiză factorială prezentat mai sus, rotația „ortogonală” folosită a silit factorii să fie independenți, adică necorelați. Însă am fi putut alege o rotație „oblică”, ce permite corelarea factorilor dacă se obține astfel o structură simplă mai bună. Altă opțiune crucială este numărul factorilor extrași (Zwick și Velicer, 1986). Există mai multe reguli care stabilesc câți factori trebuie să fie extrași dintr-un set de itemi, însă nici una nu este decisivă.

A treia întrebare și cea mai grea este ce înseamnă, de fapt, rezultatele. Criticii analizei factoriale subliniază faptul că echivalența matematică a variantelor de soluții factoriale le face pe toate suspecte. Această critică este, probabil, exagerată. Așa cum vom vedea, folosirea pentru rotație a criteriului structurii simple a dus la progrese reale în identificarea unor instrumente de măsurare a personalității utile din punct de vedere științific. Esențial este faptul că analiza factorială nu face altceva decât să arate relațiile structurale dintre seturi de variabile. Validitatea construcției trebuie să fie stabilită pentru dimensiunile factoriale așa cum trebuie să fie stabilită pentru scale simple, prin raportarea valorilor factoriale la criterii externe și elaborarea unei teorii științifice verificabile.

Alte tehnici ale analizei factoriale

Tehnicile discutate până acum sunt *de explorare*: cercetătorul se bazează pe structura simplă sau pe alt criteriu empiric, ce nu este legat de o teorie, pentru a determina soluția factorială ultimă, nu vreo soluție-țintă pentru care a emis o ipoteză. Prin urmare, analiza factorială de explorare nu poate decât să sugereze ipoteze. O metodă mai nouă, analiza factorială *de confirmare* (Jöreskog, 1973), permite testarea ipotezelor, deoarece se specifică dinainte tiparul coeficienților factorilor pentru un anumit set de itemi testat pe un eșantion de subiecți. Analiza factorială calculează soluția factorială cea mai apropiată de matricea factorială care a fost dată ca ipoteză și evaluează gradul de potrivire între matricea reală și cea din ipoteză. Cercetătorul poate stabili atunci dacă informațiile prezintă sau nu o potrivire acceptabilă cu ipoteza inițială. Analiza factorială de confirmare face parte dintr-un grup mai mare de tehnici cunoscut sub numele de *modelare structurală* (Bentler, 1995; Byrne, 2000). Cercetătorul poate specifica orice set de relații între variabile care pot fi observate direct și factori nemăsurați sau latenți și poate verifica dacă modelul ipotetic se potrivește cu informațiile. Spre deosebire de analiza factorială convențională, modelarea structurală poate face verificarea oficială a potrivirii în cazul unor modele concurente, astfel încât este deosebit de utilă la stabilirea validității construcției.

Dacă investigatorul optează pentru rotația oblică, ce permite corelarea factorilor de personalitate derivați, apare o posibilitate fascinantă. Dacă factorii sunt corelați cu adevărat, putem efectua mai departe o analiză factorială a corelațiilor dintre factorii înșiși. A doua analiză factorială va identifica atunci factorii *de rangul doi* sau secundari.

De exemplu, în cercetarea capacității cognitive, analiza factorială inițială a punctajelor testării ne oferă, adesea, un set de capacități „primare”, cum sunt cea verbală, cea matematică și cea spațială, toate perfect corelate între ele. Factorizarea corelațiilor dintre aceste capacități relativ specifice definește în continuare factori ai capacităților de mai mare amploare, de rang superior, ca inteligența generală sau *g*. În același fel, în cercetarea legată de personalitate putem obține factori secundari sau de amploare mai mare ai personalității prin factorizarea valorilor corelate ale trăsăturilor primare ori de mai mică amploare ale personalității. În următoarea secțiune a acestui capitol trecem în revistă încercările de stabilire a unui set complet de dimensiuni ale trăsăturilor primordiale, care să poată fi folosit la obținerea unei descrieri detaliate a personalității cuiva. În secțiunea următoare analizăm eforturile de a descrie personalitatea în termenii trăsăturilor secundare, cum sunt extraversiunea și nevrozismul.

Principalii factori ai personalității: 16PF și alte chestionare

Chestionarul celor 16 factori de personalitate (16PF)

Discutarea trăsăturilor primare trebuie să înceapă cu lucrarea lui Raymond B. Cattell. Proiectul cattellian este unul dintre cele mai ambițioase care au existat vreodată în domeniul psihologiei. El încearcă să explice diferențele individuale din toate domeniile vieții pe baza unor măsurători valabile din punct de vedere psihometric ale capacității, motivației, personalității și stării sufletești. Această inițiativă a generat un uriaș volum de informații (vezi, de exemplu, Cattell, 1971 ; Cattell și Kline, 1977), pe lângă mai multe chestionare și teste frecvent utilizate. Cattell (de exemplu, 1946) a demarat cercetarea legată de personalitate cu lexiconul cuvintelor care descriu trăsături, însă, aflat încă la începuturile carierei de cercetător, și-a deplasat obiectivul principal al muncii către itemii chestionarelor. În cele din urmă, a identificat 23 de factori primari, fundamentali, unul dintre ei fiind un factor de capacitate – inteligența generală. Cele mai puternice dintre aceste dimensiuni, în număr de șaisprezece, sunt măsurate de Chestionarul celor 16 factori de personalitate (16PF – Cattell, Eber și Tatsuoaka, 1970), care în ultimele decenii a fost folosit intensiv în cercetare și în aplicații. Versiunea chestionarului 16PF care le aparține lui Cattell și colaboratorilor săi (1970) a devenit un instrument standard de măsurare a personalității, însă a atras și numeroase critici din punct de vedere psihometric. Coerența internă a unora dintre scale era redusă, iar câțiva cercetători (de exemplu, Barrett și Kline, 1982 ; Matthews, 1989) nu au reușit să regăsească factorii primari cattellieni prin analiza factorială a lui 16PF.

Cea mai recentă versiune a chestionarului 16PF, 16PF5 (Conn și Rieke, 1994), prezintă o mai mare coerență internă, cu un coeficient alfa-Cronbach mediu de 0,74 pentru cele 16 scale, deși undele alfa rămân relativ scăzute (sub 0,70). Însă prețul creșterii coerenței interne a fost o scădere a comparabilității cu versiunile precedente ale chestionarului 16PF. 51 % din itemii din 16PF5 sunt noi sau revizuiți în mare măsură, iar corelațiile dintre scalele echivalente din 16PF5 și din versiunile precedente ale chestionarului 16PF (Cattell *et al.*, 1970) sunt, în majoritatea cazurilor, mici sau moderate (sub 0,6 la unsprezece scale și sub 0,4 la patru). 16PF are o structură factorială ierarhică, astfel încât din corelările celor 16 factori primari pot deriva factori secundari (Chernyshenko, Stark și Chan, 2001). Așa cum vom

vedea mai departe, există o anumită corespondență între elementele secundare din 16PF și factorii de personalitate din modelul cu cinci factori, numit uneori „cei cinci mari” (*Big Five*). Tabelul 1.5 oferă descrierea scalelor din 16PF, alături de exemple de figuri literare și istorice care ilustrează calitățile evaluate. Tabelul cuprinde și coeficienții alfa din 16PF5.

Tabelul 1.5. Cincisprezece trăsături de personalitate evaluate cu ajutorul chestionarului 16PF, cu ilustrarea trăsăturilor prin personaje celebre, și coeficienții 16PF5

Trăsătura	Descrierea trăsăturii		Persoane celebre		Alfa
	Nivel înalt	Nivel scăzut	Nivel înalt	Nivel scăzut	
A	Extravertit	Rezervat	Falstaff	Greta Garbo	69
	Inimos	Detașat			
C	Neemotiv	Emotiv	Washington	Hamlet	78
	Calm	Schimbător			
E	Autoritar	Modest	Ginghis-Han	Iisus	66
	Dominant	Docil			
F	Voios	Rezervat	Groucho Marx	Clint Eastwood	72
	Plin de viață	Taciturn			
G	Conștiincios	Superficial	Maica Tereza	Casanova	75
	Perseverent	Nedisciplinat			
H	Îndrăzneț	Timid	Columb	Sylvia Plath	85
	Întreprinzător	Retras pe plan social			
I	Dur	Tandru	James Bond	Robert Burns	77
	Autonom	Impresionabil			
L	Bănuitor	Încrezător	De Gaulle	Pollyanna	74
	Sceptic	Acomodant			
M	Inventiv	Practic	Van Gogh	Henry Ford	74
	Boem	Convențional			
N	Viclean	Onest	Machiavelli	Ioana d'Arc	75
	Ascuns	Direct			
O	Înclinat spre culpabilizare	Rezistent	Dostoievski	Stalin	78
	Frământat	Încrezător în sine			
Q1	Radical	Conservator	Karl Marx	regina Victoria	64
	Dornic de experiențe noi	Tradiționalist			
Q2	Independent	Dependent de grup	Copernic	Marilyn Monroe	78
	Ingenios	Dornic de afiliere			
Q3	Controlat	Necontrolat	Margaret Thatcher	Mick Jagger	71
	Obsesiv	Neglijent			
Q4	Tensionat	Destins	Macbeth	Buddha	76
	Surmenat	Liniștit			

Notă: Dimensiunea B (inteligența) este omisă. Exemplele de personaje celebre sunt luate parțial din Cattell (1973).

Surse: Cattell (1973), Conn și Rieke (1994)

Au fost obținute numeroase dovezi ale validității predictive pe care o au diferitele versiuni ale chestionarului 16PF. Dăm aici două exemple. Barton, Dielman și Cattell (1971) au găsit

corelații semnificative între mai multe scale primare din 16PF și succesul școlar al mai multor subiecți-elevi. Cel mai bun la acest nivel de educație este extravertit (A+), conștiincios (C+), îndrăzneț (H+), are siguranță de sine (O-) și autocontrol (Q3+). Nici una dintre trăsăturile de personalitate nu prezice succesul în măsura în care o face inteligența (E) însă alte cercetări similare (Cattell și Butcher, 1968) arată că personalitatea prezice succesul chiar și atunci când inteligența e controlată din punct de vedere statistic. Figura 1.2 prezintă niveluri medii ale trăsăturilor la trei grupuri profesionale, care diferă, așa cum era de așteptat. Observați rezerva din punct de vedere social a fizicienilor (A și H scăzute), gradele înalte de sensibilitate (I) și inventivitate (M) ale artiștilor și calbul stewardeselor (C înalt, Q4 scăzut). Un studiu amplu bazat pe 16PF5 efectuat în rândurile clerului anglican a arătat că, în cadrul acestui grup profesional, multe dintre diferențele uzuale specifice sexelor sunt inversate: reprezentantele clerului erau mai puțin extravertite (A), mai stabile emoțional (C), mai dominante (E), mai puțin atente la reguli (G), mai puțin sensibile la emoții (I), mai puțin temătoare (O) și mai deschise către schimbări (Q1) (Musson, 2001). 16PF este util și pentru diferențierea diverselor grupuri cu probleme clinice între ele și față de subiecții normali.

Cu toate că 16PF are un grad înalt de validitate predictivă, persistă dubiile în privința validității construcției scalelor din 16PF. Cattell (1973) oferă descrieri minuțioase ale calităților asociate cu scalele, incluzând referințe la informații experimentale și psihofiziologice. Însă nu au fost făcute prea mari eforturi de a folosi aceste informații descriptive în corelări ale scalelor, pentru a crea pe baza lor ipoteze detaliate, verificabile, privind natura construcțiilor psihologice asociate cu scalele. Metoda teoretică preferată de Cattell (1983) este construirea unor ecuații liniare care prezic comportamentul pe baza unor măsurători ale diferențelor individuale. Totuși, mulți psihologi consideră această metodă esențialmente descriptivă; natura construcțiilor legate de comportament rămâne nelămurită.

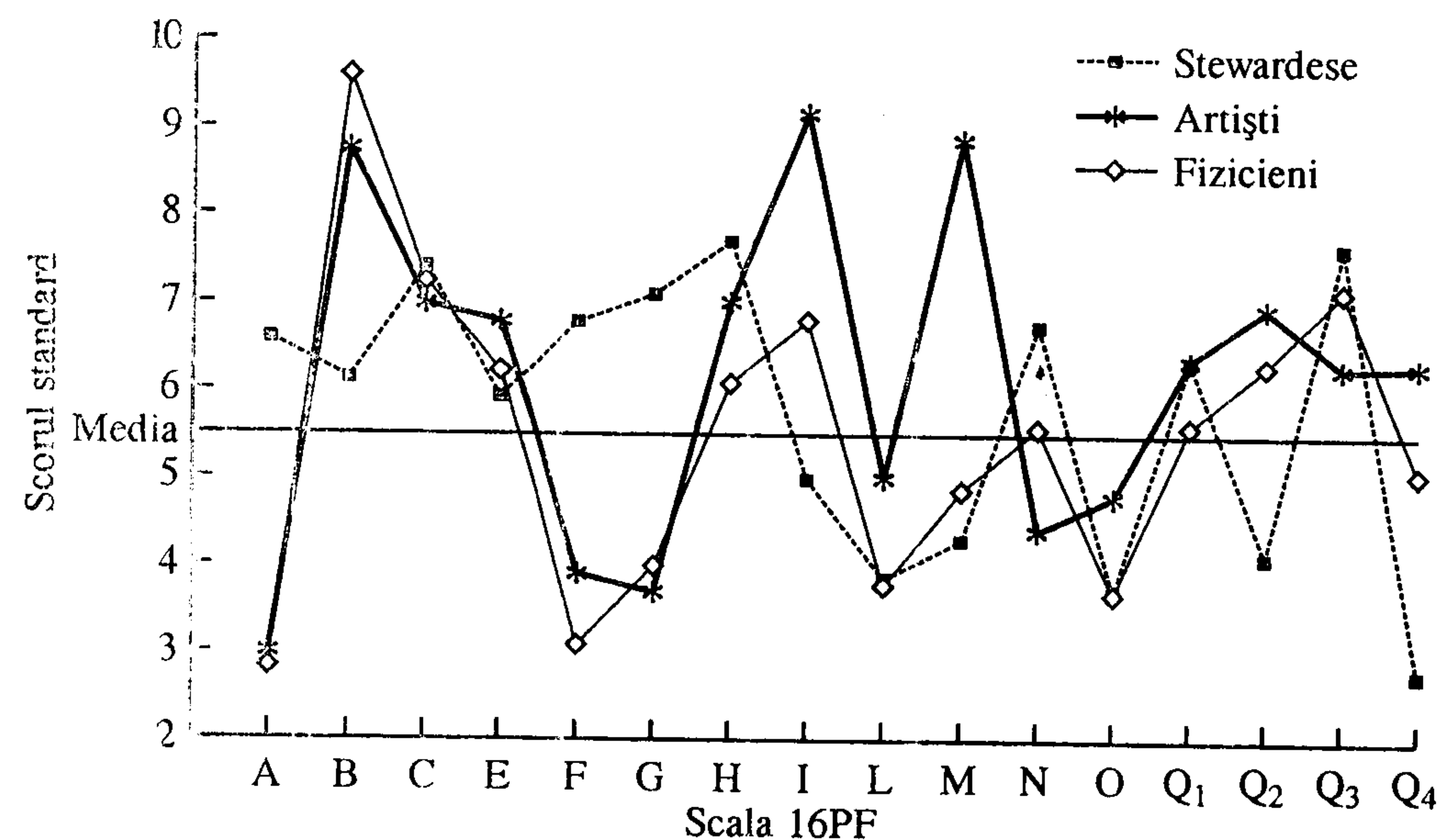

Figura 1.2. Punctajele medii obținute la 16PF de trei grupuri profesionale (Cattell și Kline, 1977)

Alte sisteme de factori primari

Multe alte chestionare încearcă să facă evaluări complete ale trăsăturilor primare, dar majoritatea prezintă deficiențe mai grave decât 16PF (pentru o trecere în revistă, vezi Kline, 1993). Cel mai popular este, probabil, *California Psychological Inventory* (CPI – Gough, 1987; Gough și Bradley, 1996), care evaluează optsprezece trăsături, cu o fidelitate moderată, și e folosit adesea în industrie. Însă în elaborarea CPI nu s-a făcut nici o referire la analiza factorială. A fost folosită, în schimb, metoda grupării criteriilor: itemii au fost aleși în funcție de capacitatea lor de a diferența grupuri de criterii. Marele dezavantaj al acestei metode este faptul că scalele s-ar putea să nu corespundă celor obținute prin analiza factorială și, în lipsa studiilor experimentale sistematice, lipsește validitatea construcției (vezi Kline, 1993). Un chestionar mai recent este *Occupational Personality Questionnaire* (OPQ – Saville *et al.*, 1984), care măsoară 31 de trăsături relevante pentru recrutarea și selecția personalului, dezvoltarea carierei și pregătirea profesională. Fidelitatea scalelor este mare, cu toate că, la fel cu CPI, modelul cu 31 de trăsături nu se bazează în mod explicit pe analiza factorială. O reanalizare recentă a datelor obținute prin standardizarea OPQ (Matthews și Stanton, 1994) a dus la concluzia că prin analiza factorială a itemilor nu pot fi identificate decât circa douăzeci de dimensiuni, deși au existat corespondențe bune între aceste dimensiuni și trăsăturile presupuse de Saville și colaboratorii săi (1984). Există și dovezi încurajatoare privind validitatea trăsăturilor OPQ (Saville *et al.*, 1996).

Factorii de rang superior: „cei cinci mari” sau „cei trei gigantici”?

În această secțiune vom descrie două scheme importante ale personalității care pledează pentru utilitatea factorilor secundari de rang superior ce descriu personalitatea în termeni largi, abstracti. În cadrul acestor scheme se poate presupune că fiecare dimensiune se raportează în mod semnificativ la sute de termeni ai trăsăturilor de bază. Identificarea corectă a acestor factori de rang superior, validarea lor, descoperirea originilor lor și demonstrarea valorii pe care o au în prezicerea comportamentului sunt scopurile principale ale celor ce se ocupă de cercetarea trăsăturilor.

Modelul cu trei factori al lui H.J. Eysenck

Conform teoriei personalității elaborate de Eysenck (1967, 1997), există trei factori amplii ai personalității, și anume nevrozismul, extraversiunea-introversiunea și psihozismul. Acești factori sunt evaluați cu ajutorul unui chestionar de autodescriere în care subiectului i se cere să răspundă cu „da” sau „nu” la mai multe întrebări. Chestionarul a trecut prin mai multe versiuni, culminând cu *Eysenck Personality Questionnaire – Revised* (EPQ-R – Eysenck și Eysenck, 1991). EPQ-R, la fel ca unele dintre predecesoarele lui, conține și o „scală a minciunilor” destinată măsurării tendinței subiecților de a „pretinde că sunt buni” atunci când completează chestionarul. Cu toate că se

intenționează ca dimensiunile de rang superior din teoria lui Eysenck să nu fie corelate statistic, există uşoare corelări pozitive, în special în cazul subiecţilor masculini, între psihozism şi celelalte două scale (Eysenck şi Eysenck, 1991). Distribuirea punctajelor la nevrozism şi extraversiune în rândurile populaţiei se apropie de o curbă normală, în vreme ce punctajele la psihozism înclină pronunţat către valorile scăzute.

Unele dintre trăsăturile de nivel inferior incluse de cele trei dimensiuni ale lui Eysenck (1967, 1997) sunt prezentate în tabelul 1.6. Eysenck şi Eysenck (1991) descriu extravertitul tipic – subiectul care obţine un punctaj mare pe scala extraversiune-introversiune – ca o persoană ce este sociabilă, tânjeşte după emoţii puternice, îşi asumă riscuri, adoră farsele, nu e întotdeauna de nădejde şi poate, uneori, să-şi iasă din fie. Ei caracterizează introvertitul tipic ca o persoană care este tăcută şi retrasă, preferă cărţile, şi nu oamenii, e serioasă, îşi controlează foarte bine emoţiile, este de nădejde şi are standarde etice înalte. Cel cu punctaj mare la nevrozism (N) este o persoană care înclină spre anxietate şi depresie, îşi face sânge rău, doarme prost şi are tulburări psihosomate, lasă emoţiile să-i afecteze judecata şi se tot gândeşte la lucrurile care ar putea să meargă rău. Spre deosebire de subiectul care obţine un punctaj mare la nevrozism, cel ce obţine un punctaj mic al lui N îşi revine rapid după o experienţă care îl tulbură emoţional şi, în general, este calm şi nu-şi face sânge rău.

Tabelul 1.6. Trăsături asociate cu cele trei dimensiuni ale modelului personalităţii elaborat de Eysenck

Nevrozism	Anxios, deprimat, sentimente de vinovăţie, nivel scăzut al stimei de sine, tensionat, iraţional, timid, capricios, emotiv
Extraversiune	Sociabil, plin de viaţă, activ, asertiv, în căutare de senzaţii, imprudent, dominant, entuziast, îndrăzneţ
Psihozism	Agresiv, rece, egocentric, inuman, impulsiv, antisocial, nesimţitor, creativ, dur

După Eysenck şi Eysenck (1991), cel care obţine un punctaj mare la psihozism este solitar, adesea dificil, uneori crud, nesimţitor, agresiv, cu gusturi neobişnuite. Această dimensiune se suprapune parţial unor concepte cum sunt tulburările de personalitate schizoidă şi antisocială, din sfera psihiatrică. Totuşi, Eysenck subliniază faptul că atât nevrozismul, cât şi psihozismul sunt trăsături normale ale personalităţii, chiar dacă ele pot predispune un număr foarte mic de persoane la tulburări nevrotice şi, respectiv, psihotice. Din cauza conotaţiei evident peiorative a nevrozismului şi psihozismului, Eysenck a sugerat ca ele să fie înlocuite cu emotivitate şi duritate, în opoziţie, respectiv, cu controlul supraeului. Dată fiind vechea antipatie a lui Eysenck faţă de psihanalişti, este o ironie faptul că schema lui conţine termeni atribuiţi parţial lui Jung (extraversiune-introversiune) şi un termen freudian (supraeu).

Eysenck (1993) a subliniat faptul că reţeaua nomologică în care este prinsă o dimensiune este cea care îi oferă acesteia validitatea. Reţeaua trebuie să specifice proprietăţile psihometrice ale dimensiunii respective, dar şi bazele ei biologice şi psihofiziologice, invarianţa culturală, relaţia ei cu comportamentul social şi cu maladia, precum şi rolul ei în cercetarea psihologică. Printre contribuţiile însemnate ale lui Eysenck la cercetarea legată de personalitate se numără şi formularea teoriilor despre

baza biologică a dimensiunilor personalităţii cu care operează el (Eysenck, 1967). Presupunerea că trăsăturile fenotipice ale personalităţii sunt legate de procesele biologice modelate prin selecţie naturală poate fi găsită şi în schemele lui Cloninger (1987) şi Zuckerman (1991). Măsura în care aceste teorii au rezistat testării empirice constituie subiectul unui capitol ulterior.

Modelul cu cinci factori al lui Costa şi McCrae

Un posibil model al personalităţii bazat pe cinci factori a obţinut recent un consens atât de larg, încât cercetătorii folosesc uneori sintagma *cei cinci mari* (De Raad, 2000). Totuşi, ar fi mai potrivit să vorbim despre seturile de „cinci mari”, întrucât nici unul dintre ele nu a obţinut aprobarea tuturor cercetătorilor (De Raad şi Perugini, 2002). În acest subcapitol vom prezenta modelul cu cinci dimensiuni al lui Costa şi McCrae. Motivul prezentării lui este uriaşul volum de studii empirice efectuate de Costa şi McCrae şi de alţii, cu scopul integrării acestor cinci factori în multe alte scheme ale personalităţii (O'Connor, 2002). În al doilea rând, modelul lor stă la baza unei scale de măsurare folosite pe larg, *NEO-Personality Inventory – Revised* (NEO-PI-R – Costa şi McCrae, 1992a), care s-a dezvoltat pe baza chestionarelor precedente.

NEO-PI-R este alcătuit din 240 de întrebări, câte 48 pentru fiecare dintre cele cinci dimensiuni sau „domenii”. Răspunsul la fiecare întrebare se dă pe o scală de cinci puncte, de la „acord total” la „dezacord total”. Fiecare dimensiune are şase faţete – trăsături de nivel inferior – care sunt evaluate pe baza a opt întrebări. Cele cinci dimensiuni ample sunt numite „nevrozism”, „extraversiune”, „deschidere”, „agreabilitate” şi „conştiinciozitate” (N, E, O, A şi C). Tabelul 1.7 conţine faţetele care alcătuiesc fiecare dintre aceste domenii ample.

Tabelul 1.7. Faţetele trăsăturilor asociate cu cele cinci domenii din modelul de personalitate cu cinci factori al lui Costa şi McCrae

Nevrozism	Anxietate, ostilitate furibundă, depresie, stinghereală, impulsivitate, vulnerabilitate
Extraversiune	Căldură, gregarism, asertivitate, spirit activ, caută senzaţiile, predomină emoţiile pozitive
Deschidere	Fantezie, simţ estetic, sentimente, acţiuni, idei, valori
Agreabilitate	Încredere, comportament direct, altruism, maleabilitate, modestie, sensibilitate
Conştiinciozitate	Competenţă, ordine, simţul datoriei, face toate eforturile pentru a obţine succesul, autodisciplină, chibzuinţă

Elaborarea modelului cu cinci factori al lui Costa şi McCrae a fost determinată parţial de considerente raţionale şi parţial de considerente statistice. Dintr-o gamă largă de rezultate ale cercetătorilor care se ocupă de personalitate, ei au stabilit care sunt domeniile pe care doresc să le măsoare şi apoi au construit scale pentru evaluarea lor, supuse ulterior analizei factoriale. Părerea lui Block (1995) este că N şi E au apărut din analizele cattelliene, O a fost construit din stadiul embrionar, iar C şi A au fost „grefate” având în vedere rezultatele metodei lexicale de cercetare a personalităţii (De Raad, 2000). El consideră că pentru crearea scalelor faţetelor a fost nevoie de „spirit arbitrar inteligent”.

Costa și McCrae (1992a) au urmărit să-i convingă pe ceilalți că există un acord considerabil între multe scheme ale personalității aparent diferite, corelând scalele lor cu cele ale multor alte instrumente de măsurare a personalității bine cunoscute. Circa jumătate din variația obișnuită din majoritatea chestionarelor de personalitate poate fi explicată prin modelul cu cinci factori, iar structurile factorilor din aproape toate chestionarele de personalitate pot fi reproduse pe baza cunoașterii asocierii lor cu cei cinci factori (O'Connor, 2002). Aceasta arată că modelul cu cinci factori ar putea constitui o prezentare cuprinzătoare a diferențelor personalității umane. Spre deosebire de dimensiunile lui Eysenck, domeniile lui Costa și McCrae nu se raportează explicit la concepte psihice și nu au baze anterioare în teoria biologică. Totuși, cei cinci factori au fost recent interpretați ca aspecte universale ale naturii umane, influențate genetic, ceea ce îi promovează de la simple descrieri ale fenotipului la expresii ale genotipurilor. McCrae și colaboratorii săi (2000) au afirmat că „trăsăturile de personalitate sunt în mare măsură expresii ale biologiei umane decât produse ale experienței de viață”.

Chestionarele de personalitate nu sunt teorii despre personalitate. Chestionarele sunt revizuite de obicei o dată la cinci sau la zece ani ori deloc. Detaliile teoriei personalității sunt, în principiu, modificate pe măsură ce apare câte un nou raport de cercetare relevant, cu toate că principalele construcții teoretice sunt mai solide. Prin urmare, testele menționate mai sus trebuie să fie considerate cele mai reușite încercări de până acum de a reproduce modelul cu trei și, respectiv, cu cinci factori; ele nu trebuie să fie considerate echivalente cu dimensiunile teoretice însele. Restului lucrării noastre îi revine sarcina de a ajunge la o concluzie în privința statutului teoriilor curente privind cele mai importante dimensiuni ale personalității.

Concepții actuale despre structura personalității

Diferențele dintre modelul cu trei și cel cu cinci factori constituie, probabil, subiectul cel mai contestat din psihologia trăsăturilor personalității. Acest lucru poate părea surprinzător, întrucât modelul cu șaisprezece factori al lui Cattell, de exemplu, pare, la prima vedere, să le ofere scepticilor un teren mai propice. În această secțiune vom demonstra faptul că diferențele importante dintre numeroase scheme ale personalității care arată foarte diferit sunt adesea doar aparente, nu reale. O estimare a coerenței ireductibile ce poate fi găsită în cercetarea psihometrică legată de personalitate se bazează pe mai multe tipuri de dovezi, al căror rezumat îl prezentăm mai jos.

Orice încercare de trecere în revistă trebuie să arate care nivel al trăsăturilor este evaluat. Noi ne vom concentra în special asupra nivelului superior al trăsăturilor secundare și vom compara modelele cu trei și cu cinci factori. Cele șaisprezece dimensiuni cattelliene nu sunt relevante pentru acest gen de dezbateri, deoarece ele reprezintă trăsături de nivel primar, corelate, care pot fi reduse la un număr mai mic de dimensiuni de rang superior, ortogonale (Cernîșenko *et al.*, 2001). Concepte mai restrânse ale trăsăturilor, cum este personalitatea de tip A, nu au pretenția să acopere ariile principale ale diferențelor dintre indivizi și nu încearcă să ofere o concepție vastă a personalității. În plus, vom vedea că trăsăturile restrânse sunt, adesea, corelate cu dimensiuni din teorii mai cuprinzătoare despre personalitate.

De ce a dobândit o astfel de importanță modelul cu cinci factori și de ce Costa și McCrae (1993) au afirmat:

Modelul cu cinci factori a oferit cercetării trăsăturilor un cadru de lucru unificat; el este pomul de Crăciun pe care sunt atârinate ca podoabe verdictele de stabilitate, transmisibilitate, validare consensuală, invarianță interculturală și utilitate predictivă.

Și de ce De Raad și Perugini (2002) au spus:

Modelul „celor cinci mari” a dobândit statutul de model de referință (...); cele cinci construcții principale pe care le are redau foarte mult din conținutul psihologiei personalității.

Răspunsul este faptul că soluții cu cinci factori, similare, ale problemei personalității au apărut din mai multe surse disparate.

Consensul din metoda lexicală

Prima sursă este „metoda lexicală”, care a încercat să găsească grupurile de descriptori ai personalității existente în limbajul natural. Istorii amănunțite ale metodei lexicale a personalității aparțin lui De Raad (2000) și Saucier și Goldberg (2001). Premisele esențiale ale metodei lexicale au fost enumerate de Saucier și Goldberg (2001).

1. Limbajul despre personalitate se referă la fenotipuri, nu la genotipuri.
2. Atribute fenotipice importante au ajuns să fie codificate în limbajul natural.
3. Gradul de reprezentare a unui atribut în limbaj corespunde, într-o anumită măsură, importanței generale a atributului respectiv.
4. Perspectiva lexicală oferă o motivație neobișnuit de puternică selecției variabilelor în cercetarea personalității. Predicatele folosite intens din limbajul natural sunt indiciatori de mare forță ale fenomenelor psihologice remarcabile.
5. Atât descrierea persoanelor, cât și sedimentarea diferențelor importante din limbaj se manifestă, în primul rând, prin funcția adjectivală.
6. Structura descrierilor persoanelor prin fraze și prin propoziții este strâns legată de cea bazată pe câte un singur cuvânt.
7. Știința personalității se deosebește de alte discipline în moduri care fac ca perspectiva lexicală să fie deosebit de pertinentă în acest context științific, dar nu și în altele.
8. Cele mai importante dimensiuni în evaluările globale ale personalității sunt cele mai constante și universale – cele care se reproduc în toate eșantioanele de ținte, țintele descrierii și variațiile din procedurile analitice, precum și în toate limbile.

Într-o serie marcantă de studii, Tupes și Christal (1961/1992) au analizat pe opt eșantioane de subiecți tiparele de corelare dintre termenii legați de trăsături și au descoperit cinci factori puternici, care erau afectați în mică măsură de diferențele dintre eșantioane, situații, evaluatori și nivelurile la care evaluatorii cunoșteau subiectul evaluat. În una dintre primele reanalizări ale datelor de evaluare ale lui Cattell, folosind termeni legați de trăsăturile de personalitate (Fiske, 1949), au fost găsiți cinci factori, concluzie confirmată de reanalizări mai recente (Digman și Takemoto-Chock, 1981). Norman (1963) a arătat că cinci factori similari pot fi găsiți în evaluările personalității făcute de

egalii subiectului. Tabelul 1.8 rezumă corespondențele dintre schema dimensională a lui Costa și McCrae și studii despre evaluări ale termenilor legați de trăsături. Așa cum vom vedea în capitolul 2, cinci factori similari au fost identificați în studiile despre evaluări ale trăsăturilor în alte limbi decât engleza, cum sunt italiana, poloneza și maghiara (Ostendorf și Angleitner, 1994). Cele mai ample studii experimentale recente au fost efectuate de Goldberg (1990, 1993 ; Saucier și Goldberg, 2001), care a spus :

Acum pare rezonabil să tragem concluzia că analizarea oricăror eșantioane rezonabil de mari de adjective englezești legate de trăsături care apar fie în autodescrieri, fie în descrierile făcute de egali va duce la o variantă a structurii „celor cinci factori mari” și, prin urmare, că toți termenii similari pot fi, în principiu, reprezentați în cadrul acestui model. Cu alte cuvinte, adjectivele legate de trăsături pot fi considerate combinații ale celor cinci trăsături majore, trăsături care se raportează, în mare vorbind, la „putere”, „iubire”, „muncă”, „afecte” și „intelect” (Goldberg, 1990).

Există chiar și un nivel destul de înalt de reproducere a aspectelor de rang inferior ale personalității între adjectivele germane și cele engleze (Saucier și Ostendorf, 1999). Au fost folosite eșantioane mari pentru a clasifica 500 de adjective din fiecare limbă conform „celor cinci domenii mari”. Ele au fost apoi supuse analizei factoriale în cadrul domeniilor, iar corespondențele dintre cuvinte au fost verificate de evaluatori bilingvi. Următoarele grupuri de subcomponente s-au reprodus între cele două limbi: *cutezător, sociabil, neînfrânat, asertiv; cald, blând, modest, generos; nesupărăcios, nesigur, neemotiv; creativ, intelectual, perspicace; sânghinos, hotărât, ordonat, demn de încredere*.

Saucier și Goldberg (2001) au descris ca „emice” metodele de cercetare lexicală a structurii personalității; cu alte cuvinte, cercetarea progresează pe baza descriptorilor naturali găsiți în fiecare limbă. Celălalt tip de cercetare – „etică” – importă (prin intermediul traducerilor) structuri încastrate în chestionare de personalitate din alte limbi, de obicei engleza. Cei doi cercetători au descoperit că un grup de „trei mari” – agreabilitatea, extraversiunea și conștiinciozitatea – reieșea dintr-o gamă de limbi mai mare decât în cazul „celor cinci mari”, care apăreau cu regularitate în studiile anglo-germanice. Ei pledează intens pentru investigarea profundă a mai marii variabilități culturale pe care o prezintă trăsăturile derivate în mod „emic” în comparație cu trăsăturile derivate în mod „etic”, cum sunt cele bazate pe traduceri ale lui NEO-PI-R (McCrae și Costa, 1997). Perugini și Di Blas (2002) au folosit o combinație de metode „emice” și „etice” într-o aplicație italiană și oferă o dezbatere interesantă pe tema motivelor pentru care mai degrabă metodele „etice” decât cele „emice” prezintă o tendință mai clară să reproducă cei cinci factori în diferite culturi.

În sfârșit, factori asemănători „celor cinci mari” au fost regăsiți în studiul de pionierat al lui Webb (1915), prezentat mai sus. Deary (1996) a extras din datele lui Webb șase factori, prezentați în tabelul 1.9. Cinci sunt legați de personalitate și unul de inteligență. Gradul înalt de corespondență între această soluție și schemele din zilele noastre a fost confirmat de experți independenți din domeniul cercetării legate de personalitate. Webb are meritul de a fi oferit primul set de date care conțin factori apropiați de dimensiunile contemporane, chiar dacă nu a reușit să-i extragă din ele.

Pentru cei care doresc să obțină itemi folosiți în modelul lexical al personalității, Goldberg a creat scale ale adjectivelor din domeniul public prin care se măsoară cei cinci factori lexicali ai personalității. În plus, echipa lui a creat itemi ai personalității proveniți

Tabelul 1.8. Studii despre datele de evaluare care dovedesc existența „celor cinci mari”

Studii	Datele	„Cele cinci mari dimensiuni”				
		E	N	C	A	O
Fiske (1949)	Autoevaluări, evaluări făcute de observatori și de egali	Siguranță de sine	Control emoțional	Conformism	Adaptabilitate socială	Intelect cercetător
Borgatta (1964)	Autoevaluări și evaluări făcute de egali (două eșantioane)	Asertivitate	Emotivitate	Responsabilitate	Caracter agreabil	Inteligență
Norman (1963)	Autoevaluări și evaluări făcute de egali	Extraversiune	Stabilitate emoțională	Conștiinciozitate	Agreeabilitate	Cultură
Smith (1967)	Evaluări făcute de egali	Extraversiune	Emotivitate	Forță de caracter	Agreeabilitate	Rafinement
Digman și Takemoto-Chok (1981)	Reanalizarea datelor obținute de Cattell, Tupes, Christal și alții	Extraversiune în comparație cu introversiune	Forța ego-ului în comparație cu dezorganizarea emoțională	Dorință de realizare	Maleabilitate prietenoasă în comparație cu rigiditate ostilă	Intelect
Goldberg (1990)	Autoevaluări	Învolburat	Stabilitate emoțională	Conștiinciozitate	Agreeabilitate	Intelect

din domeniul public, pentru evaluarea celor cinci factori în „fondul comun internațional de itemi ai personalității” (<http://www.ipip.ori.org/ipip/>; Goldberg, 1999).

Tabelul 1.9. O nouă analiză factorială a datelor de evaluare a trăsăturilor folosite de Webb (1915)

Factorul 1 (Voința ?)

Dorința de a-și impune voința altor persoane (în opoziție cu toleranța)
Manifestarea insultătoare a amorului propriu (aroganță)
Dorința intensă de a fi admirat
Arțagul
Înaltă apreciere a întregii sale persoane
Încercarea în forțele proprii
Înclinația momentană către furie dezlănțuită

Factorul 2 (Extraversiunea ?)

Gradul de activitate fizică în căutarea plăcerilor (jocuri etc.)
Volumul de activitate mentală consacrat plăcerilor (jocuri etc.)
Gradul de spirit colectiv (în orice grup de care se interesează)
Predilecția pentru mari reuniuni între prieteni
Amplarea influenței sale
Dorința de a plăcea colegilor

Factorul 3 (Conștiinciozitatea ?)

Măsura în care lucrează cu obiective depărtate (în opoziție cu traiul „de azi pe mâine”)
Volumul de activitate mentală consacrat studiilor obișnuite
Conștiinciozitatea (intensitatea interesului față de aspectele bune și cele rele din acțiuni)
Interesul față de credințele și ceremoniile religioase (indiferent de confesiune)
Puritatea spiritului (măsura în care evită să povestească sau să asculte lucruri cu sens imoral)
Onestitatea (se ține de cuvânt sau își îndeplinește angajamentele, își face datoria)

Factorul 4 (Agreabilitatea ?)

Dorința de a le plăcea colegilor
Ușurința cu care acceptă sentimentele colegilor
Impulsurile de bunăvoință
Ușurința cu care își revine după mânie

Factorul 5 (Inteligența ?)

Rapiditatea apariției neliniștii
Originalitatea ideilor
Gradul în care are simțul umorului
Profundimea neliniștii
Intensitatea influenței sale asupra celor foarte apropiați
Amplarea influenței sale (adică măsura în care își face simțită influența asupra tuturor celor din anturaj ori de câte ori vorbește sau acționează)

Factorul 6 (Nivel scăzut al nevrozismului ?)

(-) Înclinația momentană către mâhnire profundă
Tendința generală către voioșie (în opoziție cu mâhnirea și descurajarea)
(-) Tendința către pendularea rapidă între voioșie și tristețe (în opoziție cu permanența unei stări de spirit)
Gradul de activitate fizică în timpul programului de muncă
Tendința de a nu renunța la îndeplinirea sarcinilor atunci când se confruntă cu obstacole

Notă : Itemii din cadrul unui factor sunt dați în ordinea forței încărcăturii, cu cei mai influenți pe primele locuri. Cei precedați de (-) au încărcătură negativă față de acel factor, adică sunt opusul calităților legate de acel factor.

Consensul din studiile bazate pe chestionare

A doua sursă a datelor care sprijină modelul consensual cu cinci factori al trăsăturilor personalității o reprezintă studiile care compară mai multe chestionare sau modele ale personalității aplicate aceluiași eșantion de subiecți. Analizarea factorială combinată a două sau mai multe chestionare a împrăștiat confuzia creată de numărul foarte mare de teste de personalitate care au avut într-o anumită măsură succes. Modelul cu cinci factori redă destul de bine variațiile diferitelor chestionare de personalitate bazate pe teorie (O'Connor, 2002). Cel mai ușor este să rezumăm acest imens volum de cercetări prin referirea la modelul cu cinci factori al lui Costa și McCrae, așa cum este el încadrat în NEO-PI-R. Manualul NEO-PI-R-ului prezintă impresionantele corespondențe dintre domeniile și fațetele modelului cu cinci factori și factorii din *Guildford-Zimmerman Temperament Survey*, *Minnesota Multiphasic Personality Inventory*, *Revised California Personality Inventory* și alte chestionare, prea multe pentru a le mai enumera. Cei cinci factori ai lui Costa și McCrae par să fie compatibili, în linii mari, și cu factorii din modelele personalității elaborate de Cattell, Comrey și Eysenck (Noller, Law și Comrey, 1987; Boyle, 1989), Wiggins (McCrae și Costa, 1989), Murray (Costa și McCrae, 1988), *Jungian Myers-Briggs Type Inventory* (McCrae și Costa, 1989) și *Occupational Personality Questionnaire* (Matthews și Stanton, 1994). Structura cu cinci factori a lui NEO-PI-R este reprodusă în traduceri de limbă în mai multe limbi (McCrae și Costa, 1997; McCrae *et al.*, 1998; McCrae *et al.*, 2000).

Într-un studiu de mare amploare al scalelor din 16PF al lui Cattell, implicând peste 17 000 de subiecți, Krug și Johns (1986) au găsit cinci factori de rang secundar: „extraversiune”, „nevrozism”, „echilibru deplin” (*tough poise*), „independență” și „control”. Cea mai nouă versiune a chestionarului 16PF, 16PF5, permite în mod explicit calcularea punctajului chestionarului pe cinci factori secundari. Datele oferite în manualul tehnic al chestionarului 16PF5 (Conn și Rieke, 1994) în privința corelațiilor dintre 16PF5 și scalele fațetelor din NEO-PI-R prezintă o convergență imperfectă cu „cei cinci mari”. Există o corespondență destul de mare între scalele de „extraversiune” și de „nevrozism”, precum și între „control” și „conștiinciozitate” din NEO-PI-R, dar și corelații moderate între „echilibru deplin” și fațetele „deschiderii” (de la -0,17 la -0,53). „Independența” lui Cattell nu a putut fi indentificată clar cu nici unul dintre cei cinci factori NEO-PI-R și, invers, nu există nici un echivalent clar al „agreabilității” printre factorii secundari din 16PF. Pe de altă parte, Hofer și Eber (2002, p. 405) considerau că :

Factorii globali extrași la nivelul rangului doi al chestionarului 16PF sunt, în mare măsură, similari cu factorii cunoscuți sub denumirea de „cei cinci mari”.

Ei au descoperit într-o comparație între 16PF și NEO-PI-R următoarele corelații de nivel înalt (primul numit este factorul 16PF): extraversiune în opoziție cu introversiune = 0,65; anxietate în opoziție cu nevrozism = 0,75; duritate în opoziție cu deschidere = 0,56; autocontrol în opoziție cu conștiinciozitate = 0,66. Corelarea independenței cu agreabilitatea a fost -0,42 și cu extraversiunea 0,36.

În general, există un grad de congruență rezonabil între modelul cu cinci factori și factorii de personalitate dintr-o gamă largă de scheme elaborate de diferiți autori cu orientări teoretice diferite. Se pare că există unele dificultăți în privința instrumentelor specifice, cum ar fi 16PF5. Se prea poate ca ele să fie cauzate de eșantionarea sub nivelul optim în domeniul personalității, care duce la distorsionarea factorilor de personalitate. Sau poate că este nevoie să fie revizuite unele dintre dimensiunile modelului cu cinci factori.

Îndoilei care persistă: probleme psihometrice și teoretice

Costa și McCrae (1992b) au rezumat dovezile validității modelului cu cinci factori enunțând „cele patru moduri în care cei cinci factori sunt fundamentali”. Ele sunt: 1) studiile longitudinale și transversale arată că există cinci factori puternici care suportă dispozițiile comportamentale; 2) trăsăturile asociate cu cei cinci factori reies din sisteme diferite ale personalității și din studii ale limbilor naturale; 3) cei cinci factori se regăsesc în grupuri diferite de vârstă, sex, rasă și limbă; 4) studiile posibilității de transmitere ereditară dovedesc existența unor baze biologice pentru fiecare dintre cei cinci factori. De atunci autorii au mai găsit dovezi, cum ar fi, de exemplu, similaritățile interculturale ale traiectoriilor îmbătrânirii celor cinci factori, și au arătat că aceștia sunt universalii umane, trăsăturile fiind influențate în primul rând genetic (McCrae și Costa, 1997; McCrae et al., 1999; McCrae et al., 2000).

Prin urmare, există argumente solide în favoarea modelului cu cinci factori? Nu există un singur model cu cinci factori. Există numeroase chestionare care au versiuni ușor diferite ale celor cinci factori, există chestionare cu mai puțini și cu mai mulți factori și scale de adjective cu cinci și, posibil, mai mulți sau mai puțini factori. Lucrarea de față nu are ca prioritate structura psihometrică; scopul ei este să cerceteze validitatea unor trăsături acceptate pe scară largă și să exploreze utilitatea metodei bazate pe trăsături pentru a înțelege mai bine variabilitatea personalității umane. Cei care doresc să studieze mai profund varietatea instrumentelor disponibile pentru evaluarea personalității pe baza a cinci, mai multe sau mai puține dimensiuni pot consulta excelenta sursă oferită de De Raad și Perugini (2002; vezi caseta 1.1).

Caseta 1.1: Instrumente de măsurare a „celor cinci mari”

Ca să cercetăm toate instrumentele create pentru măsurarea personalității, ar fi nevoie să ne cheltuim mai mult timp din viață decât este cazul. Un ghid excelent al situației evaluării modelului cu cinci factori, precum și al variațiilor pe această temă a fost oferit de De Raad și Perugini (2002), editorii lucrării *Big Five Assessment*. Ei

încep cu un folositor eseu introductiv despre modelul cu cinci factori, incluzând domeniile, aplicațiile în cercetare și validitatea construcției. Urmează mai multe capitole despre diferite moduri de evaluare a celor cinci factori și a altora. Enumerăm mai jos autorii capitolelor relevante, precum și instrumentele la care se referă. Acolo unde instrumentul nu se bazează în mod explicit pe modelul/modelele tradițional/e cu cinci factori, sunt date numele trăsăturilor personalității.

Evaluările celor cinci factori, în cea mai mare parte chestionare, sunt descrise de:

- Saucier și Goldberg (dezvoltarea scalelor marcatorilor);
- Costa, McCrae și Jonsson (*NEO Personality Inventory*);
- Hendriks, Hofstee și De Raad (*Five Factor Personality Inventory*);
- Barbaranelli și Caprara (*Big Five Questionnaire*);
- Mervielde și De Fruyt (*Hierarchical Personality Inventory for Children*);
- Trull și Widiger (*Structured Interview for the Five Factor Model of Personality*);
- Paunonen și Ashton (evaluarea nonverbală a personalității prin NPQ și FF-NPQ);
- Schmidt, Kihm și Robie (*Global Personality Inventory*);
- Tsousis (*Traits Personality Questionnaire*).

Evaluări ale celor cinci factori pe baza scalelor de adjective sunt descrise de:

- Wiggins și Tobst (scale de adjective interpersonale; engleză);
- Perugini și Di Blas (scale de marcatori ai „celor cinci mari”; italiană);
- Kashiwagi (listă de adjective; japoneză);
- Hill, Williams și Bassett (listă de control a adjectivelor; engleză).

Alte instrumente prezentate destul de detaliat, inclusiv relația lor cu modelul cu cinci factori (factorii apar în paranteză), sunt descrise de:

- Hogan și Hogan: *Hogan Personality Inventory* (adaptare, ambiție, sociabilitate, farmec, prudență, capacitate intelectuală și rezultate bune la învățătură);
- Jackson și Tremblay: *Six Factor Personality Questionnaire* (extraversiune, agreabilitate, independență, deschidere la experiențe noi, caracter metodic, hărnicie);
- Zuckerman: *Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire* (care are soluții cu trei, patru, cinci și șase factori);
- Hofer și Eber: *Cattell Sixteen Personality Factor Questionnaire* (structura de rang secundar este formată din extraversiune, anxietate, duritate, independență, autocontrol);
- McNulty și Harkness: scalele PSY-5 din *Minnesota Multiphasic Personality Inventory* (agresivitate, psihozism, absența constrângerii, nevrozism, introversiune);
- Barrett: *Professional Personality Questionnaire* (nesiguranță, conștiinciozitate, introversiune, sensibilitate, neconvenționalism).

Trebuie să ținem seama de unele anomalii și disidențe. Criticile din perspectivă psihometrică aduse modelului cu cinci factori s-au concentrat asupra a trei aspecte: 1) factorii de tipul „celor cinci mari” obținuți de diverși cercetători nu sunt neapărat echivalenți; 2) cinci factori amplii legați de trăsături pot fi insuficienți; 3) cinci factori pot fi prea mulți. Studiarea comparativă a diferitelor valori ale „celor cinci mari” arată că ei nu sunt complet interschimbabili. De exemplu, Goldberg (1992) a corelat factori definiți lexical cu scalele NEO-PI și a obținut între valorile măsurate care se presupune că sunt echivalente corelații între 0,46 și 0,69. Cu toate că între valorile măsurate există o

corespondență destul de mare, ea este sensibil inferioară celei necesare, în mod normal, pentru versiuni paralele ale unei scale. Corelația minimă de 0,46 menționată aici a fost între valorile lexicale și cele din chestionare ale „deschiderii”, acel factor dintre „cei cinci mari” care a fost cel mai greu de definit cu precizie. Deschiderea apare în sistemele lexicale și sub denumirile de intelect, cultură sau imaginație și acestea nu sunt neapărat suficient de apropiate pentru a fi considerate sinonime (Digman și Takemoto-Chock, 1981). Saucier și Goldberg (2001) au arătat în limbi diferite numeroase deviații de la un model strict cu cinci factori, găsind în anumite cazuri modele interesante cu doi, trei (frecvent), patru, cinci (frecvent) și șapte factori.

Zuckerman și colaboratorii săi (1993 ; Zuckerman, 2002) au descris un „alternativ 5”, care se deosebește din punct de vedere conceptual și psihometric de modelul standard cu cinci factori.

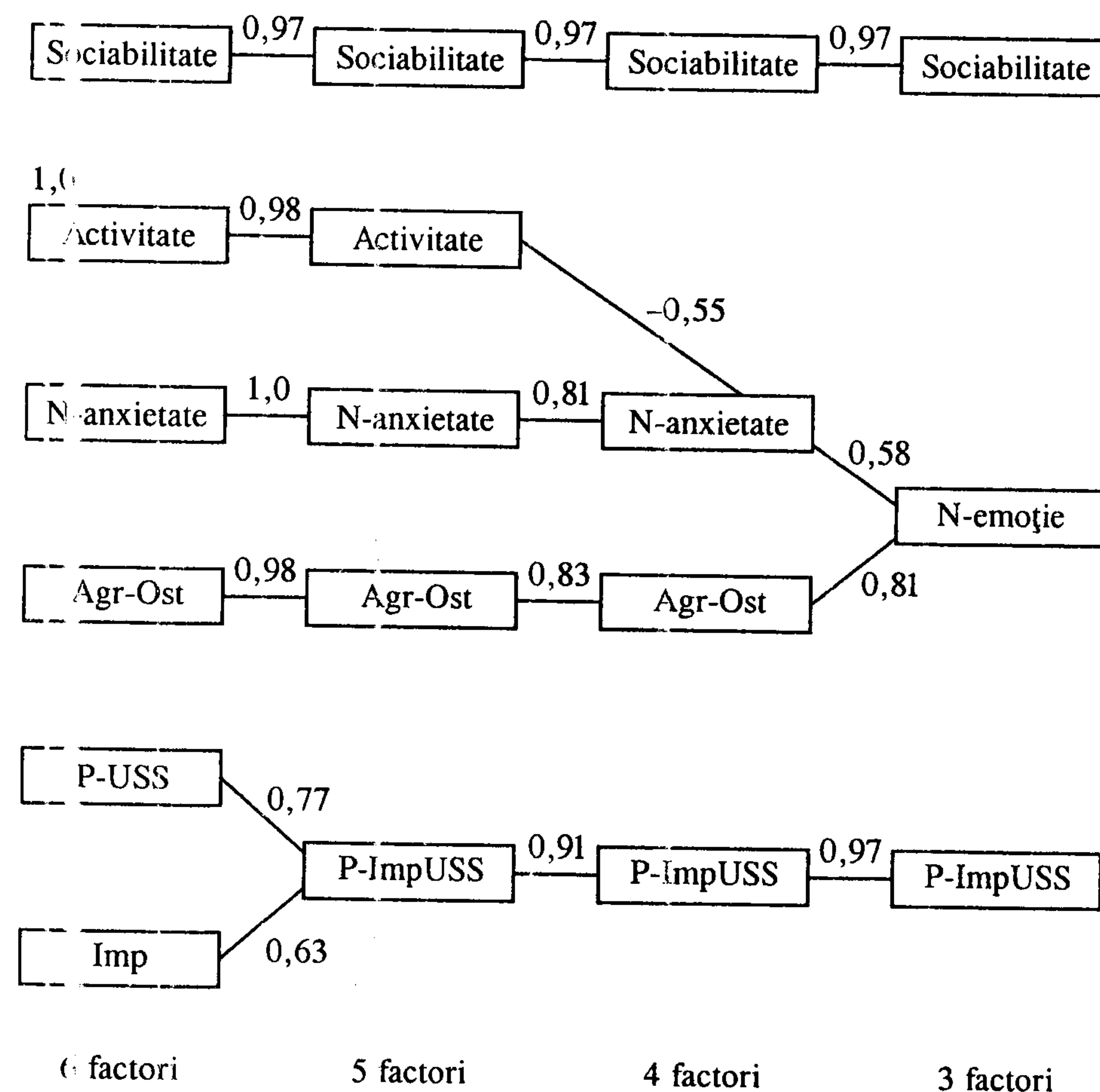

Figura 1.3. O ierarhie a soluțiilor factoriale (analize cu trei, patru, cinci și șase factori), cu corelațiile dintre punctajele factorilor apărând deasupra nivelurilor (Zuckerman et al., 1991)

Notă : N = nevrozism; Agr-Ost = agresiune-ostilitate; Emoție = emotivitate; P-USS = psihopatie - căutare a senzațiilor, de tip nesocializat (*psychopathy - unsocialised sensation seeking*); Imp = impulsivitate; P-ImpUSS = psihopatie - căutare impulsivă a senzațiilor, de tip nesocializat (*psychopathy - impulsive unsocialised sensation seeking*).

Pe lângă sociabilitate (extraversiune) și nevrozism-anxietate, Zuckerman și colaboratorii săi identifică trăsăturile „agresiune-ostilitate” și „căutare impulsivă a senzațiilor”, care corespund, aproximativ, nivelului scăzut de agreabilitate și, respectiv, nivelului scăzut de conștiinciozitate. De asemenea, Zuckerman și colaboratorii săi au renunțat la dimensiunea „deschidere”, înlocuind-o cu un factor de activitate. Zuckerman și colaboratorii săi (1991) au adus argumentul că se poate obține o ierarhie a soluțiilor factoriale, în funcție de numărul factorilor pe care cercetătorul dorește să-i extragă. Figura 1.3 prezintă soluțiile cu șase, cinci, patru și trei factori care au fost extrase în acest studiu. Soluția cu trei factori se aseamănă cu sistemul superfactorial eysenckian, în care sociabilitatea, N-emoția și P-ImpUSS corespund lui E, N și, respectiv, P. Dacă lucrarea lui Zuckerman și a colaboratorilor săi (1993) indică alinieri, în linii mari, ale modelelor cu cinci factori standard și alternative, există și diferențe ale trăsăturilor mai restrânse, care se leagă de dimensiunile corespunzătoare. De exemplu, Eysenck avea tendința de a lega unele aspecte ale impulsivității de E și altele de P. Însă, așa cum arată figura 1.3, în sistemul lui Zuckerman și al colaboratorilor săi impulsivitatea este un element constituent fundamental al dimensiunii P-ImpUSS. Scalele lui Zuckerman au fost comparate, pe un grup de studenți spanioli, cu modelul cu cinci factori din adjectivele lui Goldberg și din NEO-PI-R, precum și cu factorii lui Eysenck din EPQ-R (Aluja et al., 2002). Din nou, nici o structură factorială nu a putut fi net preferată celorlalte. O soluție cu trei factori a fost similară celei obținute de Eysenck. O soluție cu patru factori a găsit, alături de E și N, încă doi factori: conștiinciozitate + psihozism + căutare impulsivă a senzațiilor și agreabilitate + agresivitate/ostilitate. Modelul cu cinci factori a adăugat la soluția cu patru factori deschiderea (o combinație între „deschiderea” din NEO și „intelectul” din adjectivele lui Goldberg). Alt avantaj al operării cu mai puțin de cinci factori este faptul că atât *Multidimensional Personality Questionnaire*, cât și sistemul lui Eysenck pun accentul pe trei dimensiuni de rang înalt ale personalității, afect pozitiv, afect negativ și constrângere (Patrick et al., 2002).

Unii teoreticieni au arătat că cinci factori sunt prea puțini pentru a reprezenta principalele dimensiuni ale personalității. Hogan (1986 ; Hogan și Hogan, 2002) a elaborat *Hogan Personality Inventory*, în care extraversiunea este înlocuită de doi factori, sociabilitatea și ambiția (vezi caseta 1.1). Într-o încercare ulterioară de a găsi numărul corect de factori, Brand (Brand și Egan, 1989 ; Brand, Egan și Deary, 1993 ; Brand, 1994) a efectuat o trecere în revistă din punct de vedere conceptual a mai multor teorii despre personalitate și a afirmat că, în afară de inteligență, există cinci factori amplii ai personalității ; aceștia sunt „nevrozismul”, „energia” (analogă „extroversiunii”), „conștiinciozitatea”, „afecțiunea” și „voința”. În această schemă, „afecțiunea” și „voința” reprezintă o ușoară rotație a dimensiunilor „deschiderii” și „agreabilității” care apar la Costa și McCrae. Prin urmare, schema lui Brand este, într-o anumită măsură, în dezacord cu celelalte, prin faptul că ea recomandă prezența a șase factori, nu cinci, dacă se adaugă inteligența ca domeniu al personalității. Această soluționare posibilă a diferențelor în privința naturii celui de-al cincilea factor nu este deosebită de cea propusă de Digman și Takemoto-Chock (1981). Matthews și Oddy (1993) au prezentat analize factoriale ale evaluărilor trăsăturilor care sprijină ideea că inteligența autoevaluată este un aspect distinct al personalității. Al cincilea factor dintre „cei cinci mari” – deschiderea sau intelectul – continuă să fie o sursă de controverse ; recent, mai multe lucrări despre acest subiect au ratat soluționarea problemei naturii lui (De Raad și Van Heck, 1994). Totuși, se pot aduce argumente solide în favoarea relevanței lui sociale (McCrae, 1996). În plus,

există în diferite limbi dovezi ale existenței unui model al personalității cu „șapte mari”, care adaugă unor factori foarte asemănători „celor cinci mari” factorii valențelor pozitivă și negativă (Almagor, Tellegen și Waller, 1995 ; Benet și Waller, 1995). McCrae și Costa (1995) au descoperit că aceste două dimensiuni ale valențelor sunt legate de „cei cinci mari” factori ai personalității. Ei au tras concluzia că dimensiunile sunt legate de autoapreciere și de evaluarea socială, dar nu constituie trăsături principale ale personalității. Este la modă în cercetare să se pună întrebarea „Care dintre factorii reproductibili – dacă nu cumva nici unul – se află dincolo de «cei cinci mari»?”. Sunt sugerate onestitatea, valența negativă, religiozitatea, machiavelismul și așa mai departe, dar toate sunt disputate (Saucier și Goldberg, 1998 ; Paunonen și Jackson, 2000 ; Ashton și Lee, 2002). În zona specifică a sexualității, importantă din punct de vedere evolutiv, au fost raportate șapte dimensiuni – atractivitatea sexuală, exclusivitatea relației, orientarea sexuală, restricția sexuală, dispoziția erotofilă, implicarea emoțională și orientarea sexuală –, descrise ca „o nouă repartizare a variației generale legate de personalitate” (Schmitt și Buss, 2000).

În privința criticilor pe planul teoretic, Block (1995) și-a exprimat marea nemulțumire față de prestructurarea seturilor de informații din care reies cinci trăsături de personalitate. Cu bună știință sau nu, variabilele incluse în analizele factoriale se poate să fi fost alese astfel încât să conțină subseturi diferite ale unor variabile redundante, care se adună apoi, „definind” cei cinci factori. Astfel, dovezile în favoarea modelului cu cinci factori obținute pe baze lexicale ar putea rezulta din adunarea a cinci grupuri de sinonime legate de personalitate, excluzându-se numeroși alți termeni relevanți. Goldberg și Saucier (1995) au arătat că au fost descoperiți cinci factori ai personalității în seturi de informații care nu au suferit prestructurare sau selecție. De exemplu, nu a putut fi vorba despre prestructurare în cazul setului de date al lui Webb, descris mai devreme (Deary, 1996). Un studiu amplu al termenilor legați de trăsături în care prestructurarea a fost evitată în mod explicit a avut ca rezultat un model clar cu cinci factori, similar celui obținut în studiile anterioare (Saucier și Goldberg, 1996 ; Saucier și Ostendorf, 1999).

H.J. Eysenck (1991, 1992a) a criticat modelele cu cinci factori ale personalității. El a afirmat că criteriile enumerate de Costa și McCrae pentru acceptarea modelului cu cinci factori sunt necesare, dar nu suficiente pentru determinarea dimensiunilor importante ale personalității, cu toate că aceștia au demonstrat că unul dintre instrumentele lui Eysenck – *Eysenck Personality Profiler* – ar putea oferi o soluție cu cinci factori (Costa și McCrae, 1995a). El a arătat că agreabilitatea și conștiinciozitatea sunt trăsături de nivel primar și reprezintă fațete ale factorului său de rang înalt, „psihozismul”, care este o posibilă interpretare a soluției cu trei factori a datelor cu care au lucrat Aluja și colaboratorii săi (2002). În plus, el a propus ca deschiderea să formeze o parte din extraversiune, iar conștiinciozitatea (la nivel scăzut) – o parte a nevrozismului. Eysenck indică mai departe metaanaliza studiilor analizelor factoriale efectuată de Royce și Powell (1983), despre care consideră că trasează un model cu trei factori similar cu al său. Eysenck afirmă că modelului cu cinci factori îi lipsește o rețea nomologică sau teoretică și, prin urmare, este arbitrar ; el a subliniat deosebirea acestuia față de baza teoretică a dimensiunii sale „psihozism”, ce își are rădăcinile în fenomenele maladiilor mentale.

Există un contrast între accentul pus pe modelele cu cinci factori dintr-o schemă descriptivă sau taxonomică, reprezentând elementul central al teoriei trăsăturilor, și schema declarat reduționistă a lui Eysenck, care privește trăsăturile ca expresii ale variațiilor, ce pot fi parțial moștenite, ale sistemului nervos. Totuși, deși unii susținători

continuă să sublinieze faptul că cei cinci factori sunt evaluări ale fenotipurilor (Saucier și Goldberg, 2001), alții au adoptat părerea că aceștia sunt indicatori ai dispozițiilor de la bază, influențate genetic, care sunt aspecte universale ale naturii umane (McCrae *et al.*, 2000). Ca și în cazul lui Eysenck, activitatea lui Zuckerman și a colaboratorilor săi (1993) și a lui Cloninger (1987) a fost, în parte, motivată de dorința de a obține factori legați mai strâns de procesele psihobiologice decât sunt cei cinci standard. Cloninger (1987) aduce în discuție factori care sprijină sistemul cerebral, căutarea noului, evitarea vătămării și dependența de recompense, măsurate prin *Tridimensional Personality Questionnaire* elaborat de el. În realitate, o mare parte din variații sunt comune trăsăturilor descrise de Eysenck, Zuckerman și Cloninger (Zuckerman și Cloninger, 1996). Tabelul 1.10 prezintă concepția lui Zuckerman (1995) despre cele mai puternice asocieri între trăsături, împreună cu corespondențele dintre cele trei modele bazate pe biologie și un model cu „cei cinci mari”. Corespondențele prezentate nu sunt exhaustive. De exemplu, așa cum am arătat mai sus, Eysenck (1992a) leagă deschiderea de extraversiune și agreabilitatea de nivelul scăzut al psihozismului. În ultimă instanță, faptul că autorii declară că sistemele lor de trăsături de personalitate au fost concepute ca indicatori ai sistemelor biologice sau ca simple rezumate ale variațiilor fenotipice nu are prea mare importanță pentru cercetarea actuală. Din capitolele următoare se va vedea că studiile genetice, ambientale și fiziologice vizează în aceeași măsură ambele tipuri de sisteme.

Tabelul 1.10. Corespondențe între trăsăturile primare din patru sisteme

Costa și McCrae	Eysenck	Zuckerman	Cloninger
Extraversiune	Extraversiune	Sociabilitate	Evitarea vătămării
Nevrozism	Nevrozism	Nevrozism-anxietate	Evitarea vătămării
Conștiinciozitate	Psihozism	Căutare impulsivă a senzațiilor	Căutarea noului
Agreabilitate	—	Agresiune-ostilitate	Spirit de colaborare
Deschidere	—	—	—
—	—	Activitate	—
—	—	—	Dependență de recompense
—	—	—	Autodeterminare
—	—	—	Spiritualitate

Notă : Semnul minus arată că trăsătura se raportează negativ la trăsătura din prima coloană de pe stânga, de pe același rând.

Sursa : Adaptat după Zuckerman, 1995

Unii critici și-au exprimat serioase rezerve legate nu numai de cei cinci factori, ci și de teoria însăși a trăsăturilor (Block, 1995). Pervin (1994) a readus în discuție îndoielile față de capacitatea trăsăturilor de a fi explicative, în opoziție cu construcțiile strict descriptive, și a considerat metoda bazată pe trăsături fundamental incapabilă să se ocupe de dinamica și organizarea personalității. Acest tip de îndoieli, precum și replicile la ele, vor fi cercetate în capitolul următor. În plus, studiile despre arhitectura genetică

a trăsăturilor, prezentate în capitolul 6, risipesc parțial aceste griji. În acest moment putem distinge două linii ale teoriei trăsăturilor. Eysenck și Eysenck (1985) susțin că metoda cea mai sigură de a demonstra validitatea științifică a trăsăturilor este verificarea prin experimentare a prezicerilor care derivă în mod explicit din teorie. Testele experimentale ale teoriei bazate pe biologie pe care o preferă Eysenck sunt prezentate în capitolul 7. Însă nu este obligatoriu ca rețelele nomologice să aibă natură biologică. A doua linie teoretică este exemplificată de concepția originală a lui McCrae și Costa (1995) că trăsăturile sunt construcții psihologice ipotetice influențate de biologie, dar nu cuplate strict cu procesele neuronice (vezi o actualizare în McCrae *et al.*, 2000). Ei pun accentul pe exprimarea trăsăturilor prin adaptări condiționate cultural care se leagă de variabile sociocognitive. În capitolele 8 și 12 explorăm contribuțiile posibile ale cercetării experimentale sociale și cognitive la teoria trăsăturilor.

Putem trage concluzia că psihologia trăsăturilor este într-o stare bună, cu semne de creștere a acordului în privința structurii personalității umane. Cu toate acestea, chiar dacă unii dintre vechii luptători se poate să fi semnat un armistițiu, persistă conflicte semnificative între partizanii diferitelor perspective descrise în acest capitol. În această situație, oferim în continuare o viziune prudentă a consensului actual. „Extraversiunea” și „nevrozismul” nu suscită controverse detectabile; ele sunt reprezentate aproape universal în sistemele psihometrice ale personalității. „Conștiinciozitatea” și „agreabilitatea” stârnesc ceva mai multe dubii, iar un factor de rang superior cum este psihozismul le poate pune statutul sub semnul întrebării. În plus, unele sisteme au rotit aceste dimensiuni în moduri puțin diferite, pentru a schimba accentul pus pe ele. Se poate argumenta că „cei trei gigantici” și „cei cinci mari” reflectă, pur și simplu, niveluri diferite ale descrierii și, astfel, nu sunt incompatibili în mod fundamental (*cf.* Boyle, 1989). Cel mai problematic aspect este statutul „deschiderii”. Există dispute în privința existenței unei distincții între dimensiunile „intelect”/„cultură” și „deschidere” și chiar în privința prezenței „deschiderii” printre „cei cinci factori mari”. Nu sunt mari șanse ca aceste probleme să fie rezolvate deplin pe baza studiilor psihometrice. Așa cum vom vedea în capitolele următoare, elaborarea unor teorii ale bazelor psihologice și/sau fiziologice și/sau sociale ale trăsăturilor este esențială pentru ca ele să ajungă să fie construcții utile din punct de vedere științific.

Concluzii

1. Termenii legați de trăsături abundă în limbajul obișnuit cu care sunt descrise persoanele. Ei sunt folosiți pentru a deosebi stilurile de comportament ale oamenilor. Din punct de vedere istoric, cei care au încercat pe baze logice să găsească taxonomiile stilurilor personale au recurs la trăsături. Însă există o diferență între concepțiile profane și științifice despre trăsăturile de personalitate și știința care se ocupă de trăsături.
2. Istoria științei trăsăturilor personalității aparține cu precădere secolului XX. În această perioadă s-au dezvoltat tehnicile psihometrice care sprijină derivarea și validarea trăsăturilor, au apărut metode concurente și complementare de cercetare a personalității, au supraviețuit metodele bazate pe trăsături și cele cognitiv-comportamentale,

ca modalități științifice viabile de studiere a personalității; au fost create numeroase sisteme ale trăsăturilor, aparent disparate din punctul de vedere atât al numărului, cât și al naturii trăsăturilor pe care le conțin, și s-a ajuns, în cele din urmă, la un consens în privința unui număr relativ mic de domenii ample ale personalității.

3. Pentru a putea efectua și înțelege studiile științifice ale trăsăturilor personalității, este nevoie de un anumit nivel de cunoaștere a psihometriei, metodele statistice aplicate scalelor. Corelarea și analizele factoriale sunt instrumentele uzuale ale cercetătorului din domeniul psihologiei personalității care se ocupă de trăsături. Pe lângă dezvoltarea substanțială a conținutului teoriilor despre trăsăturile de personalitate, s-au înregistrat progrese și în psihometrie. Corelarea este disponibilă de la începutul secolului XX, analiza factorială din prima jumătate, iar tehnicile analizei factoriale cu rol de confirmare au apărut în ultimele decenii ale secolului.
4. Sisteme de trăsături de personalitate există la nivelul primar și la niveluri mai ample ale trăsăturilor. Un model care s-a dovedit influent din ultimele decenii ale secolului XX până în prezent este cel cu cinci factori, care recunoaște variația personalității pe direcțiile nevrozismului, extraversiunii, deschiderii/intelectului, agreabilității și conștiinciozității. Nu există un singur model cu cinci factori. Versiunile lexicale descoperă uneori, în diferite culturi, numere și tipuri diferite de trăsături. Versiunile bazate pe chestionare se deosebesc într-o anumită măsură, în funcție de chestionar. Unele teorii influente despre personalitate operează cu mai multe sau mai puține trăsături decât cinci. În orice caz, așa cum nu trebuie să cerem un consens deplin, nu trebuie nici să exagerăm diferențele. Majoritatea teoriilor și instrumentelor de măsurare se suprapun pe mari porțiuni conceptelor existente în modelul cu cinci factori.
5. Sistemele de trăsături de personalitate sunt descrieri ale fenotipurilor. Pentru validarea acestor sisteme, este nevoie să se descopere cauzele și efectele trăsăturilor de personalitate.

Lecturi suplimentare

De Raad, B., Perugini, M. (2002), *Big Five Assessment*, Hogrefe and Huber., Seattle, WA.
Saucier, G., Goldberg, L.R. (2001), „Lexical studies of indigenous personality factors: Premises, products, and prospects”, *Journal of Personality*, 69, pp. 847-879.

2. Persoane, situații și interacționism

În capitolul 1 am prezentat elementele esențiale ale teoriei trăsăturilor. Am văzut în ce mod poate fi caracterizată personalitatea pe baza dimensiunilor ample legate de o varietate de comportamente, inclusiv de răspunsurile la chestionare de personalitate. Am văzut, de asemenea, că psihometrica oferă unelte statistice pentru identificarea acestor dimensiuni, precum și că folosirea unor tehnici cum este analiza factorială a dus la începuturile unui consens în privința structurii personalității. În acest capitol vom discuta despre lipsa de fiabilitate a predicției bazate pe comportament într-o situație izolată, în opoziție cu predicțiile fiabile pe care le putem face pe mai multe situații. Vom analiza, de asemenea, interacționismul : relațiile dintre trăsăturile de personalitate și situații care au un impact asupra comportamentului. În final, vom cerceta caracterul general intercultural al structurii trăsăturilor.

Trăsături și situații

Dacă scopul psihologiei este să explice comportamentul, atunci trăsăturile de personalitate au valoare în calitate de construcții doar în măsura în care contribuie la atingerea acestui obiectiv. Prin urmare, pentru succesul metodei bazate pe trăsături, este nevoie ca : 1) persoanele să poată fi descrise în termenii nivelurilor lor de dispoziții valide și durabile ; 2) diferențele individuale din punctul de vedere al acestor dispoziții să poată prezice o proporție substanțială a variației comportamentului. O concepție alternativă sau complementară, inspirată de succesul teoriei învățării (Dollard și Miller, 1950), este aceea că purtarea oamenilor depinde în mare măsură de situația respectivă. Așa-zisa controversă persoană-situație derivă din existența a două alternative opuse, și anume comportamentul oamenilor este rezultatul dispozițiilor durabile sau e rezultatul situației respective (Carson, 1989). Este greu de găsit un susținător radical al uneia din aceste poziții în comunitățile de cercetare respective, deși e adevărat că, adesea, cercetătorii pun accentul pe una sau pe cealaltă din influențele asupra comportamentului (Buss, 1989 ; Pervin, 1985, 2002). Studiul ambelor influențe – rolul relativ pe care îl joacă în comportament persoana și situația – este numit interacționism, metodă la care subscriu cei mai mulți dintre cei ce se ocupă de cercetarea personalității, deși doar implicit, însă pe care puțini se străduiesc cu adevărat să o folosească (Ekehammar, 1974).

Critica „situaționistă” a trăsăturilor

Acuzația că trăsăturile, chiar dacă sunt constante ca autodescrieri, sunt ineficiente pentru prezicerea comportamentului a fost trâmbițată cel mai sonor și cu cea mai mare eleganță în epoca lucrare a lui Mischel (1968), *Personality and Assessment*, cu toate că Pervin (1985) se referă la dezbateri similare din anii '30 și '50. Moskowitz și Schwartz (1982) au exprimat concis contribuția lui Mischel, afirmând că el a arătat că informatorii pricepuți își formează despre alte persoane concepții de tipul trăsăturilor. El considera că aceste concepții sunt puternic influențate de structura semantică a limbii și nu sunt afectate de informațiile specifice situațiilor, care ar contrazice concepția despre trăsături. Cu alte cuvinte, dacă informatorii nu au acces la limbaj pentru a descrie comportamentul altora, în afară de folosirea conceptelor de tipul trăsăturilor, rezultă că vor descrie alte persoane în termenii trăsăturilor – care sunt, prin natura lor, intersituaționale. Mischel argumentează în continuare că personalitatea nu apare în forma dispozițiilor comportamentale intersituaționale (adică trăsăturile), așa cum sugerează constanța intersituațională redusă a comportamentelor morale din studiul clasic al lui Hartshorne și May (1928). Dacă personalitatea nu apare în forma trăsăturilor, iar informatorii pot oferi informații doar în forma acestor descrieri pe baza dispozițiilor, atunci informațiile oferite de informatorii pricepuți au o validitate scăzută. În cazul în care concepțiile despre trăsături nu sunt specifice situațiilor, ele nu se pot corela strâns cu comportamentele estimate în situații specifice. Prin urmare, din perspectiva lui Mischel, nu este surprinzător faptul că evaluările trăsăturilor au corelații cu validitate scăzută (sub 0,30) atunci când evaluatorii observă comportamentul.

Observați ce anume susține critica situaționistă a lui Mischel (1968) și ce nu susține (vezi Bem și Allen, 1974). În primul rând, ea acceptă faptul că oamenii își formează impresii constante despre alte persoane. În al doilea rând, admite faptul că aceste impresii pot prezice o parte din variația fiabilă a comportamentului, dar, de obicei, mai puțin de 9%. În al treilea rând, Mischel afirmă că dispozițiile personalității „reale” trebuie să se afle în aspecte comportamentale constante de la o situație la alta, însă aceste aspecte constante nu sunt găsite. În al patrulea rând, el este pregătit să admită faptul că trăsăturile vor fi validate dacă se constată că impresiile informatorilor prezic în mod fiabil comportamentul. Aici nu este vorba despre o negare completă a trăsăturilor, așa cum au considerat unii, fără să gândească critic (Lewis și Appleby, 1988) ; este, mai degrabă, o provocare adresată celor ce se ocupă de teoria trăsăturilor, de a studia statutul științific și aplicabilitatea în realitate a trăsăturilor și de a cântări rolul pe care îl poate juca o anumită situație în comportamentul oamenilor.

Testarea constanței din studiile empirice

Există o ripostă directă la adresa criticii situaționiste a lui Mischel (1968) și a afirmației lui că trăsăturile nu pot prezice prea mult din variație într-o situație dată. Dacă cercetăm, să zicem, teoria trăsăturilor a lui Eysenck (de exemplu, 1969), observăm că predicția precisă într-o situație unică nu este baza modelului lui Eysenck (vezi figura 2.1). Numai după ce observăm o persoană în mai multe situații ne formăm impresii despre tiparele sale uzuale de reacție, pe care le corelăm, intuitiv, producând o impresie de tipul

trăsăturilor. Alți teoreticieni ai trăsăturilor, cum sunt Allport (1961) și Cattell (1983), au afirmat explicit că orice trăsătură poate eșua în prezicerea comportamentului într-o situație unică; nu putem face afirmații despre trăsături decât pe baza însumării comportamentelor. Astfel, afirmația situaționistă că trăsăturile nu pot nici să prezică situațiile individuale, nici să fie deduse din ele nu face altceva decât să se lupte cu o umbră (Epstein, 1977).

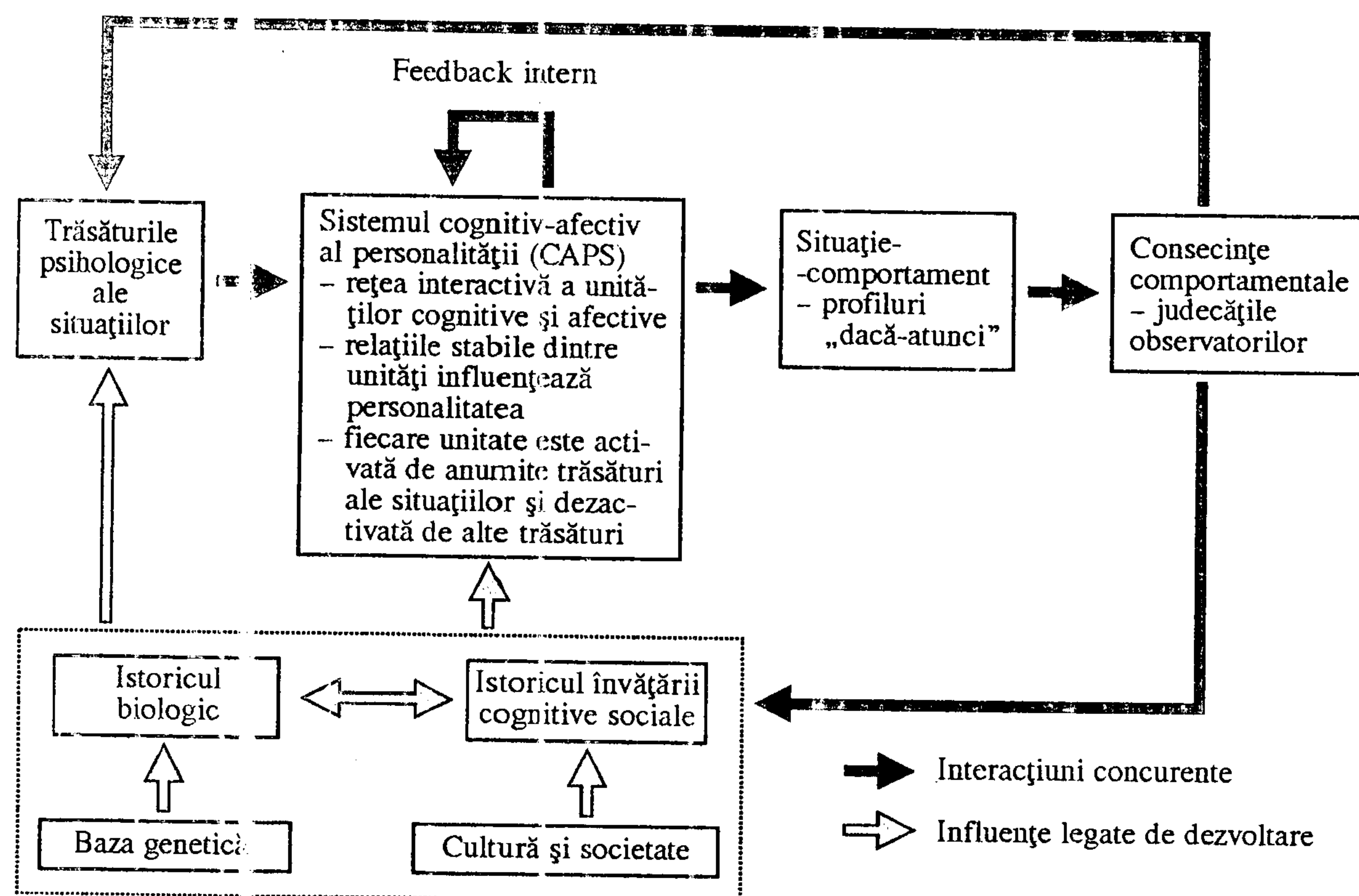

Figura 2.1. Sistemul cognitiv-afectiv al personalității (Cognitive-Affective Personality System - CAPS) al lui Mischel și Shoda (1995)

Prin urmare, pentru a testa veridicitatea trăsăturilor, cercetătorul trebuie să testeze modul în care oamenii acționează într-o serie de situații relevante. Sunt importante aici două lucruri legate de validitatea predictivă a trăsăturilor: în primul rând, ele trebuie să fie capabile să prezică comportamentul în general, așa cum se observă din mai multe situații, și, în al doilea rând, situația trebuie să fie relevantă pentru trăsătura respectivă. Să luăm exemplul nevrozismului. Dacă dorim să folosim o scală a nevrozismului pentru a prezice comportamentul unei persoane, nu este rezonabil să studiem persoana respectivă într-o singură situație sau să o studiem într-o situație care nu e relevantă. Pentru a demonstra că la persoanele cu niveluri N mai înalte apare o anxietate mai evidentă înainte de un eveniment stresant, cercetătorul trebuie să examineze anxietatea înainte de un examen important, nu înainte de a merge la cinematograful – în afară de cazul în care se dorește o situație de control! Pe de altă parte, comportamentul subiecților trebuie să fie observat înainte de mai multe examene, pentru a reduce la minimum variația cauzată de erorile și variabilele situaționale care nu pot fi controlate, cum ar fi preferința studentului pentru o anumită materie, starea sănătății în ziua examenului etc. În secțiunea

următoare ne vom ocupa de studiile care demonstrează importanța însumării situațiilor și relevanței situației respective.

Epstein (1977) le-a cerut subiecților să-și evalueze și să-și descrie emoțiile pozitive și negative, impulsurile, comportamentele și situațiile pe o perioadă de peste două săptămâni. Cu toate că între zilele luate separat a existat o corelație slabă, așa cum reiese din lucrările lui Mischel (1968) și Bem (1972), fidelitatea valorilor măsurate la fiecare dintre aceste categorii a fost între 0,40 și 0,88, cu o medie de 0,72 atunci când au fost corelate zilele pare și impare în informațiile culese timp de 24-34 de zile. Alt mesaj al acestui studiu a fost acela că, pentru toate categoriile de mai sus, a fost nevoie de o valoare minimă a frecvenței apariției și a variației pentru a se ajunge la un nivel înalt de fidelitate în cazul comportamentelor și emoțiilor. Epstein a considerat că, dată fiind aserțiunea frecventă că există o barieră de 0,30 pentru coeficienții de fidelitate intersituațională, rezultatele acestui studiu sunt de-a dreptul impresionante. Personalitatea, comportamentul și chiar situațiile, așa cum au fost evaluate de experți, în mod independent de subiecți, aveau toate un grad înalt de fidelitate atunci când au fost însumate pe mai multe zile; coeficienții scăzuți ai validității predictive atribuiți de situaționiști variabilelor personalității au fost impuși de eroarea de măsurare, ca rezultat al observațiilor unice. Prin urmare, procedura folosită de alții nu garantează în nici un caz nivelul scăzut al coeficienților de fidelitate. Se poate trage concluzia că aceia care au afirmat că personalitatea este instabilă pur și simplu nu au folosit procedurile ce îi pot dovedi stabilitatea. Așa cum a arătat Eysenck (1981), însumarea informațiilor oferă, în realitate, dovezi solide ale constanței intersituaționale în studii cum este cel al lui Hartshorne și May (1928), care se presupune că arată specificitatea față de situații a comportamentului.

Tot așa, atunci când personalitatea este evaluată prin intermediul estimărilor făcute de experți, se poate să fie nevoie de numeroase observații ale comportamentului pentru a apărea constanța comportamentală și validitatea predictivă a trăsăturilor (Moskowitz și Schwartz, 1982). Moskowitz (1988) a studiat fidelitatea evaluărilor și măsurătorilor comportamentului în privința „bunăvoinței” și „stăpânirii” la 43 de subiecți care au mers de șase ori într-un laborator pentru a efectua, împreună cu un partener, un exercițiu de rezolvare a problemelor. Corelarea evaluărilor (trăsături deduse) „bunăvoinței” și „stăpânirii” făcute într-o situație cu o singură altă situație au dat coeficienți de 0,26 și, respectiv, 0,12; ambii au fost ne semnificativi, dar s-au încadrat în gama prevăzută pe baza criticilor lui Mischel. Aceleași analize efectuate pe măsurătorile comportamentului au dat coeficienți de 0,37 ($p < 0,05$) în cazul „bunăvoinței” și 0,06 în cazul „stăpânirii”. Totuși, atunci când a fost calculată posibilitatea de generalizare (folosind coeficientul alfa) pe cele șase situații, valorile evaluate pentru „bunăvoință” și „stăpânire” au fost de 0,68 ($p < 0,001$) și, respectiv, 0,44 ($p < 0,01$). Valoarea măsurătorilor comportamentului la „bunăvoință” a fost 0,78 ($p < 0,001$), iar pentru „stăpânire” a fost 0,28 (ne semnificativă). Cercetătoarea a tras concluzia că există niveluri înalte de generalitate intersituațională la măsurătorile comportamentului și valorile evaluate în cazul „bunăvoinței” (însumate din cele șase situații din laborator) și niveluri moderate de generalitate la evaluările „stăpânirii”.

Mai departe, folosind informațiile din numai cinci situații pentru a prezice evaluările sau măsurătorile comportamentului pentru „bunăvoință” într-o singură situație, au fost obținute mai multe valori R de 0,50 și 0,57 pentru valorile evaluate și, respectiv, pentru măsurătorile comportamentului (ambele $p < 0,01$). În cazul „stăpânirii”, forma de

manifestare a comportamentelor relevante a fost afectată de cunoașterea sau necunoașterea partenerului din acea situație. Folosirea calităților abstracte, cum e „bunavoința”, pare să mărească, de asemenea, constanța comportamentală. Funder și Colvin (1991) au prezentat constanțe intersituaționale situate de obicei între 0,4 și 0,6 pentru comportamente codificate în funcție de sens, însă constanțe substanțial mai mici pentru cazuri specifice de comportamente. De exemplu, „umor” este mai constant decât „spunerea de bancuri”.

Consecvența comportamentului: rolul contextului

Într-o lucrare târzie, Mischel a folosit, cu un succes remarcabil, construcții ale trăsăturilor pentru a prezice comportamentele. Așa cum era de așteptat, el a folosit dispozițiile comportamentale într-un anumit fel – într-un fel ce ia în calcul contextul și poate fi privit ca o formă de interacționism (Wright și Mischel, 1987). Ca alternativă la teoriile care consideră că trăsăturile sunt agenți cauzali sau că nu sunt altceva decât rezumate ale comportamentelor observate (Buss și Craik, 1983), Mischel consideră că o formulare legată de trăsături trebuie să fie „probabilitatea condițională a unei categorii de comportamente într-o categorie de contexte”. Este greu de crezut că vreunul dintre teoreticienii trăsăturilor ar putea dezaproba această definiție și autorii din zilele noastre o consideră o definiție bună, tradițională a trăsăturii, debarasată de credințele despre originea ei. În special ideea că trăsăturile se manifestă cel mai fidel în situații adecvate manifestării lor este acceptată de majoritatea celor care se ocupă de teoria trăsăturilor de personalitate, dacă nu chiar de toți. Cu alte cuvinte, este greu să manifesti extraversiune în vreme ce defilezi alături de ceilalți soldați la o paradă, dar e mult mai ușor să o manifesti la o petrecere. Remarcabile la cercetarea efectuată de Mischel și colaboratorii săi sunt grija cu care au formulat-o și au executat-o, precum și nivelul înalt al validității predictive pe care o oferă trăsăturilor de personalitate, din partea unui fost susținător al situaționismului.

Wright și Mischel (1987) le-au cerut unor experți să evalueze un grup de copii pe baza trăsăturilor „agresiune” și „retragere”. Mai mulți observatori au urmărit comportamentul normal al copiilor pe o anumită perioadă. Evaluatoarea li s-a cerut, de asemenea, să stabilească măsura în care situația respectivă era dificilă pentru copil, în comparație cu capacitatea acestuia. Ipotezele au fost complexe: că acei copii la care nivelul unei trăsături este înalt vor prezenta mai multe comportamente esențiale pentru trăsătura respectivă („rol central în trăsătura caracteristică”) și că între trăsături și comportamente vor exista corelații deosebit de mari dacă situația respectivă este dificilă pentru copil. Trebuie să explicăm „rolul central în trăsătura caracteristică”: dacă ne referim la „agresiune”, comportamentul „cu rol central în trăsătura caracteristică” ar fi o amenințare la adresa altui copil. Se așteaptă de la comportamentul de amenințare „cu rol central în trăsătura caracteristică” să prezinte corelări mai mari cu „agresiunea” decât în cazul unei trăsături „fără rol central în trăsătura caracteristică” cum este „capacitatea de distragere a atenției”. Tabelul 2.1 prezintă câteva rezultate tipice ale studiului lui Wright și Mischel. Așa cum s-a presupus, copiii la care o trăsătură avea anumite niveluri au avut comportamente mai relevante pentru acea trăsătură. Corelațiile sunt deosebit de mari atunci când nivelul de dificultate al situației este înalt și când comportamentul evaluat este esențial pentru conceptul trăsăturii, însă corelațiile sunt substanțiale pentru comportamentele „cu rol central în trăsătura caracteristică” chiar și

în situații cu nivel scăzut de dificultate. Evaluările trăsăturilor făcute de alții prezic, într-adevăr, în mod obiectiv comportamentele observate. Studiul lui Wright și Mischel este un succes atât pentru teoria trăsăturilor, cât și pentru situaționism și interacționism: trăsăturile au prezentat un nivel înalt de predicție a comportamentelor, relevanța situației a fost importantă pentru punctajele comportamentelor și a existat, de asemenea, o interacțiune semnificativă trăsătură-situație. Astfel, copiii cu un nivel înalt al agresivității au prezentat mai multe comportamente globale „cu rol central în trăsătura caracteristică”, cum sunt împingerea și înbrâncirea, care s-au intensificat pe măsura creșterii gradului de dificultate a situației.

Tabelul 2.1. Corelațiile dintre evaluările copiilor și ale comportamentului lor social ca funcție a „rolului central în trăsătura caracteristică” evaluată și nivelul cerinței legate de competență în acea situație

		Nivelul de dificultate a situației		
Rolul central în trăsătura caracteristică	Trăsătura-mostră	Scăzut	Mediu	Înalt
	<u>Agresiune</u>			
1. Scăzut	Poate fi distras	35	28	34
2.	Este supărat	42	51	59
3.	Acționează impulsiv	49	54	65
4. Înalt	Amenință alți copii	45	57	67
	<u>Retragere</u>			
1. Scăzut	Plânge	19	30	22
2.	Gesturi neobișnuite	42	32	44
3.	Este trist	41	33	52
4. Înalt	Neasertiv	46	32	65

Acest model de interacționism s-a dezvoltat în continuare, iar Mischel și colaboratorii săi au conceptualizat personalitatea ca sistem dinamic (Mischel și Shoda, 1995; Shoda, Lee-Tieman și Mischel, 2002). Sistemul cognitiv-afectiv al personalității (*Cognitive-Affective Personality System* – CAPS) elaborat de acești autori are ca unități de bază ale personalității afectele, obiectivele, așteptările, credințele, capacitățile, precum și planurile și strategiile de autoreglare (vezi figura 2.1). Rezultatul acestor unități care interacționează este, de obicei, o formă *dacă... atunci...*: de exemplu, *dacă* întâlnești o persoană cunoscută, *atunci* vă purtați prietenos. Repertoriul de conexiuni „dacă-atunci” al unei persoane oferă o semnătură comportamentală sau un profil care îi este specific. De obicei, aceste rezultate depind, în mare măsură, de context: de exemplu, un comportament prietenos față de cunoștințe, dar nu față de străini sau colegii de muncă. Mai mult, diferitele unități pot oricând să se schimbe, ca urmare a interacțiunii sociale. Astfel, CAPS sugerează o perspectivă a constanței ce se deosebește de teoria trăsăturilor prin faptul că propune mai multe unități ale personalității, al căror control asupra comportamentului este legat de anumite trăsături caracteristice situaționale, în funcție de fiecare persoană. Totuși, modelul presupune o anumită stabilitate a personalității, ce determină consecvența cu care persoana se comportă în situații specifice. Ca și în cazul modelelor trăsăturilor, el presupune că personalitatea se dezvoltă pe baza unor influențe atât biologice, cât și cognitive-sociale; de acest aspect ne vom ocupa în capitolele următoare.

Mendoza-Denton și colaboratorii săi (2001) au studiat interacțiunile dintre persoană și situație punând subiecții să se descrie singuri în termeni de „dacă-atunci” („Sunt...

atunci când.. ”) după ce îndeplăniseră o sarcină pentru care li se dăduse un feedback fie pozitiv, fie negativ. În acest fel erau mai puține șanse ca subiecții să se plaseze la extremele dimensiunilor (așa cum ar fi făcut dacă se foloseau chestionare de personalitate standard) și să-și atribuie eronat – sau să generalizeze excesiv – succesul sau eșecul lor înșile, și nu situației specifice. În plus, cadrul „dacă-atunci” a redus și șansele ca subiecții să atribuie stereotipurilor motivele comportării altora. Acest „sistem dinamic” a fost modelat și pe baza unor simulări pe calculator a interacțiunilor între „diade” (perechi) (Shoda, LeeTiernan și Mischel, 2002). Modelele au sugerat că felul în care se comportă unul din membrii perechii joacă rolul de situație pentru celălalt, așa încât „personalitatea” prezentată este, de fapt, o funcție a relațiilor interpersonale. Cu alte cuvinte, comportamentul provine parțial din trăsături, însă faptul că o trăsătură se manifestă sau nu este condiționat atât de situație, cât și de dinamica interpersonală. Cu toate că nu este exprimată în acești termeni, ideea e confirmată și în domenii de cercetare aplicată. De exemplu, deși comportamentul indivizilor în anumite *situații* delictuale este consecvent, trăsăturile lor singure nu prezic implicarea delincvențională (Alison *et al.*, 2002). Alte studii au arătat, de asemenea, faptul că „stresul la volan” e prezis pe baza unor factori situaționali, cum sunt blocarea traficului și graba cu care se face călătoria (Hennessy, Wiesenhal și Kohn, 2000), împreună cu înclinația către vulnerabilitatea la stres ce este specifică șofatului (Matthews, 2002).

Critica adusă de Johnson (1999) sistemului CAPS afirmă că acest model promite mai mult decât oferă în realitate. El consideră că descrierea personalității în termenii mai multor trăsături foarte restrânse, cum sunt contingentele „dacă-atunci”, s-ar putea să nu ofere avantajele pretinse de Mischel și Shoda (1995), în comparație cu trăsăturile ample cum sunt „cei cinci mari”. Trăsăturile ample ar putea avea o putere explicativă la fel de mare ca trăsăturile restrânse și sunt în aceeași măsură expuse moderării situaționale. Evaluarea „semnăturii comportamentale” ar putea, într-adevăr, să cadă în aceeași capcană a fidelității reduse în care au căzut primele studii despre consecvența comportamentală, discutate în capitolul 2. Studiile despre semnăturile comportamentale folosesc de la unul la șase puncte informaționale pentru a evalua fiecare relație „dacă-atunci” și sunt șanse ca acestea să fie insuficiente. În sfârșit, Johnson pune sub semnul întrebării contribuția teoretică a sistemului CAPS, arătând că construcțiile ei sunt mai degrabă noțiuni obișnuite despre dorințe, credințe și capacități, rebotezate cu ajutorul jargonului psihologic actual. Totuși, în ciuda acestor critici, CAPS este în poziția de vârf a metodelor de cercetare sociocognitive a stabilității și consecvenței personalității și sunt mari șanse ca viitoare studii empirice să dezvăluie în ce măsură modelul se alătură metodelor convenționale de cercetare a trăsăturilor în prezicerea diferențelor individuale ale comportamentului.

Implicațiile controverselor „situaționiste” pentru cercetarea legată de trăsături

Prezentarea de mai sus a criticii situaționiste a lui Mischel și a evoluției acesteia într-o formă de interacționism indică o viziune realistă a trăsăturilor, pe care oricum majoritatea teoreticienilor trăsăturilor au avut-o, probabil, întotdeauna. Cu toate că sfârșitul deceniilor al șaselea și al șaptelea sunt considerate uneori apogeul situaționismului, de fapt, cercetarea legată de trăsături nu și-a încetinit niciodată ritmul de la începuturi încoace,

în ciuda unor mode psihologice trecătoare (Buss, 1989). Uneori, comunitatea psihologică pare că n-are chef să renunțe la o încăierare strașnică și revenirea intermitentă pe tapet a presupusei dispute legate de persoană în opoziție cu situația a pus la grea încercare răbdarea celor cărora li se datorează în mare măsură scandalul (Mischel și Peake, 1982 ; Bem, 1983). Și aceasta în ciuda faptului că nici unul dintre marii teoreticieni ai personalității nu crede că numai factorii legați de persoană sau de situație joacă un rol în comportament. „Manifestul” trăsăturilor, elaborat de Eysenck și Eysenck (1980), atribuie, în realitate, o pondere considerabilă forței situației și ține cont de interacțiunile persoană-situație, prin variabilele care intervin, tot așa cum Mischel pare să fi renunțat la situaționismul radical și a devenit interacționist convins (Carson, 1989). Rămâne deschisă problema măsurii în care comportamentul poate fi prezis mai bine pe baza unor trăsături ample, restrânse sau contextualizate (de exemplu, Johnson, 1999), însă, așa cum a anticipat Allport (1937), se pare că avem nevoie de construcții ale trăsăturilor la niveluri diferite de generalitate.

În plus, este posibil ca situațiile singure să nu poată prezice comportamentul decât într-o măsură redusă, chiar și atunci când se dovedește că efectele situaționale sunt semnificative din punct de vedere statistic. Chiar și la eșantioane mici, o valoare *p* foarte mică poate ascunde o mărime redusă a efectului. Funder și Ozer (1983) au reexaminat unele manipulări-cheie din psihologia socială și au descoperit o mărime medie a efectului corelațional egală sau mai mică de 0,4. Mai mult, este ușor să se favorizeze persoana sau situația prin alegerea adecvată a metodelor (Buss, 1989). Tabelul 2.2 arată caracteristicile unei situații experimentale care poate fi folosită pentru a manipula importanța trăsăturilor sau a situațiilor.

Tabelul 2.2. Factorii dintr-o situație experimentală care susțin importanța trăsăturilor sau manipulărilor în justificarea diferențelor comportamentale

Aspectul	Manipulările devin importante	Trăsăturile devin importante
Contextul	Nou, oficial, public	Cunoscut, neoficial, particular
Instrucțiunile	Detaliat, complete	Generale sau absente
Posibilitatea de alegere	Mică sau absentă	Considerabilă
Durata	Scurtă	Lungă
Reacția	Definită strict	Definită larg

Sursa : Din Buss (1989)

Mesajul general este limpede : e nevoie de o însumare a situațiilor sau a momentelor, după care vor fi găsite evaluări ale trăsăturilor și dispoziții comportamentale ce sunt fidele (Buss, 1989). Totuși, merită să cercetăm atent controversa persoană-situație, pentru a-i evalua implicațiile durabile în studierea trăsăturilor. Kenrick și Funder (1988) au oferit o listă, alcătuită cu perspicacitate, a ipotezelor legate de trăsăturile abandonate de situaționism, prezentate în tabelul 2.3 în ordinea forței lor antitrăsături, începând cu ipotezele cele mai pesimiste. Prima și cea mai puternică ipoteză antitrăsături este că personalitatea e așa cum o vede posesorul ei. Această viziune este negată de impresionantul acord între autoevaluarea personalității și evaluările făcute de egali, despre care am vorbit mai înainte. Kenrick și Funder oferă o listă de studii în care sunt comparate estimări ale personalității unui subiect-țintă făcute de mai mulți evaluatori. Grupate în

jurul dimensiunilor „inteligentă”, „bunăvoință”, „autocontrol”, „sociabilitate”, „adaptare” și „stăpânire”, atunci când au fost folosite scale adecvate din punct de vedere psihometric, corelațiile au fost, în mod tipic, mai mari decât 0,5. A doua ipoteză afirmă că trăsăturile apar deoarece există presupuneri împărtășite de toată lumea despre cuvintele care se potrivesc între ele. Totuși, aceasta nu poate explica de ce oamenii fac aprecieri similare în privința trăsăturilor unei anumite persoane, cum se face că aceleași trăsături apar în diferite limbi și culturi sau de ce aceleași dimensiuni ale trăsăturilor apar din scalele adjectivale și din studierea chestionarelor (vezi capitolul 1). A treia ipoteză afirmă că evaluatorii ghicesc cum sunt în general oamenii, atunci când le evaluează trăsăturile; în consecință, mai multe persoane sunt evaluate ca fiind „îngrijite” decât „ordonate obsesiv”. Însă aceste tendințe de reacție nu pot explica acordul dintre diferiții evaluatori în privința diferențelor individuale ale nivelurilor trăsăturilor la subiecții-țintă.

Tabelul 2.3. *Ierarhia ipotezelor din controversa persoană-situație, așezate descrescător, începând cu cea mai pesimistă*

Presupuneri critice	Ipoteze
Solipsism în privința consensului Consens fără discriminare	1. Personalitatea este așa cum o vede posesorul ei. 2. Acordul dintre evaluatori este un produs al structurii semantice a limbii folosite pentru a descrie personalitatea. 3. Acordul este un produs al corectitudinii evaluării de referință (tendința evaluatorilor de a face presupuneri similare despre felul în care sunt oamenii în general)
Consens discriminativ, fără referenți comportamentali	4. Acordul diferențial este un produs al folosirii în comun a unor stereotipuri care nu sunt valabile. 5. Observatorii sunt în tovărășie; cu alte cuvinte, acordul dintre ei rezultă din discuții, nu din observații scrupuloase.
Acord diferențial în privința comportamentului, fără trăsături interne	6. Evaluatorii văd țintele doar într-o gamă limitată de situații și confundă efectele situaționale cu trăsăturile. 7. În comparație cu presiunile situaționale, consecvențele intersituaționale ale comportamentului sunt prea slabe ca să fie luate în seamă.

Sursa: Din Kenrick și Funder (1989)

A patra ipoteză enumerată de Kenrick și Funder (1988) afirmă că acordul dintre evaluatori este determinat de concentrarea lor comună asupra anumitor caracteristici evidente ale indivizilor (greutatea, culoarea părului, rasa etc.), urmată de aplicarea comună la acest tipar a trăsăturilor stereotipice ale personalității. Observați că aceasta este prima dintre ipotezele care ar putea explica acordul dintre evaluatori în privința diferențelor trăsăturilor de personalitate. Contrar acestei ipoteze, acordul dintre evaluatori este mai mare în cazul persoanelor care cunosc mai bine subiectul-țintă. Atunci când se face o singură observare, există tendința ca evaluatorii care cunosc subiectul să fie de acord între ei și cu subiectul însuși, însă evaluatorii „străini” nu sunt de acord nici între ei, nici cu subiectul (Funder și Colvin, 1988). Acești autori au găsit, de asemenea, argumente

solide în sprijinul ipotezei că, pe cât este considerată o trăsătură mai vizibilă, pe atât e mai puternic acordul dintre experți în privința nivelului trăsăturii la subiectul-țintă. Itemii legați de extraversiune păreau să fie deosebit de vizibili, spre deosebire de cei legați de nevrozism. În privința ipotezei că trăsăturile apar din discuțiile evaluatorilor despre personalitatea persoanei-țintă (ipoteza 5 din tabelul 2.3), Kenrick și Funder (1988) au oferit numeroase dovezi că: a) și informatorii care nu sunt în contact fac evaluări similare, la fel ca și cei care sunt în contact; b) acordul mai mare în privința trăsăturilor mai ușor de observat contrazice această ipoteză, deoarece trăsăturile care nu sunt la fel de ușor de observat sunt la fel de ușor de discutat; c) evaluările informatorilor sunt influențate în mai mare măsură de comportamentul subiecților decât de auto-prezentările lor orale.

Ipoteza situaționistă 6 din tabelul 2.3 este că informatorii operează cu trăsăturile într-o gamă limitată de situații; de exemplu, se apelează adesea la studenți pentru a face evaluări ale colegilor, însă ei pot fi martorii unor comportamente diferite de cele observate de membrii familiei, în timpul vacanțelor. Această afirmație este contrazisă de faptul că evaluările rudelor coincid cu cele ale colegilor în cadrul eșantioanelor de studenți (Kenrick și Stringfield, 1980). Ultima ipoteză este aceea că o barieră de 0,3 a corelațiilor dintre trăsăturile de personalitate și comportamente înseamnă că trăsăturile sunt relativ lipsite de importanță. Cu toate acestea, am văzut deja că pot fi găsite corelații mai mari decât aceasta atunci când comportamentele sunt însumate și când situația este relevantă pentru trăsătură (de exemplu, Wright și Mischel, 1987). Concluziile trase de Kenrick și Funder (1988) sunt că pot fi obținuți pe baza trăsăturilor cei mai mari coeficienți de validitate predictivă atunci când folosim:

- a) evaluatori familiarizați cu persoana evaluată;
- b) mai multe observații comportamentale;
- c) mai mulți observatori;
- d) dimensiuni care pot fi observate de toată lumea;
- e) comportamente care par relevante pentru dimensiunea discutată (p. 31).

Unii au considerat că disputa persoană-situație este o inutilă luptă pentru putere între psihologia trăsăturilor și cea socială (Kihlstrom, 1987), însă, așa cum arată Kenrick și Funder (1988), controversa se poate să fi fost utilă la stabilirea acestor indicații pentru creșterea validității predictive. Endler și Parker (1992) sunt de acord cu faptul că liniile de front trasate între teoria trăsăturilor și situaționism au efectul de limpezire datorat gândirii critice, însă ei consideră, de asemenea, că numeroși cercetători din domeniul personalității nu au reușit să tragă învățăminte sau măcar să ia în considerare criticile care au fost cândva atât de importante.

Funder (2001) observă că este încă mare nevoie de cercetare care să aducă echilibru în „triada personalității” formată din persoană, situație și comportament. După cum arată ei, variabila persoană a fost cercetată foarte mult, mai ales în cadrul activității teoreticienilor trăsăturilor, beneficiind de cheltuieli scăzute și de comoditatea folosirii chestionarelor de autoprezentare. Însă comportamentele reale sunt mult mai puțin descrise și documentate, cu excepții remarcabile (în special în legătură cu evaluarea personalității în cazul copiilor). Caracteristicile situațiilor nu sunt prea bine cunoscute din punct de vedere empiric: cercetătorii nu au verificat care dintre aspectele unei situații sunt importante pentru determinarea modificării comportamentului. În plus, practica prin

care se atribuie situației o variație neexplicată prin personalitate sau comportament ascunde problema că restul variației poate fi datorat variabilelor personalității sau comportamentului care nu au fost măsurate, și nu variabilelor nemăsurate ale situației. De asemenea, ea nu ne spune care aspecte ale situației sunt cele mai importante. Totuși, dezbateră dintre cei care își axează cercetarea pe situație și cei ce se axează pe personalitate a avut ca rezultate colaborarea și apariția unor moduri mai fertile de a înțelege interacțiunea dintre persoane și situații.

Interacționismul

Aproape toți psihologii contemporani care se ocupă de trăsături au acceptat interacționismul, adică ideea că sunt importante și persoana, și situația, precum și interacțiunea dintre ele. Concepțiile interacționiste despre personalitate sunt evidente în lucrările lui Kantor și Lewin (vezi Ekehammer, 1974), însă formulările interacționiste contemporane par să fi apărut independent de acești precursori (Mischel, 1973; Magnusson și Endler, 1977). În analiza lui despre apariția și reapariția interacționismului în cercetarea legată de personalitate, Ekehammer consideră că interacționismul din zilele noastre s-a dezvoltat din critica psihologiei trăsăturilor. Mai mult, Carson (1989) a arătat cum controversa dintre situaționism și trăsături, inspirată de Mischel, s-a încheiat cu o remiză internațională, odată cu publicarea de către Bowers în 1973 a unei superbe analize a problemelor respective. În sfârșit, concluzia lui Epstein (1977) despre dezbateră persoană-situație a fost că variabilele persoanei și situației pot fi importante în explicarea variației comportamentale, așa cum pot fi și interacțiunile lor.

Studiile efectuate de Wright și Mischel (1987) și de Mendoza-Denton și colaboratorii săi (2001) discutate mai sus sunt exemple valoroase de cercetare interacționistă minuțioasă, în care persoana și situația sunt studiate împreună și sunt testate ipoteze formulate cu claritate. Un alt exemplu, ceva mai simplu, e oferit de studiile despre extraversiune și performanță. Există multe sarcini în care nu apare un efect principal limpede legat de extraversiune; efectul ei asupra performanței depinde în întregime de factorii situaționali. De exemplu, Revelle, Amaral și Turrieff (1976) au arătat că într-o ambianță stimulantă (presiunea timpului și consumarea unei băuturi cu cafeină) extravertiții au avut o performanță mai bună decât introvertiții la un test de capacitate verbală. Însă, atunci când ambianța nu era stimulantă (absența presiunii timpului sau a cafeinei), introvertiții i-au depășit pe extravertiți. Dependența efectelor extraversiunii de factorii ambiențiali e prezentată mai detaliat în capitolul 12. Se pare că pentru o explicație mai cuprinzătoare a interacțiunii persoană-situație este nevoie de un model mai general al situațiilor de clasificare și de măsurare: aceasta s-a dovedit a fi o problemă spinosă, așa cum se arată în caseta 2.1.

Ar fi prea îngăduitor să afirmăm că „acum suntem cu toții «interacționiști»” (Bem, 1972): Endler și Parker (1992) se plâng că influența interacționismului a fost retorică, modificând ceea ce spun oamenii despre cercetările lor, și nu modul în care le efectuează; părerea lor este că încă mai trebuie să ne ocupăm de criza din domeniul personalității. În plus, ei consideră că cercetarea modernă legată de trăsături este ateoretică și înșesată de oportuniști. Ei se declară de acord cu autori de genul lui Stam (1987), care au caracterizat încercările cercetătorilor situaționiști de a efectua studii interacționale drept simpliste și mecanice. În aceeași linie de gândire, analizele cercetării contemporane în domeniul personalității, efectuate de Endler și Parker (1991) și de Carson (1989), arată

că predomină în continuare studiile efectuate în clase și în laboratoare, folosirea chestionarelor, accentul pus pe studenți și absența din practică a tehnicilor de modelare structurală pentru elucidarea proceselor.

Caseta 2.1: Taxonomiile situațiilor: tendință către modele de măsurare?

Pentru studierea sistematică a interacțiunii persoană × situație este nevoie ca aspectele critice ale situației să poată fi măsurate cu aceeași precizie ca în cazul trăsăturilor însele. Totuși, este bine cunoscută plângerea cercetătorilor că nu au modele de măsurare valabile pentru situație. Ten Berge și De Raad (1999) au trecut în revistă încercările de a crea o taxonomie a situațiilor. Una dintre metode este crearea unor taxonomii pe baze teoretice. De exemplu, dacă avem o teorie a anxietății care ne spune că pierderea controlului, pericolul fizic și critica socială sunt trei tipuri distincte de amenințare externă, putem evalua anumite situații din punctul de vedere al prezenței acestor trăsături situaționale. Sau putem proceda într-un mod mai empiric, punând niște persoane să evalueze situațiile din punctul de vedere al unor calități și apoi derivând, prin analiza factorială, grupuri constante de atribute situaționale. Cercetarea a folosit ambele strategii, cu rezultate mediocre și o convergență limitată între diferitele taxonomii. Ten Berge și De Raad (1999) au subscris la o metodă adoptată de Van Heck (1989), bazată pe metoda lexicală. El a cercetat gruparea substantivelor care pot fi folosite pentru a descrie o situație, dar nu s-a referit la construcțiile interioare, psihologice, care includ trăsăturile de personalitate. Din această strategie empirică au rezultat zece categorii de situații, prezentate mai jos, cu toate că taxonomia lui Van Heck (1989) nu a oferit nici un instrument de măsurare aplicabil în mod general în cercetare.

Aceste categorii au un anumit grad de plauzibilitate ca modificatori situaționali ai efectelor trăsăturilor asupra comportamentului. De exemplu, așa cum vom vedea, persoanele cu un nivel înalt al nevrozismului sunt deosebit de sensibile la un conflict interpersonal (vezi capitolul 9): prezența acestei trăsături caracteristice situaționale poate acționa în genul unui comutator care „deschide” comportamentele legate de nivel înalt al lui N. Cu toate acestea, ne putem pune, de asemenea, întrebarea dacă aceste categorii reflectă în mod adecvat sensurile pe care oamenii le „atribuie” situațiilor: de exemplu, familiaritatea poate fi plăcută pentru unele persoane și amenințătoare pentru altele. Așa cum afirmă Ten Berge și De Raad (1999), ceea ce lipsește este o taxonomie care să integreze factorii trăsăturilor și situațiilor, pentru a putea identifica (și măsura) acele situații care amplifică la maximum expresia comportamentală a unei anumite trăsături.

Taxonomia situațiilor alcătuită de Van Heck (1989)

1. Conflict interpersonal
2. Munca în comun: împărțirea ideilor, idealurilor și cunoștințelor
3. Familiaritate și relații interpersonale
4. Recreere
5. Călătorii
6. Ritualuri
7. Sport
8. Excese
9. Servicii
10. Afaceri

Carson (1989) a descris cercetarea efectuată de Wright și Mischel (1987) drept interacționism mecanic, o rudă săracă a familiei, atunci când îl comparăm cu interacționismul dinamic – o critică la care s-a răspuns parțial prin continuarea cercetărilor de către Mischel și colaboratorii lui. Interacționismul mecanic se ocupă de aspectele structurale ale persoanelor aflate în situațiile respective, iar interacționismul dinamic vizează procesul. Astfel, în vreme ce uneltele preferate de adepții interacționismului mecanic sunt tehnicile de analizare a variației, adepții interacționismului dinamic, axați pe procese, recurg la analiza căilor și la procedurile de testare a ipotezelor pe care le-a făcut disponibile modelarea asimilării (*equation*) structurale. Combinarea planului de studiu cu modelele structurale permite examinarea simultană a ciclului de interacțiuni persoană-mediul și a modificărilor pe care le suferă în timp aceste interacțiuni. În plus, acest gen de studii diminuează sau elimină distincția uneori falsă dintre variabilele independente și cele dependente. Endler (1983) prezintă astfel concepția sa profundă despre comportamentul uman :

O funcție a unui proces multidirecțional al interacțiunilor persoană-și-situație ; factorii cognitivi, motivaționali și emoționali joacă roluri determinante în comportament, din punctul de vedere al persoanei ; iar percepția sau sensul psihologic pe care le are situația pentru persoană este un factor determinant esențial în comportament (p. 160).

Formulările lui Hettema și Kenrick (1989) sunt recomandate pentru că depășesc simplele corelații (adesea între trăsăturile autoprezentate și alte scale de autoprezentare) făcute de cei care se ocupă de cercetarea trăsăturilor, după cum depășesc și ANOVA static al pseudointeracțiunilor. De fapt, chiar o parte din cercetările interacționiste ale lui Endler asupra anxietății au reușit să arate că fațete specifice ale anxietății ca trăsătură produc, în situații specifice, creșteri prevăzute ale fațetelor specifice ale anxietății ca stare (Endler, Edwards și Vitelli, 1991), așa cum se arată mai detaliat în capitolul 4. Totuși, nu este limpede în ce fel se depășesc astfel modelele de genul celui elaborat de Mischel și Wright – analiza construcției persoanei poate că este mai fină, însă nu e mai „dinamică” sau mai concentrată asupra procesului. Acest gen de demonstrații impresionante ale capacității predictive a trăsăturilor se deosebesc de tendința unor autori interacționiști de a face afirmații vagi, holistice, uneori de-a dreptul truisme, care nu-i oferă omului de știință empiric un teren propice formulării unor teorii. De exemplu, nu este clar ce trebuie făcut când se recunoaște că, așa cum afirmă Magnusson (1988) :

...modalitatea caracteristică în care se dezvoltă o persoană în interacțiune cu mediul depinde de – și influențează – procesul reciproc continuu de interacțiune între subsisteme de factori psihologici și biologici (p. 21).

Situaționismul și interacționismul nu sunt alternative la metodele bazate pe trăsături și nici unul din ele nu neagă importanța trăsăturilor. Situaționiștii admit importanța dispozițiilor stabile ale oamenilor, iar unii interacționiști sunt, de fapt, cercetători care combină variabilele trăsăturilor și situațiilor. Alții ar prefera o formă de interacționism mai subtilă și mai cuprinzătoare, care pune accentul pe aspectele legate de dezvoltare și pe cele dinamice ale comportamentului oamenilor în mediul ambiant, în ciuda dificultăților unei astfel de metode. Între timp, chiar dacă o mare parte din cercetarea legată de trăsături este ateoretică, iar utilitatea ei practică e limitată (Endler și Parker, 1992), sau

ne semnificativă și noncumulativă (Carson, 1989), faptul că trăsăturile pot prezice comportamentele, mai ales dacă se iau în considerare aspecte ale situației, trebuie să fie acceptat și recunoscut ca un progres.

Trăsăturile apar sau nu în toate culturile ?

Am văzut în capitolul 1 că unul dintre criteriile pe care trebuie să le îndeplinească trăsăturile ample este universalitatea culturală (Costa și McCrae, 1992b) – de fapt, universalitatea intersituațională a structurii trăsăturilor. Există argumente apriorice pentru faptul că ne putem aștepta ca modelele structurale ale trăsăturilor să se reproducă în toate culturile. Dacă trăsăturile au, într-adevăr, o bază biologică, atunci ele trebuie să fie o proprietate a lui *homo sapiens*, nu a unei anumite culturi, cu toate că modul în care se exprimă substratul biologic în comportament poate fi legat de cultură. Lăsând la o parte biologia, probabil că diferitele culturi se confruntă cu probleme de adaptare destul de asemănătoare. Toți oamenii trebuie să facă față lucrurilor care le amenință bunăstarea, intră în relații sociale cu alții, obțin mijloace de existență și așa mai departe. Goldberg (1990) i-a legat, *grosso modo*, pe „cei cinci mari” de „putere”, „iubire”, „muncă”, „afect” și „intelect” (adică E, A, C, N și O). Este probabil ca aceste cinci zone ale vieții să fie identificate în toate culturile sau în majoritatea lor, chiar dacă există mari diferențe interculturale. În mod și mai general, Pinker (1994) a sugerat redescoperirea de către cultura occidentală a conceptului de *natură umană*. Secolul XX a fost caracterizat de ceea ce Pinker a numit „modelul standard al științei sociale” (*Standard Social Science Model* – SSSM), în care comportamentul uman este în întregime sau în foarte mare parte determinat de învățătura socială legată de cultură (descrisă în general, însă eronat ca o „condiționare”). Pinker afirmă că antropologii au exagerat maleabilitatea comportamentului și au ignorat adesea asemănările dintre culturi. Dacă specia noastră are cu adevărat o „natură umană” comună, care poate fi influențată biologic, ne putem aștepta ca dimensiunile diferențelor individuale să prezinte unele asemănări în toate culturile.

Totuși, pot exista unele obstacole în calea stabilirii universalității trăsăturilor. Specificitatea culturală poate fi destul de intensă ca să modifice substanțial importanța relativă a trăsăturilor. De exemplu, dată fiind diferența dintre culturi din punctul de vedere al valorii atribuite motivației realizării (McClelland, 1961), „conștiinciozitatea” ar putea fi mai puțin importantă în unele societăți neoccidentale decât este în societatea noastră sau C ar putea să nu fie exprimat prin strădania către împlinire. Așa cum se arată în capitolul 8, putem măsura o trăsătură distinctivă – „etica muncii de tip protestant” (Furnham, 1990) legată de valorile culturale occidentale. În schimb, alte trăsături pot fi mai importante în societăți diferite de a noastră. De exemplu, Bond (1979, 2000) analizează o trăsătură a „pietății filiale” sau a „tradiției chinezești” descoperită în culturile chineze, care atribuie o mare valoare respectului față de părinți și păstrării tradițiilor chineze. În plus, prin analizele factoriale ale NEO-PI-R și ale Chestionarului chinez de evaluare a personalității (*Chinese Personality Assessment Inventory* – Cheung *et al.*, 2001) a fost obținut un al șaselea factor – conexiunea interpersonală (*Interpersonal Relatedness*). Prin urmare, nu ne putem încrede în mod aprioric în faptul că modelul occidental al „celor cinci mari” evaluează trăsături universale în opoziție cu trăsături care reflectă preocupările culturii noastre. Pe lângă aceasta, există probleme metodologice de traducere

a chestionarelor occidentale în limbile altor culturi, deoarece conținutul itemilor și diferențele din modul în care se răspunde sunt legate de cultură. Una dintre versiunile lui 16PF include itemi care verifică, printre altele, interesul față de îmbunătățirile în producție și în marketing, față de crimele împotriva indienilor, pentru arta fotografică și pentru o carieră de cercetător în domeniul chimiei!

Caseta 2.2. Există diferențe legate de sex între trăsăturile de personalitate?

Există rațiuni teoretice pentru ipoteza că la bărbați și la femei apar diferențe între trăsăturile de personalitate. Aceste ipoteze apar din modelele biologice și sociale ale personalității: că bărbații și femeile se deosebesc din cauza unor diferențe temperamentale sau hormonale innăscute bazate pe biologie sau pe evoluție; sau că diferențele de personalitate apar deoarece bărbații și femeile se încadrează și înșiși/ele însele în rolurile sexelor (Feingold, 1994; Costa, Terracciano și McCrae, 2001). Prin urmare, principalele probleme au apărut în jurul agreabilității (educației) și al exprimării emoționale (N), ambele considerate mai mari la femei, și al dominării (A și E), considerată mai mare la bărbați. În plus, ne putem aștepta la diferențe între culturile tradiționale sau comunitariste (de exemplu, Pakistan sau China) și cele individualiste (de exemplu, Europa sau SUA).

Cele două metaanalize, cea a lui Feingold (1994) și cea a lui Costa, Terracciano și McCrae (2001), au comparat rezultatele unor studii despre trăsăturile de personalitate efectuate pe numeroase grupuri de vârste și naționalități. Răspunsul la întrebarea „Există diferențe legate de sex între trăsăturile de personalitate?” este „Da”, iar aceste diferențe, chiar dacă efectul lor e de la mic la mediu, se încadrează în așteptări. Prima dintre metaanalize a arătat că, pe o gamă largă a culturilor (Canada, China, Finlanda, Germania, Polonia și Rusia), bărbații obțin punctaje mai mari la asertivitate, în vreme ce femeile obțin punctaje mai mari la anxietate, încredere și sensibilitate (Feingold, 1994). Cea de-a doua metaanaliză a studiat o paletă mult mai largă de trăsături și o gamă mai amplă de culturi, incluzând Africa, America de Sud, Asia Centrală și de Est (Costa, Terracciano și McCrae, 2001). Costa și colaboratorii săi au raportat că femeile aveau niveluri mai mari de afecte negative, supunere și educație; bărbații aveau niveluri mai mari de dominare și erau mai interesați de idei decât de sentimente. În unele culturi diferențele au fost mai mari decât în altele; împotriva așteptărilor, culturile individualiste au prezentat diferențe mai mari între sexe decât culturile comunitariste. Totuși, în general, cele două metaanalize, care au cuprins sute de studii, arată că între sexe există diferențe de personalitate consecutive – în cazul trăsăturilor legate de emoții (N), agreabilitate și dominare – atât în interiorul culturilor, cât și între ele.

În secțiunea următoare trecem în revistă studiile empirice despre generalitatea interculturală a două scheme descriptive majore ale personalității, „cei trei” eysenckieni și „cei cinci mari”. Ne concentrăm asupra problemelor structurii dimensionale. Această problemă se deosebește de cea a diferențelor interculturale din punctajele medii ale dimensiunilor trăsăturilor, cu toate că o comparare a mijloacelor are sens doar dacă se stabilește caracterul comun al structurii dimensionale (găsiți un studiu al informațiilor în Lynn și Martin, 1995). Triandis (1997) consideră că metoda structurală este „etică”. Ea se opune „emicii”, în care sunt identificate trăsături specifice culturilor individuale. Au existat, de asemenea, numeroase cercetări legate de caracterul general al structurii

factoriale pe mai multe grupuri diferite din cadrul aceleiași culturi, cum sunt comparațiile între sexe, vârste și grupuri etnice diferite. În caseta 2.2 sunt rezumate studii despre diferențele legate de sex. În mod normal, structura factorială se reproduce în mare măsură în grupuri demografice diferite (de exemplu, Costa, McCrae și Dye, 1991). În secțiunile următoare ne vom concentra, în primul rând, asupra eticii și, în al doilea rând, asupra emicii – ambele sunt importante pentru a ne construi viziunea despre interculturalitatea personalității.

Studii interculturale legate de trăsături

Cel mai cuprinzător program de cercetare interculturală este cel desfășurat de Sybil Eysenck și colegii săi, care au tradus EPQ în mai multe limbi și au testat reproductibilitatea factorială. Eysenck și Eysenck (1982) rezumă studiile efectuate în 25 de țări, inclusiv țări neoccidentale, cum sunt Bangladesh, Brazilia, Japonia și Uganda. În fiecare caz au fost extrași patru factori, iar similaritatea structurii factoriale cu datele obținute în Marea Britanie a fost măsurată cu ajutorul unei metode atestate de comparare factorială. În general, a reieșit că au fost extrași din fiecare set de date aceiași patru factori – E, N, P și L –, demonstrând un nivel înalt de reproductibilitate interculturală. Au apărut unele greutăți la măsurarea factorului P, în cazul căruia constanța internă (alfa) a scăzut până la valori de 0,4 sau 0,5 în unele țări, în special în Nigeria și Egipt. Rezultate similare au fost obținute în studii ulterioare, cele mai recente folosind EPQ-R, elaborat de Eysenck și colaboratorii săi (1985). Cu toate că EPQ-R avea ca scop ameliorarea fidelității și a distribuirii punctajelor factorului P, constanța internă a dimensiunilor lui P obținute în alte culturi rămâne moderată. Eysenck, Barrett și Barnes (1993) raportează coeficienți alfa de 0,66 (bărbați) și 0,62 (femei) într-un eșantion canadian. Ei sugerează că la constanța internă scăzută s-ar putea să contribuie faptul că subiecții cu un nivel înalt al factorului P se lasă greu convingși să participe la studii. Chestionarul Junior EPQ arată și el un grad înalt de reproductibilitate, așa cum reiese dintr-un studiu pe un grup de copii iranieni și englezi (Eysenck, Makaremi și Barrett, 1994).

Există un corpus de lucrări mai mic, dar impresionant bazat pe alte chestionare, cum ar fi NEO al lui Costa și McCrae. Traducerile chestionarului NEO-PI-R în germană, portugheză, ivrit, chineză, coreeană și japoneză au reprodus cu strictețe structura cu cinci factori găsită la populația din nordul Americii (McCrae *et al.*, 1996; McCrae și Costa, 1999), iar într-o trecere în revistă a unor studii din 26 de culturi, la care au participat 23 031 de subiecți, McCrae (2001) afirmă că analiza factorială interculturală a regăsit la aproape toate eșantioanele structuri similare cu „cei cinci mari”. Silva (1994), Avia (1995) și colaboratorii lor au regăsit cei cinci factori mari în traducerea în limba spaniolă a chestionarului NEO-PI (Silva *et al.*, 1994), precursorul lui NEO-PI-R. Validitatea „celor cinci mari” spanioli a fost similară cu a „celor cinci mari” americani și în privința celorlalte evaluări ale personalității pe baza autoprezentării, tulburărilor clinice și comportamentelor legate de risc. Însă au apărut și unele probleme. Silva și colaboratorii săi (1994) au făcut analiza factorială a scalelor fațetelor E, N și O (vezi tabelul 1.7) și punctajele scalelor lui A și C (deoarece NEO-PI nu are scale ale fațetelor A și C). Ei au descoperit că mai ales fațetele extraversiunii tind să treacă la alți factori decât E. De exemplu, exista tendința ca asertivitatea și activitatea să treacă la C. Silva și colaboratorii

săi (1994) au indicat probleme similare și în datele nord-americane și germane. Într-un studiu italian (Caprara, Barbaranelli și Comrey, 1995) s-a raportat, de asemenea, doar o compatibilitate parțială pentru „cei cinci mari”. O analiză factorială mixtă a fost efectuată pe scalele NEO-PI și scalele de personalitate Comrey (1994) și din ea au fost extrași opt factori, dintre care cinci corespundea destul de bine „celor cinci mari”. Ceilalți factori se legau de încredere – caracter defensiv, activitate și masculinitate-feminitate și aveau unele încărcături din scalele NEP-PI. Paunonen și colaboratorii săi (1992) au studiat subiecți din Canada, Finlanda, Polonia și Germania, care au completat formularul de cercetare a personalității creat de Jackson și au utilizat un instrument de măsurare nonverbal, bazat pe evaluările unor desene legate de trăsături. Ei au descoperit că structura cu „cei cinci mari” a apărut în ambele instrumente de măsurare, în toate cele patru țări.

Metoda de evaluare a trăsăturilor bazată pe lexic a stimulat încercările de a-i regăsi pe „cei cinci mari” și în alte limbi decât engleza. Compararea limbilor nu este directă. Conceptele trăsăturilor sunt exprimate printr-o varietate de clase de cuvinte (substantive, adjective etc.) ale căror natură, utilizare și frecvență sunt diferite în fiecare limbă. Există diferențe mari chiar și între limbile înrudite, cum sunt engleza și germana (Angleitner, Ostendorf și John, 1990). De exemplu, germana permite exprimarea unor concepte complexe printr-un singur cuvânt compus din mai multe rădăcini. Angleitner (1990) ne dă un exemplu: *freundschaftlich*, care înseamnă „se comportă așa cum ne-am aștepta de la un prieten”, un concept ce în limba engleză nu poate fi exprimat într-un singur cuvânt. Alte limbi nici măcar nu au adjective și exprimă sensurile adjectivale prin alte construcții (Szirmak și De Raad, 1994). Yang și Bond (1990) au arătat că nu există decât o asemănare slabă între soluțiile cu „cei cinci mari” obținute cu cuvintele din limba chineză și din traducerile marcatorilor americani pentru „cei cinci mari”.

Mai multe studii s-au ocupat de dificultățile lingvistice folosind o analiză taxonomică minuțioasă și mostre din limba respectivă. În general, aceste studii au constatat o potrivire mare, dar imperfectă cu „cei cinci mari” din limba engleză. De exemplu, De Raad (1992) a extras un tipar limpede al „celor cinci mari” din adjectivele daneze referitoare la personalitate, însă a descoperit că datele legate de substantive și de verbe se caracterizează mai bine prin soluții cu patru și, respectiv, doi factori. Un model adjectival italian al „celor cinci mari” obținut de Caprara și Perugini (1994) a arătat doar un grad moderat de corespondență cu „cei cinci mari” din limba engleză. În loc de intelect și deschidere, al cincilea factor a fost unul legat de „convenționalism”, punând în opoziție cuvinte cum sunt *neconvențional*, *rebel* și *critic* cu *servil*, *puritan* și *supus*. Poziția este similară în limbile non-indoeuropene. Szirmak și De Raad (1994) au obținut echivalente valabile pentru N, E, C și A într-un studiu al adjectivelor legate de trăsături din limba maghiară, însă al cincilea factor a fost unul de „integritate”: *adevărat* și *drept* în opoziție cu *vanitos* și *ipocrit*. S-a constatat tendința ca adjectivele marcatoare pentru intelect să treacă la factorii E și N. Saucier și Goldberg (1996) au numit limba un rezervor „conceptual” în ceea ce privește personalitatea. Ei au tras concluzia că modelul lexical cu cinci factori a fost găsit în engleză, germană, cehă și daneză și este destul de puternic în maghiară, rusă și filipineză.

În emică (Triandis, 1997), accentul este pus pe identificarea trăsăturilor specifice culturii. Acest tip de cercetare poate folosi instrumente de măsurare indigene, pe lângă măsurarea „celor cinci mari”. Făcând acest lucru, a devenit evident faptul că există trăsături din interiorul culturii care nu sunt captate de „cei cinci mari”. De exemplu, conceptul de *înțelepciune* și caracterizarea unei persoane înțelepte sunt foarte diferite la

chinezi și la americani (Yang, 2001). Alte cercetări au dezvăluit diferențe însemnate în ceea ce privește valorile și atitudinea: la studenții taiwanezi, fericirea era legată strâns de integrarea socială și de omenie; acest lucru nu era valabil și la studenții englezi (Lu, Gilmour și Kao, 2001). Bunăstarea subiectivă și fericirea sunt două construcții care par să fie foarte sensibile la influențele culturale și diferența este deosebit de pregnantă între culturile comunitariste și cele individualiste (Schimmack *et al.*, 2002). Totuși, dacă unii caracterizează bunăstarea subiectivă ca trăsătură (de exemplu, DeNeve și Cooper, 1998), alții o consideră stare, nu trăsătură și nu se așteaptă ca ea să se încadreze în structura cu cinci factori (vezi capitolul 4).

Caracterul general intercultural al trăsăturilor: concluzii

În rezumat, studiile bazate pe EPQ oferă cele mai solide dovezi ale generalității interculturale a trăsăturilor ample, însă metoda adoptată nu ne lămurește dacă trăsăturile eysenckiene sunt sau nu cele mai importante în fiecare cultură. Chiar dacă putem măsura dimensiuni E echivalente în fiecare cultură, nu decurge automat din aceasta că E are aceeași importanță în toate culturile (cu toate că este plauzibil ca importanța și reproductibilitatea lui E să fie universale). Studiile lexicale despre „cei cinci mari” merg mai departe spre identificarea trăsăturilor principale în culturi diferite prin intermediul unei eșantionări sistematice a limbajului legat de personalitate. Cu toate acestea, atât studiile lexicale, cât și cele bazate pe chestionare par să arate o corespondență destul de mare, însă imperfectă între „cei cinci mari” din culturi diferite. Studiile lexicale ridică o problemă, și anume că, în cazurile în care apare reproducerea modelului, această reproducere a fost căutată anume prin folosirea aceluiași model (adică fie cei trei ai lui Eysenck, fie FFM) și, prin urmare, este greu de spus în acest caz dacă paharul e pe jumătate plin sau pe jumătate gol. Ar trebui oare să fim impresionați de numeroasele corespondențe stabilite sau ar trebui să avem o atitudine critică față de diferențele dintre soluțiile factoriale lexicale – toate testate pe baza aceluiași model – între culturi? Modelul structural al lui Eysenck și modelul „celor cinci mari” oferă, cel puțin, niște puncte valabile de pornire pentru investigarea trăsăturilor ample în culturi care nu se bazează pe limba engleză. Pentru a progresa ulterior, este nevoie de mai multe testări directe ale acestor modele în comparație cu modelele care includ trăsături specifice culturii respective.

Concluzii

1. În perioada de vârf a cercetării situaționiste, teoria trăsăturilor părea inacceptabilă. Totuși, dezbaterile care au urmat criticilor importante ale situaționistilor au ajuns, până la urmă, să extindă și să consolideze cercetarea trăsăturilor și a dus la descoperirea semnificativă că, dacă trăsăturile nu au o mare capacitate de a prezice comportamentul în situații excepționale, ele sunt – așa cum trebuie să fie – foarte bune prezicătoare ale comportamentului cumulat în mai multe situații.
2. Existența unei trăsături predispune oamenii să acționeze și să reacționeze în anumite moduri care devin evidente în timp. Atât metodele de măsurare a trăsăturilor bazate

pe autoprezentare, cât și cele bazate pe evaluarea făcută de alții folosesc această cumulare a comportamentelor în situații diferite și au ca rezultat instrumente fiabile și valabile de măsurare a trăsăturilor.

3. În același timp, factorii situaționali joacă un rol important în moderarea impactului trăsăturilor asupra comportamentului, așa cum recunoaște interacționismul, care este baza aproape tuturor cercetărilor contemporane. Continuă disputa în privința modalității de caracterizare a acestor factori situaționali și a modalității ideale de a reda interacțiunea dinamică dintre persoană și situație.
4. S-a constatat că structura cu cinci factori a trăsăturilor apare consecvent în gama culturilor, oferind dovezi suplimentare ale teoriei că trăsăturile de personalitate s-ar putea să fie construcții psihobiologice universale. Totuși, această poziție este modificată de dovezile că există trăsături specifice fiecărei culturi care nu sunt descrise corect de modelul cu cinci factori. În plus, exprimarea trăsăturilor poate fi modificată atât de constrângerile situaționale, cât și de cele culturale.
5. Cercetările ulterioare vor beneficia de o mai bună caracterizare a situațiilor și a comportamentelor, astfel încât să devină posibilă identificarea elementelor importante ale situațiilor care produc modificări în comportament și să ne permită să facem previziuni mai corecte despre exprimarea trăsăturilor în diferite tipuri de situații.

Lecturi suplimentare

- McCrae, R.R. (2001), „Trait psychology and culture: Exploring intercultural comparisons”, *Journal of Personality*, 69 (6), pp. 819-846.
- Pervin, L.A. (2002), *Current controversies and issues in personality*, ediția a III-a, Wiley, New York.

3. Personalitatea de-a lungul vieții

Cele două capitole precedente au prezentat ideea de trăsături și au discutat interacțiunile situații-comportament, precum și faptul că, atunci când se cumulează pe mai multe situații, comportamentul oferă dovada existenței trăsăturilor. În plus, am văzut că structura fundamentală a trăsăturilor în culturi diferite (un tip special de situație) este global, fiabilă și reproductibilă. În acest capitol prezentăm modul în care se dezvoltă personalitatea de-a lungul vieții, în special în ceea ce privește trăsăturile. Cât de stabilă este personalitatea noastră, pe măsură ce trecem de la copilărie la maturitate și în perioada maturității? În acest capitol discutăm, în primul rând, trăsăturile și stabilitatea lor în perioada adultă. În al doilea rând, prezentăm conceptul de *temperament* și relația lui cu trăsăturile de personalitate. La urmă, cercetăm dovezile că temperamentul din copilărie este legat de trăsăturile de personalitate ale adultului.

Stabilitatea trăsăturilor

Pentru ca o trăsătură să fie validă, ea trebuie să aibă un anumit grad de stabilitate în timp. O calitate care se schimbă sau care depinde de situația imediată nu poate prezice cu precizie comportamentul într-un moment viitor (adică nu poate justifica variația fidelă în acel moment) și nici nu poate avea o bază biologică stabilă într-o persoană. Fără o anumită stabilitate a diferențelor individuale, teoria trăsăturilor eșuează în întregime. Ca și în cazul altor aspecte ale teoriei trăsăturilor, problema demonstrării stabilității este cam ca atunci când te tragi singur în sus de șireturile de la pantofi: demonstrarea stabilității se face cel mai bine cu ajutorul evaluărilor validate ale trăsăturilor. Totuși, stabilitatea este una dintre proprietățile cruciale pe care dorim să le cunoaștem înainte de a afirma că o trăsătură e validă.

Sunt necesare câteva definiții înainte de a examina informațiile legate de stabilitate. În primul rând, stabilitatea nu este același lucru cu fidelitatea, cu toate că e nevoie de fidelitate pentru a avea stabilitate. Fidelitatea este, în realitate, constanța internă a evaluării trăsăturilor pe o perioadă scurtă de timp, în vreme ce stabilitatea se măsoară pe ani sau pe decenii. În al doilea rând, există două tipuri de stabilitate. Un tip este stabilitatea nivelurilor medii ale trăsăturilor: grăpurile de oameni, ca întreguri, pot sau nu să prezinte modificări ale punctajelor medii ale unei trăsături fără legătură cu diferențele individuale. Cu alte cuvinte, dacă am efectuat un studiu pentru a compara trăsătura extraversiune la un grup de persoane mai în vârstă și la un grup de persoane mai tinere, am putea descoperi că persoanele mai în vârstă au un nivel mediu al extraversiunii mai scăzut decât cele mai tinere. Totuși, aceasta nu ne spune nimic despre gradul de

stabilitate al extraversiunii la nici una dintre persoanele din acest eșantion. Pentru a afla acest lucru, ar trebui să le aplicăm aceluiași persoane instrumente de măsurare a personalității în două sau mai multe momente diferite.

Celălalt tip de stabilitate se leagă de diferențele individuale ale nivelurilor trăsăturilor, care pot fi stabile sau nu, indiferent de vreo modificare a nivelului mediu al trăsăturilor. De exemplu, este foarte posibil să existe o situație în care nivelul mediu al unei trăsături rămâne neschimbat într-un eșantion de persoane, dar nu există diferențe individuale stabile. Poate că unele persoane din grup au obținut punctaje mai mari decât înainte, iar altele punctaje mai mici, chiar dacă nivelul mediu al trăsăturilor nu se modifică. În plus, este posibil să apară o situație în care există diferențe individuale foarte stabile și în care pe întreg eșantionul a crescut sau a scăzut considerabil nivelul mediu al unei trăsături. Aceasta se poate întâmpla, de exemplu, dacă multe persoane rămân în limita unei diferențe de două-trei puncte față de punctajul lor precedent – dovedind stabilitate individuală –, însă s-a întâmplat ca toate să fi scăzut cu două-trei puncte. Mai pot fi, de asemenea, diferențe între trăsături din punctul de vedere al nivelului lor de stabilitate (extraversiunea este, probabil, mai stabilă decât nevrozismul) și pot exista aspecte importante ale personalității care se modifică, în loc să rămână stabile de-a lungul timpului.

În ceea ce privește problema stabilității la nivelurile medii ale trăsăturilor: s-a descoperit că, între 18 și 30 de ani, nivelurile medii ale nevrozismului, extraversiunii și deschiderii au o ușoară scădere, în vreme ce nivelurile medii ale amabilității și conștiinciozității au o ușoară creștere. După 30 de ani, se observă în timp același tipar al modificărilor, dar în măsură mai mică (McCrae *et al.*, 2000). În general, nivelurile medii ale trăsăturilor personalității par să se modifice foarte puțin după 30 de ani. În restul capitolului, principala problemă de care ne vom ocupa este stabilitatea în timp a diferențelor individuale, nu a celor dintre grupuri.

Studii empirice despre stabilitate

Înainte de anii '70, se considera că stabilitatea evaluată a trăsăturilor este destul de scăzută (de exemplu, Neugarten, 1964). Cu toate acestea, pe la sfârșitul anilor '60, Mischel (1968) a luat în discuție mai multe studii care ofereau dovezi despre o impresionantă stabilitate pe termen lung a punctajelor la trăsăturile de personalitate și a afirmat că „acele categorii ce descriu trăsăturile și acele etichetări ale personalității cu care oamenii se descriu singuri în chestionare și în scalele de evaluare a trăsăturilor par să fie extrem de durabile” (p. 35). Costa și McCrae (1977) au raportat coeficienți de stabilitate la zece ani pentru extraversiune de 0,70-0,84, în vreme ce pentru anxietate și nevrozism au scăzut la 0,58-0,69. Leon și colaboratorii săi (1979) au studiat punctajele obținute la MMPI (*Minnesota Multiphasic Personality Inventory*) de șaptezeci de bărbați, pe o perioadă de treizeci de ani. Coeficientul mediu de stabilitate a fost mai mare de 0,40, cu o corelare a extraversiunii sociale de 0,74 la retestarea după treizeci de ani. Vom ilustra cercetările ulterioare prin câteva dintre cele mai ample proiecte.

Costa, McCrae și Arenberg (1980) au folosit *Guilford Zimmerman Temperament Survey* (GZTS) într-un studiu efectuat pe mai mult de 400 de bărbați absolvenți de facultate, în mare parte din clasele de mijloc, care au alcătuit o parte din Studiul Longitudinal de

înaintare în Vârstă de la Baltimore (*Baltimore Longitudinal Study of Ageing* – BLSA). Grupurile de vârste diferite – tineri, de vârstă mijlocie și bătrâni – nu au prezentat diferențe din punctul de vedere al stabilității trăsăturilor personalității. Stabilitatea pe o durată de șase ani la zece scale GZTS a fost între 0,71 și 0,83, cu o medie de 0,77. Stabilitatea pe o durată de doisprezece ani a scalelor a fost între 0,68 și 0,83, cu o medie de 0,73. Ținând cont de fidelitatea scalelor, stabilitatea estimată pe perioada de doisprezece ani a fost de la 0,80 pentru stabilitatea emoțională până la 1,0 pentru ascendent. Au fost folosite scalele pentru activitatea generală, bunăvoință și relații personale, dând un nivel (scăzut) al nevrozismului. Coeficienții de stabilitate a extraversiunii la șase și la doisprezece ani au fost de 0,82 și, respectiv, 0,78, iar în cazul nevrozismului au fost de 0,74 și 0,70. Costa și McCrae (1992c) au raportat o stabilitate la 24 de ani pentru GZTS la o parte din eșantion; coeficienții celor zece scale au fost între 0,61 și 0,71, cu o medie de 0,65. Cu corecția legată de fidelitatea scalelor, stabilitatea estimată la 24 de ani a crescut până la 0,70-0,87.

Conley (1985) a dezvoltat teoria „mai multe trăsături – mai multe metode” a lui Campbell și Fiske (1959) pentru a obține estimări ale stabilității care nu depind de folosirea unui instrument specific de măsurare a personalității. Conley a susținut că, prin evaluarea în mai multe ocazii a diferitelor trăsături, cu ajutorul a două metode (autoevaluarea și evaluarea făcută de alții), se pot demonstra trei aspecte cruciale ale trăsăturilor: o trăsătură poate fi observată în mai multe condiții experimentale, o trăsătură poate fi diferențiată de alte trăsături și diferențele individuale ale trăsăturilor sunt stabile în timp. Conley (1985) a testat 300 de cupluri logodite, din clasele de mijloc, care au fost studiate prima dată în august 1935 (E.L. Kelly, 1955) și care și-au evaluat reciproc trăsăturile. Au fost făcute, de asemenea, evaluări de către persoane care le cunoșteau. În mai 1954 au fost testate din nou 189 de cupluri, iar în ianuarie 1980 au fost testați din nou 183 de bărbați și 205 femei. Subiecții aveau puțin peste 20 de ani la prima testare, iar la a treia se apropiau de 70. La prima și la a doua testare a fost folosită *Personality Rating Scale* (PRS) a lui Kelly, iar la a treia a fost utilizat *Cornell Medical Index*. Scala PRS a fost supusă analizei factoriale și a arătat următoarele trăsături la bărbați și femei: nevrozismul, extraversiunea socială, controlul impulsurilor (la fel ca și conștiinciozitatea) și amabilitatea. Prin urmare, au fost evaluați factori asemănători cu patru dintre „cei cinci mari”.

Principalele rezultate ale lui Conley (1985) sunt prezentate în tabelul 3.1. Primul rând de corelații din tabel este o estimare a fidelității între evaluatori pentru fiecare trăsătură, pe baza celor cinci cunoștințe care au evaluat fiecare subiect la prima testare. Al doilea, al patrulea, al șaselea și al optulea rând din tabel demonstrează că diferitele trăsături nu prezintă intercorelări substanțiale, ceea ce pledează pentru ideea că trăsăturile sunt distincte – și pentru faptul că stabilitatea care apare nu este un simplu produs al metodei folosite. Rândul al treilea arată potrivirea dintre sine, partener și cunoștințe în privința fiecărei trăsături, în cadrul aceleiași testări, și arată o mare potrivire în cazul nevrozismului și al extraversiunii sociale, o potrivire moderată în cazul controlului impulsurilor și una redusă în cazul amabilității. Rândul al cincilea cuprinde potrivirea pentru aceeași persoană (despre sine sau despre partener) în privința aceleiași trăsături pe o perioadă de aproape douăzeci de ani: și aici stabilitatea este mare în cazul nevrozismului și al extraversiunii sociale și puțin mai mică în cazul controlului impulsurilor și al amabilității.

Tabelul 3.1. Corelațiile dintre trăsături obținute de Conley (1985)

	Nevrozism		Extraversiune socială		Controlul impulsurilor		Amabilitate	
	b	f	b	f	b	f	b	f
1. Ts Ms Ds	76	77	70	66	59	67	64	50
2. Ta Ms Ds	07	05	06	06	07	07	07	08
3. Ts Md Ds	48	39	52	48	36	38	27	25
4. Ta Md Ds	07	11	11	11	08	10	08	11
5. Ts Ms Da	50	39	47	52	32	43	33	46
6. Ta Ms Da	08	07	08	12	10	15	10	08
7. Ts Md Da	43	30	36	41	30	29	16	17
8. Ta Md Da	08	10	11	11	09	11	09	09

Notă: b = bărbați; f = femei; T = trăsătura (s = aceeași trăsătură, d = trăsături diferite); M = metoda (s = același evaluator, d = evaluatori diferiți); D = data testării (s = aceeași testare, d = testări diferite/adică 1935 în comparație cu 1954).

Sursa: Conley (1985)

Rândul al șaptelea din tabelul 3.1 este cel mai important. El cuprinde corelațiile acelorași trăsături la aceleași persoane – însă evaluate de alții – pe o perioadă de douăzeci de ani. Cu alte cuvinte, trăsătura autoevaluată în 1935 este corelată cu evaluarea făcută de partener în 1954 și invers. În cazul nevrozismului, al extraversiunii sociale și al controlului impulsurilor, corelațiile sunt de la aproximativ 0,3 până la peste 0,4. În cazul amabilității, corelațiile pentru bărbați și femei sunt de 0,16 și, respectiv, 0,17. Conley a tras concluzia că:

...în cazul fiecăreia dintre cele trei trăsături – nevrozismul, extraversiunea socială și controlul impulsurilor –, este generalizabilă o proporție substanțială de variație longitudinală a stabilității pentru toate metodele de evaluare. Mai mult, aceste trei trăsături rămân distincte în decadele maturității, iar validitatea lor discriminantă în timp este la fel de impresionantă ca și validitatea lor convergentă în timp.

Studii despre „cei cinci mari” și despre trăsăturile eysenckiene

Studiile bazate în mod explicit pe „cei cinci mari” și pe trăsăturile eysenckiene (în opoziție cu trăsăturile care ar putea rămâne în afara acestor modele) confirmă stabilitatea acestora. Costa și McCrae (1988) au prezentat date despre stabilitatea pe o perioadă de șase ani a nevrozismului, extraversiunii și deschiderii, obținute din autoevaluarea făcută de un grup de 398 de bărbați și femei: ele erau de 0,83, 0,82 și, respectiv, 0,83. Cu corecția legată de fidelitatea scalelor, stabilitatea estimată pe o perioadă de șase ani a nevrozismului a fost de 0,95, a extraversiunii de 0,90 și a deschiderii de peste 0,95. Corelațiile pe o perioadă de trei ani ale amabilității și conștiinciozității la un subgrup de 360 de participanți au fost 0,63 și, respectiv, 0,79, confirmând tendința ca amabilitatea să fie mai puțin stabilă decât alte trăsături. Stabilitatea evaluărilor trăsăturilor făcute de alții a fost similară cu cea din autoevaluări, confirmând faptul că nu numai felul în care ne percepem pe noi înșine rămâne stabil în timp. Un studiu ulterior al evaluărilor personalității care a folosit *NEO Personality Inventory* pe un interval de șapte ani a găsit

următorii coeficienți de stabilitate: nevrozismul, 0,67; extraversiunea, 0,81; deschiderea, 0,84; amabilitatea, 0,63; conștiinciozitatea, 0,78 (Costa și McCrae, 1992c). Costa și McCrae (1994, 2000) au combinat datele din mai multe studii longitudinale ale trăsăturilor în care au fost folosite mai multe tipuri de instrumente, pe perioade cuprinse între șase și treizeci de ani. Coeficienții de stabilitate medii pentru „cei cinci mari” din aceste studii au fost următorii: nevrozismul, 0,64; extraversiunea, 0,64; deschiderea, 0,64; amabilitatea, 0,64; conștiinciozitatea, 0,67.

Factorii eysenckieni par să aibă niveluri de stabilitate asemănătoare cu cele menționate mai sus. Coeficienții de stabilitate pe o perioadă de șase ani pentru dimensiunile din Chestionarul de personalitate Eysenck la un grup de 225 de olandezi, bărbați și femei de vârstă medie, au fost: psihozismul, 0,61; extraversiunea, 0,84; nevrozismul, 0,73; scala minciunilor, 0,75 (Sanderman și Ranchor, 1994). Stabilitatea Chestionarului de personalitate Eysenck a fost examinată de Wilson, Deary și Maran (1991) pe un grup de 89 de pacienți cu afecțiuni ORL, care au fost reexaminați după un interval mediu de doi ani și jumătate. Ei au găsit coeficienți de stabilitate pentru nevrozism, extraversiune și scala minciunilor de 0,60, 0,64 și, respectiv, 0,54, însă scala psihozismului pe aceeași perioadă a fost apropiată de zero (0,02). Stabilitatea poate fi chiar mai mare dacă se corectează corelațiile, luând în calcul fidelitatea evaluărilor trăsăturilor. Conley (1984) a examinat nevrozismul, extraversiunea și controlul impulsurilor, găsind o stabilitate de 0,6 pe o perioadă de zece ani, 0,4 pe o perioadă de douăzeci de ani și 0,4 pe o perioadă de treizeci de ani sau mai lungă. Totuși, o mare parte din aparenta instabilitate era cauzată de fidelitatea nelegată de perioade. Atunci când s-a luat în calcul acest fapt, stabilitatea anuală a celor trei trăsături a fost 0,98; ca urmare, stabilitatea estimată pe o perioadă de patruzeci de ani a fost 0,45.

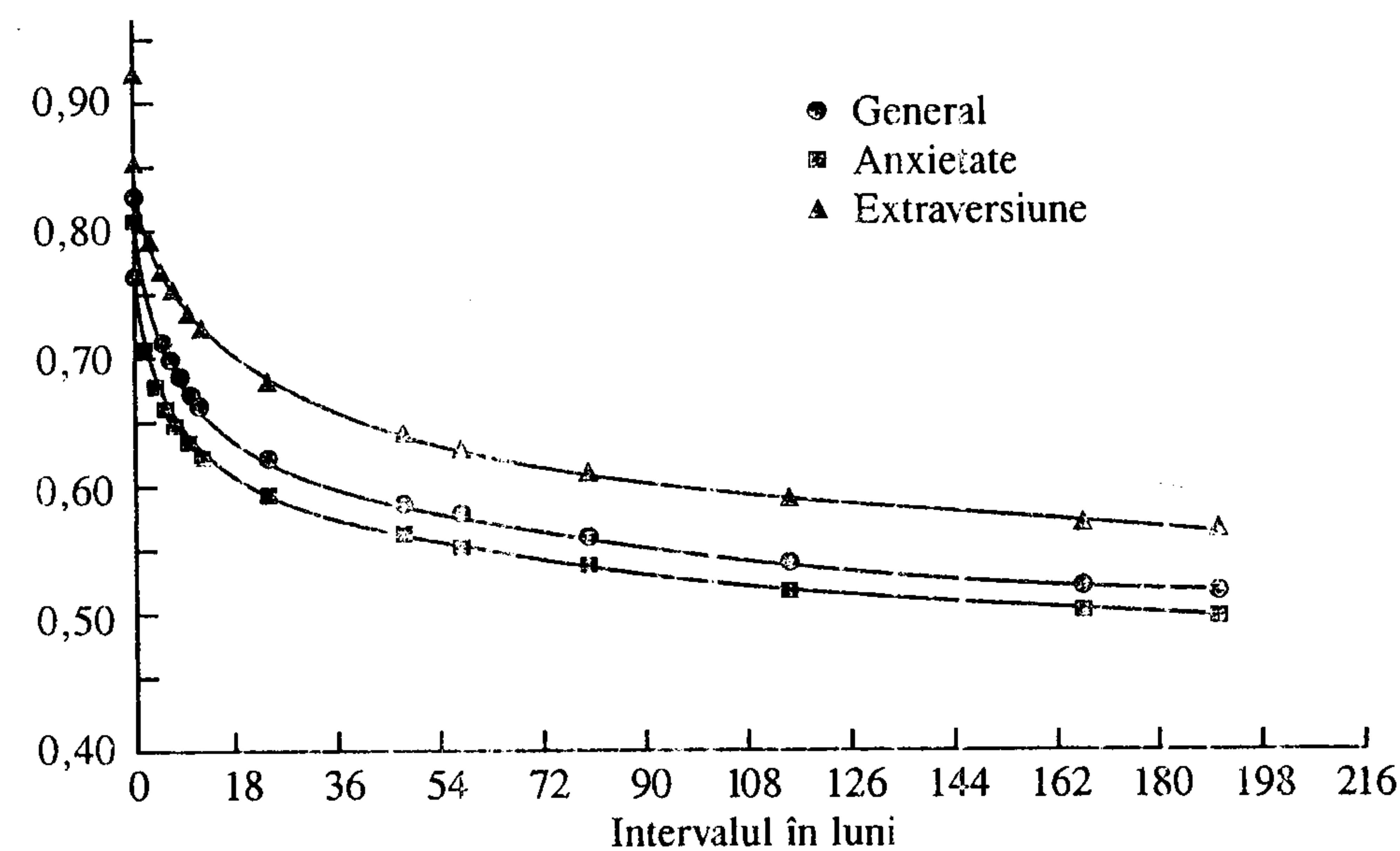

Figura 3.1. Scăderea fidelității trăsăturilor în timp (Schuerger et al., 1989)

Schuerger, Zarella și Hotz (1989) au reanalizat stabilitatea personalității din 106 surse, implicând 89 de studii care au folosit cel puțin unul dintre instrumentele următoare: *High School Personality Inventory*, *16PF*, *Minnesota Multiphasic Personality*

Inventory, Myers-Briggs Type Inventory, California Personality Inventory, Guilford Zimmerman Temperament Scales, Edwards Personal Preference Schedule și Omnibus Personality Inventory. Scalele pentru anxietate (ca și pentru nevrozism) și extraversiune au derivat din fiecare instrument, iar pentru omogenitate au fost reglate la o lungime medie de cincizeci de itemi. Figura 3.1 prezintă stabilitatea anxietății, a extraversiunii și a tuturor scalelor din această amplă trecere în revistă. Apare o descreștere exponențială a stabilității în timp, care ajunge, în cele din urmă, o asimptotă stabilă în jurul valorii de 0,6 pentru extraversiune și la o valoare mai mică în cazul anxietății și al mediei tuturor scalelor. La grupuri de pacienți și de prizonieri s-a manifestat o stabilitate mai mică decât la persoanele obișnuite. Omogenitatea scalei și lungimea ei au o mare importanță pentru stabilitate.

Stabilitatea : alte aspecte

Trecerile în revistă pe scară mare și studiile ample oferă dovezi copleșitoare ale stabilității trăsăturilor personalității pe perioade lungi. Extraversiunea pare să fie deosebit de stabilă și există dovezi solide despre o mare stabilitate a nevrozismului, deschiderii și conștiinciozității. Amabilitatea pare să fie mai puțin stabilă. Persistă unele enigme, cum ar fi stabilitatea mai mare a extraversiunii în comparație cu cea a nevrozismului. Costa și McCrae (1977) sugerează că stresurile temporare au efect asupra nivelurilor nevrozismului sau că oamenii cu niveluri înalte ale nevrozismului suferă ușoare schimbări datorită terapiei sau sfaturilor prietenilor. Totuși, astfel de sugestii intuitive plauzibile nu sunt neapărat corecte. Așa cum vom discuta mai pe larg în capitolul 12, s-a descoperit în studii de prospecție că extraversiunea și nevrozismul influențează numeroase evenimente viitoare din viață, pozitive și negative, măsurate obiectiv, și nu invers (Magnus *et al.*, 1993). Dintr-un studiu longitudinal pe o perioadă de optsprezece ani rezultă că depresia nu are un efect recurent asupra punctajelor nevrozismului, cu toate că diferențele individuale ale trăsăturilor personalității erau foarte stabile pe durata studiului (Duggan *et al.*, 1991).

Nu este limpede, în ciuda dovezilor că trăsăturile sunt stabile în timp, dacă pot exista sau nu, în realitate, modificări sistematice ale personalității. McCrae (1993) a afirmat că modificarea personalității în timp la adulții normali ar putea fi urmarea unei erori de măsurare. El a recomandat efectuarea unor studii despre modificarea personalității, mai ales studii care să implice copii, pacienți care au fost operați sau tratați în urma unor maladii și persoane mai în vârstă. De exemplu, Asendorpf (1992) a arătat că stabilitatea din mediul extrafamilial al copiilor (cum este școala) afectează stabilitatea punctajelor obținute de ei la inhibiție și au fost dovedite modificările personalității la persoane cu maladia Alzheimer (Siegler *et al.*, 1991). Studiile au arătat, de asemenea, că unele trăsături se modifică în conformitate cu prezicerile teoriei fazei de dezvoltare, elaborată de Erikson (1963) (încrederea în opoziție cu neîncrederea, identitatea în opoziție cu difuziunea identității și familiaritatea în opoziție cu izolarea), cu toate că scalele axate pe „creștere” arată o stabilitate similară cu a celorlalte trăsături. Unele dintre cele mai importante progrese în cercetarea stabilității trăsăturilor cu începere din copilărie au apărut în studiile longitudinale pe perioade lungi ale temperamentului din copilărie legat de trăsăturile de personalitate la maturitate, precum și în studiile retrospective ale

adulților care posedă informații arhivate despre personalitatea lor în copilărie. Mai departe ne vom ocupa de temperament și de stabilitatea personalității din copilărie până la maturitate.

Temperamentul

O construcție asemănătoare cu cea a trăsăturilor este „temperamentul”. Bates (1987) oferă o definiție a temperamentului care redă trăsăturile lui distinctive: diferențe individuale, cu rădăcini biologice, ale tendințelor de comportare ce sunt prezente din primele etape ale vieții și sunt relativ stabile în diferite tipuri de situații și în timp. Într-o anumită măsură, cercetarea legată de temperament înseamnă, pur și simplu, investigarea trăsăturilor în pruncie și copilărie, însă are cu adevărat particularități distinctive. În primul rând, întrucât pruncii nu pot completa chestionare, cercetarea legată de temperament folosește în mai mare măsură instrumente obiective de măsurare a comportamentului și evaluări ale comportamentului făcute de observatori. Părinții sau profesorii pot completa chestionarele despre comportamentul copilului ori temperamentul poate fi evaluat prin observarea structurată (vezi Bates, 1987). McCrae și colaboratorii săi (2000) afirmă că deosebirea dintre cercetarea legată de temperament și cea legată de trăsături este faptul că scopurile și metodele celor două tradiții sunt diferite: cei care se ocupă de cercetarea temperamentului sunt interesați de procesele și mecanismele dispozițiilor temperamentale; cei care se ocupă de cercetarea trăsăturilor tind să se concentreze asupra consecințelor și a corelărilor trăsăturilor (cum ar fi conștiinciozitatea și performanța profesională sau sănătatea).

În al doilea rând, cu toate că ne așteptăm la o stabilitate temporală a temperamentului, conceptul este încadrat în procesele modificării aduse de dezvoltare, care rezultă din maturizare și învățare. Prin urmare, preeminența și expresia comportamentală a temperamentului pot varia cu vârsta, iar corelațiile de testare-retestare dintre valorile măsurate specifice ale temperamentului de la vârste diferite sunt, adesea, reduse, mai ales în pruncie (Bates, 1987; Lewis, 2000). De exemplu, inhibiția de apropiere, care poate fi legată de o personalitate anxioasă, apare abia în jurul vârstei de 6 luni, când copilul poate începe să ezite să apuce o nouă jucărie (Rothbart, 1988). În studiile longitudinale despre inhibiție trebuie ca, la vârste diferite, să se folosească instrumente de măsurare diferite. Într-un studiu efectuat de Kagan, Reznick și Sidman (1988), prezentat mai pe larg în capitolul 7, inhibiția la vârsta de 20 de luni a fost evaluată pe baza unor semne comportamentale, cum ar fi faptul că pruncul se agață de mamă, își întrerupe vorbirea și ezită să se apropie de stimulii care îi sunt necunoscuți. La 7 ani și jumătate, inhibiția a fost măsurată reunind comentariile spontane făcute de copil către alți copii și adulți (necunoscuți) și timpul pe care copilul l-a petrecut din proprie inițiativă departe de alți copii. Corelația dintre indicii cumulați ai inhibiției în cele două momente a fost 0,67, arătând o continuitate între comportamentele de la cele două vârste, chiar dacă acele comportamente specifice erau diferite.

Există două direcții diferite în cercetarea legată de temperament. Prima, ai cărei pionieri au fost Thomas și Chess (1977), se bazează pe psihologia evoluțională. Deosebirea dintre temperament și personalitate este destul de neclară, iar unii cercetători (de exemplu, Buss și Plomin, 1984) consideră că temperamentele nu sunt altceva decât

subclasa trăsăturilor de personalitate moștenite. A doua direcție își are originea în Europa de Est și în fosta Uniune Sovietică și încearcă să explice diferențele individuale ale temperamentului pe baza concepțiilor pavloviene despre proprietățile fundamentale ale sistemului nervos central. Cea mai cuprinzătoare teorie de acest tip a temperamentului (Strelau, 1983) face distincția netă între temperament, ca având natură biologică, și personalitate, ca produs al socializării. În continuare, în această secțiune despre temperamente vom trece în revistă unele dintre construcțiile elaborate de cele două direcții de cercetare și relația lor cu trăsăturile.

Instrumente de măsurare a temperamentului

Buss și Plomin (1984) au distins trei temperamente fundamentale cunoscute ca „EAS”, sau emotivitate, activitate și sociabilitate, ce se împart în mai multe componente specifice, așa cum se poate observa în tabelul 3.2. Temperamentul a fost evaluat folosindu-se *EAS Temperament Survey* (EAS-ST), ce măsoară emotivitatea prin intermediul emoțiilor principale, teama și furia, cărora li se alătură suferința, în versiunile mai recente ale chestionarului. Aceste componente îndeplinesc mai multe criterii pentru validitatea dimensiunilor temperamentului, enumerate de Buss și Plomin (1984); ele pot fi moștenite, sunt stabile, prezic personalitatea adultului și sunt adaptabile în sensul evolutiv. Buss și Plomin au afirmat și că temperamentele EAS sunt evidente la alte primare.

Tabelul 3.2. Componente ale temperamentului descrise de Buss și Plomin (1984)

Temperamentul	Componenta
Emotivitate	
- Teamă	Activarea simpaticului Neîncredere, îngrijorare Expresie temătoare Evadare, evitare
- Furie	Activarea simpaticului Ostilitate trecătoare Expresie furioasă, bosumflare Agresare cu furie
- Suferință	
Activitate	Ritm Vigoare Rezistență
Sociabilitate	Tendință de afiliere Receptivitate când e cu ceilalți

Au fost propuse diverse alte structuri descriptive. Thomas și Chess (1977) au enumerat nouă dimensiuni, iar Derryberry și Rothbart (1988) au propus nu mai puțin de nouăsprezece, însă cele mai multe dintre aceste dimensiuni par să fie legate conceptual de temperamentele EAS. De exemplu, temperamentul emoțional (negativ) (Buss și Plomin, 1984) poate, de asemenea, să fie legat de construcții cum sunt emotivitatea negativă în opoziție cu cea pozitivă, caracterul dificil, gradul scăzut de adaptabilitate (Thomas și Chess, 1977) și nivelul scăzut de flexibilitate a eului (Block și Block, 1980). Martin, Wisenbaker și Hattunen (1994) au trecut în revistă douăsprezece eșantioane ample de analize factoriale ale instrumentelor de măsură, pe baza dimensiunilor enumerate de

Thomas și Chess. Ei au propus un model cu șapte factori, incluzând dimensiunile nivelului activității, emotivității negative, perseverenței în îndeplinirea sarcinilor, adaptabilității/amabilității, inhibiției, ritmicității și pragului (*threshold*). Totuși, există tendința ca aceste rezultate să fie mai puțin constante în diferite metode decât în cazul personalității la maturitate. Martin și colaboratorii săi (1994) au constatat că au fost identificate mai multe dimensiuni (între cinci și șapte) în studiile bazate pe evaluările făcute de părinți decât în cele bazate pe evaluările făcute de profesori (trei sau patru). O analiză a 119 studii ale corelărilor între metode a arătat că intercorelările părinți-profesori-autoevaluare erau între 0,20 și 0,27 (Achenbach, McConaughy și Howell, 1987). Studii longitudinale au adus numeroase dovezi ale validității diferitelor instrumente de măsurare a temperamentului din punctul de vedere al prezicerii comportamentelor; de exemplu, emotivitatea excesivă prezice apariția unor probleme comportamentale (Eisenberg, Fabes și Loyola, 1997; Southam-Gerow și Kendall, 2002).

Modelul de temperament al lui Rothbart (de exemplu, Rothbart și Bates, 1998) are trei elemente principale: un model de măsurare ce distinge diferite dimensiuni ale temperamentului, o prezentare a bazelor biologice ale dimensiunilor și o prezentare a modului în care temperamentul influențează comportamentele emoționale și autoreglarea. *Children's Behavior Questionnaire* (CBQ – Rothbart *et al.*, 2001) e completat de persoanele ce au în grijă copiii și evaluează 15 dimensiuni principale ale temperamentului la copii între 3 și 7 ani, cu o fidelitate mare sau adecvată. Analizele factoriale ale acestor dimensiuni corelate au identificat trei factori de rang superior care sunt aproape independenți: afectivitatea negativă (de exemplu, neplăcere, teamă, tristețe, mânie), extraversiune/inflăcărare (de exemplu, plăcere intensă, activitate, impulsivitate) și control obținut cu efort (de exemplu, control inhibitiv, concentrarea atenției, plăcere de mică intensitate). *Infant Behavior Questionnaire* (IBQ – Rothbart, Derryberry și Hershey, 2000) măsoară, în condiții de laborator, unele dimensiuni înrudite, pe baza rapoartelor despre comportamentul pruncilor făcute de persoanele care îi au în grijă. Rothbart și colaboratorii săi (2000) au arătat, pe un eșantion mic, de 26 de subiecți, că aceste comportamente prezintă o stabilitate moderată din pruncie până la 7 ani. Mai mult, comportamentele din condițiile de laborator măsurate la treisprezece luni și jumătate au prezis aspecte ale temperamentului la vârsta de 7 ani. Mai multe studii trecute în revistă de Kochanska, Coy și Murray (2002) au validat faptul că dimensiunile care apar la Rothbart și colaboratorii săi (2001) pot prezice comportamentul de autoreglare; de exemplu, controlul obținut cu efort este direct proporțional cu supunerea față de cerințele mamei.

Rothbart și Bates (1998) leagă afectele negative și extraversiunea de sisteme cerebrale, ținând, în mare parte, de zona subcorticală, care răspund de pedeapsă/evitare și, respectiv, de răsplată/apropiere, descrise uneori ca sisteme de inhibiție și de activare comportamentală (BIS – *behavioural inhibition system* – și BAS – *behavioural activation system* – vezi capitolul 7). Rothbart recunoaște, de asemenea, diferențele dintre componente cum ar fi teama și mânia ca elemente ale afectivității negative. Dincolo de caracterul convențional psihobiologic, Rothbart (Posner și Rothbart, 2000) a pus accentul și pe importanța rețelilor de nivel înalt ale atenției, care controlează atât cunoașterea, cât și emoțiile. Componenta temperamentului numită „control obținut cu efort” este definită, în mare măsură, prin rezistența la distracție și poate fi sprijinită de un sistem de atenționare anterioară care permite controlul practic al atenției, sistem ce își continuă dezvoltarea anatomică pe toată perioada copilăriei (Rothbart și Bates, 1998).

O mare parte din importanța teoretică a metodelor de cercetare a temperamentului menționate mai sus se referă la interacțiunea predispozițiilor biologice cu socializarea. Puțini sunt cei care nu ar fi de acord cu afirmația generală a lui Kagan (1989) conform căreia un copil trebuie să învețe să exercite un control voluntar asupra înclinațiilor sale temperamentale. „Comportamentul uman este, o parte din timp, rezultatul impunerii unor procese deliberate acelor forțe invizibile, necontrolabile, pe care le-au creat atât biologia, cât și istoria.” (Kagan, 1989, p. 674) Totuși, există diferite viziuni în privința naturii mecanismelor de control. Derryberry și Rothbart (1988) pun accentul pe mecanisme de reglare înăscute, pe care copilul le moștenește ca parte a setului de funcții legate de temperament. Ei consideră că funcțiile de autoreglare, cum sunt atenția, apropierea și inhibiția, au rolul de a modula funcțiile reactive, ca stimularea activității motorii, afectul și sistemele fiziologice. Spre deosebire de ei, Thomas și Chess (1977) pun accentul pe interacțiunea socială a copilului cu cel ce îl îngrijește și pe armonia deplină sau gradul înalt de corespondență dintre temperamentul copilului și stilul în care cel ce îl îngrijește interacționează cu el. De exemplu, în cazul unui copil cu un temperament activ, succesul îngrijirii lui poate depinde de canalizarea activității în direcții acceptabile. Însă, așa cum subliniază Chess și Thomas (1984), „o corespondență redusă” nu duce neapărat la nepotrivire. Ipotetic, este posibil ca mecanismele de autoreglare înăscute să reușească, uneori, să compenseze calitatea scăzută a interacțiunii cu părinții.

Invers, o autoreglare necorespunzătoare exacerbează problemele: copiii al căror temperament se caracterizează printr-o mare intensitate a emoțiilor reacționează la furia adulților prin suferință și comportament agresiv, perpetuând un ciclu de interacțiune disfuncțional (Davies și Cummings, 1995). Rezultatele studiilor care au verificat interacțiunea temperamentului cu comportamentele de îngrijire parentală sunt contradictorii și inconsecvente (Bates și McFadyen-Ketchum, 2000). Totuși, se pare că în cazul copiilor temători au rezultate benefice formele de control blânde, nu cele dure și sunt mai puține șanse să apară probleme de comportament la copiii cu temperament necooperant dacă mama recurge la un control parental mai strict. În activitatea de modelare a dezvoltării copiilor lor, părinții reacționează, într-o anumită măsură, la temperamentul influențat biologic al copiilor. Temperamentul inherent și experiențele socializării oferite de mediu interacționează, modelând dezvoltarea personalității.

Tradiția neopavloviană

Cercetările legate de temperament efectuate în tradiția neopavloviană derivă din ipoteza formulată de Pavlov, Teplov și Nebilițin (vezi Mangan, 1982, pentru o trecere în revistă) conform căreia sistemul nervos central (SNC) are caracteristici generale, stricte și aceste caracteristici pot fi evaluate atât din punct de vedere psihologic, cât și comportamental (de exemplu, prin condiționare). De exemplu, indivizii se deosebesc în ceea ce privește „puterea de excitație” a sistemului nervos – cu alte cuvinte, mărimea perioadei în care SNC își menține reacțiile față de stimulii intensi sau prelungiți. Puterea de excitație poate fi măsurată cu ajutorul unor tehnici cum ar fi testarea efectului unui stimul vizual suplimentar, foarte intens, asupra pragului vizual al unei persoane (Mangan, 1982). La nivel comportamental, puterea sistemului nervos poate fi dedusă din capacitatea de a continua îndeplinirea unei anumite sarcini atunci când se confruntă cu niveluri înalte de excitație. Fără îndoială, chitariștii care interpretează *heavy metal* au un sistem nervos

puternic (sau întărit cu ajutorul drogurilor). Puterea sistemului nervos poate fi una dintre bazele extraversiunii (Gray, 1964), întrucât se pare că extravertiții tolerează excitația mai bine decât introvertiții (Eysenck și Eysenck, 1985). Studiile despre pragul senzorial (Shigehisa și Symons, 1973) sprijină această ipoteză.

Tabelul 3.3. *Scale ale chestionarului Caracteristici formale ale comportamentului-temperamentului* (Formal Characteristics of Behavior-Temperament Inventory – FCB-TI)

Scala	Caracteristicile temperamentale
Vioiciunea	Tendința de a reacționa rapid, de a menține un ritm alert al activității și de a-și modifica reacția cu ușurință atunci când ambianța se schimbă
Perseverența	Tendința de a continua și de a repeta comportamentul după dispariția stimulilor evocatori
Sensibilitatea senzorială	Capacitatea de a reacționa la stimuli senzoriali cu valoare stimulativă scăzută
Reactivitatea emoțională	Tendința de a reacționa la stimuli afectivi printr-o mare sensibilitate emoțională și o rezistență emoțională scăzută
Rezistența	Capacitatea de a reacționa în mod adecvat în situațiile care necesită o activitate de durată sau care au o stimulare intensă și toleranța stimulării externe
Activitatea	Tendința de a adopta un comportament cu o mare valoare stimulativă sau care obține o stimulare puternică din ambianță

Sursa: Strelau și Zawadki (1995)

Într-un program de cercetare de lungă durată, Strelau (1983; Strelau și Zawadzki, 1995; Strelau, 2001) a elaborat o teorie a temperamentului bazată pe conceptele pavloviene. El recunoaște că, adesea, este greu să deosebești clar temperamentul de personalitate, dar enumeră cinci caracteristici distinctive:

1. elementele determinante pentru dezvoltare: temperamentul are baze biologice, în vreme ce personalitatea este modelată de procesele sociale, cum ar fi învățarea socială;
2. etapele de dezvoltare: temperamentul apare în pruncie, iar personalitatea se dezvoltă treptat în timpul copilăriei și continuă să se modifice la adult;
3. specificitatea legată de specie: temperamentul caracterizează toate mamiferele, însă personalitatea este exclusiv umană;
4. caracteristicile comportamentale: temperamentul se leagă de caracteristicile legate de formă, cum sunt energia sau rapiditatea de reacție, iar personalitatea se leagă de conținutul semnificativ al acțiunilor;
5. funcțiile de reglare: temperamentul schimbă comportamentele specifice, iar personalitatea se leagă de funcțiile centrale de integrare care asigură coerența comportamentelor și păstrarea relevanței personale a activităților axate pe scopuri.

Strelau a elaborat o serie de chestionare care încercau să măsoare construcțiile pavloviene și pe baza acestora și-a formulat propria teorie despre temperament. Tabelul 3.3 prezintă scalele caracteristicilor formale din chestionarul de comportament-temperament

(*Formal Characteristics of Behaviour-Temperament Inventory* – FCB-TI) ale lui Strelau și Zawadzki (1995). Vioiciunea și perseverența sunt, firește, comportamente legate de timp; restul scalelor (de exemplu, rezistența) sunt comportamente legate de energie. Rezistența este scala care s-a legat cel mai strâns de puterea de excitație a SNC. Strelau și colaboratorii lui au raportat mai multe studii care leagă scalele temperamentului de instrumentele de măsurare comportamentale și psihofiziologice pavlovienne (de exemplu, Strelau, 1983; Klonowicz, 1987). Rezultatele acestor studii sunt, până în prezent, neconcludente, existând mai multe eșecuri în încercarea de a obține relațiile prevăzute între măsurarea prin chestionare a puterii sistemului nervos și instrumentele de măsurare pavlovienne (Strelau, 1991). Una dintre sursele problemelor este faptul că diverșii indici pavlovieni ai puterii s-ar putea să fie intercorelați în mod nesatisfăcător (Strelau, 1991). Suntem îndreptățiți să ne întrebăm dacă este vorba doar despre dificultatea de măsurare a construcțiilor pavlovienne sau despre o eroare fundamentală de concepție. Așa cum vom vedea în capitolul 7, există unele probleme și în privința construcției excitației corticale.

Relația dintre temperament și personalitate

La nivel conceptual, relația dintre personalitate și temperament este adesea deconcertantă. Temperamentul este, uneori, considerat sinonim cu personalitatea, ca în teoriile psiho-biologice (Cloninger, 1987), poate fi apreciat drept un subansamblu al personalității (componentele lui biologice) sau cele două tipuri de construcții pot fi considerate distincte din punct de vedere conceptual, dacă sunt strâns legate (Strelau, 1983, 2001). Relația dintre temperament și personalitate poate fi abordată și psihometric: apar adesea corelații substanțiale între construcțiile neopavlovienne și trăsături cum sunt extraversiunea și nevrozismul (Mangan, 1982). Strelau și Zawadzki (1995) au raportat cel mai cuprinzător studiu, făcând analiza factorială a FCB împreună cu EPQ, NEO-FFI, EAS-TS și alte scale de personalitate și de temperament, pe un eșantion de 919 polonezi. Tabelul 3.4 prezintă unele dintre încărcările factoriale. Încărcările din NEO-FFI arată că factorii se aseamănă cu „cei cinci mari”, cu toate că o parte din variația factorului C se leagă de un factor P scăzut/A înalt. Un factor suplimentar, care nu apare în tabelul 3.4, s-a legat de o calitate destul de redusă a ritmicității comportamentului. Factorul nevrozismului pare să explice o mare parte din variație atât la valorile măsurate de FCB-TI, cât și la cele trei subscale din dimensiunea emotivității a lui Buss și Plomin (1984). Extraversiunea se leagă de activitatea și sociabilitatea din EAS-TS și de activitatea din FCB-TI.

Cu toate că rezultatele obținute de Strelau și Zawadzki (1995) stabilesc o suprapunere parțială a instrumentelor de măsurare a temperamentului și a personalității, rămân deschise mai multe probleme. Pe baza analizei factoriale se poate argumenta că scalele temperamentului oferă, pur și simplu, alternative pentru măsurarea trăsăturilor de personalitate sau că dimensiunile din NEO-FFI și EPQ-R trebuie să fie legate de temperament și nu de personalitate. O altă posibilitate este ca temperamentul să fie deosebit de trăsăturile de personalitate, dar să aibă un grad înalt de corelare cu ele, deoarece dezvoltarea personalității este influențată de temperament. Implicațiile datelor sunt limitate, de asemenea, de folosirea unui eșantion de adulți. Temperamentul și personalitatea pot fi distinse mai clar la copii, chiar dacă ele tind să convergă la adulți. Modelul cu cinci factori se regăsește pregnant în studiile în care evaluările copiilor le fac atât părinții, cât și profesorii (Robins, John și Caspi, 1994; Mervielde, Buyst și

Tabelul 3.4. Încărcături ale scalelor de personalitate și temperament bazate pe modelul cu cinci factori

		Factorul				
		I	II	III	IV	V
FCB-TI	Vioiciunea	-38	57			
	Perseverența	69				
	Sensibilitatea senzorială				69	
	Reactivitatea emoțională	79				
	Rezistența	-59		47		
EAS-TS	Activitatea	71				
	Activitatea	56	46			
	Sociabilitatea	70				
	Timiditatea	70				
	Suferința	79				
EPQ-R	Furia	64			-33	
	Extraversiunea	79				
	Nevrozismul	84				
NEO-FFI	Psihozismul			-77		
	N	76				
	E		86			
	O				77	
	A				80	
	C		55	54		

Notă: Am omis un factor legat de ritmicitate și coeficienții scalelor din două instrumente suplimentare de măsurare a temperamentului. Teama, suferința și furia reprezintă emotivitatea din EAS-TS.

Sursa: Strelau și Zawadzki (1995)

De Fruyt, 1995), însă studiile bazate pe analize factoriale, cum este cel al lui Mervielde, Buyst și De Fruyt (1995) nu au încercat să facă deosebirea între personalitate și temperament. În concepția lui Strelau (2001), temperamentul este legat deplin de conceptele trăsăturilor și el consideră că temperamentul e un nivel biologic distinct de explicare a diferențelor individuale. Însă nu există suficiente dovezi empirice pentru a putea stabili dacă este necesar acest nivel de reducționism. Așa cum vom vedea în capitolul 7, majoritatea celor care fac cercetare psihologică se mulțumesc să lege personalitatea direct de biologie.

Temperament, personalitate și stabilitate: studii longitudinale

Rezultatele unor studii longitudinale impresionante, cu informații bogate, efectuate în toată lumea au devenit disponibile pe la începutul secolului XX. Aceste studii oferă idei importante despre dezvoltarea personalității, de la naștere până la maturitate. De exemplu, *Dunedin Study*, cu baza în Noua Zeelandă, s-a ocupat de dezvoltarea temperamentului și

personalității unui grup de 1037 de băieți și fete, de la naștere, în martie 1972, și continuă să-i urmărească (Caspi, 2000; Roberts, Caspi și Moffitt, 2000). *Terman Life-Cycle Study*, cu baza în California, a adus date despre personalitatea și traiul unui eșantion de peste 1 500 de copii foarte dotați intelectual (Martin și Friedman, 2000). Un grup de cercetători din mai multe țări a combinat date obținute de la eșantioane de adolescenți și adulți germani, englezi, spanioli, cehi și turci, oferind informații despre dezvoltarea personalității (McCrae *et al.*, 2000). Există puține studii care se ocupă de trăsături la persoanele vârstnice, însă în caseta 3.1 descriem unele tipuri de lucrări bazate pe eșantioane de persoane cu vârste mai înaintate.

Caseta 3.1: Instrumente de măsurare a „celor cinci mari”

În privința persoanelor vârstnice nu au fost efectuate prea multe cercetări despre „cei cinci factori mari”, însă au fost studiate mai pe larg suferința și anxietatea, aspecte ale nevrozismului. Într-un astfel de studiu, *Longitudinal Aging Study Amsterdam* (LASA) despre bărbați și femei între 55 și 85 de ani, au fost urmăriți timp de trei ani 2 165 de participanți (De Beurs *et al.*, 2000). La bază, cei care preziceau existența anxietății erau subiecți de sex feminin care aveau probleme cu auzul sau cu vederea și, simultan, în viața lor se petreceau evenimente importante. Pentru perioada de trei ani, nivelurile nevrozismului din *Dutch Personality Inventory* preziceau anxietate cronică; după controlul efectuat pentru nevrozism, s-a descoperit că, independent de celelalte evenimente din viața lor și de declinul funcției cognitive, moartea unuia din parteneri prezicea creșterea nivelurilor de anxietate. Aceste modificări ale personalității ca reacție la evenimentele tulburătoare se potrivesc cu viziunea lui Baltes (1987) despre dezvoltarea personalității pe baza interacțiunilor factorilor biologici, sociali și psihologici (McFadden, 1999). Teoria lui Erik Erikson despre dezvoltarea psihosocială, în tradiția psihologiei ego-ului, a pus accentul pe dezvoltarea persoanelor pe măsură ce intră în etape diferite ale vieții. Unele aspecte ale ideilor lui au fost testate empiric, arătând creșteri prevăzute ale încrederii și familiarității (vezi capitolul 5), iar unele dintre modificările prezise de modelul lui nu au fost demonstrate. Mult discutata creștere a duratei de viață în țările occidentale face ca cercetarea legată de modificarea și stabilitatea personalității la vârste înaintate, în momentul modificărilor preponderent fizice, să fie o prioritate de prim rang.

Studiul Dunedin este o lucrare de cercetare longitudinală și cu caracter de prospecție care a strâns informații despre aceleași persoane în mai multe momente: la naștere și la vârstele de 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18 și 21 de ani (Caspi, 2000). Deoarece grupul ales dintre cei născuți în acel moment a fost alcătuit cu mare atenție, el este reprezentativ pentru întreaga populație și nu a suferit pierderi însemnate: ultima testare efectuată a fost pe 97% din eșantion când subiecții aveau 26 de ani. Primele testări au fost destinate evaluării tipului de temperament al copiilor: bine adaptat, cu control insuficient sau inhibat. Copiii bine adaptați ($n = 405$) erau capabili să se controleze, aveau încredere în sine și nu erau prea tulburați de persoanele sau de situațiile necunoscute. Copiii cu un control insuficient ($n = 106$) erau impulsivi, neastâmpărați, li se distrăgea cu ușurință atenția și manifestau labilitate emoțională. Copiii inhibați ($n = 80$) erau temători, ezitanți din punct de vedere social și tulburați de persoanele și de situațiile necunoscute. Datele inițiale despre temperamente au fost apoi analizate în relație cu dezvoltarea în copilărie

și cu personalitatea la vârstele de 18 și 21 de ani. Caspi a folosit pentru comparație grupul copiilor bine adaptați și a raportat că la subiecții din grupul „cu control insuficient” erau mai multe șanse să apară probleme de comportament în copilărie și în adolescență; cei de tipul inhibat nu aveau probleme de comportament, însă tindeau să interiorizeze problemele.

Caseta 3.2: Temperamentul din primii ani de viață și comportamentul infracțional

Studiul longitudinal Dunedin despre dezvoltarea temperamentului și a personalității s-a ocupat de copii de la naștere până în adolescență și dincolo de ea (Caspi, 2000). La 3 ani, copiii erau clasificați în trei grupe de temperament: cu control insuficient ($n = 106$), inhibat ($n = 80$) sau bine adaptat ($n = 405$). La 21 de ani, participanții au completat *Self-Report Delinquency Interview* (Moffitt *et al.*, 1994). Această scală testează comportamentele de tip infracțional – cum ar fi spargere, atac sau vandalism – din ultimele douăsprezece luni. La copiii care la 3 ani aveau un control insuficient, previziunea că vor fi implicați în acest tip de comportament la 21 de ani era semnificativ mai mare. În plus, informații obținute independent despre condamnările în urma săvârșirii unor infracțiuni au arătat că 14% dintre copiii cu control insuficient au suferit până la 21 de ani cel puțin o condamnare, în comparație cu 6% dintre copiii bine adaptați și 7% pentru cei inhibați. Mai mult, la copiii cu un control insuficient existau, de asemenea, mai puține șanse să raporteze că mediul lor social inhibă comportamentul infracțional: punctajele la „ceea ce percep ca forțe sociale de prevenire a infracțiunii” erau semnificativ mai scăzute decât în cazul copiilor inhibați și al celor bine adaptați. Tulburările de personalitate erau, de asemenea, mai răspândite la copiii cu un control insuficient: la vârsta de 21 de ani, la 7% dintre ei au fost diagnosticate tulburări de personalitate de tip antisocial, față de circa 3% la celelalte două grupuri. Trebuie să menționăm că doar o mică proporție dintre copiii de toate tipurile de temperament erau implicați în activități infracționale și că afilierile nu implică faptul că temperamentul însuși, mai degrabă decât contextul situațional al familiei sau al grupului de egali (care s-ar putea să afecteze valorile măsurate ale temperamentului chiar și la vârsta de 3 ani), produce comportamentul criminal. Totuși, rezultatele indică faptul că temperamentul din primii ani ai copilăriei poate acționa ulterior ca marcator al unor posibile comportamente problematice.

La 18 ani, subiecții studiului Dunedin au fost evaluați pe baza întrebărilor din *Multidimensional Personality Questionnaire* (MPQ), care măsoară opt factori, printre care „controlul”, „alienarea”, „starea de bine” și „apropierea socială” (Caspi, 2000; Roberts, Caspi și Moffitt, 2000). Cele trei tipuri de temperament au prezentat profiluri de personalitate foarte diferite la 18, 21 și 26 de ani. În adolescență, copiii cu un control insuficient au obținut punctaje mici la control și la evitarea vătămării, însă la agresiune și la alienare punctajele au fost mari și erau evaluați de alții ca nedemni de încredere și lipsiți de conștiinciozitate. Copiii inhibați au avut în adolescență punctaje mari la control și la evitarea vătămării și punctaje mici la agresiune și la forța socială (dominare) și erau evaluați de alții ca lipsiți de încredere în sine și de energie. În plus, temperamentele din copilărie preziceau consecințele din „viața reală”, astfel încât la copiii cu un control insuficient existau mai multe șanse să apară comportamente infracționale și probleme în relațiile cu ceilalți. Aceste rezultate sunt descrise mai

detaliat în caseta 3.2. Mărimea efectului a fost de la mică la moderată; temperamentele puteau prezice o mărime moderată, semnificativă din punct de vedere statistic, a variației personalității și a comportamentelor în adolescență și la începutul perioadei maturității.

Echipa de cercetare a examinat, de asemenea, situația din punctul de vedere al modificării temperamentului/personalității: dacă există indicatori ai maturizării personalității de la vârsta de 18 până la 26 de ani (Roberts, Caspi și Moffitt, 2000). La adolescenții care aveau punctaje mici la autocontrol, la starea de bine sau apropierea socială, între 18 și 26 de ani apăreau la aceste trăsături modificări fidele și constante, „ca semnul maturizării”: autocontrolul, starea de bine și apropierea socială creșteau, iar agresiunea scădea. În cazul adolescenților care deja dovedeau un înalt grad de maturitate la 18 ani, erau mai puține șanse să se producă modificări ale personalității când intrau în al doilea deceniu al vieții. Totuși, în general, la cei mai mulți dintre participanți s-au constatat modificări fidele (modificări care nu pot fi atribuite unor erori de măsurare) ale cel puțin uneia dintre cele opt dimensiuni.

Caspi și colaboratorii săi (2000) au tras concluzia că, deși studiul lor aduce dovezi că temperamentul din copilărie prezice cu adevărat o parte din variația comportamentelor și personalității de la sfârșitul copilăriei și din adolescență, datele „sugerează că o interpretare a dezvoltării personalității făcută strict pe baza temperamentului este incorectă”. Dar ei notează că, la fel cu IQ-ul, metodele noastre de evaluare a temperamentului în copilărie pot fi supuse greșelilor, scăzând, astfel, capacitatea predictivă a temperamentului. Cu toate acestea, ei consideră încurajator faptul că există dovezi despre maturizarea personalității între vârstele de 18 și 26 de ani. Datele lor indică faptul că valorile măsurate ale temperamentului și personalității din copilărie și din adolescență au o mare putere predictivă a temperamentului, personalității și comportamentului pe termen scurt (doi-trei ani), dar, pe măsură ce crește distanța în timp de la evaluare, valoarea lor predictivă scade. Într-o analiză ulterioară, Caspi și Roberts (2001) analizează unele dintre influențele asupra modificării personalității în timpul creșterii, cum sunt circumstanțele familiale și normele grupului de egali, și notează că rezultatele longitudinale din studiul Dunedin sugerează o continuitate moderată din copilărie până la maturitate.

Lewis (2001) arată că mărimea redusă a corelațiilor de tipul celor raportate de Caspi arată că o foarte mică parte din variația personalității ulterioare este reprezentată de valorile temperamentului măsurate anterior. El argumentează mai departe că la copii caracteristicile nu sunt consecvente în contexte diferite (cum ar fi la școală și acasă) și că evaluarea copiilor, din cauza distorsiunilor introduse de observatori, este predispusă la erori. De exemplu, în cazul depresiei, profesorii, părinții și medicii dau evaluări ale copiilor foarte variate, și toate sunt diferite de autoevaluarea făcută de copil. Prin urmare, preținsele influențe asupra modificării sau stabilității diferențelor dintre persoane pot varia în funcție de caracteristica măsurată. Folosirea celui mai consecvent evaluator, pentru a încerca să reducem eroarea de măsurare, nu rezolvă problema că, de fapt, caracteristicile pot varia din cauza contextului și că inconsecvența evaluărilor nu este deloc o eroare de măsurare. Pe lângă acestea, aparenta consecvență a temperamentului poate fi un produs artificial al distorsiunii din amintirea evaluatorilor, care și-au construit propria părere despre copil (acest produs artificial se poate observa și la adulți, atunci când se autoevaluează pe scalele de personalitate). În plus, contrar ideii de stabilitate a

caracteristicilor, Lewis arată că atașamentul, depresia și teama la copii variază în funcție de circumstanțele familiale – nu sunt fixate într-un anumit moment din copilărie (Lewis, 2001). Totuși, s-ar putea ca depresia sau atașamentul, care pot fi considerate mai degrabă stări decât trăsături, să fie mult mai predispuse la erori de măsurare și la modificări în timp decât alte caracteristici. Acestea sunt puncte importante de care trebuie să se țină cont în proiectarea și interpretarea studiilor, mai ales în ceea ce privește instrumentele de măsurare și presupunerile fundamentale despre modelele ce sunt testate. Așa cum am văzut în capitolul 2, se fac acum progrese în direcția capacității de a încorpora în cercetarea legată de personalitate atât persoanele, cât și situațiile – progres care trebuie să fie făcut și în cercetarea legată de temperament.

În studiul efectuat de McCrae și colaboratorii săi (2000), aplicând scala de personalitate NEO-FFI la grupuri de germani, englezi, spanioli, cehi și turci, eșantioanele de cehi, englezi, germani și turci conțineau și adolescenți, și adulți. Studiul s-a concentrat asupra stabilității sau a modificării mediei trăsăturilor, nu asupra stabilității sau a modificării individuale a trăsăturilor. Global, datele despre personalitate obținute de la cele cinci naționalități au arătat un nivel înalt de constanță interioară la scalele de extraversiune, nevrozism și deschidere. Cumulând datele, autorii au descoperit că între paisprezece și optsprezece ani au apărut scăderi ale nevrozismului, extraversiunii și deschiderii și creșteri ale amabilității și conștiinciozității. În perioada dintre 14 și 18 ani nevrozismul și extraversiunea erau superioare celor din perioada cuprinsă între 18 și 22 de ani.

Spre deosebire de datele din studiul Dunedin, datele despre personalitate din *Terman Life-Cycle Study* au fost culese retrospectiv, din surse arhivate. În studiul Terman original, cei 1 528 de copii supradotați au fost evaluați din punctul de vedere al temperamentului de profesorii lor și de părinți (Terman și Oden, 1947). Pentru a valida aceste valori în comparație cu „cei cinci factori mari”, Martin și Friedman (2000) au recrutat un nou eșantion de copii și un nou eșantion de adulți. Copiii au fost evaluați de părinți atât pe baza criteriilor temperamentale ale lui Terman, cât și pe baza NEO-PI-R. Adulților li s-a cerut să completeze NEO-PI-R. La eșantionul de copii, cei cinci factori din NEO-PI-R s-au corelat în mică măsură cu valorile măsurate ale temperamentului (de exemplu, „dependența socială” cu conștiinciozitatea, $r = 0,55$; „voioșia-umorul” cu amabilitatea, $r = 0,31$). După ce au convertit valorile măsurate ale temperamentului în „cei cinci factori mari”, Martin și Friedman au examinat corelațiile dintre punctajele subiecților din eșantionul lui Terman în copilărie cu punctajele la NEO-PI-R de la maturitate: coeficienții de corelare au fost între circa 0,14 (între asertivitatea din NEO-PI și „sociabilitatea” din copilărie, rebotezată extraversiune) și 0,55 (între sociabilitatea din NEO-PI și extraversiunea din copilărie). Mărimile efectelor corelațiilor dintre temperamentul din copilărie și personalitatea ca adult au fost de la mică la moderată, așa cum ne-am așteptat de la studii de tipul Dunedin. Este important faptul că acest studiu arată că pot fi folosite date din surse arhivate pentru a crea variabile ale personalității din copilărie care seamănă cu „cei cinci mari”. Aceste date, chiar dacă nu pot înlocui studiile longitudinale, de tip prospectiv, despre temperament și personalitate, ajută cu adevărat la deschiderea domeniului către alte culegeri de date retrospective, pentru a compensa numărul evident redus al studiilor longitudinale, pe termen lung.

Împreună, cele trei studii – datele la nivel individual, de tip prospectiv, din studiul Dunedin, datele de la grupul internațional de nivel mediu și datele de arhivă – sugerează

existența unei stabilități fidele în copilărie a valorilor măsurate ale temperamentului și personalității, precum și a unor modificări fidele ale valorilor măsurate ale personalității din adolescență până la maturitate. Temperamentul din copilărie poate prezice, într-o anumită măsură, unele consecințe comportamentale în adolescență; la adolescenții mai maturi există mai puține șanse de apariție a unor modificări ale personalității când intră în perioada de maturitate. Așa cum am văzut din studiile ample despre stabilitatea personalității la adulți, există mult mai puține dovezi care să arate modificări fidele ale personalității în perioada maturității. Într-adevăr, trecând în revistă cercetarea legată de dezvoltarea personalității, Caspi și Roberts (2001) trag concluzia că: 1) continuitatea personalității din copilărie până la maturitate este redusă; 2) cu toate că trăsăturile de personalitate nu devin fixe într-un anumit moment din perioada de maturitate, regula este constanța în timp, nu schimbarea.

Concluzii

1. Studiile empirice au arătat că trăsăturile principale, în special în perioada de maturitate, sunt remarcabil de stabile în timp și este greu de detectat vreun tipar de modificare sistematică. Trăsăturile par să aibă, în mod caracteristic, rezistență în fața evenimentelor normale din viață, mai ales după vârsta de 30 de ani. La maturitate este nevoie să apară evenimente majore, cum sunt maladiile mentale, pentru a se produce o modificare substanțială a trăsăturilor.
2. Este adesea preferabilă evaluarea trăsăturilor prin cumularea valorilor măsurate în momente diferite, deoarece această metodă exploatează comportamente mai consecutive. Însă instrumentele de măsurare a trăsăturilor principale sunt destul de solide ca să fie valabilă măsurarea unică a trăsăturilor în multe tipuri de investigație. De exemplu, studiile transversale și longitudinale despre relațiile dintre trăsăturile de personalitate și consecințele la nivelul emoțiilor și sănătății au profitat de acest lucru, așa cum vom vedea în capitolele următoare.
3. Temperamentul a fost prezentat ca un concept separat de cel al trăsăturilor, însă, așa cum am văzut, la maturitate apare o convergență între construcțiile temperamentului și cele ale trăsăturilor personalității. Temperamentul inerent interacționează cu socializarea (experiențele oferite de mediu) la modelarea dezvoltării personalității. Totuși, studiile longitudinale, pe termen lung, ne-au arătat că temperamentul din copilărie prezice o variație fidelă a trăsăturilor de personalitate și diverse consecințe comportamentale către sfârșitul adolescenței. Rămân însă deschise problemele legate de evaluările caracteristicilor în copilărie, depinzând de caracteristica respectivă și de evaluator, și aceasta continuă să influențeze modul în care studiem dezvoltarea personalității în copilărie.
4. În general, în cercetarea legată de trăsături s-a înregistrat tendința de a întări și de a valida construcția trăsăturilor, prezentând o stabilitate generală a trăsăturilor la maturitate și corelații modeste între temperamentul din copilărie și trăsăturile de personalitate ale adultului. Poate ar fi mai corect să tragem concluzia că, dacă trăsăturile de personalitate pot fi descrise ca stabile, ele nu pot fi descrise ca rigide.

Lecturi suplimentare

- Caspi, A., Roberts, B.W. (2001), „Personality development across the life course: The argument for change and continuity”, *Psychological Inquiry*, 12, pp. 49-66.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hrebickova, M., Avia, M.D., Sanz, J., Sanchez-Bernardos, M.L., Kusdil, M.E., Woodfield, R., Saunders, P.R., Smith, P.B. (2000), „Nature over nurture: Temperament, personality and life-span development”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, pp. 173-186.

4. Trăsături stabile și stări efemere

Introducere: poziția stărilor în teoria trăsăturilor

Trăsăturile se referă la aspecte stabile din comportament și la credințele despre dispozițiile noastre durabile. Totuși, trebuie să ținem cont și de variația în timp a „stării de spirit”, sau a „stărilor interne efemere” (Eysenck și Eysenck, 1980). Încă din Antichitate, filosofi precum Aristotel și Cicero au făcut deosebire între stările emoționale temporare și dispozițiile stabile. În general, un individ cu o personalitate caracterizată de anxietate, ca trăsătură, nu este anxios tot timpul. Individul cu un grad înalt de anxietate ca trăsătură poate avea senzații de anxietate mai des și mai intens decât o persoană cu un grad redus de anxietate ca trăsătură, dar, chiar și așa, perioadele de anxietate alternează cu perioade în care starea de spirit este mai relaxată (Spielberger, 1966). Tot așa, chiar și extravertiții pot dori uneori singurătatea, iar introvertiții pot avea uneori chef de o petrecere. Caracteristicile generale de scurtă durată, instabile ale unei persoane, cum sunt senzațiile temporare de anxietate sau de sociabilitate, sunt cunoscute sub denumirea de stări. În principiu, stările se pot referi la orice caracteristică măsurabilă în mod fidel, însă, în mod caracteristic, variabilele stărilor se referă la calități conștiente, care pot fi declarate verbal, cum sunt dispozițiile.

Interesul față de dimensiunile dispozițiilor apare deja la Wilhelm Wundt (1897), însă, în perioada behavioristă, acest domeniu a bătut pasul pe loc, până în anii '50 și '60. Nowlis (1965) a creat una dintre primele liste de control adjectivale, cerându-le subiecților să evalueze modul în care fiecare adjectiv corespunde dispoziției lor prezente. Cu toate că Nowlis a presupus existența a douăsprezece dimensiuni ale dispozițiilor, lucrările ulterioare au redus dimensiunile până la două sau trei construcții fundamentale. Mai târziu, în cercetarea legată de dispoziții au apărut discuții pe tema numărului și naturii dimensiunilor fundamentale ale dispoziției, ca ecou al disputelor pe tema structurii personalității. Aproximativ în aceeași perioadă, Spielberger (1966) a elaborat o scală pentru starea emoțională de anxietate, folosind întrebări despre gândurile și sentimentele subiecților, nu simple adjective. Emoțiile sunt adesea considerate categorii discontinue ale trăirilor, însă lucrarea lui Spielberger sugera că anxietatea, cel puțin, poate fi evaluată ca o dimensiune continuă.

Spielberger (1966, 1972; Spielberger *et al.*, 1999) s-a ocupat și de relația dintre stări și trăsături în contextul anxietății. În ce măsură se leagă senzațiile temporare de anxietate (starea) de personalitatea înclinată spre anxietate (trăsătura)? Spielberger a caracterizat anxietatea ca trăsătură drept predispoziția generală spre trăirea unor stări efemere de anxietate. Anxietatea ca stare a fost definită, în principal, pe baza prezentării verbale introspective, ca sentimente de tensiune și neliniște percepute conștient, dar se presupunea

că se leagă și de excitația sistemului nervos autonom. Spielberger, Gorsuch și Lushene (1970) au elaborat un chestionar folosit pe larg, *State-Trait Anxiety Inventory* (STAI), care include scale pentru anxietate atât ca trăsătură, cât și ca stare. Itemii de pe scala trăsăturii vizează senzațiile obișnuite ale subiectului, pe când cei legați de stare sondează senzațiile subiectului în momentul completării chestionarului. Corelațiile dintre valorile măsurate ale trăsăturii și ale stării sunt, în general, moderat pozitive, confirmând faptul că, din punct de vedere probabilistic, la persoanele cu un nivel înalt de anxietate ca trăsătură există tendința de a trăi o stare de anxietate mai intensă decât persoanele cu un nivel scăzut de anxietate ca trăsătură (Zeidner, 1998; Endler și Kocovski, 2001). Totuși, starea de anxietate este influențată și de factorii situaționali; chiar și persoanele cu un nivel foarte scăzut de anxietate ca trăsătură pot avea o stare de anxietate dacă situația este suficient de periculoasă, cum ar fi întâlnirea pe o străduță întunecoasă cu un individ mascat care are în mână un cuțit. Prin urmare, interacțiunea trăsăturilor cu amenințările situaționale afectează stările, care reprezintă cea mai directă influență asupra comportamentului.

În acest capitol trecem în revistă modelele dimensionale ale stării subiective și relațiile lor cu trăsăturile de personalitate. Ne vom ocupa de următoarele probleme.

Deosebirea trăsăturilor de stări. Trăsăturile și stările pot fi evaluate separat, în funcție de stabilitatea instrumentului de măsurare. Vom enumera criteriile psihometrice prin care se deosebesc cele două tipuri de construcții. Dincolo de aspectele legate de măsurare, stările pot media efectele trăsăturilor asupra comportamentului. În capitolul 2 am discutat interacțiunea trăsăturilor cu variabilele situaționale. Vom cerceta mai amănunțit teoria lui Spielberger despre anxietate ca stare-trăsătură (1966; Spielberger *et al.*, 1999), în care stările transmit sau *mediază* consecințele comportamentale ale trăsăturilor, în interacțiunea cu situațiile.

Structura dimensională a stărilor. Diferențele individuale ale stărilor sunt ele însele interesante. Așa cum putem folosi tehnici precum analiza factorială pentru a identifica dimensiunile principale ale trăsăturilor, de pildă „cei cinci mari”, tot așa putem încerca să determinăm dimensiunile principale ale stărilor psihice. Vom trece în revistă studii psihometrice despre dispoziții și despre alte atribute ale stărilor, precum și studiile experimentale care validează valorile măsurate ale dimensiunilor principale.

Efectele trăsăturilor asupra stărilor. Anumite studii empirice arată că trăsăturile și stările sunt adesea corelate. În special în cazul extraversiunii există tendința de a se lega de dispoziția pozitivă, iar în cazul nevrozismului – de dispoziția negativă. Vom trece în revistă studii care sugerează un anumit grad de corespondență între aceste construcții ale trăsăturilor și stărilor, împreună cu dovezi ce sugerează că o perspectivă interacționistă ar fi mai potrivită.

Modele trăsătură-stare

Criteriile lui Zuckerman pentru măsurarea stărilor

Modelul lui Spielberger privind anxietatea ca stare-trăsătură ilustrează în mod neconvențional deosebirea dintre stări și trăsături. Totuși, avem nevoie de criterii psihometrice mai convenționale, pentru a putea hotărî dacă un chestionar măsoară, de fapt, o trăsătură sau

o stare. Prezintă mai jos un set convențional de criterii propuse de Zuckerman (1976), pe care le-am reformulat într-o anumită măsură și am ilustrat aplicarea lor la deosebirea anxietății ca trăsătură de anxietate ca stare.

1. Testele pentru trăsătură și cele pentru stare trebuie să aibă o mare coerență internă. Testele pentru trăsătură trebuie să aibă o mare fidelitate la repetarea testării, însă acest lucru nu este necesar la testele pentru stare.

Presupunerea cu care operăm aici este că trăsăturile sunt stabile în timp, dar la stări există tendința de fluctuare; prin urmare, un instrument de măsurare a anxietății simțite de subiect într-o anumită ocazie dă o indicație slabă despre starea sa de anxietate peste o zi sau peste o săptămână. Astfel, instrumentele de măsurare a trăsăturii și a stării se deosebesc nu numai prin conținutul lor și/sau instrucțiunile date subiecților, ci și prin proprietatea psihometrică structurală a fidelității la repetarea testării (stabilității) pe perioade de o zi sau mai mult. De exemplu, în cazul chestionarului STAI, Spielberger și colaboratorii săi (1999) au citat coeficienți caracteristici de stabilitate de circa 0,8 pentru anxietate ca trăsătură și de 0,33 pentru anxietate ca stare.

2. Testele pentru trăsătură și cele pentru stare care vor să măsoare aceeași construcție trebuie să aibă un grad redus de corelare, însă testele valide pentru trăsătură trebuie să se coreleze moderat cu media cumulată a unei serii de teste pentru stare, aplicate în momente diferite.

Din cauză că stările fluctuează, trăsătura este, în mod caracteristic, destul de slab legată de orice administrare unică a instrumentului de măsurare a stării. Să presupunem totuși că evaluăm în mai multe momente anxietatea ca stare și calculăm media pentru fiecare subiect. Această medie oferă un indice al nivelului caracteristic de anxietate ca stare pe care îl are subiectul și care ar trebui să fie mai strâns legat de anxietate ca trăsătură decât de orice valoare măsurată unică a anxietății ca stare. Zuckerman (1976) oferă date empirice care sprijină această afirmație. El susține că trăsăturile ar putea reprezenta, pur și simplu, media în timp a stărilor. Această concepție despre trăsături sugerează o echivalență structurală între trăsături și stări; pentru fiecare stare ar trebui să existe o dimensiune corespunzătoare din categoria trăsăturilor. Acumularea datelor din momente unice este, așa cum am discutat în capitolul 2, o tactică bine stabilită pentru creșterea validității predictive a trăsăturilor.

3. Un test valid pentru trăsătură ar trebui să aibă un grad mai înalt de corelare cu instrumentele înrudite de măsurare a trăsăturii decât cu alte teste pentru stare. În opoziție cu aceasta, un test pentru stare ar trebui să aibă un grad mai înalt de corelare cu alte instrumente paralele de măsurare a stării decât cu instrumentele de măsurare a trăsăturii.

Criteriul menționat pune accentul pe faptul că acele construcții ale stărilor și ale trăsăturilor care sunt înrudite conceptual, cum este cazul anxietății ca trăsătură și ca stare, sunt distincte din punct de vedere psihometric. De exemplu, anxietatea ca trăsătură trebuie să fie legată mai strâns de trăsăturile similare, cum ar fi nevrozismul, decât de anxietatea ca stare. Invers, anxietatea ca stare ar trebui să fie legată mai strâns de alte instrumente de măsurare a dispoziției negative, evaluate în paralel, decât de anxietatea ca trăsătură¹.

4. Instrumentele de măsurare a stării, dar nu și cele de măsurare a trăsăturii ar trebui să fie sensibile la condițiile nemijlocite care se presupune că afectează construcția relevantă.

Manipulările experimentale ale amenințării ar trebui să influențeze anxietatea ca stare. Totuși, scala trăsăturii nu vizează decât măsurarea predispoziției stabile către amenințare, care este aceeași indiferent de gradul de amenințare oferit de mediul înconjurător. Prin urmare, ideal ar fi ca punctajele la anxietatea ca trăsătură să nu fie afectate de nivelul amenințării directe. Așa cum arată Eysenck și Eysenck (1980), reacția de modificare a stării în funcție de condițiile nemijlocite ar putea fi moderată de trăsături, după cum vom arăta mai amănunțit în continuare.

Statutul causal al stărilor ca variabile mediatore

Modelele stare-trăsătură sunt importante deoarece ne spun ceva despre modul în care trăsăturile influențează comportamentul, adică despre cauză și efect. Un principiu fundamental al acestor modele este acela că efectele trăsăturilor asupra comportamentului sunt mediate de stări, adică stările au un efect mai direct asupra comportamentului decât trăsăturile. Figura 4.1 prezintă o versiune simplificată a modelului lui Spielberger (1966), propusă de Eysenck (1982) ca explicație pentru efectele anxietății asupra modului în care acționează subiectul. Efectele anxietății ca trăsătură sunt indirecte; trăsătura, împreună cu factorii situaționali, cum sunt agenții de stres externi, influențează starea, dar starea este aceea care influențează în mod nemijlocit activitățile de procesare interne și, prin urmare, comportamentul. Să presupunem că avem două persoane, una cu nivel înalt și una cu nivel scăzut al anxietății ca trăsătură, dar ambele au obținut la STAI același punctaj înalt al anxietății ca stare. Putem prevedea, în acest caz, că ambele vor avea tendința de a acționa la fel de ineficient, din cauza nivelului înalt al anxietății ca stare (ceilalți factori fiind egali). Ambele persoane ar trebui să manifeste aceeași dereglare a comportamentului, în ciuda diferențelor din punctul de vedere al personalității. Această previziune se realizează în mare măsură în cazul anumitor tipuri de dereglare a comportamentului determinată de anxietate. De exemplu, anxietatea ca stare este mai fidel asociată cu dereglarea memoriei pe termen scurt decât anxietatea ca trăsătură (Eysenck, 1982).

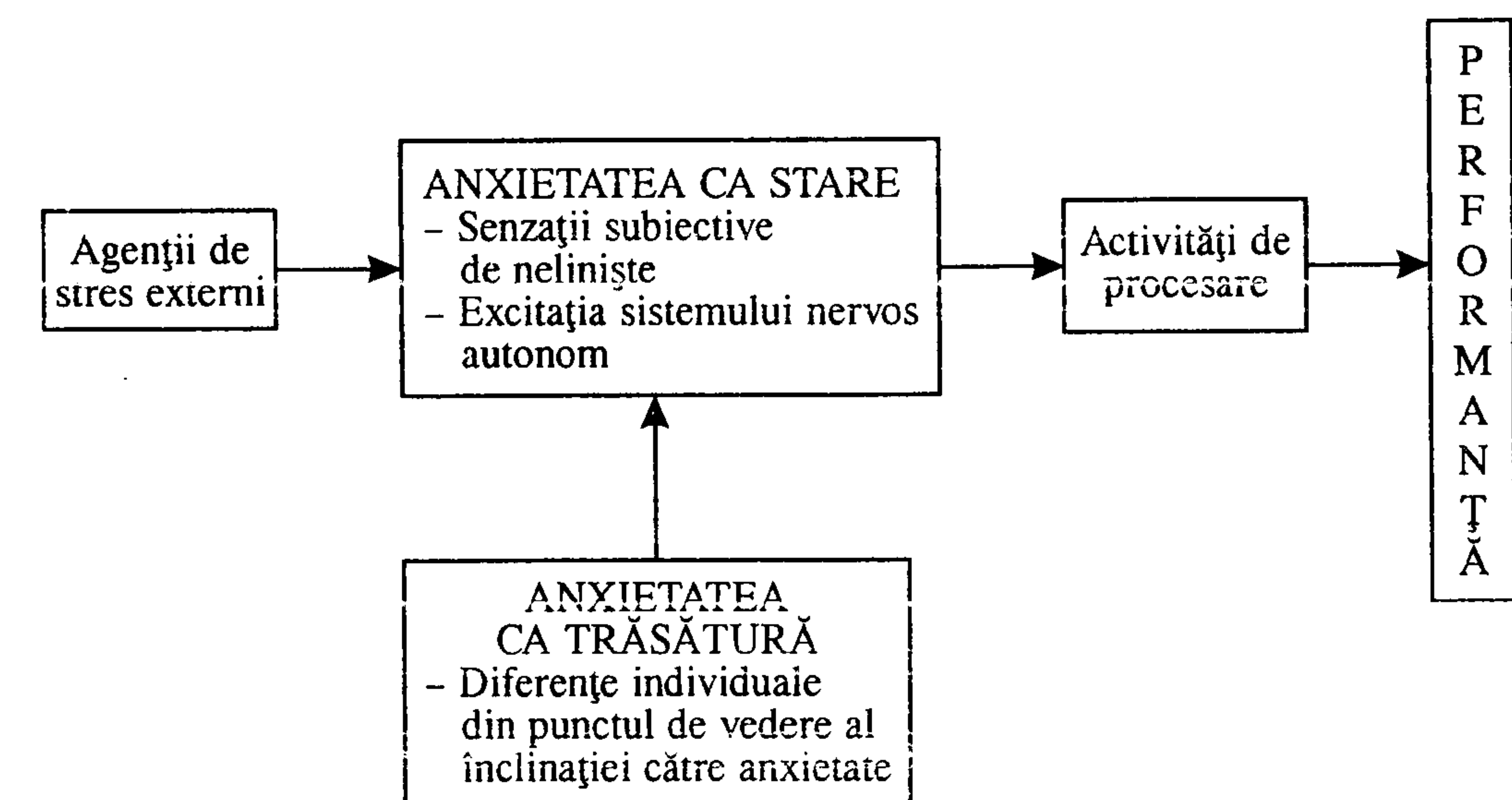

Figura 4.1. Un model stare-trăsătură al efectelor nocive pe care le are anxietatea asupra prelucrării informațiilor și a performanței (Eysenck, 1982)

Totuși, aspectele cauzalității și medierii sunt adesea problematice în psihologia trăsăturilor, ca și în alte discipline. Stările pot media uneori efectele trăsăturilor, însă alteori nu este așa de ușor de găsit traseul cauzal de la trăsătură la stare și la comportament. În unele situații, există diferențe comportamentale între persoane cu un nivel înalt și cu un nivel scăzut al anxietății ca trăsătură, chiar dacă ele sunt egale din punctul de vedere al anxietății ca stare. Așa cum vom vedea în capitolul 12, anxietatea se leagă de atenția selectivă la stimulii de amenințare și, în această situație, anxietatea ca trăsătură prezice mai bine valorile măsurate ale atenției decât anxietatea ca stare (Eysenck, 1982). Subiecții cu anxietate ca trăsătură sunt capabili să anticipeze amenințările potențiale chiar și atunci când nu simt, de fapt, anxietatea ca stare, ceea ce duce la o cercetare „hipervigilantă” a mediului, în căutarea amenințării. Extraversiunea și nevrozismul par să fie legate de înclinațiile cognitive în prelucrarea informațiilor afective care nu sunt mediate de dispoziție (Zelenski și Larsen, 2002). Efectele trăsăturilor asupra comportamentului ar putea, de asemenea, să fie mediate de competențe și de reacțiile învățate la care apelează o persoană într-un anumit context. De exemplu, persoanele cu un nivel înalt al factorului N și al anxietății ca trăsătură pot învăța să evite situațiile sociale, ceea ce duce la competențe sociale mai reduse și la timiditate (Cheek și Melchior, 1990). În mod similar, „anxietatea la testare” pe care o simt unii studenți în condițiile de examinare poate fi evaluată ca trăsătură corelată cu deteriorarea performanței (Zeidner, 1998).

Oricum, se pare că există cel puțin două trasee cauzale ale acestui efect. La unii studenți, starea de anxietate pare să provoace dereglări ale performanței, mediind efectul anxietății ca trăsătură (Sarason, 1984; Zeidner, 1998). La alții, starea de anxietate este intensă din pricină că sunt slab pregătiți, iar lipsa pregătirii și a studiului, nu anxietatea constituie cauza principală a performanței scăzute (Mueller, 1992). Astfel, stările sunt un factor important care mediază efectele trăsăturilor asupra performanței, dar mai pot acționa și alte mecanisme cauzale.

Teorii despre medierea efectuată de stări

Pentru rezolvarea problemei cauzalității este nevoie de o teorie despre modul în care pot fi legate între ele trăsăturile, stările și comportamentul. Am vrea să știm mai ales dacă stările acționează ca indici sau ca marcatori ai proceselor biologice ori cognitive de bază, care sunt adevărații factori cauzali. De exemplu, starea de anxietate ar putea fi un marcator al proceselor cerebrale inițiate de semnalele de amenințare (Gray, 1991) sau al prelucrării informațiilor, care este asociată cu anticiparea amenințării. (Așa cum vom vedea în capitolul 12, ipoteza despre prelucrarea informațiilor este mai bine sprijinită de datele empirice decât teoriile fiziologice.) O teorie valabilă ar explica modul în care trăsăturile influențează stările și comportamentele în termenii mecanismelor specifice nu s-ar limita la descrierea unei relații probabilistice trăsătură-stare, fără vreo idee despre originile ei.

De fapt, teoriile din această zonă sunt destul de variate și au stârnit interesul atât explicațiile psihobiologice, cât și cele cognitive. Trăsăturile s-ar putea, într-adevăr, să acționeze prin influențarea modului în care creierul reacționează la stimuli, așa cum se va arăta mai pe larg în capitolul 7. De exemplu, Eysenck (1967) a afirmat că extraversiunea-introversiunea se leagă de capacitatea de excitație pe care o au formațiunea reticulară și cortexul cerebral, astfel încât există tendința ca la introverți cortexul să fie

într-o stare de excitație mai intensă decât la extravertiți. S-ar putea ca diferențele individuale din punctul de vedere al stării de excitație corticală să fie răspunzătoare de diferențele emoționale și comportamentale dintre extravertiți și introverțiți. Se afirmă că nivelurile moderate de excitație favorizează dispoziția optimă, astfel încât ne putem aștepta ca extravertiții să se simtă fericiți în medii excitante, în vreme ce introverțiții s-ar simți cel mai bine în condiții de slabă excitație.

O altă teorie biologică (Gray, 1987; Pickering *et al.*, 1997) deosebește mai multe sisteme cerebrale, printre care un sistem de activare comportamentală (*Behavioural Activation System* – EAS), ce controlează sensibilitatea la stimulii de recompensare, și un sistem de inhibare comportamentală (*Behavioural Inhibition System* – BIS), care controlează sensibilitatea la stimulii de pedepsire. BAS ar putea influența stările emoționale pozitive. Așa cum vom arăta puțin mai departe, el poate fi activat mai ușor la extravertiți decât la introverțiți, astfel încât extravertiții tind să fie mai voioși și mai exuberanți decât introverțiții. Și aici, pe principiul stare-trăsătură, aceste diferențe ale stării emoționale ar putea fi răspunzătoare de diferențele comportamentale dintre extravertiți și introverțiți. În plus, activitatea sistemului BIS ar putea fi percepută ca emoție negativă. Anxietatea și nevrozismul, ca trăsături, au fost legate de o mai mare sensibilitate a sistemului BIS, astfel încât aceste trăsături fac ca persoana să fie înclinată către afectele negative, cum ar fi anxietatea și depresia (vezi capitolul 7).

Din perspectiva neuroștiințelor, trăsăturile corespund sistemelor cerebrale ale căror stări s-ar putea să nu fie observabile în mod nemijlocit: dispoziția reflectă operațiunile inconștiente ale structurilor subcorticale. Prin urmare, nu putem folosi un chestionar pentru stare în scopul de a evalua activitatea acestor sisteme. În schimb, am putea avea nevoie să folosim indicii psihofiziologici ai stării sau putem deduce modificarea stării din datele experimentale, cu toate că ambele abordări ridică probleme metodologice (Matthews și Gilliland, 1999; vezi și capitolul 7). Cu toate acestea, se aplică principiul general stare-trăsătură. Trăsăturile s-ar putea lega de înclinațiile mecanismului neural care controlează activarea excitației cerebrale și/sau sistemele de motivare. Activarea acestor sisteme are două efecte convergente: în primul rând, o modificare a stării subiective și, în al doilea rând, o modificare a comportamentului. De exemplu, în teoria anxietății formulată de Gray (1991), activarea sistemului BIS duce atât la creșterea anxietății, cât și la comportamente de tipul orientării către amenințările posibile. Prin urmare, modificarea stării subiective nu este legată direct de modificarea comportamentală: ambele sunt produse ale aceluiași sistem cerebral de bază.

O altă explicație se referă la zona cognitivă: stările s-ar putea să reflecte modul în care o persoană evaluează o situație externă și acționează pe baza ei. Versiunea completă a modelului anxietății ca stare-trăsătură creat de Spielberger (1966), pe care îl prezentăm în figura 4.2, a fost unul dintre primele modele cognitive. Construcția cauzală centrală este *aprecierea cognitivă* a situației de către persoana respectivă, care influențează în mod independent atât starea de anxietate, cât și mecanismele de apărare, pentru anticiparea amenințării, ceea ce am putea conceptualiza în termenii actuali ca reacții de soluționare a problemelor (Zeidner și Endler, 1996). În acest model, anxietatea ca trăsătură este asociată cu tendințele de apreciere a situațiilor ca amenințătoare, ducând, poate, la o senzație de pericol exagerată. O mare parte din studiile legate de emoții sprijină ipoteza că afectul este strâns legat de aprecierile situațiilor (Scherer, 2001). Fără

îndoială, explicațiile cognitive și biologice ar putea fi complementare, și nu exclusive, așa cum vom discuta mai departe.

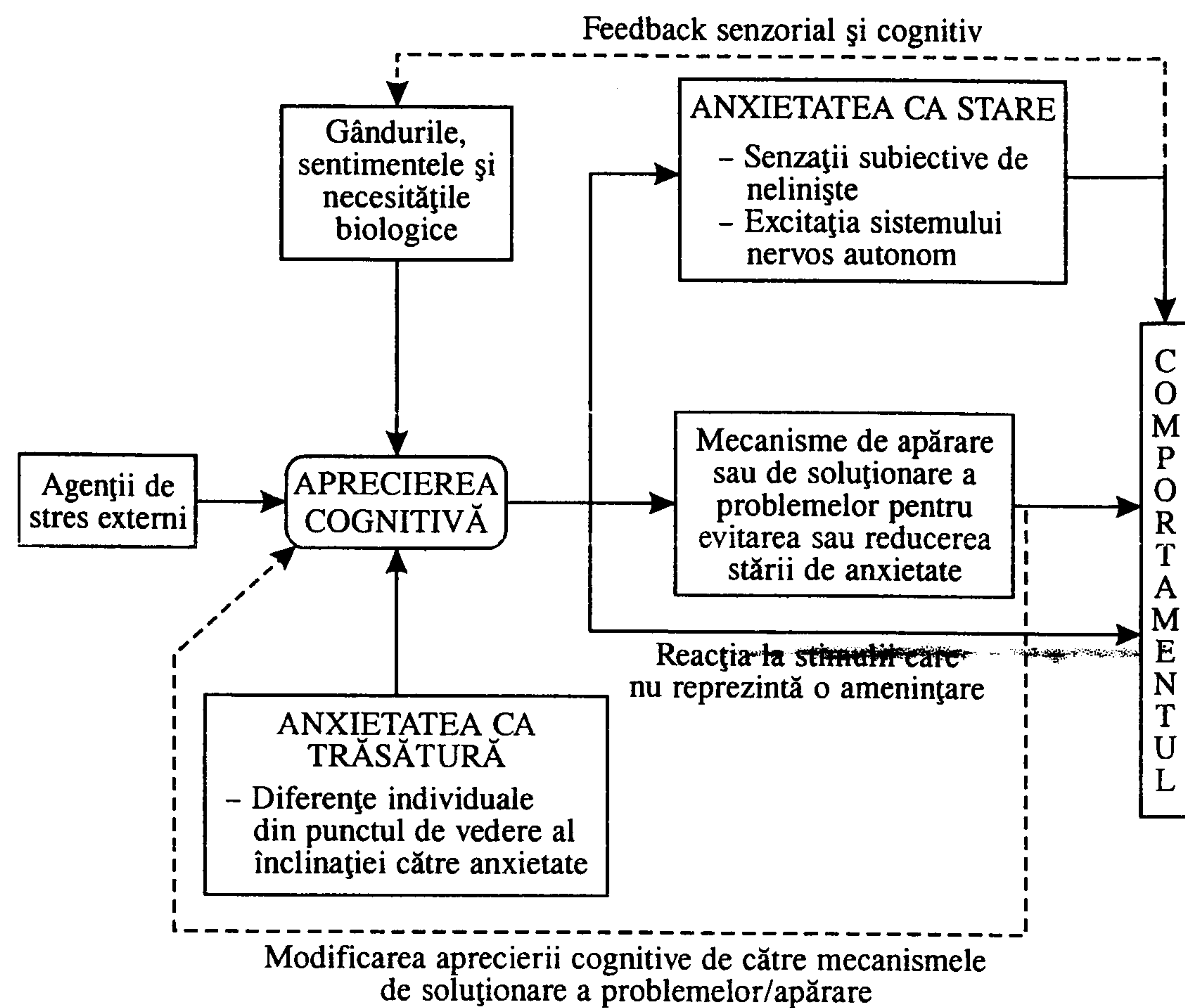

Figura 4.2. Un model stare-trăsătură al anxietății, în care aprecierea cognitivă joacă un rol principal (adaptat după Spielberger, 1966)

Cercetarea contemporană legată de afect și cunoaștere se referă frecvent la modelul tranzacțional al emoțiilor și stresului, elaborat de Lazarus (1999). Lazarus consideră că persoana și mediul exterior sunt într-o continuă interacțiune dinamică, iar emoțiile indică relația dintre persoană și mediu. Prin urmare, dispozițiile ar putea reflecta nu numai modul în care mediul influențează persoana (indicat de aprecierile pe care le face), ci și încercările persoanei de a trata cererile și ocaziile, prin acțiunea asupra mediului (indicate de strategiile de soluționare a problemelor). Așa cum vom vedea, investigarea aprecierii și soluționării problemelor ca posibili factori de mediere a fost utilă în studierea atât a dispoziției (vezi mai jos), cât și a stresului (vezi capitolul 9). Totuși, teoria tranzacțională se deosebește de teoria trăsăturilor prin faptul că, uneori, se pare că emoția reflectă un anumit grad de integrare holistică a factorilor legați de mediu și de persoană, care împiedică separarea acestor părți componente. Așa cum afirmă Parkinson și colaboratorii săi (1996), aceste noțiuni sunt greu de testat empiric. În contextul trăsăturilor, cea mai utilă deducție este aceea că poate exista o corelare între trăsătură și factorii ambientali. Eforturile oamenilor de a soluționa problemele influențează expunerea lor la medii ce le-ar putea afecta dispozițiile, ca atunci când

cineva care caută senzații optează pentru o activitate riscantă, cum ar fi parașutismul. Într-o anumită măsură, influențele trăsăturilor ar trebui să fie percepute în acest context ambiental.

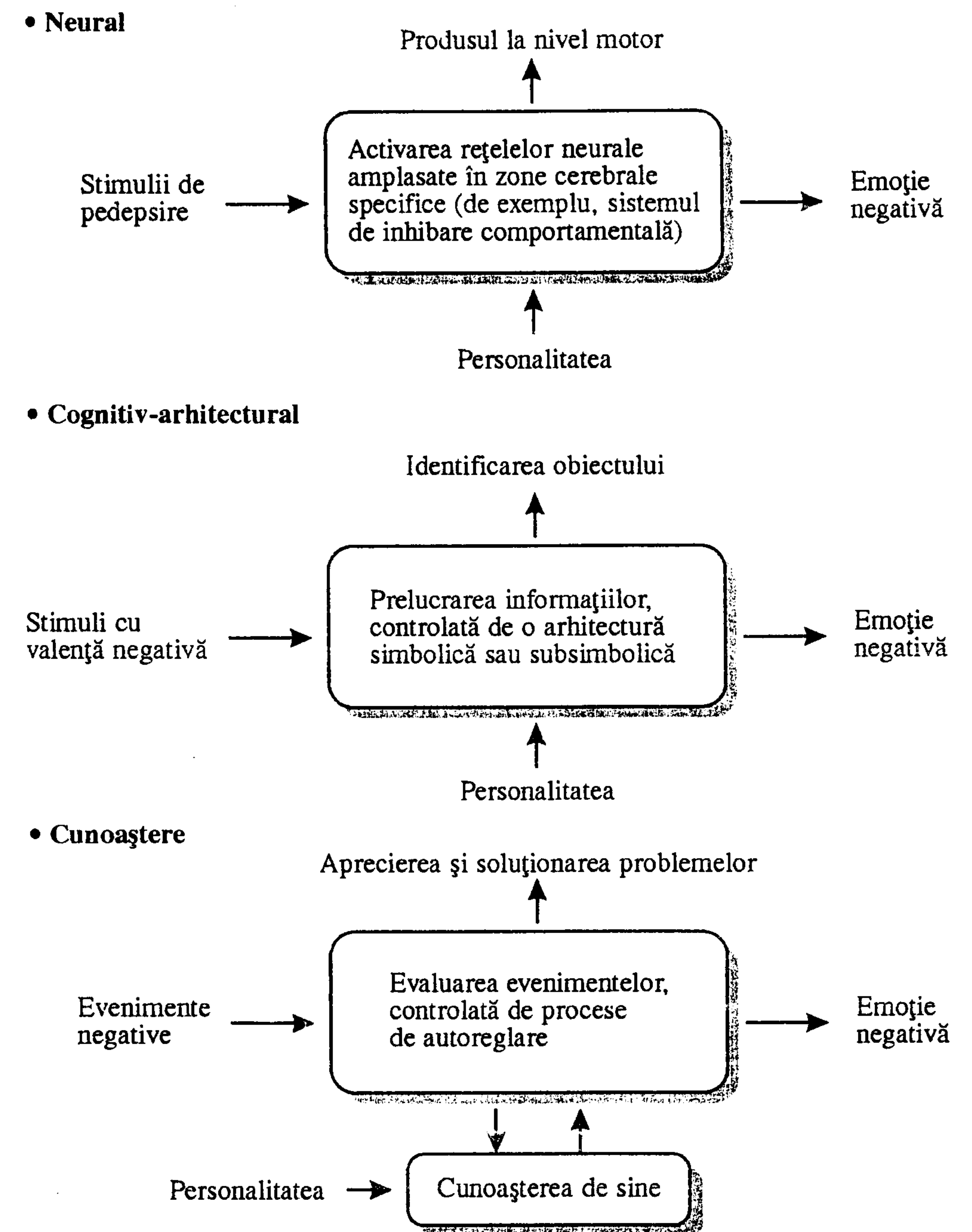

Figura 4.3. Prezentarea schematică a variantelor de explicare a asociațiilor personalitate-emoție din științele cognitive (Matthews et al., 2000)

Ideea finală despre teorie este că explicațiile psihobiologice și cognitive ale trăsăturilor și stărilor nu sunt neapărat incompatibile (Corr, 2000). Matthews (2000) sugerează că există trei niveluri de descriere care ar putea fi utile (aceste niveluri sunt descrise oficial de științele cognitive): nivelul biologic, cel cognitiv-arhitectural și cel al (auto)cunoașterii.

Figura 4.3 ilustrează modul în care aceste niveluri s-ar putea aplica la efectele personalității asupra dispoziției (Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). În primul rând, dispozițiile ar putea reflecta diferențele individuale din punctul de vedere al activării sistemelor cerebrale, ca în teoria personalității formulată de Gray (1991). În al doilea rând, dispozițiile ar putea fi legate de estimările simbolice specifice (adică prelucrarea informațiilor), așa cum apare în teoria aprecierii: de exemplu, codificarea unui stimul ca amenințare directă produce senzații de anxietate. În al treilea rând, ca în teoria tranzacțională, dispozițiile pot indica o semnificație personală de nivel superior care reflectă factorii contextuali și credințele personale (cunoașterea de sine), precum și codificarea nemijlocită a evenimentului. Toate cele trei niveluri de explicare ar putea lămuri aspecte ale personalității și ale dispoziției; pentru stabilirea nivelului optim este nevoie de procesul științific normal al construirii și al verificării teoriilor bazate pe un tip sau altul de construcție. De exemplu, dacă s-ar dovedi că dispozițiile se leagă strâns de o anumită stare neurală, n-ar mai fi deloc nevoie să ne referim la prelucrarea informațiilor sau la cunoașterea de sine.

Dimensiunile stărilor: afectul, dispoziția și excitația autodescrisă

Spre deosebire de studiile despre trăsături, în cercetarea legată de stări au existat puține încercări de a deduce un cadru structural cuprinzător. Nu există obstacole psihometrice serioase pentru acest demers; Cattell (1973) descrie tehnicile bazate pe analiza factorială care vizează deosebirea trăsăturilor de stări prin intermediul analizării informațiilor longitudinale. El arată, de asemenea, importanța deosebirii dintre stări și modificările trăsăturilor pe perioade de luni sau de ani. Curran și Cattell (1974) au elaborat *Eight State Questionnaire* (8SQ) pe baza analizei factoriale, însă nivelul înalt al corelărilor dintre scale i-a făcut pe cercetători să îl evite. În general, cercetătorii care au elaborat instrumente de măsurare a stărilor au avut scopuri mai specifice, de evaluare a unei singure dimensiuni, cum ar fi anxietatea, sau de creare a unui model dimensional cuprinzător al unui anumit aspect al stării, cum ar fi dispoziția sau excitația subiectivă.

În mod tradițional, experiența la nivel psihologic este împărțită în cele trei domenii: afect, cunoaștere și motivație (Hilgard, 1980). Cea mai mare parte a cercetării a fost dirijată către afect; cu alte cuvinte, către dispoziții și către stările de excitație subiectivă (vom reveni ulterior la stările cognitive și motivaționale). Dispozițiile se deosebesc de emoții prin faptul că nu sunt legate în mod explicit de anumite obiecte sau evenimente, astfel încât pot persista în absența evenimentelor declanșatoare specifice (Matthews, 1992b; Parkinson *et al.*, 1996). Se presupune, adesea, că dispoziția are relativ puține dimensiuni fundamentale, în vreme ce structura emoțiilor poate fi complexă. Există mai multe tehnici de evaluare a dispozițiilor (Mackay, 1980), cu toate că în ultimii ani tehnica uzuală a fost lista de control a adjectivelor legate de dispoziții, care cere ca subiectul să evalueze gradul în care se potrivesc adjectivele descriptive cu dispoziția lor din acel moment (Parkinson *et al.*, 1996). Desigur, așa cum se întâmplă în cazul oricărei autodescrieri, validitatea introspecțiilor subiecților este discutabilă. Fără îndoială, oamenii au o conștiință limitată a propriilor dispoziții, cu toate că listele de control pentru dispoziții evaluează, de obicei, cele mai pregnante caracteristici ale stării afective, cum

sunt fericirea și încordarea, nu emoțiile mai subtile. S-ar putea ca instrumentele de măsurare a stărilor să fie mai puțin sensibile la eșecul introspecției decât instrumentele de măsurare a trăsăturilor, deoarece ele cer o evaluare nemijlocită a stării conștiente, nu accesul la credințe și comportamente tipice din memoria pe termen lung.

În plus, ca în cazul trăsăturilor, presiunile sociale ar putea determina subiecții să-și distorsioneze răspunsurile în mod conștient sau inconștient. Totuși, studii recente (Lucas *et al.*, 1996; Schimmack, Böckenholt și Reisenzein, 2002) care au folosit diferite tehnici de modelare au ajuns la concluzia că influența parțialității răspunsului asupra evaluării dispoziției pare să fie, în cel mai rău caz, minoră. Mai este loc și pentru alte indicii, obiective, despre afect, obținute cu ajutorul tehnicilor de tipul psihofiziologiei și al măsurării expresiilor faciale. Din nefericire, așa cum arată Parkinson și colaboratorii săi (1996), nici una dintre aceste tehnici nu s-a dovedit foarte sensibilă sau judicioasă și adesea nu se produce convergența între diferitele indicii. Într-adevăr, reactivitatea autonomă ar putea fi legată de gradul de efort implicat în reglarea dispoziției, și nu în dispoziția în sine (Gendolla și Krüsken, 2001). Prin urmare, în viitorul previzibil autodescrierile vor oferi principalul mijloc de evaluare.

În această secțiune trecem în revistă principalele modele dimensionale ale dispozițiilor. Prima familie de modele presupune că există doar două dimensiuni; a doua serie de modele se bazează pe trei dimensiuni. Vom examina și modul în care putem așeza diferitele emoții negative în interiorul acestor modele foarte parcimonioase și vom trece în revistă pe scurt dovezile despre validitatea scalelor pentru dispoziții. Ne concentrăm aici asupra structurii dispozițiilor la alte categorii de populație decât cele clinice. Există un volum impresionant de lucrări despre evaluarea dispozițiilor cum ar fi anxietatea și depresia la eșantioane de pacienți, însă această carte este mai interesată de validarea construcțiilor specifice (de exemplu, asigurarea că scalele de depresie deosebesc pacienții care suferă de depresie de celelalte grupuri) decât de modelele structurale cuprinzătoare.

Două dimensiuni ale dispozițiilor: energia și tensiunea

S-ar putea să nu existe decât două sau trei dimensiuni fundamentale ale dispozițiilor. Thayer (1978, 1989, 1996, 2001) a elaborat *Activation-Deactivation Adjective Checklist* (AD-ACL), care evaluează două dimensiuni ale excitației subiective, cunoscute curent sub denumirile de excitația de tip energetic (*energetic arousal* – EA) și excitația de tip tensionat (*tense arousal* – TA). EA pune în opoziție senzațiile de vigoare și energie cu oboseala și epuizarea, iar TA pune în contrast încordarea și nervozitatea cu relaxarea și calmul. Acestea sunt dimensiuni *bipolare*, prin faptul că fiecare propune un spectru de stări ancorate la fiecare extremitate de stări care se presupune că sunt incompatibile. De exemplu, cineva nu poate fi, în același timp, și plin de energie, și obosit. Thayer afirmă că aceste două dimensiuni ale excitației reprezintă activitatea sistemelor biopsihologice de bază. Excitația de tip energetic este asociată cu disponibilitatea la acțiune energetică și cu activarea musculară-scheletică. Excitația de tip tensionat reflectă un sistem de pregătire pentru situații de urgență, activat de un pericol real sau închipuit, care pregătește persoana pentru „luptă sau fugă” și care inhibă activitatea desfășurată în acel moment, pentru a menține disponibilitatea de reacție la amenințare. Cercetarea efectuată de Thayer se distinge prin faptul că folosește studii experimentale minuțioase pentru a arăta că energia și tensiunea au origini și antecedente diferite.

Un model bidimensional al dispozițiilor care se aseamănă într-o anumită măsură cu cel de mai sus a fost propus de Watson (Watson și Tellegen, 1985 ; Watson, 2000). În loc să se concentreze exclusiv asupra excitației autodescrise, Watson și colaboratorii săi și-au propus să acopere toată gama dispozițiilor, inclusiv cele care nu au o conotație specială a nivelului înalt sau scăzut de excitație. Studiile lor bazate pe analiza factorială au identificat două dimensiuni ortogonale, denumite afect pozitiv (*positive affect* – PA) și afect negativ (*negative affect* – NA), măsurate pe *Positive and Negative Affect Scale* (PANAS – Watson și Clark, 1988). PA (similar cu excitația de tip energic) pune în contrast senzațiile de exultare cu apatia și deprimarea, în vreme ce NA (similar cu excitația de tip tensionat) pune în opoziție emoțiile negative, cum sunt anxietatea și furia, cu stările de mulțumire, de seninătate. După părerea lui Watson, PA și NA reflectă activitatea a două sisteme biocomportamentale care integrează aspectele subiective, cognitive, biologice și comportamentale. PA este legat de sistemul dopaminergic de facilitare a comportamentului (*Behavioural Facilitation System* – BFS), foarte asemănător cu BAS al lui Gray, iar NA se presupune că reflectă sistemul BIS al lui Gray. Este important să înțelegem că Watson și colaboratorii săi nu au efectuat nici un studiu psihofiziologic în sprijinul acestor afirmații, astfel încât aceste baze biologice pot părea îndoielnice. Vom reveni în capitolul 7 la teoria personalității formulată de Gray.

Ulterior, Watson și Clark (1997) au construit un model explicit ierarhic, în care PA și NA sunt factori de rang înalt și fiecare este definit de un set de afecte definite mai strict: teamă, tristețe, vinovăție și ostilitate (NA) și jovialitate, siguranță de sine și politețe (PA). Aceste afecte sunt măsurate prin PANAS extins (PANAS-X – Watson și Clark, 1997), care măsoară și alte afecte specifice, cum sunt timiditatea, epuizarea, seninătatea și surprinderea. Prin analogie cu Thayer, ne-am aștepta ca epuizarea să reprezinte polul negativ al lui PA, iar seninătatea capătul negativ al spectrului NA, dar, în realitate, corelațiile dintre afectele suplimentare și PA-NA sunt complexe (Watson, 2000), semnalând necesitatea altor cercetări psihometrice. Într-adevăr, Watson și colaboratorii săi (1999) recunosc că modelul PA-NA nu se potrivește perfect cu datele.

Până aici am constatat o convergență destul de mare între modelele lui Thayer și Watson, cu unele diferențe la nivelul detaliilor. Cox și Mackay (1985) au propus o schemă similară, cu dimensiunile excitației (EA/PA) și stresului (TA/NA). Însă există și alt mod de construire a unui model bidimensional, propus de Russell (1979 ; Russell și Feldman Barrett, 1999). În esență, acest model rotește cu 45° axele lui Thayer, obținând noile dimensiuni de activare și plăcere. Activarea arată cantitatea totală de excitație care s-a produs, atât de tip energic, cât și de tip tensionat, în vreme ce plăcerea se referă la depășirea dispozițiilor negative de către dispozițiile pozitive. Dovezile pentru acest model provin din studii care analizează sensurile atribuite de oameni termenilor afectivi. Studii care au folosit scalarea mai multor dimensiuni și tehnici diferențiale semantice au arătat că valența evaluării (adică pozitivă sau negativă) și activarea au fost principalele surse ale sensului cuvintelor. Diener și colaboratorii săi (1985) propun o schemă asemănătoare într-o anumită măsură, cu dimensiunile „intensitatea afectului”, semănând cu excitația, și „frecvența afectului”, semănând cu plăcerea.

Un avantaj al schemei lui Russell este evitarea a ceea ce pare să fie un neajuns al modelului PA-NA, adică faptul că o persoană poate, aparent, să aibă simultan dispoziții intens pozitive și negative (să ne amintim că PA și NA sunt dimensiuni independente). Nu pare plauzibil să poți fi și fericit, și deprimat în același moment. Există, într-adevăr, numeroase dovezi că intercorelarea lui PA cu NA este, în diferite împrejurări, aproape de

zero (Watson, 2000). S-a făcut afirmația că această aparentă independență este un produs artificial al stilului răspunsurilor și că, de fapt, corelația reală dintre PA și NA se apropie de -1 , astfel încât dispozițiile pozitivă și negativă sunt cei doi poli ai aceluiași șir (Green, Salovey și Truax, 1999). Însă numeroase studii sofisticate care au separat dispoziția de variația stilului răspunsurilor nu au reușit să adeverească această concepție, cu toate că lucrările respective au arătat că formatul folosit pentru răspuns ar putea avea un mic efect de parțialitate (Schimmack *et al.*, 2002). Însă gradul de compatibilitate dintre afectele pozitive și cele negative necesită mai multă atenție.

Dacă adoptăm un model bidimensional, ce facem cu aceste două rotații diferite ale axelor, propuse de : 1) Russell (1979) ; 2) Watson și Tellegen (1985) și Thayer (1989) ? Unii consideră că problema este minoră, prin faptul că ambele scheme descriptive se referă la același spațiu dimensional și sunt matematic echivalente (Larsen și Diener, 1992 ; Yik și Russell, 2001). Astfel, ambele scheme pot fi reprezentate ca un *circumplex*, o structură în care descriptorii dispozițiilor sunt așezați în jurul diametrului unui cerc, iar disparitatea unghiulară dintre descriptori reprezintă corelarea lor (cu cât este mai mic unghiul, cu atât e corelarea mai mare). Figura 4.4 arată alinierea aproximativă a diferitelor modele bidimensionale în spațiul lor dimensional comun. Observați ambiguitatea cuvântului *excitație* revelată de aceste analize. Întrucât împrejurul „circumplexului” există cuvinte legate de dispoziție, s-ar putea ca plasarea axelor să fie doar o chestiune de comoditate. Alții consideră că axele ar trebui să fie plasate astfel încât să corespundă acelor două sisteme psihologice sau fiziologice de bază care determină cu adevărat dispoziția. Din acest punct de vedere, orientarea Thayer-Watson pare să fie preferabilă, dat fiind că la ambii cercetători dimensiunile se leagă de sisteme biocomportamentale de bază (deși dovezile sunt puține). Dovezile psihometrice ar putea favoriza, de asemenea, axele energiei (PA) și tensiunii (NA), dat fiind că este greu de obținut o scală fiabilă pentru dimensiunea de activare generală a lui Russell (Watson *et al.*, 1999 ; Schimmack și Grob, 2000).

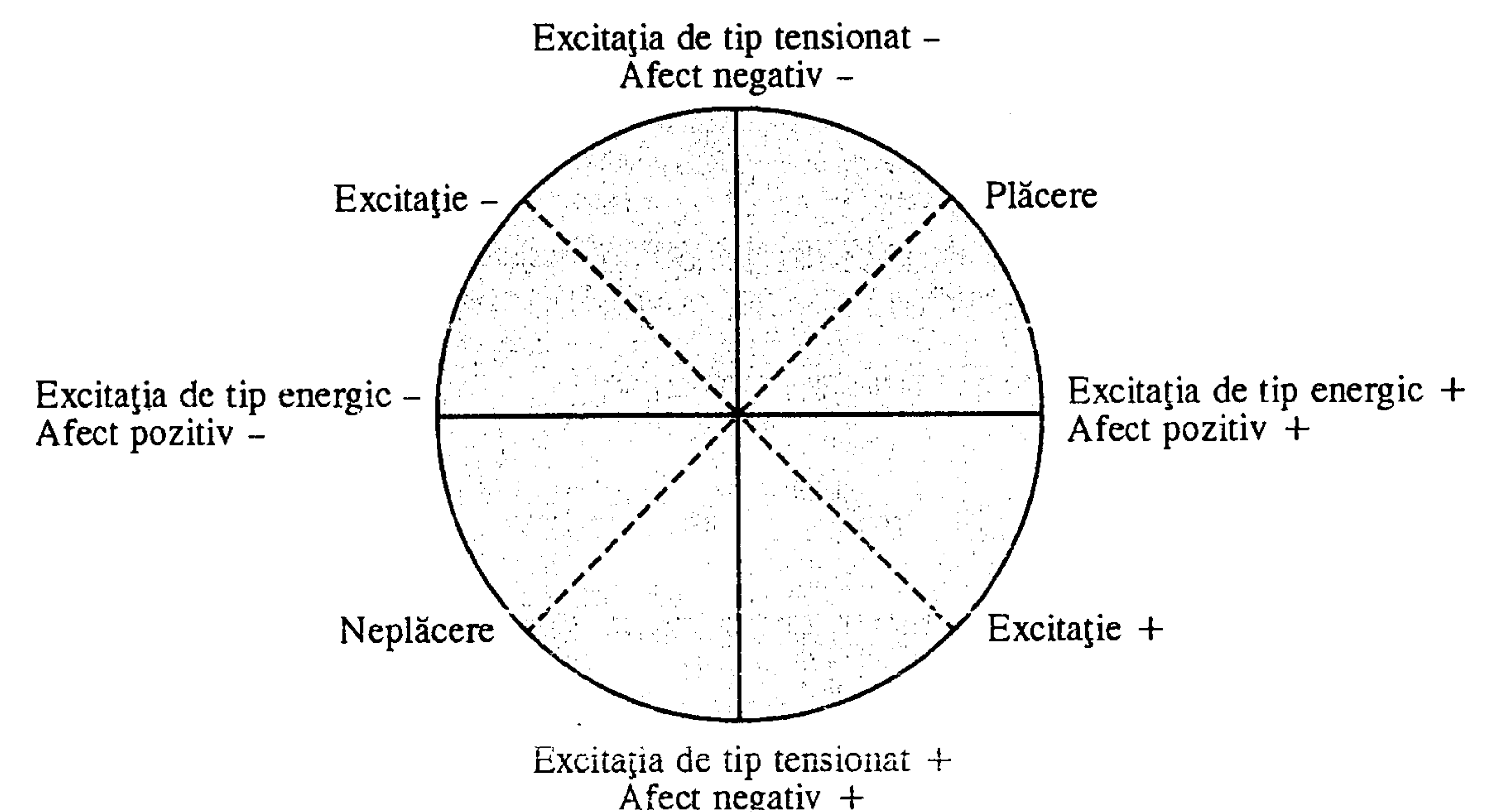

Figura 4.4. Modele bidimensionale ale dispozițiilor

Modelele tridimensionale: separarea plăcerii de excitație

Nu încapă îndoială că modelele bidimensionale sunt cele mai populare în SUA, însă în Europa au fost preferate adesea modelele tridimensionale (Schimmack și Grob, 2000). Aceste modele au un strămoș în introspecția lui Wundt (1897) privind faptul că afectele variază după trei dimensiuni separate: plăcere-neplăcere, tensiune-relaxare și excitație-calm. După cum arată Schimmack și Grob (2000), studii bazate pe analiza factorială din Marea Britanie, Scandinavia și Germania au descoperit trei dimensiuni destul de asemănătoare cu cele propuse de Wundt. De exemplu, Matthews, Jones și Chamberlain (1990) au sugerat că, în loc să legăm senzațiile de fericire și depresie de dimensiunile excitației care apar la Thayer, ar trebui să fie distinsă o a treia dimensiune, legată de caracterul general plăcut al dispozițiilor. Prin urmare, Matthews și colaboratorii săi au propus trei dimensiuni: EA, TA și „nuanța hedonistă” (*hedonic tone* – HT) sau farmecul. TA se leagă de senzații de anxietate, în vreme ce capătul de jos al dimensiunii HT este definit de furie, depresie și dispoziția neplăcută. Cele trei dimensiuni sunt oblice, prin faptul că există o corelație pozitivă moderată între EA și HT și o corelație negativă moderată între TA și HT. Modelul tridimensional este prezentat în figura 4.5; dimensiunea HT (dispoziția plăcută în opoziție cu dispoziția neplăcută) este așezată în unghi față de planul definit de dimensiunile EA și TA, astfel încât proiecția ei pe plan corespunde, în mare, cu dimensiunile plăcerii care apar la Russell (1979). Modelul tridimensional poate fi util și pentru rezolvarea problemei dacă afectele pozitive și negative pot coexista. El identifică, într-adevăr,

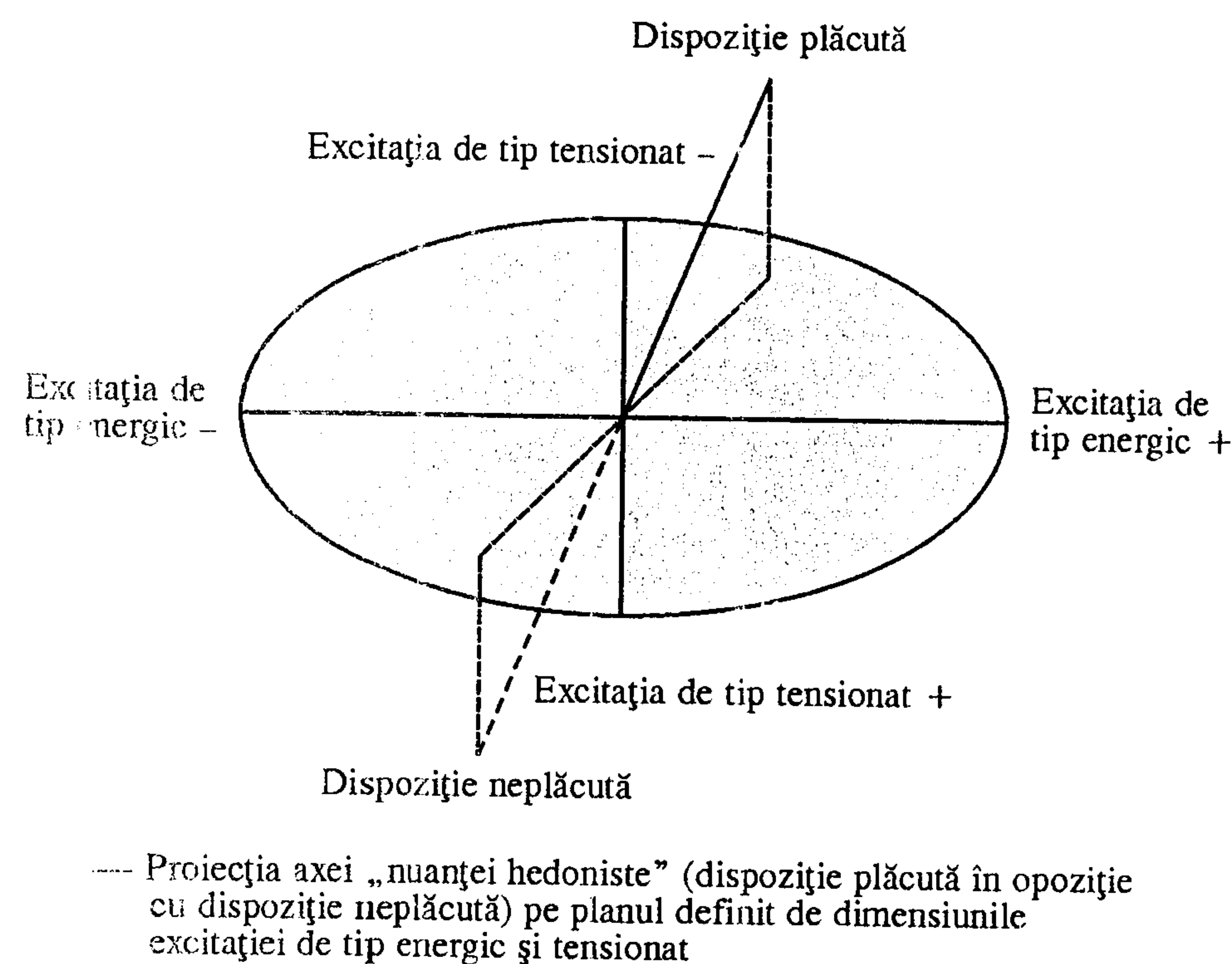

Figura 4.5. Un model tridimensional al dispozițiilor (Matthews et al., 1990)

perechi de stări opuse care sunt reciproc incompatibile (de exemplu, dispoziția plăcută și cea tristă). Cu toate acestea, stările de excitație de tip energic și cele de tip tensionat pot coexista – de exemplu, în situațiile care implică provocări, cum ar fi participarea la competiții sportive sau rostirea unui discurs în public (cf. Thayer, 1989). În studiile experimentale, se pare că sarcinile grele care trebuie să fie îndeplinite într-un interval redus, sub presiunea timpului, și care solicită memoria pe termen scurt impune ambele tipuri de excitație (Matthews, Campbell et al., 2002).

Schimmack și Grob (2000) sugerează că motivul discrepantei dintre cercetătorii americani și cei europeni este metodologic: europenii au înclinat mai mult către soluțiile factoriale oblice, cu axe corelate, pe când cercetătorii americani au preferat soluțiile ortogonale. În două studii care au folosit eșantioane de studenți americani, Schimmack și Grob (2002) au potrivit diferite modele de ecuații structurale la datele despre dispoziție. În ambele studii, un model tridimensional PAT (*Pleasure-Awake-Tension*) s-a dovedit foarte potrivit (plăcerea era corelată pozitiv cu starea de trezie și negativ cu tensionarea). Mai mult, gradul de adecvare a celor două modele bidimensionale era mult mai scăzut. Într-un studiu ulterior (Schimmack și Reisenzein, 2003) s-a efectuat un alt tip de test, pentru a vedea dacă dimensiunile energiei și tensiunii care apar la Thayer (1989) ar putea, de fapt, să fie reduse la amestecuri de activare generală și valența evaluării, așa cum pretind modelele bidimensionale. Raționamentul lor a fost că, dacă așa ar sta lucrurile, energia și tensiunea ar trebui să se coreleze pozitiv după ce variația asociată cu valența ar fi eliminată din ambele dimensiuni, deoarece partea fiabilă a restului variației din fiecare scală ar reflecta activarea. Ei au efectuat acest test, folosind tehnici de modelare cu ecuații structurale, și au descoperit că, în realitate, nu exista nici o corelare restantă între energie și tensiune, valența fiind controlată statistic. Și în acest caz, modelul bidimensional este considerat inadecvat pentru explicarea datelor: excitația asociată cu energia este diferită de excitația asociată cu tensiunea. Totuși, Schimmack și Grob (2000) atrag atenția asupra faptului că, dacă metoda cu trei dimensiuni poate fi superioară, nu se explică prin ele toată variația și poate fi nevoie de perfecționare. Ca și în cazul modelelor trăsăturilor, este în creștere consensul în privința naturii „super-factorilor” dispoziției (adică două sau trei dimensiuni) și rămâne un anumit grad de nesiguranță în privința modului în care ar trebui să arate o descriere mai detaliată.

Diferențierea emoțiilor negative

Modelele dimensionale ale dispozițiilor sunt zgârcite în privința afectelor negative, reducându-le la o unică dimensiune în modelul lui Watson și Tellegen (1985) sau la tensiune și dispoziție neplăcută în modelele tridimensionale (Matthews et al., 1990, Schimmack și Grob, 2000). Însă teoriile despre emoții propun adesea mai multe emoții „fundamentale” care includ diverse afecte negative. Oatley și Johnson-Laird (1996) arată că aproape întotdeauna teoreticienii emoțiilor consideră că teama, tristețea, furia și repulsia sunt categorii distincte. S-a manifestat interes și față de emoțiile „sociale” mai complexe, cum sunt rușinea, vinovăția și stinghereala. Cum putem pune de acord această viziune multiplă despre emotivitatea negativă cu modelele dimensionale ale dispozițiilor? O posibilitate este crearea unui model ierarhic, cum este cel al lui Watson și Clark (1997), cu toate că scalele lor pentru afectul „principal” nu corespund perfect cu cele ale teoriei emoțiilor fundamentale. De exemplu, furia este grupată cu repulsia și cu disprețul,

definind factorul ostilitate, care contribuie la afectul negativ general. În domeniul clinic, Bedford și Deary (1997) au arătat că datele din chestionare ar putea fi modelate cu un factor general de suferință, alături de doi factori de nivel inferior, anxietatea și depresia.

O altă posibilitate este înlocuirea dimensiunilor afective ample cu modele mai detaliate de emoții specifice. Lucrarea lui Spielberger despre stările de furie oferă un exemplu potrivit. Spielberger și colaboratorii săi (1983) au elaborat *State-Trait Anger Scale*, prin analogie cu STAI. Persoanele care au un nivel înalt de furie ca trăsătură percep o gamă mai largă de situații ca declanșatoare de furie și trăiesc forme mai intense ale stării de furie. Spielberger a fost interesat mai ales de modul în care furia, ca element al personalității de tip A, poate mări riscul de expunere la hipertensiunea cronică (vezi și capitolul 10). Într-adevăr, au fost raportate unele corelații între starea de furie și hipertensiune (vezi Spielberger *et al.*, 1991). Însă, spre deosebire de lucrările despre anxietate și performanță, cea mai constantă validitate a criteriilor a fost obținută cu o măsură suplimentară de tipul trăsăturilor, „furia în interior” (*Anger-In*), care se raportează la frecvența trăirii sentimentelor de furie, fără să fie manifestate (Spielberger *et al.*, 1991). „Furia în exterior” (*Anger-Out*) – frecvența comportamentelor agresive motivate de sentimente de furie – nu pare să prezică hipertensiune. Prin urmare, nu doar starea, ci și modul în care se manifestă ea ar putea fi importante în mediarea efectelor personalității asupra stării de sănătate. Astfel, un chestionar mai recent, *State-Trait Anger Expression Inventory* (STAXI – Forgays, Forgays și Spielberger, 1997; Spielberger *et al.*, 1999), deosebește trei factori ai stării de furie: senzația de furie (similară cu starea de furie în sine), dorința de manifestare a furiei – verbal (de exemplu, îți vine să urli) și dorința de manifestare a furiei – fizic (de exemplu, îți vine să pocnești pe cineva). Se presupune că punctajele mari la senzația de furie, cuplate cu punctaje mici la cele două manifestări ale stărilor de furie, trebuie să fie legate de hipertensiune.

Alt exemplu e oferit de cercetarea lui Endler (de exemplu, Endler *et al.*, 1991; Endler și Kocovski, 2001) legată de numeroasele dimensiuni ale anxietății. Spre deosebire de dimensiunile unice ale anxietății ca trăsătură și stare care apar la Spielberger (1966), Endler consideră că ambele aspecte ale anxietății sunt multidimensionale. Endler și colaboratorii săi (1991) au identificat patru fațete distincte ale anxietății ca trăsătură, legate de amenințările induse de evaluarea socială, pericolul fizic, situațiile echivoce și rutina zilnică, împreună cu două fațete ale stării de anxietate, cognitivă-îngrijorare și autonomă-emoție (vezi figura 4.6). Reacția în starea de anxietate depinde de potrivirea sau congruența dintre anxietate ca trăsătură și amenințarea situațională; de exemplu, anxietatea indusă de pericolul fizic moderează reacția la nivelul stării față de amenințările fizice.

În consecință, ca și în cazul măsurării trăsăturilor, s-ar putea să fie nevoie de niveluri diferite de analizare a stării, în funcție de contextul cercetării. Modelele bi- și tridimensionale justifică o mare parte din variația stărilor de spirit și oferă o schemă generală parcimonioasă care se pretează la evaluarea directă. În același timp, aceste modele nu explică deplin variația, cu toate că ar putea oferi un nucleu afectiv întregii game de stări emoționale (Reisenzein, 1994). În unele structuri de cercetare s-ar putea să fie urmărită concentrarea mai atentă asupra unor afecte specifice, cum sunt furia (Spielberger *et al.*, 1999) și anxietatea (Endler și Kocovski, 2001). De asemenea, este loc și pentru alte modele ierarhice, care să deosebească acele construcții afective principale, strict definite, de construcțiile secundare, ample, cum sunt afectul pozitiv și cel negativ. Aceste încercări au fost frânate de nepriceperea la sondarea construcțiilor afective; cu alte cuvinte, cei

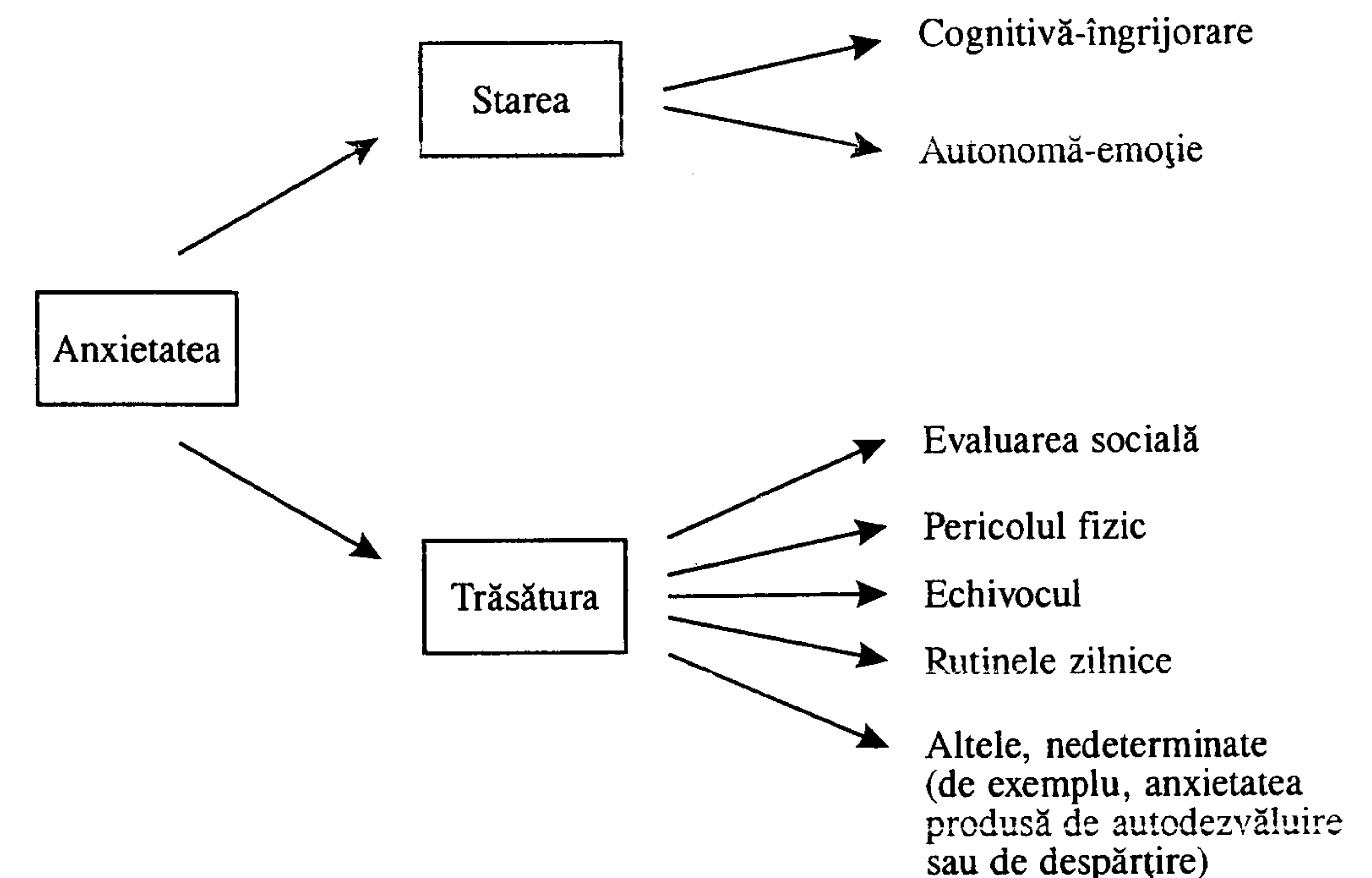

Figura 4.6. Un model multidimensional stare-trăsătură al anxietății (Endler și Kocovski, 2001)

care efectuau analiza factorială au fost, adesea, foarte neglijenți în sondarea altor stări temporare decât a descriptorilor elementari ai dispoziției. Să luăm un exemplu: s-ar putea să existe stări care au o natură eminent socială și acestea ar trebui să fie sondate separat de dispozițiile de bază (Sjoberg *et al.*, 1979). Acești autori au considerat că furia și ostilitatea se leagă de domeniul social. Alte construcții ale „stării sociale” ar putea include dominarea-supunerea, încrederea și iubirea, alături de „emoțiile sociale”, cum ar fi vinovăția. O altă problemă legată de sondare este modul cum se face deosebirea între aspectele motivaționale și cognitive ale stării și dispoziție, problemă de care ne vom ocupa în secțiunea următoare.

Validitatea scalelor dispozițiilor

Antecedentelor dispozițiilor le-a fost dedicat un mare număr de studii, acestea, așa cum specifică al patrulea criteriu al lui Zuckerman (1976), fiind esențiale pentru stabilirea validității stărilor. O trecere în revistă completă a acestor studii nu se încadrează în obiectivele lucrării de față (vezi Thayer, 1989; Matthews, 1992; Parkinson *et al.*, 1996), însă vom sublinia unele dintre principalele rezultate. Predomină două metode. Prima se bazează direct pe efectuarea unor studii experimentale în care subiecții sunt expuși la un anumit eveniment periculos sau plăcut și se evaluează modificarea dispoziției care rezultă din aceasta. A doua metodă este mai naturalistă, prin faptul că dispozițiile pot fi măsurate în contextele obișnuite și apoi legate de evenimentele zilnice. Subiecților li se poate cere să țină timp de câteva săptămâni un jurnal în care să noteze dispozițiile și evenimentele remarcabile sau li se poate da un ceas ce este reglat să le amintească la intervale aleatorii să-și noteze dispoziția și activitatea din acel moment (Diener și Larsen, 1984; vezi Watson, 2000, pentru o trecere în revistă).

Deosebit de impresionante sunt dovezile despre dimensiunile excitației de tip energic și de tip tensionat cu care operează Thayer (1989, 1996, 2001). Ambele dimensiuni se corelează cu indicii excitației autonome (Thayer, 1978). Tabelul 4.1 prezintă câteva tipuri de factori care influențează aceste elemente ale dispoziției în studiile experimentale, sau care se leagă de dispoziție în studiile bazate pe jurnalele personale. Exercițiile fizice moderate sunt, poate, cea mai simplă modalitate de a crește nivelul excitației de tip energic (Thayer, 2001 ; Valentine și Evans, 2001). Alte manipulări par să influențeze în principal „nuanța hedonistă”. De exemplu, Gendolla și Krusken (2001) au arătat că atât manipularea muzicală (o bucată tristă interpretată la violoncel, spre deosebire de o piesă optimistă și ușoară), cât și inducerea dispoziției pe baza imaginării unor scenarii pozitive și negative au influențat punctajul pe scala „nuanței hedoniste” din UMACL (Matthews *et al.*, 1996). Influențele neurologice asupra dispoziției sunt demonstrate de studii despre medicamente, cu toate că, adesea, este greu de trasat harta stărilor subiective pe sistemele cerebrale specifice (Thayer, 1989, 1995).

Tabelul 4.1. Exemple ale marii varietăți a factorilor legați de modificările excitației de tip energic și de tip tensionat

Tipul de factor	Exemple	Energie	Tensionare
Substanță toxică	Cafeină	Ridică	Deloc sau ridicată
	Nicotină	Ridică	Scăzută
Ritmul biologic	Momentul zilei	Nivel maxim la amiază	Efect redus
	Ciclul menstrual	Rezultate complexe	Ridică în faza premenstruală
Exerciții fizice	Înot	Ridică	Scăzută
	Cântat		
Autosugestii	Tehnica Velten Hipnoză	Modificarea dispoziției depinde de sugestiile respective	
Întâmplări din viața de toate zilele	Evenimente sociale	Ridică	Efect redus
	Certuri	Scăzută	Ridică

Notă : Vezi Clark și Watson (1988), Matthews (1988), Thayer (1989), Matthews și Ryan (1994), Quinlan *et al.* (2000) și Valentine și Evans (2001), pentru referințe despre studii specifice.

Condițiile medicale au și ele influențe importante asupra dispoziției. Deary și colaboratorii săi au oferit unele dovezii biologice despre validitatea dimensiunilor dispoziției, pe baza unei manipulări experimentale intense. Ei au arătat, în trei studii (Hepburn *et al.*, 1995 ; Gold *et al.*, 1995), că inducerea experimentală la subiecți, în condiții de laborator, a hipoglicemiei poate mări excitația de tip tensionat, reducând-o simultan pe cea de tip energic. Gold și colaboratorii săi au arătat, de asemenea, o reducere a „nuanței hedoniste”. Acești cercetători au sugerat că excitația de tip energic este diminuată de reducerea disponibilității glucozei în cortexul cerebral și că excitația de tip tensionat ar putea fi produsă de efectul hipoglicemiei asupra funcției autonome centrale și de rezultatul lui, eliberarea de adrenalină. Această ultimă ipoteză a fost sprijinită de rezultatele unui studiu controlat pe subiecți cărora le fuseseră extirpate glandele suprarenale, astfel încât nu putea fi eliberată adrenalină în urma excitației autonome centrale indusă de hipoglicemie. La aceste persoane a apărut o creștere a excitației de tip tensionat, dar s-a

constatat scăderea prevăzută a excitației de tip energic (Hepburn *et al.*, 1996). Al treilea studiu (McCrimmon, Frier și Deary, 1999) a arătat că modificarea dispoziției indusă de hipoglicemie a dus la aprecieri negative ale evenimentelor din viață, demonstrând relația reciprocă dintre dispoziții și constituentele cunoașterii. O altă serie de dovezi despre influențele biologice asupra dispozițiilor sunt oferite de studii despre perturbarea somnului, care tinde să scadă excitația de tip energic și „nuanța hedonistă” și să crească excitația de tip tensionat (Martin *et al.*, 1996 ; Martin *et al.*, 1997). Pe baza datelor psihofiziologice, Martin și colaboratorii săi (1997, p. 1600) au tras concluzia că „modificările «nuanței hedoniste» și ale excitației de tip tensionat ar putea fi mediate în mod automat, în vreme ce modificările excitației de tip energic se datorează excitației corticale”.

Influențele cognitive asupra dispoziției sunt demonstrate mai direct prin modificarea dispoziției în urma sugestiei verbale. Există mai multe tehnici eficiente pentru inducerea dispozițiilor pozitive sau negative (pentru o trecere în revistă, vezi Gerrards-Hesse, Spies și Hesse, 1995). De exemplu, tehnica Velten îi cere subiectului să citească cu voce tare propoziții care evocă dispozițiile, cum ar fi „E bine să fii în viață”, „Viitorul meu este atât de strălucitor, încât trebuie să-mi pun storiuri” sau „Aș vrea să pot fi eu însumi, dar nimeni nu mă place când sunt așa”. Datele corelaționale au arătat și ele asocieri între dispoziții și constituentele cunoașterii. În trei studii, Matthews și Falconer (2000, 2002) și Matthews *et al.* (2000) au constatat că fiecare factor al stării se leagă de mai multe variabile cognitive independente, printre care : cele pentru implicare în îndeplinirea sarcinii, nivel înalt de concentrare asupra muncii și nivel scăzut al evitării ; cele pentru suferință, muncă grea, aprecierea amenințării și concentrarea asupra emoțiilor ; cele pentru îngrijorare, nivel înalt al concentrării asupra emoțiilor și nivel scăzut al evitării. Dispozițiile obișnuite reflectă, probabil, un amestec de influențe biologice, cognitive și sociale. În general, datele sunt compatibile în linii mari cu teoria lui Thayer că dispozițiile se bazează pe sisteme biocomportamentale ample, integrate, însă factorii cognitivi și sociali au efecte moderatoare importante.

Dispoziția a fost validată, în principal, ca variabilă dependentă. Totuși, apar din ce în ce mai multe dovezi despre efectele dispoziției asupra comportamentului, implicând faptul că dispoziția poate media efectele personalității și ale factorilor ambientali, în mod compatibil cu modelul trăsătură-stare. Dovezile sunt cele mai clare în studiile despre performanță. Dispozițiile de fericire și deprimare sunt asociate cu variate tendințe congruente cu dispoziția ale memoriei și judecății, cum ar fi faptul că ne amintim mai ușor informațiile al căror conținut afectiv se potrivește cu dispoziția noastră (Bower și Forgas, 2000). Efecte congruente cu dispoziția sunt constatate atât în cazul dispozițiilor care se produc firesc, cât și al celor induse experimental. Matthews, Pitcaithly și Mann (1995) raportează date care sugerează că dimensiunea „nuanța hedonistă”/farmecul se leagă de tendința congruentă cu dispoziția în mai mare măsură decât energia sau tensionarea. Energia este asociată cu creșterea performanței în îndeplinirea unor sarcini care cer foarte multă atenție (Matthews și Davies, 1998, 2001), demonstrând că dispoziția poate să afecteze eficiența generală a prelucrării informațiilor și să influențeze calitativ procesarea lor, prin fenomenul de congruență cu dispoziția. Invers, efectele nocive ale stării de anxietate sunt bine cunoscute, cu toate că ele par să se lege de stările de îngrijorare, nu de tensiune sau de afectul negativ în sine (Zeidner, 1998).

Dincolo de dispoziție : domenii suplimentare ale stărilor

Nu este un lucru neobișnuit ca persoanele implicate în cercetarea legată de stări să depășească în elaborarea scalelor limitele stricte ale dispoziției și afectului. De exemplu, Watson și Clark (1997) consideră „atenția” ca una dintre cele trei fațete ale afectului pozitiv, cu toate că „a fi atent” se referă la o stare cognitivă, nu la un afect, cum ar fi fericirea. Totuși, alți cercetători au investigat stările cognitive pornind de la ideea că ele reflectă o sferă sau o zonă de experiență distinctă. Stările motivaționale ar putea fi și ele importante, cu toate că au fost destul de neglijate, preferându-se construcțiile legate de trăsături, cum este satisfacerea trebuințelor. Într-adevăr, există de multă vreme concepția că activitățile mentale pot fi împărțite în trei componente : afect (și emoții), motivație (sau „volițiune”) și cunoaștere (sau gândire). Psihologii scoțieni din secolul al XIX-lea, cum ar fi Alexander Bain, au jucat un rol principal în dezvoltarea acestei „trilogii a minții” (pentru treceri în revistă ale impactului pe care l-a avut în epoca modernă, vezi Hilgard, 1980, și Mayer, Frasier Chabot și Carlsmith, 1997). Trilogia poate oferi o schemă apriorică pentru sondarea stărilor temporare, diferențiind dispozițiile ca stări afective de stările motivaționale și de cele cognitive.

Aspectele cognitive ale stării

Cei care se ocupă de cercetarea legată de anxietate sunt conștienți de multă vreme de faptul că stările de anxietate au și componente cognitive, și componente afective. Morris și Liebert (1969) au împărțit itemii de anxietate în cei asociați cu starea cognitivă a îngrijorării și cei legați de starea afectivă de tensiune. Itemii de îngrijorare preziceau mai bine perturbarea performanței decât itemii de tensiune. Așa cum vom arăta mai detaliat în capitolul 12, este posibil ca îngrijorarea, dar nu și tensiunea să se asocieze cu o distragere a atenției sau a efortului de la sarcina îndeplinită în acel moment și îndreptarea ei către procesele asociate cu gândurile îngrijorătoare. Endler și colaboratorii săi (1991) au raportat analize factoriale de mare amploare ce confirmă existența a două dimensiuni ale stării de anxietate, pe care le numesc cognitivă-îngrijorare și autonomă-emoție. Componentele cognitive ale stării de anxietate pot fi împărțite mai departe. Ca parte a unui program extensiv de cercetare despre anxietatea legată de testare, Sarason și colaboratorii săi (de exemplu, Sarason *et al.*, 1995) au creat un instrument de măsurare a stării pentru gândurile interferente, numit *Cognitive Interference Questionnaire* (CIQ). CIQ evaluează frecvența cu care subiectul se gândește la testul pe care îl efectuează și la problemele personale și tendința generală de a-și pierde șirul gândurilor.

CIQ este un prototip de instrument de măsurare a stării cognitive. Orice aspect cognitiv exprimă o situație bine definită care, datorită specificității ei, nu trebuie să fie considerată „stare” conform definiției date anterior. CIQ încearcă să evalueze frecvența globală a aspectelor cognitive care pot distra atenția. Aceasta deoarece Sarason crede că frecvența globală a interferenței cognitive este un atribut general al modului în care funcționează subiectul în plan psihologic, ce se leagă de criterii importante, cum sunt performanța la testare. Din acest unghi de abordare, conținutul detaliat al aspectelor cognitive ale subiectului poate avea o importanță mai mică sau poate fi ignorat. Utilitatea

construcției legate de stare este demonstrată de dovezile pozitive care leagă interferența cognitivă de perturbarea obiectivă a performanței (Sarason *et al.*, 1995 ; Zeidner, 1998 ; vezi capitolul 12).

Există scale care evaluează alte atribute ale aspectelor cognitive ale subiecților. Heatherton și Polivy (1991) au elaborat un instrument de măsurare a stării pentru stima de sine, credințele subiectului despre propria valoare și competență. Instrumentul creat de ei are trei subscale cu coerență internă, intercorelate, pentru stima de sine legată de performanță, de funcționarea în plan social și de aspect. Studii experimentale au arătat că scalele erau sensibile într-o măsură corespunzătoare la manipulări de tipul trăirii unui eșec indus în mod experimental. Alt exemplu este instrumentul de măsurare a stării creat de Sedikides (1992) pentru conștiința de sine ; gradul în care atenția subiectului se concentrează asupra proceselor interne legate de sine, în opoziție cu stimulii externi. Așa cum vom vedea în capitolul 9, conștiința de sine ca trăsătură este o construcție importantă pentru cercetarea legată de stres. Desigur, nu putem presupune că instrumentele de măsurare a stării cognitive oferă o evaluare nemijlocită a prelucrării informațiilor. Ele depind de introspecție și, ca atare, sunt expuse la parțialitate. Cu toate acestea, dacă acordăm multă atenție validării empirice și dezvoltării teoretice, le-am putea folosi ca indici ai construcțiilor de la bază, așa cum putem folosi instrumentele de măsurare a trăsăturilor fără să presupunem neapărat că autodescrierile subiecților sunt conforme cu realitatea (Cattell, 1973 ; Matthews *et al.*, 2002).

Stările subiective și „trilogia minții”

Matthews (Matthews *et al.*, 1999 ; Matthews, Campbell și Falconer, 2001 ; Matthews, Campbell *et al.*, 2002) a folosit trilogia minții ca bază pentru construirea modelelor actuale ale stărilor de spirit, sondând construcțiile motivaționale și cognitive în contextul cadrelor în care acționează oamenii. Construcțiile trebuiau să fie „stări” pure – cu alte cuvinte, calități ale experienței generalizate și răspândite –, și nu anumite credințe sau scopuri. Analizele factoriale preliminare au identificat unsprezece factori „principali” puternici, definiți prin informații la nivelul itemilor ; fiecare dintre ei a fost legat de unul (și numai unul) dintre cele trei domenii definite de trilogie. Pe lângă cele trei dimensiuni fundamentale ale dispoziției (Matthews *et al.*, 1990), au fost obținute două dimensiuni ale motivației și șase dimensiuni ale cunoașterii. *Dundee Stress State Questionnaire* (DSSQ – Matthews *et al.*, 1999) evaluează aceste dimensiuni, cu un grad înalt de fiabilitate. Dimensiunile principale au fost corelate între ele și analizele factoriale de nivelul doi au identificat trei factori de rang superior, numiți „implicarea în îndeplinirea sarcinii”, „suferința” și „îngrijorarea”. Tabelul 4.2 arată în ce mod factorii principali ai stărilor au definit aceste complexe mai ample de stări subiective. Soluția factorială s-a dovedit solidă în cazul informațiilor obținute înainte și după efectuarea testului, la eșantioanele de studenți și de alte categorii de subiecți, la eșantioanele de englezi și de nord-americani (Matthews *et al.*, 2002).

Studii experimentale au arătat că factorii stărilor erau sensibili la diferiți factori de stres. De exemplu, monotonia continuă reduce gradul de implicare în îndeplinirea sarcinii, munca grea provoacă suferință, iar eșecul pare să mențină îngrijorarea (Matthews și Desmond, 2002 ; Matthews *et al.*, 2002). Matthews și colaboratorii săi (2002)

Tabelul 4.2. Trei factori secundari evaluați de Dundee Stress State Questionnaire (DSSQ)

Implicarea în îndeplinirea sarcinii	Suferința	Îngrijorarea
Excitație de tip energie	Excitație de tip tensionat	Conștiință de sine
Motivație dată de interes	Nivel redus al „nuanței hedoniste”	Nivel redus al stimei de sine
Motivație dată de succes	Nivel redus al încrederii/controlui perceput	Interferență cognitivă (legată de îndeplinirea sarcinii)
Concentrare		Interferență cognitivă (fără legătură cu îndeplinirea sarcinii)

Notă: Unele scale principale au încărcări suplimentare, minore, pe alți factori secundari.
Sursa: Matthews și Campbell (1998), Matthews, Campbell *et al.* (2002)

sugerează că factorii reprezintă temele tranzacționale dominante din cadrul de activitate. Implicarea în îndeplinirea sarcinii (incluzând afect pozitiv) ar putea indica angajarea în efort, suferința (incluzând afect negativ) s-ar putea lega de supraîncărcarea la nivel cognitiv, iar îngrijorarea ar putea fi un semn al autoreflexării. În sprijinul acestor idei, Matthews, Campbell și colaboratorii lor (2002) au arătat că, la eșantioanele profesionale, reacția la nivelul stării era legată în mod sistematic de strategiile de apreciere și de soluționare a problemelor la locul de muncă. De exemplu, o ambianță de lucru favorabilă ridică gradul de implicare în îndeplinirea sarcinii, în vreme ce munca grea și soluționarea problemelor concentrată asupra emoțiilor erau asociate cu suferința.

Soluția cu trei factori pe care au găsit-o Matthews, Campbell și colaboratorii lor (2002) este atractivă, deoarece se construiește pe baza concepțiilor curente despre stări și le extinde. „Implicarea în îndeplinirea sarcinii” și „suferința” au un anumit grad de asemănare cu afectul pozitiv și cel negativ și există tendința de aliniere a acestor factori cu dimensiunile energiei și tensiunii care apar la Thayer (2001). Totuși, definițiile factorilor arată că, la acest nivel superior, ei nu sunt factori puri ai dispozițiilor, ci combină dispoziția cu aspecte din planurile cognitiv și motivațional. Deosebirea dintre factorii „suferință” și „îngrijorare” corespunde contrastului care apare în cercetarea legată de anxietate între emoția anxioasă și îngrijorare (Zeidner, 1998), ce s-a dovedit a fi o distincție fundamentală. Factorul „îngrijorare” este definit doar prin dimensiuni cognitive principale și e, în mare măsură, independent de dispoziție: nici modelele bidimensionale ale dispoziției, nici cele tridimensionale nu au reușit să redea acest element important al experienței subiective. Prin urmare, modelul cu trei factori al stărilor de rang superior reprezintă cea mai cuprinzătoare încercare de a descrie universul complet al stărilor subiective, cu toate că și el este limitat, prin faptul că neglijează stările „sociale” de tipul dominare-supunere. Este nevoie de alte cercetări pentru a stabili dacă există factori ai stărilor specific sociali sau factorii existenți ai stărilor au și fațete sociale.

Pe scurt, cercetarea legată de dispoziții și de stările subiective oferă un set din ce în ce mai diferențiat de dimensiuni ale dispozițiilor care pot fi legate de trăsături. Cele mai reduse modele nu disting decât două dimensiuni: energia și tensionarea (Thayer, 1996) sau afectul pozitiv și afectul negativ (Watson, 2000). Alte lucrări sugerează diverse perfecționări. S-ar putea să existe trei dimensiuni fundamentale ale dispozițiilor, farmecul fiind diferențiat de cele două dimensiuni ale lui Thayer (1996; Schimmack și Grob, 2000). Este posibil ca dispozițiile să fie doar o sferă din universul mai larg al stărilor

subiective, incluzând stările motivaționale și cognitive, îmbinându-se în jurul dimensiunilor „implicarea în îndeplinirea sarcinii”, „suferința” și „îngrijorarea” identificate de Matthews și colaboratorii săi (1999, 2002). În secțiunea următoare vom vedea că majoritatea studiilor legate de stări se bazează pe modelele bidimensionale. Însă interesul față de celelalte variante este în creștere.

Trăsături și stări: studii empirice

Dacă dispozițiile sunt intrinsec schimbătoare, ar putea părea că trăsăturile de personalitate nu pot fi legate strâns de dispoziție. Însă diferențele individuale ale dispozițiilor oferă un bun exemplu de influență a cumulării datelor, așa cum am arătat în capitolul 2. Cu toate că dispozițiile variază considerabil de la o zi la alta, se pare că oamenii au diferite niveluri tipice sau de bază ale dispozițiilor. În jurul cărora fluctuează dispozițiile de moment (Diener și Larsen, 1984). Watson (2000) a arătat că, dacă se calculează dispoziția medie pe o perioadă de două săptămâni, această valoare are un indice de corelare de 0,8 cu dispoziția medie pe următoarele două săptămâni, cu toate că indicele de corelare între valorile zilnice ale dispozițiilor este doar 0,4. Cu cât crește numărul zilelor la cumulara valorilor dispozițiilor, cu atât este mai mare corelarea testare – repetarea testării. Watson (2000) a recurs și la o trecere în revistă a studiilor despre stabilitatea dispoziției tipice pe perioade lungi, trăgând concluzia că stabilitatea pe termen lung (de la șase luni până la șapte ani și jumătate) se înscrie în mod caracteristic în gama 0,35-0,55. Cu alte cuvinte, dispoziția caracteristică are o stabilitate apreciabilă, cu toate că într-o măsură mai mică decât trăsăturile, iar în aceste intervale la mulți subiecți se modifică substanțial nivelurile caracteristice ale afectelor. Caseta 4.1 prezintă o lucrare despre starea de bine subiectivă care a arătat în ce mod nivelul global de satisfacție și fericire în viață este influențat de personalitate. Prin urmare, putem căuta corelațiile dintre trăsături și evaluările momentane ale dispoziției într-un anumit cadru, ca și acelea cu dispoziția caracteristică.

Caseta 4.1: Secretele fericirii: starea de bine subiectivă

Subjective Well-being (SWB) se referă la mulțumirea generală a oamenilor față de propria existență, incluzând componente ale evaluării cognitive a satisfacției în viață, un nivel înalt al emoțiilor plăcute și un nivel scăzut al emoțiilor negative (pentru o trecere în revistă, vezi Diener *et al.*, 1999). Pentru cercetarea amplă au fost folosite diverse scale fiabile de autodescriere legate de starea de bine, pentru a investiga sursele fericirii pe tot parcursul vieții. Diferențele individuale din SWB au un grad moderat de stabilitate în timp, cu toate că e mai mic decât în cazul trăsăturilor (indicele tipic de stabilitate pe o perioadă de zece ani este aproximativ 0,4). Mai multe serii de dovezi sugerează că SWB este mai mult decât o simplă evaluare a împrejurărilor din viața de toate zilele. De exemplu, factorii demografici și circumstanțele exterioare nu joacă decât un rol minor în SWE. Chiar și banii și statutul de angajat în muncă au, adesea, un efect redus, deși se pare că persoanele materialiste au nevoie să fie bogate pentru a fi fericite (Diener și Biswas-Diener, 2002). SWB tinde, de asemenea, să arate valori mai reduse la națiunile subdezvoltate, însă perioadele de recesiune și de avânt economic din țara respectivă au un efect

reduc. Invers, personalitatea joacă un rol principal în SWB. O metaanaliză (DeNeve și Cooper, 1998) a descoperit că nivelul scăzut al nevrozismului prezicea cel mai bine SWB, însă, așa cum ne putem aștepta de la studiile despre personalitate prezentate în acest capitol, trăsăturile se leagă în mod diferit de componentele SWB. De exemplu, atât extraversiunea, cât și amabilitatea se leagă foarte puternic de componenta lui pozitiv-afectivă. Baza inerentă a SWB este confirmată de studii de comportament și genetice, care sugerează că o parte substanțială din SWB – sau, cel puțin, componentele ei stabile în timp – poate fi ereditară (Lucas și Diener, 2000).

Faptul că personalitatea are efecte substanțiale asupra stării de bine subiective nu înseamnă că oamenii nu pot lua măsuri pentru a-și crește gradul de fericire ca trăsătură. Așa cum am arătat anterior, Thayer (1996, 2001) a oferit niște indicații pentru îmbunătățirea dispoziției; aplicarea sistematică a acestor tehnici atrage beneficii durabile. În aceeași linie, Larsen și Buss (2002) au rezumat metodele de creștere a gradului de fericire, după cum urmează:

1. *Petreceți timp împreună cu alții, în special prieteni, rude și persoana iubită.* Interacțiunea socială este, în mod caracteristic, un factor de îmbunătățire a dispoziției;
2. *Căutați în muncă aspecte care vă pun forțele la încercare și care vi se par pline de sens.* Activitatea ce vă pune la încercare, însă în limitele capacității pe care o aveți, este extrem de satisfăcătoare;
3. *Căutați moduri de a-i ajuta pe ceilalți.* Ajutorul acordat altora crește nivelul stimei de sine și abate gândurile de la problemele personale;
4. *Desfășurați în timpul liber activități plăcute.* Este benefic să vă faceți timp pentru activități care vă pasionează sau pe care le preferați;
5. *Mențineți-vă în formă.* Numeroase studii empirice au dovedit că mișcarea îmbunătățește nu numai starea sănătății, ci și bunăstarea mentală;
6. *Fiți organizat, dar rămâneți deschis la experiențe noi.* Viața necesită un anumit grad de organizare, dar este important, de asemenea, să fiți flexibil și spontan atunci când împrejurările o permit;
7. *Fiți optimist.* Concentrarea atenției asupra părții pozitive a vieții crește gradul de fericire;
8. *Nu lăsați lucrurile să devină disproporționate.* Persoanele fericite sunt capabile să facă un pas înapoi și să privească lucrurile în context, ceea ce ușurează tratarea constructivă a problemelor.

Este adevărat, probabil, și faptul că personalitatea influențează ușurința cu care putem aplica aceste strategii; de exemplu, optimismul și păstrarea proporțiilor s-ar putea să nu vină de la sine la o persoană cu un nivel înalt al lui N. Totuși, cercetările rezumate de Larsen și Buss (2002) sugerează că eforturile de acest tip vor schimba lucrurile pentru multă lume.

În reacția legată de dispoziție, în anumite condiții, pot fi implicate numeroase trăsături de personalitate. De exemplu, optimismul-pesimismul sunt asociate cu dispoziția în împrejurările ce presupun un mare efort (Helton *et al.*, 1999), iar căutarea senzațiilor prezice măsura în care plăcerile fizice zilnice (cum sunt hrana și relațiile sexuale) duc la un nivel mai înalt de satisfacție (Oishi, Schimmack și Diener, 2001). Trăsăturile care sunt legate de un context specific prezic, adesea, cel mai bine dispoziția în acel context; de exemplu, vulnerabilitatea la stresul asociat cu șofatul prezice dispoziția în timpul șofatului mai bine decât trăsăturile generale (Dorn și Matthews, 1995). Totuși, în acest capitol ne vom concentra asupra trăsăturilor ample ale modelului cu cinci factori (*Five Factor Model* – FFM).

Cele două trăsături ample care ne așteptăm să se lege cel mai strâns de dispoziție sunt nevrozismul (N) și extraversiunea (E). Așa cum am arătat în capitolul 1 (vezi tabelul 1.6), cele mai multe dintre trăsăturile mai restrânse legate de factorul amplu N sunt asociate cu stări afective neplăcute, cum sunt anxietatea, depresia, tensiunea, proasta dispoziție etc. Conținutul afectiv al lui E este mai puțin izbitor, dar unele dintre trăsăturile restrânse care contribuie la construcție, cum ar fi lipsa de griji, vioiciunea și dinamismul, au conotații de afect pozitiv și de energie. Costa și McCrae (1992) au inclus în mod explicit „emoțiile pozitive” printre fațetele scalei de extraversiune din NEO-PI-R (vezi tabelul 1.7). La fel, Nemanick și Munz (1997) au arătat că trăsăturile PA și NA au putut fi modelate ca variabile de personalitate distincte care au mediat efectele lui E și N asupra dispoziției. Unii autori au argumentat că dispoziția și personalitatea s-ar putea lega de structuri cerebrale comune. De exemplu, Thayer (1989) sugerează că E și excitația de tip energic sunt asociate cu un sistem de excitație comun, iar lucrurile stau la fel și în cazul lui N și al excitației de tip tensionat. Teoria personalității formulată de Gray (1991) pare să sugereze că extraversiunea se poate lega de dispoziția pozitivă, în vreme ce nevrozismul ar trebui să se lege de dispoziția negativă. Aceste idei reprezintă progrese ale teoriilor psihobiologice despre personalitate, pe care le vom discuta detaliat în capitolul 7.

Studii corelative : extraversiunea și nevrozismul

Asocierile dintre E, N și dispoziție au fost obiectul a numeroase studii. Nimeni nu contestă faptul că N este asociat permanent cu un nivel mai înalt de tensiune/afecte negative, în vreme ce E se leagă de un nivel mai înalt de energie/afecte pozitive (Emmons și Diener, 1986; Thayer, 1989; Watson, 2000). În plus, extravertiții tind să aibă dispoziții mai plăcute, iar cei cu punctaje mari la nevrozism sunt înclinați către dispoziții neplăcute (Matthews, Jones și Chamberlain, 1990; Williams, 1989). Au existat dispute pe tema specificității acestor asocieri trăsătură-stare. Uneori, N se leagă de un nivel redus de afect pozitiv, iar E de un nivel redus de afect negativ (Vittersø, 2001; Yik și Russell, 2001). Înclinația mai mare a subiecților cu un nivel înalt al lui N către dispoziții negative face parte dintr-o susceptibilitate generală la simptomele de stres, prezentate pe larg în capitolul 9. Dată fiind corelarea strânsă dintre N și anxietatea ca trăsătură, corelarea dintre trăsătura și starea de anxietate ar putea reflecta și vulnerabilitatea la stres a subiecților cu un nivel înalt al lui N.

Tabelul 4.3 prezintă câteva exemple de studii despre E, N și dispoziție, folosind o varietate de instrumente, și ambele evaluări ale dispoziției, bi- și tridimensionale (Matthews și Gilliland, 1999). Studiile sunt împărțite în două grupe: cele în care participanții nu au făcut altceva decât să completeze chestionare și cele în care mediul a fost controlat în mod experimental, ca parte a inducerii dispoziției, sau studii ale performanței. Studiile efectuate de Watson și Clark (1992) și Meyer și Shack (1989) au arătat corelații E-PA și N-NA până la 0,6 sau în jurul acestei valori, sugerând un grad înalt de suprapunere între construcțiile trăsăturilor și stărilor înrudite. Acești autori au afirmat că N și E sunt, în esență, dimensiuni legate de afect, care ar trebui să fie rebotezate „emotivitate negativă” și, respectiv, „emotivitate pozitivă”. Totuși, studiile efectuate în medii controlate, în laborator, urmărind îndeplinirea sarcinii, arată corelații între trăsătură și stare

de o valoare considerabil mai mică. De exemplu, în studiile efectuate de Matthews și colaboratorii săi (1990, 1999, 2002), corelația N-TA este consecvent în jurul valorii de 0,25, iar corelația E-PA nu a depășit 0,13.

Tabelul 4.3 Date din studii ilustrative pentru personalitate și dispoziție

Studiul	n	Eșantionul	Scala	Energie (PA)		Tensiune (NA)		„Nuanța hedonistă” (fericire)	
				N	E	N	E	N	E
<i>Studii bazate pe chestionare</i>									
Costa și McCrae (1980)	575	Comunitate	EPI PAS/NAS	-11**	16**	35**	-01	-	-
Emmons și Diener (1986)	72	Studenti	EPI ACL	-02	34**	32**	24**	-	-
Meyer și Shack (1989)	231	Studenti	EPQ ACL	-19*	50**	54**	-11	-	-
Watson și Clark (1992)	532	Studenti	NEO-PI PANAS	-25**	62**	52**	-21**	-	-
<i>Studii bazate pe situații controlate în mod experimental</i>									
Larson și Ketelaar (1990) ¹	70	Studenti	EPQ ACL	-03	10	29**	-12	-	-
Adams și Gurevici (1997) ²	578	Studenti	EPI UMACL	-20**	18**	26**	-08	-27**	24**
Matthews, Jones et al. (1990a)	158	Studenti	EPI UMACL	-25**	13	23**	-15	-24**	12
Matthews et al. (1999) ²	636	Studenti	EPQ-R UMACL	-06	10*	27**	-18**	-20**	18**
Matthews et al. (în curs de apariție) ²	328	Profesii	EPQ-R UMACL	-22**	11	27**	-11	-18**	07

Note: 1. Inducerea unei dispoziții neutre.

2. Date reanalizate.

ACL = lista de control a adjectivelor, nepublicată. Coeficienții de corelare înmulțiți cu 100, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$ NEO-PI = *NEO Personality Inventory*; PA = afect pozitiv; NA = afect negativ; EPI = *Eysenck Personality Inventory*; EPQ(-R) = *Eysenck Personality Questionnaire (Revised)*; PAS = scala afectelor pozitive; NAS = scala afectelor negative; PANAS = schema afectelor pozitive și negative; UMACL = *UWIST Mood Adjective Checklist*.

Ce anume explică aceste discrepanțe? Dorn și Matthews (1995) sugerează că există doi factori care ar putea influența mărimea corelațiilor dintre personalitate și dispoziție. În primul rând, cu cât este mai mic cadrul temporal în care este evaluată dispoziția, cu atât e mai scăzut gradul de corelare între personalitate și dispoziție (Watson, 2000). Studiile în care apar corelări puternice între E-PA și N-NA (de exemplu, Watson și Clark, 1992) sunt cele ce au folosit cadre temporale mari sau au cerut o evaluare a dispoziției caracteristice de tipul trăsătură. Însă evaluările de tipul trăsătură implică și riscul unor produse artificiale, din cauza naturii retrospective a descrierii, incluzând dispozițiile din momentul descrierii, așteptările și prejudecățile asociate cu personalitatea (Fisher, 2002). În special amintirile fericite le sunt mai accesibile extravertiților decât introvertiților, în vreme ce amintirile negative apar mai ușor la subiecții nevrotici (Mayo, 1989).

Lăsând la o parte produsele artificiale, folosirea unui cadru temporal mai larg ar putea, în realitate, să cumuleze datele despre dispoziții, ducând la o estimare mai apropiată de cea a trăsăturilor, care ar trebui să se coreleze mai strâns cu personalitatea decât un indice al stării. Watson (2000) raportează un studiu în care 379 de subiecți studenți au oferit fiecare cel puțin treizeci de evaluări ale dispozițiilor zilnice. Ei au evaluat aceste dispoziții seara, astfel încât valorile nu se bazează pe dispoziția reală din momentul respectiv, însă au oferit indicii mai bune despre stările de spirit decât o evaluare a senzațiilor „tipice”. S-a făcut o medie a evaluărilor, pentru a obține un punctaj mediu zilnic la PA și NA. Corelația dintre NA și N a fost 0,43 (18% din variație), iar cea dintre PA și E a fost 0,36 (13% din variație). Aceste asocieri mai modeste se potrivesc mai bine cu valorile găsite în studiile experimentale controlate, cu toate că sunt puțin mai mari. Totuși, cumularea nu poate explica deplin discrepanța dintre eșantioane. Un subgrup ($n = 111$) dintre studenții care au participat la studiul efectuat de Matthews și colaboratorii săi (1999) a îndeplinit în repetate rânduri o sarcină legată de memoria pe termen scurt. A fost găsit un indice al dispozițiilor cumulate, ca medie a opt instrumente diferite de măsurare a stărilor, pentru fiecare scală a dispoziției folosită. În această fază, au putut fi comparate corelațiile dintre E și N și indicii dispozițiilor cumulate cu corelațiile dintre ele și indicii medii ai dispoziției măsurate într-o singură ocazie. În realitate, cumularea a avut efecte reduse. Ea a produs o creștere nesemnificativă a corelării dintre E și energie, de la 0,10 la 0,14, și puțin mai mare a corelării dintre N și tensiune, de la 0,33 la 0,47. Chiar și atunci când sunt cumulate, corelațiile dintre personalitate și dispoziție sunt mici (E) sau moderate (N) în contextul performanței.

Un alt factor important este faptul că situațiile și contextele ar putea influența corelația personalitate-dispoziție. În studiile lui Watson și Clark (1992), studenții au completat chestionare pentru a obține credite de cursuri și s-ar putea ca datele despre dispoziție culese în acest context să reflecte, pur și simplu, reacții dependente de personalitate față de evenimentele caracteristice din viața studentescă (Dorn și Matthews, 1995). În schimb, datele raportate de Matthews și colaboratorii săi (1990, 1999, 2002) și Dorn și Matthews (1995) au fost culese în cadre de testare a performanței, sub control strict, în care influența evenimentelor din viața de zi cu zi asupra dispoziției se poate să fi fost atenuată. Corelațiile strânse între N și NA/TA din datele obținute de Watson și Clark ar putea rezulta din evaluarea academică la care sunt supuși studenții, pe care sunt multe șanse ca subiecții cu nivel înalt al lui N să o considere stresantă. În mod similar, extravertiții s-ar putea bucura mai mult decât introvertiții de ocaziile sociale oferite de

stilul de viață studentesc și ar putea căuta în mod mai activ interacțiunile sociale plăcute, astfel încât se confundă influențele pe care le au personalitatea și mediul asupra dispoziției.

Delimitarea interacțiunii persoană-situație în studiile despre dispoziție s-a dovedit problematică, cu rezultate contradictorii raportate în diferite studii (Moskowitz și Coté, 1995; Lucas și Diener, 2000). Un studiu bazat pe jurnalul personal zilnic (Pavot, Fujita și Diener, 1990) a sugerat efecte cumulative ale personalității și situației: extraversiunea și faptul de a se afla într-o situație de tip social (în opoziție cu faptul de a fi singur). Ambii factori s-au legat de o dispoziție mai fericită, însă nu a existat interacțiune între personalitate și situație. În opoziție cu acesta, alt studiu bazat pe jurnalul personal a arătat efecte moderatoare plauzibile ale situațiilor asupra relațiilor dintre extraversiune, stabilitatea emoțională și dispoziție (Brandstätter, 1994, 2001). Aici, „dispoziția” reflectă predominarea dispozițiilor pozitive față de cele negative. Efectele stabilității emoționale au fost limitate la situații în care persoana a fost singură sau cu rude și prieteni; această trăsătură nu a prezis dispoziția în situații care implicau familia, sau cunoștințe și persoane străine. Extraversiunea a fost legată pozitiv de dispoziție atunci când subiecții erau în societate, în timpul liber, însă nu când erau singuri. În timpul lucrului, extraversiunea s-a legat de dispoziție doar în situațiile în care erau implicate persoane necunoscute sau cunoscute. Aceste date se potrivesc cu datele experimentale care prezintă doar slabe asocieri între E și dispoziție, prin faptul că studiile de laborator cer în mod caracteristic ca subiectul să „lucreze” singur. Brandstätter (2001) sugerează că extravertiții au o motivație socială mai puternică și aptitudini sociale mai mari, care devin mai pregnante în timpul liber decât în timpul de muncă.

Dincolo de afectivitatea pozitivă și negativă: alte trăsături, alte stări

Studiile despre corelarea dimensiunilor C, A și O cu dispoziția sunt mult mai rare, probabil din cauză că asocierile solide se întâlnesc greu. McCrae și Costa (1991) au găsit relații mici, dar semnificative între aceste dimensiuni și afecte. Atât în cazul lui A, cât și în cazul lui C apărea tendința de asociere cu afecte pozitive intense și negative reduse, în vreme ce O a fost asociat cu afecte pozitive și negative intense. Puține dintre aceste corelații depășeau $\pm 0,2$, iar corelațiile dintre O și afecte erau deosebit de mici. McCrae și Costa sugerează că C și A depind de succesul legat de împlinire și, respectiv, de domeniul social, ceea ce duce la o stare de bine mai intensă. Matthews și colaboratorii săi (1999) au descoperit că C se lega de un nivel mai înalt al energiei și mai scăzut al tensiunii, A de nivelul mai scăzut al tensiunii și mai înalt al „nuanței hedoniste”, iar O (spre deosebire de McCrae și Costa, 1991) de un nivel mai înalt al energiei, mai scăzut al tensiunii și mai înalt al „nuanței hedoniste”. Corelațiile nu depășeau $\pm 0,3$. Folosind instrumente de măsurare a afectelor de tipul pentru trăsături, nu de tipul pentru stări, Watson și Clark (1992) au obținut rezultate asemănătoare, în linii mari, în care O era legat slab de niveluri mai scăzute de afecte negative. A și C se legau de anumite aspecte de nivel inferior ale dimensiunilor ample ale afectelor. C a fost asociat, în principal, cu o scală a „atenției” (care e preferabil să fie privită ca dimensiune cognitivă, nu afectivă), iar A a fost asociat cu un nivel mai scăzut al ostilității (ce are aspecte interpersonale). S-a descoperit că A se leagă, de asemenea, de dispoziția pozitivă care apare în contextul unui comportament amabil (Coté și Moskowitz, 1998) și de dispoziția negativă care apare în

contextul unui conflict interpersonal (Suls, Martin și David, 1998), indicând rolul efectelor moderatoare situaționale. În general, atunci când E și N sunt controlate, restul dimensiunilor din „cei cinci mari” au o capacitate redusă de predicție a variației suplimentare.

Matthews și colaboratorii săi (1999, 2002) au cercetat modul cum se leagă trăsăturile eysenckiene de factorii mai amplii ai stărilor afective-motivaționale-cognitive măsurați prin DSSQ, pe care îi prezentăm în tabelul 4.2. În cele două seturi de date rezumate în tabelul 4.2, N a avut un indice de corelare de 0,28 cu suferința și de 0,22 cu îngrijorarea la eșantionul de studenți. Corelațiile echivalente la eșantionul profesional au fost de 0,29 și 0,15. E a avut un indice de corelare cu suferința de -0,21 la eșantionul de studenți și de -0,10 (n.s.) la eșantionul profesional. Matthews și colaboratorii săi (1999) au raportat și date despre „cei cinci mari”, într-un subgrup al eșantionului de studenți. C s-a legat în mică măsură de un nivel mai înalt al implicării în îndeplinirea sarcinii și un nivel mai redus al suferinței și îngrijorării, pe când atât A, cât și O au fost asociate cu nivelul mai scăzut al suferinței. În mod compatibil cu datele obținute folosind EPQ, N s-a legat de un nivel mai înalt al suferinței și al îngrijorării, iar E de un nivel mai scăzut al suferinței. Prin urmare, la acest nivel al analizei, stările subiective par să fie legate în mică măsură de fiecare dintre mai mulți factori amplii ai personalității. Ar putea juca un rol și trăsăturile mai restrânse, „de nivel mediu”. Într-o trecere în revistă a literaturii de specialitate, Zeidner (1998) identifică mai multe trăsături care ar putea prezice stări de anxietate în condiții de testare, incluzând furia ca trăsătură, componenta nerăbdare/iritabilitate a personalității de tip A, nivelul redus al stimei de sine, nivelul redus de cunoaștere a propriilor capacități și pesimismul. Este nevoie de alte cercetări, pentru a verifica dacă aceste trăsături rămân capabile de predicție atunci când N este controlat.

În sfârșit, ne-am putea întreba dacă există vreo corespondență dimensională directă sau vreo echivalență structurală între trăsături și stări. Cu alte cuvinte, existența lui FFM ca model implică sau nu faptul că structura stărilor ar trebui să urmeze același model? Watson și Clark (1992) au propus ipoteza că trăsăturile E și N corespund nemijlocit afectelor pozitive și, respectiv, negative (cu toate că am observat unele probleme legate de această ipoteză), însă există puține dovezi de echivalențe clare cu stările dimensiunilor C, O și A din „cei cinci mari”. Deiner și colaboratorii săi (1995) menționează un studiu despre o versiune scurtă a lui NEO-PI-R și alte instrumente de măsurare a trăsăturilor, care a aplicat o teorie bazată pe modelarea ecuațiilor structurale pentru a face deosebirea între factorii trăsăturilor și ai stărilor care se potrivesc între ei. Această abordare bazată pe modelare oferă o metodologie eficientă de descompunere a punctajelor din chestionarele de personalitate în componentele legate de trăsături și cele legate de stări, cu condiția ca subiecții să completeze chestionarul în cel puțin două rânduri. Totuși, până în prezent, ea a fost rar folosită în studiile empirice.

În plus, presupunerea despre potrivirea dimensiunilor trăsăturilor și stărilor ar putea fi cronată. De exemplu, structura anxietății pare să fie diferită la nivelurile trăsăturii și stării. Deffenbacher (1980) arată că itemii legați de îngrijorare și de emotivitate prezintă tendința de grupare ca elemente ale anxietății la testarea trăsăturii, dar de separare la nivelul stării. În mod similar, conținutul celor patru dimensiuni ale anxietății ca trăsătură cu care operează Endler și colaboratorii săi (1991) – evaluarea socială, pericolul fizic, situațiile echivoce și rutinele zilnice – nu se leagă în vreun mod simplu de cele două dimensiuni ale stării, cognitivă-îngrijorare și autonomă-emoție. Este posibil ca lucrări

viitoare să găsească dimensiuni principale ale stării, referitoare la, să zicem, motivația legată de muncă (C), curiozitate (O) și orientarea socială (A), care se corelează cu trăsăturile adecvate și definesc un model cu „cei cinci mari” pentru stări. Sau, poate, harta trăsăturilor nu poate fi transpusă simplu într-o hartă a stărilor și trebuie să fie căutate principii diferite pentru cele două tipuri de variabile.

Studii experimentale

Alte surse importante de dovezi despre relațiile dintre trăsături și stări sunt studiile experimentale despre inducerea dispoziției. Blackburn, Cameron și Deary (1990) au folosit o variantă a foarte popularei tehnici Velten, destinată creșterii stării de deprimare. Ei au arătat că N a avut o corelare pozitivă semnificativă cu gradul de creștere a depresiei, dar E nu a fost legat de modificarea stării. Larsen și Ketelaar (1989, 1991) au folosit o procedură implicând imaginația dirijată, cerându-le subiecților să-și imagineze scenarii intens pozitive, negative și neutre. Acestea au inclus evenimente cum ar fi câștigul la lotu (pozitiv), mersul la cumpărături într-un supermarket (neutru) și situația unui prieten apropiat care este pe moarte din cauza unei boli dureroase și incurabile (negativ). În mod compatibil cu datele corelaționale, la extravertiți s-a constatat tendința de a prezenta creșteri mai mari ale afectului pozitiv, în contextul inducerii dispoziției pozitive, decât la introverțiți, în vreme ce N a fost asociat cu un afect negativ mai mare atunci când a fost indusă o dispoziție negativă (vezi figura 4.7). Rusting și Larsen (1997, 1999) au raportat un studiu care îl reproduce pe cel de mai sus, însă ei au descoperit că atât N, cât și E (scăzut) au prezis în mod independent reacția afectului negativ la inducerea dispoziției negative. Pentru inducerea dispoziției, Zelenski și Larsen (1999) au apelat la diapositive emoționante și au arătat că o trăsătură de sensibilitate la recompensă (legată de extraversiune) s-a corelat cu fericirea indusă ($r = 0,39$, $n = 86$), în vreme ce o trăsătură de sensibilitate la pedeapsă (legată de nevrozism) s-a corelat cu repulsia, anxietatea și mâhnirea induse (r între 0,39 și 0,42). Două studii care au folosit videoclipuri emoționante au oferit, de asemenea, rezultate ce se aseamănă în linii mari (Gross, Sutton și Ketelaar, 1998; Morrone *et al.*, 2000). Cu toate acestea, alte două studii nu au reușit să confirme că E se leagă de reactivitatea emoțională pozitivă, iar N de reactivitatea emoțională negativă (Bunce, Larsen și Cruz, 1993; Berenbaum și Williams, 1995): în aceste studii, E s-a legat de reacția la stimulii negativi, iar N de reacția la stimulii pozitivi.

Prin urmare, ca și în cazul datelor corelaționale, există o tendință generală clară de a-l lega pe E de afectul pozitiv, iar pe N de afectul negativ, însă și un număr mai mic de excepții de la această tendință. Rezultatele caracteristice (Larsen și Ketelaar, 1991) sunt deschise mai multor interpretări. Adesea, datele obținute în condițiile inducerii dispoziției sunt folosite în sprijinul unei explicări psihobiologice a efectelor personalității (Morrone *et al.*, 2000), însă nu există dovezi directe. Este posibil ca sistemele cerebrale legate de recompensă ale extravertiților să fie mai sensibile la semnalele pozitive (interne) oferite de inducerea dispozițiilor pozitive și, în același mod, un sistem legat de pedeapsă să fie răspunzător de reacția mai intensă la dispoziția negativă pe care o au persoanele cu un nivel înalt al lui N. Tot așa, s-ar putea ca extravertiții să aibă mai mult acces la informațiile pozitive din memoria pe termen lung care se integrează în imagine sau o mai mare ușurință de procesare a acelor informații. Personalitatea ar putea și ea să afecteze

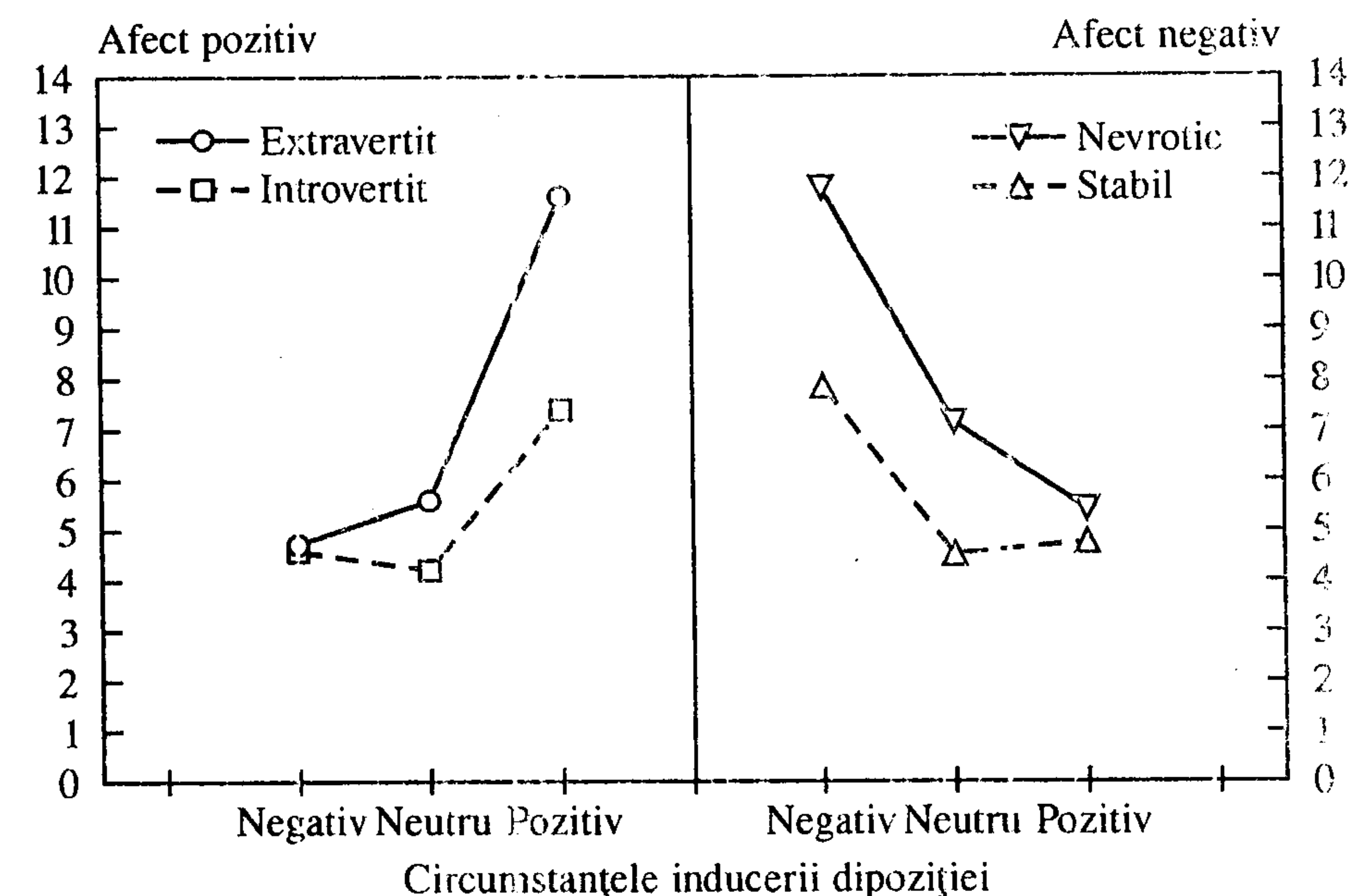

Figura 4.7. Efectele personalității asupra dispoziției induse (Larsen și Ketelaar, 1991)

reglarea reală a dispoziției, adică încercări voluntare, strategice de a schimba dispoziția (Larsen, 2000; Thayer, 1996, 2001). Thayer, Newman și McClain (1994) au descoperit că în cazul introverțiților există mai multe șanse decât în cazul extravertiților de a folosi retragerea din interacțiunea socială ca strategie de înfruntare a dispozițiilor negative, însă extravertiții sunt mai înclinați să apeleze la exercițiile fizice pentru a-și crește nivelul energiei. Prin urmare, cu toate că studiile legate de inducerea dispoziției au neglijat, în general, mecanismele de mediere, ele merg în aceeași direcție cu datele corelaționale, sugerând modul în care personalitatea poate modera modificările dispoziției ce apar ca reacție la evenimentele pozitive și negative curente.

Studiile despre relația dintre anxietatea ca trăsătură și anxietatea ca stare arată importanța factorilor contextuali. Hodges (1968) a demonstrat că anxietatea ca trăsătură este legată pozitiv de intensificarea stării de anxietate atunci când e impus un stres prin intermediul amenințării la adresa stimei de sine pe care o reprezintă eșecul în îndeplinirea unei sarcini, însă nu și atunci când natura factorului de stres este fizică (șoc electric). Rezultatele de acest fel sugerează că anxietatea ca trăsătură este legată, în primul rând, de sensibilitatea la amenințările adresate eului (Eysenck, 1982). Totuși, este prea simplist să presupunem că anxietatea ca trăsătură moderează doar în anumite contexte creșterea indusă de stres a stării de anxietate. Așa cum am arătat anterior, Endler și colaboratorii săi (1991) au deosebit mai multe trăsături ale anxietății care se leagă de tipuri diferite de context amenințător (evaluarea socială, pericolul fizic, situațiile echivoce și rutinele zilnice). Fiecare dimensiune a trăsăturii ar trebui să prezică o creștere a stării de anxietate în cadrul adecvat. Această prezicere a fost destul de corectă (vezi Endler, 1997; pentru o trecere în revistă a studiilor, vezi Endler și Kocovski, 2001). De exemplu, într-o situație care implica pericol fizic (săritură cu parașuta) starea de anxietate a fost prezisă de trăsătura „pericol fizic”, în vreme ce într-o situație ce presupunea o evaluare socială (un concurs de echitație) starea de anxietate a fost prezisă de trăsătura „evaluare socială”.

În realitate, prezicerea stării de anxietate este și mai complexă, întrucât factorul-cheie nu e atât natura obiectivă a situației, cât modul în care ea este apreciată de subiectul respectiv. De exemplu, cineva poate considera că amenințarea principală reprezentată de vizita la stomatolog este durerea fizică, în vreme ce altcineva se poate concentra asupra amenințării sociale de a se arăta laș. Endler și colaboratorii lui (de exemplu, Busch, King și Guttman, 1994) au raportat o serie de studii în care a fost calculat un factor compus de prezicere a modificării stării de anxietate, examinând punctajele la anxietate ca trăsătură prin prisma modului cum percepeau subiecții cele patru tipuri de amenințare. Factorul compus de prezicere s-a dovedit, în mod constant, mai eficient decât oricare dintre variabilele anxietății ca trăsătură la prezicerea modificării stării de anxietate ca rezultat al factorilor de stres, cum ar fi prezentarea la un examen sau tratamentul stomatologic.

Explicarea corelării stărilor cu extraversiunea și cu nevrozismul

Am stabilit până acum unele asocieri destul de consecvente între trăsături și stări, mai ales între E-PA-energie-fericire și N-NA-tensiune-nefericire. Totuși, intercorelarea trăsătură-stare variază în funcție de factorii contextuali, incluzând situația externă (Brandstätter, 2001), modul în care persoana apreciază situația (Busch *et al.*, 1994) și nivelurile stimulilor de recompensă și de pedeapsă (Rusting și Larsen, 1999). Cum putem explica aceste asocieri? De fapt, există mai multe interpretări ale asocierii dintre E și N ca trăsături și dispoziție. Una dintre deosebirile făcute este caracterul *temperamental* sau *instrumental* al sursei de corelare (Costa și McCrae, 1980; Lucas și Diener, 2000). Explicația temperamentală e că afectul este esențial pentru E și N, astfel încât e inevitabil ca personalitatea să impună diferențe individuale ale dispozițiilor (Watson și Clark, 1992). Explicația instrumentală este că personalitatea influențează implicarea în situații și, în consecință, dispoziția. De exemplu, extraversiunea ar putea fi legată de afectul pozitiv, deoarece extravertiții manifestă o mai mare implicare socială care, la rândul ei, tinde să provoace o dispoziție pozitivă.

Lucas și Diener (2000) preferă explicația temperamentală. Ei afirmă că teoriile instrumentale prezic că o controlare a factorilor situaționali ar trebui să elimine asocierile dintre personalitate și dispoziție, însă această ipoteză nu a fost demonstrată. De exemplu, cu toate că participarea socială se corelează cu extraversiunea și cu dispoziția pozitivă, acest factor situațional nu mediază deplin asocierea dintre extraversiune și dispoziție. În caseta 4.2 este prezentat mai detaliat unul dintre studiile care s-au ocupat de interrelaționarea extraversiunii, dispoziției și activității sociale (Argyle și Lu, 1990). Invers, la nivelul trăsăturilor pare să existe o convergență destul de mare între E și PA. În ceea ce privește N, este greu de înțeles de ce persoanele cu un nivel înalt al lui N ar trebui să caute situații care le fac să se simtă nefericite, fiind, și în acest caz, preferabilă explicația temperamentală. Prin urmare, la fel ca Watson (2000), Lucas și Diener (2000) preferă ca explicație pentru influențele temperamentale asupra dispoziției ipoteza lui Gray că E se leagă de sensibilitatea la semnalele de recompensă, iar N de sensibilitatea la semnalele de pedeapsă. Ei argumentează că preferința manifestată de extravertiți pentru situațiile sociale este o *consecință*, nu o *cauză* a afectivității pozitive, prin faptul că sensibilitatea lor mai mare la recompensă crește posibilitățile ca ei să caute situațiile sociale care sunt, în principal, recompensante.

Caseta 4.2: Extraversiunea, activitatea socială și dispoziția pozitivă

Unul dintre cei mai consecvenți factori predictivi ai energiei intense, ai afectului pozitiv și ai dispoziției agreabile din studiile naturaliste este interacțiunea socială (de exemplu, Watson *et al.*, 1992). Extraversiunea se corelează, de asemenea, cu dispoziția pozitivă și cu activitatea socială, în special participarea activă la întâlniri romantice, la petreceri și la discuțiile amicale la un pahar (Watson *et al.*, 1992). Să fie oare vorba despre faptul că participarea extravertiților la viața socială contribuie cu adevărat la obținerea unor dispoziții mai pozitive? Argyle și Lu (1990a) au arătat că aproximativ jumătate din surplusul de fericire al extravertiților poate fi explicat prin participarea lor mai intensă la activitățile sociale. Într-un studiu ulterior, Argyle și Lu (1990b) au sugerat că legătura extraversiune-fericire ar putea fi explicată de competența socială. Ei au elaborat modelul simplu prezentat în figura C.4.2.1, în care efectele extraversiunii sunt mediate parțial de aptitudinile sociale legate de asertivitate. Este posibil ca asertivitatea să le permită extravertiților să aibă interacțiuni mai mulțumitoare cu ceilalți (*cf.* Brandstätter, 1994, 2000), care ar încuraja o participare socială mai intensă. Totuși, așa cum arată figura B.4.2.1, caracterul asertiv nu explică deplin asocierea dintre extraversiune și fericire. Rețeaua cauzală ar putea fi și ea mai complexă. De exemplu, este plauzibil ca fericirea să sprijine asertivitatea și interesul față de interacțiunea socială. Toate studiile citate aici au folosit instrumente de măsurare de tipul trăsăturilor pentru evaluarea dispoziției/fericirii, și nu măsurarea stării de spirit *in situ*. Totuși, există motive rezonabile pentru a presupune că diferențele din stilul de viață ar putea contribui la relațiile dintre extraversiune și dispoziție.

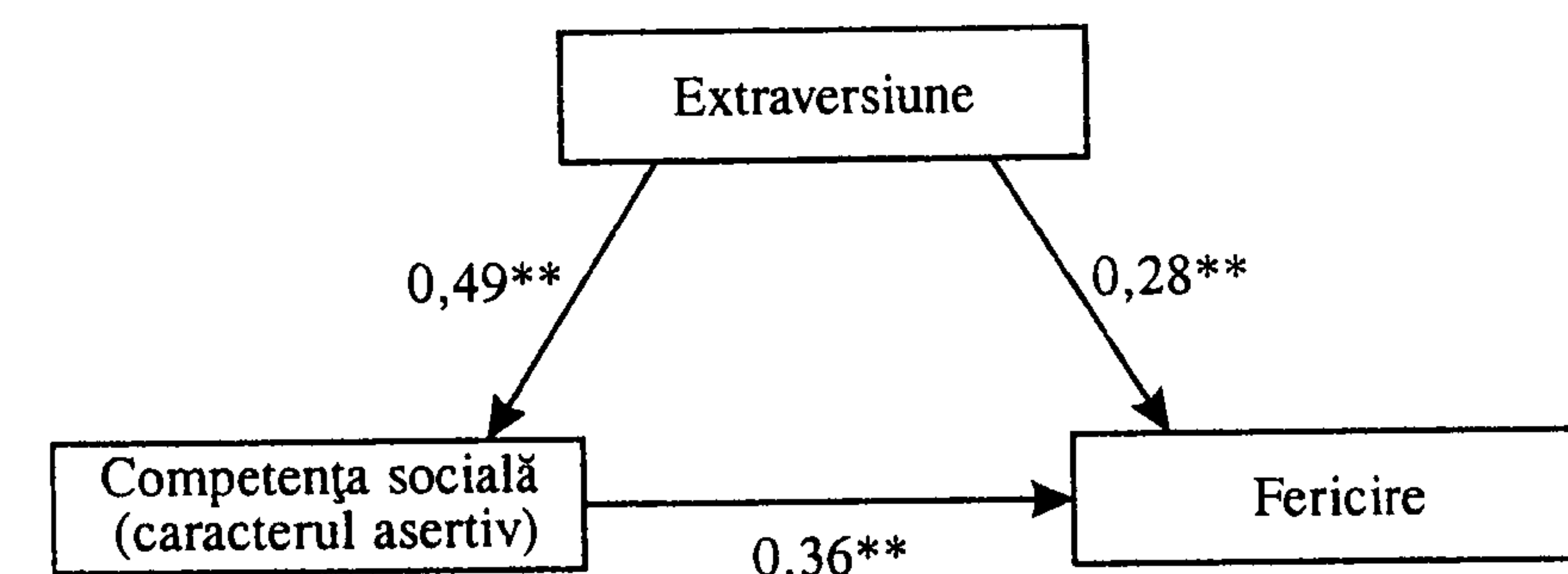

Figura C.4.2.1. Un model al traseului efectelor extraversiunii asupra fericirii (Argyle și Lu, 1990b)

Notă: *P = <0,05, **P = <0,01.

Totuși, argumentele în favoarea explicației temperamentale nu sunt chiar așa de clare cum sugerează Lucas și Diener (2000) și Watson (2000), mai ales în cazul lui E și PA. Acești autori par să presupună că toate participările pe plan social sunt la fel de înălțătoare, ceea ce ar putea fi eronat. Poate că extravertiții sunt mai capabili să selecteze sau să organizeze situații sociale care să intensifice dispoziția pozitivă, ceea ce ar explica faptul că extravertiții sunt mai fericiți decât introvertiții în situațiile sociale. Lucas și Diener (2000) citează studiul lui Pavot și al colaboratorilor lui (1990) care a arătat că extravertiții erau mai fericiți decât introvertiții chiar și în singurătate. Însă datele obținute de Brandstätter (1994, 2001) nu au reușit să reproducă acest rezultat. S-ar putea ca problema să o reprezinte faptul că clasificarea situațiilor ca „sociale” sau „singurătate” este prea rudimentară pentru a identifica modificatorii situaționali cruciali. Presupunând că extravertiții

caută mai mult decât introvertiții ambianțe stimulatoare, ar putea exista unele ambianțe solitare, cum ar fi un film de groază urmărit în singurătate, care să fie suficient de stimulatoare pentru a produce niveluri mai înalte de afect pozitiv la extravertiți decât la introvertiți. Invers, situațiile sociale familiare sau de rutină pot scădea excitația. Farthofer și Brandstätter (2001) au arătat că la un eșantion de macaragii și de muncitori dintr-o uzină siderurgică extraversiunea era legată de dispoziție în timpul muncii, dar nu și în situațiile din timpul liber. Ei au argumentat că munca avea un grad înalt de excitație datorată factorilor ambiențiali, cum ar fi zgomotul sau riscurile inerente lucrului cu oțelul topit. Analiza datelor din jurnalele personale a arătat, într-adevăr, că extravertiții erau mai fericiți decât introvertiții doar în situațiile de mare risc din timpul lucrului. În consecință, cele mai multe dintre studiile actuale nu dau importanța cuvenită variabilității situaționale și este nevoie de o analizare mai minuțioasă a moderatorilor situaționali.

A doua slăbiciune a argumentelor în favoarea temperamentului e faptul că se bazează, în principal, pe neajunsurile explicației instrumentale, și nu pe dovezi directe că asocierile dintre trăsături și stări sunt mediate de sistemele cerebrale legate de răsplată și de pedeapsă. Așa cum vom vedea în capitolul 7, dovezile în sprijinul teoriei lui Gray despre sistemele cerebrale de motivare sunt contradictorii (Matthews și Gilliland, 1999). Un exemplu e faptul că se presupune adesea că sistemul de activare sau de facilitare a comportamentului legat de E are natură dopaminergică (Depue și Collins, 1999). Dacă acest sistem e mai sensibil la extravertiți, atunci medicamentele dopaminergice ar trebui să producă dispoziții mai marcat pozitive la extravertiți decât la introvertiți. Corr și Kumari (2000) au verificat această predicție folosind *UWIST Mood Adjective Checklist* (Matthews *et al.*, 1990) pentru a evalua dispoziția. În realitate, extraversiunea nu a avut efect moderat asupra modificării dispoziției ca reacție la amfetamină. În schimb, factorul crucial al personalității a fost psihozismul (P): persoanele cu un nivel mai scăzut al lui P au avut reacții relativ mai marcat pozitive la administrarea substanței chimice. Aceste rezultate sugerează că, în opoziție cu o mare parte din teoriile despre personalitate și dispoziție, s-ar putea ca P, și nu E să fie legat de funcționarea dopaminergică.

Un cadru alternativ, interacționist, de legare a trăsăturilor de stări este oferit de concepția lui Lazarus (1991) că stările (emoționale) ale unei persoane oferă un indiciu „interactiv” al stării ei actuale de adaptare sau de inadaptare la mediu. Stările descriu modul în care se raportează persoana respectivă la cerințele și presiunile ambientale, astfel încât anxietatea semnalează o amenințare personală, depresia indică o pierdere irevocabilă etc. Matthews, Derryberry și Siegle (2000) sugerează că trăsăturile ar putea da parțialitate proceselor cognitive care guvernează statutul adaptării, adică aprecierea cerințelor externe și a competenței personale și alegerea strategiei de îndeplinire a cerințelor. Așa cum vom vedea în capitolul 9, există numeroase dovezi care îi leagă pe E și pe N de aprecierea și de soluționarea problemelor. Matthews, Derryberry și Siegle (2000) au arătat că o corelare de 0,41 ($n = 108$) între N și suferință nu a mai fost semnificativă atunci când au fost controlați factorii cognitivi: asocierea trăsătură-stare părea să fie mediata de factori printre care se numără aprecierea amenințării și soluționarea problemelor concentrată asupra emoțiilor. În mod similar, o corelare semnificativă de 0,29 între N și îngrijorare a fost mediata de soluționarea problemelor concentrată asupra emoțiilor și de tipul evitării. În acest studiu, E nu a fost legat de implicarea în îndeplinirea sarcinii, însă acest factor de stare s-a corelat cu factorii cognitivi, printre care aprecierea dificultății și soluționarea problemelor concentrată asupra sarcinii. Prin

urmare, s-ar putea ca relațiile dintre trăsături și stări să fie o consecință a faptului că trăsăturile dau parțialitate felului în care persoana respectivă apreciază cerințele externe. Fără îndoială, cercetările ulterioare se vor ocupa mai atent de mecanismele care fac medierea între trăsături și diferențele individuale ale dispozițiilor și stărilor. S-ar putea să rezulte că mai multe mecanisme biologice și cognitive joacă un rol în consecințele emoționale ale trăsăturilor.

Concluzii

1. Variabilele stărilor sunt importante atât în corelarea cu trăsăturile, cât și ca posibili mediatori ai asocierilor dintre trăsături și comportament. Cercetarea legată de stări s-a concentrat asupra criteriilor psihometrice în deosebirea trăsăturilor de stări, a modelelor dimensionale ale stărilor și interrelaționarea trăsături-stări.
2. Atât măsurătorile trăsăturilor, cât și cele ale stărilor trebuie să aibă coerență interioară și validitate. Totuși, spre deosebire de scalele trăsăturilor, instrumentele de măsurare a stărilor trebuie să aibă doar un grad moderat de fidelitate de testare – repetare a testării pe perioade de o zi sau mai mult. De asemenea, punctajele trebuie să fie sensibile la manipulările situaționale. Stările sunt un aspect important al teoriei trăsăturilor, deoarece ele pot uneori să medieze consecințele comportamentale ale trăsăturilor, așa cum arată modelele stare-trăsătură. Natura proceselor de mediere rămâne deschisă dezbaterilor. O posibilitate este ca efectele trăsăturilor să fie mediate biologic. De exemplu, dispozițiile pozitive și cele negative s-ar putea să reflecte nivelurile de activitate ale sistemelor cerebrale de recompensare și, respectiv, de pedeapsă. Altă posibilitate este ca efectele să fie mediate cognitiv: dispozițiile ar putea reflecta aprecierile situațiilor pe care le face persoana respectivă și alegerea strategiei de eliminare a presiunilor externe. Trăsăturile de personalitate s-ar putea lega de diferențele individuale la nivelul atât al funcției neurale, cât și al prelucrării informațiilor, care controlează diferențele individuale la nivelul stărilor de spirit.
3. Studiile despre dispoziții bazate pe analize factoriale sugerează că există doar un număr mic de dimensiuni fundamentale. Thayer (2001) a identificat ca dimensiuni de bază excitația de tip energic și excitația de tip tensionat; în altă schemă (Watson și Tellegen, 1985), dimensiunile similare sunt numite „afect pozitiv” și „afect negativ”. Rotirea acestor axe cu 45° dă noile dimensiuni „plăcerea” și „activarea”. Alte studii (de exemplu, Schimmack și Grob, 2000) au extras trei factori, adăugând factorul „farmec” la dimensiunile de excitație de tip energic și de tip tensionat, în cadrul unui model al factorilor corelați. Pentru explicarea deplină a variației stărilor, s-ar putea să fie nevoie de o diferențiere mai minuțioasă a afectelor, mai ales a celor negative. Modelele bi- și tridimensionale oferă o bază utilă pentru cercetare. Numeroase dovezi din studiile experimentale și naturaliste au validat faptul că diferite dimensiuni ale dispozițiilor sunt sensibile la diverse influențe biologice și cognitiv-sociale. Și validitatea scalelor pentru dispoziții a fost demonstrată de studii care leagă dispoziția de indici obiectivi ai performanței.
4. Studiarea stărilor include stările cognitive și motivaționale, precum și pe cele de spirit, așa cum sunt descrise de „trilogia minții”. Stărilor cognitive li s-a acordat mai

multă atenție și au fost elaborate scale pentru măsurarea construcțiilor cum ar fi interferența cognitivă și stima de sine. Recent, Matthews și colaboratorii săi (în curs de apariție) au prezentat un model cuprinzător al stărilor pentru cadrele de acțiune, în care se deosebesc trei factori de rang secundar – „implicarea în îndeplinirea sarcinii”, „suferința” și „îngrijorarea”. Primii doi factori integrează aspecte cognitive, motivaționale și afective ale stărilor, iar „îngrijorarea” este exclusiv cognitivă.

5. Extraversiunea și nevrozismul sunt trăsăturile asociate cel mai fidel cu dispoziția și, în cazul lui N, cu stările cognitive care definesc îngrijorarea. Atât studiile corelaționale, cât și cele experimentale tind să-l lege pe E de afectul pozitiv (energia) și pe N de afectul negativ (tensiunea). Una dintre concepții este că E reprezintă afecte temperamental pozitive, în vreme ce N reprezintă afecte temperamental negative. Aceste temperamente au fost legate de sistemele cerebrale de recompensare și, respectiv, de pedepsire. Însă ipoteza temperamentală s-ar putea să nu explice deplin variația asocierilor dintre personalitate și dispoziție în diferite situații („moderarea situațională”), în special în cazul lui E. Există unele dovezi că efectele personalității ar putea fi mediate de factori cognitivi (aprecierea și soluționarea problemelor), sugerând o perspectivă tranzacțională a asocierilor trăsătură-stare. Cercetările ulterioare din această zonă ar trebui să se concentreze mai intens asupra mecanismelor de mediere posibile.

Notă

1. Acest criteriu ilustrează, de asemenea, un principiu psihometric amplu, cel al validității convergente-divergente. Scalele ar trebui să se coreleze strâns cu construcțiile înrudite (validitatea convergentă), dar cât mai slab cu construcțiile neînrudite (validitatea divergentă).

5. Alternative la teoria trăsăturilor

Până acum am schițat situația generală pentru abordarea studiului personalității prin intermediul conceptului de *trăsături*. Înainte de a dezvolta această discuție, trebuie să cercetăm rapid relația dintre teoriile despre trăsături și alte modalități de cercetare a personalității, cum sunt psihanaliza și psihologia umanistă. Există două motive pentru acest demers. În primul rând, teoria trăsăturilor nu s-a dezvoltat complet izolată de teoriile paralele. De exemplu, Allport (1937) a afirmat în mod explicit că teoria sa despre trăsături era o încercare de a unifica diferitele teorii despre personalitate existente în acel moment. Este important să identificăm mai întâi acele caracteristici ale teoriilor trăsăturilor care se deosebesc de alte variante și apoi zonele comune ale teoriilor trăsăturilor cu teoriile paralele. Un aspect extrem de important este constanța comportamentului. Așa cum vom vedea, ideea stabilității temporale a comportamentului și a activității mentale nu aparține în exclusivitate psihologiei. În al doilea rând, teza pe care o susținem în această lucrare este că psihologia trăsăturilor e pe cale să devină paradigma dominantă a cercetării legate de personalitate. Acest capitol oferă unele motive pentru care metoda bazată pe trăsături ar putea avea mai mult succes decât concurențele ei, printre care faptul că folosește metoda științifică și faptul că se potrivește cu datele empirice despre consecvența comportamentului și despre stabilitate.

În acest punct sunt necesare câteva delimitări. Capitolul de față nu își propune o trecere în revistă generală a teoriilor despre personalitate și plecăm de la ideea că cititorul posedă cunoștințe elementare despre principalele curente ale cercetării legate de personalitate, cum ar fi psihanaliza. Oricare dintre textele standard despre panteonul marilor psihologi care s-au ocupat de personalitate (de exemplu, Hall și Lindzey, Phares, Engler) este suficient pentru a oferi fundalul necesar. Structura capitolului reflectă aspectele ample prezentate în paragraful anterior și ne referim la teoriile specifice legate de aceste aspecte. Prin urmare, nu încercăm să oferim o listă cu toate numele din panteon. Descriem, mai întâi, modul în care am putea conceptualiza trăsăturile în cadrul teoriei psihodinamice, referindu-ne, în principal, la psihanaliza freudiană. În al doilea rând, trecem în revistă acele studii recente despre procesele inconștientului care folosesc metode experimentale riguroase și examinăm contribuția lor la explicarea personalității. În al treilea rând, analizăm metodele fenomenologice și umaniste de cercetare a personalității, cum ar fi cele folosite de Rogers și de Maslow. De asemenea, ne ocupăm de faptul că unele teme umaniste au fost culese din studiile contemporane despre dispozițiile motivaționale și psihologia pozitivă.

Trăsăturile în teoria psihodinamică

Contribuția psihanalizatorilor

Psihanaliza a început cu teoriile lui Sigmund Freud și a generat o familie de teorii „psihodinamice” despre personalitate, care au diverse elemente comune. La nivel teoretic, acestea includ importanța proceselor inconștiente, satisfacția sexuală sau alte motive fundamentale și trăirile din copilărie. La nivel metodologic, teoriile psihodinamice freudiene și postfreudiene pun accentul pe importanța studierii minuțioase a indivizilor și în special a indiciilor pe care le oferă aceștia despre activitățile inconștientului – de exemplu, visele, parapraxele, relația cu cercetătorul, asocierile libere, reacțiile la stimuli echivoci etc. Întrucât puțini dintre contemporanii și succesorii lui Freud și-au elaborat sistemul conceptual la fel de clar ca el, vom folosi cu precădere teoria freudiană pentru a ilustra principalele caracteristici ale metodei psihodinamice de cercetare a personalității.

Un atribut fundamental al psihanalizei este ideea că la baza personalității stă energia asociată cu impulsurile biologice fundamentale sau sinele (*id*). Componenta sexuală a acestor impulsuri, libidoul, are o importanță aparte. În timpul dezvoltării, unele părți din această energie se desprind de sine, formând eul (*ego*), orientat către realitate, și supraeul (*superego*) sau „conștiința”. Psihicul dispune de un fel de economie internă care face ca o cantitate bine stabilită de energie să fie investită în diferite structuri mentale. Fixarea energiei – sau cathexis – are loc și la niveluri mai scăzute. Atașarea și reatașarea libidoului de diferite zone erogene este asociată cu stadiile dezvoltării psihosexuale (oral, anal, falic, latent și genital) și cu complexe asociate, în special complexul lui Oedip. La un nivel și mai diferențiat, libidoul poate fi fixat pe stimuli specifici, cum sunt anumite persoane, sau pe idei și cauze îmbrățișate cu fervoare. Acest proces poate duce la perversiuni, cum ar fi fetișismul. Personalitatea derivă parțial din tiparul de investire a energiei. Putem privi un personaj lacom și destrăbălat, cum este Falstaff al lui Shakespeare, ca pe un individ la care o mare parte din energia libidinală rămâne în sine. În cazul conducătorilor religioși, cum este papa, o mare proporție din libido este investită în supraeu.

Însă personalitatea nu derivă, pur și simplu, din libera alegere între alternativele libidinale, deoarece în societatea modernă există tendința adânc înrădăcinată ca între diferitele structuri ale personalității să existe conflicte. Trebuința nemijlocită de satisfacere a sinelui (principiul plăcerii) depășește adesea trebuința eului de menținere a siguranței în lumea obiectivă (principiul realității). Așa cum arată lista kilometrică a politicienilor care s-au făcut de rușine din cauza unor nefericite episoade sexuale, uneori sinele câștigă bătălia cu eul. Tot așa, atât sinele, cât și eul pot să nu fie de acord cu poruncile morale ale supraeului.

Cea mai importantă consecință a acestor conflicte este că zone importante ale trăirii psihice, cum ar fi dorințele inacceptabile, devin inconștiente. Însă inconștientul nu implică inactivitatea. Dorințele inconștiente continuă să-și caute împlinirea, ducând la apariția unor mecanisme de apărare, cum ar fi proiecția și formațiunea reacțională. Multe mecanisme de apărare sunt, în esență, un compromis între trebuința sinelui de a găsi o supapă pentru dorințele sexuale și/sau agresive și trebuința eului și a supraeului de a contracara dorințele care reprezintă amenințări la adresa adaptării la realitate sau a

regulilor morale. Mecanismele de apărare sunt adesea inefficiente, deoarece întreținerea lor necesită libido, iar acesta deformează comportamentul. Reacția caracteristică a eului la libidoul reprimat este anxietatea nevrotică; individul își percepe propriile dorințe ca o sursă de amenințare. Pentru adaptare este nevoie de sublimare, de găsirea unor comportamente acceptabile din punct de vedere social, cum ar fi cazul unei persoane cu dorințe sadice care devine măcelar sau chirurg.

Correspondența dintre modalitățile de studiere a structurii personalității pe bază psihodinamică și pe baza trăsăturilor

Până acum am identificat patru idei principale: energia libidinală ca bază a personalității, structuri ale personalității bazate pe energie, conflict între structuri și inconștientul ca apărare împotriva dorințelor inacceptabile. Lăsând la o parte, pe moment, validitatea științifică a acestor idei, ne putem întreba cum se leagă ele de psihologia trăsăturilor. Metafora energetică rămâne influentă, în forma teoriilor excitației, care afirmă că personalitatea este rezultatul diferențelor individuale din punctul de vedere al excitabilității sistemelor cerebrale (vezi capitolul 7). Este o ironie că, dată fiind conotația sexuală a cuvântului *excitație*, conceptul contemporan este, în general, asexual; excitația sexuală este un caz special al unei reacții mai generale de activare. Unii dintre succesorii lui Freud au mers într-o direcție asemănătoare, iar Jung (1948) a înlocuit libidoul cu o energie psihică sau vitală mai generală. Totuși, neuropsihologia contemporană nu se pronunță în favoarea unei energii psihice unitare. Curentul general este către distincții din ce în ce mai subtile între mai multe sisteme care ar putea fi excitate sau dezexcitate independent (de exemplu, Robbins, 1986).

La nivelul structurii personalității, nu încapă îndoială că psihanaliza le-a fost de folos teoreticienilor trăsăturilor, fie și doar pentru denumiri. Cattell (1973) a numit Ego unul dintre factorii săi principali (C), iar altul (G) Superego, cu toate că a respins orice corespondență generală între construcțiile psihometrice și cele psihanalitice ale personalității. Brand (1994) leagă fiecare dintre „cei cinci factori mari” modificați de el de construcțiile freudiene, păstrând inteligența ca factor pur intelectual. Extraversiunea este legată de energie și de manifestarea relativ liberă a dorințelor sinelui. Identificarea este plauzibilă, prin faptul că extravertiții par să se bucure de experiențe sexuale mai variate și mai intense decât introvertiții (vezi Eysenck și Eysenck, 1985). Nevrozismul se leagă de slăbiciunea eului, iar conștiințiozitatea de metodele relativ primitive folosite de supraeu pentru a rămâne conform cu cerințele sociale, cum ar fi păstrarea valorilor tradiționale. Invers, dimensiunea P a lui Eysenck ar putea fi legată de slăbiciunea supraeului și Eysenck însuși a folosit această terminologie. Pentru a explica celelalte două dimensiuni din „cei cinci mari”, Brand (1994) apelează la două concepte introduse într-o fază relativ târzie a teoriilor lui Freud (1920), *Eros* și *Thanatos*, așa-zisele instincte al vieții și al morții. Dimensiunea afecțiunii cu care operează Brand (sinceritatea emoțională) se leagă de eros, iar dimensiunea voinței (nivel scăzut al amabilității) se leagă de thanatos. Cu alte cuvinte, „delicatețea” față de ceilalți care caracterizează persoanele cu un nivel ridicat al lui A nu este altceva decât absența impulsurilor distructive, agresive, asociate cu thanatos.

Un alt exemplu de convergență între teoriile trăsăturilor și cele psihanalitice provine din lucrările despre depresie. În teoria psihanalitică, depresia „anacritică” se referă la

sentimente de neputință și abandonare, în vreme ce depresia „introiectivă” este asociată cu sentimente de inferioritate, vinovăție și nimicnicie (Blatt și Maroudas, 1992). Se spune că aceste două tipuri de depresie provin din îngrijirea maternă necorespunzătoare și, respectiv, din criticile părinților la adresa primelor încercări ale copilului de a-și afirma independența. Așa cum arată Blatt și Maroudas (1992), cercetarea legată de personalitatea cognitivă pare să fi redescoperit această distincție în forma măsurătorilor trăsăturilor. O dimensiune a sociotropiei (Beck *et al.*, 1983) corespunde tipului de depresie anaclitic sau dependent, iar dimensiunea autonomiei cu care operează Beck și colaboratorii săi se leagă de tipul introiectiv sau autocritic. O altă cotitură este faptul că ambele dimensiuni sunt solid legate de nevrozism, care ar putea fi răspunzător de asocierile lor cu criteriile clinice (Coyne și Whiffen, 1995). Relația dintre nevrozism și depresie este discutată mai detaliat în capitolul 9.

„Cei cinci mari” se evidențiază și în teoria psihodinamică postfreudiană. Horney (1950) a distins trei stiluri interpersonale generale: apropierea de ceilalți (modestie), mișcarea împotriva celorlalți (expansiune) și îndepărtarea de ceilalți (resemnare), care par să corespundă unui amestec de nivel înalt al lui A și nivel scăzut al lui C, nivel scăzut al lui A și nivel înalt al lui C și, respectiv, nivel scăzut al lui E. Modestia și expansiunea pot fi privite și ca opoziția dintre nivelul înalt și nivelul scăzut ale psihozismului. Schema lui Horney include și un factor analog lui N: anxietatea fundamentală derivată din sentimente predominante de vulnerabilitate și însingurare. Așa cum am menționat în capitolul 1, caracteristicile jungiene ale personalității măsurate pe baza lui MBTI corespund cu patru dintre „cei cinci mari” (McCrae și Costa, 1989), cu toate că nu există o asemănare prea mare între teoria personalității a lui Jung, într-o anumită măsură mistică, și psihologia trăsăturilor. Mai recent, Loevinger (1997) a identificat o serie de faze din dezvoltarea eului care se leagă de personalitate și de stilul interacțiunii cu ceilalți. Aceste faze au trimiteri clare la „cei cinci mari”. De exemplu, există o fază a conștiinciozității, precum și o fază timpurie autoprotectoare asociată cu caracteristicile nivelului scăzut al lui A, cum ar fi neîncrederea în oameni și manipularea în relațiile cu ceilalți. În privința celorlalte modele de faze, este implicată o judecată de valoare – și anume că, la adulți, caracteristicile asociate cu fazele târzii sunt superioare celor asociate cu fazele anterioare – care nu apare la „cei cinci mari”.

Tabelul 5.1. Exemple de cercetare empirică psihanalitică

Conceptul	Cercetarea
Procese inconștiente	Prezentarea subliminală a stimulilor motivaționali – de exemplu, „E bine să-l lovesc pe tata” poate activa reacțiile oedipiene
Procese defensive	Studierea relațiilor dintre defensivitatea patologică și sănătatea mentală
„Atașarea” de persoane	Siguranța atașării în funcționarea socială din copilărie și ca adult: nesiguranța considerată importantă din copilărie duce sau nu la dificultăți ulterioare în crearea unor relații strânse?
Dezvoltarea eului	Faze ale dezvoltării eului și modul în care depind de interacțiunile cu ceilalți

Notă: Vezi Westen și Gabbard (1999) pentru referințe despre studiul original.

Celelalte două „găselnițe” ale psihanalizei pe care le-am pomenit mai sus, conflictul între structuri și importanța inconștientului, au avut mai puține aplicații directe în teoria trăsăturilor. Unii teoreticieni, cum este Eysenck (1992b), au înclinat să creadă că psihopatologia derivă din trăsături unice ale personalității, cum ar fi nevrozismul sau psihozismul, cu toate că manifestarea patologiei e moderată de extraversiune. Conflictul a fost mai important în teoria motivației, așa cum arată, de exemplu, ipoteza că motivația „rezultantă” a realizării reprezintă diferența dintre tendințele de apropiere și de evitare (McClelland, 1985). Așa cum vom vedea mai departe, tema conflictului a fost dezvoltată și în metodele fenomenologice de cercetare a personalității. Westen și Gabbard (1995) arată redescoperirea inconștientului, prin psihologia experimentală, exemplificată prin distincții cum ar fi cunoașterea implicită și cea explicită. Ei sugerează că instrumentele de măsurare de tip chestionar care stau la baza teoriei trăsăturilor neglijează cunoștințele inconștiente și oferă descrieri ale subiectului mai sărace decât cele oferite de analizele psihodinamice. Accentul pus de teoria trăsăturilor pe bazele biologice ale personalității a scăzut interesul față de deosebirile dintre procesele conștiente și cele inconștiente. Totuși, mai recent, afluența conceptelor psihologice cognitive în psihologia personalității a dus la renașterea interesului față de această zonă (vezi capitolul 12).

Studii empirice de psihanaliză și personalitate

Este evidentă o anumită suprapunere a construcțiilor personalității folosite în psihanaliză cu cele din teoria trăsăturilor. În sine, faptul nu este surprinzător și, din perspectiva „celor cinci mari”, susține omniprezența acestora (Costa și McCrae, 1992b). Problemele mai interesante sunt dacă psihanaliza ajută sau nu la explicarea psihologiei de la baza „celor cinci mari” și dacă trebuie sau nu să elaborăm construcții și instrumente de măsurare ale personalității care să fie strâns legate de teoria freudiană. Acceptabilitatea științifică a psihanalizei a fost mult discutată și au apărut diferite poziții. Una dintre școlile de gândire argumentează că ideile-cheie ale psihanalizei pur și simplu nu pot fi testate din punct de vedere științific (Popper, 1957), alta afirmă că unele ipoteze pot fi testate și sunt false (Grünbaum, 1984; Eysenck, 1985). Au fost criticate, de asemenea, fidelitatea și validitatea metodelor lui Freud, cum ar fi asocierea liberă (MacMillan, 1997, 2001). În caseta 5.1 este evaluată utilitatea limitată a viselor ca ghid al personalității. Este limpede că, dacă psihanaliza nu se pretează la testare, este greșită sau se bazează pe metode neștiințifice, ea nu poate contribui la teoria personalității. Argumentele în favoarea verificării empirice a psihanalizei au fost formulate de Westen (1999; Westen și Gabbard, 1991). El afirmă că există dovezi experimentale pentru mai multe principii fundamentale ale psihanalizei, așa cum arată tabelul 5.1. Totuși, chiar și unii psihanalisti admit faptul că teoria personalității – metapsihologia lui Freud – nu este validă și că nu se rețin decât aspectele principale ale psihologiei sale clinice (Holt, 1985).

Caseta 5.1: Visele: calea cea bună sau fundătură?

Este celebru faptul că Freud considera visele „calea cea bună” către cunoașterea psihicului. Decodarea visului produs dezvăluia subiectul latent inconștient care amenința eul. Din păcate, nu există prea multe dovezi care să susțină interpretările freudiene tradiționale ale imaginilor din vis, cu toate că este posibil ca un medic

priceput să reușească să obțină indicii despre patologie pe bază ideografică. Dacă visele reflectă într-adevăr ceva, atunci ar putea fi vorba despre preocupările conștiente; de exemplu, persoanele care au tulburări legate de panică par să fie predispușe la coșmaruri (Schredl *et al.*, 2001). Una dintre teoriile influente despre vise (Crick și Mitchison, 1995) afirmă că ele nu sunt altceva decât procesul de eliminare a amintirilor inutile. Dacă așa stau lucrurile, atunci cercetătorul seamănă foarte bine cu un detectiv particular care scormonește după dovezi prin gunoaie. Scormonirea ar putea scoate la iveală unele revelații, însă marea majoritate a materiei este echivalentul psihologic al scheletelor de pești și al cojilor de cartofi.

Studii despre trăsături s-au concentrat asupra mai multor aspecte legate de visare, adică frecvența de amintire a viselor (*dream recall frequency* – DRF) indicată de autodescrieri despre numărul de vise amintite în fiecare lună. Teoria freudiană prezice că trăsătura reprimării, prezentată în acest capitol, ar trebui să se coreleze negativ cu DRF. Invers, ne putem aștepta la o corelare pozitivă cu anxietatea evidentă sau cu nevrozismul. În realitate, aceste ipoteze au puține dovezi empirice (vezi Schredl, Nuernberg și Weiler, 1995; Blagrove și Akehurst, 2000): coeficienții de corelare între personalitate și DRF sunt contradictorii de la studiu la studiu și, adesea, nesemnificativi. Așa cum conchid Blagrove și Akehurst (2000), principalele influențe suferite de DRF ar putea fi mai degrabă fiziologice decât psihologice. Altă direcție de cercetare este sugerată de studiile care arată că persoanele mai creative raportează DRF mai mare (Schredl *et al.*, 1995). Însă Schredl (2002) nu a reușit să găsească vreo corelare între DRF și „deschiderea către trăiri”, care s-ar putea lega de înclinațiile creative, sau, de fapt, o corelare cu oricare dintre „cei cinci mari”. Desigur, DRF este o măsură rudimentară a trăirii viselor, și folosirea unor indicii mai rafinate ar putea da rezultate mai bune. În plus, somnul și visarea ar putea fi perturbate la pacienții din spitale (Schredl *et al.*, 2001). Cu toate acestea, datele obținute până în prezent nu sugerează că măsurarea viselor ne-ar putea spune prea multe despre personalitatea normală.

O poziție intermediară este recomandată de Kline (1981), care a găsit sprijin empiric pentru unele dintre afirmațiile freudiene, însă nu pentru toate. De exemplu, Kline (1981) sugerează că există dimensiuni distincte ale caracterului „oral” și ale celui „anal” care pot fi măsurate în mod fidel și valid prin chestionare sau (mai puțin fidel) prin valorile proiective. Caracterul anal este asociat cu calități legate de obsesivitate, cum ar fi rigiditatea și încăpățânarea. Însă nu există dovezi că acest aspect al personalității se leagă de evenimentele din copilărie, din faza anală de dezvoltare, cum ar fi deprinderea copilului cu curățenia, astfel încât nu este clar dacă interpretarea freudiană a acestei trăsături obsesive a personalității ne ajută să o înțelegem mai bine. În general, trăsăturile obsesive par să fie un amestec de nivel înalt al lui C și nivel scăzut al lui O (Kline și Lapham, 1991; Kline, 1993). O trăsătură înrudită, autoritarismul, va fi prezentată mai detaliat în capitolul 8.

Una dintre problemele care apar la evaluarea lucrărilor din această zonă este stabilirea nivelului dovezilor necesare pentru a putea decide că teoria psihanalitică este fundamental corectă. Chiar și susținătorii psihanalizei, cum ar fi Westen (1999), acceptă faptul că unele dintre concepțiile lui Freud erau eronate. Se pune întrebarea care este gradul de eroare din psihanaliză ce ne-ar sili să abandonăm această metodă de cercetare și să formulăm o alternativă care să păstreze eventualele ei trăsături pozitive. Nu vom dezvolta aici aceste aspecte filosofice (vezi Kuhn, 1962, și Lakatos, 1970, pentru o discuție a

„schimburilor științifice între paradigme”). În general, teoreticienii trăsăturilor nu au fost convinși de psihanalisti și nu există multe studii acceptabile din punct de vedere științific despre conceptele și sistemele freudiene și postfreudiene. Este posibil ca unele dintre preocupările majore ale psihanalizei să contribuie la cunoașterea trăsăturilor personalității. Totuși, pentru a progresa, s-ar putea să fie nevoie ca teoriile despre rezultate ale cercetării de genul celor din tabelul 5.1 să fie eliberate de zorzoanele lor psihanalitice.

Inconștientul : studii contemporane

În ultimii ani a renăscut interesul față de inconștient, datorită celor două progrese din psihologia cognitivă : teoretic și metodologic. Progresul teoretic este reprezentat de teoria prelucrării automate și controlate (Schneider, Dumais și Shiffrin, 1977). Aceasta afirmă că există două moduri calitativ diferite de prelucrare a informațiilor (despre care nu se știe dacă pot sau nu să se transforme dintr-unul în celălalt). Procesarea automată este inconștientă, fără efort și activată de stimuli externi, fără implicarea voinței. Procesarea controlată este parțial accesibilă conștiinței, implică efort și e voluntară, prin faptul că este activată de o strategie. Cu suficient antrenament, chiar activitățile mentale complexe pot fi îndeplinite automat. Teoria pare să întărească ideea freudiană că o mare parte din activitatea mentală se desfășoară în afara zonei conștiente.

Metodologia se bazează pe stimuli subliminali în investigarea proceselor cognitive. Subiecților li se oferă un stimul-țintă prezentat pe scurt, urmat de un stimul de ecranare care previne conștientizarea prezentării stimulului, cu condiția ca durata prezentării țintei să fie suficient de redusă (adesea sub 50 ms). O aplicație tipică este paradigma „de amorsare”, în care stimulul subliminal e prezentat înaintea unui stimul perceput conștient care cere o reacție. Stimulul subliminal poate să dea parțialitate reacției la celălalt stimul sau să o amorseze. De exemplu, tema „deciziei lexicale” îi cere subiectului să hotărască dacă niște șiruri de litere sunt sau nu cuvinte corecte din limba engleză. Recunoașterea este mai rapidă atunci când cuvântul e precedat de un termen înrudit semantic, chiar dacă acest cuvânt de amorsare este subliminal ; de exemplu, INFIRMIERĂ grăbește recunoașterea lui DOCTOR (Neely, 1991). Important pentru personalitate este faptul că studiile arată rolul de amorsare al atitudinilor și comportamentelor sociale. De exemplu, la subiecții americani albi cărora le-au fost prezentate subliminal chipuri de africani-ame-ricani s-a constatat o creștere a nivelului atitudinii și comportamentului verbal ostil, într-un cadru experimental (Chen și Bargh, 1997). Întrucât agresiunea este o parte a stereotipului legat de africani-ame-ricani, se presupune că activarea inconștientă a acestui stereotip mărește ostilitatea. Poate că aceasta este o paralelă a conceptului freudian de *reprimare a gândurilor inacceptabile din punct de vedere social* (adică gânduri rasiste). În această secțiune vom cerceta mai întâi câteva exemple de studii empirice și apoi implicațiile lor pentru studiile despre trăsăturile de personalitate.

Studii experimentale despre inconștient

O recentă trecere în revistă (Kihlstrom, 1999) a cercetării legate de procesarea inconștientă (sau implicită) a demonstrat omniprezența acesteia. Studiile despre *percepții* demonstrează că sensul unui stimul subliminal poate fi codificat fără ca aceasta să însemne recunoașterea lui conștientă. Trebuie să menționăm că studiile despre stimulii subliminali sunt grevate de probleme metodologice (Holender, 1986). Cu toate că efectele sunt reale, mărimea lor este adesea foarte redusă, iar conștientizarea autodescrisă de subiecți nu e fiabilă (Kunimoto, Miller și Pashler, 2001). Studiile despre *memoria* implicită se bazează pe demonstrația că purtarea subiectului este afectată de ceva întâlnit anterior, chiar dacă el nu își amintește conștient (Schacter, 1996). De exemplu, în cazul deciziei lexicale, expunerea precedentă la anumite cuvinte crește viteza de reacție, chiar dacă expunerea a fost uitată. *Gândirea* implicită este demonstrată de studii care arată că oamenii pot rezolva anumite tipuri de probleme fără să fie capabili să explice cum au procedat. Kihlstrom (1999) semnaleză, de asemenea, momentele de emoție și motivație implicite. Cineva poate avea senzații și dorințe intense pe care nu le poate explica.

O parte din cercetare se ocupă de reprimarea subiectelor inacceptabile. În unul dintre primele experimente, McGinnies (1949) le-a prezentat rapid subiecților cuvinte interzise (cum sunt cele despre sex) și cuvinte neutre. El a constatat că durata minimă până la recunoașterea conștientă a cuvântului („pragul de recunoaștere”) a fost mai mare pentru cele interzise. S-a afirmat că vorbele interzise trezeau anxietatea, care, la rândul ei, declanșa apărarea psihologică, blocând procesarea la nivel perceptiv. Studiul pare să ofere o confirmare experimentală a unui aspect din teoria freudiană. Lucrări mai recente (trecute în revistă de Kitayama, 1997) au reprodus rezultatele lui McGinnies, arătând că, într-adevăr, conținutul emoțional al cuvântului influențează pragul perceptiv. Nu este vorba despre faptul că subiecții ar avea, pur și simplu, mai puțină tragere de inimă să semnaleze cuvintele interzise (parțialitatea reacției).

Totuși, aceste studii pun sub semnul întrebării și concepția freudiană că procesarea inconștientă este motivată și îndeplinește un scop (vezi Kitayama, 1997). De exemplu, „apărarea” nu se limitează la cuvintele interzise: atât cuvintele pozitive, cât și cele negative produc aceeași ridicare a pragului de recunoaștere. Efectul variază, de asemenea, în funcție de factori cum ar fi lungimea și frecvența cuvintelor, care nu au semnificație motivațională. De fapt, așa cum arată studiile lui Kitayama, factorul-cheie este accesibilitatea codului perceptiv. În acest model de amplificare a afectului, există tendința ca atât emoțiile pozitive, cât și cele negative să amplifice procesarea atentă, ușurând recunoașterea codurilor accesibile și perturbând recunoașterea codurilor greu accesibile (de exemplu, cuvinte neobișnuite, scurte, prezentate rapid). Astfel, efectele conținutului cuvintelor asupra pragului de recunoaștere nu au nimic de-a face cu apărarea freudiană. Ele sunt mai degrabă „rezultatul unei interacțiuni a traseelor afective și cognitive implicate împreună în toate procesele obișnuite de percepție și de gândire” (Kitayama, 1997, p. 239).

Dovezi despre funcționarea mecanismelor de apărare sunt oferite de studii despre diferențele individuale. „Represivii” sunt un grup de persoane care obțin punctaje mici la anxietate ca trăsătură, dar punctaje mari la „atracția socială”, adică reacționează defensiv la critici. Studiile arată că la represivi se constată, de exemplu, o memorie mai

slabă în privința evenimentelor neplăcute, deficiențe în autodezvăluirea emoțională și evitarea subiectelor amenințătoare (Weinberger și Davidson, 1994). Totuși, nici în acest caz nu este limpede dacă funcționarea „reprimării” este sau nu cea descrisă de Freud. Trecând în revistă lucrările apărute, Caprara și Cervone (2000) semnaleză unele discrepanțe. De exemplu, represivii au memorie mai slabă atât în privința trăirilor pozitive, cât și a celor negative. De fapt, diferențele din punctul de vedere al memoriei ar putea fi, în primul rând, o consecință a diferențelor din punctul de vedere al modurilor în care represivii și nonrepresivii codifică informația. De asemenea, reprimarea pare să aibă niște avantaje: Furnham, Petrides și Spencer-Bowdage (2002) au constatat că represivii aveau un nivel înalt al stimei de sine, al mulțumirii față de propria viață și al folosirii unor stiluri „sănătoase” de soluționare a problemelor. Este posibil, într-adevăr, ca personalitatea represivă să aibă atât aspecte conștiente, cât și aspecte inconștiente. La un nivel general al discuției despre mecanisme de apărare, Caprara și Cervone (2000) au ajuns la trei concluzii rezonabile. În primul rând, există dovezi solide despre existența lor. În al doilea rând, mecanismele care stau la baza apărării nu sunt cunoscute decât parțial, dar ele ar putea reflecta interacțiunile dintre procesele fundamentale, normale, afective și cognitive. În al treilea rând, nu există dovezi în sprijinul concepției freudiene despre un oarecare mecanism inconștient de protejare a eului care îl ferește de emoțiile inacceptabile.

Altă direcție de cercetare (trecută în revistă de Bargh, 1997) vizează efectele amor-sării. Mai multe studii arată că atitudinile și comportamentele pot fi amor-sate prin intermediul unor semnale adecvate, chiar dacă subiectul nu este conștient de aceste semnale. De exemplu, la subiecții expuși subliminal la cuvinte agresive există o mai mare probabilitate de a evalua alte persoane ca agresive, într-un cadru controlat experimental (Bargh și Pietromonaco, 1982). Bargh, Chen și Burrows (1996) au amor-sat subiecții cu cuvinte care sugerau un stereotip pentru persoane vârstnice (de exemplu, *bingo*, *Miami*) și au arătat că această manipulare i-a făcut să meargă încet după încheierea experimentului, dovedind o modificare comportamentală. Chartrand și Bargh (2002) discută despre studii care sugerează motivații inconștiente. Ei argumentează că scopurile produc aproape aceleași efecte asupra comportamentului, indiferent dacă sunt explicite sau amor-sate de factori contextuali. De exemplu, unul dintre studiile lor a arătat că subiecții ar putea fi amor-sați să proceseze frazele astfel încât să-și formeze o impresie sau să le memoreze. Bargh (1997) și Chartrand (Chartrand și Bargh, 2002) trag concluzia că o mare parte din viața mentală se desfășoară inconștient. Însă ei se deosebesc de Freud prin faptul că sugerează că procesarea inconștientă nu se ocupă de altceva decât de activitățile mentale obișnuite, lăsând în sarcina prelucrării accesibile în mod conștient situațiile noi și complicate. Astfel, inconștientul nu este un smârc clocotind de dorințe reprimite, ci un sistem flexibil cu aspecte cognitive, afective și motivaționale distincte. Principalul lui dezavantaj este faptul că lipsa conștiinței este asociată cu lipsa de control, astfel încât nu putem corecta procesările care ar putea fi indezirabile, cum sunt credințele stereotipe. Pe scurt, inconștientul este important, dar nu din motivele enunțate de Freud. Așa cum afirmă Kihlstrom (1999, p. 208), hiperbolizând, poate, într-o anumită măsură, „cercetarea modernă despre cunoaștere și despre inconștientul cognitiv nu-i datorează absolut nimic lui Freud și tot așa stau lucrurile în ceea ce privește cercetarea modernă despre emoții și despre inconștientul emoțional”.

Implicațiile legate de teoria trăsăturilor

Subiectul inconștientului este din nou predominant în multe analize contemporane ale personalității. De exemplu, Pervin (2002) se referă la inconștient ca fiind „un subiect de o importanță teoretică și metodologică enormă pentru domeniul psihologiei personalității” (p. 209), cu „implicații uriașe în evaluarea personalității” (p. 210). Chiar așa să fie? Există niște aspecte care recomandă prudență. Dovezile analizate provin din studii de laborator cu control minuțios, în care pot fi detectate, de exemplu, chiar și efectele minore ale manipularilor de amorsare. Încă nu a fost dovedită relevanța acestor efecte în viața reală. S-ar putea ca oamenii să fie conștienți, în general, de acele motive și gânduri importante pentru ei. Mayer și Merckelbach (1999) au arătat că stimulii subliminali nu au efect asupra emoțiilor puternice. Nu sunt sigure nici implicațiile teoretice ale faptului că procesarea este inconștientă sau conștientă. Clore și Ortony (2000) sugerează că procesarea inconștientă se bazează pe un mecanism de „restabilire” asociativă care regăsește sensurile prototipice ale stimulului respectiv. Astfel, prezentarea subliminală a stimulilor nu implică vreun sistem inconștient separat. În schimb, ea dezbracă reprezentarea stimulului de informațiile contextuale, episodice, care în mod normal ar fi fost codificate în el, astfel încât subiectul nu mai recunoaște explicit stimulul. Un ultim motiv pentru atitudinea prudentă este că multe dintre lucrările despre inconștient nu se leagă direct de personalitate. Așa cum afirmă Todorov și Bargh (2002, p. 54), „cercetarea acestor factori determinanți (inconștienți) este o extensie a tradiției psihologiei sociale, legată de descoperirea cauzelor situaționale ale comportamentului”.

În același timp, studiile experimentale despre inconștient pot fi integrate în lucrările despre trăsăturile de personalitate. La nivel empiric, putem încerca să aflăm dacă trăsăturile prezic diferențe individuale legate de procesarea inconștientă. Două exemple vor arăta posibila valoare a studiilor de acest fel. Chartrand și Bargh (1999) au investigat ceea ce ei au numit „efectul cameleon”: tendința de mimare inconștientă a comportamentelor nonverbale ale celor cu care interacționăm, cum ar fi pozițiile, ticurile și expresiile feței. Ei au arătat că la persoanele cu un nivel înalt al empatiei temperamentale efectul cameleon se manifestă într-o măsură mai mare decât la persoanele cu un nivel scăzut al empatiei. Întrucât empatia este un aspect al amabilității, acest proces ar putea fi implicat în diferențele din punctul de vedere al comportamentului social între persoanele cu un nivel înalt și cele cu un nivel scăzut al acestei trăsături, subiect pe care îl vom discuta în capitolul 8. Al doilea exemplu privește studii despre stimuli subliminali ai amenințării. Mai multe studii au arătat că acești stimuli par să atragă atenția subiecților cu un nivel înalt sau scăzut al anxietății ca trăsătură, așa cum vom arăta mai detaliat în capitolul 12. Și în acest caz se observă efecte similare obținute cu stimuli supraliminali, implicând faptul că este mai util să gândim în termenii mecanismelor de procesare decât în cei ai conștiinței. Mai mult, efectele stimulilor subliminali par să fie moderate de așteptările conștiente și de alți factori contextuali (Fox, 1996; Matthews și Wells, 2000). Faptul că trăsăturile influențează procesarea inconștientă este important, dar s-ar putea să reușim să găsim rezultate asemănătoare în studiile despre procesele conștiente.

În ceea ce privește teoria, o contribuție importantă a lucrărilor despre inconștient este ideea de „construcții accesibile cronic” – cu alte cuvinte, cele care vin în minte spontan atunci când subiectului i se cere, de exemplu, să evalueze personalitatea altora (Higgins,

King și Mavin, 1982). De exemplu, unele persoane înclină să gândească despre ceilalți prin prisma bunătății acestora, în vreme ce alte persoane se concentrează asupra timidității. Construcțiile accesibile cronic îndeplinesc unele dintre criteriile trăsăturilor. Se consideră că sunt stabile în timp și că influențează cunoașterea în unele situații. Din păcate, studiile din această zonă au neglijat instrumentele de măsurare a trăsăturilor: nu este clar dacă a gândi despre cineva în termenii bunătății sau ai lipsei de bunătate se leagă de faptul că ești bun tu însuși. De fapt, Cervone și Caprara (2000) sugerează o cercetare ideografică a acestor construcții. Totuși, Todorov și Bargh (2002) sugerează că agresiunea temperamentală ar putea fi o consecință a construcțiilor accesibile cronic care reprezintă un istoric al expunerii la evenimente violente. De exemplu, se pare că la copiii agresivi există tendința automată de a le atribui altora intenții ostile. La nivel mai general, personalitatea s-ar putea lega de structurile cunoștințelor inconștiente create prin învățarea socială, care produc tendințe consecvente în cunoaștere și în comportament. Vom reveni la această idee în capitolul 8.

Metodele de cercetare umaniste și fenomenologice

Am văzut că nu există nici un conflict fundamental între psihanaliză și teoria trăsăturilor. În principiu, teoria trăsăturilor ar putea chiar să fie îmbogățită prin incorporarea surselor de constanță descrise de teoria psihanalitică, deși, în practică, dovezile acceptabile din punct de vedere științific în favoarea concepției psihanalitice despre personalitate nu au fost convingătoare. O provocare mai serioasă la adresa supozițiilor din teoria trăsăturilor o reprezintă metodele umaniste și fenomenologice de cercetare a personalității. Există numeroase astfel de metode, dar toate pun accentul pe importanța și pe caracterul unic ale experienței subiective individuale și pe sinele care modelează energic realitatea trăită și personalitatea. La un nivel, teoriile fenomenologice despre personalitate se opun direct teoriilor trăsăturilor prin accentul pus pe studierea ideografică a personalității, pe bază de cazuri individuale. Pe pozițiile extreme, nu prea există o bază de dialog între psihologii care preferă cercetarea ideografică și cei ce preferă teoria trăsăturilor, deoarece supozițiile lor sunt foarte diferite. De exemplu, psihologia existențială (Binswanger, 1963) respinge ideea că ar exista cauze nevăzute ale comportamentului; psihologia trebuie să lucreze cu fenomene conștiente directe. Însă, dacă nu există cauze latente ale trăirilor, nu există nici o bază pentru stabilitatea psihologică, iar conceptul de *trăsătură* este lipsit de sens. De fapt, psihologia existențială neagă validitatea abordării prin prisma științelor naturale, pe care se bazează teoriile nomotetice ale trăsăturilor. Repulsia față de „simpla scormonire prin informații”, în exprimarea sugestivă folosită de Bannister și Fransella (1989), este prezentă chiar și în variantele psihologiei fenomenologice care folosesc instrumente de măsurare cantitativă.

Dar și compromisurile sunt posibile. Teoria trăsăturilor formulată de Allport (1937) urmărea să sintetizeze o teorie nomotetică, explicativă a trăsăturilor comune cu o explicare ideografică a trăsăturilor individuale. Allport se abătea de la teoria contemporană a trăsăturilor prin faptul că trăsăturile individuale îi păreau mai „reale” psihologic decât cele comune, pe care le descria ca simple aspecte măsurabile ale trăsăturilor individuale complexe (1937, p. 299). De asemenea, Allport privea consecvența ca pe o

caracteristică atât a trăsăturilor comune, cât și a celor individuale ; nu există contradicție între consecvența comportamentului sau a trăirii și cercetarea ideografică. Se poate face o cercetare ideografică sistematică : tabelul 5.2 rezumă trecerea în revistă pe care o face Runyan (1983) metodelor ideografice. După părerea lui Bem și Allen (1974), consecvența poate fi cunoscută cel mai bine din unghiul ideografic ; unele persoane sunt consecvente o parte din timp, în unele situații.

Tabelul 5.2. *O trecere în revistă a metodelor ideografice*

1. Studiu cantitativ pe un singur caz	Măsurarea timpului pe care l-a petrecut cu diferite activități într-o zi o anumită persoană
2. Studiu calitativ pe un singur caz	Reconstruirea și interpretarea evenimentelor care duc la un episod de boală mentală
3. Studiu de corelare intraindividuală	Corelarea crizelor de astm cu prezența factorilor acceleratori la o singură persoană
4. Studiu experimental pe un singur caz	Compararea sistematică a efectelor diferitelor tratamente asupra unui singur pacient
5. Măsurarea ideografică a personalității	Determinarea actelor de indisciplină pe care le poate înfăptui cineva, urmată de evaluarea frecvenței indiscipliniei în timpul diferitelor activități dintr-un interval de timp stabilit
6. Predicția ideografică	Folosirea unor tipare de comportament din trecut pentru prognoza clinică a unui pacient internat
7. Analiza configurațională	Evaluarea tiparelor comportamentului de trăire subiectivă care apar concomitent la o persoană

Notă : Vezi Runyan (1983) pentru referințe despre studiul original.

La fel ca psihanaliza, teoriile fenomenologice și umaniste despre personalitate se bazează pe un set de teme principale sau de idei ample. Ele resping în mare parte metafora energiei și diferențierea structurală stabilită a sistemelor personalității, cum sunt sinele și eul. De asemenea, ele se deosebesc atât de psihanaliză, cât și de cele mai multe dintre teoriile trăsăturilor prin faptul că pun accentul pe experiența subiectivă, inclusiv conștiința de sine. Sinele este important și ca agent care construiește energic viața mentală a persoanei : uneori se face distincție între sinele ca obiect și sinele ca autor al acțiunii (Smith, 1950). La fel ca psihanaliza, aceste teorii acceptă importanța conflictului, dar în ele conflictul apare din concepții neadaptate sau nechibzuite despre sine sau despre locul său în lume. Tema finală este cea a unei motivații fundamentale pentru dezvoltarea personală, numită uneori autorealizare. Acest accent ulterior pus pe dezvoltarea personalității – chiar pe progresul sau pe maturizarea ei – în faza adultă nu ține, în general, de tradiția trăsăturilor (Erikson, 1982).

Explorarea sinelui

Pentru cei care se ocupă de teoria trăsăturilor, cele mai interesante linii din cercetarea fenomenologică sunt cele ce vizează investigarea sinelui cu ajutorul datelor cantitative. Unii teoreticieni au creat instrumente sistematice pentru măsurarea organizării conștiinței de sine. Rogers (1951) a folosit o tehnică de tip Q, în care subiecții grupează cartonașe cu afirmații autodescriptive în funcție de potrivirea cu sine. Tehnica depășește evaluările

convenționale ale personalității prin faptul că aceste cartonașe pot fi sortate în funcție de diferite aspecte ale sinelui. De exemplu, prima sortare poate fi pentru o simplă auto-descriere („sinele real”) iar a doua pentru descrierea modului în care i-ar plăcea să fie („sinele ideal”). Folosirea cartonașelor poate fi mai mult sau mai puțin ideografică, prin folosirea acelorași afirmații la mai mulți subiecți sau adaptarea lor la fiecare dintre ei. În cercetarea sinelui, Rogers a apelat, de asemenea, la scale de evaluare și la analiza factorială a afirmațiilor despre sine, precum și la interpretări calitative ale exprimărilor prin cuvinte.

Lucrări mai recente au depus eforturi considerabile pentru a dezvolta modele sociocognitive ale concepțiilor despre sine care să poată fi testate experimental. Pentru Kihlstrom și Canter (1984), concepțiile despre sine sunt „prototipuri”, conceptele fundamentale fiind reprezentate ca noduri dintr-o rețea care conține și concepte mai specifice. Sinele a fost descris și ca „schemă”, o structură cognitivă organizată care reprezintă elementele-cheie ale credințelor despre sine (vezi Markus și Cross, 1990). Ambele metode permit o diferențiere considerabilă a concepțiilor despre sine : o persoană poate avea mai multe forme ale sinelui, în funcție de context. În măsura în care schemele sau alte structuri ale cunoașterii se stabilesc în memoria de lungă durată, ele oferă o sursă de consecvență a comportamentului. Metoda bazată pe cunoașterea de sine este convergentă cu studierea proceselor inconștiente – de exemplu, prin paradigmele experimentale ale amorsării, așa cum am arătat mai devreme. Modelele de acest tip dau speranțe în sensul unei mai bune cunoașteri a trăsăturilor, cu toate că teoreticienii contemporani se deosebesc prin măsura în care consideră că schemele sinelui sunt nomotetice sau ideografice, așa cum vom arăta în capitolul 8. Ca și în cazul studiul inițial al lui Rogers, cercetătorul poate alege să se concentreze fie asupra elementelor sinelui care sunt comune tuturor oamenilor, fie asupra caracterului unic al sinelui.

Autoconstrucția personalității

Altă orientare a teoriei fenomenologice pune accentul pe sine ca agent care construiește energic realitatea trăită. Un pionier în acest sens a fost Kelly (1955), a cărui teorie despre construcțiile personale afirmă că persoana interpretează trăirile în termenii propriilor dimensiuni ale construcțiilor, unice. (Ideea „construcțiilor accesibile cronic”, descrisă mai sus, este o versiune contemporană a teoriei lui Kelly.) De fapt, fiecare persoană elaborează propriile teorii despre sine și despre alții, iar persoane diferite pot construi aceeași ipoteză folosind dimensiuni care diferă mult. El a conceput tehnica grilei repertoriale, care este încă folosită pe larg în investigarea construcțiilor personale (vezi Bannister și Fransella, 1989). Construcțiile au și un caracter interpersonal, prin faptul că oamenii pot juca multe roluri diferite, în care construcțiile derivă din percepțiile construcțiilor altora. Capacitatea unei persoane de a schimba rolurile dă comportamentului o fluiditate și un caracter tranzitoriu care diferă de perspectiva teoriei trăsăturilor. Cea mai apropiată paralelă din cercetarea contemporană este oferită de construcționismul social, pe care îl vom analiza mai amănunțit în capitolul 8.

Conflict și patologie

Importanța conflictului în teoria fenomenologică a personalității a fost exprimată mai direct prin ideea de congruență între concepția despre sine și organismul însuși, lansată de Rogers (1951). Psihopatologia este asociată cu conștiința redusă sau deformată a trăirilor reale ale organismului. Există dovezi în sprijinul acestei afirmații, provenite din studii de tip Q (de exemplu, Butler și Haigh, 1954). Adesea, la persoanele cu tulburări emoționale, tipurile real și ideal nu sunt corelate; sinele real nu seamănă cu personalitatea la care aspiră acea persoană. Acest tip de studii au însă probleme metodologice legate de aspectul defensiv; persoana afectată își poate distorsiona sinele real, pentru a da o impresie mai favorabilă. Și în lucrări mai recente despre sine a fost folosită ideea discrepanței. Higgins (1989) a descris diverse surse de discrepanță care ar putea duce la anxietate sau depresie, așa cum se arată mai pe larg în capitolul 9. Watson și Randolph (2001) au arătat că discrepanțele dintre sinele real și cel ideal prezic tendința către nevroză. Dar puterea de predicție a valorilor „disparității imaginii despre sine” măsurate de ei creștea atunci când se bazau pe construcții ideografice, în opoziție cu cele convenționale, non-ideografice. Teoretic, discrepanța sinelui s-ar putea lega, de asemenea, de trăsăturile „schizoide” și de vulnerabilitatea la schizofrenie, așa cum afirmă Laing (1965). Unul dintre studiile de tip Q a confirmat că schizofrenicii ar putea avea mai multe elemente contradictorii în concepția despre sine (Gruba și Johnson, 1974).

Autorealizarea

Tema principală finală se leagă de orientarea umanistă a teoriilor fenomenologice conform căroră oamenii tind către dezvoltarea personală și împlinire, numită uneori autorealizare (Rogers, 1951). Cea mai celebră exprimare a acestei idei este teoria lui Maslow (1971) conform căreia autorealizarea e o motivație fundamentală ce are puterea maximă atunci când au fost satisfăcute motivațiile mai simple, cum ar fi obținerea securității fizice. Autorealizarea este cel mai ușor de perceput din unghiul fenomenologic; persoana neactualizată se poate simți depersonalizată și desprinsă de trăiri, în vreme ce persoana actualizată are o senzație de plenitudine, realizare și bogăție a conștiinței. Aceste concepții sunt greu de încadrat în teoria trăsăturilor, care pune accentul pe similaritatea structurii personalității pe parcursul vieții. Dacă există într-adevăr, așa cum sugerează Maslow (1971), aproape un curent ontogenetic către împlinirea sinelui, acesta este un aspect al personalității pe care teoria trăsăturilor nu îl include. Însă există puține dovezi riguroase în favoarea unei astfel de „forțe” de dezvoltare. Metodele umaniste mai au și preocupări morale care sunt străine bazei naturaliste a teoriei trăsăturilor. Orientarea lor este să privească persoana ca întreg (și nu ca pe o colecție de componente mecanice), să plaseze pe poziții egale cercetătorul și pe cel studiat și, în anumite situații, să sprijine schimbările sociale și politice. Prin urmare, din mai multe puncte de vedere, temele din metodele de cercetare fenomenologice merg împotriva preocupărilor psihologiei trăsăturilor. Aceste abordări își pot aduce în mod independent contribuția la cunoașterea personalității, dar este greu de stabilit în ce mod ar putea îmbunătăți cunoașterea trăsăturilor.

Studii contemporane despre motivația direcționată către sine

Accentul pus pe acțiunea în direcția sinelui și pe latura pozitivă a trăirilor omenești ar putea fi cea mai durabilă moștenire a psihologiei umaniste. Cercetătorii contemporani continuă să cerceteze ceea ce Maslow (1970) a numit trebuințe legate de progres, în opoziție cu trebuințele legate de lipsuri, cum ar fi foamea și setea (vezi caseta 5.2 pentru o prezentare a instrumentelor de măsurare a trebuințelor). O idee deosebit de influentă este că oamenii au o motivație înăscută pentru stăpânirea mediului fizic și social; cu alte cuvinte, chiar dacă o persoană nu se confruntă cu vreo lipsă, ea va face tot ce îi stă în putere pentru a obține competența personală (White, 1959). O teorie contemporană de acest tip a fost formulată de Deci și Ryan (2000). *Teoria autodeterminării*, care le aparține, distinge trei trebuințe înăscute care sprijină progresul personal și armonia dintre lumea personală și cea socială. Trebuința de competență se referă la o motivație fundamentală a stăpânirii, similară cu motivația competenței care apare la White. Trebuința de a stabili relații se referă la dorința de a se simți legat de alții, în cadrul unor relații de iubire și îngrijire. Trebuința de autonomie se referă la motivația pentru autoorganizarea trăirilor și comportamentului și pentru angajarea în activități care corespund cu felul în care este perceput sinele; pe scurt, pentru a simți că își exercită liberul arbitru. Teoria nu a fost ocolită de critici. Carver și Scheier (2000) arată că integrarea și coerența sinelui ar putea la fel de bine să fie rezultatul reducerii tensiunii ca motivație autonomă. Ei sugerează, de asemenea, că trebuințele despre care vorbesc Ryan și Deci ar putea fi secundare față de unele motivații de apropiere și de evitare mai importante (asemănătoare cu BAS și BIS, descrise în capitolul 4). Ryan și Deci (2000) oferă un răspuns la această critică.

Caseta 5.2: Măsurarea diferențelor individuale din punctul de vedere al trebuințelor fundamentale

Studiile despre trebuințele și motivațiile umane fundamentale sunt paralele cu studiile despre trăsăturile fundamentale ale personalității. Ca și în cazul trăsăturilor (Costa și McCrae, 1992), se presupune că există motivații universale din punct de vedere cultural care au baze fiziologice și o gamă largă de consecințe psihologice și sociale (de exemplu, Baumeister și Leary, 1995). Această idee a fost o parte bine cunoscută a psihologiei secolului XX. În anii '30, McDougall și, respectiv, Murray au alcătuit liste de douăzeci până la treizeci de tendințe sau trebuințe. Aceste liste includeau unele motivații evident biologice (de exemplu, sexul și teama), alături de cele mai mult sociopsihologice, cum sunt trebuințele de realizare și de dominare. Unele dintre aceste construcții nu au stârnit prea mult interes (de exemplu, tendința de migrare), însă trei motivații sociale au devenit esențiale în psihologia motivației: trebuința de realizare (*need for achievement* – *nAch*), trebuința de putere asupra altora (*need for power over others* – *nPow*) și trebuința de afiliere (*need for affiliation* – *nAff*), cu alte cuvinte, trebuința de a crea relații cu ceilalți (McAdams, 1999).

În mod tradițional, trebuințele au fost măsurate prin intermediul testelor proiective, cum ar fi *Thematic Aperception Test* (TAT – vezi McClelland, 1985). În acest test, subiectului i se arată desene ambigue despre care trebuie să spună câte o poveste scurtă, al cărei conținut motivațional este evaluat. De exemplu, o poveste care conține teme ale străduințelor personale indică un nivel înalt de *nAch*. Studiile

au arătat că aceste tehnici pot fi folosite pentru a evalua cu destulă fidelitate mai multe dimensiuni independente (Bowen, 1973). Cu toate acestea, cei mai mulți dintre cercetători s-au concentrat doar asupra unui număr mic de trebuințe: sunt celebre în special lucrările lui McClelland (de exemplu, 1985) despre *n* Ach. În contrast cu teoria trăsăturilor, a fost în mare măsură neglijată elaborarea, pe baza măsurătorilor psihometrice valide, a unor modele structurale cuprinzătoare ale trebuințelor (totuși, vezi Cattell și Kline, 1977).

La suprafață, s-ar zice că trebuințele fundamentale se suprapun în mare măsură trăsăturilor personalității, care au adesea conotații motivaționale. De exemplu, motivația realizării pare să se lege de conștiinciozitate, puterea de extraversiune și afilierea de amabilitate. Și totuși, TAT se pare că măsoară altceva decât trăsăturile standard. Valorile lui *n* Ach măsurate de TAT sunt independente de autodescrierile strădaniilor de realizare (similare cu cele care apar în scalele pentru „conștiinciozitate”), însă și ele au valoare predictivă pentru criterii cum ar fi succesul în carieră (McClelland, 1985; Spangler, 1992). McClelland considera că autodescrierile indică opțiunile pe termen scurt, voluntare, ale scopurilor, în vreme ce valorile proiective indică motivații mai puțin conștiente, care modelează cursul vieții pe perioade mai lungi.

Un studiu recent al lui Sokolowski și colaboratorii săi (2000) arată cum lucrările clasice ale lui McClelland și ale altora pot fi așezate, din punct de vedere psihometric, pe o bază din ce în ce mai solidă. Ei au folosit o variație a testului TAT, „*Multi-Motive Grid*” (MMG), care conține paisprezece desene legate de situații stimulatoare ale realizării, afilierii și puterii. La fiecare desen, subiectul evaluează concordanța cu douăsprezece afirmații care reprezintă cele trei domenii de motivare (vezi tabelul C.5.3), permițând o evaluare nomotetică a datelor. Afirmațiile sunt grupate pe motivații pozitive („speranțe”) și negative („temeri”). Mai multe analize raportate de Sokolowski și colaboratorii săi (2000), inclusiv analize factoriale de confirmare, au distins mai multe dimensiuni motivaționale conforme cu previziunile. Alte analize și studii au arătat că scalele erau fidele, se deosebeau de trăsăturile standard ale personalității și preziceau corect criteriile externe. Acest studiu poate reprezenta un pas important către un model psihometric cuprinzător al trebuințelor fundamentale, care să completeze modelele trăsăturilor.

Tabelul C.5.3. Afirmații care descriu speranțe și temeri legate de trei domenii motivaționale

Domeniul motivațional	Speranța	Temerea
Realizarea	Senzația de încredere în succes	Dorința de a amâna o sarcină dificilă
Puterea	Încercarea de a influența alte persoane	Anticiparea pierderii statutului
Afilierea	Speranța de a contacta alte persoane	Teama de a fi respins de ceilalți

Sursa: Sokolowski *et al.* (2000)

Scopul principal al teoriei autodeterminării e, în primul rând, să arate că acele contexte sociale ce întăresc competența, stabilirea relațiilor și autonomia favorizează afectul pozitiv, sănătatea mentală și nivelul înalt al performanței. În privința diferențelor individuale, Deci și Ryan (2000) au o atitudine contradictorie. Ei afirmă că diferențele

înnăscute legate de intensitatea trebuinței, cum sunt cele prezentate în caseta 5.2, nu sunt cea mai fertilă zonă asupra căreia să ne concentrăm atenția, căci diferențele individuale legate de motivație ar putea reflecta experiențele acumulate. O trebuință intensă de control poate fi compensarea pentru neajutorarea din trecut. Pe de altă parte, ei au inclus în analiză și studii ce au făcut operațional nivelul de satisfacere a celor trei trebuințe ca trăsături. De exemplu, într-un studiu bazat pe jurnal personal pe o perioadă de două săptămâni, Reis și colaboratorii săi (2000) au descoperit că indicii trăsăturilor pentru competență, stabilire a relațiilor și autonomie, pecum și valorile fluctuației zilnice se legau de starea de bine. Sheldon și Kasser (2001) susțin că studiile empirice, cum sunt cele trecute în revistă mai devreme, arată că starea de bine depinde de eforturile în direcția motivațiilor reale, ce concordă cu sinele, și de orientarea spre valorile intrinsece, ca intimitatea, comunitatea și progresul, nu către cele extrinsece, ca statutul, banii și imaginea.

Este regretabil faptul că aceste studii au neglijat trăsăturile, cum ar fi nevrozismul, care prezic criterii similare (vezi capitolul 4). Există, de asemenea, într-o anumită măsură, o suprapunere conceptuală cu „cei cinci mari”. Am putea lega stabilirea relațiilor de amabilitate, competența de conștiinciozitate și, cu mai mare ezitare, autonomia de stabilitatea emoțională și de deschidere. În orice caz, această direcție de cercetare semnalează trebuința de a examina mai atent suprapunerea trăsăturilor cu tendințele motivaționale stabile.

Se poate considera că studiul lui Deci și Ryan (2000) face parte dintr-o mișcare psihologică mai amplă în direcția *psihologiei pozitive*, care are o tendință umanistă și folosește mai mult metodele de cercetare riguroase. Psihologia pozitivă reprezintă o reacție la ceea ce este perceput ca o concentrare excesivă asupra aspectelor negative ale modului de funcționare, cum ar fi „modelul de maladie” tradițional din psihologia clinică, în care accentul este pus pe repararea stricăciunilor. În schimb, psihologia pozitivă urmărește favorizarea progresului personal și social, precum și realizarea potențialului uman. După părerea lui Seligman și Csikszentmihalyi (2000, p. 5):

Psihologia pozitivă se ocupă la nivel subiectiv de trăirile subiective prețuite: starea de bine, mulțumirea și satisfacția (în trecut); speranța și optimismul (pentru viitor); fluiditatea și fericirea (în prezent). La nivelul fiecărei persoane, se referă la trăsături individuale pozitive: capacitatea de iubire, vocația, curajul, competențele interpersonale, sensibilitatea estetică, perseverența, capacitatea de a ierta, originalitatea, pregătirea pentru viitor, calitățile spirituale, nivelul înalt al talentului și înțelepciunea. La nivelul grupului, este vorba despre virtuțile și instituțiile civice care fac oamenii să devină mai buni cetățeni; responsabilitatea, educarea, altruismul, politețea, cumpătarea, toleranța și deontologia.

Seligman și Csikszentmihalyi (2000) recunosc că le sunt îndatorați lui Maslow și Rogers, dar semnalează absența unei baze cumulative de cercetare pentru psihologia umanistă. În consecință, o mare parte din cercetarea despre construcții cum sunt optimismul, starea de bine și stilul de atribuire este remodelată în cadrul acestei noi mișcări (pentru o trecere în revistă, vezi Snyder și Lopez, 2000). Scopul este distanțarea psihologiei pozitive de vindecarea cu ajutorul cristalelor, aromaterapie, regăsirea copilului lăuntric și alte manifestări moderne ale umanismului. Unii psihologi umaniști contemporani sunt de acord cu necesitatea științei empirice. Sheldon și Kasser (2001) se declară în favoarea psihologiei umaniste, pe baza dovezilor obținute în cercetare despre faptul că starea de bine depinde de urmărirea unor scopuri reale, în concordanță cu sinele, și de

orientarea către valorile intrinsece cum sunt intimitatea, comunitatea și progresul, nu către cele extrinsece, ca statutul, banii și imaginea. Prin urmare, sunt multe șanse să vedem un nou val de studii empirice despre calitățile umane pozitive. În capitolul 13 vom analiza noua construcție a diferențelor individuale legate de inteligența emoțională, care este considerată un element important al psihologiei pozitive (Salovey, Mayer și Caruso, 2001).

Care sunt implicațiile psihologiei pozitive pentru studierea trăsăturilor? Citatul de mai sus include câteva construcții familiare celor care se ocupă de psihologia trăsăturilor, alături de câteva mai puțin cunoscute. Poate că trăsăturile pozitive sunt, într-adevăr, insuficient reprezentate în modelele contemporane ale trăsăturilor. Pe de altă parte, scepticii ar fi îndreptățiți să ceară ca, înainte de a trage concluzia că modelele actuale sunt incomplete, să se elaboreze scale fidele și valide pentru construcții cum ar fi „capacitatea de iubire”. Au fost exprimate deja unele rezerve mai generale în privința psihologiei pozitive. Lazarus (2003) arată că „Dumnezeu are nevoie de Satana” și invers: aspectele negative și cele pozitive ale vieții sunt strâns împletite și ar fi prostescă încercarea de a le separa, ca ramuri ale științelor psihologice. De exemplu, suferința poate duce la dezvoltarea personală.

În plus, unele aspecte ale experienței pozitive se pot lega nu de progresul personal înălțător, ci de sisteme cerebrale de nivel subcortical care sunt sensibile la recompensă (Matthews și Zeidner, în curs de apariție; vezi capitolul 5). Prin urmare, s-ar putea ca psihologia pozitivă să fie mai bine definită ca subdisciplină, dar ea oferă speranța unei abordări mai științifice a subiectelor psihologiei umaniste, care ar putea avea implicații în cunoașterea dispozițiilor pozitive. Însă pentru această abordare științifică ar putea fi nevoie să se renunțe tocmai la acele teze mult îndrăgite de susținătorii ei, cum ar fi natura ideografică a construcțiilor sinelui și impulsul oarecum mistic al autorealizării.

Concluzii

1. Teoria psihodinamică despre personalitate elaborată de Sigmund Freud conține patru ipoteze-cheie relevante pentru teoria trăsăturilor. În primul rând, personalitatea reflectă fixarea energiei instinctuale („libidoul”) pe structuri psihologice și pe obiecte. În al doilea rând, trăsăturile stabile ar putea reflecta structurile, cum sunt sinele, eul și supraeul, fixate cel mai solid în etapele psihosexuale ale dezvoltării. În al treilea rând, presiunile realității obiective și ale culturii tind să genereze conflicte între structurile personalității. În al patrulea rând, mecanismele de apărare oferă mijloace inconștiente de protejare a eului de aceste conflicte, însă pot ele însele să influențeze personalitatea. S-a manifestat un anumit interes față de potrivirea dintre construcțiile freudiene și trăsături – de exemplu, extraversiunea cu manifestările sinelui și nevrozismul cu slăbiciunea eului. Totuși, rămâne neclar în ce măsură aceste potriviri ne ajută să cunoaștem mai bine trăsăturile. O problemă generală este baza științifică neconvingătoare a psihoanalizei, ale cărei ipoteze sunt fie imposibil de testat, fie testabile, dar eronate.
2. Studii cognitiv-psihologice recente au pus mai mult accent pe inconștient ca subiect al cercetării. O mare parte din procesarea „automată” pare să fie inaccesibilă

conștiinței. Ea poate fi investigată prin intermediul studiilor bazate pe stimuli subliminali care pot influența emoțiile și motivațiile. Cercetările par să confirme unele fenomene empirice sugerate de psihoanaliză, cum ar fi dificultatea de a percepe cuvintele interzise aflate aproape de prag („apărarea perceptivă”) și funcționarea mecanismelor de apărare inconștiente. Însă în cazul multor cercetători conceptele freudiene s-au dovedit inutile pentru explicarea datelor empirice despre aceste fenomene și ei au preferat să creeze modele noi ale modului în care interacționează procesele fundamentale cognitive și emoționale. Acest nou val de studii despre procesele inconștiente ar putea fi important pentru psihologia trăsăturilor, ca sursă de noi paradigme pentru explorarea efectelor trăsăturilor. Autocunoașterea inconștientă poate fi și ea o sursă a consecvenței comportamentale, așa cum vom vedea mai pe larg în capitolul 8.

3. Teoriile umaniste și fenomenologice despre personalitate, cum sunt cele ale lui Carl Rogers și Abraham Maslow, conțin presupuneri care nu sunt agreate în psihologia trăsăturilor. Aceste teorii promovează cunoașterea ideografică a personalității, bazată în special pe cunoașterea trăirilor personale. Totuși, unele dintre teme se leagă de preocupările psihologiei trăsăturilor. Ele includ concentrarea asupra sinelui, care a fost investigată empiric în lucrări mai recente. Conflictul dintre diferite aspecte ale sinelui ca sursă a patologiei poate fi, de asemenea, o idee care merită să fie cercetată. În psihologia umanistă a lui Maslow, progresul personal și autorealizarea sunt privite ca impulsuri fundamentale, implicând o concepție evolutivă a perspectivei adultului, care nu se potrivește cu stabilitatea normală a trăsăturilor. Cercetarea recentă legată de motivație tratează mai riguros idei asemănătoare, examinând, de exemplu, motivația autodeterminării. Aceste motivații ar putea fi legate de trăsături. Lucrările de acest tip fac parte dintr-o mișcare mai largă de „psihologie pozitivă”, care ar putea duce la creșterea interesului față de trăsăturile pozitive și implicațiile lor sociale. Totuși, a fost pusă sub semnul întrebării coerența teoretică a psihologiei pozitive ca bază pentru studierea trăsăturilor. În general, alternativele la teoria trăsăturilor pe care le-am trecut în revistă aici ar putea avea o contribuție independentă la cunoașterea personalității, însă, până acum, nu au contribuit prea mult la cunoașterea trăsăturilor. Cercetări viitoare despre inconștient și motivațiile autodeterminării, de exemplu, ar putea duce la o mai mare integrare.

II

Cauzele trăsăturilor de personalitate

6. Genele, mediul ambiant și trăsăturile de personalitate

Introducere

Structura trăsăturilor personalității se dovedește constantă la grupuri diferite de oameni din culturi diferite. Mai mult, trăsăturile sunt stabile în timp și există dovezi că unele dintre ele ar putea avea o bază biologică detectabilă. Prin urmare, pare rezonabil să ne întrebăm în ce măsură diferențele individuale ale trăsăturilor personalității sunt produse de factorii genetici și ambientali.

Există tendința de a considera această zonă greu abordabilă, dat fiind că atât geneticienii care se ocupă de comportamentul biometric, cât și cercetătorii din domeniul geneticii moleculare folosesc tehnici statistice avansate și un limbaj de specialitate. Capitolul de față prezintă, fără terminologia de specialitate, principalele proiecte de cercetare și rezultatele din aceste domenii. Studiile despre gemeni și despre persoanele adoptate pot indica proporțiile relative ale influenței genetice și ambientale asupra trăsăturilor de personalitate. Studiile de genetică moleculară arată care gene individuale ar putea influența personalitatea. Geneticienii au unele contribuții surprinzătoare. De exemplu, studiile genetice pot contribui la studierea modificării personalității, iar contribuția genetică la trăsăturile de personalitate se poate modifica și ea cu vârsta sau în timp. Studiile genetice aduc la fel de multe informații și despre factorii ambientali care influențează trăsăturile de personalitate. Plomin, Asbury și Dunn (2001) au afirmat că „studiile genetice legate de comportament oferă cele mai bune dovezi posibile despre importanța influențelor ambientale” (p. 225).

Odată stabilit faptul că trăsăturile sunt parțial moștenite, putem începe să ne întrebăm în ce mod se leagă variația genetică a personalității de procesele evolutive care au influențat natura umană (Buss, 1999). În acest moment nu există răspunsuri valabile la întrebare, cu toate că sunt multe șanse ca studiile viitoare să lege din ce în ce mai mult între ele genetica și psihologia evolutivă a trăsăturilor. Caseta 6.1 descrie strategii posibile de cercetare pentru a face astfel de conexiuni.

Trei proiecte fundamentale

Cercetarea genetică și ambientală legată de trăsăturile de personalitate – și de alte trăsături psihologice și fizice – se bazează pe trei proiecte de cercetare simple : studiile despre gemeni, studiile despre adopție și studiile de genetică moleculară (Bouchard și Loehlin, 2001 ; Plomin *et al.*, 2001). Fiecare dintre ele poate fi perfecționat, astfel încât

să se ocupe de probleme mai complexe. Studiile despre gemeni și despre adopție sunt numite „informative din punct de vedere genetic” și sunt efectuate deoarece familiile tipice nu pot indica efectele relative ale genelor și ale mediului. De obicei, copiii sunt crescuți de persoane cu care împart și genele, și mediul, astfel încât influențele acestora nu pot fi separate. Studiile despre gemeni și despre adopție evită această confuzie a genelor și ambianțelor. Studiile de genetică moleculară se pot ocupa de problema dacă diferențele individuale ale genelor sunt legate de diferențele individuale ale trăsăturilor de personalitate. În vreme ce studiile despre gemeni și despre adopție pot descoperi dacă genele sunt implicate sau nu, studiile de genetică moleculară pot arăta care gene anume sunt implicate. Vom descrie mai departe conceptele principale ale celor trei tipuri fundamentale de proiect.

Caseta 6.1: Despre psihologia evolutivă a trăsăturilor

Mintea umană conține multe mecanisme psihologice complexe, care sunt activate selectiv, în funcție de contextele culturale. (Buss, 2001, p. 955)

Psihologia evolutivă este o metodă foarte nouă de cercetare globală a psihologiei, care încearcă să explice comportamentul în termenii *adaptărilor* dezvoltate prin selecție naturală (Tooby și Cosmides, 1992). O adaptare este un mecanism neuropsihologic ce conferă un avantaj selectiv în situații sau serii de situații specifice, sporind șansele organismului de a supraviețui, de a se reproduce sau de a avea urmași care vor supraviețui și se vor reproduce. Se presupune că există numeroase adaptări specifice, fiecare destinată rezolvării unei anumite probleme de adaptare. De exemplu, mecanismele de percepere a gustului, cum sunt detectarea și savurarea dulcelui, ajută individul să mănânce alimente hrănitoare și să le evite pe cele care nu sunt hrănitoare sau sunt toxice. Nu există nici un dubiu în privința bazei evolutive a acestor mecanisme fundamentale de supraviețuire. A fost dezbătută problema dacă psihologia evolutivă poate să explice comportamente sociale mai complexe, cum sunt agresiunea, cooperarea și relațiile intime. Este discutată și problema dacă trăsăturile mentale ar putea fi rezultatul selecției sexuale, nu al celei naturale; cu alte cuvinte, diferențele dintre trăsături ar putea fi legate de atragerea și păstrarea perechii, nu de adaptarea la condițiile de mediu (Miller, 2001).

Psihologia evolutivă se ocupă, în primul rând, de specia umană, adică de acele adaptări de care au nevoie toți oamenii pentru a-și menține sănătatea. Ea a fost foarte interesată și de diferențele sexuale. Diferențele de personalitate dintre bărbați și femei (vezi capitolul 3) ar putea reflecta problemele de adaptare diferite pe care au trebuit să le rezolve cele două sexe în timpul epocilor preistorice în care s-a dezvoltat specia noastră (Buss, 1999). Ca să dăm un exemplu destul de rudimentar, se poate ca adaptările pentru vânătoare să fi fost deosebit de importante pentru bărbați, iar adaptările pentru creșterea copiilor mai importante pentru femei decât pentru bărbați. Ar putea oare aceste distincții să explice parțial diferențele dintre sexe în privința agresiunii și agreabilității?

Distincțiile legate de sex ar putea reflecta și strategiile de reproducere, care sunt diferite la bărbați și la femei. De exemplu, se consideră că femeile sunt deosebit de preocupate de capacitatea partenerului de a întreține un copil, în vreme ce pe bărbați i-ar interesa mai mult la o femeie fertilitatea și fidelitatea (din cauza „riscului” de a crește copilul altui bărbat). Aceste ipoteze generează predicții verificabile – de exemplu, că bărbații ar trebui să sufere mai mult din cauza infidelității sexuale decât femeile – care au fost testate cu destul succes (Buss, 1999). Aceste explicații au

fost criticate din mai multe puncte de vedere. De exemplu, diferențele legate de sex ar putea reflecta roluri sociale stabilite pe bază culturală, și nu adaptări influențate genetic (Eagly și Wood, 1999). Mai general, există o îngrijorare legată de faptul că ipotezele evolutive sunt greu de respins, deoarece multitudinea adaptărilor posibile se pretează la explicațiile ulterioare. Ca și în cazul teoriei freudiene, problema teoriei evolutive ar putea fi faptul că poate explica prea mult, nu prea puțin. În plus, problemele de adaptare care trebuie să fie rezolvate sunt cele din paleolitic, când a apărut specia noastră, conform mărturiilor fosile. Cunoștințele noastre despre stilul de viață de tip vânător-culegător al strămoșilor sunt fragmentare și se pretează la speculații.

Diferențele individuale au fost neglijate în mare măsură de psihologia evolutivă (MacDonald, 1998). Cea mai restrânsă concepție este că variația trăsăturilor de tipul caracteristicilor personalității reflectă, pur și simplu, o variație aleatorie, lipsită de semnificație adaptivă; adică ele conferă minților umane o varietate pitorească, însă nici un avantaj pentru supraviețuire sau reproducere. Buss și Greiling (1999) au stabilit câteva surse mai sistematice de variație individuală care ar putea fi legate de trăsături, cu toate că nu există o teorie bine formulată de genul „celor cinci mari” (totuși, vezi MacDonald, 1998). De exemplu, este bine stabilit faptul că o specie poate aplica în mod echilibrat mai multe strategii distincte de adaptare „dependente de frecvență”. După părerea lui Mealey (1995), societățile umane pot suporta un procent redus de indivizi psihopați sau antisociali, care exploatează comportamentele de cooperare și de afiliere ale celorlalți; de exemplu, crearea unei relații de prietenie cu cineva înainte de a-i cere cu împrumut o mare sumă de bani care nu-i va mai fi înapoiată niciodată. Dacă astfel de persoane sunt rare, nivelul general de încredere face ca ele să o ducă foarte bine. Un număr prea mare de psihopați face să crească nivelul suspiciunii, ceea ce face ca ei să se descurce mai greu, astfel încât, pe parcursul generațiilor, proporția este relativ constantă. S-ar putea ca acest mecanism să fie explicația variației ereditare a unor trăsături precum psihozismul, discutată mai detaliat în capitolul 11, cu toate că pare să sugereze mai degrabă o tipologie decât un șir de comportamente psihopatie.

Al doilea mecanism descris de Buss și Greiling (1999) este faptul că o persoană s-ar putea să aleagă strategiile de adaptare în funcție de caracteristicile sale înnăscute, astfel încât, de exemplu, sunt mai multe șanse ca persoanele care au o mare forță fizică să fie agresive. (Ideea este o rămășiță a vechilor teorii despre „somatotip”, care încercau să lege personalitatea de construcția fizică, dar fără prea mare succes.) Buss și Greiling oferă, de asemenea, explicații evolutive ale influenței ambientale asupra personalității. De exemplu, așa cum se va arăta în capitolul 8, personalitatea ar putea fi influențată de modul în care copiii se „atașează” de cei ce îi îngrijesc: un atașament sigur favorizează starea de bine la nivelul dispoziției. Calitatea îngrijirii din primii ani de viață s-ar putea să declanșeze diferite mecanisme de adaptare. Nesiguranța copilului slab atașat ar putea reflecta, de fapt, un mecanism de adaptare care generează comportamente de adaptare atunci când părinții îl neglijează, cum ar fi săcăirea adulților ca să îi acorde atenție.

În prezent, este prematur să apreciem în ce măsură va reuși până la urmă psihologia evolutivă să explice variațiile trăsăturilor de personalitate. Însă popularitatea ei crescândă arată că sunt mari șanse ca ea să producă teste empirice care să confrunte explicațiile evolutive cu cele oferite de alte discipline, cum ar fi psihologia socială. Oricare va fi rezultatul, aceste teste vor aduce informații despre originile diferențelor individuale ale personalității. Chiar și teoreticienii de vârf ai psihologiei evolutive recunosc că sunt abia la început și că un pas crucial este validarea construcției fundamentale a adaptării mentale.

Au fost elaborate criterii rezonabile pentru identificarea adaptărilor apărute pentru a împlini numeroase funcții de supraviețuire și sociale. Însă aceste criterii nu se potrivesc prea bine adaptărilor care au apărut ca indicatori ai formei fizice optime (*fitness*) pentru a îndepărta animalele de pradă, a intimida rivalii sau a atrage perechea. Dacă psihologia evolutivă nu-și va lărgi concepția despre adaptare, acești indicatori ai formei fizice optime vor continua să fie trecuți cu vederea. Întrucât este foarte probabil ca acești indicatori ai formei fizice optime să cuprindă exact trăsăturile mentale care prezintă cele mai mari diferențe individuale și cele mai spectaculoase comportamente, analizarea lor ar putea fi nemijlocit relevantă pentru domenii aplicate cum sunt educația, economia, psihologia clinică și alegerea partenerului sexual. Elaborarea unor noi criterii, superioare, de identificare a adaptărilor psihologice, care să includă indicatorii formei fizice optime, ar fi un pas uriaș pe calea maturizării metodologice a psihologiei evolutive în anii următori (Miller, 2000, p. 72).

Studii despre gemeni

Proiectele experimentale care se ocupă de gemeni pun această întrebare simplă: în medie, la două persoane ale căror gene sunt comune 100%, punctajele trăsăturilor personalității sunt sau nu mai apropiate decât la două persoane ale căror gene sunt comune 50% (Segal, 1999)?

Există două tipuri de gemeni: monoziagoți (MZ; identici) și dizigoți (DZ; nu sunt identici). Un ovul fertilizat de un spermatozoid este un zigot. Gemenii monoziagoți provin din separarea în două a aceluiași ovul fertilizat, în vreme ce gemenii dizigoți provin din două ovule fertilizate simultan de doi spermatozoizi. Gemenii monoziagoți au aceleași gene. Gemenii dizigoți de același sex au, în medie, 50% dintre gene comune, la fel ca orice pereche de frați de același sex născuți din aceiași părinți biologici. Gemenii monoziagoți sunt întotdeauna de același sex; gemenii dizigoți pot fi de același sex sau de sexe diferite.

Pentru a înțelege în ce mod ne pot ajuta toate acestea să aflăm dacă există sau nu un factor genetic în diferențele de personalitate, imaginați-vă următorul experiment. Să luăm 100 de perechi de gemeni monoziagoți și 100 de perechi de gemeni dizigoți. Să ne imaginăm că sunt aleși doar gemeni dizigoți de același sex. Membrii fiecărei perechi de gemeni sunt crescuți în aceeași familie. Toți cei 400 de membri ai celor 200 de perechi de gemeni completează un chestionar de măsurare a extraversiunii. Corelarea este folosită pentru a descoperi dacă perechile de gemeni monoziagoți sunt, în medie, mai asemănători din punctul de vedere al extraversiunii decât perechile de gemeni dizigoți. Corelarea implică, de obicei, două coloane de cifre provenite din două măsurări ale acelorași persoane. De exemplu, se pot măsura înălțimea și greutatea, pentru a se vedea dacă se corelează. În cazul nostru, prima coloană cuprinde punctajul la extraversiune al primului geamăn din fiecare pereche. A doua coloană cuprinde punctajul la extraversiune al celui de-al doilea geamăn din fiecare pereche. Corelarea e folosită pentru a vedea cât de mare este tendința de similitudine a punctajelor. Obținem, astfel, două corelații: una pentru gemenii monoziagoți și una pentru gemenii dizigoți. Dacă genele contribuie la diferențele nivelurilor de extraversiune, ne așteptăm ca rezultatul să fie o corelare mai mare la gemenii dizigoți decât la gemenii monoziagoți.

Un exemplu de astfel de date apare la Jang și colaboratorii săi (2002). Ei raportează date despre gemeni monoziagoți și dizigoți din Canada și Germania care au completat *NEO – Personality Inventory – Revised*. Pentru cele șase fațete ale extraversiunii corelațiile medii între gemenii monoziagoți au fost de 0,47 atât la eșantionul canadian, cât și la cel german. Corelațiile corespunzătoare pentru gemenii dizigoți au fost de 0,22 și 0,21. Aceasta reprezintă un nivel înalt de reproducere de la o țară la alta, iar corelațiile pot fi folosite ca bază pentru analize ulterioare.

Mărimea diferenței dintre aceste două corelații poate indica în ce măsură contribuie genele la diferențele de extraversiune. O estimare simplă a proporției din variația trăsăturii la care contribuie factorii genetici poate fi obținută dublând diferența dintre corelarea MZ și DZ. Pentru a explica aceasta, imaginați-vă situația neverosimilă în care o trăsătură poate fi măsurată fără eroare și contribuția genetică este de 100%. Ne-am aștepta ca la perechile de gemeni MZ corelarea să fie 1,01, iar la perechile de gemeni DZ corelarea să fie 0,5. Prin urmare, $2 \times (1 - 0,5)$ dă 1,0 sau 100% din variație.

Există și analize mai complexe bazate pe studiile despre gemeni, ce implică presupuneri care pot fi puse sub semnul întrebării. De exemplu, se presupune că singura diferență dintre gemenii monoziagoți și cei dizigoți este gradul de asemănare genetică. Cheia studiilor despre gemeni este simpla diferență de corelare dintre perechile de gemeni monoziagoți și perechile de gemeni dizigoți.

Studii despre adopție

Proiectele experimentale ce se ocupă de persoanele adoptate pun această întrebare simplă: atunci când un copil adoptat crește, personalitatea sa seamănă mai mult cu 1) părinții adoptivi alături de care și-a petrecut viața sau cu 2) părinții biologici pe care poate că nu i-a cunoscut niciodată?

Pentru a înțelege în ce mod ne pot ajuta studiile despre adopție să aflăm dacă genele contribuie sau nu la punctajele trăsăturilor personalității, gândiți-vă la situația următoare. O mamă acceptă adoptarea copilului ei imediat după naștere. Copilul este crescut până la vârsta adultă de o familie cu care nu are nici o legătură biologică. Această familie are și un copil propriu. Avem aici o situație în care un copil din familie are în comun cu mama și genele, și mediul, iar celălalt copil are în comun doar mediul. Există o mamă biologică, având genele, dar nu și mediul, comune cu un copil adoptat de altă familie. Să ne imaginăm că 100 de familii de acest gen sunt depistate de un cercetător. Să presupunem că toți părinții și copiii (când sunt mari) completează un chestionar pentru extraversiune. Se pot face corelări, pentru a vedea dacă similitudinea genetică mărește similitudinea din punctul de vedere al personalității. Coloana cu punctajele la extraversiune ale mamelor adoptive poate fi corelată cu coloanele punctajelor obținute de copiii adoptivi și cei biologici. Copiii din fiecare familie și-au petrecut viața în același mediu. Ei se deosebesc doar prin legăturile genetice cu mamele. Prin urmare, dacă, în medie, corelațiile dintre punctajele copiilor biologici și cele ale mamelor sunt mai mari decât cele care apar la copiii adoptați, aceasta este o dovadă că similitudinea genetică duce la similitudinea punctajelor la trăsăturile de personalitate.

Se pot face și alte comparații. Dacă există mai mult de un copil biologic în fiecare familie, se poate pune întrebarea dacă frații legați biologic seamănă între ei mai mult decât cu frații adoptați. Se poate pune și întrebarea dacă mamele biologice se aseamănă cu

copilul înstrăinat prin adopție (pe care poate că nu l-au mai văzut până ce a ajuns matur) la fel de mult ca mamele care nasc și își cresc copiii.

Există în aceste comparații presupuneri care trebuie să fie verificate și există în aceste studii probleme complexe pe care nu le-am menționat aici. Cheia studiilor despre adopție este relativa asemănare a copiilor adoptați cu diferiți membri ai familiei lor de adopție și ai celei biologice.

Studii de genetică moleculară (quantitative trait loci – QTL)

Proiectele experimentale din domeniul geneticii moleculare pun această întrebare simplă: apar sau nu la persoanele cu o versiune a unei gene diferențe semnificative ale punctajelor la trăsăturile de personalitate față de persoanele care au altă versiune a genei?

Următorul experiment imaginar explică în ce mod poate fi efectuat un tip de studiu de genetică moleculară. Se știe că o genă are două versiuni, A și B. Gena codifică o proteină care influențează metabolismul substanței chimice X. Unele dovezi din materiale publicate arată că substanța chimică X se leagă de punctajele la extraversiune. Un cercetător recrutează subiecți pentru a vedea dacă punctajele la extraversiune sunt diferite la cei cu versiunea A și cu versiunea B. Se prepară ADN din leucocitele dintr-o probă de sânge. ADN-ul este analizat și se stabilește pentru fiecare subiect dacă are versiunea A sau versiunea B a genei. Versiunile A și B ale genei sunt folosite într-un test *t* ca două niveluri ale unei variabile independente pentru compararea punctajelor la extraversiune. Dacă testul este semnificativ, atunci există o dovadă a legăturii dintre variabilitatea genetică specifică și diferențele de personalitate.

Există în acest tip de studii probleme complexe de care nu ne ocupăm aici. Cheia lor este faptul că se poate examina variabilitatea genelor specifice, ca posibilă sursă a variabilității personalității.

Ne vom ocupa acum de studiile reale care au folosit aceste modele genetice fundamentale. Extraversiunea este folosită ca exemplu de trăsătură de personalitate.

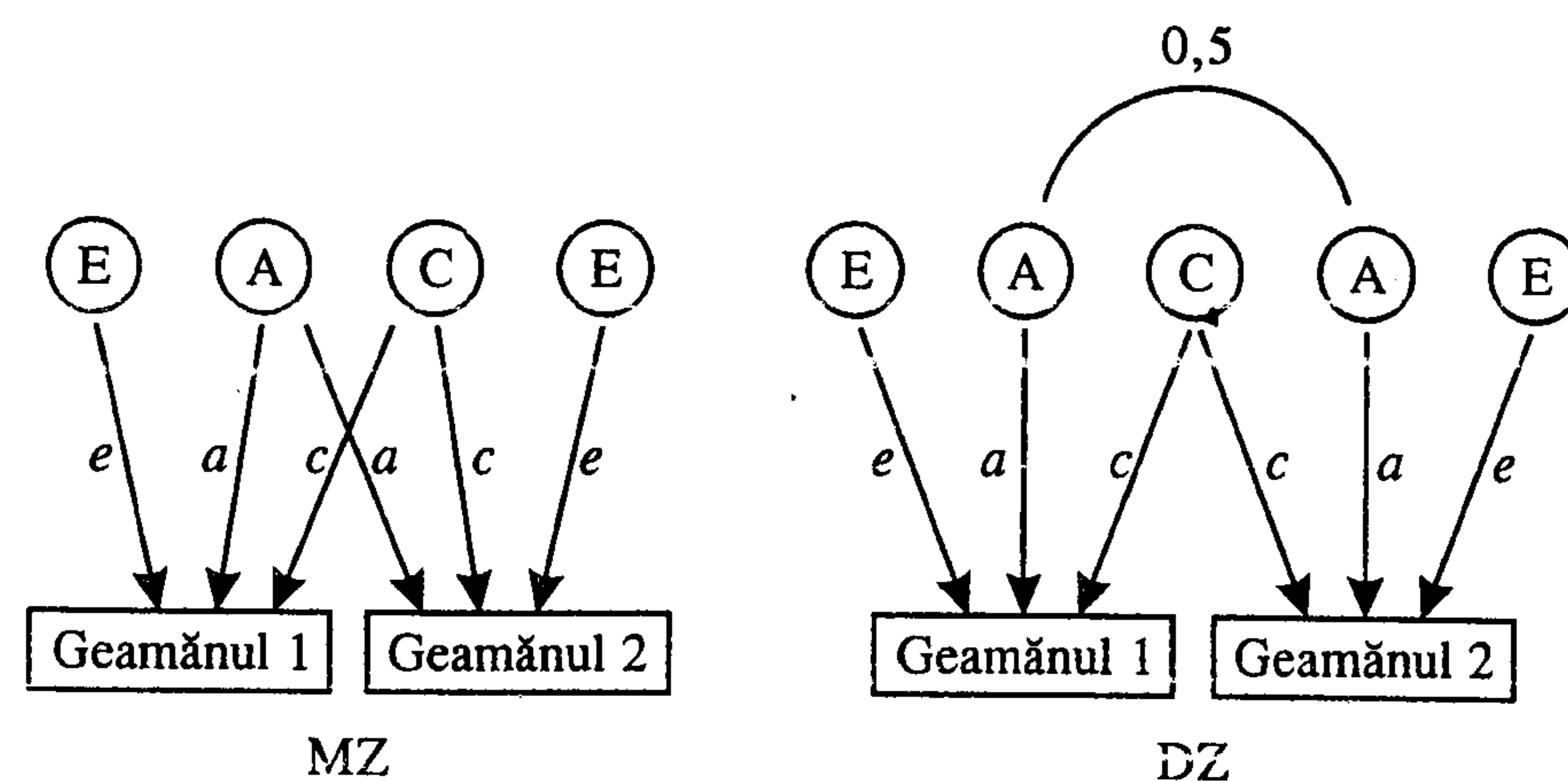

Figura 6.1. Un model al contribuției factorilor genetici (A), ai mediului comun (C) și ai mediului particular (E) la punctajele trăsăturilor de personalitate fenotipice la gemeni MZ și DZ.

Studiile despre gemeni

Folosirea punctajelor obținute de gemeni la testele de personalitate pentru a descoperi relativa contribuție a factorilor genetici și ambientali pornește de la unele premise. Există două contribuții ample la diferențele de personalitate: efectele genetice și efectele ambientale. Efectele ambientale pot fi împărțite în cele comune membrilor familiei și cele unice chiar și pentru frații care trăiesc în aceeași familie. Cercetătorii din domeniul geneticii comportamentale folosesc aceste presupuneri, alături de altele, pentru a construi modele ale corelărilor trăsăturilor de personalitate între perechi de gemeni MZ și DZ. Tehnicile de modelare statistică sunt descrise pe înțeles de Plomin și colaboratorii săi (2001, pp. 349-360).

Figura 6.1 demonstrează presupunerile de mai sus, indicând contribuțiile la punctajele trăsăturilor de personalitate. Contribuțiile la punctajele trăsăturilor de personalitate în cazul gemenilor MZ sunt aduse de același factor genetic aditiv (A), deoarece ei au gene comune în proporție de 100%. Contribuția factorului de mediu împărțit sau comun (C) se presupune că este identică la cei doi gemeni. În sfârșit, contribuția mediului particular (E) se presupune că este complet independentă la cei doi gemeni, semnalată prin faptul că fiecare din gemenii identici are propriul E. Acest factor al mediului particular redă aspecte ale mediului care sunt caracteristice pentru fiecare geamă și, de asemenea, include variația datorată erorii. Compararea părții stângi cu partea dreaptă a figurii 6.1 arată doar o diferență între modelele pentru gemenii monoziгоți și dizigoți. În loc să aibă aceeași sursă genetică a variației, contribuțiile lui A la gemenii DZ au o corelare de numai 0,5, reflectând faptul că au gene comune doar în proporție de 50%.

Constrângerile reprezentate în figura 6.1 pot fi folosite cantitativ pentru a modela punctajele trăsăturilor de personalitate obținute de perechile de gemeni MZ și DZ. Punctele de pornire pentru un model genetic comportamental sunt punctajele personalității obținute de gemenii MZ și DZ și corelațiile între membrii perechilor MZ și DZ. Contribuțiile la punctajele trăsăturilor sunt aduse de sursele A, C și E, identificate în figura 6.1. Intensitatea relativă a acestor efecte este dată de mărimile parametrilor menționați alături de săgeți: „a” reprezintă mărimea relativă a efectului genetic, „c” efectul mediului comun și „e” efectul mediului particular. Fiecare dintre ele poate avea valori între 0 și 1. Ele pot fi ridicate la pătrat, pentru a obține procentul de variație cu care contribuie la orice rezultat dat. Prin urmare, suma pătratelor lui a, c și e trebuie să fie egală cu 1, deoarece elementele predictive nu pot explica mai mult de 100% din variația unui rezultat.

Valorile parametrilor a, c și e pot fi reglate prin intermediul pachetelor de statistici adaptate la model, pentru a se potrivi cel mai bine cu corelațiile găsite pentru gemenii MZ și DZ, adică valorile estimative ale parametrilor sunt forțate să aibă aceeași valoare la gemenii MZ și DZ. Se pot pune întrebările dacă aceste valori estimative ale parametrilor se potrivesc cu alte date, cum sunt cele din studiile despre adopție și familii, și dacă trebuie să moderăm presupunerea că toți parametrii sunt egali la gemenii MZ și DZ. Folosind acești parametri, pe baza figurii 6.1 se pot obține expresii ale corelațiilor dintre perechile de gemeni în privința trăsăturilor personalității. Să luăm mai întâi gemenii MZ. Pentru a se calcula corelația dintre perechile de gemeni, trebuie să se adune traseele care leagă gemenii. Un „traseu” este produsul oricărei serii de săgeți care leagă gemenii.

Prin urmare, corelația pentru gemenii MZ este dată de $(a \times a) + (c \times c)$ sau $a^2 + c^2$. În același mod, corelația dintre gemenii DZ poate fi aflată urmându-se traseele dintre cei doi gemeni DZ din figura 6.1. Prin urmare, corelația pentru DZ este dată de $(a \times 0,5 \times a) + (c \times c)$, sau $0,5 a^2 + c^2$.

Ce anume se testează atunci când se construiește un model de genul celui reprezentat de figura 6.1? Modelul din figura 6.1 arată următoarele: un factor genetic are o contribuție mai mare decât zero la similitudinea gemenilor și este de două ori mai puternic la gemenii MZ decât la cei DZ; un factor ambiental comun are o contribuție semnificativă la similitudinea gemenilor și este la fel de puternic la gemenii MZ și la cei DZ; iar factorii ambientali particulari au efecte semnificative atât la gemenii MZ, cât și la cei DZ. Pentru ca un model să fie considerat valid, traseele pe care le include trebuie să aibă contribuții semnificative la variația de personalitate, iar modelul trebuie să explice cea mai mare parte a covariației din punctajele trăsăturilor. A doua cerință poate fi examinată prin intermediul unui test χ^2 pentru a se vedea dacă, după potrivirea cu modelul, covariația rămasă mai este semnificativă. Testarea pe bază de model – stabilirea faptului că un set de date empirice are sau nu o structură apropiată de teoria noastră – are avantajul că este explicită și permite testarea competitivă a ipotezelor alternative. Mai important, ea oferă o modalitate de testare a posibilității de a găsi aceleași valori estimative ale contribuției genetice și ambientale în studiile ulterioare, chiar dacă ele folosesc proiecte diferite.

Un model de tipul gene-mediul pentru extraversiune în cinci studii despre gemeni

Pentru a examina influențele genetice și ambientale, Loehlin (1992) a aplicat modelul din figura 6.1 la datele despre extraversiune culese din cinci studii ample efectuate în cinci țări diferite: Marea Britanie (Eaves, Eysenck și Martin, 1989), SUA (Loehlin și Nichols, 1976), Suedia (Floderus-Myrhed, Pedersen și Rasmuson, 1980), Australia (Martin și Jardine, 1986) și Finlanda (Rose *et al.*, 1988). El a găsit o gamă de valori estimative ale eredității ($a^2 \times 100$) pentru extraversiune între 54 și 80% la bărbați și între 56 și 70% la femei. Cu alte cuvinte, studiile indicau că mai mult de jumătate din variabilitatea punctajelor la extraversiune provine din surse genetice. Același model a putut fi regăsit la toate eșantioanele de bărbați, dar nu și în cazul femeilor. Observați cât de importantă și riguroasă este această verificare a contribuțiilor genetice și ambientale la extraversiune: Loehlin nu numai că a căutat un model genetic/ambiental care să se potrivească fiecăruia dintre aceste eșantioane mari, ci a încercat și să găsească un model unic care să se potrivească tuturor eșantioanelor, în ciuda diferențelor dintre studii (de exemplu, folosirea unor chestionare diferite pentru măsurarea extraversiunii).

Prin urmare, din studii diferite reiese nivelul înalt și consecvența factorului ereditar în trăsăturile de personalitate, cel puțin în cazul extraversiunii. Cum rămâne cu contribuțiile ambientale? Aici, rezultatul a fost ciudat: valorile estimate pentru mediul comun (c^2) au fost semnificativ negative. Adică faptul că împărțeau aceeași mediu familial tindea să producă deosebiri semnificative din punctul de vedere al extraversiunii. Aceste contribuții erau mici, justificând doar 6-24% din variația punctajelor la extraversiune, cu o medie de 14,3%. Loehlin (1992) a considerat că apariția unui efect negativ al mediului comun

merge împotriva intuiției, iar cercetarea acestei enigme oferă un mod util de tratare a unora dintre aspectele complexe care trebuie să fie introduse în modelul simplu de studiere a gemenilor. Un expedient este modificarea figurii 6.1, astfel încât la unul dintre gemeni „c” să aibă o valoare pozitivă, iar la celălalt negativă. Am numi această efect contrastiv, prin care unul din gemeni ar fi tratat în familie ca extravertit, iar celălalt ca introvertit. Operațiunea nu modifică potrivirea modelului, însă modifică variația mediului comun din familie la o valoare pozitivă prin presupunerea că familiile produc diferențe de personalitate ale fraților, nu asemănări. De fapt, în cazul unor dimensiuni ale personalității, inclusiv extraversiunea, autorii lucrării de față consideră că această posibilă plasare a copiilor în „roluri” diferite este destul de plauzibilă.

În afară de presupunerea acestui efect de „competiție a fraților” în familie, mai există și alte modalități de a explica datele. Pentru a le prezenta, să luăm în discuție mai întâi corelațiile brute dintre MZ și DZ în privința extraversiunii, din datele raportate de Loehlin (1992). În cele cinci studii ample despre gemeni menționate mai sus, estimările maxime făcute de Loehlin corelărilor pentru MZ și DZ bărbați sunt de 0,48 și, respectiv, 0,18, iar pentru femei 0,53 și 0,19. Așa cum era de așteptat, corelațiile în cazul MZ sunt mai mari decât în cazul DZ. De fapt, sunt mai mult decât duble. Este nevoie de ceva care să explice faptul că, dată fiind similitudinea genetică doar de două ori mai mare față de DZ, la gemenii MZ apare o asemănare mai mult decât dublă în privința extraversiunii. Această corelare disproporționat de mare între gemenii MZ este un rezultat comun la datele despre trăsăturile de personalitate (Eaves *et al.*, 1998). Doi factori ar putea să o explice: variația genetică neaditivă și mediile ambiante inegale pentru MZ și DZ.

Variația genetică neaditivă

În analiza precedentă a punctajelor la extraversiune s-a presupus că aportul genetic la asemănarea gemenilor MZ este de două ori mai mare decât la gemenii DZ. Aceasta este presupunerea genetică de tip aditiv: că similitudinea trăsăturilor crește liniar odată cu creșterea proporției genelor pe care le au în comun două persoane. Formulată simplu, se presupune că, dacă gemenii MZ sunt de două ori mai asemănători genetic decât gemenii DZ, atunci seamănă de două ori mai mult din punctul de vedere al personalității. Însă există două aspecte bine stabilite care ar putea face ca această presupunere să fie incorectă.

Primul este dominanța genetică. Teoria genetică face predicția că, în vreme ce gemenii MZ au în comun 100% din efectele de dominanță a genelor, gemenii DZ nu au în comun decât 25%. Prin urmare, dacă există efecte semnificative ale dominanței în contribuțiile genetice la extraversiune, presupunerea că similitudinea genetică a gemenilor DZ este jumătate din cea a gemenilor MZ e falsă.

Celălalt efect genetic nonlinear este epistazia. Unele trăsături apar din efectele combinate ale interacțiunilor mai multor gene. S-ar putea să fie nevoie de o anumită configurație a mai multor gene (amplasate pe cromozomi diferiți) pentru a produce anumite fenotipuri (Lykken *et al.*, 1992, oferă o prezentare a acestui fenomen, numit *emergens*). În cazul gemenilor MZ, configurațiile vor fi identice, în vreme ce la gemenii DZ sunt puține șanse să aibă în comun multe dintre aceste configurații cu mai multe gene. Prin urmare, epistazia reprezintă alt mecanism care contrazice ipoteza efectelor genetice pur aditive asupra extraversiunii.

Prin urmare, aceste două efecte genetice bine stabilite prezic că punctajele de personalitate la gemenii MZ vor arăta o similitudine mai mult decât dublă față de gemenii DZ, presupunând că variația genetică a trăsăturilor de personalitate este efectul combinat al mai multor gene, adică e poligenetică.

Loehlin (1992) a modificat figura 6.1, eliminând parametrul „c” și punând în locul lui un parametru de dominanță genetică identic pentru gemenii MZ și corelat la 0,25 pentru gemenii DZ. Acest model s-a potrivit cu datele despre extraversiune la fel de bine ca modelul cu un factor negativ al mediului comun, însă a avut rezultatul interesant de reducere cu 24% a efectului genetic aditiv și de estimare a efectului dominanței genetice la aproximativ 24%. Efectul genetic aditiv (a^2) e caracterul ereditar restrâns al unei trăsături, iar suma efectelor genetice aditive și neaditive este caracterul ereditar larg. În acest caz, caracterul ereditar restrâns al extraversiunii ar fi 24%, iar cel larg ar fi 48%. În loc să includă un efect de dominanță, Loehlin (1992) a introdus un parametru de epistazie, care a fost identic la gemenii MZ, dar necorelat la gemenii DZ. Aceasta a dat o valoare estimativă a caracterului ereditar restrâns de 36%, o valoare estimativă a efectului de epistazie de 12% și, prin urmare, o valoare estimativă a caracterului ereditar larg de 48%. Problema pentru proiectele despre gemeni aplicate izolat este că nu există vreo modalitate prin care cercetătorul să poată alege cel mai bun model dintre cele trei descrise mai sus – adică modelul bazat pe efectul mediului comun negativ, al dominanței genetice sau al epistaziei (Plomin *et al.*, 2001, pp. 349-360). Toate se potrivesc bine și sugerează o contribuție amplă a genelor, însă desemnează motive diferite pentru valorile relative ale corelațiilor între MZ și DZ și sugerează contribuții genetice aditive cu totul diferite.

Ipoteza mediilor ambiante egale

Introducerea efectelor genetice neaditive a pus sub semnul întrebării presupunerea că numai variația genetică de tip aditiv contribuie la diferențele de personalitate. O altă presupunere legată de modelul din figura 6.1 este că similitudinea mediului comun (mărimea parametrului „c”) este aceeași la gemenii MZ și DZ. Aceasta se numește ipoteza mediilor egale (Plomin *et al.*, 2001, pp. 80-82). Totuși, gemenii identici ar putea avea medii mai asemănătoare decât cei ce nu sunt identici. Figura 6.1 poate fi modificată astfel încât să țină cont de acest lucru, iar parametrii „c” pot fi considerați diferiți la gemenii MZ și DZ. Loehlin (1992) a descoperit că modelul cu contribuții inegale ale mediului comun al gemenilor MZ și DZ se potrivește la fel de bine ca și cele discutate anterior. Corelațiile legate de extraversiune găsite la gemenii MZ și DZ sunt, prin urmare, compatibile cu o situație în care caracterul ereditar restrâns justifică 36% din variația extraversiunii, iar efectele mediului comun justifică 12% din variație la gemenii MZ și zero procente la gemenii DZ. Însă, înainte de a accepta acest model, ar trebui să stabilim faptul că un tratament asemănător în copilărie se leagă de punctaje similare la personalitate în faza adultă. Loehlin și Nichols (1976) s-au ocupat de această posibilitate în *Merit Twin Study*, efectuat la nivel național: la gemenii MZ s-au constatat, într-adevăr, asemănări ambientale mai mari decât la gemenii DZ. Desigur, aici este o problemă de cauză și efect: o mai mare asemănare a personalității ar putea duce la o mai mare asemănare a mediului rezultat sau invers. Pentru a decide care este direcția cauzală,

Loehlin și Nichols au examinat corelația dintre similitudinea personalității și cea a tratamentului și au găsit puține asocieri. Alți cercetători, studiind alte trăsături, au constatat că ipoteza mediilor egale este validă (Bouchard și Propping, 1993).

Este posibil ca gemenii să fie un grup special, al cărui rezultate să nu se generalizeze la restul populației. Există dovezi împotriva acestei posibilități (Krueger, Bouchard și McGue, 2002), iar gemenii DZ sunt la fel de asemănători din punctul de vedere al personalității ca orice frați care nu sunt gemeni (Eaves *et al.*, 1998). Proiectul de studiu pe gemeni nu le permite cercetătorilor să aleagă între modele gene-mediu care se deosebesc în moduri importante. Prin urmare, se folosesc alte proiecte de cercetare.

Alte proiecte de cercetare

Studiile despre adopție

Mediul comun și efectele genetice aditive se confundă la familiile normale, deoarece părinții normali le oferă copiilor mediul familial și au cu ei în comun 50% din gene. Studiile despre adopție le oferă geneticienilor care se ocupă de comportament alt experiment natural. Părinții care au atât copii proprii, cât și copii adoptați le oferă mediul familial ambelor tipuri de copii, dar au gene comune doar cu copiii biologici. Există trei studii despre adopție care s-au ocupat de copii adoptați la vârste foarte mici și în care adulților și copiilor ajunși la maturitate li s-a aplicat aceeași scală de personalitate. Aceste studii au fost efectuate în Marea Britanie (Eaves, Eysenck și Martin, 1989; au participat 150 de familii), în Minnesota (Scarr *et al.*, 1981; au participat 115 familii) și Texas (Loehlin, Willerman și Horn, 1985; au participat 220 de familii). În cadrul lor personalitatea a fost testată prin *Eysenck Personality Questionnaire*, *Eysenck Personality Inventory* și, respectiv, *California Personality Inventory*. Loehlin (1992) a analizat aceste date cumulate, pentru a afla dacă se potrivește același model ambiental-genetic. Pentru extraversiune, cel puțin, așa stau lucrurile. Mai mult, s-a dovedit foarte potrivit un model care a stabilit efectele genetice aditive la 35% și mediul comun (efectele familiale) la zero procente. Această situație este similară cu cea din studiile despre gemeni, unde un model pentru extraversiune foarte potrivit a stabilit efectele genetice aditive la 36% și a inclus efectele dominanței sau ale epistaziei ori ale mediului special al gemenilor MZ. Nu toate studiile se raliază acestei viziuni, iar cercetările legate de gemeni dau uneori rezultate aparent mai clare decât studiile despre adopție. „Proiectul Colorado despre adopție” a testat copii adoptați în vârstă de 16 ani, părinții adoptivi, cei biologici și un grup de control format din părinți, pe baza instrumentului de măsurare a temperamentului EASI (Plomin *et al.*, 1998). Corelațiile care au rezultat sunt prezentate în tabelul 6.1. Ele nu oferă dovezi prea solide despre contribuția genetică, având efectele cele mai mari asupra trăsăturilor sociabilitate și activitate. Autorii au tras concluzia că efectele genelor asupra personalității au fost, în cea mai mare parte, neaditive, iar subtilul sugerează că în acest studiu despre adopție, folosind acest instrument de măsurare a personalității la această vârstă, nu se mai deslușea prea bine „ceea ce este înăscut sau ceea ce este dobândit”.

Tabelul 6.1 Corelațiile dintre copiii adoptați (în vârstă de 16 ani) și părinții adoptivi, cei biologici și grupul de control din cadrul „proiectului Colorado despre adopție”

	Părinții adoptivi	Părinții biologici	Părinții din grupul de control	Efectul genetic	Mediul familial
Emotivitate	0,12	0,01	-0,06	0,00	0,03
Activitate	0,01	0,17	0,08	0,20	-0,03
Sociabilitate	-0,05	0,15	0,17	0,27	-0,01
Impulsivitate	-0,01	0,08	0,00	0,07	-0,03

Sursa : Plomin *et al.* (1998)

Prin urmare, studiile despre gemeni și despre adopție oferă, în general, același mesaj, cu toate că valorile estimate ale elementelor ereditare sunt mai scăzute în studiile despre adopție decât în cele despre gemeni (Bouchard și Loehlin, 2001). Trebuie să recunoaștem că există excepții și variații între studii. În privința extraversiunii, copiii seamănă la maturitate cu părinții biologici, nu cu cei adoptivi. Faptul că a crescut în aceeași familie nu face o persoană să semene cu frații sau cu părinții săi dacă nu există între ei legături genetice. Așa cum s-a constatat în cazul studiilor despre gemeni, unele presupuneri din studiile despre adopție ar trebui să fie formulate explicit. În primul rând, efectele genetice asupra extraversiunii la vârstele la care au fost testați copiii s-ar putea să difere de cele constatate când ei ajung la vârsta părinților. Loehlin (1992) a testat această ipoteză și a descoperit că efectele genetice pot fi considerate identice. În al doilea rând, se presupune că plasarea copiilor pentru adopție nu este selectivă, în funcție de extraversiune, lucru care pare să fie adevărat. În al treilea rând, se presupune că oamenii nu se căsătoresc cu cei care au același nivel al extraversiunii ; în realitate, se pare că nu există așa-numita căutare a partenerului asortat din punctul de vedere al extraversiunii (Eaves *et al.*, 1998 ; Bouchard și Loehlin, 2001).

Studii despre familiile gemenilor

Ipotezele oferite de studiile despre gemeni și despre familii pot fi combinate, oferind un alt proiect de studiu genetic despre comportament. Să ne gândim la doi gemeni MZ care au copii. Copilul unui geamăn MZ este la fel de strâns înrudit cu părintele lui și cu geamănul părintelui (unchiul sau mătușa). Prin urmare, în lipsa efectelor mediului comun, corelațiile legate de personalitate dintre un geamăn și nepot sau nepoată ar trebui să fie identice cu cele dintre geamăn și copiii proprii. În plus, copiii născuți din cei doi gemeni ar trebui să aibă corelații ale personalității la fel de puternice ca ale fraților vitregi, nu ca ale verilor. Două studii au cules date relevante pentru aceste ipoteze. Unul a fost efectuat în Suedia (Price *et al.*, 1982) și celălalt în SUA (Loehlin, 1986). Loehlin (1992) a analizat aceste date cumulate. În primul rând, corelația medie între gemenii MZ calculată pentru extraversiune în aceste studii a fost 0,43. Corelațiile dintre fiecare geamăn și copiii proprii și cei ai geamănului au fost de 0,22 și, respectiv, 0,21, confirmând așteptarea ca odrasla unui geamăn să semene cu celălalt geamăn la fel de mult cât seamănă cu părintele său. Modelul care se potrivește cu aceste date a sugerat efecte genetice aditive care justifică circa 37% din variația extraversiunii și efecte ale

epistaziei de circa 14%. Mediul familial nu a avut nici o contribuție. Aceste valori estimative sunt în strânsă concordanță cu studiile despre gemeni și despre adopție. Analizele combinate ale datelor despre gemeni, soțiile lor, părinți, frați și copii din SUA și datele despre gemeni din Australia și Finlanda – implicând peste 42.000 de persoane – confirmă contribuția efectelor genetice aditive și ale epistaziei asupra diferențelor de extraversiune (Eaves *et al.*, 1998). Aceste date confirmă, de asemenea, absența contribuției mediului familial comun. Caseta 6.2 prezintă un studiu despre alte trăsături de personalitate efectuat pe familii de gemeni.

Caseta 6.2: Un studiu despre familii de gemeni

Tambs și colaboratorii săi (1991) au efectuat un studiu despre familii de gemeni, folosind *Eysenck Personality Questionnaire*. Ei au examinat datele despre gemeni MZ și familiile lor (150 de familii cu 811 subiecți). Un model care folosește doar efectele genetice aditive s-a potrivit foarte bine cu datele despre extraversiune, nevrozism și din „scala minciunilor”. În privința extraversiunii, potrivirea a fost semnificativ mai mare atunci când au fost adăugați termeni ai variației genetice neaditive sau ai transmisiei culturale negative. Contribuția genetică de tip aditiv la extraversiune a fost de 29%, iar cea neaditivă de 24%, dând un caracter ereditar larg de 53%. Variația care poate fi atribuită aparent dominanței genetice și/sau epistaziei s-ar putea să se datoreze însă unor factori ai mediului special al gemenilor MZ. În privința nevrozismului, nici un model nu a fost superior celui genetic aditiv, cu un caracter ereditar restrâns și larg de 36%. Psihozismul a avut un caracter ereditar restrâns de 3%, caracter ereditar larg de 39% și un traseu specific de transmisie culturală de la tați la fiice. Acest rezultat, precum și nivelul redus al fidelității și constanței interne a psihozismului (Heath, Cloninger și Martin, 1994) pun sub semnul întrebării validitatea acestui factor.

Studii despre gemeni despărțiți

Altă modalitate de a încerca să aflăm efectele genelor și ale mediului asupra personalității este studierea gemenilor care au fost despărțiți din primii ani de viață și care au crescut în medii familiale diferite. Prin compararea asemănărilor legate de personalitate ale gemenilor MZ și DZ crescuți separat sau împreună, am putea reuși să alegem unul dintre modelele care includ efectele genetice neaditive și mediile speciale similare ale gemenilor MZ ca explicații pentru extraordinara asemănare constatată la gemenii MZ. Patru studii s-au ocupat de gemenii MZ despărțiți, iar trei dintre ele includ și gemeni DZ. Ele au fost efectuate în Finlanda (Langinvainio *et al.*, 1984), Suedia (Pedersen *et al.*, 1988), SUA (Tellegen *et al.*, 1988) și Marea Britanie (Shields, 1962). Majoritatea gemenilor din aceste studii au fost despărțiți în primul an de viață. Unii s-au întâlnit când deveniseră deja adulți, înainte de efectuarea testelor de personalitate. Studierea gemenilor crescuți separat a fost criticată de Joseph (2001), care a obiectat că proiectului tipic de cercetare îi lipsește controlul corespunzător.

Întrucât reprezintă un set de date atât de rare și greu de obținut, merită să examinăm corelațiile brute (vezi tabelul 6.2). Cel mai evident rezultat este, și aici, faptul că între gemenii MZ există corelații mai mari decât dublul celor dintre gemenii DZ. Mai mult,

pe când în cele două studii mai ample corelațiile dintre gemenii MZ crescuți împreună sunt mai mari decât între cei crescuți separat, celelalte două studii prezintă tendința contrară. În ceea ce privește potrivirea modelului, aceste patru studii au reprezentat o anomalie în comparație cu celelalte proiecte discutate mai sus (Loehlin, 1992). În cazul extraversiunii, un model cu 37% efecte genetice aditive, 14% epistazie și zero procente efecte ale mediului comun – congruent cu toate proiectele de studii și eșantioanele prezentate mai sus – nu s-a potrivit cu aceste date. În realitate, modelul care a inclus acești parametri a avut următoarele valori: efecte genetice aditive – 4%, mediu comun – 12% și efectele epistaziei – 39%; cu alte cuvinte, caracterul ereditar larg este mare, însă cel restrâns e foarte scăzut. La modelarea acestor seturi de date factorul ambiental nu a putut fi stabilit la zero. S-a dovedit potrivit cu datele și un model cu medii inegale DZ/MZ și efecte genetice neaditive.

Tabelul 6.2. Corelațiile extraversiunii din patru studii despre gemeni despărțiți

	Finlanda		Suedia		SUA		Marea Britanie	
	<i>r</i>	perechi	<i>r</i>	perechi	<i>r</i>	perechi	<i>r</i>	perechi
MZ separat	38	30	30	95	34	44	61	42
MZ împreună	33	47	54	150	63	217	42	43
DZ separat	12	95	04	220	-07	27		
DZ împreună	13	135	06	204	18	114		

Sursa: Loehlin (1992)

Modelarea cumulată a proiectelor de studii

O verificare foarte convingătoare pentru un model ambiental-genetic definitiv al extraversiunii este reprezentată de încercarea de a găsi un model care să se potrivească tuturor seturilor de date de mai sus: patru studii despre gemeni, trei despre adopție, două despre familiile gemenilor și patru despre gemeni despărțiți. Aceasta impune ipoteza riguroasă că, în diferitele proiecte de studii și eșantioane de subiecți și utilizând diferite scale ale extraversiunii, putem presupune că mărimile parametrilor efectelor genetice și ambientale sunt egale. Loehlin (1992) a modelat datele despre extraversiune din aceste studii folosind șase parametri: efectele genetice aditive, efectele genetice neaditive (epistazie), efectele mediului comun la gemenii MZ de sex masculin și de sex feminin și efectele mediului comun la frați și surori (incluzând gemenii DZ). Observați noua presupunere că gemenii MZ de sex masculin și de sex feminin, ca și frații și surorile, ar putea fi afectați în mod diferit de mediul comun. Un model cu acești parametri se potrivește într-o măsură acceptabilă și stabilește următoarele contribuții la variația extraversiunii: 33% genetice aditive, 5% genetice neaditive, 10% și 15% ale mediului comun pentru gemenii MZ de sex masculin și de sex feminin, respectiv 3% și 4% pentru frați și surori. Restul de variație reprezintă efectele mediului particular și variația cauzată de eroare. Factorii mediului comun ar putea fi eliminați în cazul tuturor relațiilor, cu excepția gemenilor MZ, fără a afecta negativ gradul de potrivire a modelului.

Se pot trage unele concluzii provizorii despre influențele genetice și ambientale asupra extraversiunii. De obicei, variația genetică de tip aditiv și efectele mediului particular (legat de altceva decât familia) sunt substanțiale, prima contribuind la 35-39% din variația personalității. Atunci când sunt incluși gemeni MZ, este nevoie de efectele epistaziei și/sau de presupunerea unor medii inegale MZ/DZ pentru ca modelul să se potrivească. Efectele mediului comun sunt sub 5% pentru toate relațiile, cu excepția gemenilor MZ, și pot să fie chiar negative. Variația neexplicată este, de obicei, în jur de 50% sau mai mult și conține variații care pot fi atribuite mediului particular, interacțiunilor gene-mediu și erorilor de măsurare (din Loehlin, 1992; vezi și Plomin *et al.*, 2001, capitolul 12).

Genele, mediul ambiant și unele trăsături de personalitate

Cele mai multe dintre studiile despre contribuția genetică și ambientală la trăsăturile de personalitate includ un număr de trăsături. Un exemplu de studiu despre gemeni este *German Observational Study of Adult Twins*, în care au fost examinate trăsături de personalitate pe baza modelului cu cinci factori (Borkenau *et al.*, 2001). În mod neobișnuit, s-au folosit punctaje ale trăsăturilor de personalitate din descrierile făcute de egali și evaluări ale personalității bazate pe comportamente înregistrate pe bandă video și pe autodescrieri. Rezultatele din descrierile făcute de egali sunt prezentate în tabelul 6.3. Corelațiile dintre valorile evaluate la gemenii monoziгоți sunt întotdeauna mai mari decât cele ale gemenilor dizigoți, adesea depășind dublul acestora. Contribuțiile genetice sunt între 33 și 44%, mediul comun are o contribuție foarte redusă, iar mediul particular are cea mai mare contribuție la toate trăsăturile.

Tabelul 6.3. Influențele genetice și ambientale asupra punctajelor trăsăturilor de personalitate evaluate de egali la gemeni germani monoziгоți și dizigoți

	Corelația între gemeni MZ	Corelația între gemeni DZ	a^2	c^2	e^2
Extraversiune	0,42	0,13	0,41	0,00	0,59
Agreeabilitate	0,37	0,11	0,35	0,00	0,65
Conștiinciozitate	0,45	0,20	0,44	0,00	0,56
Nevrozism	0,38	0,02	0,33	0,00	0,67
Deschidere	0,47	0,28	0,40	0,07	0,52

Sursa: Borkenau *et al.* (2001)

Loehlin (1992) a adaptat modelele la seturi de date combinate ce au folosit toate „cele cinci mari” dimensiuni ale personalității. Pentru nevrozism, el a scos datele din aceleași studii pe care le-a folosit pentru modelarea extraversiunii. Pentru agreeabilitate, conștiinciozitate și cultură, datele au fost mai inegale, în funcție de studiile incluse și de scalele folosite. Rezultatele analizelor sunt prezentate în tabelul 6.4, ce rezumă efectele genetice și ambientale asupra unora dintre trăsăturile principale ale personalității. Nu se poate alege între modelele ce adoptă efecte genetice de tip neaditiv și cele ce adoptă efectele mediului comun inegal al gemenilor MZ/DZ/fraților și surorilor, astfel încât au

fost incluse ambele soluții. Dacă se presupune existența mediilor inegale, efectele genetice aditive sunt între 28 și 46%, cu o medie de 34%. Efectul mediului comun asupra gemenilor MZ este între 5 și 17%, cu o medie de 15%, iar efectul asupra fraților și surorilor care nu sunt gemeni este între 0 și 9%, cu o medie de 5%. Dacă se presupune existența unor efecte genetice neaditive, valorile estimative ale caracterului ereditar larg (efectele genetice aditive plus cele de alt gen) sunt între 35 și 49%, cu o medie de 42%. Efectele mediului comun sunt între 2 și 11%, cu o medie de 7%. În consecință, efectele mediului particular ar putea fi mari pentru toate cele cinci dimensiuni. Rezumatul făcut de Bouchard (1994) datelor din *Minnesota Study of Twins Reared Apart* a oferit concluzii similare, caracterul ereditar larg al „celor cinci mari” dimensiuni ale personalității fiind între 30% pentru agreabilitate și 50% pentru nevrozism. Totuși, la extraversiune și agreabilitate au apărut efecte genetice neaditive foarte mari, cu caracter ereditar restrâns mai mic de 10%. Valori estimative similare pentru gama caracterelor ereditare la „cele cinci mari” trăsături sunt date de Plomin și colaboratorii săi (2001, p. 239) într-o reanalizare a unui studiu german amplu despre gemeni MZ și DZ (Rieman, Angleitner și Strelau, 1997). În sfârșit, rezumatul unor studii despre gemeni, din punctul de vedere al caracterelor ereditare largi (efectele genetice aditive și neaditive) la indicatorii din autodescrieri ai trăsăturilor din modelul cu cinci factori, prezintă un acord considerabil cu ideea că aproape jumătate din variație este produsă de factori genetici (tabelul 6.5 – Bouchard și Loehlin, 2001). Contribuțiile efectelor genetice neaditive nu au fost constante de la un studiu la altul. Cele mai multe au arătat un efect redus sau egal cu zero al mediului comun.

Tabelul 6.4. Contribuții genetice și ambientale (variație procentuală) la „cele cinci mari” dimensiuni ale personalității

(a) Modele care presupun medii inegale MZ/DZ			
	a^2	c_{mz}^2	c_s^2
Extraversiune	36	15	0
Nevrozism	31	17	5
Agreabilitate	28	19	9
Conștiinciozitate	28	17	4
Cultură	46	5	5
(b) Modele care presupun medii inegale MZ/DZ			
	a^2	t^2	c_s^2
Extraversiune	32	17	2
Nevrozism	27	14	7
Agreabilitate	24	11	11
Conștiinciozitate	22	16	7
Cultură	43	2	6

Notă : a^2 = efecte genetice aditive ; c_{mz}^2 = mediul comun al gemenilor MZ ; c_s^2 = mediul comun al oricăror frați ; t^2 = epistazie. Restul de variație (100 minus totalul fiecărui rând) se datorează mediului individual (particular) și erorilor.

Sursa : Loehlin (1992)

Tabelul 6.5. Caracterul ereditar larg la valorile „celor cinci factori mari” din autodescrieri

	Loehlin (trecere în revistă, 1992)	Jang <i>et al.</i> (Canada)	Waller (SUA)	Loehlin (SUA)	Rieman <i>et al.</i> (Germania)
Extraversiune	0,49	0,53	0,49	0,57	0,56
Agreabilitate	0,35	0,41	0,33	0,51	0,42
Conștiinciozitate	0,38	0,44	0,48	0,52	0,53
Nevrozism	0,41	0,41	0,42	0,58	0,52
Deschidere	0,45	0,61	0,58	0,56	0,53
Perechi de gemeni MZ		123	313	490	660
Perechi de gemeni DZ		127	91	317	304

Sursa : Bouchard și Loehlin (2001). Referințe pentru capetele de coloană : Loehlin (1992) ; Jang, Livesley și Vernon (1996) ; Waller (1999) ; Loehlin (1998) ; Rieman, Angleitner și Strelau (1997)

Studiile prezentate mai sus se bazează aproape exclusiv pe autodescrierea personalității. Totuși, Heath și colaboratorii săi (1992) au raportat efecte genetice comparabile pentru factorii eysenckieni ai nevrozismului și extraversiunii, indiferent dacă factorii au fost autoevaluați sau evaluați de fratele geamăn. Studiul german bazat pe observarea gemenilor MZ și DZ arată influențe genetice substanțiale în descrierile făcute de egali pentru toate „cele cinci mari” trăsături, deși contribuțiile genetice la extraversiune și la agreabilitate au fost considerabil mai mici decât cele din autodescrieri (Rieman, Angleitner și Strelau, 1997 ; Plomin *et al.*, 2001, p. 239 ; Borkenau *et al.*, 2001).

Într-un studiu de mare anvergură despre contribuțiile genetice și ambientale la diferențele din punctul de vedere al nevrozismului au fost examinați gemeni și familiile lor extinse din SUA și Australia. Datele au fost culese de la mai mult de 45 000 de subiecți (Lake *et al.*, 2000). Cel mai bun model propus a inclus influențele genetice (aditive și neaditive), mediul particular și o influență redusă a căsătoriei de tip „asortare”. Nu au existat dovezi despre influențe substanțiale ale mediului comun sau ale mediului special al gemenilor MZ.

Alte aspecte ale cercetării genetice

Mediul

Studiile de mai sus dau mai multă greutate afirmației că factorii genetici contribuie în mod substanțial la apariția diferențelor individuale ale trăsăturilor personalității. Însă, chiar dacă acceptă estimările curente despre caracterul ereditar al trăsăturilor de personalitate, Endler (1989) a formulat patru avertismente în privința studierii personalității din punct de vedere genetic-comportamental. În primul rând, el a insistat asupra faptului că :

...orice comportament depinde atât de ereditate, cât și de mediu, iar ereditatea și mediul nu sunt aditive, ci interactive. Cele două proporții sunt 100% ereditate și 100% mediu. A încerca să obții proporțiile din variație ale eredității și ale mediului este ca și cum ai întreba în ce măsură aria unui dreptunghi se datorează lungimii și în ce măsură lățimii.

Într-o anumită măsură, această critică nu-și are locul. Desigur, există factori genetici și ambientali fără care o persoană nu poate supraviețui și personalitatea nu se poate manifesta. Totuși, studierea genetică a comportamentului poate să se ocupe de acea parte din manifestarea umană care arată diferențele individuale și să atribuie cauzele acestor diferențe efectelor genetice și ambientale, folosind strategiile prezentate mai sus.

În privința problemei dacă există efecte ale interacțiunii genotip-mediu în apariția fenotipurilor personalității, testările au fost limitate. Bergeman și colaboratorii săi (1988) au verificat posibilitatea ca „persoane cu genotipuri diferite să răspundă diferit la medii specifice”. Ei au examinat 99 de perechi de gemeni identici suedezi crescuți separat, în *Swedish Adoption Twin Study of Ageing*, cărora le-au fost aplicate scale de personalitate și *Family Environment Scale* (FES). Semnificația produsului factorilor genotipici și ambientali a fost examinată după ce au fost controlate statistic efectele principale ale genelor și ale mediului. Efectul genetic a fost calculat pe baza punctajului de personalitate al celui alt geamăn, iar efectul ambiental a fost calculat pe baza FES. Au fost găsite interacțiuni genotip-mediu semnificative în unsprezece dintre cele 48 de analize efectuate și exista tendința ca aceste interacțiuni să justifice aproximativ 7% din variația totală a punctajelor trăsăturilor de personalitate. În privința extraversiunii, persoanele al căror genotip includea un nivel scăzut al extraversiunii și care au fost crescute într-un mediu cu un nivel redus al controlului au avut punctaje la extraversiune semnificativ mai mari decât persoanele al căror genotip includea un nivel scăzut al extraversiunii și care au fost crescute într-un mediu cu un nivel înalt al controlului. Persoanele al căror genotip includea un nivel înalt al extraversiunii nu au fost afectate de mediu. În privința nevrozismului, s-a descoperit că persoanele al căror genotip includea un nivel înalt al nevrozismului au obținut punctaje mai mici la această trăsătură într-un mediu activ, însă cele al căror genotip includea un nivel scăzut al nevrozismului au obținut punctaje mai mari într-un mediu activ. Un studiu despre interacțiunea genotip-mediu bazat pe o analiză genetică moleculară este descris în caseta 6.2.

În al doilea rând, Endler (1989) a atras atenția că o corelare nu implică o cauzalitate. E adevărat, desigur, însă această critică ar putea, dacă este explorată, să întărească efectul genelor asupra personalității. Deși putem presupune că mediile similare ar putea determina asemănări ale personalităților, Bouchard și colaboratorii săi (1990), pe baza studiilor efectuate pe gemeni crescuți împreună sau separat, au tras concluzia că „gemenii MZA [gemeni MZ crescuți separat] sunt atât de asemănători în privința trăsăturilor psihologice din cauză că genomurile lor identice dau probabilitatea ca mediile lor reale să fie similare”. Prin urmare, explică ei, diferențele și similitudinile genetice îndeamnă persoanele aflate în dezvoltare să caute medii diferite și, respectiv, similare (covariația gene-mediu), iar cele diferite din punct de vedere genetic acordă atenție unor aspecte diferite ale aceleiași experiențe și reacționează diferit la ea (interacțiunea gene-mediu). Tendința personalității de a juca un rol în alegerea și modelarea mediului a fost confirmată într-o analiză (Reiss *et al.*, 2000). Nevrozismul și extraversiunea sunt factori predictivi semnificativi ai evenimentelor din viață (Magnus *et al.*, 1993). Evenimentele controlabile din viață, despre care se consideră, în mod tradițional, că evaluează influențele ambientale, prezintă o variație genetică substanțială ce este împărtășită deplin de influența genetică asupra trăsăturilor personalității (Saudino *et al.*, 1997). Jang, Vernon și Livesley (2001, p. 241) au conchis: „Factorii care pot fi moșteniți, ca personalitatea și deprimarea,

influențează tipurile de mediu căutate sau găsite”, răsturnând presupunerea cauzală facilă că mediul comun poate fi cauza diferențelor de personalitate.

Caseta 6.3: Interacțiunea gene-mediu și ciclul violenței la copiii maltratați

În cazul copiilor maltratați, există mai multe șanse ca aceștia să ajungă adulți delincvenți. Nu toți copiii maltratați devin infractori. Motivul acestei variabilități a rezultatului, atunci când tratamentul este similar, a fost căutat de *Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study*, în care au fost examinați la intervale regulate mai mult de 500 de băieți, dintr-un grup de peste 1 000 de copii, de la naștere până la vârsta de 26 de ani, aproape fără nici o pierdere (Caspi *et al.*, 2002). Autorii au verificat ideea că factorii de mediu depindeau de sensibilitatea genetică. Gena examinată prezenta diferențe individuale (polimorfism) și era codificată ca enzima monoaminoxidază A (MAOA). MAOA metabolizează transmițători cerebrali de tipul serotoninei, noradrenalinei și dopaminei. Autorii au oferit dovezi care sugerează că diferențele MAOA mediate genetic ar putea fi legate de comportamentele agresive și că diferențele genetice ar putea interacționa cu maltratarea în copilărie.

Ei au stabilit statutul fiecărui subiect în cadrul unui polimorfism de tipul repetare în tandem a unui număr variabil (*variable number tandem repeat* – VNTR) la promotorul genei MAOA. Maltratarea a fost înregistrată în copilărie, între 3 și 11 ani. După câțiva ani au fost evaluate patru rezultate: tulburări de comportament de tip DSM-IV la adolescenți, arestări pentru delikte violente, personalitate înclinată spre violență și rapoarte ale terților despre dereglări de personalitate antisociale. Măsurătorile celor patru rezultate au fost foarte strâns corelate. În ceea ce privește o valoare compusă a comportamentului, ca rezultat, autorii au descoperit o interacțiune semnificativă între nivelul maltratării din copilărie și genotipul lui MAOA (care influențează activitatea lui MAOA – figura C.6.3.1). Influența maltratării din copilărie a fost mai slabă la băieții cu un nivel înalt al activității lui MAOA. Interacțiunea a fost găsită la toate cele patru măsurători ale comportamentului antisocial. În acest grup, la 85% dintre băieții care aveau un genotip asociat cu activitatea scăzută a lui MAOA și care suferiseră maltratări grave în copilărie se dezvoltase cel puțin unul dintre indicatorii comportamentului antisocial.

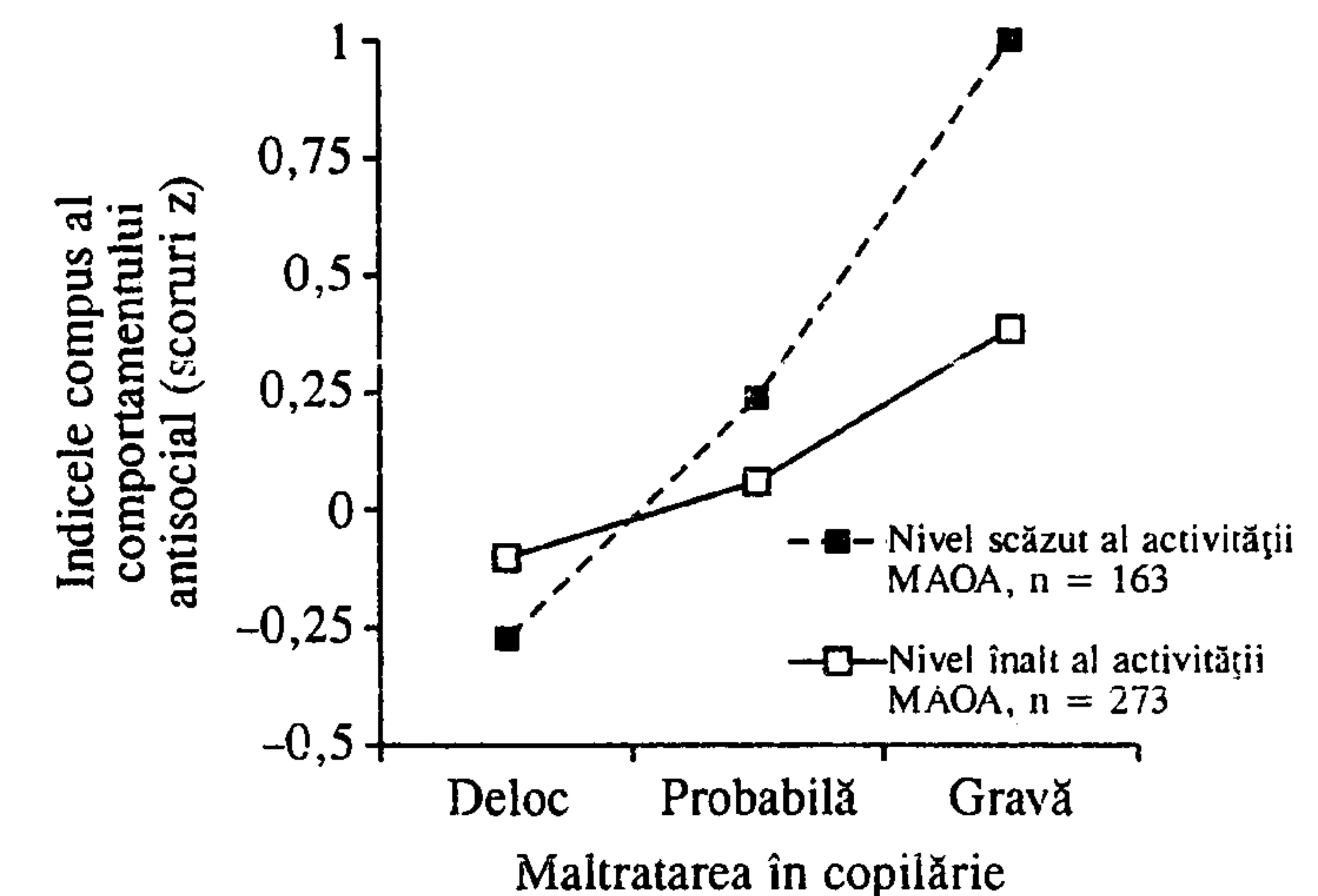

Figura C.6.3.1. Valorile medii ale unui indice compus al comportamentului antisocial ca funcție de activității monoaminoxidazei A (MAOA) – pe baza genotipului și un istoric al maltratării în copilărie (Caspi *et al.*, 2002)

În al treilea rând, Endler (1989) a afirmat că impactul mediului asupra personalității nu poate fi evaluat până ce nu dispunem de instrumente de măsurare valide din punct de vedere psihometric pentru caracteristicile ambientale. Hoffman (1991) a insistat, la rândul lui, asupra faptului că e nevoie de evaluări valide, cantitative ale mediului comun înainte de a considera că efectele lui sunt neglijabile. Din nou, este adevărat: instrumentele disponibile în prezent pentru măsurarea mediului, cum ar fi *Family Environment Scale* (FES), sunt, în mare parte, retrospective și impresioniste și ar putea ele însele să fie influențate de efectele genetice. Chipuer și colaboratorii săi (1993) au arătat că în cazul a două treimi dintre dimensiunile din FES existau efectele genetice aditive specifice acelor dimensiuni și efecte genetice suplimentare împărtășite cu extraversiunea, precum și cu extraversiunea și nevrozismul. Prin urmare, valorile estimative ale mediului familial sunt în mod semnificativ produsul unor factori genetici, iar o parte din această influență este suportată în comun cu personalitatea. Valorile estimative ale mediului sunt contaminate de variația pe care se presupune că o justifică (Bouchard și Loehlin, 2001).

Ambientaliștii au rămas în urma geneticienilor în privința dovezilor aduse și a rafinamentului cu care au explorat diferențele de personalitate. De exemplu, Hoffman (1991) a sugerat că gemenii identici ar putea deveni similari din punctul de vedere al personalității deoarece arată la fel și, prin urmare, sunt tratați la fel. Totuși, nu numai că s-ar putea să fie răsturnat lanțul causal – astfel încât personalitatea similară să atragă un tratament similar, nu invers –, dar există puține dovezi despre impactul efectelor tratamentului asupra personalității ulterioare (Loehlin, 1992; Bouchard, 1993; Plomin, Asbury și Dunn, 2001). Hoffman (1991) a insistat, de asemenea, asupra faptului că ambientaliștii nu se așteaptă să descopere că odrasla devine o clonă a părintelui. De exemplu, un părinte excesiv de protector ar putea face copilul să devină dependent, iar un părinte amenințător ar putea crește un copil anxios. Date fiind atât de numeroasele dovezi solide despre efectele caracterului ereditar larg, le revine ambientaliștilor sarcina de a formula ipoteze clare despre efectele factorilor ambiental specifici asupra personalității și de a le verifica. Acest lucru se întâmplă rar (Reiss *et al.*, 2000).

A patra critică adusă de Endler este că evaluările personalității se bazează pe chestionare, nu pe marcatori biologici sau genetici. Într-adevăr, nu se știe încă dacă trăsăturile fenotipice ale personalității sunt izomorfe cu procese biologice identificabile. În această zonă fac deja progrese cercetările de genetică moleculară (Cloninger, Adolfsson și Svrakic, 1996). Mai mult, s-ar putea folosi metode noi din domeniul geneticii comportamentale pentru a se distinge sursele genetice și ambientale extrase de diferite instrumente de măsurare chiar din valorile măsurate ale trăsăturilor (Heath, Cloninger și Martin, 1994; Jang, Vernon și Livesley, 2001). Cercetarea legată de covariația genetică a descoperit că structura genetică a trăsăturilor din modelul cu cinci factori seamănă cu structura fenotipică (McCrae *et al.*, 2001). Aceste rezultate resping distincția temperament-caracter din trăsăturile de personalitate. Structura matricei de corelare a mediului particular a generat un model cu doi factori, „iubire” și „muncă”. McCrae și colaboratorii lui au sugerat că acești factori de rang superior ar putea acționa ca modulatori ambientali asupra celor cinci trăsături influențate genetic, însă nu au fost încă stabilite validitatea acestor trăsături de rang superior și natura modulației.

În cele mai multe dintre studiile genetice comportamentale despre trăsăturile de personalitate, cea mai mare influență individuală o are mediul particular. Genele comune

sunt cele care determină similitudinile punctajelor la trăsăturile de personalitate ale membrilor unei familii, nu experiențele comune. Mediile particulare cu care intră în contact au un efect mai mare asupra individualității lor. În aceeași măsură, cercetătorii au acordat mai puțină atenție mediului particular și l-au cercetat mai puțin. Plomin subliniază de multă vreme importanța mediului particular asupra diferențelor de personalitate și a încurajat cercetarea legată de această cauză a diferențelor individuale (Plomin și Daniels, 1987; Plomin, Asbury și Dunn, 2001). El a confirmat următoarele afirmații despre mediul particular: acesta trebuie să fie deosebit de erorile de măsurare; mediul comun ar putea avea un efect mai mare în situații extreme, cum sunt familiile violente; percepțiile despre mediu ar putea fi o importantă sursă de experiență particulară; mediul particular ar putea implica hazardul, în sensul experiențelor idiosincrazice, inclusiv evenimentele prenatale (Plomin, Asbury și Dunn, 2001, p. 226). El a arătat că interacțiunea genotip-mediu și corelarea lor nu justifică mediul particular, deoarece ele nu pot explica de ce gemeni identici pot fi diferiți. El a sugerat un plan cu trei etape pentru programele de cercetare, care ar putea investiga efectul amplu al mediului particular asupra personalității: demonstrarea experiențelor specifice fiecărui copil din familie, pe baza unor instrumente de măsurare valide; demonstrarea asocierii dintre experiențele distinctive și rezultatele distinctive ale trăsăturilor de personalitate; examinarea asocierilor pentru a se stabili dacă sunt sau nu cauzale (Plomin, Asbury și Dunn, 2001, p. 226). Tabelul 6.6 descrie surse ale influențelor mediului particular. Unii cercetători aproape că și-au pierdut speranța ca efectele mediilor particulare să ajungă vreodată sub controlul unei investigații științifice sistematice (Turkheimer și Waldron, 2000).

Tabelul 6.6. Categorii ale influențelor ambientale care fac să se deosebească între ei copiii din aceeași familie

Categorii	Exemple
Eroare de măsurare	Fidelitatea de testare – repetarea testului
Medii particulare	
Nesistematice	Accidente, efecte prenatale distinctive, boli, traume
Sistematice	
Alcătuirea familiei	Ordinea nașterii, diferențele de sex
Interacțiunea fraților/surorilor	Tratament sau percepții distinctive
Relațiile părinți-copii	Tratament sau percepții distinctive
Extrafamilial	Experiențe distinctive cu colegii, prietenii, profesorii, sporturi, alte activități și interese, educația, ocupații, soți/soții, viața de familie

Sursa: Plomin, Asbury și Dunn (2001)

O concluzie evidentă și subapreciată, legată de importanța mediului particular, este că studiile despre dezvoltarea personalității ar trebui să includă mai mulți copii dintr-o familie. Acest aspect ar trebui să fie evident, deoarece afirmația-cheie despre mediile particulare este că determină diferențele dintre frați/surori. Proiectului *Nonshared Environment in Adolescent Development* (NEAD) a încercat, în mod logic, să aplice planul cu trei etape, așa cum se arată în caseta 6.3 (Reiss *et al.*, 2000). În ciuda schemei sensibile, el nu a identificat efectele sistematice ale mediului particular. Un studiu

longitudinal de mică amploare despre gemeni MZ a arătat că factorii de stres din copilărie și adolescență au fost asociați cu diferențele trăsăturilor de personalitate în cazul agreabilității, deschiderii și conștiinciozității, la vârsta de 29 de ani (Torgersen și Janson, 2002). Acești autori pun sub semnul întrebării convenția de a desemna efectele mediului comun drept efecte ale mediului particular atunci când rezultatul este deosebirea dintre frați/surori. O alternativă la existența efectelor sistematice ale mediului particular asupra dezvoltării personalității este ideea că sursele de influență de altă natură decât genetică o constituie, în mare măsură, evenimentele idiosincrazice legate de hazard. Această idee este sprijinită de studii care sugerează că, după ce se elimină parțialitatea datorată metodei, numai contribuțiile genetice se aseamănă cu structura fenotipică a trăsăturilor de personalitate, nu și cele ale mediului particular (McCrae *et al.*, 2001).

Caseta 6.4: Proiectul „Mediul ambiant particular în dezvoltarea adolescenților” (Nonshared Environment in Adolescent Development – NEAD)

Au fost recrutate 720 de familii. Fiecare avea doi copii de același sex, între 10 și 18 ani. Cercetătorii au făcut două vizite de câte două ore, la un interval de trei ani. Mediul familial a fost evaluat pe baza chestionarelor și a convorbirilor cu părinții și copiii și au fost făcute înregistrări video pentru a se arăta interacțiunile membrilor familiilor. Au existat dovezi despre experiențe particulare – de exemplu, în descrieri ale relațiilor copiilor despre atitudinea negativă a părinților față de ei. După ce a fost identificată o astfel de dovadă a experiențelor particulare, etapa următoare este să se stabilească dacă ea se leagă sau nu de diferențele dintre rezultatele comportamentale ale copiilor. Un exemplu e faptul că un comportament parental negativ față de unul din copii (ca martor al felului în care este tratat de către părinți celălalt copil) e asociat cu comportamentul antisocial și depresia (Reiss *et al.*, 2000). A treia etapă e întrebarea dacă efectul mediului particular (în acest caz, negativitatea parentală) este sau nu legat cauzal de diferențele rezultatelor la copii (comportament antisocial și depresie). Tehnica folosită pentru a examina acest aspect a fost covariația genetică. S-a constatat că asocierile nu erau mediate de ambianța particulară, ci de factori genetici: „Tratamentul parental distinctiv aplicat fraților/surorilor reflectă diferențe influențate genetic între frați/surori. Oricât de puțin plauzibil ar putea părea la prima vedere acest rezultat, el face parte din a doua mare descoperire a cercetării genetice la interfața dintre fire și îngrijire – factorii genetici contribuie substanțial la trăiri. Cercetarea de către NEAD a mediului particular a dus la o corelație genotip-mediu; cu alte cuvinte, alegerea, modificarea, construirea și reconstruirea trăirilor de către copii se face parțial pe baza înclinațiilor genetice” (Plomin, Asbury și Dunn, 2001, p. 231). Concluzia este că, până și în cazul acestui proiect bine planificat, mai e nevoie de reflecție înainte de a se putea detecta efectele mediului particular și de a afirma că sunt cauzale. O necesitate evidentă este căutarea surselor dincolo de cadrul familial.

Modificarea personalității

Oamenii tind să asocieze studiile genetice cu aspecte statice ale persoanei, însă metodele de cercetare genetice pot fi folosite pentru a examina modificările și dezvoltarea personalității. Plomin și Nesselroade (1990) au sugerat că transmisibilitatea personalității poate modifica dezvoltarea și există unele dovezi despre o transmisibilitate mai mare la vârste mai înaintate, deși caracterul ereditar al extraversiunii și al nevrozismului ar putea scădea din ultima parte a adolescenței până la vârsta de 30 de ani (Viken *et al.*, 1994). Chiar dacă valorile estimative ale transmisibilității sunt identice la două vârste, nu este obligatoriu ca și genele care afectează o trăsătură să fie identice. Figura 6.2 ilustrează mediorii posibili ai modificării/stabilității unui fenotip – să zicem, punctajul la o trăsătură de personalitate – din momentul 1 până în momentul 2. Există determinanți ambiantali și genetici ai punctajului trăsăturii în momentul 1 și determinanți similari în momentul 2. Pe baza culegerii datelor longitudinale despre gemeni MZ și DZ, se poate estima corelația dintre contribuțiile genetice în momentul 1 și în momentul 2. Atunci când folosim astfel de modele, apar puține dovezi despre medierea genetică a schimbării personalității în faza de adult, însă apar dovezi despre aceste efecte în copilărie (Plomin și Nesselroade, 1990). McGue, Bacon și Lykken (1993) au constatat, de asemenea, că stabilitatea personalității era asociată cu efectele genetice, iar modificarea cu factorii ambiantali.

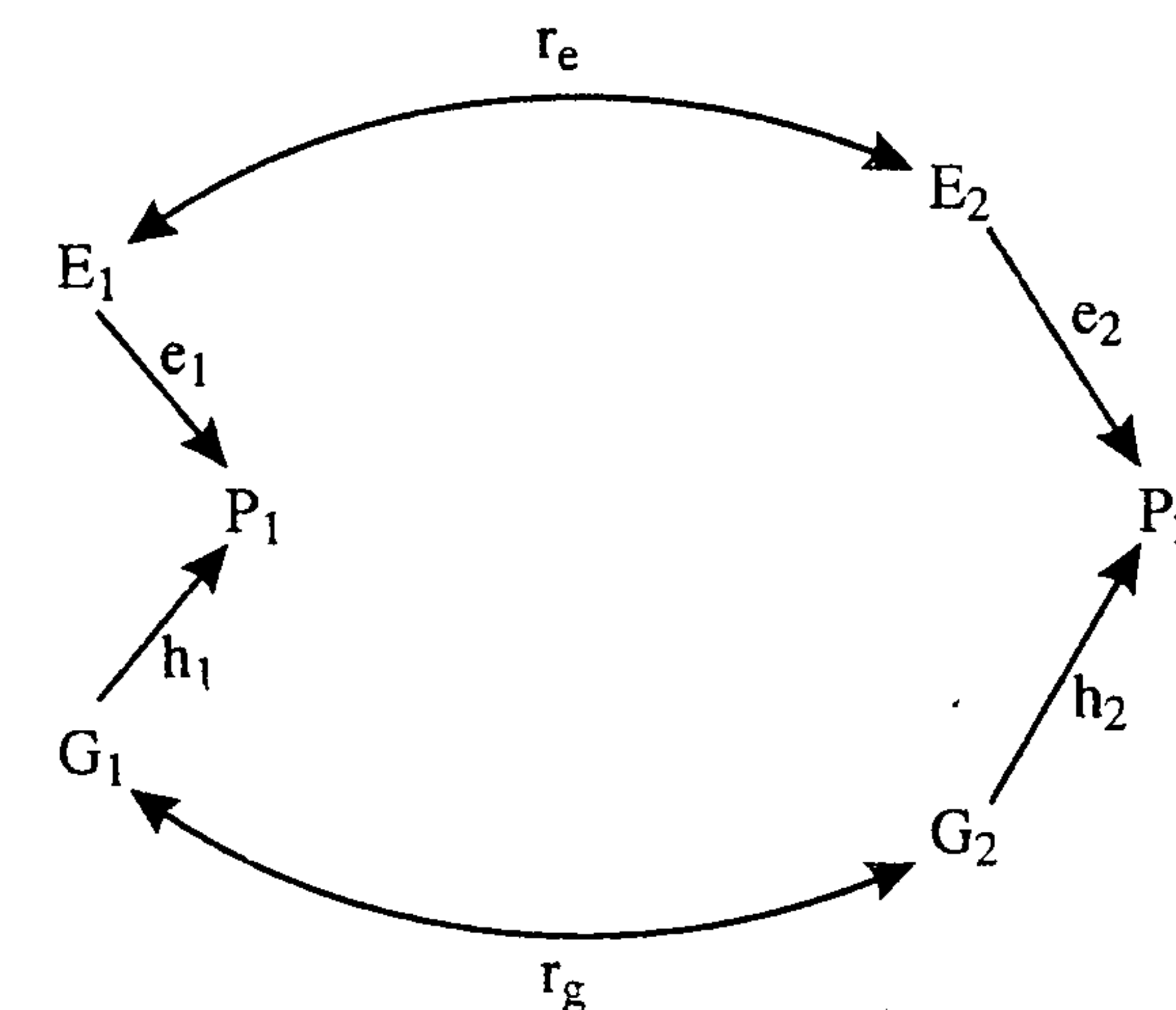

Figura 6.2. Mediorii ambiantali (E) și genetici (G) ai modificării fenotipice (P) și ai stabilității din momentul 1 până în momentul 2

Notă: e_1 și e_2 și, respectiv, h_1 și h_2 descriu amploarea efectelor ambientale și genetice asupra fenotipului (P) în momentele 1 și 2. r_e și, respectiv, r_g descriu corelațiile dintre aceste influențe ambientale și genetice în momentele 1 și 2.

Covariația genetică

Părea foarte probabil ca metodele tradiționale biometrice, genetice-comportamentale care folosesc studii despre gemeni și adopție să fie înlocuite cu studii de genetică moleculară. S-ar putea să fie așa doar câtă vreme se pot reproduce și perfecționa valorile

estimative ale transmisibilității din punctajele trăsăturilor personalității. Viitorul îl reprezintă descoperirea variabilității genetice reale care contribuie la diferențele de personalitate. Un motiv pentru care metodele tradiționale continuă să fie utile este că s-au găsit alte aplicații studiilor biometrice.

Un progres important s-a înregistrat în studierea covariației genetice. De obicei, se pune întrebarea dacă o trăsătură prezintă vreo influență genetică. O extindere a metodei genetice comportamentale permite să se stabilească dacă sunt comune sau nu influențele genetice asupra a două trăsături și în ce măsură. Să ne imaginăm că două trăsături, A și B, sunt corelate în cadrul populației și ambele au, într-o anumită măsură, bază genetică. Se poate pune întrebarea dacă există o oarecare suprapunere a influențelor genetice asupra celor două trăsături. Efectul unei gene asupra a două sau a mai multor rezultate fenotipice se numește pleiotropie. Proiectele genetice biometrice tradiționale pot fi extinse în acest mod, pentru a descoperi dacă influențele genetice contribuie sau nu la corelarea dintre două trăsături. Metoda folosită pentru a efectua aceste studii implică o extindere a studiilor obișnuite despre gemeni. Baza pentru examinarea covariației genetice este diferența dintre similitudinea gemenilor MZ și DZ. Un studiu despre transmisibilitatea fundamentală examinează corelația dintre perechile de gemeni în privința unei singure trăsături. În covariația genetică, se examinează corelațiile dintre punctajele unuia din gemeni la trăsătura A și ale celui alt la trăsătura B.

Studiile de covariație genetică au o importanță deosebită în psihiatrie. Multe tulburări psihiatrice au o bază genetică. Se consideră că trăsăturile de personalitate predispun la influențele care pot determina dacă apar sau nu la persoanele respective anumite stări psihiatrice. Este interesantă întrebarea dacă influența genetică asupra trăsăturilor de personalitate se suprapune parțial cu influența genetică asupra tulburărilor psihiatrice. Descrieri accesibile ale unor studii de covariație genetică se găsesc la Bouchard și Loehlin (2001), Jang, Vernon și Livesley (2001), Plomin și colaboratorii săi (2001).

Un studiu despre personalitate și dependența de alcool oferă un exemplu de cercetare de acest tip (Slutske *et al.*, 2002). La mai mult de 3 000 de perechi de gemeni australieni au fost evaluate stările psihiatrice de dependență de alcool și tulburări de comportament. Trăsătura de personalitate „control comportamental insuficient” s-a corelat cu ambele stări menționate. Sursele genetice ale controlului comportamental insuficient au justificat 40% din variația genetică în dependența de alcool și tulburările de comportament, și 90% din riscul genetic comun celor două stări psihiatrice. Aceasta arată că influențele genetice asupra unei trăsături de personalitate contribuie la predispoziția genetică spre stări psihiatrice importante.

Studiile despre covariația genetică pot fi folosite pentru a oferi direcții de căutare a bazelor biologice ale diferențelor de personalitate, lucru care s-a dovedit greu de realizat în cazul proiectelor de studii fiziologice (capitolul 7) și de genetică moleculară (vezi mai jos). Într-un studiu despre covariația genetică, bazat pe gemeni, s-a constatat că 8% din influențele genetice aditive asupra activității monoaminoxidazei erau comune cu contribuțiile genetice la diferențele individuale în privința nevrozismului (Kirk *et al.*, 2001; figura 6.3). Monoaminoxidaza este o enzimă care afectează metabolizarea serotoninei. Iar această influență comună genetică sugerează o posibilă legătură cauzală între acest transmițător cerebral și diferențele în privința nevrozismului.

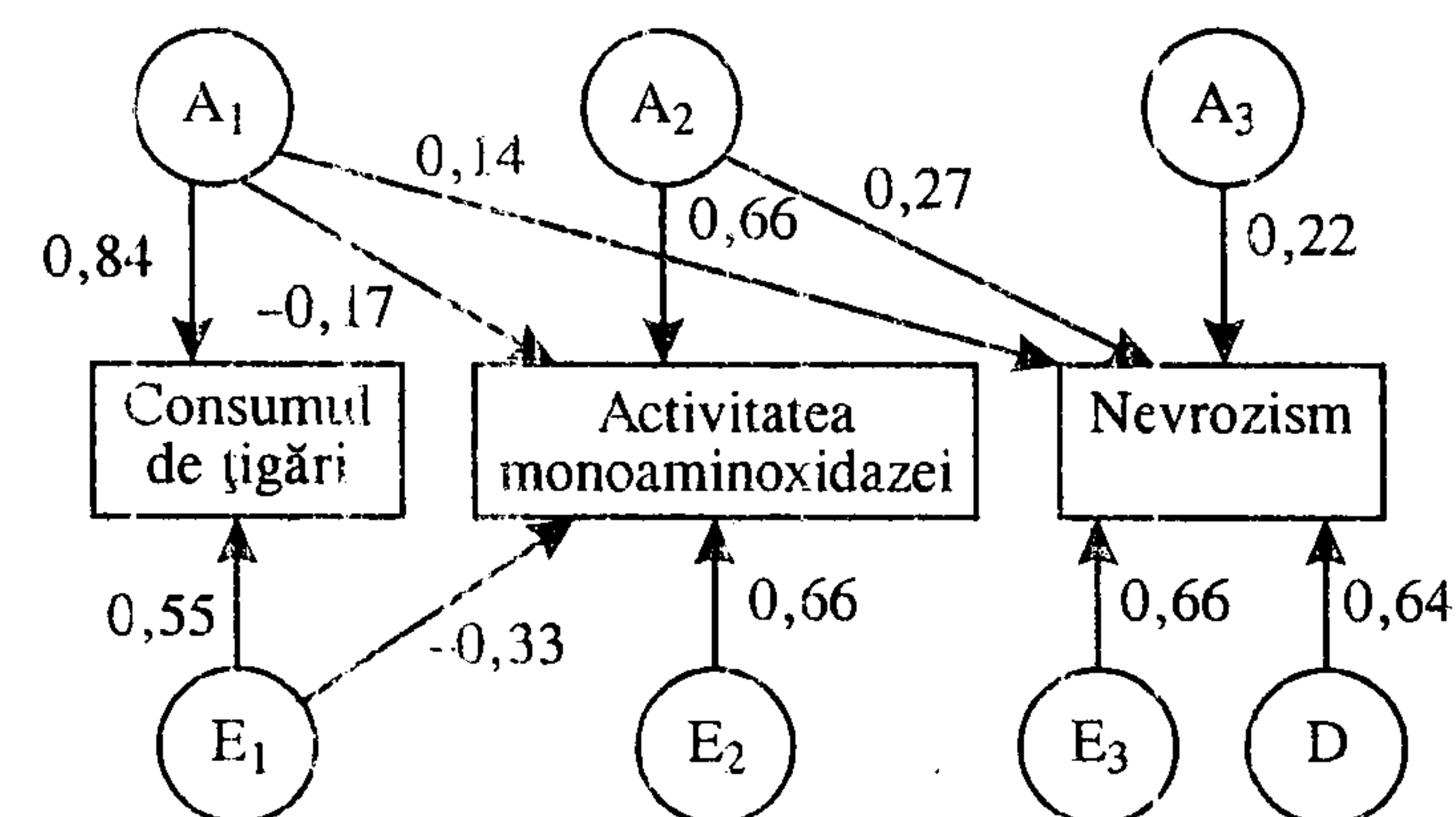

Figura 6.3. Diagrama traseelor care arată influențele latente genetice și ambientale (cercurile) asupra valorilor măsurate ale fenotipurilor (dreptunghiurile) pentru fumat, activitatea monoaminoxidazei și nevrozism (Redesenat, apud Kirk *et al.*, 2001)

Notă: A₁, A₂ și A₃ sunt surse genetice aditive ale variației, în vreme ce E₁, E₂ și E₃ sunt surse ambientale particulare, iar D reprezintă efectele genetice neaditive care influențează doar punctajele nevrozismului din *Eysenck Personality Questionnaire*. Cifrele din dreptul liniilor sunt coeficienții de traseu și trebuie să fie ridicate la pătrat pentru a se obține proporțiile din variația variabilei măsurate care sunt justificate de variabila latentă. Proporția din variația nevrozismului justificată de genele care influențează activitatea monoaminoxidazei (A₂), după ajustarea pentru fumat (A₁) este 0,272 sau aproximativ 8%.

Studiile despre covariația genetică pot ajuta chiar și la perfecționarea modelelor trăsăturilor de personalitate. Întrucât aceste studii pot descoperi dacă variabilele fenotipice măsurate au sau nu origini genetice comune, ele pot fi aplicate la fațetele trăsăturilor de personalitate. Se poate pune, de exemplu, întrebarea dacă toate cele șase fațete ale nevrozismului din NEO-PI-R au influențe genetice comune. La o analiză și mai minuțioasă, se poate pune întrebarea dacă itemii din fiecare fațetă a unei trăsături de personalitate au influențe genetice comune. S-a afirmat că scalele ar putea fi îmbunătățite prin includerea unor itemi cu influențe genetice comune, ducând la așa-numitele „scale exacte din punct de vedere genetic” (Jang, Vernon și Livesley, 2001, p. 237). Acest tip de analiză oferă și alte posibilități pentru dezvoltarea scalelor personalității. Studiile despre covariația genetică pot oferi o corelare între trăsături capabilă să evalueze măsura în care covariază influențele genetice asupra trăsăturilor. Aceasta se numește corelare genetică. În mod similar, se poate calcula o corelare ambientală particulară a asocierilor dintre trăsături. Aceasta permite producerea unor matrice de corelări genetice și ambientale și aplicarea analizei factoriale. De exemplu, poate fi comparată structura factorială a fațetelor unei scale a personalității din punct de vedere fenotipic, genotipic și ambiental. Una dintre lucrările de acest gen a folosit datele despre gemeni MZ și DZ canadieni și germani, analizând itemii și fațetele din NEO-PI-R. Au fost descoperiți mai mulți factori genetici și ambientali în fiecare domeniu al personalității, iar aceștia au fost comuni fațetelor din fiecare domeniu (Jang *et al.*, 2002). Aceasta sprijină grupurile de fațete care alcătuiesc domeniile din NEO-PI-R și sugerează că fiecare domeniu al personalității are influențe genetice multiple. Același grup de cercetători au arătat că influențele genetice

asupra modelului cu cinci factori ar putea fi și mai strâns legate de structura fenotipică a personalității decât sunt influențele mediului particular (McCrae *et al.*, 2001). Într-o analiză pe scară largă despre dimensiunile emoționalitate negativă, emoționalitate pozitivă și constrângere din *Multidimensional Personality Questionnaire* al lui Tellegen (Krueger, 2000), s-a constatat o concordanță între structura etiologică a personalității și structura fenotipică.

Studiile care implică metodele de covariație genetică se numără printre cele mai influente și mai fertile investigații despre personalitate, datorită contribuției lor la cunoașterea relației dintre personalitate și stările psihiatrice, a bazei biologice a personalității și a arhitecturii genetice și ambientale a trăsăturilor de personalitate.

Studii de genetică moleculară legate de personalitate

Studiile biometrice de genetică a comportamentului s-au dovedit bogate în informații despre personalitate. Trăsăturile principale ale personalității și câteva dintre celelalte au o componentă ereditară considerabilă. Variația ambientală pare să se situeze, în mare parte, în aspectul particular al mediului, cu toate că este greu de dovedit (Plomin, Asbury și Dunn, 2001) și s-ar putea să fie compusă din mai multe erori și parțialitate decât s-a presupus (McCrae *et al.*, 2001). Care sunt bazele și mecanismele efectului genetic? Studiile genetice comportamentale s-ar putea situa doar la începutul acestei cercetări, nu la sfârșitul ei. Ele pot stabili arhitectura moștenirii personalității. Mediatorii biochimici ai constanței comportamentale vor fi dezvăluiți pe baza indiciilor oferite de studiile despre personalitate bazate pe genetica moleculară.

În domeniul geneticii a avut loc o revoluție, declanșată de tehnologia pentru manipularea fizică a componentelor ADN-ului. Codul nostru genetic este stocat în 23 de perechi de cromozomi alcătuiți din acid dezoxiribonucleic (ADN). Ni-l putem imagina ca pe un șir foarte lung al unui cod ce folosește un alfabet cu patru litere. Proiectul genomului uman oferă câteva schițe ale acestui cod. Cu alte cuvinte, s-a tipărit, literalmente, secvența literelor codului (perechile de baze ale ADN-ului) de la începutul cromozomului unu până la sfârșitul cromozomilor sexului. Cele mai multe poziții de pe ADN-ul uman au aceeași pereche de baze – unitățile constituente ale ADN-ului – la toți oamenii. Dacă scriem codul ADN-ului mai multor persoane, cele mai multe litere din majoritatea pozițiilor vor fi identice. Unele poziții din ADN au variante ce constituie baza diferențelor individuale din secvențele ADN-ului nostru. Persoane diferite au o pereche diferită de baze în acel punct din codul lor ADN. Aceste variații sunt numite polimorfisme, ceea ce înseamnă „multe forme”. Mai simplu spus, variațiile dintr-un anumit punct de pe un cromozom pot fi considerate nivelurile unei variabile independente. Dacă un punct de pe ADN are două variante, se poate pune întrebarea dacă persoanele cu una sau cu cealaltă variantă obțin punctaje mai mari sau mai mici la o anumită trăsătură de personalitate.

Caracteristicile fenotipice ale ființelor pot fi deci asociate cu variații specifice în locuri specifice de pe cromozomi. Să luăm un exemplu ipotetic. Să presupunem că există o maladie X care știm că este mediată genetic, deoarece are un tipar ereditar special. Dacă putem arăta că la persoanele care au o anumită variantă a unei anumite porțiuni de ADN sunt mai multe șanse să apară maladia, atunci putem spune că o parte din predispoziția genetică la maladia provine dintr-un anumit mesaj din ADN. Primele

succese ale biologiei umane din acest domeniu au fost obținute în cazul a sute de maladii, cum este cunoscuta boală Alzheimer, ale cărei predispoziții genetice au fost localizate pe gene specifice. Totuși, s-a dovedit că sunt greu de găsit pozițiile genelor pentru sindroame psihiatrice cum sunt schizofrenia (Sawa și Snyder, 2002) și tulburările emoționale bipolare (Berrettini, 2001), în parte din cauză că acest tip de condiții nu au caracterizări fenotipice clare, adesea tiparul ereditar nu este limpede și pot fi implicate mai multe gene.

Cercetătorii din domeniul personalității au aceleași probleme ca și cei care se ocupă de genetica moleculară a sindroamelor psihiatrice. În primul rând, trebuie să fie siguri că sunt investigate fenotipurile corecte, așa cum subliniază Jang, Vernon și Livesley (2001), care susțin că fenotipul personalității rămâne „inesizabil”. Fără îndoială, modestul consens în privința modelului cu cinci factori s-a produs într-un moment potrivit, însă mai sunt și scheme descriptive rivale și există unele indicații că transmisibilitatea personalității s-ar putea să se afle în trăsături mai restrânse (Loehlin, 1992; McCrae *et al.*, 2001). Prin urmare, prioritatea pentru cercetătorii din domeniul personalității care apelează la genetica moleculară este să stabilească dimensiunile ce trebuie să fie studiate.

A doua problemă este în ce mod trebuie să procedeze. O modalitate este selectarea unei anumite gene și calcularea asocierii statistice dintre acea poziție și caracteristica fenotipică studiată. Nu este nevoie să fie evaluată gena însăși. Poate fi folosită o genă accesibilă, apropiată, cum este gena grupei sanguine. Cu cât sunt așezate mai aproape cele două gene pe cromozom, cu atât sunt mai multe șanse să fie moștenite împreună. Poate fi calculată o asocierie statistică între probabilitatea de a avea o anumită genă și probabilitatea de a avea fenotipul special, să zicem o anumită maladie. Acest tip de studiu e numit „studiu al legăturii” (*linkage study*) și, în general, dă rezultate bune în cazurile în care este bine cunoscut modul de transmitere ereditară a fenotipului și „cazurile” pot fi separate clar de „non-cazuri”. Trăsăturile de personalitate nu îndeplinesc aceste criterii. Metoda bazată pe „legătură” a fost rodnică în cazul multor maladii, dar a dus la impasuri în cercetarea psihiatrică, în care adesea nu se reproduceau legăturile dintre gene și dereglări. Sugestii utile pentru cercetări ulterioare pot fi obținute pe baza familiilor neobișnuite, care au dereglări rar întâlnite. De exemplu, Brunner și colaboratorii săi (1993) au descoperit că, la o familie mare în care mai mulți membri de sex masculin prezentau tulburări ale reglării agresivității impulsive, exista o mutație unică în gena structurală a enzimei monoaminoxidază A. Aceasta este o enzimă implicată în avarierea neurotransmițătorilor monoaminici. La bărbații respectivi, deficiența enzimei era totală, ceea ce i-a făcut pe cercetători să emită ipoteza că, dată fiind gama largă a activității monoaminoxidazei A în cadrul populației, ar putea exista o asocierie între comportamentul agresiv și relativa deficiență a enzimei.

O alternativă la metoda bazată pe „legătură” este examinarea relației statistice dintre polimorfismele unei anumite gene și existența sau absența unei dereglări la persoanele respective. Acesta se numește „studiu al asocierii”. Este vorba despre evaluarea proporțiilor relative din cadrul populației cu și fără o anumită condiție comportamentală care deține o anumită secvență de ADN. De exemplu, 40% dintre persoanele afectate de boala Alzheimer cu instalare târzie (deosebită de forma mult mai rară cu instalare timpurie, menționată anterior) au o alelă specială, numită Apo-E4, în vreme ce persoanele din grupul de control o au doar în proporție de 15% (Deary, 2000, capitolul 9).

Trăsăturile de personalitate nu sunt entități distincte pe care oamenii le au sau nu le au. Ele sunt trăsături cantitative, cu o distribuție normală, în cea mai mare parte, a punctajelor

în cadrul populațiilor. Nu se cunoaște bine modul lor de transmitere ereditară. Ipoteza predominantă este că trăsăturile de personalitate sunt rezultatul acțiunilor și interacțiunilor multor gene. Efectele minore datorate oricărei gene nu pot fi detectate prin examinarea standard a genealogiei familiei din studiile despre legături. Cercetarea genetică moleculară aplicată trăsăturilor de personalitate și altor fenotipuri comportamentale, cum ar fi aptitudinile cognitive, este numită *Quantitative Trait Loci* (Bouchard și Loehlin, 2001 ; Jang, Vernon și Livesley, 2001 ; Plomin *et al.*, 2001). Cercetătorii care folosesc metodele QTL se bazează pe presupunerea că variația caracteristicilor fenotipice este influențată de numeroase gene, fiecare dintre ele având o influență restrânsă, de ordinul a 1% din variație sau chiar mai puțin. Primele succese vizibile ale metodei QTL aplicată trăsăturilor de personalitate au legat dopamina de „căutarea noului” și serotonina de nevrozism (Ebstein, Benjamin și Belmaker, 2000 ; Jang, Vernon și Livesley, 2001).

S-a raportat o asociere semnificativă între tendințele de „căutare a noului”, una dintre cele trei trăsături cu baze biologice din teoria lui Cloninger (vezi capitolul 11), și variații ale genei receptoare a dopaminei D4 (Cloninger, Adolfsson și Svrakic, 1996). Această asociere s-a reprodus în două studii, din care unul a folosit *Tridimensional Personality Questionnaire* (TPQ – Ebstein *et al.*, 1996) al lui Cloninger. Celălalt studiu a folosit TPQ și NEO-PI-R al lui Costa și McCrae pentru a indexa cei cinci factori și fațetele lor (Benjamin *et al.*, 1996). Anumite variante ale genei receptoare a dopaminei au fost asociate în mod semnificativ cu „căutarea noului” din TPQ și cu extraversiunea și conștiinciozitatea din NEO-PI-R. Numai fațetele „căldură”, „căutarea senzațiilor” și „emoție pozitivă” ale extraversiunii și fațeta „chibzuială” a conștiinciozității au fost asociate cu variația alelică a receptorului dopaminic D4 (D4DR). Deși asociația cu fațeta „căutarea senzațiilor” sugerează o reproducere a rezultatului obținut de Ebstein și colaboratorii săi (1996) legat de „căutarea noului” din TPQ, asocierile suplimentare dintre genă și celelalte fațete ale extraversiunii și conștiinciozității complică interpretarea restrânsă a acestui rezultat. Această unică poziție genetică justifică circa 10% din variația genetică a „căutării noului”. Anumite studii nu au reușit să reproducă acest rezultat (de exemplu, Malhotra *et al.*, 1996 ; Pogue-Geile *et al.*, 1998) și s-au obținut atât rezultate pozitive, cât și negative. Schmidt și colaboratorii săi (2002) oferă un rezumat al acestor rezultate contradictorii și raportează o asociere semnificativă la un eșantion de copii de 4 ani între relatările mamelor despre agresivitate și variația lui D4DR. Relația dintre variația receptorului dopaminei D4 și punctajele la „căutarea noului” obținute de adulți, în caz că există, s-ar putea să existe doar în interacțiunea cu variația altor gene legate de sistemele cerebrale transmițătoare-receptoare monoaminice (Benjamin *et al.*, 2000).

Al doilea succes vizibil al tehnicilor genetice moleculare a legat nevrozismul de neurotransmițătorul serotonină (numită și 5-hidroxitriptamină sau 5-HT), implicat în anxietate și în tulburările depresive. O singură genă din cromozomul 17 codifică transportorul 5-HT (5-HTT), ce reglează retransmiterea lui 5-HT la sinapsele în care este eliberat. Au fost găsite două alele ale acestei gene transportoare, una lungă (l) și una scurtă (s). Se spune că această variație genetică apare în regiunea polimorfică legată de transportorul 5-HT (*5-HT transporter-linked polymorphic region* – 5-HTTLPR – Deary *et al.*, 1999). Alela scurtă a fost asociată cu niveluri mai înalte ale nevrozismului într-un studiu pe 505 subiecți, indiferent dacă măsurarea s-a făcut cu NEO-PI sau cu 16PF al lui Cattell (Goldman, 1996 ; Lesch *et al.*, 1996). Alela a fost asociată, de asemenea, cu fațetele „anxietate”, „ostilitate furibundă”, „depresie” și „impulsivitate” ale nevrozismului

din NEO-PI și cu punctajele estimate pentru trăsătura „evitare a vătămării” din teoria lui Cloninger. Gena a justificat 3-4% din variația totală a nevrozismului și 7-9% din variația genetică. Încercările de a reproduce asociația dintre 5-HTTLPR și trăsăturile de personalitate legate de anxietate și depresie au avut rezultate contradictorii, unele dintre studii confirmând rezultatele (de exemplu, Greenberg *et al.*, 2000), iar altele infirmându-le (Deary *et al.*, 1999). Unii au tras concluzia că inconstanța acestor rezultate este cauzată, parțial, de folosirea scalelor de personalitate ale lui Cloninger, despre care se spune că au proprietăți psihometrice mai slabe decât scalele NEO-PI-R, de exemplu (Herbst *et al.*, 2001 ; Jang, Vernon și Livesley, 2001). Un studiu fMRI a sprijinit ipoteza că variabilitatea genetică este implicată în diferențele de personalitate bazate pe emoții. Persoanele cu alela scurtă a lui 5-HTTLPR au prezentat o activitate neuronală mai mare în *corpus amygdaloideum* ca reacție la stimulii legați de teamă (Hariri *et al.*, 2002).

Acest domeniu al cercetării legate de personalitate este încă în faza în care apar rapoarte inițiale interesante și apoi se încearcă reproducerea rezultatelor. O recentă trecere în revistă metaanalitică a 46 de studii (Munafo *et al.*, 2003) ilustrează unele dintre dificultățile implicate. Ea arată că rezultatul cel mai solid a fost asocierea dintre polimorfismul lui 5-HTTLPR și ceea ce autorii numesc trăsăturile de „evitare”, cum ar fi anxietatea. Metaanaliza a legat, de asemenea, alelele receptorilor dopaminici de trăsăturile de „apropiere”, cum ar fi „căutarea noului”. Totuși, faptul că diferitele asocieri dintre trăsături și polimorfisme ajungeau sau nu să fie semnificative depindea, în mare măsură, de presupunerile tehnice exacte făcute în desfășurarea acestor analize. Autorii atrag atenția că asocierile sunt, probabil, de mică amploare și pot varia în funcție de sex, vârstă și apartenența etnică. Cercetările viitoare ar putea examina, de asemenea, rolul mediului la nivel molecular : un exemplu de interacțiune genotip-mediul demonstrat cu ajutorul cercetării genetice moleculare este prezentat în caseta 6.3.

Concluzii

1. Investigarea influențelor genetice și ambientale asupra trăsăturilor de personalitate folosesc studii biometrice (gemeni, adopție și familie) și tehnici de genetică moleculară. Studiile biometrice au stabilit că există o contribuție genetică substanțială (aditivă și neaditivă) la majoritatea dimensiunilor principale recunoscute ale personalității și, de asemenea, la unele fațete ale personalității de nivel mai scăzut.
2. Mediul comun (familiar) are puțină influență asupra personalității. Sursa amplă a variației numită „mediu particular” are, în mod caracteristic, o contribuție substanțială la personalitate, însă efectele ei nu sunt cunoscute prea bine. Ea conține surse nesistematice de variație, iar diferențele măsurate ale mediului particular nu au fost legate de diferențele de personalitate.
3. Studiile despre covariația genetică reprezintă un progres față de studiile despre ereditate. Ele sunt folosite pentru a defini și a valida fenotipuri ale personalității, pentru a clarifica arhitectura genetică și ambientală a trăsăturilor personalității, pentru a descoperi legăturile genetice pe care trăsăturile de personalitate le împărtășesc cu stările și tulburările psihiatrice, precum și pentru a descoperi influențe genetice comune trăsăturilor de personalitate și variabilității fiziologice.

4. Siguranța cu care a fost stabilită o anumită variație genetică aditivă pentru trăsături de personalitate majore de nivel secundar este de bun augur pentru viitoarele studii despre personalitate bazate pe genetica moleculară. Studiile de acest gen de până acum se referă, în principal, la posibila legătură dintre „căutarea noului” și receptorul dopaminic și dintre nevrozism și transportorul 5-HT. Ele nu au oferit asocieri reproductibile între variabilitatea genetică și cea a personalității, însă arată că genetica personalității și psihobiologia personalității vor deveni o parte din aceeași temă, deoarece studiile de genetica moleculară aduc informații despre mecanismele biologice.
5. Studiile genetice despre personalitate, atât cele moleculare, cât și cele biometrice, ar putea dezvălui legăturile dintre trăsăturile de personalitate și susceptibilitatea la anumite forme de boli și tulburări mentale. Studiile despre personalitate bazate pe genetica moleculară sunt potrivite pentru examinarea interacțiunilor gene-mediul în dezvoltarea personalității.

7. Psihofiziologia trăsăturilor

Introducere : metode neuropsihologice de cercetare a personalității

În acest capitol vom discuta ipoteza că personalitatea este o expresie a diferențelor individuale din punctul de vedere al funcționării creierului. Există mai multe motive pentru a lega trăsăturile de personalitate de sistemul nervos. În primul rând, există dovezile din domeniul geneticii comportamentale prezentate în capitolul anterior. Dacă trăsăturile de personalitate sunt parțial moștenite, atunci este obligatoriu să existe o influență biologică asupra trăsăturilor, codificată în ADN-ul fiecărei persoane. Desigur, influența genotipului asupra fiziologiei cerebrale este influențată, probabil, de interacțiunea cu mediul. În al doilea rând, există dovezi izbitoare despre modificări radicale ale personalității care se produc în urma leziunilor cerebrale (vezi Powell, 1981 ; vezi și Zuckerman, 1991, 1999, pentru treceri în revistă). Este cunoscut faptul că leziunile lobilor frontali ai cortexului cerebral perturbă personalitatea ; persoana poate deveni instabilă, impulsivă și chiar agresivă (în funcție de zona afectată). În al treilea rând, există dovezi că trăsăturile se corelează cu indicatorii psihofiziologici ai funcționării creierului, cum ar fi activitatea electrică a creierului și creșterea ritmului cardiac atunci când persoana este expusă la stres. Acest tip de observații sugerează că am putea elabora teorii neuropsihologice despre trăsăturile de personalitate. Aceste teorii ar descrie în ce mod diferențele individuale din funcționarea sistemelor cerebrale specifice influențează diferențele individuale de comportament.

Există numeroase dificultăți și în construirea unei teorii neuropsihologice a trăsăturilor de personalitate. Mai întâi, complexitatea acestei sarcini este descurajantă. Personalitatea poate fi relaționată cu o mulțime de structuri cerebrale diferite, de la sistemele primitive care controlează atenția și agilitatea (în trunchiul cerebral) până la sistemele pentru funcțiile cognitive superioare, precum limbajul și gândirea (în neocortex). De obicei, cercetătorii încearcă să simplifice problema alegând pentru studiu un sistem cerebral cheie. În al doilea rând, dovezile empirice pot fi corelaționale și deschise interpretărilor. Reacția psihofiziologică și cogniția superioară sunt conectate între ele. De exemplu, dacă te afli în mașină în drum spre aeroport și îți amintești că ai lăsat aragazul deschis acasă, probabil că vei trăi reacții de excitație fiziologică precum accelerarea bătăilor inimii : gândul precedă reacția. Cu alte cuvinte, reacția fiziologică reflectă atât rezultatul unor procese morale inconștiente, de nivel scăzut, cât și al unor gânduri de nivel înalt. Dacă găsim o corelație între nevrozism și reacția cardiacă la stres, avem două explicații posibile. Posedă oare persoanele cu un nivel înalt al lui N sisteme cerebrale care

generează automat niveluri înalte de reactivitate fiziologică la stres? Sau, dimpotrivă, persoanele cu un nivel înalt al lui N reacționează în momente solicitante sau supărătoare prin gânduri negative abundente, care, la rândul lor, determină reacția fiziologică? Ambele posibilități par plauzibile (și pot, de fapt, coexista).

O ultimă problemă este de nivel conceptual (Matthews, 2000, 2001). Variația din funcționarea electrochimică a celulelor nervoase poate explica în mod nemijlocit variația din comportamentele complexe, cum ar fi interacțiunea socială? Imaginați-vă creierul funcționând ca un computer, cu un substrat fizic sau *hard* (de exemplu, cipuri de silicon) care susține programele simbolice sau *soft*. Modul în care funcționează programele depinde de partea fizică de *hard*, iar deteriorarea cipurilor influențează executarea programelor. Însă, dacă vrem să înțelegem în ce fel funcționează un program de tip tabel sau procesor de cuvinte, avem nevoie de o descriere în termeni de *soft*, nu de *hard*. Adică trebuie să descriem structura logică a programului, cum ar fi modul în care reprezintă coloanele unui tabel ca variabile ale programului. Chiar dacă tot ce face programul este guvernat de partea fizică, pentru a cunoaște modul în care funcționează este nevoie de o analiză a operațiilor lui logice, nu a proceselor fizice înseși. Tot așa, chiar dacă personalitatea are o bază biologică, pentru explicarea comportamentului, ar putea fi nevoie de analiza lui în termeni de „*soft*” (prelucrarea informațiilor), nu de „*hard*” (neuroni). Mai general, ar putea fi nevoie să explicăm personalitatea la mai multe niveluri de abstracție față de realitatea fizică. Uneori am putea fi în stare, într-adevăr, să legăm direct comportamentul de un anumit proces neural, în vreme ce în alte contexte ar fi preferabile explicațiile de nivel superior. În capitolul de față vom lăsa la o parte, în mare, aceste probleme potențiale și ne vom ocupa de modul în care au fost folosite tehnicile psihofiziologice pentru a explora bazele neurale ale personalității.

Presupunerile teoriilor fiziologice sunt prezentate în figura 7.1 (cf. Gray, 1981). Genele (și mediul) sunt responsabile pentru diferențele individuale legate de diversele sisteme cerebrale care, la rândul lor, influențează comportamentul și adaptarea. În unele cazuri, legătura creier-comportament poate fi directă: de exemplu, la controlarea intensității emoției resimțite ca reacție la un eveniment provocator. Însă teoria include și legături indirecte; de exemplu, persoanele al căror creier este greu excitabil s-ar putea să caute intens stimularea, pentru a păstra un nivel optim de excitație (Eysenck, 1981). În plus, diferențele individuale din punctul de vedere al funcționării creierului influențează învățarea persoanei respective – cu alte cuvinte, cât de lent sau de rapid formează persoana respectivă asocieri între stimuli și reacții. Prin urmare, comportamentele complexe, care par să fie modelate pe baze culturale, ar putea reflecta, de asemenea, influența sistemelor cerebrale ce influențează procesul de învățare.

Capitolul este organizat după cum urmează. Mai întâi, vom cerceta mai amănunțit baza teoretică a neuropsihologiei personalității. Vom pune un accent special pe posibilitatea ca personalitatea să se lege de sensibilitatea generală a sistemelor cerebrale care controlează excitația corticală sau sensibilitatea la semnalele motivaționale. Apoi, vom trece în revistă gama tehnicilor de măsurare folosite în cercetarea psihofiziologică. Pentru a folosi aceste tehnici la sondarea funcționării creierului, este nevoie de un anumit rafinament metodologic, astfel încât vom oferi exemple de studii despre personalitate ce demonstrează modul în care se fac aceste măsurători în practică. În secțiunile finale ale lucrării, revenim la aspectele teoretice obținute din studiile psihofiziologice, trecând în revistă, în primul rând, lucrările despre excitație și, în al doilea rând, lucrările despre

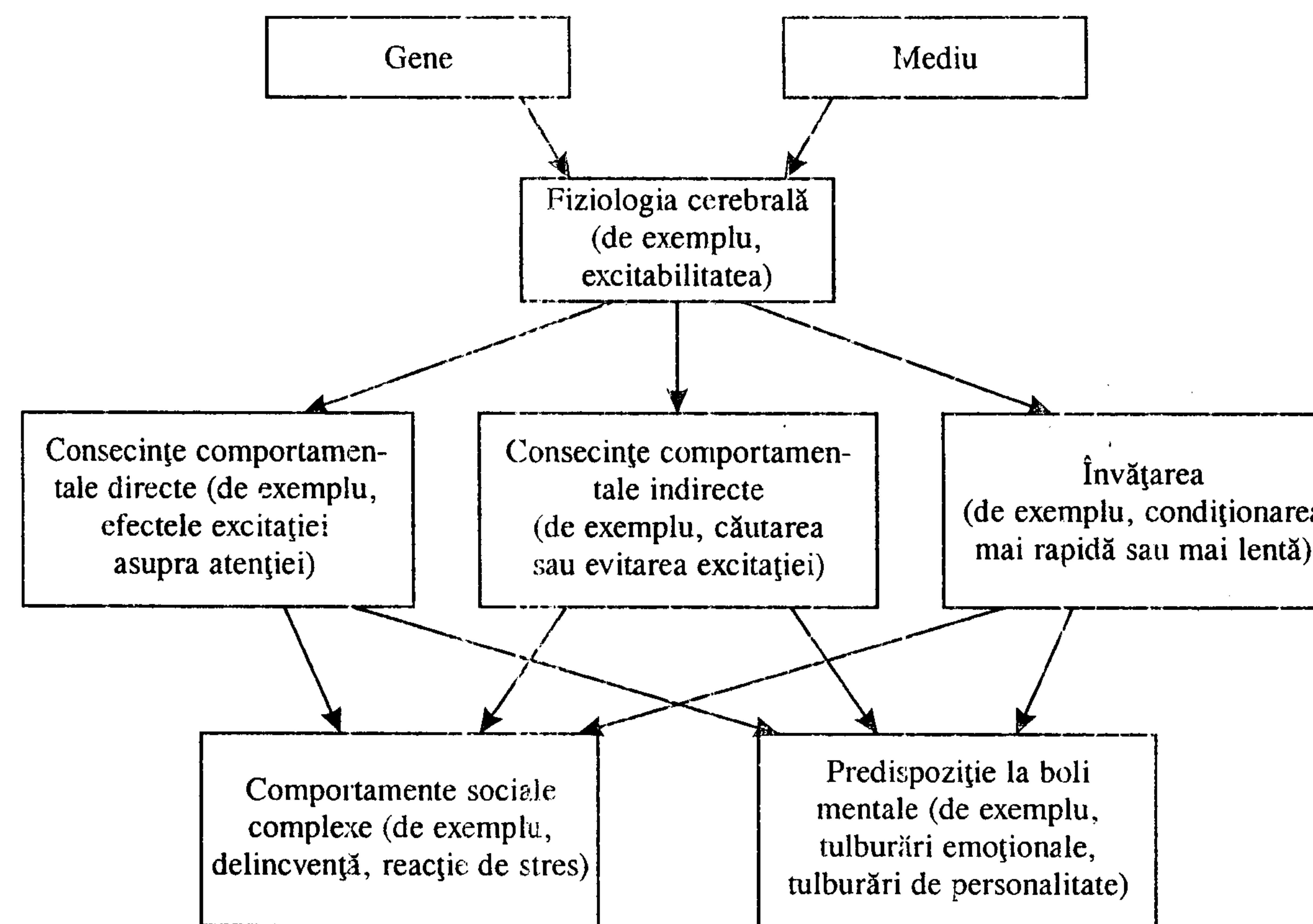

Figura 7.1. Câteva trasee cauzale asumate de teoriile biologice despre personalitate

bazele motivaționale ale personalității. Aceste concepte au fost folosite pentru a unifica o gamă largă de studii psihofiziologice și comportamentale, și merită o atenție specială. Vom cerceta mai multe studii despre legăturile empirice dintre excitație și extraversiune, nevrozism și alte trăsături, precum și implicațiile lor teoretice. Vom încheia cu o privire de ansamblu asupra succeselor și limitelor metodei de cercetare psihofiziologice.

Schițe ale teoriei neuropsihologice

Teoriile neuropsihologice au o serie de componente comune. Prima este ceea ce Gray (1987) a denumit „sistem nervos conceptual”, adică o schiță a celor mai importante sisteme cerebrale. Datorită complexității creierului, teoreticianul trebuie să aleagă ca bază a teoriei câteva sisteme nervoase cruciale. Ce înțelegem prin sistem? În esență, un sistem este o componentă funcțională a creierului care ar putea fi sprijinită de mai multe structuri anatomice distincte. Trebuie să identificăm cel puțin aceste structuri și neurotransmițătorii asociați cu principalele trasee neurale ale sistemului, deoarece variația legată de funcția neurotransmițătoare ar putea fi legată de personalitate. Neurotransmițătorii care au atras cel mai mult interes din partea teoreticienilor trăsăturilor includ serotonina, acetilcolina și catecolaminele, cum ar fi noradrenalina (norepinefrina) și dopamina. A doua componentă a teoriei este o descriere a funcțiilor comportamentale ale sistemelor cruciale, cum ar fi cele care controlează reacțiile de atac/fugă sau „de

consum” (*consummatory*). A treia componentă este o ipoteză legată de diferențele de personalitate din punctul de vedere al funcționării sistemului. Pe baza acestor componente, teoreticianul poate prezice în ce mod personalitatea ar trebui să influențeze reacția psihofiziologică, comportamentul și reacția la manipulările psihobiologice, cum ar fi tratamentele bazate pe medicamente.

Teoria lui Eysenck (1967) despre excitație

Două teorii neuropsihologice influente urmează această schiță de elaborare a teoriei (Eysenck, 1981 ; Gray, 1981). Eysenck (1967, 1981, 1997) a legat personalitatea de două sisteme nervoase (figura 7.2). Primul este o buclă cortico-reticulară care include cortexul cerebral, talamusul și sistemul reticular de activare ascendent (*ascending reticular activating system* – ARAS). Feedbackul între diferite structuri permite acestui circuit să fie considerat un singur sistem. El este excitat prin stimularea senzorială de intrare, transmisă pe trasee aferente ascendente, însă nivelul de excitație este reglat prin procesare corticală. Funcția lui este de a sprijini prelucrarea informațiilor. Activitatea buclei cortico-reticulare este asociată cu o creștere a excitației corticale. După părerea lui Eysenck, acest sistem oferă substratul neural pentru extraversiune-introversiune: se presupune că este mai ușor activat la introverți decât la extraverți, astfel încât la introverți excitația e mai ușor de declanșat și tind să apară niveluri mai înalte ale excitației corticale. Aceste diferențe de personalitate prezise din punctul de vedere al excitabilității și al excitației corticale tonice caracteristice generează predicții verificabile, deoarece se consideră că excitația influențează comportamentele observabile, cum ar fi condiționarea și performanța. Eysenck (de exemplu, 1994) pune accentul pe folosirea „postulatului medicamentului” în testarea teoriei. Introverții ar trebui să se comporte

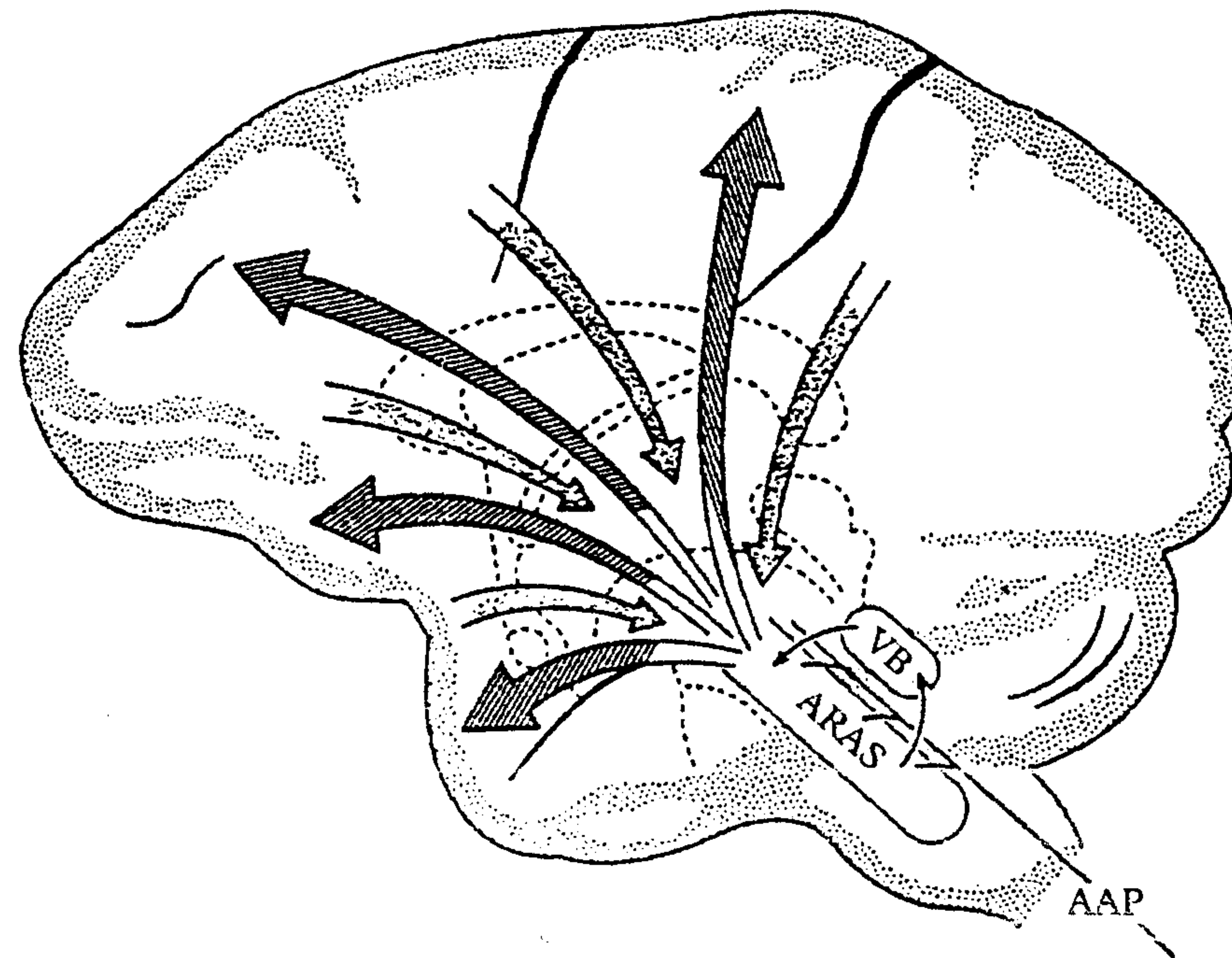

Figura 7.2. Modelul elaborat de Eysenck (1983) al unei baze psihologice ipotetice a extraversiunii (formațiunea reticulară – excitația corticală) și a nevrozismului (sistemul limbic sau creierul visceral)

ca subiecții cărora li s-au administrat medicamente stimulante, în vreme ce extraverții ar trebui să se comporte ca subiecții cărora li s-au administrat medicamente sedative. De exemplu, stimulantele par să crească rata condiționării în paradigmele asociative și operaționale simple. Conform teoriei, și la introverți apare o condiționare mai rapidă, cel puțin în anumite paradigme (Martin și Levey, 1981).

Datorită importanței conceptului de *excitație*, vom examina amănunțit în secțiunile ulterioare predicțiile din teoriile bazate pe excitație. Totuși, pe larg, putem expune caracteristicile generale ale extraverților și introverților pe baza unei ipoteze suplimentare, și anume că nivelurile intermediare ale excitației sunt plăcute în mod subiectiv, însă excitația scăzută sau intensă este percepută ca neplăcută. Întrucât la extraverți tinde să existe în mod cronic un nivel scăzut de excitație, ei sunt înclinați să caute surse de stimulare pentru a-și ridica excitația la nivelul moderat dorit. Astfel, extraverții tind să fie aventuroși și îndrăzneți și deosebit de atrași de stimularea socială. Invers, introverții tind să fie supraexcitați și, prin urmare, evită stimularea prin angajarea în comportamente de tipul lecturii în singurătate.

Al doilea circuit neural din sistemul nervos conceptual al lui Eysenck (1967) este o buclă viscerocorticală care conectează cortexul cerebral cu „creierul visceral”, ce include structuri de tipul sistemului limbic. Funcția sistemului este controlarea reacției emoționale subiective și autonome, în special în medii potențial stresante. Sistemul este mai excitabil la persoanele cu un nivel înalt al nevrozismului decât la cele stabile emoțional. Prin urmare, la cei cu punctaje înalte la N sunt mai multe șanse decât la cei cu punctaje scăzute să se producă excitația autonomă și să trăiască stări de suferință și agitație atunci când sunt expuși la stres.

O variantă de sistem nervos conceptual: Gray (1991)

Teoria neurofiziologică a lui Gray (1981, 1991 ; Gray și McNaughton, 2000) se bazează pe un sistem nervos conceptual diferit, descris mai detaliat decât cel al lui Eysenck. Pe parcursul anilor, teoria a suferit o serie de modificări. Schițăm aici versiunea cea mai cunoscută; tot în acest capitol, vom prezenta unele modificări recente. Teoria lui Gray se remarcă nu numai prin elementele neuropsihologice, ci și din cauză că autorul crede că axele cauzale ale personalității se deosebesc de cele propuse de Eysenck. În loc de E și N, Gray se referă la dimensiunile anxietate (Anx) și impulsivitate (Imp), care sunt rotite la 60° în spațiul factorial față de dimensiunile lui Eysenck, așa cum arată figura 7.3. Astfel, Anx este, în principal, un nivel înalt al lui N, cu un element de introversiune (nivel scăzut al lui E), iar Imp e, în principal, un nivel înalt al lui E, cu un anumit grad de nevrozism. Gray păstrează construcția „psihozism”, însă, din nou, sugerează că s-ar putea să nu se suprapună perfect dimensiunii P a lui Eysenck. În special o parte din dimensiunea Imp se leagă de dimensiunea eysenckiană P.

Gray pornește de la cinci sisteme cerebrale stabilite de testele făcute pe animale – de controlare a excitației, de recompensă, inhibiția comportamentală, reacția „de consum” și luptă/fugă. Cele mai importante pentru personalitate sunt sistemele de inhibiție comportamentală, recompensă și luptă/fugă. Sistemul de inhibiție comportamentală (*behavioural inhibition system* – BIS) este alcătuit din structuri variate, incluzând hipocampusul, septul și părți ale sistemului limbic, precum și lobii frontali ai cortexului

cerebral. El are rolul de a întrerupe comportamentul curent și de a pregăti organismul să se ocupe de anumiți stimuli potențial amenințători: semnale de pedepsire și absență a recompensei, stimuli ai noului și stimuli înăscuți ai fricii. Acest sistem inhibă reacția, orientează atenția către pericolul potențial și declanșează excitația. Aceste proprietăți funcționale ale sistemului BIS sunt prezentate în figura 7.4. După părerea lui Gray, sistemul este mai ușor activat la cei cu o personalitate anxioasă (introvertiți nevrotici), astfel încât persoana anxioasă este, în general, sensibilă la amenințări.

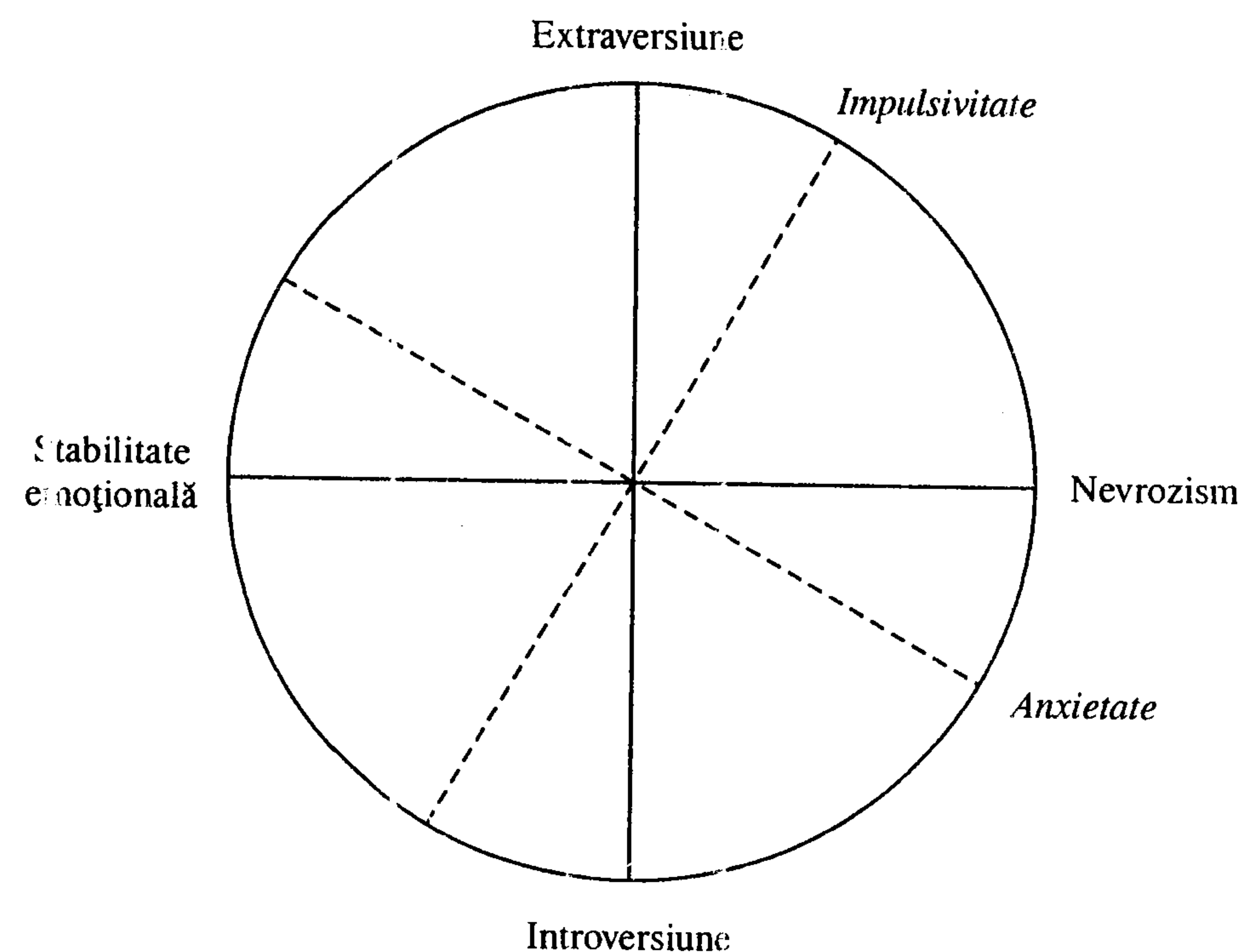

Figura 7.3. Axele lui Gray (linii întrerupte) aliniate cu axele lui Eysenck (linii continue) (alinieră cu dimensiunea eysenckiană „psihozism” nu este prezentată)

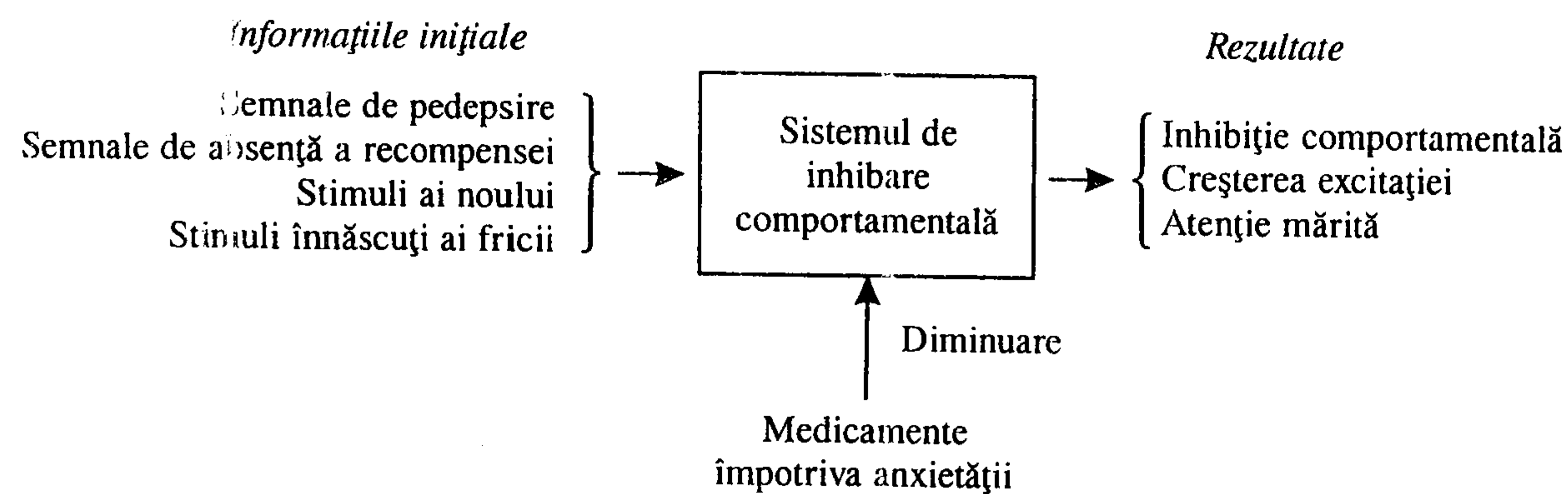

Figura 7.4. Proprietățile funcționale ale sistemului de inhibare comportamentală propus de Gray (1982)

Sistemul de recompensă, descris și ca sistemul de activare comportamentală (*behavioural activation system* – BAS), are funcția de a controla apropierea de stimulii potențial benefici. Din punct de vedere anatomic, el se bazează pe diferite structuri ale telencefalului care folosesc neurotransmițătorul dopamină, cum ar fi corpul striat dorsal și ventral. Se consideră că acest sistem este substratul impulsivității, care, în concepția lui Gray, e o combinație între N de nivel înalt, E de nivel înalt și P de nivel înalt. Prin urmare, la persoanele impulsive apare comportamentul impulsiv nu din cauză că sunt subexcitate, ci pentru că sensibilitatea lor la semnale de recompensă face extrem de probabilă angajarea lor într-un comportament de apropiere. La fel ca BIS, și BAS tinde să producă excitație, astfel încât stimulii motivați sunt, în general, excitanți. În fine, sistemul luptă/fugă este sensibil la stimulii de ostilitate necondiționați, astfel încât controlează comportamentele legate de furie și de panică. El este asociat cu structurile despre care se știe că asigură controlul emoțiilor negative, cum ar fi nucleul amigdaloid, hipotamusul mediu și materia cenușie centrală din creierul mijlociu. Acest sistem se leagă, în principal, de psihozism; fără îndoială, la persoanele cu un nivel înalt al lui P, furia tinde să domine panica.

Complexitatea personalității: modelul lui Zuckerman (1991)

Al treilea teoretician, Marvin Zuckerman (1991, 1995, 1999), critică teoriile de tipul celor emise de Eysenck și Gray, din cauză că ele presupun *izomorfism* între trăsăturile de personalitate și sistemele cerebrale. De exemplu, Eysenck (1967) presupune că: 1) singurul sistem cerebral care influențează extraversiunea este bucla reticulo-corticală; 2) bucla reticulo-corticală influențează doar extraversiunea, nu și alte dimensiuni ale personalității. Zuckerman aduce obiecția că creierul este atât de complex, încât orice trăsătură de personalitate se poate lega de mai multe sisteme cerebrale și orice sistem cerebral ar putea contribui la două sau mai multe trăsături de personalitate. El arată, de asemenea, că sistemele cerebrale sunt, în mod caracteristic, interdependente din punct de vedere funcțional și că asocierile dintre activitatea sistemelor și trăsăturilor s-ar putea să nu fie lineară. De exemplu, extraversiunea ar putea fi asociată cu niveluri moderate de activitate a sistemelor catecolaminice, în vreme ce introvertiții ar putea prezenta niveluri de activitate catecolaminergică fie mai ridicate, fie mai scăzute.

Figura 7.5 reproduce reprezentarea modelului lui Zuckerman (1991) de alternativă la „cei cinci mari”, descris în capitolul 1. Se poate observa că modelul este prea complex pentru a fi discutat exhaustiv în această lucrare, însă unele dintre caracteristicile sale merită să fie semnalate. Concepția lui Zuckerman despre extraversiune se aseamănă, într-o anumită măsură, cu cea a lui Gray, prin faptul că o leagă de sistemele cerebrale asociate cu sensibilitatea la recompensă, în special de circuitele dopaminergice, care tind, de asemenea, să intensifice activitatea motorie. Descoperirea că variațiile genetice ale receptorului dopaminei D4 sunt asociate cu diferențele din punctul de vedere al extraversiunii confirmă acest aspect al modelului lui Zuckerman (vezi capitolul 6). În modelul lui Zuckerman, trăsătura „nevrozism” încorporează sensibilitatea la pedeapsă și excitația emoțională sau adrenergică. El implică în controlarea nevrozismului și a anxietății și alte sisteme cerebrale, cum ar fi receptorii de benzodiazepină (BZ), ce răspund de efectele de calmare a anxietății pe care le au medicamentele de tip valium. Modelul lui trebuie să fie modificat pentru a include legătura dintre nevrozism și variația genetică a genei transportoare de serotonină.

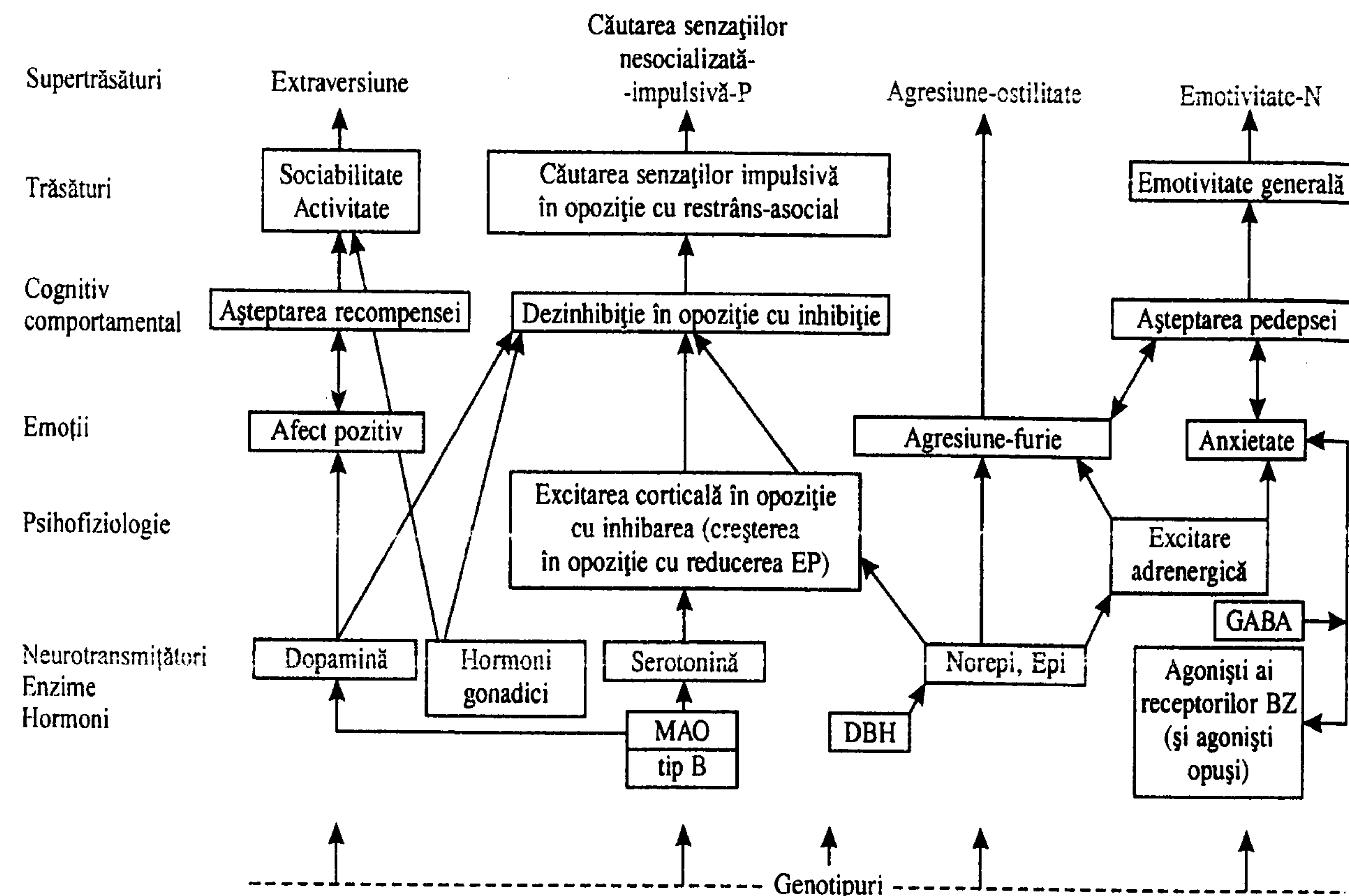

Figura 7.5. Modelul psihobiologic al personalității propus de Zuckerman (1991)

Putem reda savoarea modelului lui Zuckerman (1991) schițând concepția lui despre psihobiologia grupului de trăsături denumite „căutarea de senzații nesocializată-impulsivă-P”, care se aseamănă, într-o anumită măsură, cu dimensiunea eysenckiană P. Caracteristica principală a comportamentului persoanei cu un punctaj înalt la această dimensiune este absența restricției comportamentale, care devine deosebit de dezinhibată atunci când situația are un potențial atât de recompensă, cât și de pedeapsă, cum ar fi ocazia de a fura o mașină. Totuși, dezinhibiția este influențată de mai multe sisteme fiziologice distincte. Acestea pot include excitabilitatea traseelor neurale noradrenergice și dopaminergice la stimulare intensă, niveluri scăzute de serotonină, niveluri înalte ale hormonului sexual testosteron și niveluri scăzute ale monoaminoxidazei (MAO). Prin urmare, nu sunt șanse să dăm peste un „stigmat al lui Cain” biologic unic, care să identifice criminalul sau psihopatul potențial. Predispoziția către angajarea în comportament antisocial apare mai degrabă din interacțiunea mai multor sisteme funcționale diferite.

De la creier la comportament: verificarea teoriilor neuropsihologice

Teorii cum sunt cele ale lui Eysenck, Gray, Zuckerman și Cloninger (vezi capitolul 1) par să aibă cei puțin un anumit potențial de explicare a personalității și a manifestării ei prin comportament. Am putea folosi modelul biologic pentru a prezice modul în care personalitatea va influența comportamentul în diferite contexte. De exemplu, putem deriva din teoria lui Eysenck predicția că introvertiții ar trebui să prezinte o condiționare

mai puternică atunci când stimulii sunt slabi, nu atunci când sunt intensi (Levey și Martin, 1981). Totuși, teoria lui Gray (1981) implică faptul că efectele personalității nu variază prea mult în funcție de intensitatea stimulului, ci în funcție de valoarea lui ca semnal motivațional: persoanele cu un nivel înalt al impulsivității ar trebui să fie mai condiționate de semnalele de recompensă, cele cu un nivel scăzut al impulsivității ar trebui să fie mai condiționate de semnalele de pedeapsă. Vom examina acest gen de predicții comportamentale în capitole ulterioare ale cărții. A doua strategie de cercetare este testarea modului în care variabilele de personalitate și situaționale influențează măsurătorile psihofiziologice, cum ar fi cele legate de excitație.

După ce am schițat unele dintre cele mai ambițioase explicații biologice ale variației trăsăturilor de personalitate, vom descrie tehnicile psihofiziologice folosite în studiile despre personalitate. Pentru fiecare tehnică vom prezenta un exemplu de studiu real, descris destul de detaliat pentru a ilustra aplicarea ei. O trecere în revistă completă a dovezilor despre corelațiile psihofiziologice ale personalității depășește obiectivul acestei lucrări (vezi Zuckerman, 1991, 1999). Ne vom limita la tehnicile relativ directe de evaluare „on-line” a activității SNC și SNA. O altă clasă de tehnici, care depășește obiectivul acestei lucrări, se ocupă de evaluarea biochimică a nivelurilor metabolitelor neurotransmițătorilor cerebrali și ale hormonilor circulatori. Dovezile obținute în studiile bazate pe neurotransmițători nu au sprijinit consecvent teoriile lui Cloninger (Bond, 2001). Dovezile oferite de tehnicile biochimice sunt complexe și, într-o anumită măsură, inconstante, însă au o relevanță deosebită pentru modelul lui Zuckerman (1991).

Tehnicile psihofiziologice: rezumat și exemple

Electroencefalografia (EEG)

Prin așezarea unor electrozi pe suprafața scalpului pot fi detectate micile potențiale electrice produse de creierul viu. Amplificând aceste semnale, putem să măsurăm și să arătăm în timp real diferențele continue ale potențialului electric dintre zonele cerebrale. Înregistrarea diferențelor de potențial dintre oricare pereche de electrozi apare ca o unduire haotică (figura 7.6). Însă modificările din starea conștientă sunt însoțite de modificări previzibile ale înregistrării EEG. La fel ca orice linie continuă care variază din punctul de vedere al devierii ei de la o linie zero pe axa X, EEG poate fi descrisă în termenii frecvențelor ce dau forma undelor.

În general, frecvența EEG devine mai mare și amplitudinea descrește pe măsură ce persoana devine mai trează și mai atentă, așa cum se arată în figura 7.7. O persoană trează și în stare de relaxare, cu ochii închiși, are un EEG cu frecvență de 8-12 hertzi (Hz). Înregistrarea acestui așa-numit ritm alfa e relativ regulată pe zone largi ale scalpului și se spune că ritmul alfa al diferitelor zone cerebrale este „sincronizat”. Atunci când o persoană devine mai atentă, când are ochii deschiși și, mai ales, când îndeplinește o sarcină care necesită efort și solicită intens atenția, cum ar fi calcule aritmetice mentale, crește frecvența EEG, de obicei la 13-30 Hz. Această bandă de frecvență este cunoscută ca ritmul beta și e mai puțin constantă pe diferite zone ale scalpului și, în concluzie, ale creierului. Acest fenomen este cunoscut ca desincronizare. În schimb, atunci când persoanele sunt somnoroase sau în timpul meditației,

frecvența scade și apare forma de undă teta. Ea are o frecvență de 4-8 Hz. În timpul somnului apare forma de undă delta (sub 4 Hz).

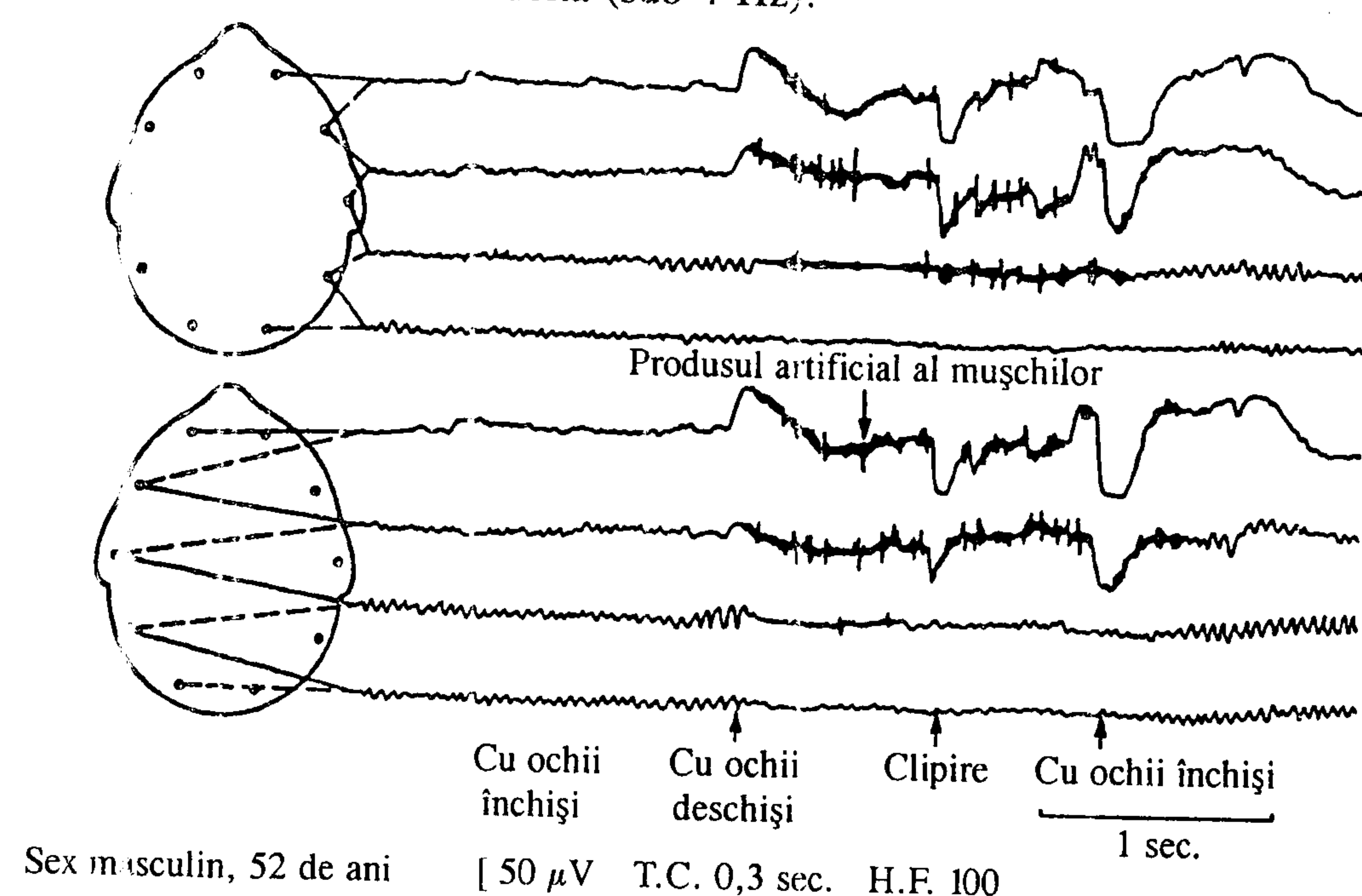

Figura 7.6. EEG normal pentru un adult. Observați ritmul alfa care este predominant la părțile dorsale ale capului atunci când ochii sunt închiși (Pryse-Phillips, 1969)

Delta sub 4 cps	Teta 4-8 cps	Alfa 8-13 cps	Beta Peste 13 cps
Adormit	Somnoros	Relaxat	Atent

Figura 7.7. Undele cerebrale clasificate după frecvență

Un exemplu de studiu relativ timpuriu care a încercat să asocieze diferențele de personalitate cu caracteristicile EEG a fost efectuat de Gale, Coles și Blaydon (1969), care au testat 12 studenți extravertiți și 12 studenți introvertiți, evaluând extraversiunea pe baza EPI. Subiecții stăteau culcați pe pat într-un salon izolat fonic, cu capul înconjurat de un cub mare (deschis la bază) din carton negru luminat continuu. EEG s-a înregistrat de pe zona occipitală a capului. La fiecare subiect s-a înregistrat EEG pe zece perioade de câte două minute, cu ochii închiși sau deschiși în perioade alternative. EEG-urile obținute de la extravertiți și introvertiți se deosebeau din două puncte de vedere. În primul rând, în gama de activitate alfa, introvertiții au avut o frecvență medie dominantă a activității electrice (10,80 Hz, SD 1,68) superioară celei înregistrate la extravertiți

(10,25 Hz, SD 1,50 Hz). În al doilea rând, extravertiții au avut o „valoare de ieșire integrată medie” mai mare în benzile teta (4,5-6,5 Hz), alfa (8-13 Hz) și beta (14,5-20 Hz). În benzile beta și teta, efectul semnificativ al personalității a fost obținut doar în situația în care ochii erau închiși, iar în banda alfa doar când ochii erau deschiși. Rezultatele au fost interpretate ca dovezi favorizând, într-o anumită măsură, ipoteza lui Eysenck (1967) că la extravertiți excitația corticală este mai mică decât la introvertiți, deoarece „se acceptă, în general, o relație inversă între amplitudinea undelor alfa și excitație (în starea de trezie)” (p. 220). Raportul studiului conține numeroase avertismente legate de interpretabilitatea parametrilor EEG în termenii construcțiilor psihologice, cum ar fi excitația.

Potențialele cerebrale medii declanșate (evoked potential – EP)

Reacția EEG a unei persoane la același stimul repetat de mai multe ori arată foarte diferit. Aceasta se explică prin faptul că fiecare înregistrare individuală a activității electrice a creierului conține activitatea electrică specifică declanșată de stimul și activitatea de fond suprapusă. Dacă se face media unui mare număr de reacții cerebrale electrice la un anumit stimul, singurul tipar constant din reacții ar trebui să fie activitatea electrică specifică declanșată de stimul, iar interferențele, fiind aleatorii, ar trebui să se autoelimine. Media înregistrărilor EEG în urma prezentării succesive a aceluiași stimul oferă, într-adevăr, un tipar de undă cu formă previzibilă.

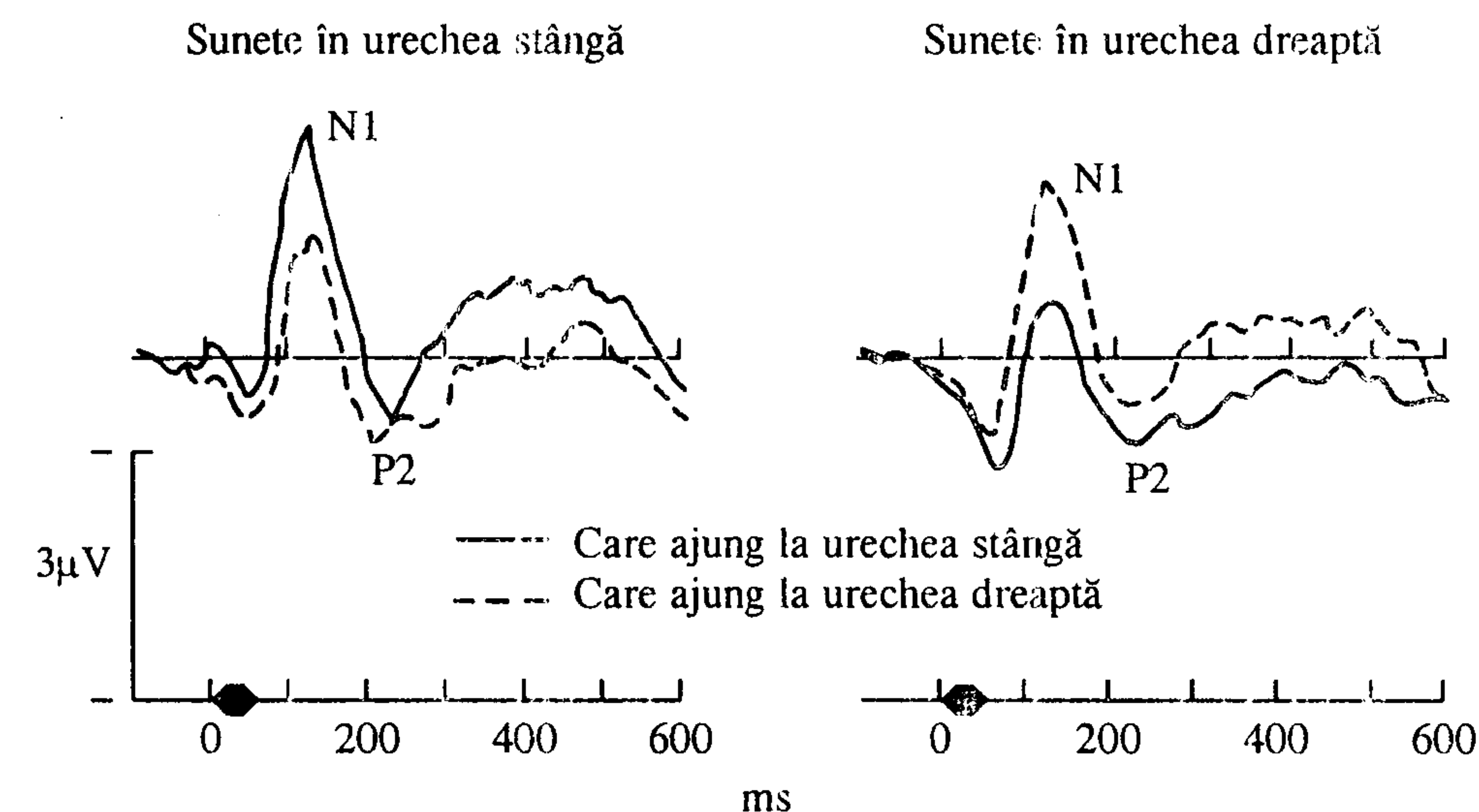

Figura 7.8. Primele componente ale potențialului legat de un eveniment auditiv, înregistrate la un electrod central (Cz), care arată efectele atenției asupra undelor N1 și P2 (Coles, Gratton și Fabiani, 1990)

În figura 7.8 sunt prezentate potențiale medii declanșate tipice pentru stimuli simpli. Imediat ce apare stimulul, se poate identifica un potențial negativ la circa 140 ms. Acesta se numește N140 sau N1. După apariția stimulului, se produce o deflexiune pozitivă la circa 200 ms: P200 sau P2. Complexul N1-P2 este legat de perceperea și identificarea stimulului. Așa cum arată figura 7.8, mărimea undei N1 variază în funcție de atenția

acordată stimulului. Dacă i se cere unui subiect nu să asculte o serie de sunete similare, ci să observe cazurile de sunete cu înălțimi diferite care apar rar într-o serie de stimuli, putem alterna EP într-un mod interesant. O astfel de sarcină se numește paradigmă „excentrică”. Putem deosebi reacția electrică a creierului la stimulii obișnuiți (ce sunt ignorați) și la cei rari (cărora li se acordă atenție). Doar sunetele mai rare, „excentrice” provoacă o deflexiune pozitivă marcantă a EP la 300 ms sau mai mult de la apariția stimulului. Acesta este P300 sau P3, fiind una dintre cele mai studiate măsurători ale EP din domeniul psihologiei (Picton și Hillyard, 1988; Stelmack și Houlihan, 1995). Putem cuantifica EP măsurând: 1) amplitudinea, distanțarea componentei de o linie de bază stabilită în microvolți; 2) latența – timpul în milisecunde (ms) după apariția stimulului în care se atinge valoarea de vârf a componentei.

Ca exemplu de cercetare legată de potențialul declanșat al creierului din domeniul trăsăturilor de personalitate, vom prezenta studiul lui Stenberg (1994) despre extraversiune și reacția P300 declanșată de atenția acordată unor imagini. Au fost testate prin EPI trăsăturile de personalitate la un grup de patruzeci de tineri care au fost împărțiți în subgrupuri de nivel scăzut, mediu și înalt al extraversiunii. Subiecții au privit imagini pe monitorul unui computer. În unul dintre cazuri ei au reacționat doar la imaginile albe (sarcină coloristică), în al doilea caz doar la imaginile cu animale (sarcină semantică) și în al treilea doar la animalele albe (sarcină coloristică + semantică). Întrucât subiecții reacționau la unii stimuli și îi ignorau pe ceilalți, a existat o componentă P300 în toate cele trei sarcini, la aproximativ 400-500 ms de la apariția stimulului. Amplitudinea deflexiunii P300 a fost maximă la grupul cu un nivel înalt al extraversiunii și minimă la grupul cu un nivel scăzut. Punctajele la extraversiune ale subiecților au fost corelate cu amplitudinea medie a lui P300 pentru cele trei sarcini la electrodul parietal central, iar mărimea efectului a fost 0,36. Amplitudinea lui P300 este adesea privită ca indiciu al aducerii la zi a memoriei de lucru, implicând faptul că extraversiunea e asociată cu procese cerebrale care sprijină această activitate cognitivă. Așa cum se va arăta în capitolul 12, extravertiții au adesea performanțe mai bune și în sarcinile care implică memoria de scurtă durată. Vom discuta mai încolo informațiile oferite de vizualizarea funcționării creierului pe baza rezonanței magnetice, care reprezintă dovezi suplimentare ale conexiunii dintre trăsăturile legate de extraversiune și reacția cerebrală la o sarcină ce implică memoria de lucru (Gray și Braver, 2002).

Activitatea electrodermică

Multe tipuri de excitație emoțională implică o creștere a activității sistemului nervos autonom, inclusiv activitatea glandelor sudoripare. Atunci când sunt activate glandele sudoripare, se reduce rezistența electrică a pielii. Conductanța/Rezistența electrică a pielii poate fi măsurată așezând doi electrozi pe suprafața pielii și făcând să treacă între ei un curent de mică intensitate. Amplasamentul electrozilor este, de obicei, suprafața palmară a două degete. În timpul stărilor de excitație autonomă, cum este anxietatea, conductanța pielii scade și rezistența crește. Pot fi evaluate atât 1) nivelul mediu al conductanței pielii pe o perioadă de timp, cât și 2) modificările conductanței pielii ca reacție la evenimente fiziologice efemere. Primul din ele este nivelul de conductanță a pielii (*Skin Conductance Level* – SCL), iar al doilea este reacția de conductanță a pielii (*Skin Conductance Response* – SCR).

Studiul folosit la exemplificarea cercetării cu ajutorul activității electrodermice a examinat dimensiunea de căutare a senzațiilor cu care operează Zuckerman (1979). Smith și colaboratorii săi (1989) au lansat ipoteza că un comportament asociat cu un nivel înalt de căutare a senzațiilor ar putea fi mediat parțial prin intermediul sistemului de activare reticulo-cortical și sistemului catecolaminic asociat cu o structură din trunchiul cerebral numită *locus coeruleus*, care activează o serie de alte structuri cerebrale. Prin urmare, persoanele cu un nivel înalt și cele cu un nivel scăzut de căutare a senzațiilor ar putea fi deosebite pe baza valorilor măsurate ale excitației psihofiziologice. Înaintea studiului efectuat de ei, rezultatele erau contradictorii, însă Smith și colaboratorii săi au observat că, în general, studiile care aveau succes foloseau grupuri cu punctaje foarte mari la căutarea senzațiilor și cu un nivel înalt de excitație sau de stimulare a noului. Astfel, Smith și colaboratorii săi (1989) au examinat activitatea electrodermică (drept indice al excitației psihofiziologice) la două grupuri aflate la extremele scalei de căutare a senzațiilor și au folosit stimuli de diferite capacități pentru a produce excitația. Ei au testat 500 de studenți cu ajutorul Scalei de căutare a senzațiilor (*Sensation Seeking Scale*) creată de Zuckerman și au ales 24 de persoane cu punctaj mare (*high scorers* – HSS) și 24 de persoane cu punctaj mic (*low scorers* – LSS).

Subiecții au ascultat și au repetat cuvinte care reprezentau categorii neutre, sexuale sau violente. Cuvintele legate de sex și cele violente au fost clasificate după nivelurile de „intensitate”: *afecțiune* și *mânie* au fost folosite ca stimuli de mică intensitate, *prezervativ* și *bombă* de intensitate medie, iar *masturbare* și *măcel* de mare intensitate. Înainte de fiecare reacție, a fost examinat nivelul de conductanță a pielii (SCL). Reacția de conductanță a pielii (SCR) a fost măsurată după prezentarea cuvintelor-stimuli. Nu au apărut efecte semnificative ale căutării senzației asupra SCL la nici un stimul. În ceea ce privește SCR la prezentarea inițială a stimulilor, nu au existat diferențe între subiecții HSS și LSS la nivelul de mică intensitate, însă diferențele au devenit semnificative la nivelurile mai mari ale intensității stimulilor (figura 7.9a). Tiparul diferențelor de personalitate a rămas neschimbat când s-au făcut mediile pentru toate probele (figura 7.9b). Amplitudinea SCR la subiecții HSS a devenit, treptat, mai mare decât la subiecții LSS pe măsură ce creștea nivelul intensității. În general, cuvintele sexuale au provocat SCR mai mari decât cele violente, iar cuvintele mai intense au determinat modificări mai mari ale SCR decât cele mai puțin intense. Smith și colaboratorii săi au tras concluzia că „persoanele cu un nivel înalt de căutare a senzațiilor sunt grupul cel mai excitat sau excitabil, iar această corelare pozitivă dintre căutarea senzațiilor și excitația psihofiziologică crește la intensități mai mari ale stimulării” (p. 677). Vom examina mai departe în ce mod acest rezultat se potrivește mai pe larg în cercetarea psihofiziologică legată de personalitate.

Ritmul cardiac

Ritmul cardiac este controlat de sectoarele simpatic și parasimpatic ale sistemului nervos autonom. Se pot examina: 1) ritmul cardiac mediu și variabilitatea lui pe o anumită perioadă (aspectele tonice ale ritmului cardiac); 2) modificările efemere (fazice) ale ritmului cardiac ca reacție la stimuli. Un exemplu remarcabil de asociere între ritmul cardiac și aspecte ale reacției legate de personalitate a fost raportat de Kagan, Reznick și Snidman (1988). Ei au efectuat un studiu longitudinal despre inhibiția comportamentală

pe un eșantion de 400 de copii de la vârsta de 21 de luni până la 7 ani și jumătate. Ei au fost interesați de comparația dintre cei 10-15% dintre copii care în situațiile noi devin tăcuți, atenți și prudenți din punct de vedere afectiv și cei 10-15% dintre copii ce sunt spontani și relaxați în condiții nefamiliare. Kagan și colaboratorii săi au presupus că această diferență a reacțiilor la copii este similară cu diferențele extraversiune-introversiune la adulți. Ei au ales 28 de copii extrem de inhibați și 30 de copii extrem de neinhibiți, în vârstă de 21 de luni, pe baza unor înregistrări video ale reacțiilor copiilor la femei necunoscute și la obiecte din spațiile nefamiliare ale laboratoarelor. Copiii au fost examinați din nou la 4 ani, la 5 ani și jumătate și la 7 ani și jumătate, când numărul lor scăzuse la 41 de subiecți. S-a constatat o corelare moderată între evaluările inhibiției copiilor la 21 de luni și la 7 ani și jumătate.

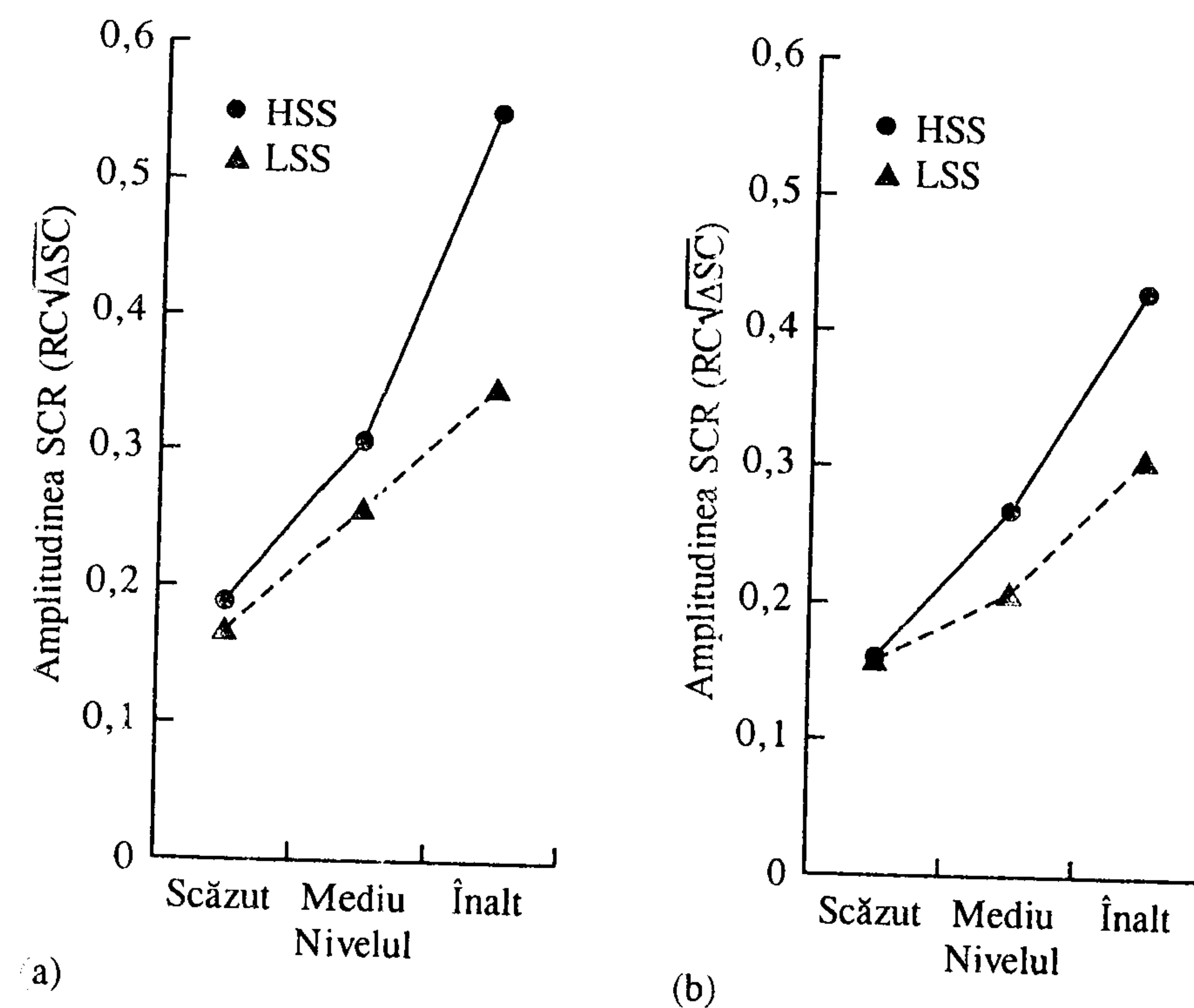

Figura 7.9. Amplitudinea reacției electrodermice, ca funcție a căutării senzațiilor și a nivelului de intensitate a stimulului, pentru stimuli inițiali (graficul din stânga) și pentru toți stimuli (graficul din dreapta) (Smith et al., 1989)

Notă: HSS = nivel înalt al căutării senzațiilor; LSS = nivel scăzut al căutării senzațiilor.

Autorii au sugerat că retragerea comportamentală la animale este legată de o mai mare excitație în zonele cerebrale hipotalamică și limbică. Prin urmare, autorii au căutat dovezi ale unei excitații mai mari în sisteme care își au originea în aceste zone, pentru a explica inhibiția comportamentală la copii. Ei au sugerat că aceste sisteme includ ramura simpatică a sistemului nervos autonom. Pentru a evalua reactivitatea simpatică, Kagan și colaboratorii săi (1988) au evaluat ritmul cardiac, pe lângă alte măsurători. Ritmul cardiac al copiilor a fost măsurat în stări de bază (fără stres) și în timpul îndeplinirii unor

sarcini cognitive (nivel moderat de stres) în fiecare dintre cele patru momente de testare. Diferențele individuale ale ritmului cardiac au fost stabile de la 21 de luni până la 7 ani și jumătate. Așa cum arată figura 7.10, la copiii care erau constant inhibați (grupul stabil I) s-a observat tendința de a avea un ritm cardiac mai rapid în toate cele patru momente ale testării. Invers, copiii care erau constant dezinhibiți (grupul stabil ne-I) aveau cele mai mici ritmuri cardiace. Corelațiile dintre inhibiție și ritmul cardiac au fost 0,4 la 21 de luni și 0,3 la 7 ani și jumătate. În plus, la copiii mai inhibați s-a observat tendința de creștere a ritmului cardiac – cu aproximativ zece bătăi pe minut – ca reacție la o sarcină stresantă din punct de vedere cognitiv. Kagan și colaboratorii săi (1988) au sugerat că persoanele inhibitate au un prag mai scăzut al excitației limbice-hipotalamice atunci când se confruntă cu noul sau cu o schimbare neașteptată a mediului. Ei au presupus, mai departe, că baza acestei modificări a pragului ar putea fi sistemul noradrenergic central, care este asociat cu reactivitatea simpatică. Aceste date par să fie compatibile cu teoria anxietății formulată de Gray (1982), care asociază anxietatea cu inhibiția comportamentală.

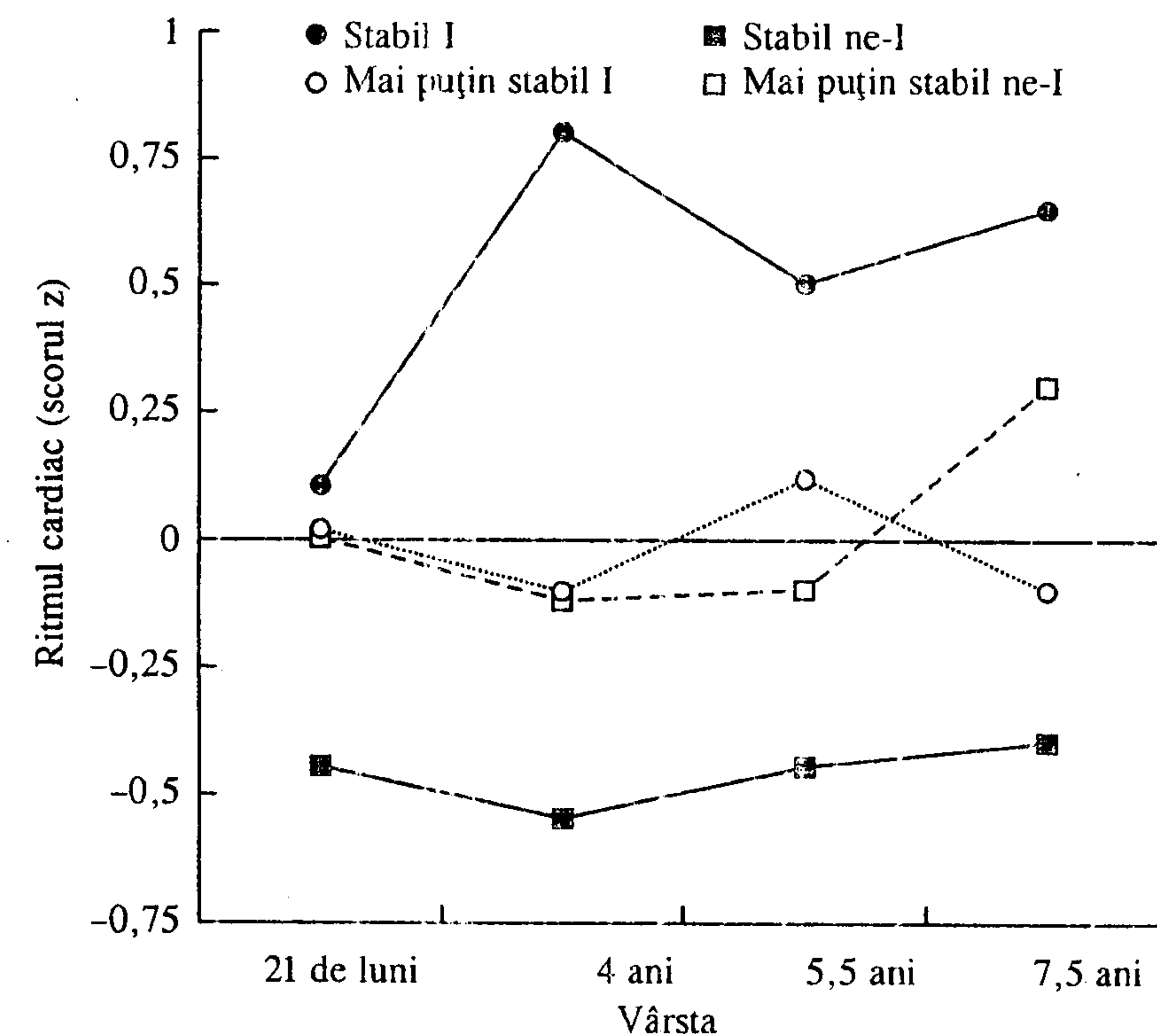

Figura 7.10. Ritmul cardiac mediu (punctajul z) al copiilor la fiecare dintre cele patru evaluări (Kagan et al., 1988)

Notă: Copiii au fost clasificați ca stabili/instabili, și inhibați (I)/neinhibiți (ne-I).

Tehnici de vizualizare a funcționării creierului

Tomografia pe baza emisiei de pozitroni (*positron emission tomography* – PET), tomografia pe baza emisiei unui singur foton (*single photon emission tomography* – SPET) și vizualizarea funcționării pe baza rezonanței magnetice (*functional magnetic resonance imaging* –

fMRI) sunt tehnici de vizualizare a funcționării creierului care au fost utilizate pentru a descoperi dacă există corelații între trăsăturile de personalitate și aspecte ale metabolismului cerebral.

În tehnicile PET și SPET, subiectului i se injectează sau i se dă să inhaleze un marcator radioactiv, consumat de celulele care asigură metabolismul cerebral. Cantitatea de marcator consumată de celule este strâns corelată cu amplitudinea metabolismului efectuat de aceste celule. Ca rezultat al descompunerii radioactive, marcatorul pierde particule care pot fi înregistrate de un detector de particule adecvat – pentru pozitroni sau pentru fotoni. Capul subiectului este așezat într-un dispozitiv de scanare, iar informațiile obținute sunt folosite pentru a recrea tiparul emisiei radioactive din creierul subiectului. La scanarea PET traserul radioactiv este, adesea, un analog al glucozei, iar scanarea cerebrală care rezultă din această tehnică poate oferi o imagine a metabolismului diferit din diversele părți ale creierului ce au fost scanate. La scanarea SPET, substanța folosită e, adesea, exametazima, care este consumată de zonele cerebrale direct proporțional cu fluxul lor sanguin, strâns cuplat cu rata metabolismului cerebral. Cu toate că tehnicile de scanare cerebrală sunt sofisticate, ipotezele experimentale sunt rudimentare, adică unele zone ale creierului ar putea fi mai active decât altele în anumite tipuri de personalitate.

Vizualizarea funcționării pe baza rezonanței magnetice (fMRI) nu include componente radioactive și e pe cale să devină cea mai obișnuită metodă de explorare a reacției cerebrale la stimuli cognitivi și emoționali. Există diferite metode de efectuare a vizualizării funcționării pe baza rezonanței magnetice. O metodă obișnuită în cercetarea psihologică e fMRI, bazată pe nivelul oxigenului din sânge. Iată care sunt presupunerile în acest tip de vizualizare a creierului. O sarcină cognitivă și/sau emoțională modifică activitatea neurală. Aceasta e asociată cu modificări locale ale metabolismului neural, ce sunt asociate cu modificări locale ale fluxului sanguin cerebral. Fluxul de hemoglobină oxigenată spre zonele active depășește cerințele metabolice. Prin urmare, nivelul oxihemoglobinei depășește nivelul dezoxihemoglobinei. Aceste componente au caracteristici magnetice diferite, ce pot fi identificate prin fMRI și se poate trasa o hartă spațio-temporală a reacției creierului la sarcina respectivă. Cu alte cuvinte, cercetătorii pot oferi o imagine care ilustrează probabilitatea ca unele zone cerebrale să fie mai mult sau mai puțin active în timpul unui anumit tip de activitate cerebrală. Alt tip de cercetare poate duce lucrurile mai departe, arătând corelația dintre activarea anumitor zone cerebrale în timpul unor tipuri anume de activitate cerebrală și caracteristicile persoanei respective, cum ar fi trăsăturile de personalitate (Canli *et al.*, 2001; Gray și Braver, 2002). O descriere clară a principiilor pe care se bazează fMRI este oferită de Heeger și Ress (2002), iar aplicațiile ei în fiziologie sunt prezentate de D'Esposito și colaboratorii săi (1999).

Haier și colaboratorii săi (1987) au efectuat scanări cerebrale PET la 18 pacienți cu tulburări de anxietate generalizate și la nouă persoane normale, ca grup de control. Marcatorul radioactiv folosit în experiment a fost 18F-dezoxiglucoza. Au apărut asocieri semnificative între extraversiunea evaluată pe baza EPQ și folosirea glucozei cerebrale în diferite zone ale creierului, în majoritate în emisfera dreaptă (în special circumvoluția cingulară, putamen, nucleul caudat, circumvoluția hipocampusului și circumvoluția parahipocampusului). Au existat asocieri semnificative între nevrozism și folosirea glucozei în zona protuberanței anulare și în zonele temporale inferioare. Aceste rezultate subliniază unele limite clare ale studiilor bazate pe tehnicile de scanare cerebrală. Numărul zonelor

care pot fi identificate este, de obicei, foarte mare, în vreme ce numărul subiecților din studiile care implică scanarea tinde să fie redus, din cauza naturii costisitoare și laborioase a procedurii. Mai mult, includerea grupurilor de pacienți cu probleme psihiatrice nu favorizează investigarea personalității normale.

Ca exemplu de studiu cu scanare SPET, Ebmeier și colaboratorii săi (1994) au examinat fluxul sanguin cerebral la un eșantion de 51 de subiecți. Personalitatea a fost evaluată folosindu-se EPQ. Regiunile cerebrale studiate sunt prezentate în figura 7.9. Așa cum se vede, au fost câte cincisprezece zone cerebrale la fiecare emisferă, dând minimum treizeci de variabile din procedura de scanare. Raționamentul lui Ebmeier și al colaboratorilor săi (1994) a fost că este improbabil ca atât de multe zone cerebrale să acționeze independent, iar la analizarea prin rotație a componentelor principale s-au descoperit patru factori oblici ai fluxului sanguin cerebral, care au fost denumiți „sisteme cerebrale funcționale”; ei sunt prezentați în figura 7.11. Prin urmare, fiecărui subiect i-a fost atribuit un punctaj al fluxului sanguin în fiecare sistem cerebral și el a fost corelat cu variabilele personalității. La extraversiune s-a constatat un coeficient de corelare de 0,46 ($P < 0,001$) cu consumul marcatorului și, în consecință, cu metabolismul cerebral, în sistemul cerebral care cuprindea zonele cingulate anterioară și posterioară (factorul 2 din figură). Rezultatele au rămas semnificative după corecția în funcție de numărul de testări și de vârstă.

Studiul efectuat de Ebmeier și colaboratorii săi (1994) sugerează o relație între extraversiune și mecanismele cerebrale legate de emoții, dar nu se știe dacă acest rezultat este sau nu compatibil cu modelul extraversiunii și emoțiilor pozitive construit de Gray (1987) sau de Zuckerman (1991). Gray (1987) leagă cingulumul de sistemele ce controlează anxietatea și, într-adevăr, cingulectomia tinde să reducă nevrozismul fără să afecteze extraversiunea (Zuckerman, 1991). Cortexul cingular e implicat și în controlul cognitiv și atenție (Bush *et al.*, 2000). El a fost asociat și cu extraversiunea în studiile bazate pe PET efectuate de Haier (1987), Johnson (1999) și colaboratorii lor și cu activarea comportamentală într-un studiu bazat pe fMRI, efectuat de Gray și Braver (2002), așa cum vom arăta mai jos. Johnson și colaboratorii săi (1999) au tras concluzia că, per total, extravertiții au un flux sanguin mai scăzut decât introverții, sprijinind ideile lui Eysenck. Acest studiu, combinat cu altele, sugerează că regiunile corticale frontale sunt active la introverți, pe când regiunile dorsale sunt active la extraverti. Mai mult, rezultatele studiului sugerează că un circuit ce include lobii frontali, corpul striat și talamusul joacă un rol integrant în modularea diferențelor individuale din punctul de vedere al extraversiunii.

Studiile bazate pe fMRI încearcă să descrie semnele activării cerebrale ale principalelor trăsături de personalitate. Gray și Braver (2002) au aplicat scalele de trăsături elaborate de Carver și White (1994) la paisprezece persoane sănătoase, pentru evaluarea sistemelor de inhibare comportamentală (BIS) și de activare comportamentală (BAS) ale lui Gray (1991). Subiecții au îndeplinit o sarcină legată de memoria de lucru (sarcina de tip *n-back*) în vreme ce creierul era vizualizat cu ajutorul procedurii fMRI. Autorii au descoperit că diferențele individuale legate de BAS erau asociate cu o activare mai scăzută – ca reacție la îndeplinirea unei sarcini legate de memoria de lucru – a regiunilor posterioare ale cortexului cingular anterior. Rezultatele au fost interpretate în termenii personalității ca fiind legate de controlul cognitiv. În concordanță cu alt studiu (Lieberman și Rosenthal, 2001), ei au descoperit, de asemenea, că persoanele cu punctaje mari la BAS aveau o precizie mai mare în îndeplinirea sarcinii legate de memoria de lucru de tip *n-back*. Dat fiind numărul de subiecți implicați, acest studiu nu poate fi considerat decât

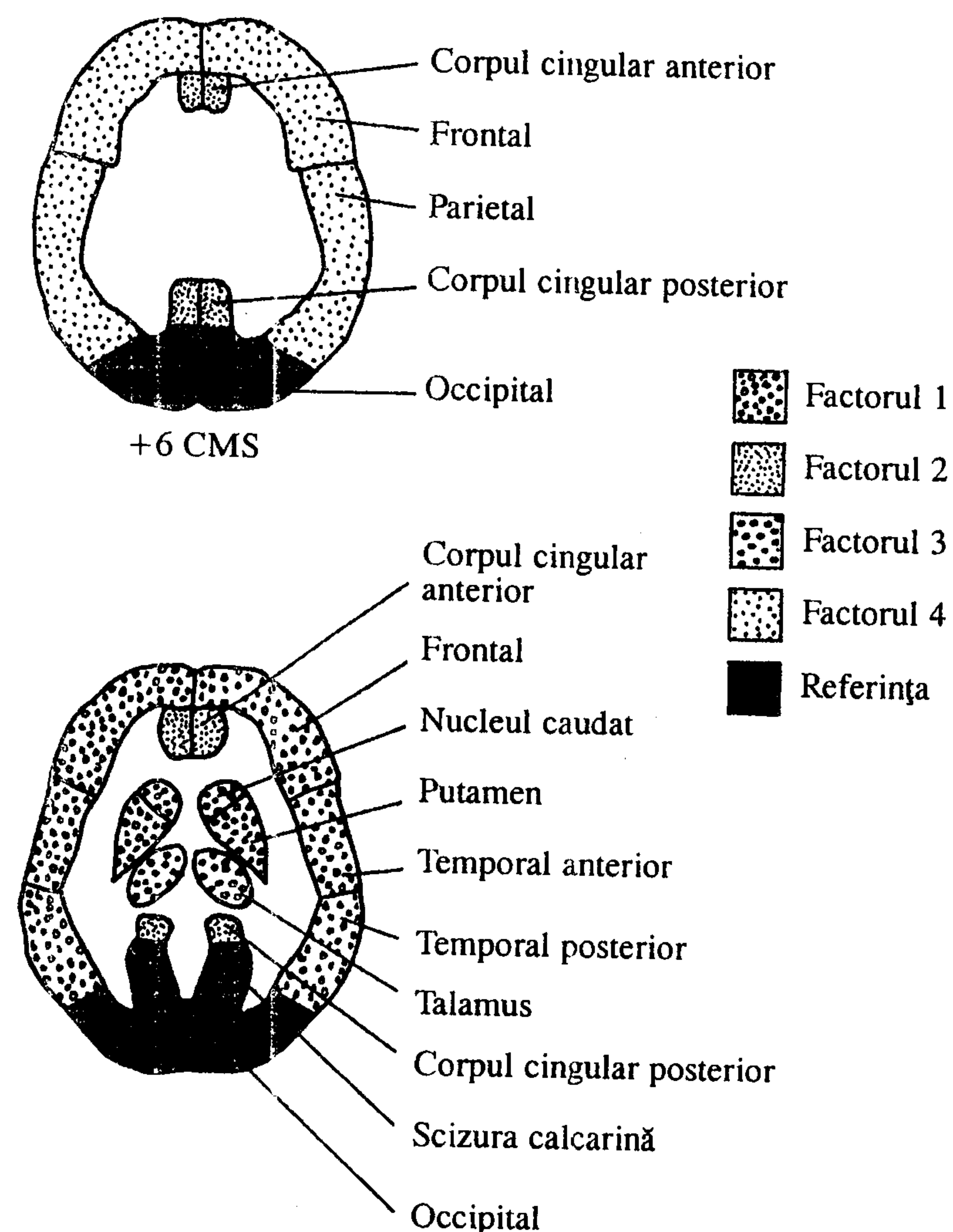

Figura 7.0. Zone ale creierului investigate prin scanare SPET de către Ebmeyer et al. (1994), prezentate în două secțiuni orizontale

informativ. Cu toate acestea, prefigurează un viitor plin de speranțe pentru dezvăluirea mecanismelor diferențelor de personalitate, prin studierea vizualizării cerebrale, a proceselor cognitive și a trăsăturilor și legarea lor într-un cadru teoretic. Autorii susțin că aceste rezultate sunt relevante pentru teoriile despre extraversiune care pun accentul pe aspectele ei de abordare apetitivă (*appetitive approach*). Alt studiu bazat pe fMRI despre trăsăturile de personalitate a susținut ideea că înclinațiile de procesare emoțională sunt semnul neural al nevrozismului și al extraversiunii (Canli *et al.*, 2001; vezi caseta 7.1).

Caseta 7.1: Personalitatea și emoțiile: un studiu de vizualizare funcțională

Canli și colaboratorii săi (2001) susțin că studiile de vizualizare funcțională au dezvăluit zonele localizate pe creier ce răspund stimulilor emoționali. Mai mult, ei au argumentat că diferențele din punctul de vedere al nevrozismului și al extraversiunii sunt legate de trăirea emoțiilor. Așadar, ei și-au propus să descopere dacă diferențele individuale ale trăsăturilor „nevrozism” și „extraversiune” moderează

sau nu reacțiile cerebrale la stimulii emoționali. Paisprezece femei sănătoase au fost puse să se uite atent la imagini. Unele dintre imagini erau destinate asocierii cu stări emoționale negative, reprezentând plâns, furie, arme, păianjeni și un cimitir. Alte imagini erau legate de stări emoționale pozitive, reprezentând fericire, cățeluși, înghețată și apus de soare. Trăsăturile de personalitate au fost testate cu ajutorul chestionarului *NEO Five Factor Inventory*. Autorii au descoperit corelații pozitive puternice – de la 0,79 la 0,86 – între punctajele la extraversiune și activarea cerebrală la stimulii pozitivi în nucleul amigdaloid, nucleul caudat, circumvoluția frontală mediană și putamen. Au existat corelații negative puternice între punctajele la nevrozism și activarea cerebrală la stimulii negativi în circumvoluția frontală mediană (–0,75) și circumvoluția temporală mediană (–0,79). Acesta este un studiu de mică amploare și poate fi considerat o examinare-pilot a unei idei interesante, aceea că înclinațiile de procesare sunt semnul neural al nevrozismului și al extraversiunii. Rezultatele sunt coerente cu importanța emoțiilor negative față de conceptul de *nevrozism* și cu rolul pe care îl joacă emoțiile pozitive în teoria despre extraversiune.

Personalitatea și excitația : către o teorie integrată ?

Conceptul de excitație

Până acum am examinat câteva exemple oarecum izolate de studii despre psihofiziologia personalității. Vom încerca acum să vedem dacă datele empirice susțin un tablou teoretic mai larg de tipul celui propus de teoria excitației formulată de Eysenck (1967). Chiar dacă această teorie este incorectă, excitația e deosebit de importantă pentru cei care se ocupă de psihologia personalității, deoarece conceptul pare să ofere baza pentru integrarea diferențelor individuale din punctul de vedere fiziologic, al experienței subiective și al comportamentului (Anderson, 1990 ; Johnson *et al.*, 1999). După părerea lui Duffy (1962), „excitația” se referă la un lanț de stări de activitate a organismului, de la somnul profund până la stările de emoție sau de agitație, cu un nivel înalt de excitație. Principalele mijloace de depistare a poziției subiectului în acest lanț al excitației sunt psihofiziologice, însă cercetătorii mai folosesc și măsurătorile subiective ale stării de atenție și ale stării de trezie, discutate în capitolul 4. Prin urmare, subiecții cu un nivel înalt de excitație ar trebui să prezinte o electroencefalogramă caracteristică, în care predomină undele beta de înaltă frecvență și din care lipsesc undele alfa și teta, de frecvență mai scăzută. Ei ar trebui, de asemenea, să prezinte simptome de activare a sistemului nervos autonom, cum ar fi creșterea ritmului cardiac și a conductanței pielii, întrucât organismul se pregătește pentru „luptă sau fugă”.

Excitația este construcția explicativă centrală a teoriei lui Eysenck, însă numeroși cercetători au identificat unele probleme legate de teoria tradițională a excitației (de exemplu, Duffy, 1962) care ar putea limita utilitatea ei pentru teoria personalității. Matthews și Amelang (1993) au desemnat probleme ale teoriei excitației de tip empiric, psihometric, metodologic și conceptual. Din punct de vedere empiric, adesea predicțiile bazate pe teoria excitației atât pentru domeniul psihofiziologic, cât și pentru cel comportamental nu reușesc să fie confirmate (Matthews, 1985 ; Neiss, 1988 ; Matthews *et al.*, 2000). Aceste eșecuri predictive nu implică în mod obligatoriu ideea că teoria care stă la baza lor ar fi incorectă. De exemplu, dacă excitația nu se măsoară cu fidelitate, este greu

ca teoria să fie testată cu succes. Așa cum am arătat în capitolul 1, este important ca măsurătorile diferențelor individuale să aibă constanță internă – ca valorile măsurate alternativ ale unei construcții să se coreleze între ele. Cu toate acestea, construcția „excitație” eșuează la acest test psihometric; de foarte multe ori, măsurătorile alternative, cum ar fi ritmul cardiac și conductanța pielii, nu se corelează între ele (de exemplu, Fahrenberg *et al.*, 1983). O explicație a problemelor psihometrice ar putea fi metodologică – faptul că măsurătorile specifice efectuate nu sunt indicatori valizi ai excitației corticale. Lacey (1967) a introdus noțiunea importantă de *specificitate a reacției*: există diferențe individuale legate de sensibilitatea sistemelor periferice față de nivelul de excitație. La excitație, unei persoane poate să-i crească ritmul cardiac, dar nu și conductanța pielii, în vreme ce altă persoană poate reacționa invers. O altă problemă metodologică, în special în cazul măsurătorilor SNA, o reprezintă faptul că măsurarea este sensibilă, pe lângă excitație, și la alte influențe care s-ar putea să nu fie bine controlate, cum ar fi activitatea motorie, în cazul ritmului cardiac. Prin urmare, adepții teoriei excitației pot susține că excitația este un concept satisfăcător; singura problemă este că nu poate fi măsurată în mod valid. O concepție mai nouă despre excitație este interpretarea ei ca activare cerebrală în studiile bazate pe vizualizarea funcționării creierului. Autorii unui astfel de studiu susțin că el sprijină ipoteza lui Eysenck despre excitația legată de introversiune-extraversiune (Johnson *et al.*, 1999).

Tabelul 7.1. O descriere foarte simplificată a unor sisteme diferite de „excitație”

Sistemul neurotransmițător	Funcția
<i>Noradrenalina</i> : trasee ascendente, de la <i>locus coeruleus</i> la cortex	Menținerea atenției sub stres
<i>Dopamina</i> : trasee mezolimbice și mezostriale	Activarea producției cognitive și motorii
<i>Acetilcolina</i> : trasee de la telencefalul bazal la cortex și la alte structuri	Intensificarea prelucrării stimulului la nivel cortical
<i>Serotonina</i> : trasee de la nucleii rafeului la cortex și la alte structuri	Inhibiție comportamentală și dezexcitație corticală

Notă: Pe baza lucrărilor efectuate de Robbins (1998), Panicker și Parasuraman (1998).

Dar unii cercetători au criticat excitația și pe baze conceptuale. Excitația pare să fie o construcție multidimensională, nu unidimensională (Thayer, 1989). Există mai multe sisteme neurotransmițătoare care își au originea în trunchiul cerebral și urcă până la cortex și la alte structuri ale telencefalului, care ar putea avea semnificații funcționale diferite (Panicker și Parasuraman, 1998). Gray (1982) afirmă că BIS operează diferit când primește impulsurile de excitație pe trasee colinergice, noradrenergice sau serotonergice. Tabelul 7.1 prezintă unele dintre aceste sisteme diferite și modul în care „excitația” lor afectează funcționarea psihologică la animale (Panicker și Parasuraman, 1998; Robbins, 1998). Chiar și aceste sisteme ar putea fi fracționate; Robbins (1998) distinge mai multe trasee noradrenergice și dopaminergice care controlează diferite aspecte ale comportamentului. Astfel, așa cum conchide Robbins (1998), concepțiile unitare despre excitație s-ar putea să nu mai fie folositoare și, prin urmare, ar trebui să încercăm să legăm trăsăturile de personalitate de aceste sisteme cerebrale mai specifice.

Totuși, teoriile despre excitație continuă să inspire cercetarea psihofiziologică și există un volum mare de informații care ne-ar putea permite să hotărâm dacă sunt sau nu utile empiric în legarea personalității de funcționarea creierului.

Predicția relațiilor dintre personalitate și excitație

Teoria personalității formulată de Eysenck (1967) prezice că extravertiții ar trebui să fie mai puțin excitați decât introvertiții, iar cei cu punctaje mari la nevrozism ar trebui să fie mai excitați decât persoanele stabile emoțional. Însă acestor predicții trebuie să le fie adăugate două restricții. Prima, deosebit de importantă pentru studiile despre extraversiune, derivă dintr-o ipoteză suplimentară care a devenit mai importantă în ultimele lucrări ale lui Eysenck (1981, 1997). Este vorba despre ipoteza inhibiției transmarginale, sau TMI (*transmarginal inhibition*) – ideea că la niveluri înalte de stimulare SNC devine, în mod paradoxal, dezexcitat, ca măsură de protecție împotriva suprastimulării. Dat fiind faptul că sunt mai excitabili, introvertiții prezintă TMI și dezexcitație la niveluri de stimulare mai scăzute decât în cazul extravertiților. Prin urmare, introvertiții ar trebui să fie mai excitați decât extravertiții doar la niveluri moderate de stimulare; de fapt, extravertiții ar putea fi mai excitați decât introvertiții dacă nivelurile de stimulare sunt destul de înalte pentru a produce TMI. A doua restricție este faptul că nevrozismul se leagă consecvent de excitație doar în condițiile stresului emoțional; în alte situații sistemul limbic rămâne inactiv, indiferent de tipul de personalitate. Prin urmare, s-ar putea să fie insuficientă simpla corelare a excitației cu valorile măsurate ale personalității; trebuie să fie controlați sau manipulați și factorii situaționali care ar putea avea efect moderator. În continuare vom trece pe scurt în revistă dovezile empirice despre relația dintre indicii psihofiziologici ai excitației și extraversiune, nevrozism și alte trăsături.

Studii despre extraversiune, EEG și potențialele declanșate

Teoria excitației formulată de Eysenck (1967) prezice că extravertiții ar trebui să prezinte tiparul de EEG asociat cu un nivel mai scăzut de excitație decât în cazul introvertiților. Numeroase studii au testat această predicție fundamentală, adesea doar prin măsurarea intensității alfa. Trecherile în revistă efectuate de Gale (1981; Gale și Edwards, 1986) și O’Gorman (1984) oferă „numărători” ale studiilor din punctul de vedere al sprijinului adus ipotezei lui Eysenck (1967). O’Gorman (1984) a clasificat 19 din 39 de studii în favoarea predicției că la extravertiți excitația este mai mică, zece studii nu au arătat diferențe semnificative între extravertiți și introvertiți, iar zece au avut rezultate opuse predicției. Recent, studii solide din punct de vedere metodologic continuă să aducă dovezi contradictorii. De exemplu, Hageman și colaboratorii săi (1999) nu au reușit să găsească vreo asociere între extraversiune și EEG, în vreme ce Gale și colaboratorii săi (2001) au descoperit că la extravertiți apar niveluri mai înalte de alfa (adică excitație mai redusă) în zonele frontală, temporală și occipitală. Cei din urmă afirmă că trebuie să se apeleze la o sarcină interesantă, atrăgătoare – în cazul lor, evaluarea unor fotografii din punctul de vedere al conținutului emoțional – pentru a obține rezultate constante. Încurcând și mai mult lucrurile, într-un studiu rusesc recent (Knyazev, Slobodskaya și Wilson, 2002) s-a obținut o corelație *negativă* semnificativă între extraversiune și alfa din EEG, cu toate că

extraversiunea a fost asociată pozitiv cu intensitatea teta, ceea ce ar putea sugera o excitație mai mică la extravertiți. Prin urmare, chiar dacă există câteva rezultate pozitive (de exemplu, Gale *et al.*, 1969, 2001), lucrările bazate pe EEG oferă dovezi limitate în favoarea asocierii negative dintre extraversiune și excitație.

Și O'Gorman, și Gale au atras atenția asupra calității metodologice variabile a studiilor. S-ar putea ca studiile efectuate necorespunzător să fie răspunzătoare de inconsecvență. De fapt, ambii autori sunt de acord cu faptul că până și în studiile efectuate corespunzător apar inconsecvențe ale rezultatelor, cu toate că O'Gorman (1984) a arătat că studiile care folosesc măsurători ale extraversiunii adecvate din punct de vedere psihometric, cum sunt EPI sau EPQ, tindeau să sprijine ipoteza lui Eysenck. Matthews și Amelang (1993) arată că mărimea caracteristică a eșantioanelor din studiile bazate pe EEG, de 30 sau 40 de subiecți, pur și simplu nu are forța statistică fiabilă pentru a detecta relațiile mici sau moderate între extraversiune și EEG. Studiul efectuat de acești autori pe 180 de subiecți a arătat o corelare semnificativă a extraversiunii din EPI, însă doar de 0,16, cu intensitatea activității de frecvență redusă (delta/teta), așa cum prezice ipoteza lui Eysenck (dar nu cu alfa sau beta).

Un alt motiv al inconsecvenței informațiilor aduse de EEG este faptul că relația extraversiune-excitație ar putea varia în funcție de cantitatea de stimulare oferită de mediu. Gale (1981; Gale *et al.*, 2001) sugerează că un mediu care nu este stimulant e atât de neplăcut pentru extravertiți, încât iau măsuri pentru a-și crește nivelul de excitație, distorsionând rezultatele experimentale. În același mod, în medii stimulante introvertiții sunt expuși la TMI, astfel încât există tendința ca extravertiții să prezinte un nivel mai mare de excitație. În trecerea în revistă a datelor efectuată de Gale (1981) apar unele indicații că la extravertiți sunt mai multe șanse să fie mai puțin excitați în situații de stimulare moderată, cu toate că O'Gorman (1984) nu este de acord cu această interpretare a probelor. Studiile care și-au propus să testeze direct ipoteza lui Gale (1981) nu au reușit să o confirme (O'Gorman și Malisse, 1984; Matthews și Amelang, 1993).

Stelmack (1981, 1990; Stelmack și Houlihan, 1995) oferă treceri în revistă selective ale studiilor despre extraversiune și potențialele declanșate. Ca și în cazul studiilor care implică EEG, rezultatele sunt inconsecvente. Însă propriile lucrări ale lui Stelmack (1990) legate de EP arată unele efecte constante: o mai mare amplitudine a reacției la introvertiți în primele 100-200 ms după apariția stimulului, așa cum se arată în figura 7.12. În acest studiu, introvertiții prezintă o undă de amplitudine mai mare decât extravertiții în urma unui sunet de joasă frecvență, de 0,5 kHz, însă nu există vreun efect legat de personalitate în potențialul declanșat de un sunet de înaltă frecvență, de 0,5 kHz. Stelmack (1990) interpretează această reactivitate mai mare a introvertiților ca fiind compatibilă cu teoria lui Eysenck. Ea pare să corespundă datelor psihofiziologice care sugerează o mai mare sensibilitate senzorială a introvertiților (Shigehisa și Symons, 1973). Extraversiunea pare, de asemenea, să prezică o mai mare latență a reacțiilor declanșate de trunchiul cerebral (*brainstem evoked potential* – BER) care apar în limita a 10 ms de la prezentarea unui stimul auditiv de tipul pocnet, indicând o reactivitate senzorială redusă la extravertiți (Bullock și Gilliland, 1993). Se pare că unda V din BER este cea care se leagă cel mai constant de extraversiune (Swickert și Gilliland, 1998; Cox-Fuenzalida, Gilliland și Swickert, 2001). Unda V ar putea fi generată de *colliculus* inferior, unde traseul auditiv ar putea fi convergent cu sistemul de activare reticulară ascendent, astfel încât aceste rezultate sunt compatibile cu teoria excitației.

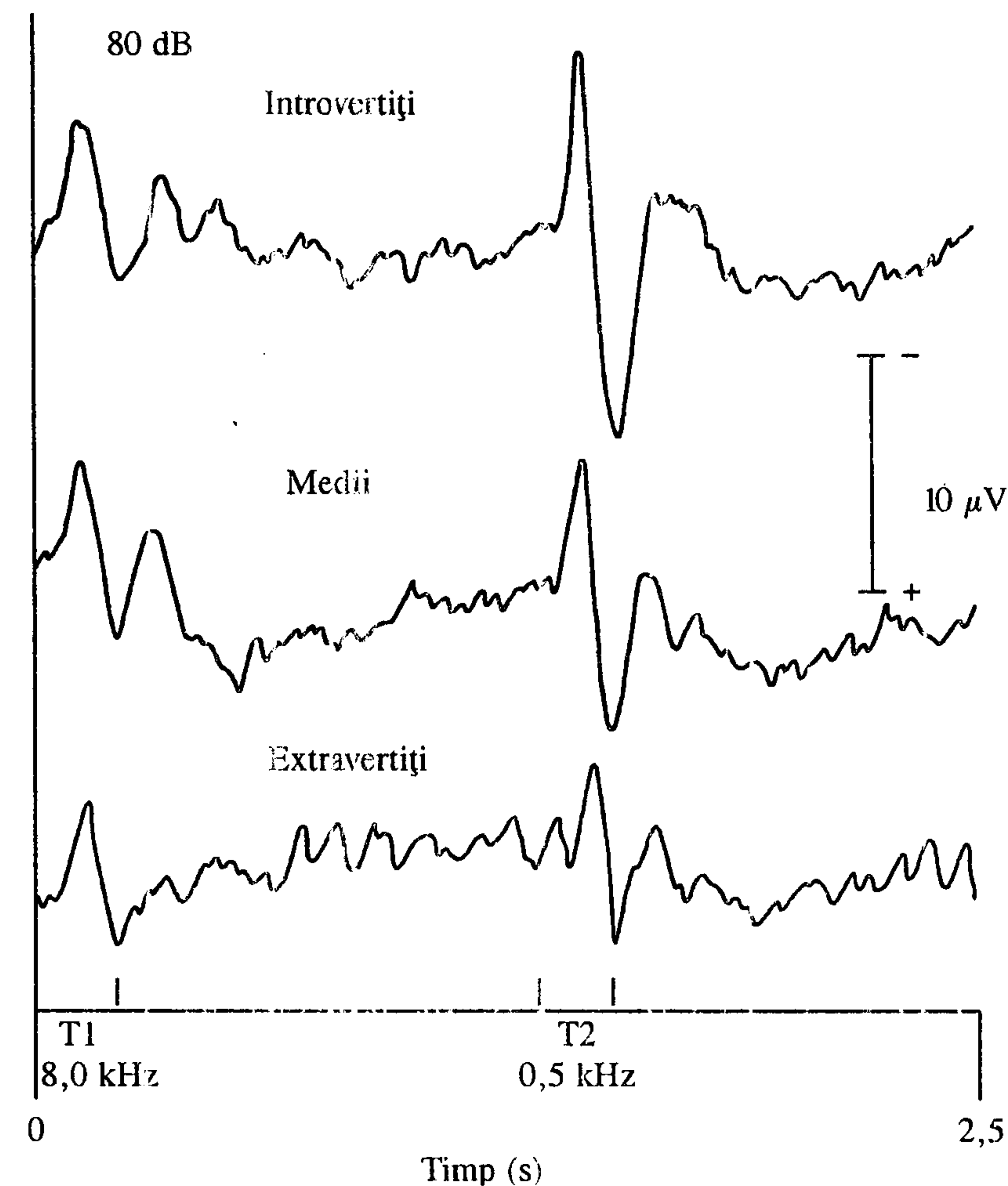

Figura 7.12. Efectul sunetelor de 80 dB înalte (8 kHz) și joase (0,5 kHz) asupra potențialelor declanșate auditiv la subiecți introvertiți, medii și extravertiți (Stelmack, 1990)

Au fost raportate, de asemenea, efectele extraversiunii asupra componentelor ulterioare ale potențialului declanșat. Se consideră că aceste componente sunt asociate cu mai multe procese „cognitive”, cum ar fi aducerea la zi a memoriei de lucru. Am descris deja studiul lui Stenberg (1994), care arată prezența undelor P3 de mai mare amplitudine la extravertiți, însă alte studii (de exemplu, Daruna, Karrer și Rosen, 1985; Stelmack și Houlihan, 1995) au demonstrat prezența undelor P3 de mai mare amplitudine la introvertiți. Efectul pare să varieze în funcție de sexul subiectului și de contactul cu sarcina (Polich și Martin, 1992) și au fost raportate, de asemenea, eșecuri în reproducerea rezultatelor (vezi Stelmack și Houlihan, 1995). Efectul ar putea varia, așa cum propune Stenberg (1994), în funcție de stimulii și cerințele sarcinii. Daruna și colaboratorii săi (1985) au arătat că magnitudinea efectului variază odată cu manipularea la nivelul atenției, sugerând că ar fi greu de deosebit efectele legate de excitație și de atenție din această paradigmă EP. Există și probe legate de efectele TMI: Brocke, Tasche și Beauducel (1997) au descoperit că extravertiții aveau P3-uri de amplitudine mai mică decât introvertiții la zgomote ușoare, însă de amplitudine mai mare la blăncuri.

Extraversiunea și sistemul nervos autonom

Ca și în cazul studiilor electrocorticale, cercetarea SNA a căutat corelații simple între extraversiune și excitația sonoră, efectele interactive ale extraversiunii și ale nivelului de stimulare și efectele extraversiunii asupra reacției declanșate de stimuli specifici. Ne vom concentra în această secțiune asupra celei mai populare metode de cercetare, studiul activității electrodermice. Au fost investigate și alte sisteme de reacție, cum ar fi cel cardiovascular și cel pupilar (vezi Stelmack, 1981, 1990). Excitația sonoră se poate reflecta în creșterea nivelului conductanței pielii (SCL) sau într-un ritm mai intens al reacțiilor „spontane” de conductanță a pielii (SCR). Analizele efectelor extraversiunii asupra acestor măsurători (Stelmack, 1990, 1997; Zuckerman, 1991) au tins să tragă concluzia că ele nu sprijină consecvent ipoteza excitației. Rezultate mai promițătoare au fost obținute în studiile care au manipulat experimental nivelul stimulării. Fowles, Roberts și Nagel (1977) au măsurat SCL în timpul prezentării unor sunete, în urma îndeplinirii unei sarcini de învățare. La extravertiți a apărut o excitație mai mare decât la introvertiți în condițiile cele mai stimulante, în special atunci când sunetele erau de mare intensitate, iar sarcina îndeplinită fusese dificilă. Smith (1983) raportează efecte comparabile, obținute prin utilizarea unei substanțe stimulante – cafeina – ca variabilă moderatoare. În urma ingerării cafeinei, extravertiții au prezentat efectul așteptat, de SCL crescut, în vreme ce introvertiții nu au prezentat o creștere tonică a SCL, poate pentru că în cazul lor prezența cafeinei induce TMI.

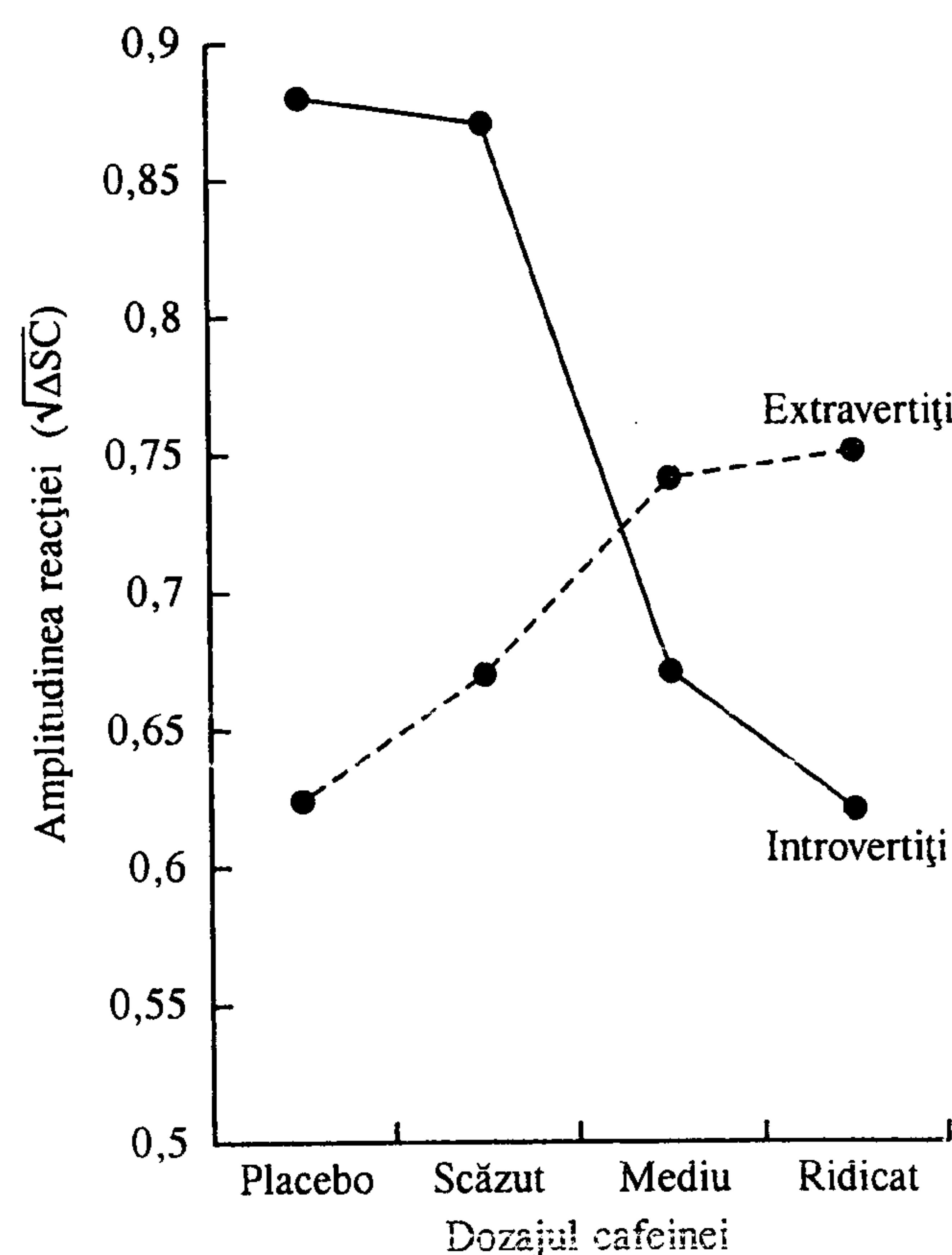

Figura 7.13. Efectul interactiv al dozajului cafeinei și extraversiunii asupra amplitudinii reacției electrodermice inițiale (Smith et al., 1983)

Studiile despre SCR legate de evenimente trecute în revistă de Stelmack (1990, 1997) arată că efectele extraversiunii depind de nivelul stimulării. Efectele extraversiunii sunt în mod caracteristic nesemnificative la stimuli auditivi de mică intensitate (< 60 dB), dar la introvertiți se constată niveluri mai înalte ale SCR la stimuli de intensitate moderată (75-90 dB). În cazul stimulilor auditivi de mare intensitate, extravertiții pot prezenta în realitate valori SCR mai mari decât introvertiții, compatibil cu ipoteza TMI. Cafeina are un efect moderator similar cu cel al intensității zgomotului, introvertiții prezentând niveluri mai înalte de SCR atunci când li se dă un placebo, în vreme ce la extravertiți magnitudinea SCR crește odată cu doza de cafeină, așa cum se arată în figura 7.13 (Smith et al., 1983). Se spune că excitația blochează deprinderea SCR la prezentarea repetată a stimulilor, astfel încât introvertiții ar trebui să se deprindă mai repede decât extravertiții. Studiile despre deprindere au dat rezultate controversate, însă faptul că nu a fost observată o deprindere mai anevoioasă la introvertiți ar putea reflecta factori metodologici, cum ar fi metoda de evaluare a ratei deprinderii (Smith et al., 1990).

Nevrozismul și excitația

Majoritatea studiilor despre nevrozism prezintă o imagine destul de constantă a eșecului în descoperirea asocierilor între această trăsătură de personalitate și excitația electrocorticală și a SNA (de exemplu, Hagemann et al., 1999), cu toate că apar din când în când rezultate care sugerează o excitație mai mare la cei cu punctaje mari pe scala nevrozismului (vezi Eysenck, 1994b). Studiile care folosesc EEG nu au reușit să arate vreo corelare fiabilă între nevrozism și excitație, cu toate că nevrozismul ar putea modera efectele extraversiunii (Gale, 1981), și unii autori discern o tendință de excitație mai mare la persoane cu un nivel înalt al lui N (Gale et al., 2001). Au existat rapoarte sporadice despre asocieri între nevrozism și măsurătorile EP (de exemplu, Stelmack et al., 1993), însă este greu de distins vreun tipar limpede al acestor rezultate. Cea mai amplă trecere în revistă a studiilor bazate pe activitatea electrodermică (Naveteur și Freixa i Baqué, 1987) oferă puține dovezi despre vreo legătură constantă între nevrozism/anxietate ca trăsătură sau starea de anxietate și SCR tonic, rata de SCR spontane sau amplitudinea și rata obișnuirii la SCR legate de evenimente. Cercetarea efectuată de ei (Naveteur și Freixa i Baqué, 1987) arată, de fapt, o activitate electrodermică mai mare la subiecții cu un nivel scăzut al anxietății ca trăsătură, mai ales în condiții de stres. Studiile despre nevrozism, anxietate ca trăsătură și activitatea cardiacă prezintă un amestec de rezultate pozitive și negative (Huwe, Hennig și Netter, 1998; Dishman et al., 2000). Wiiken și colaboratorii săi (2000) sugerează că subiecții cu anxietate ca trăsătură ar putea prezenta o reacție electrodermică paradoxal de scăzută la factorii de stres datorită TMI, deoarece ei au deja un nivel înalt de excitație, însă această ipoteză nu a fost demonstrată la fel de convingător ca în cazul extraversiunii-introversiunii.

Eșecul studiilor despre nevrozism în sprijinirea ipotezei excitației formulate de Eysenck (1967) este atribuit adesea faptului că mediul din laborator nu e suficient de stresant din punct de vedere emoțional pentru a activa circuitul viscero-cortical. Fahrenberg (1991) discută o serie de studii destul de ample efectuate de el și colegii lui, în care stresul a fost manipulat în diferite moduri și au fost evaluate mai multe măsurători EEG și SNA. Aceste studii nu au confirmat predicția că subiecții cu niveluri înalte ale nevrozismului prezintă o activare fiziologică mai mare în condiții de stres. Una dintre

problemele acestei lucrări este faptul că nevrozismul a fost corelat doar în mică măsură și cu tensiunea autodescrisă, rezultat care contrastează cu unele dintre studiile despre dispoziții prezentate în capitolul 4. Înainte de a elimina în mod definitiv ipoteza excitației, este nevoie de mai multe cercetări pentru a determina condițiile exacte în care persoanele nevrotice sunt înclinate către stres.

Psihozismul, impulsivitatea și căutarea senzațiilor

Diferențele individuale legate de excitație au fost investigate și în contextul grupului de trăsături asociat cu dimensiunea P-ImpUSS, propusă de Zuckerman (1991). Studiile efectuate de O'Gorman și Malisse (1987) și Matthews și Amelang (1993) au arătat o asociere pozitivă între impulsivitatea restrânsă și intensitatea din banda alfa, un rezultat care sugerează o excitație mai redusă la persoanele impulsive. Totuși, Matthews și Amelang au găsit și o corelație semnificativă de $-0,16$ între psihozism și alfa, implicând faptul că trăsături P-ImpUSS diferite ar putea fi legate în mod diferit de excitația electrocorticală. Căutarea senzațiilor în sine nu pare să fie legată fidel de măsurătorile EEG, însă cei care au un nivel înalt de căutare a senzațiilor prezintă o amplitudine crescândă a EP N1-P1 la stimuli din ce în ce mai intensi, un tipar numit de creștere (Zuckerman, 1991). Cei care au un nivel scăzut de căutare a senzațiilor prezintă tiparul opus, de reducere: amplitudinea tinde să descrească pe măsură ce crește intensitatea stimulilor. Impulsivitatea se poate lega și de EP, cu toate că diferite dimensiuni ale impulsivității par să se coreleze cu măsurători electrocorticale diferite (Barrett, 1987). Diferite paradigme au arătat asocieri atât pozitive, cât și negative între căutarea senzațiilor și amplitudinile P3 (Wang și Wang, 2001).

De cele mai multe ori, studiile care leagă dimensiunile P-ImpUSS de măsurătorile electrodermice nu reușesc să dea rezultate solide, chiar dacă sunt și unele excepții. Există o tendință de asociere a căutării senzațiilor cu un nivel tonic mai redus al conductanței pielii, cu toate că rezultatele nu sunt foarte constante (Gatzke-Kopp *et al.*, 2002). Experimentul efectuat de Smith și colaboratorii săi (1989), descris anterior, arată o creștere mai mare a reacției electrodermice pe măsura creșterii intensității stimulilor la cei cu un nivel înalt de căutare a senzațiilor, rezultat comparabil, în mare, cu studiile EP. Un studiu efectuat de Zahn și colaboratorii săi (1994) a prezentat o disociere interesantă între extraversiune și impulsivitate. În timpul îndeplinirii unei sarcini de tipul „timp de reacție” (*Reaction Time* – RT), amplitudinea SCR spontane a fost legată în mod pozitiv de impulsivitate, dar în mod negativ de extraversiune. Zuckerman (1991) trece în revistă studii care arată tendința celor cu nivel înalt de căutare a senzațiilor de a prezenta SCR mai puternice la stimulul inițial dintr-o secvență, ce ar putea reprezenta o diferență de personalitate în reacția la nou.

Global, este greu de susținut existența unei relații generale, puternice, între P-ImpUSS și excitație, cu toate că ar putea exista asocieri între trăsăturile mai restrânse legate de P-ImpUSS și excitație. Totuși, reacția de creștere la stimularea intensă, evidentă atât în studiile EP, cât și în cele electrodermice, ar putea fi o caracteristică mai importantă a acestui aspect al personalității. Excitabilitatea corticală ca reacție la stimulii de mare intensitate este o componentă importantă a modelului psihobiologic P-ImpUSS al lui Zuckerman (1991 – vezi figura 7.5). La nivel comportamental, reacția de creștere i-ar putea oferi persoanei dezinhibate capacitatea de a tolera stimularea intensă și stresul.

Însă, atunci când persoana dezinhibată caută, de fapt, stimuli intensi, există riscul apariției unor comportamente defectuoase din punctul de vedere al adaptării. Formele mai antisociale ale dezinhibiției ar putea fi asociate cu căutarea excitației prin comportamente agresive sau delictuale, ca huliganismul de pe stadioane sau „escapadele” în mașini furate.

Trăsăturile și excitația: concluzii

În ciuda energiei cu care investigatorii au încercat să demonstreze relația dintre personalitate și excitație, rezultatele studiilor trecute în revistă sunt, în cel mai bun caz, disperate. Din trecerea în revistă pe care au făcut-o literaturii de specialitate, Matthews și Gilliland (1999) au tras patru concluzii legate de teoria excitației. În primul rând, multe studii nu au reușit să stabilească sau să reproducă relațiile personalitate-excitație prezise de teoria lui Eysenck (1967), în special atunci când se folosesc indici ai excitației tonice. În același timp, există o oarecare tendință la extravertiți de a avea un nivel mai scăzut al excitației corticale (Gale *et al.*, 2001; Stelmack, 1997). Este posibil ca reproductibilitatea mediocră a rezultatelor să reprezinte deficiențe metodologice în unele studii (Gale *et al.*, 2001) și incapacitatea de a detecta asocierile minore, caracteristice majorității studiilor. În al doilea rând, studiile despre anumite reacții de excitație fizică aduc dovezi mai convingătoare în sprijinul teoriei lui Eysenck (1967), cu toate că rezultatele sunt încă inconsecvente într-o oarecare măsură. Unul dintre cele mai consecvente rezultate este amplitudinea crescută a componentelor inițiale ale EP (de exemplu, N1) la introvertiți, deși trebuie să se acorde multă atenție parametrilor experimentali (Doucet și Stelmack, 2000). De asemenea, introvertiții prezintă în mod caracteristic SCR fazice de mai mare amplitudine la anumite tipuri de stimuli de intensitate moderată. Lucrări mai recente depășesc și ele limitele măsurătorilor tradiționale ale excitației, identificând alte corelări psihofiziologice. De exemplu, Stelmack și Pivik (1996) au arătat că extraversiunea se leagă de un nivel scăzut al recuperării motoneurale spinale, care ar putea fi legată atât de activitatea dopaminergică, cât și de dovezile comportamentale despre o reactivitate motorie mai mare la extravertiți (Doucet și Stelmack, 2000).

În al treilea rând, în studiile despre activitatea electrodermică (*electrodermal activity* – EDA) există efecte moderatoare destul de consecvente ale nivelului de stimulare și de excitație asupra asocierii extraversiune-excitație, compatibile cu ipoteza TMI (Smith, 1983). La niveluri înalte de stimulare, extravertiții sunt mai reactivi decât introvertiții. Însă, cu toate că aceste rezultate sunt compatibile cu teoria lui Eysenck (1981), problema acestor studii este că nivelul de stimulare necesar pentru a induce TMI nu e niciodată specificat aprioric, astfel încât testarea ipotezei se face *post hoc*, ceea ce este nesatisfăcător. De exemplu, în studiile în care extravertiții sunt mai puțin excitați decât introvertiții indiferent de nivelul de stimulare, cercetătorul poate pretinde că nivelul de stimulare a fost insuficient pentru a induce TMI. Însă rezultatele empirice oferă o bază pentru stabilirea rezultatelor psihofiziologice care se generalizează pentru sistemele de reacție și pentru tratarea anomaliilor. De exemplu, nu este limpede de ce extraversiunea și cafeina interacționează în influența lor asupra activității electrodermice (Smith, 1983), însă par să aibă efecte cumulative asupra BER (Bullock și Gilliland, 1993).

În al patrulea rând, cu toate că dimensiunea N pare să joace un rol în reacția psihofiziologică, ea nu se conformează în vreun mod simplu cu cea prezisă de teoria

excitației (de exemplu, Fahrenberg, 1987). Din nou, este posibil ca studiile efectuate până în prezent să nu fi reușit să identifice variabilele moderatoare cruciale care trebuie să fie controlate pentru a obține rezultate constante. S-ar putea, de asemenea, ca procesele inhibitoare, la fel ca extraversiunea, să contribuie la variația necontrolată din multe studii despre nevrozism și anxietatea ca trăsătură (Wilken *et al.*, 2000).

Personalitatea și sensibilitatea la stimulii motivaționali

Teoria despre personalitate a lui Gray (1991) este privită din ce în ce mai mult ca rivală meritorie a teoriei lui Eysenck (1981, 1997). Așa cum am arătat anterior, ea afirmă că persoanele cu un nivel înalt de Anx (introverțiți nevrotici) sunt deosebit de sensibile la semnalele de pedeapsă, mediate de BIS, în vreme ce persoanele cu un nivel înalt de Imp (extraverțiți stabili) sunt deosebit de sensibile la semnalele de recompensă, mediate de BAS. Teoria a fost impulsionată și de studiile comportamentale care arată efecte interactive ale personalității și variabilelor motivaționale. De exemplu, există o tendință generală a extravertiților de a învăța mai bine în condiții de recompensare, în vreme ce introverțiții învață mai bine în situații punitive (Pickering, Diaz și Gray, 1995).

Teoria lui Gray, descrisă adesea ca „teoria sensibilității de întărire” (*Reinforcement Sensitivity Theory* – RST – Corr, 2002), ar putea fi testată prin cercetare psihofiziologică. Este util să împărțim aici cercetarea în două valuri. Primul se referă la testele fundamentale legate de efectele personalității asupra reacției la semnalele motivaționale. De exemplu, ne așteptăm să observăm o reacție mai mare a sistemelor nervoase autonom și central la indicii de pedepsire în cazul persoanelor cu un nivel înalt de Anx. În realitate, aceste studii dau rezultate destul de contradictorii, unele dintre ele fiind evident incompatibile cu teoria originală a lui Gray (Matthews și Gilliland, 1999; Corr, 2001). Este, de asemenea, dificil de stabilit modul în care trebuie măsurată construcția Imp (vezi caseta 7.2). Prin urmare, un al doilea val de cercetări încearcă să deducă și să testeze ipoteze mai subtile, care iau în calcul interacțiunile dintre BIS și BAS (Corr, 2002). Aceste cercetări recente vizează, de asemenea, adaptarea ultimelor revizuri teoretice la teoria lui Gray (Gray și McNaughton, 2000).

Caseta 7.2: Impulsivitatea: o variabilă problematică pentru psihofiziologie

Trăsătura „impulsivitate” este un obiectiv major pentru teoria personalității a lui Gray. Se spune că ea se corelează cel mai strâns cu extraversiunea, cu un mic amestec de nevrozism și psihozism. Totuși, cel mai bun instrument de măsurare a construcției pentru testarea ipotezei constituie, de multă vreme, o sursă de dispute. Unii cercetători pun în opoziție extravertiții nevrotici cu extravertiții stabili, în vreme ce alții folosesc una dintre numeroasele scale de impulsivitate publicate, care includ adesea diferite subscale și pot măsura construcții diferite. Mai sunt și alții, care folosesc una dintre cele câteva scale apărute în ultimii ani, ce pretind că măsoară BIS și BAS ale lui Gray (de exemplu, Zelenski și Larsen, 1999). Lipsa unui instrument standard, validat, de măsurare a construcției impulsivității propuse de Gray s-ar putea să contribuie la inconsecvența informațiilor psihofiziologice (Corr, 2001).

Un studiu recent (Whiteside și Lynam, 2001) sugerează sursa problemei: s-ar putea ca impulsivitatea să nu fie deloc o construcție omogenă. Autorii au aplicat analiza factorială la 17 dintre cele mai utilizate scale și subscale pentru impulsivitate,

împreună cu scale ale unor fațete selectate din NEO-PI-R, incluzând patru legate direct de impulsivitate, pe o mostră de 400 de adulți tineri. Ei au extras patru factori de „impulsivitate” ortogonali, descriși pe scurt mai jos, alături de un factor de extraversiune separat.

Factorul 1 (Lipsa de premeditare). Definit de mai multe scale standard pentru impulsivitate, impulsivitate disfuncțională și absența deliberării (fațeta NEO-PI-R). Item tipic: „De obicei mă gândesc mult înainte de a face ceva” (item cu încărcare negativă).

Factorul 2 (Urgența). Definit, în principal, de fațetele nevrozismului din NEO-PI-R, inclusiv impulsivitatea. Item tipic: „Când sunt supărat acționez adesea fără să mă gândesc”.

Factorul 3 (Lipsa de perseverență). Definit, în principal, de fațetele din NEO-PI-R legate de conștiinciozitate – de exemplu, (lipsa de) autodisciplină. Item tipic: „Am tendința de a renunța ușor”.

Factorul 4 (Căutarea senzațiilor). Definit de scale pentru căutarea senzațiilor și spiritul aventuros, inclusiv căutarea excitației. Item tipic: „Îmi place grozav riscul”.

Factorul 5 (Extraversiune). Definit de toate fațetele din NEO-PI-R legate de extraversiune – de exemplu, căldura, spiritul gregar, emoțiile pozitive.

Ei au tras concluzia că fiecare factor reprezintă un aspect distinct al personalității și este greșit să fie consolidați sub termenul unic *impulsivitate*. Dincolo de demonstrația că etichetele verbale ar putea fi înșelătoare, studiul ridică și unele probleme de cercetare legate de RST al lui Gray. Care construcție a impulsivității trebuie să fie legată de BAS? Cum se armonizează cu teoria independența factorială a extraversiunii din cei patru factori ai „impulsivității”? Cum putem deosebi impulsivitatea bazată pe biologie de acele componente care par, în primul rând, cognitive (lipsa plănuirii și a premeditării)? Nu oferim aici răspunsuri, dar semnalăm că, pentru a avea succes, testele psihofiziologice ale lui RST au nevoie de o hartă mai limpede a trăsăturilor în sistemele biologice.

Studiile inițiale

Studiile psihofiziologice au testat RST cu ajutorul indicilor oferiți atât de sistemul central, cât și de cel autonom. Cu toate că unele studii au folosit indici autonomi, cum ar fi modificarea ritmului cardiac (de exemplu, De Pascalis, Fiore și Sparita, 1996; De Pascalis și Speranza, 2000), ne vom concentra aici asupra studiilor care folosesc EEG. Desigur, ne-am putea întreba dacă activitatea EEG oferă cu adevărat măsurători valabile ale activității BIS și BAS, în opoziție cu ale altor sisteme cerebrale. Să ne amintim că, după părerea lui Gray (1991), atât BIS, cât și BAS tind să activeze mecanismul de excitație separat. Cu alte cuvinte, există tendința ca orice tip de stimul motivațional să producă excitație și, astfel, putem folosi reacțiile de excitație pentru a verifica teoria. Prin urmare, într-un studiu care folosește EEG ne așteptăm să vedem niveluri înalte de activitate electrică (de exemplu, unde beta, potențiale declanșate de amplitudine mai mare) la două grupuri de subiecți: cei cu un nivel înalt al impulsivității cărora li se prezintă semnale de recompensă și cei cu un nivel înalt al anxietății, cărora li se prezintă semnale de pedeapsă. De fapt, acestea sunt datele obținute din studii despre recompensă care au cea mai mare importanță în testarea teoriei lui Gray în opoziție cu teoria lui Eysenck. Astfel, ne așteptăm ca atât la grupul cu un nivel înalt al Imp/recompensă, cât și la cel cu un nivel înalt al Anx/pedeapsă să apară

pe EEG excitație mărită. Teoria lui Eysenck (1967) face aceeași predicție pentru grupul cu un nivel înalt de Anx/pedeapsă. Întrucât Anx de nivel înalt este corelată strâns cu N de nivel înalt, în conformitate cu teoria, acești subiecți vor reacționa la semnalele de pedeapsă printr-o creștere a activității în circuitul cortico-limbic care sprijină N și, prin urmare, printr-o excitație corticală mai mare. Pe de altă parte, teoria lui Eysenck prezice că persoanele cu un nivel scăzut al impulsivității (asemănătoare cu introvertiții) ar trebui să prezinte reacții mai mari decât persoanele cu un nivel înalt al impulsivității (asemănătoare cu extravertiții) atât la semnalele de recompensă, cât și la cele de pedeapsă. Astfel, comportamentul celor cu un nivel înalt al impulsivității cărora li se prezintă semnale de recompensă, ar trebui să deosebească cele două teorii: în comparație cu persoanele cu nivelul scăzut al impulsivității, prezintă pe EEG o excitație relativ scăzută (predicția lui Eysenck) sau o excitație intensă (predicția lui Gray)?

Mai multe studii au folosit manipulări motivaționale. Stenberg (1992) a observat efectele pe EEG ale unor manipulări de imagini pozitive și negative. În conformitate cu ambele teorii, subiecții cu un nivel înalt de Anx au prezentat niveluri mai ridicate de unde beta în situația imaginilor negative. Însă subiecții cu un nivel înalt de Imp nu au prezentat nici o intensificare a reacției la imaginile pozitive și, global, Stenberg a tras concluzia că, în mod compatibil cu teoria lui Eysenck (1967), Imp era legată mai mult de nivelul scăzut de excitație în general decât de reacția la imagini. De Pascalis și Speranza (2000) au folosit cuvinte negative, pozitive și neutre ca indicii într-o sarcină ce solicita atenția spațială. La fel ca în experimentul lui Stenberg (1994), extravertiții au prezentat o amplitudine P3 mai mare, dar care nu se datora efectului cuvintelor pozitive sau negative prezentate, cum ar prezice RST. Nevrozismul nu a influențat P3 în nici un fel.

Bartussek (Bartussek *et al.*, 1996) a raportat o serie de studii despre potențiale declanșate pe își propuseseră să testeze RST folosind manipulări motivaționale, ca prezentarea unor cuvinte pozitive și negative și a unor semnale ce indicau câștiguri și pierderi în timpul efectuării unei sarcini de tip joc de noroc. De exemplu, Bartussek și colaboratorii săi (1996, studiul 1) le-au prezentat subiecților adjective pozitive, neutre și negative. Subiecților li s-a cerut fie să numere literele dintr-un cuvânt, fie să-i evalueze conținutul emoțional. Predicția-cheie din RST e că nivelul înalt de impulsivitate ar trebui să prezinte o reacție intensificată când evaluează conținutul cuvintelor pozitive, mai ales la electrozii frontali ce urmăresc activitatea cortexului frontal. În reacția emoțională sunt implicate zone din cortexul frontal. În realitate, în acest studiu, ca și în altele efectuate de Bartussek, predicția nu a fost confirmată. De fapt, extravertiții au prezentat o reacție frontală P3 mai intensă atât la stimulii pozitivi, cât și la cei negativi, în raport cu stimulii neutri, pe când reacția introvertiților părea indiferentă la conținutul emoțional. Nici alte interacțiuni complexe între personalitate, poziția electrozilor și tipul de stimul nu au fost compatibile cu RST. Simplificând într-o anumită măsură lucrurile, Bartussek și colaboratorii săi (1996, p. 312) ajung la următoarea concluzie generală:

În orice caz, teoria lui Gray nu a putut fi confirmată în nici unul dintre experimente. Nu a fost găsită o susceptibilitate diferită a introvertiților la stimuli negativi și a extravertiților la stimuli pozitivi. În ambele experimente s-a dovedit mai degrabă că extravertiții sunt mai susceptibili la *toți* stimulii emoționali, indiferent de valența emoțională.

Revizii ale RST

Este general recunoscut faptul că studiile psihofiziologice nu oferă un sprijin prea mare teoriei personalității a lui Gray (1991), așa cum a fost ea formulată inițial (de exemplu, Corr, 2001; Matthews și Gilliland, 1999, 2001). Studiile despre învățare și condiționare impun o concluzie similară. Una dintre cele mai profunde serii de studii le aparține lui Corr, Pickering și Gray (1995). Aceste studii au cercetat atât învățarea asociativă (condiționarea stimul-stimul), cât și învățarea instrumentală (condiționarea stimul-reacție) și au obținut unele rezultate neașteptate. De exemplu, în unul dintre studii, subiecții au fost recompensați sau pedepsiți prin câștigarea sau pierderea unor mici sume în timpul învățării asocierii dintre stimuli. RST prezice că persoanele impulsive (și, prin urmare, extravertiții) ar trebui să prezinte o condiționare mai rapidă atunci când sunt recompensați pentru răspunsurile corecte. În realitate, extraversiunea nu a fost legată de condiționare în situațiile de recompensă, însă introvertiții au învățat mai repede atunci când au fost pedepsiți pentru greșeli, cu toate că, în conformitate cu RST, N și nu E ar trebui să controleze învățarea aversivă. Alte studii de laborator efectuate de Corr (2001, 2002) au arătat, de asemenea, asocieri între E/impulsivitate și reacția la stimulii de pedeapsă și asocieri între N/anxietate ca trăsătură și reacția la stimulii de recompensă, adică reacția de control a trăsăturilor personalității „greșite” din punctul de vedere al RST. Au fost raportate și efecte interactive ale lui Imp și Anx asupra învățării (Zinbarg și Mohlmann, 1998), cu toate că aceste două trăsături se presupune că se leagă de sisteme independente (adică BAS și BIS).

Ca răspuns la aceste probleme, Corr (2001, 2002) a propus o versiune revizuită a RST, pe care o descrie ca ipoteză a „sistemelor unite”. El se referă la RST originală ca la ipoteza „sistemelor separate”, adică Anx controlează reacția la stimulii de pedeapsă indiferent de nivelul impulsivității persoanei respective, iar Imp controlează reacția la stimulii de recompensă indiferent de nivelul anxietății. Noua formulare presupune că efectele BIS și BAS ar putea interacționa. Corr (2002) stabilește unele condiții în care cele două sisteme interacționează sau nu. Teoria revizuită conține și modificările modelului animal construit de Gray și McNaughton (2000). De exemplu, cu toate că inițial se spunea despre BIS și BAS că sunt sensibile numai la *semnale* motivaționale (adică stimuli condiționați), acum se afirmă că aceste sisteme sunt activate atât de semnale, cât și de factorii de întărire primari (adică stimuli necondiționați). Teoria pune un accent mai mare și pe sistemul luptă-fugă ca mediator principal al stimulilor aversivi, BIS fiind activat mai ales în timpul conflictului apropiere-evitare. Detaliile teoriei depășesc obiectul acestui capitol, însă vom schița câteva circumstanțe în care se spune că se produce interacțiunea, provocând efecte ale personalității ce nu sunt prezise de RST.

După părerea lui Corr (2002), ipoteza sistemelor unite se aplică atunci când stimulii sunt relativ slabi (așa cum se întâmplă adesea în experimentele de laborator). În acest caz, Anx ar putea deregla funcționarea sistemului BAS sau ar putea avea efectul ei principal, de facilitare, asupra lui BIS. În același mod, Imp ar putea să se opună sistemului BIS sau ar putea facilita sistemul BAS. Această ipoteză ar putea explica rezultatele obținute de Corr și colaboratorii săi (1995) în legătură cu învățarea asociativă, în care pedepsele (pierderea unor sume mici de bani) erau minore. În ipoteza sistemelor unite, nivelul înalt al lui Imp se opune reacției sistemului BIS la aceste pierderi minore. Prin urmare, introvertiții

(nivel scăzut al lui Imp) prezintă o mai bună condiționare aversivă decât extravertiții (nivel înalt al lui Imp), cu toate că Imp este, în principal, legată de BAS.

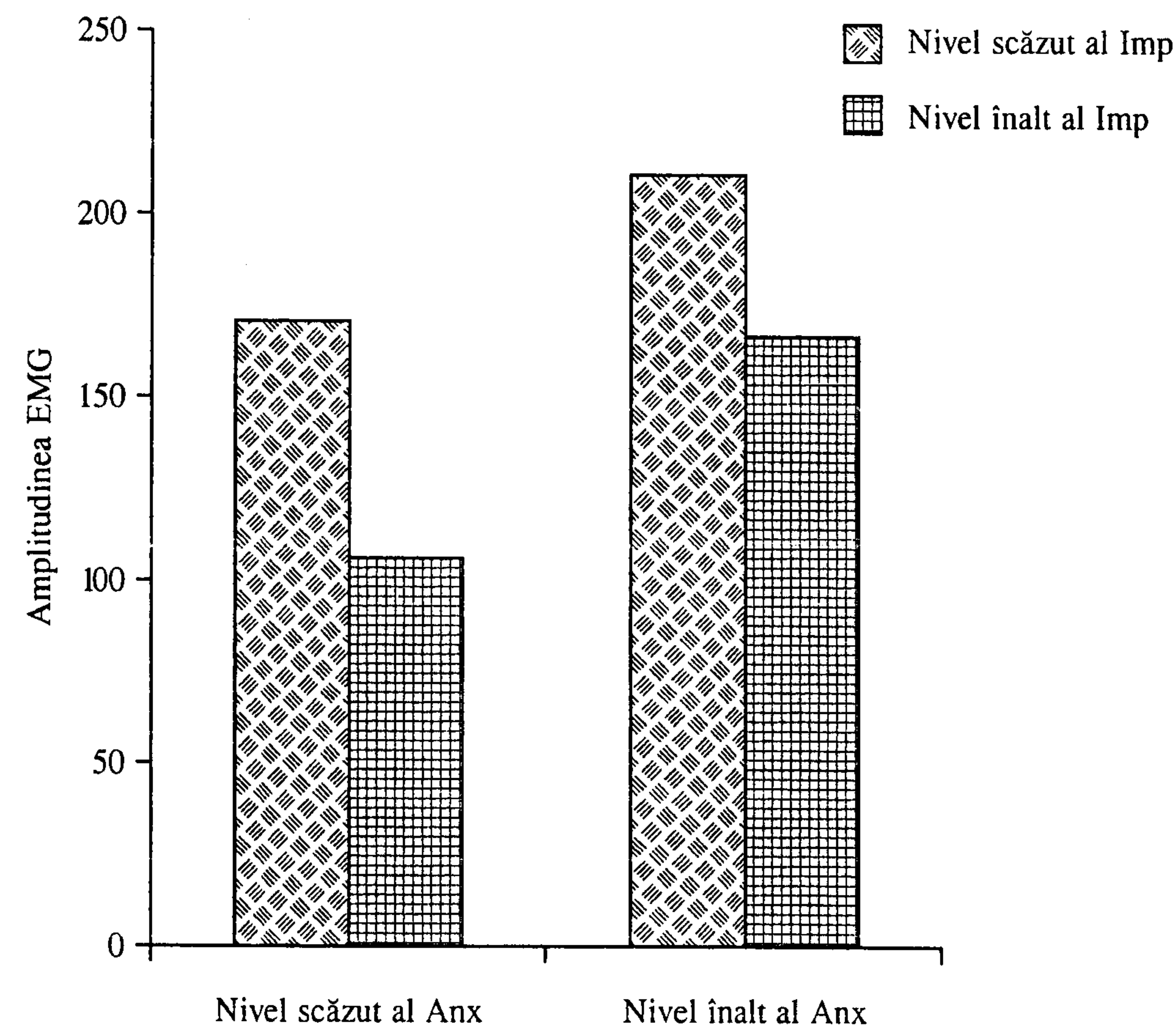

Figura 7.14. Efectele anxietății ca trăsătură (Anx) și impulsivității (Imp) asupra EMG reacției de clipire a ochiului (Corr, 2002)

Corr (2002) prezintă un studiu psihofiziologic care sprijină ipoteza sistemelor unite. În acest studiu, participanții au privit diapozitive cu materiale emoționante (de exemplu, trupuri mutilate și scene cu peisaje frumoase). Periodic apăreau izbucniri de blanc intens (100 dB [A]) de 50 ms, care declanșau o reacție de surpriză, inclusiv o clipire. Intensitatea clipirii a fost măsurată prin electromiografie (EMG), înregistrând reacția mușchilor care produc clipitul. În general, emoțiile pozitive atenuează reacția, în vreme ce emoțiile negative îi măresc amplitudinea. Corr și colaboratorii săi au arătat că Imp și Anx au moderat mărimea reacției pe EMG la diapozitive cu conținut emoțional diferit, însă efectele au fost mult mai complexe decât cele prezise de versiunea originală a RST, cea a sistemelor separate. În cazul diapozitivelor negative, a fost înregistrată reacția cea mai intensă la grupul cu un nivel înalt al Anx/nivel scăzut al Imp și reacția cea mai slabă la grupul cu un nivel scăzut al Anx/nivel înalt al Imp (vezi figura 7.14). Aici, intensitatea reacției ar trebui să indice activitatea BIS. Efectul lui Anx poate fi atribuit efectelor de facilitare asupra sistemului BIS, însă, în plus, se pare că nivelul înalt al lui Imp se opune sistemului BIS, reducând reacția la stimulul negativ. În cazul diapozitivelor pozitive, teoria revizuită a prezis că reacția ar trebui să fie maximă la subiecții cu un nivel înalt al Imp (facilitarea sistemului BAS), însă cu un nivel scăzut al Anx (slabă opoziție la BAS).

Această predicție nu a fost confirmată: reacția a fost maximă la grupul cu un nivel scăzut al Imp/nivel scăzut al Anx. Corr și colaboratorii săi sugerează că natura aversivă a paradigmei surprizei ar putea interfera cu stimulii pozitivi.

Teoria sensibilității de întărire: concluzii

Nu există îndoială în privința faptului că trăsăturile influențează reacția psihofiziologică atât la semnalele motivaționale (de exemplu, un mesaj de feedback negativ), cât și la factorii de întărire primari (de exemplu, un zgomot puternic). Aceste observații au trezit interes față de RST al lui Gray ca explicație pentru efectele personalității. În același timp, adesea studiile nu au reușit să sprijine predicțiile bazate pe RST (Matthews și Gilliland, 1999, 2001). În special persoanele cu un nivel înalt al impulsivității (și extravertiții) nu prezintă nici o sensibilitate generalizată la semnale de recompensă, deși ar putea să o facă, în anumite condiții. Revizuirea RST efectuată de Corr (2001, 2002) reprezintă o încercare interesantă de a trata unele dintre problemele empirice și oferă o expunere rațională a efectelor interactive ale Imp și Anx, observate adesea în studii. Este prematur să judecăm succesul acestei revizuiri. Totuși, putem observa o paralelă generală cu teoria excitației. Și acea teorie a apărut în urma unor rezultate contradictorii, incluzând ideea de TMI ca proces care ar putea duce la o creștere paradoxală a excitației la extravertiți. Partea bună este că această modificare a făcut să se potrivească mai bine datele, însă a implicat, de asemenea, o mai mare complexitate, precum și o mai mare anvergură a raționalizării *post hoc* a rezultatelor, prin decizii arbitrare legate de intervenția sau neintervenția TMI într-un anumit studiu. În același mod, concepția lui Corr (2001) despre sistemele motivaționale care uneori interacționează, iar alteori funcționează independent explică unele dintre date, dar poate, de asemenea, să-i dea cercetătorului o prea mare libertate în armonizarea *post hoc* a datelor cu teoria. Cu toate acestea, rămâne o nouă metodă de cercetare care va genera alte studii experimentale.

Psihofiziologia: încotro?

Tensiunea pe care am examinat-o în acest capitol este între modelele conceptuale elegante propuse de Eysenck, Gray și alții și realitatea dezordonată a cercetării psihofiziologice empirice. Apar trei aspecte-cheie: obținerea unor rezultate reproductibile, legarea rezultatelor de teoriile neuroștiințelor și legarea rezultatelor de teoriile mai largi despre personalitate, care nu se bazează exclusiv pe explicații biologice.

Prima temă din această arie de cercetare a fost o luptă prelungită pentru a găsi paradigme experimentale care să ofere rezultate constante. Totuși, există cu adevărat unele paradigme care dau rezultate acceptabil de constante, utilizând o serie de măsurători ce includ potențialul declanșat auditiv al trunchiului cerebral (Cox-Fuenzalida *et al.*, 2001), unele componente standard ale potențialului declanșat (Stelmack și Houlihan, 1995) și reacția electrodermică fazică (Smith, 1983). În fiecare caz, este important din punctul de vedere al reproductibilității să se acorde o mare atenție metodelor și factorilor ambienali, așa cum am arătat în primele secțiuni ale acestui capitol. Adesea, efectele personalității sunt moderate de factori de tipul nivelului de stimulare sau al cerințelor sarcinii, în concordanță cu perspectiva interacționistă discutată în capitolul 2. Prin

urmare, cu toate că adesea progresele par lente, mai multe decenii de cercetare au identificat unele asocieri constante între personalitate și funcționarea creierului. Noile tehnici de vizualizare cerebrală ar putea aduce alte progrese, chiar dacă tehnologia avansată nu este panaceul problemelor generale metodologice și conceptuale din acest domeniu.

A doua temă este ideea că nici una dintre teoriile dominante nu este susținută deplin de teoriile psihofiziologice. Mai mulți dintre cei care au făcut treceri în revistă (de exemplu, Matthews și Gilliland, 1999, 2001 ; Stelmack, 1997) s-au întrecut să descopere dovezi în favoarea teoriei excitației a lui Eysenck (1967, 1981, 1997), în special atunci când este controlat nivelul de stimulare. În același timp, persistența eșecurilor în reproducerea rezultatelor din multe paradigme și mica amploare a asocierilor dintre personalitate și variabilele psihofiziologice rămân o sursă de îngrijorare (Matthews și Gilliland, 1999). Testările teoriei despre nevrozism a lui Eysenck (1967) au avut mai puțin succes. Există o nepotrivire frapantă între rezultatele disparate și contradictorii din paradigmele psihofiziologice și strânsele corelări ale lui N găsite în studiile despre dispoziție (vezi capitolul 4) și despre stres (vezi capitolul 9). Este ispititoare concluzia că o componentă importantă a lui N este cognitivă – cu alte cuvinte, credințele negative și strategiile ineficiente de soluționare a problemelor care apar la persoanele cu nivel înalt al lui N au ca rezultat stresul (poate că includ, uneori, reacții psihofiziologice). Matthews și Amelang (1993) sugerează că, deși psihofiziologia personalității este o arie de studiu potențial fecundă, nu e rezonabil să transformăm diferențele individuale din punctul de vedere al excitației în construcția explicativă centrală a teoriei personalității. De asemenea, este neliniștitor faptul că neuroștiințele contemporane resping din ce în ce mai mult teoria excitației, preferând o viziune mai diferențiată a mai multor sisteme de activare (de exemplu, Robbins, 1998).

RST al lui Gray (1991 ; Gray și McNaughton, 2000) subliniază rolul variabilelor motivaționale în moderarea exprimării personalității. Din punct de vedere empiric, trăsăturile principale interacționează, într-adevăr, cu factorii motivaționali, însă nu este limpede dacă RST oferă cea mai bună explicație pentru aceste rezultate. Așa cum au arătat Eysenck și Eysenck (1985), manipulările motivaționale induc adesea modificări ale excitației, care ar putea fi factorul-cheie în studiile despre personalitate. Evoluția continuă a teoriei, implicând unele modificări majore ale presupunerilor ei fundamentale, îngreunează, la rândul ei, evaluarea explicației pe care o dă dovezilor. La nivel empiric, cercetătorii trebuie să descopere o paradigmă psihofiziologică realmente constantă, pentru a demonstra efecte compatibile cu teoria (Matthews și Gilliland, 1999), cu toate că reacția electromiografică de surprindere ar putea fi promițătoare (Corr, 2002). Cel mai prudent este, probabil, să considerăm că RST e o „lucrare în curs de desfășurare” și să așteptăm studiile următoare care să arate dacă ultima ei versiune este sau nu utilă în predicția efectelor personalității (cf. Corr, 2002).

Matthews și Gilliland (1999) au tras concluzia că extraversiunea pare să se lege de cel puțin două seturi diferite de corelativi psihofiziologici și comportamentali, așa cum se arată în tabelul 7.2. Un set de corelativi este echivalent cu extraversiunea „cortico-reticulară” a lui Eysenck, în vreme ce al doilea set de corelativi, extraversiunea „dopaminergică”, se aseamănă, într-o anumită măsură, cu sistemul de activare comportamentală al lui Gray. Aceste aspecte diferite ale extraversiunii concordă cu ideea lui Zuckerman (1991) că trăsăturile și sistemele neurale sunt non-izomorfe: mai multe sisteme independente

pot influența extraversiunea. Invers, un sistem poate contribui la mai mult de o trăsătură ; de exemplu, excitabilitatea corticală scăzută poate contribui la psihozism.

Tabelul 7.2. Două tipuri de corelare a extraversiunii

Extraversiunea „cortico-reticulară”	Extraversiunea „dopaminergică”
Excitabilitate corticală slabă	Excitabilitate motoneurală scăzută
Excitabilitate autonomă slabă	Condiționare la recompensă
Insensibilitate la TMI	Timp de mișcare mai rapid
Condiționare slabă a pleoapei	Detectări pe mai multe canale
Prag senzorial înalt	Energie subiectivă

Al treilea aspect pe care îl subliniem este problema dacă teoriile biologice sunt sau nu suficiente pentru a explica diferitele consecințe comportamentale ale trăsăturilor ; speranța exprimată în figura 7.1. Un alt punct de vedere este că modelele cognitive și sociocognitive ar putea avea o mai mare forță predictivă. Matthews și Gilliland (1999, 2001) sugerează câteva concluzii rezonabile care ar putea fi trase, în funcție de preferințele teoretice ale cercetătorului :

1. fie teoria lui Eysenck, fie teoria lui Gray ar putea fi, în esență, corectă. Progresele viitoare ale tehnicilor de înregistrare și ale metodologiei vor da dreptate, până la urmă, uneia dintre ele ;
2. am putea fi de acord cu Eysenck și cu Gray în privința faptului că neuroștiințele oferă cheia personalității, adoptând însă modele fiziologice mai complexe (de exemplu, Zuckerman, 1991), în care trăsăturile reflectă acțiunea integrată a mai multor sisteme cerebrale separate. Am mai putea adăuga că studiile viitoare s-ar putea să pună un accent mai mare pe mecanismele corticale, cum ar fi circuitele care controlează atenția (Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). Desigur, aceste modele sunt mai greu de testat în studiile empirice ;
3. Revelle (1993) sugerează că procesele cognitive ar putea avea influențe mai directe asupra comportamentului decât procesele neurale. Astfel, pentru a explica efectele extraversiunii asupra unei sarcini care solicită intens atenția, ne-am putea referi mai direct la procesele cognitive descrise de teoriile despre atenție, cum ar fi alocarea resurselor sau a capacității (vezi capitolul 12). Însă aceste procese sunt, la rândul lor, dependente de funcționarea neurală și pot fi descrise în termenii neuroștiințelor cognitive ;
4. ultima posibilitate este că nu vom reuși niciodată să reducem toate exprimările comportamentale ale trăsăturilor personalității la procesele neurale (Matthews și Gilliland, 2001). În schimb, s-ar putea să fie nevoie să apelăm la explicații diferite, în funcție de comportamentul care ne interesează, așa cum se arată în introducerea acestui capitol. Din această perspectivă, obiectivul propus pentru viitor este să se afle care comportamente se pretează cel mai bine explicației neurale. Sunt multe șanse de succes pentru cercetarea psihofiziologică legată de comportamentele și procesele primitive, cum ar fi condiționarea asociativă (Corr, 2002) și procesele evolutive care modelează temperamentul (vezi Zeidner *et al.*, 2003).

Concluzii

1. Teoriile neuropsihologice încearcă să lege trăsăturile de personalitate de diferențele individuale din punctul de vedere al sistemelor cerebrale cruciale. Principala sursă de dovezi pentru aceste teorii o reprezintă studiile care folosesc tehnici de înregistrare psihofiziologice pentru a investiga funcționarea creierului. În mod caracteristic, teoriile pornesc de la un „sistem nervos conceptual” : o reprezentare simplificată a sistemelor cerebrale care sunt cele mai relevante pentru cunoașterea personalității. Printre teoreticienii de frunte se numără Hans Eysenck (care pune accentul pe sistemele de excitație), Jeffrey Gray (care pune accentul pe sistemele de recompensă și de pedeapsă) și Marvin Zuckerman (care pune accentul pe numeroasele sisteme neurotransmițătoare și hormonale).
2. În cercetarea legată de personalitate se folosesc diverse tehnici psihofiziologice. Activitatea sistemului nervos central poate fi înregistrată direct, cu ajutorul EEG. O variantă importantă a acestei tehnici este înregistrarea EP, unda cu valoare medie observată ca reacție la un stimul controlat, care prezintă un tipar regulat de unde pozitive și negative. Pot fi înregistrați, de asemenea, indici ai sistemului nervos autonom, cum ar fi conductanța pielii și ritmul cardiac. Cercetătorii folosesc din ce în ce mai mult tehnici moderne de scanare a creierului, care permit legarea personalității de activitatea unor regiuni cerebrale specifice, în timpul unei anumite activități mentale.
3. Un mare volum de studii empirice au fost dedicate teoriei excitației formulate de Eysenck, care leagă extraversiunea de excitabilitatea (redușă) a circuitului reticulo-cortical, nevrozismul de excitabilitatea circuitului limbic-cortical și psihozismul de excitabilitatea unui sistem luptă-fugă. Presupunerile fundamentale din teoria excitabilității au fost criticate și ea ar putea fi prea simplistă ca să poată cuprinde numeroasele sisteme de activare din creier. Studiile experimentale sprijină, într-o oarecare măsură, ipoteza că la introverți excitația apare mai ușor decât la extraverți, însă datele prezintă diverse inconsecvențe. Pentru a obține rezultate reproductibile, este esențial să se acorde multă atenție metodologiei. Teoria excitației ar putea explica doar unele dintre corelările psihofiziologice ale extraversiunii și are un succes limitat ca explicație a nevrozismului.
4. În ultima vreme, RST a lui Gray devine din ce în ce mai importantă. Teoria afirmă că impulsivitatea (similară cu extraversiunea) se leagă de un sistem de activare comportamentală care este sensibil la semnale de recompensă, iar anxietatea (similară cu nevrozismul) se leagă de un sistem de inhibare comportamentală sensibil la semnale de pedeapsă. Studiile psihofiziologice arată că stimulii motivaționali ar putea, într-adevăr, să modereze efectele personalității asupra reacțiilor. Totuși, până în prezent au fost obținute puține dovezi psihofiziologice, cu toate că sunt sprijinite, într-o anumită măsură, de paradigmele comportamentale. Teoria ar putea avea nevoie de modificări pentru a include interacțiunea diferitelor sisteme cerebrale.
5. Între studiile actuale există unele curente care semnalează strategii de succes pentru cercetarea viitoare legată de biologia trăsăturilor de personalitate. În primul rând,

studiile de covarianță genetică (de exemplu, Kirk *et al.*, 2001 ; capitolul 6) oferă o nouă metodă de descoperire a varianței comune trăsăturilor de personalitate și a variabilelor biologice. Acestea pot asigura puncte de pornire solide pentru cercetările mecaniciste viitoare. În al doilea rând, studiile care combină trăsăturile de personalitate și modelele de procesare cognitive în cadrul vizualizării funcționării creierului oferă rezultate mai bogate, mai ușor de prelucrat decât studiile pe subiecți aflați în repaus (de exemplu, Gray și Braver, 2002). Aceste studii ar putea ajuta la legarea personalității de creier prin intermediul teoriilor despre procesarea cognitivă. În al treilea rând, studiile ce examinează la un loc personalitatea, factorii genetici și vizualizarea cerebrală ajută la cunoașterea mecanismelor cerebrale prin care s-ar putea produce contribuțiile genetice la trăsăturile de personalitate (Hariri *et al.*, 2002 ; capitolul 6). Pe scurt, dacă se poate demonstra că punctajele la trăsăturile de personalitate și polimorfismele genetice arată aceleași semne de activare cerebrală ca reacție la cereri de procesare cognitivă și/sau emoțională bine concepute, vom începe cu adevărat să cunoaștem personalitatea din punct de vedere psihobiologic. Totuși, rămâne deschisă problema dacă teoriile neuroștiințifice despre personalitate pot explica deplin manifestările comportamentale ale trăsăturilor. Unii cercetători consideră că întreaga psihologie a trăsăturilor ar putea fi redusă, în cele din urmă, la explicații neuroștiințifice, în vreme ce alții consideră că vor fi întotdeauna necesare explicațiile psihologice complementare.

Lecturi suplimentare

- Matthews, G., Gilliland, K. (1999), „The personality theories of H.J. Eysenck and J.A. Gray: A comparative review”, *Personality and Individual Difference*, 26, pp. 583-626.
- Pickering, A.D., Corr, P.J., Powell, J.H., Kumari, V., Thornton, J.C., Gray, J.A. (1997), „Individual differences in reactions to reinforcing stimuli are neither black nor white : To what extent are they Gray ?”, în H. Nyborg (ed.), *The scientific study of human nature : Tribute to Hans J. Eysenck at eighty* (pp. 36-67), Elsevier Science, Londra.
- Stelmack, R.M. (1997), „The psychophysics and psychophysiology of extraversion and arousal”, în H. Nyborg (ed.), *The scientific study of human nature : Tribute to Hans J. Eysenck at eighty* (pp. 388-403), Elsevier Science, Londra.

8. Sociopsihologia trăsăturilor

Introducere : personalitatea și comportamentul social

Metodele de cercetare sociopsihologică au jucat un rol de maximă importanță în psihologia personalității. În epoca modernă, cei doi teoreticieni care au cea mai mare influență sunt Albert Bandura (1997) și Walter Mischel (1999). Studiile lui Bandura despre modelare (Bandura și Walter, 1963) au arătat în ce mod procesele de învățare socială pot genera înclinații, cum ar fi tendințele către agresiune. Însă aceste înclinații au fost considerate dinamice, nu statice, prin faptul că ele suferă modificări în urma interacțiunii cu mediul. Mischel a pus accent, de asemenea, pe învățarea socială și interacțiunea dinamică persoană-mediul. Teoria lui despre personalitate este cunoscută și pentru accentul pus pe situație: persoanele pot avea comportamente constante în situații specifice, iar acestea nu sunt legate de trăsăturile convenționale. Adesea, relația dintre aceste metode și teoria trăsăturilor a fost dificilă: așa cum am arătat în capitolul 2, critica lui Mischel (1968) la adresa teoriei trăsăturilor a fost privită, după cum afirmă el (Mischel, 1999, p. 39), „ca o provocare dură”. Așa cum arată tot Mischel (1999), cele două discipline ale psihologiei personalității au fost la început unificate într-o colaborare constructivă. În prezent, ne interesează din ce în ce mai mult dacă poate fi creată o nouă unitate a celor două discipline – și, în cazul în care este posibil, în ce fel anume.

Din perspectiva trăsăturilor, a renăscut interesul față de metodele bazate pe învățarea socială, datorită dovezilor care leagă trăsăturile de construcțiile explicative ale teoreticienilor învățării sociale. Putem arăta oricând corelații între trăsături cum sunt extraversiunea și nevrozismul și indici ai aprecierii cognitive, autoeficiența și cogniția autoreflexivă (Matthews, Schwan et al., 2000). Ar putea oare aceste date să ne îndrepte către sursele influențelor ambientale asupra trăsăturilor indicate de studiile genetice comportamentale? S-ar putea ca diferențele individuale din procesele de învățare socială, cum ar fi apariția credințelor despre sine, să modeleze trăsăturile de personalitate (și invers)? Poate că extraversiunea este influențată de expunerea la modele extravertite, de aprobarea parentală a comportamentelor sociabile și de integrarea unei autoidentități „extravertite”. O astfel de perspectivă ne-ar putea ajuta și să explicăm în ce mod influențează trăsăturile comportamentele sociale.

În acest capitol vom examina relația dintre psihologia socială și studierea trăsăturilor personalității. Totuși, este important să recunoaștem că psihologia socială este ea însăși o disciplină cu multe fațete, care include cel puțin două viziuni diferite despre personalitate. Prima este *constructivismul social*, ideea că „personalitatea” nu este o proprietate a individului, ci un sens stabilit mutual atașat discursului social. A doua viziune este *sociocognitivă* (Kunda, 1999). Ea implică ideea că oamenii își reprezintă cunoașterea

socială sub forma structurilor cognitive, cum ar fi schemele, care ghidează procesarea de către individ a stimulilor sociali furnizați de ceilalți și, prin urmare, interacțiunea socială. Și Bandura, și Mischel au aplicat metoda sociocognitivă, încercând să descrie procesele interne care dau coerență personalității unui individ. În încercarea de a arunca o punte peste dezbinarea dintre diferitele discipline, putem începe construirea acestuia la oricare din capete. În continuare, vom examina, în linii mari, posibilitatea de a folosi aceste două concepții sociopsihologice despre personalitate ca puncte de pornire în cunoașterea trăsăturilor. Vom vedea, de asemenea, cum am putea să pornim de la concepțiile trăsăturilor, ajungând la cunoașterea sociopsihologică.

Constructivismul social

Concepția constructivistă privește oamenii ca participanți activi la contactele sociale, concentrându-se asupra ideii că sensul este construit în comun, prin interacțiunile participanților. Ea consideră că metodele științelor naturale sunt nepotrivite pentru investigarea „sensului” și pune accentul pe folosirea datelor calitative. Concepția se pretează la studii ale interacțiunilor persoanei cu contextele sociale și politice; de exemplu, psihologia feministă este exclusiv constructivistă. Prin urmare, ea tinde să fie opusă teoriei trăsăturilor. „Agresiunea”, în viziunea constructivistă, nu este un atribut fix al individului, ci o construcție de sens plasată pe o interacțiune socială. O astfel de construcție este interpersonală în mai multe sensuri. Ea ar putea depinde de o credință împărtășită, posibil specifică din punct de vedere social, că anumitor acțiuni trebuie să li se pună eticheta de agresivitate. Ar putea să depindă, de asemenea, de o negociere a sensului între participanți. De exemplu, declarația „agresorului” că a acționat în legitimă apărare ar putea duce la o reevaluare a evenimentelor. Ar putea exista și un sens în care „victima” a contribuit la construcție, acceptând rolul de victimă. Așa cum a sugerat Hampson (1988), personalitatea ar putea fi, astfel, localizată mai degrabă „între” oameni decât „înăuntrul” lor.

Harré și Gillett (1994) au descris personalitatea ca rezultat al încercării individului de a-și confecționa o viață psihologică sistematică din „discursurile” curente: interacțiuni simbolice într-un cadru de convenții și relații. Recomandarea lor pentru cercetarea legată de personalitate este, fără echivoc, ideografică: „o cunoaștere detaliată, empatică și individualizată a modului în care o persoană și-a construit și a reușit să-și organizeze propria poziție într-o gamă de discursuri” (Harré și Gillett, 1994, p. 142). Prin urmare, ar fi absolut stupid să încercăm să cuantificăm agresivitatea unei persoane. Ceea ce contează este să cunoaștem semnificația personală a actelor care ar putea fi interpretate ca „agresive”, precum și factorii psihologici și sociali ce influențează construcția.

Teoria lui Harré și Gillett (1994) este, evident, o fundătură din punctul de vedere al modelelor trăsăturilor. O teorie constructivistă mai interesantă, care are o anumită legătură cu teoria trăsăturilor, a fost propusă de Hampson (1988). Cercetătoarea distinge trei componente ale personalității: actor, observator și autoobservator. „Actorul” se referă la caracteristicile și înclinațiile interne ale persoanei, așa cum sunt ele studiate în mod tradițional de cei care se ocupă de psihologia personalității. „Observatorul” descrie sensul atribuit de altă persoană comportamentului actorului. „Autoobservatorul” este actorul în altă formă. Persoana nu numai că produce comportamente, ci construiește și sensurile lor. Mai mult, persoana este, adesea, conștientă că e observată și își formează

credințe despre modurile în care comportamentul ei este evaluat de observator. Două persoane angrenate în conversație vor juca, fiecare, toate trei rolurile în timp ce comunică între ele. Putem considera că personalitatea apare din aceste interacțiuni complexe; după părerea lui Hampson (1988), scopul participanților este să ajungă la o construcție a realității reciproc satisfăcătoare.

Unul dintre principalele puncte ale teoriei constructiviste despre personalitate este dovada că personalitatea individului pare să varieze în mod dinamic în funcție de indiciile furnizate de ceilalți (vezi Hampson, 1988). Ne vin tuturor în minte cazuri de persoane joviale, de gen „Moș Crăciun”, care par să aibă un efect de extraversiune asupra celor din jur. Invers, persoanele aflate în ascensor se comportă, adesea, în așa fel încât să descurajeze conversația și alte semne de extraversiune. Viziunea constructivistă este că extraversiunea e o construcție negociată situațional, așa cum propria extraversiune a unei persoane poate fi influențată de indiciile faptului că oamenii din jurul său doresc ca ea să fie extravertită sau așa cum la o petrecere identitatea comună a grupului se bazează pe atitudini și comportamente extravertite. Însă aceste observații nu ne obligă să interpretăm personalitatea mai degrabă în termeni interpersonal decât intrapersonali. Moderarea personalității (sau, mai degrabă, a semnelor ei exterioare) ar putea fi un caz special al interacțiunii persoană × situație, în care situația depinde de trăsăturile persoanei respective. Este plauzibilă ideea că indiciile sociale furnizate de o situație depind de punctajele la extraversiune ale participanților. Dacă lucrurile stau așa, nu este surprinzător că introvertiții pot avea un comportament extravertit dacă situația le furnizează indicii suficient de puternice pentru a-i face vorbăreți, asertivi etc. De asemenea, am putea descoperi că, deși introvertiții au un comportament extravertit la o petrecere, extravertiții devin și mai extravertiți sau realizează și mai eficient comportamentele extravertite. Nimic din teoria contemporană a trăsăturilor nu afirmă că un comportament social nu poate fi afectat de indiciile sociale sau de interacțiunea dintre trăsături și acele indicii. Așa cum a afirmat Deary (1993b), „cele mai multe dintre rezultatele metodei de cercetare constructiviste par să fie compatibile cu o interpretare în care constructivismul descrie în ce mod trăsăturile (fenomene importante, cu baze biologice) sunt alese și deduse de indivizi. Cu alte cuvinte, nu personalitatea însăși este construită, ci percepția noastră despre adevărul ei – și aceasta e cu adevărat o formă foarte slabă de constructivism”.

Metodele sociocognitive de cercetare a personalității

Din perspectiva sociocognitivă, individul este „programat” de către experiență, pe baza procedurilor uzuale de procesare și a cunoștințelor stocate în memorie, care îi permit să se descurce în contactele sociale (Matthews, Schwan *et al.*, 2000). Unele dintre aceste elemente de programare sunt disponibile conștiinței, în vreme ce altele, cum ar fi procedurile uzuale de reacție la stimulii sociali nonverbal, ar putea fi, în mare măsură, inconștiente. Diferențele individuale legate de personalitate rezultă din diferențele individuale ale elementelor și funcționării programării. De exemplu, o persoană agresivă ar putea fi cea ale cărei proceduri uzuale de interpretare sunt deviate către detectarea ostilității și a amenințării la ceilalți și care are un depozit de informații bogat și ușor accesibil despre modul cum se provoacă prejudicii altora (Dodge, 2000). De asemenea, aceste înclinații ar putea fi specifice situațiilor: sensibilitatea la ostilitate ar putea fi legată de contexte specifice. În calitate de cercetători, putem căuta metode de a dezvălui

programarea și de a identifica elementele, cum ar fi cunoștințele din memoria de lungă durată, care ar putea răspunde de consecvențele comportamentale în timp și de „trăsăturile” observabile. Această metodă este foarte potrivită elaborării unor modele psihologice cognitive ale proceselor prin care oamenii interpretează stimulii sociali și reacționează la ei. Ea este compatibilă și cu metodele experimentale și rigoarea științelor naturale. Totuși, pentru cei care se ocupă de psihologia constructivistă socială, există riscul de a sacrifica realismul în favoarea acestei rigori.

Această viziune despre personalitate prezintă un amestec ciudat de asemănări și deosebiri față de cercetarea legată de trăsături. Ele au în comun ideea unei poziționări interne a personalității, prezentată în capitolul 1, adică faptul că oamenii posedă calități fundamentale care influențează comportamentele de suprafață. Comună este și ideea unui anumit grad de stabilitate a comportamentului: înclinațiile sociocognitive ale oamenilor sunt reprezentate în memoria pe termen lung și, prin urmare, se modifică relativ lent. La fel ca teoria trăsăturilor, metoda sociocognitivă se preocupă de aspectele *coerenței* personalității; cum se face că diferențele individuale din punctul de vedere al credințelor, emoțiilor, motivațiilor și comportamentelor sunt corelate și integrate? Tabelul 8.1 prezintă trei aspecte ale coerenței descrise de Cervone și Shoda (1999). Există diferențe importante și în privința perspectivei teoretice. Cervone și Shoda (1999, p. 10) afirmă, în special:

Coerența în timp este dovedită nu numai de stabilitatea acțiunilor, ci și de tiparele semnificative ale modificării atunci când oamenii se confruntă cu modificări ale solicitărilor ambientale (...). Coerența în contexte este dovedită nu numai de niveluri medii stabile ale reacțiilor, ci și de variațiile legate de cogniție și de acțiune între un context și altul (...). Mai mult, atunci când se observă consecvență în reacții, ea se găsește în seturi de situații care variază în mod idiosincrazic de la o persoană la alta și care, adesea, sunt legate doar în mică măsură de categoriile nomotetice ale trăsăturilor.

Este interesant faptul că diferiți adepți ai teoriei sociocognitive ajung la păreri diferite despre compatibilitatea acestor modele cu teoria trăsăturilor. Mischel (1999) consideră că înclinațiile și dinamicele de procesare sunt fațete complementare ale aceluiași sistem de personalitate. „Calitățile temperamentale ale indivizilor sunt reprezentate în sistemul personalității în termenii unor structuri particulare durabile din organizarea unităților mediatore cognitive-afective disponibile acelei persoane.” (Mischel, 1999, p. 56) În capitolul 2 am prezentat modelul CAPS al lui Mischel și Shoda (1995), care descrie detaliat funcționarea dinamică a acestor unități. Ideea lui Mischel este că s-ar putea să se descopere corespondențe grafice între trăsăturile convenționale și această explicație mai detaliată, contextualizată, a structurii personalității. Invers, Cervone (1999; Caprara și Cervone, 2000) atrage atenția asupra pericolului integrării celor două concepții, reprezentat, în viziunea lui, de faptul că teoriile trăsăturilor nu reușesc să identifice mecanismele cauzale și nu oferă vreo explicație pentru aspectele consecvente ale indivizilor în toate situațiile.

Tabelul 8.1. *Trei aspecte ale coerenței personalității, în cadrul teoriei sociocognitive***Organizarea între numeroasele procese ale personalității**

Interrelacionarea numeroaselor procese psihologice: de exemplu, tiparele individuale caracteristice de emoție și cogniție

Coerența reacției evidente

Tipare comportamentale care sunt generalizate în spațiu și timp – cu alte cuvinte, consecvența comportamentală și stabilitatea temporală a comportamentului (în unele contexte)

Coerența experienței subiective

Experiența unei persoane legată de faptul că are un sine unitar și că găsește un sens personal în propria viață, exprimată printr-un sens stabil al preferințelor, valorilor și autopercepțiilor

Sursa: Cervone și Shoda (1999)

Trăsăturile și comportamentul social

Sociopsihologii nu dețin monopolul explicațiilor legate de comportamentul social. Teoreticienii trăsăturilor se preocupă de multă vreme de diferențele individuale din punctul de vedere al comportamentului social (Furnham și Heaven, 1999). Trăsăturile care reprezintă stilul caracteristic al unei persoane în interacțiunea cu ceilalți sunt, desigur, o parte esențială a modelelor convenționale ale trăsăturilor, cum ar fi cel al lui Eysenck și modelul cu cinci factori. De exemplu, extraversiunea are o componentă socială importantă: extravertitul este, în mod caracteristic, mai sociabil, gregar și asertiv. Extraversiunea are o validitate considerabilă ca factor predictiv al comportamentului social; atunci când sunt puși în situații sociale care implică persoane necunoscute, în cazul extravertiților există o probabilitate mai mare să inițieze conversații decât în cazul introvertiților (Thorne, 1987; Argyle, Martin și Crossland, 1989). De asemenea, ei fac mai multe glume și pun mai multe întrebări. Am văzut în capitolul 4 că extraversiunea, fericirea și aptitudinile sociale pot fi legate strâns (Argyle și Lu, 1990b). Agreabilitatea este definită deplin prin calități sociale cum ar fi blândețea și caracterul demn de încredere. Trapnell și Wiggins (1990) identifică două trăsături interpersonale specifice, „dominarea” și „încurajarea” (*nurturance*), care corespund extraversiunii și, respectiv, agreabilității. Două trăsături interpersonale ample, similare – „timiditatea în opoziție cu dominarea” și „răutatea în opoziție cu amabilitatea” – au fost descoperite într-o analiză factorială combinată, de confirmare, aplicată la NEO-PI-R, *Bedford-Foulds Personality Deviance Scales* și *Spielberger State-Trait Anger Inventory* (Whiteman *et al.*, 2001). Parțial, conștiințiozitatea pare să reflecte acceptarea valorilor sociale, întrucât se exprimă prin calități cum ar fi simțul datoriei și disciplina. McCrae (1996) citează dovezi că deschiderea se leagă de calități ale interacțiunii interpersonale, cum ar fi înțelegerea punctelor de vedere ale celorlalți și adaptarea la ele, și de exprimarea unor valori egalitariste, nu familiale tradiționale. Există și trăsături „sociale” mai restrânse, cum ar fi culpabilitatea, rușinea și stânjeneala (Klass, 1990), care se leagă de nevrozism.

Fără îndoială, trăsăturile prezic comportamentul social, cu toate că specialiștii din domeniul sociocognitiv pretind că măsurătorile contextualizate și/sau ideografice ale personalității prezic o parte mai mare din variație. Următoarea problemă este modul în care trebuie să fie explicate aceste corelative sociopsihologice ale trăsăturilor. În mod tradițional, teoriile biologice ale trăsăturilor au explicat efectele lor asupra comportamentului

social prin referire la procesele de condiționare. De exemplu, extravertiții nevrotici ar putea fi mai înclinați către comportamentul delictual deoarece sunt mai sensibili la semnalele de recompensă decât la cele de pedeapsă (Gray, 1981). Despre cele trei trăsături ale temperamentului cu care operează Cloninger – evitarea vătămării, dependența de recompensă și căutarea noului – se presupune că derivă din activitate socială relevantă din punct de vedere evolutiv, care se bazează pe circuite neurale și mecanisme de învățare specifice (vezi capitolele 1 și 11). Totuși, dacă mecanismele fundamentale de condiționare ar putea contribui la învățarea socială, este improbabil ca ele să reprezinte singura influență și nici măcar cea mai importantă.

Un program sociopsihologic în psihologia trăsăturilor

Privirea de ansamblu introductivă demonstrează suprapunerea parțială a preocupărilor teoriei trăsăturilor și concepției sociopsihologice despre personalitate, în special în forma ei sociocognitivă. Mai mult, teoria cognitivă sugerează mecanisme care ar putea influența dezvoltarea personalității și exprimarea trăsăturilor de personalitate ca diferențe individuale în comportamentul social. Dacă oamenii codifică în memoria de lungă durată cunoștințele despre contactele sociale, aceste cunoștințe pot fi suficient de stabile în timp pentru a constitui baza trăsăturilor. Poate că o persoană agreabilă este cineva care are credințe stabile că alte persoane sunt, în general, binevoitoare (cogniție) și că e important să aibă relații amicale cu ceilalți (motivație). Persoana respectivă ar putea avea, de asemenea, un repertoriu de aptitudini pentru a fi perceput de ceilalți ca prietenoasă (aptitudini comportamentale).

În restul capitolului vom face câteva demersuri necesare pentru dezvoltarea ideii că trăsăturile sunt asociate cu diferențele individuale din punctul de vedere al cogniției sociale:

1. în primul rând, vom cerceta modul în care procesele sociocognitive pot influența dezvoltarea trăsăturilor de personalitate, mediind influențele ambientale ce sunt considerate importante în cercetarea genetică comportamentală pe care am trecut-o în revistă în capitolul 6. Presupunerea este că dezvoltarea construiește cunoștințe sociale și despre sine stabile. Aceste structuri ale cunoașterii asigură personalității un miez cognitiv, în cadrul interacționist descris în capitolul 2. Trebuie să investigăm modul în care se dobândește cunoaștere socială stabilă prin învățarea socială, nu din procesele mai simple, cum ar fi condiționarea;
2. dacă personalitatea rezidă în structuri stabile ale cunoașterii, atunci modelele sociocognitive ar trebui să ne spună în ce mod influențează trăsăturile comportamentele sociale, în contexte specifice. Trebuie să găsim sursele consecvenței pe termen lung care vor susține stabilitatea trăsăturilor și a diferențelor individuale din comportament. Teoriile sociocognitive descriu structurile stabile ale cunoașterii, cum ar fi „schema sinelui”, care codifică credințele și aptitudinile procedurale relevante pentru o varietate de tipuri importante de situații. Aceste teorii descriu, de asemenea, modul în care interacționează pe termen scurt factorii legați de persoană și de situație, întrucât indiciile externe influențează alegerea elementelor cunoașterii ce sunt „activate”, pentru a influența comportamentul;
3. în continuare, trebuie să arătăm că diferențele individuale din punctul de vedere al cunoașterii sociale stabile ar putea fi conceptualizate, cel puțin parțial, în termeni

nomotetici, nu ideografici, pentru a explica datele despre asocieri între trăsături și comportamentul social. Aici suntem obstructionați de antagonismul tradițional dintre cele două arii de studiu și de ezitarea cercetătorilor de a folosi construcțiile taberei „inamice”. Din fericire, o lucrare recentă despre agreabilitate oferă un model de corelare a trăsăturilor cu construcțiile sociopsihologice, de care vor profita, probabil, ambele concepții. Vom trece în revistă studiile relevante, cu toate că evoluția teoriei este încă incompletă;

4. o altă metodă de tratare nomotetică a cunoașterii sociale este operaționalizarea trăsăturilor care reprezintă direct construcții psihologice sociale, cum ar fi valorile culturale și atitudinile față de ceilalți. Vom prezenta pe scurt câteva exemple de cercetare;
5. în secțiunea finală a acestui capitol, vom trece în revistă perspectivele apropiării modelelor personalității bazate pe trăsături de cele sociopsihologice.

Dezvoltarea personalității: perspective sociopsihologice

Concepția sociopsihologică sugerează că o sursă a înclinațiilor stabile din cadrul personalității o constituie învățarea și socializarea din copilărie. Pare plauzibil ca o copilărie fericită să favorizeze trăsături cum sunt extraversiunea și agreabilitatea, în vreme ce copilul maltratată ar putea fi mai înclinat către nevrozism. Însă, așa cum am arătat în capitolul 3, dezvoltarea personalității este un drum cu două sensuri. Mediul social extern ar putea influența dezvoltarea personalității, dar copilul interacționează și el în mod activ cu mediul și își formează experiența socială. În această secțiune examinăm modul în care interacțiunile persoană-situație care operează pe perioade lungi, de luni sau ani, ar putea modela personalitatea copilului. Ne vom ocupa în primul rând de unele principii generale ale rolului interacțiunii persoană-situație în dezvoltarea personalității, iar apoi de două zone de cercetare importante: stilurile de autoeficiență și de atașare.

Perspective interacționiste ale dezvoltării

O concepție populară este aceea că sinele își are originea în interacțiunile copilului cu cel care îl îngrijește. Pruncul trece treptat de la raporturile coordonate, reciproce cu mama – cum ar fi activitatea obișnuită de hrănire – la dezvoltarea modelelor interne de lucru ale sinelui (Bretherton, 1988). Inițial, interacțiunea este centrată pe nevoile biologice ale pruncului și pe raporturi emoționale simple, ca atunci când își zâmbesc unul celuilalt. Pe măsură ce copilul se maturizează, interacțiunea devine mai dependentă de limbaj și de capacitatea copilului de autoreglare, care este din ce în ce mai mare – de exemplu, prin folosirea manifestărilor emoționale pentru a atrage atenția și preocuparea celui ce îl îngrijește (Denham, 1998). La copiii de vârstă școlară, gândirea autoreflexivă, sensibilitatea la părerile celorlalți și comparația socială devin tot mai importante în dezvoltarea schemei sinelui (Saarni, 1999). Copiii își dezvoltă, de asemenea, autocontrolul, devenind capabili să transpună autocunoașterea în acțiune – de exemplu, prin amânarea unei plăceri în favoarea unui beneficiu pe termen lung (Metcalf și Mischel, 1999). La copiii mai mari, interacțiunea socială cu egalii, cu profesorii și cu alți adulți

joacă, de asemenea, un rol din ce în ce mai mare în modelarea înțelegerii sinelui. Tabelul 8.2 prezintă, în formă simplificată, felul cum se dezvoltă sinele și modul în care autoreglarea din ce în ce mai complexă se manifestă în comportamentul social (Saarni, 1999).

Tabelul 8.2. *Etapele de dezvoltare a eului social*

Vârsta	Autoreglarea	Manifestarea socială
0-12 luni (pruncie)	Folosirea unor strategii comportamentale cum ar fi reacțiile de autolinștire și evitarea privirii; de asemenea, mare dependență față de cel care îl îngrijește	Jocuri sociale și alternarea rolurilor. Utilizarea aspectului social ca instrument (de exemplu, plânsul simulat, pentru a atrage atenția)
12-30 de luni (perioada în care începe să meargă)	Apariția conștiinței de sine și folosirea limbajului	Primele forme de empatie și de comportament voluntar prosocial și antisocial
2,5-5 ani (preșcolar)	Cunoașterea simbolică a sinelui și a celorlalți	Mai buna cunoaștere a celorlalți duce la o mai mare sensibilitate la feedbackul social și o mai mare disponibilitate de a acționa pentru a-i influența pe ceilalți
5-10 ani (școala elementară și gimnaziul)	Crește încrederea în sine și se folosesc strategii de rezolvare a problemelor	Perfecționarea aptitudinilor sociale și sensibilitatea la normele sociale
Peste 10 ani (ultimii ani de școală)	Cresc autocunoașterea și autointuiția, ceea ce duce la o autoreglare din ce mai complexă	Folosirea din ce în ce mai dibace a strategiilor de autoprezentare și controlarea relațiilor și a rolurilor sociale

Sursa: Adaptat și simplificat, după Saarni (1999)

Dezvoltarea sinelui este privită, adesea, dintr-o perspectivă pur sociopsihologică. De exemplu, Saarni (1999, 2000), adept al constructivismului social, consideră că modul în care copilul dă sens evenimentelor este influențat de contactul social. Dezvoltarea individului reflectă un istoric social, adică scufundarea în credințele sociale (adesea transmise pe cale narativă și discursivă), observarea persoanelor importante și sprijinul din partea celor care contează în viața lui. Capacitatea copilului de a atribui sensuri devine din ce în ce mai complexă, odată cu dezvoltarea cognitivă și emoțională, așa cum se arată în tabelul 8.2. De la un capăt la celălalt, procesul este, în esență, de învățare a construirii sensului, pe baza percepției propriului rol social în contexte specifice.

Însă această perspectivă constructivistă neglijează posibilitatea ca factorii temperamentului, discutați în capitolul 3, să influențeze sistematic procesul de învățare socială. În realitate, există dovezi că temperamentul (ca precursor al trăsăturilor de personalitate) influențează atât comportamentul copilului, cât și comportamentul celui ce îl îngrijește, în interacțiunea lor (Bates și McFadyen-Ketchum, 2000). Temperamentul copilului face ca el să reacționeze sau nu la mâniile adulților prin manifestarea unor emoții negative (Davies și Cummings, 1995) și determină gradul lui de supunere la instrucțiunile mamei (Kochanska *et al.*, 2001). Invers, există tendința ca mamele cărora le lipsește emotivitatea pozitivă să aibă copii cu tulburări emoționale (Zahn-Waxler *et al.*, 1984). Aceste

trasee bidirecționale ar putea avea capacitatea de a duce la interacțiuni reciproc disfuncționale, în care copiii „dificili”, înclinați spre suferință, provoacă un comportament parental sub nivelul optim și invers, cu consecințe defavorabile asupra dezvoltării sociale ulterioare. Indiferent de conținutul ideografic al dezvoltării sociale a copilului, se pare că (așa cum am arătat și în capitolul 3) dimensiunile temperamentului influențează stilul în care copilul interacționează cu mediul social. Caseta 8.1 prezintă diferitele procese ce ar putea contribui la dezvoltarea aspectelor emoționale ale personalității. Mai mult, interacțiunea e sprijinită de mecanisme biologice și sociale, în special în pruncie. Interacțiunile emoționale cu cel care îngrijește copilul pot influența dezvoltarea circuitelor nervoase implicate în conștiința și reglarea emoțiilor (Taylor, Bagby și Parker, 1999).

Caseta 8.1: Temperamentul și învățarea socială: dezvoltarea competenței emoționale

Dezvoltarea competenței emoționale pare să depindă de mai multe niveluri ale interacțiunii dintre copil și mediul lui social, care devine din ce în ce mai complexă, pe măsură ce copilul se dezvoltă și își perfecționează aptitudinile cognitive și sociale. Figura de mai jos arată trei niveluri identificate într-o analiză recentă (Zeidner, Matthews, Roberts și McCann, 2003):

1. *dezvoltarea temperamentului* – calitatea interacțiunii pruncului cu cel care îl îngrijește modelează aspectele emoționale ale temperamentului; la pruncii maltratați s-ar putea dezvolta un temperament agresiv sau inhibat, pe lângă curențe în manifestarea și reglarea emoțiilor (Southam-Gerow și Kendall, 2002). Invers, temperamentul copilului influențează comportamentul celui care îl îngrijește. Pruncul înclinat spre suferință ar putea fi excesiv de dependent, plângăcios sau „dificil” în alt fel, ceea ce ar putea provoca la cel care îl îngrijește frustrare sau neglijență;
2. *dezvoltarea aptitudinilor socioemoționale* – pe măsură ce copilul își dezvoltă capacitatea de exprimare verbală, modul în care îl instruiește cel ce îl îngrijește (și alie persoane) îi influențează personalitatea, pe lângă formare. De exemplu, există tendința ca părinții mai empatici și deschiși din punct de vedere emoțional să aibă copii mai empatici și mai expresivi (Gottman, 2001). Și în acest caz, relația este bidirecțională: empatia copilului poate influența măsura în care părintele este cald și expresiv (Zhou *et al.*, 2002);
3. *dezvoltarea conștiinței de sine emoționale* – copiii mai mari dobândesc capacități metacognitive care le permit să reflecteze la propriile emoții. Conversațiile pe care copiii le au cu adulții și cu egali despre emoții îi ajută să-și construiască stiluri de autoreglare emoțională ce ar putea fi corelate cu trăsăturile de personalitate. De exemplu, o preocupare exagerată față de emoțiile negative (metacogniție excesivă) ar putea contribui la nevrozism (Matthews, Schwan *et al.*, 2000), în vreme ce copiii care învață strategii de tratare a propriilor sentimente negative ar putea fi mai rezistenți la stres (Gottman, 2001).

Figura sugerează că temperamentul, influențat de gene, afectează dezvoltarea emoțională ulterioară, între niveluri existând o permanentă interacțiune. De exemplu, nivelurile superioare de reglare a emoțiilor ar putea influența temperamentul și, în cele din urmă, personalitatea adultului. Procesele de învățare socială indicate în figură interacționează și ele cu constituția biologică a copilului, așa cum au arătat mai detaliat Zeidner, Matthews și colaboratorii lor (2003).

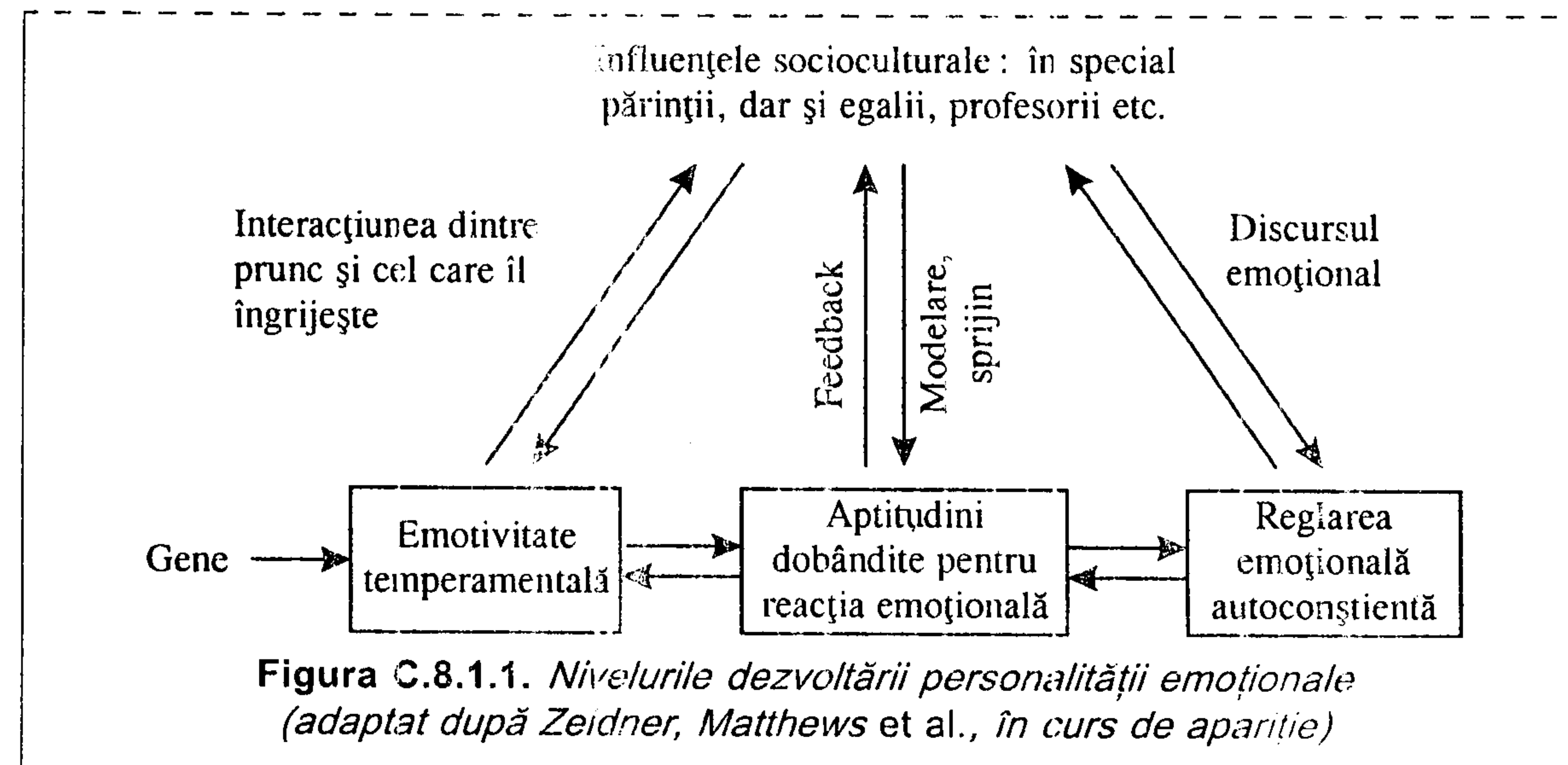

Figura C.8.1.1. Nivelurile dezvoltării personalității emoționale (adaptat după Zeidner, Matthews et al., în curs de apariție)

Este important, de asemenea, să ținem cont de faptul că mediul se schimbă odată cu copilul. Caspi și Bern (1990) identifică trei tipuri de interacțiuni persoană-mediu care favorizează continuitatea personalității pe parcursul copilăriei și al maturității:

1. *interacțiunea reactivă* se referă la diferențele individuale de filtrare și interpretare a stimulilor ambienali, controlate de structuri cognitive de tipul schemei sinelui. La copii se pot dezvolta stiluri caracteristice de autocunoaștere și de cunoaștere a lumii exterioare;
2. *interacțiunea evocativă* se referă la buclele de feedback care leagă comportamentul copiilor de reacțiile celorlalți. De exemplu, dacă un copil agresiv se așteaptă ca persoanele din jur să fie ostile (Schwan și Saklofske, 1995), el poate manifesta în interacțiunea socială suspiciune și agresivitate, favorizând, astfel, ostilitatea așteptată și generând o predicție care se împlinește;
3. *interacțiunea proactivă* se referă la alegerea activă și la construirea mediului înconjurător. Principiul de autoverificare al lui Swann (1997) sugerează că oamenii tind să modeleze interacțiunea în conformitate cu concepțiile despre sine, ceea ce favorizează stabilitatea temporală a concepției despre sine și, în consecință, stabilitatea comportamentului. Oamenii ar putea fi motivați să construiască în jurul lor medii care să le confirme credințele despre sine, chiar dacă acestea sunt negative (Swann, Stein-Seroussi și McNulty, 1992).

Aceste procese interactive ar putea contribui la continuitatea temporală a „celor cinci mari” și a altor trăsături. Așa cum am arătat în capitolul 3, temperamentul și personalitatea sunt, într-o anumită măsură, modificabile în copilărie, devenind din ce în ce mai stabile în perioada adultă (Caspi și Roberts, 2001). Pe lângă efectele organice directe, stabilitatea ar putea reflecta și capacitatea oamenilor de a-și crea propriile „nișe” ambientale care se potrivesc cu personalitatea lor. De exemplu, cei cu punctaje mari la nevrozism ar putea tinde să caute sau să creeze contacte stresante (Bolger și Schilling, 1991; vezi și capitolul 9) care au un feedback de întreținere a unei personalități și mai nevrotice. Extravertiții sunt mai înclinați decât introvertiții să participe la petreceri și la activități socioculturale (Furnham, 1981), care ar putea ajuta la confirmarea semnificației

personale a frecventării altor persoane și la construirea aptitudinilor sociale și a cunoașterii propriilor capacități care contribuie la savurarea activităților socioculturale. Kohn și Schooler (1983) discută un caz de interacțiune proactivă care s-ar putea lega de dimensiunea „deschidere” din „cei cinci mari”. Persoanele flexibile din punct de vedere intelectual și stăpâne pe sine (*self-directed*) tind să aleagă posturi cu o activitate complexă care, la rândul ei, le crește flexibilitatea și siguranța. Oamenii tind, de asemenea, să lege cu cei ce au o personalitate asemănătoare relații de prietenie în care se consolidează trăsăturile comune. În cluburile sportive pot fi tolerate sau chiar încurajate niveluri înalte de extraversiune manifestate prin farse și gălăgie care, în mod normal, i-ar ofensa pe cei din jur. În același mod, comportamentul delictual poate fi întreținut, parțial, prin tendința delincvenților de a aparține unor grupuri de delincvenți egali cu ei (Patterson, 1988).

Dezvoltarea cunoașterii propriilor capacități

Teoria lui Bandura despre învățarea socială a fost aplicată la dezvoltarea personalității în cadrul unui model interacționist numit *determinism reciproc*. Într-o anumită situație, persoana își alege modul de acțiune, însă acțiunea este apoi modificată de feedbackul primit, astfel încât persoana și mediul se modelează reciproc. Lucrările ulterioare ale lui Bandura (de exemplu, 1999) propun noțiunea mai complexă de *cauzalitate reciprocă triadică*, în care se deosebesc trei elemente în interacțiune: comportamentul (*behaviour* – B), factorii personali interni (*internal personal factors* – P) și mediul exterior (*external environment* – E), așa cum se arată în figura 8.1. „Persoana” este împărțită în elementele B și P, pentru a sublinia faptul că credințele și intențiile modelează comportamentul ($P \rightarrow B$) și, reciproc, feedbackul din partea acțiunilor influențează gândirea și afectul ($B \rightarrow P$). În același mod, mediul interacționează atât cu gândurile interioare, cât și cu comportamentele vizibile.

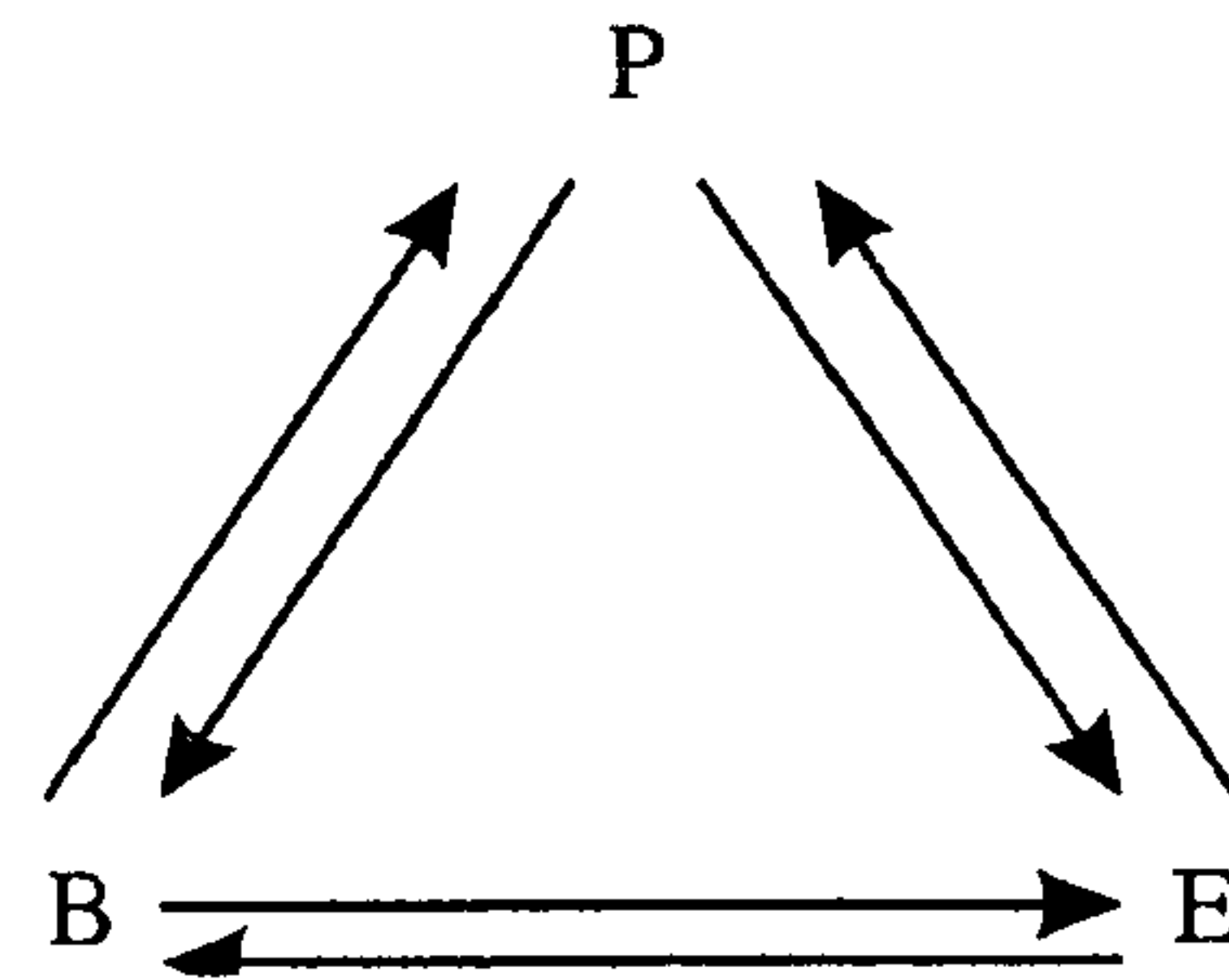

Figura 8.1. Relațiile reciproce triadice între comportament (B), factorii personali interni (P) și mediul exterior (E), în concepția lui Bandura (1999)

Bandura (1997, 1999) leagă sinele de *mijlocire* (*agency*), adică un sistem de autoreglare capabil să funcționeze proactiv, nu doar să reacționeze pasiv la stimuli. În modelul triadic, elementul P este sprijinit de diferite cogniții legate de sine, însă Bandura pune accentul pe rolul cunoașterii percepute a propriilor capacități, adică credințele despre posibilitatea de a desfășura cu succes activități semnificative din punct de vedere personal. Cunoașterea propriilor capacități influențează alegerea activităților, motivația, precum și cognițiile și emoțiile în timpul îndeplinirii sarcinii. Este important să înțelegem că această cunoaștere a propriilor capacități nu este doar un soi de optimism generalizat. Bandura distinge cunoașterea propriilor capacități de așteptările legate de rezultate (vezi figura 8.2). Cunoașterea propriilor capacități se referă la credințele despre capacitatea cuiva de a desfășura o acțiune, care sunt altceva decât credințele despre posibilitatea ca acea acțiune

să ducă la rezultatul dorit. Bandura consideră că această cunoaștere a propriilor capacități este specifică anumitor domenii sau contexte, însă alți cercetători au elaborat instrumente de măsurare generalizate, care evaluează încrederea globală într-o gamă largă de situații (Chen, Gulley și Eden, 2001). Cunoașterea propriilor capacități este diferită de stima de sine, adică o percepție generală a propriei valori, cu toate că măsurătorile celor două construcții sunt intercorelate (Stanley și Murphy, 1997). Ca să facă lucrurile și mai complicate, se pare că măsurătorile pentru stima de sine au, de fapt, două dimensiuni, una legată de autoaprecierea favorabilă și cealaltă legată de autocompetență (Tafarodi și Swann, 2001). Ne putem aștepta ca autocompetența să se suprapună parțial autoeficienței.

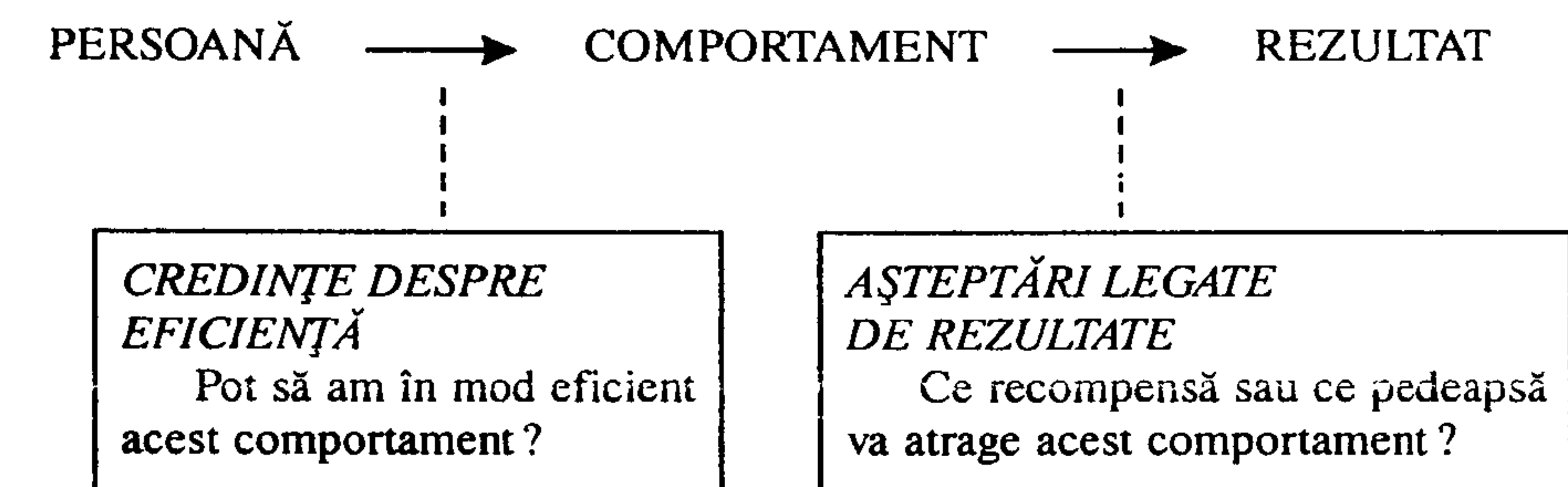

Figura 8.2. Deosebirea dintre așteptările legate de rezultate și percepțiile despre cunoașterea propriilor capacități, propusă de Bandura

Credințele despre cunoașterea propriilor capacități sunt influențate de mai mulți factori, printre care se numără – lucru ce nu ne surprinde – experiențele anterioare de succes și de eșec în activitatea respectivă. Unii dintre acești factori, cum ar fi modelarea, sunt în special sociali. Experiența indirectă dobândită prin observarea unui model ce a reușit datorită unui efort de durată crește probabilitatea ca în contexte similare observatorul să imite acea desfășurare a acțiunii. Studiile clasice ale lui Bandura despre modelarea comportamentelor agresive la copiii mici au arătat cum poate acest proces să contribuie la dezvoltarea personalității. Ceea ce învață copiii nu e doar că violența poate fi profitabilă, ci și că au mari șanse să tragă ei înșiși foloase de pe urma violenței. Altă influență importantă e persuasiunea socială; încurajarea sau descurajarea afirmațiilor făcute de ceilalți, ce pot fi însoțite de sprijin sau de opreliști sociale reale. În sfârșit, stările fizice și de excitație, cum ar fi anxietatea, ar putea semnaliza lipsa eficienței, astfel încât întărirea statutului fizic și emoțional ar putea intensifica credințele despre eficiență.

Există un volum considerabil de dovezi experimentale că măsurătorile cunoașterii propriilor capacități, legate în mod caracteristic de contexte specifice, prezic un comportament mai eficient (pentru o trecere în revistă, vezi Caprara și Cervone, 2000). Aceste măsurători au fost create pentru a evalua cunoașterea propriilor capacități în zone precum interacțiunea cu sexul opus, controlul ingerării alimentelor, rezistența la presiunea egalilor și controlul emoțiilor. O metaanaliză efectuată pe 114 studii, cu un n total de 21 616 (Stajkovic și Luthans, 1998), a arătat o corelare medie de 0,38 între cunoașterea propriilor capacități și performanța legată de muncă, validitate predictivă care o depășește pe cea tipică pentru trăsăturile de personalitate (vezi Barrick și Mount, 1991; capitolul 13). Caprara și Cervone (2000) au trecut în revistă studii care sugerează că această cunoaștere a propriilor capacități este mai strâns legată de comportament decât stima de sine. Contrar acestei viziuni, metaanaliza unor studii despre performanța legată de muncă

(Judge și Bono, 2001) a arătat o medie de corelare de 0,26 pentru stima de sine și de 0,23 pentru cunoașterea propriilor capacități. Însă metaanaliza respectivă s-a concentrat asupra cunoașterii generalizate a propriilor capacități; această cunoaștere legată de context ar putea fi mai predictivă, așa cum sugerează metaanaliza efectuată de Stajkovic și Luthans. Alt critic (Zimmerman, 2000) afirmă că, în contexte educaționale, măsurătorile pentru cunoașterea propriilor capacități academice prezic mai bine performanța decât construcțiile strâns legate de ea, printre care se numără așteptările legate de rezultat, autoimaginea pozitivă (asemănătoare cu stima de sine) și controlul perceput. Zimmerman sugerează că efectele cunoașterii propriilor capacități ar putea fi mediate de variabile motivaționale, cum ar fi alegerea activității și persistența, împreună cu unele tehnici de învățare mai eficiente.

Măsurarea cunoașterii propriilor capacități au o validitate predictivă considerabilă. De asemenea, ea pare să măsoare calitățile temperamentale, așa cum o dovedește fidelitatea de testare-retestare a măsurilor într-o gamă largă de domenii (de exemplu, Steffen *et al.*, 2002). Prin urmare, credințele despre cunoașterea propriilor capacități ar putea fi legate de trăsături mai ample, cum sunt „cei cinci mari”. Au fost elaborate, într-adevăr, mai multe instrumente fiabile de măsurare a cunoașterii generalizate a propriilor capacități (Jerusalem și Schwarzer, 1989; Lee și Bobko, 1994; Chen, Gulley și Eden, 2001): găsiți în tabelul 8.3 mostre de itemi. Se pare că acest tip de cunoaștere se leagă de mai multe trăsături, printre care extraversiunea, stabilitatea emoțională (de exemplu, Young și Bradley, 1998) și conștiinciozitatea (C). Chen, Casper și Cortina (2001) au efectuat o metaanaliză care a găsit o corelare medie de 0,21 între C și diverse măsurători ale cunoașterii propriilor capacități profesionale. Ei au arătat, de asemenea, că această cunoaștere a mediat efectele benefice ale lui C de nivel înalt asupra performanței profesionale (vezi capitolul 13), cel puțin în cazul sarcinilor de complexitate scăzută, în care efortul ar putea fi mai important decât abilitatea. Cunoașterea propriilor capacități s-ar putea lega și de toleranța la stres (vezi și capitolul 9). Deary și colaboratorii săi (1996) au descoperit că medicii de rang superior cu punctaje mici la N și mari la C raportau un grad semnificativ mai mare de împlinire personală și de încredere personală în munca lor. Efectele lui C au fost mediate printr-un stil de soluționare a problemelor concentrat asupra sarcinii, alt concept de tip trăsătură legat de cunoașterea propriilor capacități (Holahan, Moos și Schaefer, 1996). Persoanele cu nivel înalt al lui N prezintă o gamă de autopercepții negative, în așa măsură încât ar putea fi greu să facem deosebirea între N și un nivel scăzut al cunoașterii propriilor capacități și al stimei de sine (Judge *et al.*, 2002).

Tabelul 8.3. Mostre de itemi pentru cunoașterea generalizată a propriilor capacități

1. Pot întotdeauna să rezolv problemele grele dacă mă străduiesc destul de mult.
2. Dacă mi se opune cineva, pot găsi căile și mijloacele de a obține ceea ce vreau.
3. Sunt sigur că îmi pot îndeplini obiectivele.
4. Am încredere că pot face față în mod eficient evenimentelor neprevăzute.

Sursa: Jerusalem și Schwarzer (1989)

Datele trecute în revistă mai sus sugerează că o cunoaștere generalizată a propriilor capacități ar putea fi o trăsătură restrânsă sau de nivel mediu care constituie o componentă sociopsihologică a mai multor trăsături de rang superior. Însă teoreticienii de tip sociocognitiv au, de obicei, un punct de vedere diferit. Bandura (1999) și Cervone (2000) argumentează că credințele despre cunoașterea propriilor capacități sunt, în mare

măsură, specifice contextului, astfel încât nu are sens cumularea lor din toate situațiile. Totuși, nu este limpede tăria corelațiilor din toate contextele în percepțiile despre eficiență. Cervone (2000) semnalează diferențe individuale idiosincrazice legate de cunoașterea propriilor capacități în diferite situații, dar aceste rezultate nu exclud acțiunea predispozițiilor generale. Chiar dacă elementele caracteristice personale și situaționale se află în mod normal în interacțiune dinamică (determinism reciproc), conceptul de *trăsătură* rămâne valid dacă sunt îndeplinite două condiții. Prima este că autocognițiile ar trebui să fie suficient corelate în toate situațiile pentru a oferi un anumit grad de constanță intersituațională. A doua este că credințele despre eficiență ar trebui să se modifice suficient de lent ca reacție la feedbackul ambiental pentru a demonstra o stabilitate de tipul trăsăturilor.

Modelul lui Bandura sugerează el însuși mai multe surse posibile ale corelării intersituaționale. În primul rând, mediile cu care intră în contact copilul ar putea fi corelate; părinții ar putea avea abilitatea de a găsi medii în care copilul să aibă succes. În al doilea rând, datele despre modelare sugerează că învățătura se generalizează în situații diferite, deși amploarea generalizării nu e bine cuantificată. În al treilea rând, persuasiunea verbală ar putea fi exprimată global, ca atunci când copilului i se spune că nu e bun de nimic. Mai mult, e foarte probabil ca eficiența specifică unui anumit domeniu și cea generalizată să fie legate în mod dinamic. E foarte probabil ca succesul în multe domenii să ducă la o încredere generalizată ce, la rândul ei, va întări, probabil, percepțiile despre cunoașterea propriilor capacități atunci când trebuie să fie înfruntate noi obstacole. De asemenea, nimic din teoria trăsăturilor nu neagă importanța înclinațiilor legate de context; cercetările despre anxietate includ fără probleme atât anxietatea ca trăsătură generală, cât și anxiozitatea legată de contexte specifice, cum ar fi anxietatea de testare. În același fel, cunoașterea propriilor capacități temperamentale ar putea fi conceptualizată atât în forma generalizată, cât și în termenii contextuali, cum ar fi cunoașterea propriilor capacități academice și sociale (Young și Bradley, 1998). Așa cum afirmă Cervone (2000), o parte din variația credințelor despre cunoașterea propriilor capacități la nivelul individului s-ar putea să fie idiosincrazice și pot fi studiate cel mai bine în mod ideografic. În același timp, pot exista predispoziții generale pe ansamblul contextelor ample și în interiorul fiecăruia, ce pot să fie conceptualizate ca trăsături și legate de dimensiunile existente ale trăsăturilor.

Diferențe individuale din punctul de vedere al atașării

O altă perspectivă sociopsihologică asupra continuității personalității din copilărie până la vârsta adultă o oferă teoria atașamentului, formulată de Bowlby (1984). Bowlby consideră că legătura dintre copil și cel care îl îngrijește este un fel de prototip al relațiilor ulterioare, ca adult. Procesul atașării se desfășoară pe reperele trebuințelor cu baze biologice ale copilului și ale părintelui, formând reprezentările mentale ale interacțiunilor parentale. După primii ani, atașamentul se bazează din ce în ce mai mult pe organizarea comportamentală a copilului și devine tot mai stabil și mai greu de modificat. O interpretare a atașamentului este că afectează schemele legate de sine: copilul poate crede că nu e dorit de ceilalți (Main, Kaplan și Cassidy, 1985). Prin urmare, copilul slab atașat ar putea avea probleme în relațiile intime de la maturitate.

În contextul actual, aspectul interesant al teoriei atașamentului e că susține măsurarea unor diferențe individuale foarte fidele și stabile. Ainsworth și colaboratorii săi (1978) au

elaborat paradigma „situațiilor ciudate” (vezi tabelul 8.4) ce clasifică stilul de atașare al copilului pe baza comportamentului său în situații implicând contactul cu străinii și scurte despărțiri de mamă, urmate de regăsire. Pe această bază, circa 70% dintre copii sunt clasificați în categoria „atașament sigur”, 20% în categoria „anxios – cu evitare” și 10% în categoria „anxios – cu împotrivire”. Diverse studii ilustrează legătura dintre comportamentul de educare a copiilor și atașament; mai ales sensibilitatea maternă pare să producă atașament sigur (De Wolff și Van Ijzendoorn, 1997). Totuși, corelația dintre stilul de educare a copiilor și atașament ar mai putea reflecta și genotipurile corelate ale mamei și copilului, în opoziție cu o legătură cauzală directă, și ar putea exista mai multe căi pe care comportamentul matern influențează copilul (Raval *et al.*, 2001).

Tabelul 8.4. Folosirea paradigmei „situațiilor ciudate” pentru clasificarea stilului de atașare la copiii mici

Stilul de atașare	Tiparul comportamental
Sigur	Dorește să exploreze medii nefamiliare, dar caută să fie aproape de mamă când ea revine, după ce a lipsit. În general cooperant și calm.
Anxios – cu eschivare	Manifestă în mică măsură suferință în timpul despărțirii, dar rămâne distant față de mamă când ea revine.
Anxios – cu împotrivire	Reacționează la despărțire prin stres, anxietate și furie. După despărțirea de mamă, reacționează la regăsire prin căutarea apropierei ei, dar nu prin contact fizic.

Sursa: Ainsworth *et al.* (1978)

La adulți, stilul de atașare este evaluat nu prin codificarea comportamentelor observate, ci prin estimările retrospective pe care le face subiectul propriilor percepții despre atașamentul din copilărie, evaluate pe baza convorbirilor cu norme fixate sau a chestionarelor. Van Ijzendoorn (1995) a trecut în revistă cercetări despre protocolul *Adult Attachment Interview*, care permite clasificarea reprezentărilor mentale ale adulților în categoriile „atașament sigur” („autonom”), „anxios – cu evitare” („care îndepărtează din minte”) și „anxios – cu împotrivire” („preocupat”). Datele din interviuri arată o stabilitate în timp de tipul trăsăturilor, cu toate că punctajele prezintă un anumit grad de sensibilitate la evenimentele trăite. Ele arată, de asemenea, soliditatea criteriilor predictive, cum ar fi calitatea relațiilor părinților cu copiii, reacția părinților la semnalele de atașament ale pruncilor (Van Ijzendoorn, 1995), credințele despre iubire și atitudinile față de relațiile intime (Shaver și Hazan, 1994). Într-un studiu ingenios (Fraley și Shaver, 1998), au fost observate în mod discret cupluri în aeroport. Punctajele la chestionarul de atașament pe care îl completaseră anterior preziceau unele aspecte ale comportamentului lor la despărțire, cum ar fi suferința (la femei).

Cele mai multe dintre studii au arătat o stabilitate destul de mare a clasificării atașamentului (coeficienți de concordanță de 70-90%) la adulți pe perioade de unu până la 12 ani (Zimmerman și Becker-Stoll, 2002). Și totuși, studiile despre stabilitatea atașamentului din pruncie până la maturitate obțin rezultate contradictorii, ceea ce face autorii să se întrebe dacă există vreo stabilitate individuală, în opoziție cu stabilitatea factorilor ambientali (Lewis, 2001; vezi și capitolul 3). Zimmerman și Becker-Stoll (2002)

subliniază faptul că, atunci când nu se constată stabilitatea, ar putea fi vorba despre factori metodologici legați de diferențele dintre observarea comportamentului și metodele de intervievare introspectivă. Mai intervine și un grad considerabil de nesiguranță, din punct de vedere psihometric, în privința statutului măsurătorilor atașamentului la adulți, din cauza lipsei acordului între diferitele măsurători, a fiabilității scăzute a unor instrumente și a faptului că nu este prea bine argumentată tratarea atașamentului ca variabilă categorială, și nu dimensională (Baekstroem și Holmes, 2001; Stein *et al.*, 2002). O ultimă problemă este faptul că, în relații diferite, oamenii par să prezinte tipuri diferite de atașament, punând sub semnul întrebării constanța comportamentului de atașare (Ross și Spinner, 2001).

Mai multe studii au corelat măsuri ale stilului de atașament la adult cu scalele de personalitate, printre care scale pentru FFM (Carver, 1997; Mickelson, Kessler și Shaver, 1997; Baekstroem și Holmes, 2001). Atașamentul sigur pare să se lege cel mai fidel de extraversiune, existând și unele dovezi de asocieri între nivelul scăzut al nevrozismului, nivelul înalt al stimei de sine și deschidere, în funcție de instrumentele de măsură folosite. Ambele tipuri de atașament nesigur („cu evitare” și „cu împotrivire – preocupat”) sunt legate destul de strâns de nevrozism, de trăsăturile înrudite cu el și, de asemenea, în majoritatea studiilor, de introversiune. Carver (1997) a descoperit că agreabilitatea se leagă în mod pozitiv de atașamentul sigur și în mod negativ de atașamentul „cu evitare”. Acestea sunt rezultate ispititoare, dar neconcludente, deoarece studiile transversale nu au tratat atașamentul și personalitatea prin prisma dezvoltării. Ar fi posibil ca experiența timpurie a atașamentului să influențeze temperamentul și personalitatea? Poate că (în conformitate cu teoriile psihodinamice) faptul că pruncul nu reușește să creeze legături cu mama duce la relații disfuncționale în etape ulterioare ale vieții. Sau ar putea temperamentul să influențeze modul în care copilul reacționează la cel ce îl îngrijește, astfel încât temperamentul să fie o influență cauzală atât asupra atașamentului, cât și asupra personalității adultului? Răspunsurile la aceste întrebări ar elucida rolul relației de început dintre copil și părinte în dezvoltarea ulterioară a personalității.

Elemente constante în cunoștințele și cogniția de tip social

Până acum am examinat procesele de socializare pe termen lung. Ceea ce reiese este că experiențele din copilărie, cum ar fi crearea legăturii cu părinții și învingerea obstacolelor din viața de zi cu zi, construiesc credințe, atitudini și așteptări stabile, care ar putea constitui temelia personalității adultului. Procesul de socializare trebuie să fie privit dinamic, căci personalitatea (sau temperamentul) influențează, la rândul său, ceea ce învață copilul din contactele sociale. În această secțiune vom cerceta mai minuțios sursele constanței comportamentului social la adult. Teoria sociocognitivă ne vorbește despre structurile sau „schemele” cunoașterii construite de socializarea pe termen lung, care reprezintă cunoașterea socială și tendințele comportamentale ale unui individ. Ea descrie, de asemenea, modul în care influența schemelor asupra comportamentului este moderată de indiciile situaționale, în concordanță cu modelele de personalitate interacționiste prezentate în capitolul 2. În secțiunea de față vom analiza explicația pe care teoriile despre cunoașterea socială o dau constanței și inconstanței comportamentului, continuând cu o prezentare a interacțiunii persoană-situație.

Schema sinelui

Ne oprim mai întâi la ceea ce are de spus teoria psihologică sociocognitivă despre sursele posibile ale constanței comportamentului. Conceptul de maximă importanță pare să fie cel de *schemă*. Ideea derivă, inițial, din studiile lui Bartlett (1932) despre memoria legată de povestiri scurte. El a arătat că subiecții tindeau să apeleze la credințele lor generale despre povești, la „schemă”, pentru a reconstitui detaliile, adesea incorect. Mai general, o schemă este descrisă în mod caracteristic ca un set structurat de informații abstracte sau generice (Neisser, 1967). Aceste informații pot ține de orice obiect sau categorie, însă adepții psihologiei sociale se ocupă, de obicei, de schemele despre sine, despre ceilalți, despre rolurile sociale etc. Schemele sunt stocate în memoria de lungă durată și sunt greu de modificat, asigurând, astfel, o sursă de constanță. Ele sunt active, prin faptul că dirijează procesele de tipul rememorării, atenției și acțiunii.

Cea mai cunoscută aplicație a teoriei schemelor în sociopsihologie este la concepția despre sine a individului. După părerea lui Markus (1977), oamenii își creează o schemă a sinelui, un model interior funcțional al sinelui. Schema modelează atât procesele interpersonale, cum ar fi evaluarea celorlalți și interacțiunile, cât și procesele intrapersonale ale autocunoașterii și motivației. Markus (1977) a adus dovezi experimentale în sprijinul acestei ipoteze, arătând că prelucrarea informațiilor referitoare la sine pare să fie deosebit de eficientă. Conceptul are aspectele lui problematice. De exemplu, nu este limpede dacă credințele despre sine sunt cu adevărat depozitate într-o structură de tip schemă (Segal, 1988). După părerea lui Wells și Matthews (1994), „cunoștințele procedurale”, care nu sunt accesibile în mod direct conștiinței, sunt mai importante în procesarea legată de sine decât afirmațiile verbale despre sine sau „cunoștințele declarative”. De asemenea, este greu de demonstrat că prelucrarea informațiilor care se referă la sine este avantajată, cu toate că numeroși cercetători sunt în favoarea acestei idei. Se pare că credințele despre trăsături nu sunt doar o reconstrucție *post hoc* din amintirile despre comportamentul persoanei respective; credințele abstracte despre propriile trăsături sunt reprezentate independent de amintirile autobiografice (Klein și Loftus, 1993).

Adesea, schema sinelui e considerată fundamental „interpersonală” (Markus și Cross, 1990) și asta din mai multe motive. În primul rând, conștiința de sine și credințele despre sine sunt un produs al interacțiunii sociale. Alte persoane sunt cea mai importantă sursă de informații despre sine. Pe baza feedbackului direct și a semnalelor indirecte, oamenii își formează credințe despre felul în care sunt văzuți de ceilalți, numite „aprecieri reflexive” (Sullivan, 1940). Aceste aprecieri nu sunt neapărat acceptate ca exacte, însă au o influență foarte puternică asupra caracteristicilor definite în termeni sociali, cum ar fi atractivitatea (Felson, 1985). Oamenii tind să-și formeze păreri despre modul în care sunt priviți de ceilalți în general (De Paulo *et al.*, 1987), iar acestea, la rândul lor, ar putea influența comportamentul, printr-un fel de prezicere ce se împlinește. Autocunoașterea este, adesea, combinată cu credințele despre relațiile interpersonale într-o „schemă relațională” (Baldwin, 2001). Procesele de atașare din copilărie ar putea influența dezvoltarea schemelor relaționale care codifică percepția persoanei respective despre relațiile apropiate (Baldwin, 2001). Downey și Feldman (1996) au identificat o construcție de tipul trăsăturilor, „sensibilitatea la respingere” (*rejection sensitivity*), legată de așteptările privind respingerea în relațiile interpersonale apropiate. Studiile lui Downey

și Feldman au arătat că persoanele sensibile la respingere sunt, într-adevăr, înclinate către sentimentele de respingere atunci când sunt expuse la un comportament interpersonal echivoc, iar la aceste persoane există cel mai mare risc de a rupe relațiile cu partenerul.

În al doilea rând, celelalte persoane reprezintă vehiculul principal prin care sunt interiorizate valorile sociale și culturale, individul identificându-se cu credințele comune ale celor din jur. În al treilea rând, la modelarea sinelui participă și comparația explicită a cuiva cu ceilalți (Festinger, 1954). Comparațiile cu ceilalți îi oferă unei persoane informații despre valoarea ei socială și indică modul în care se poate perfecționa (Wood, 1989). Comparațiile cu o persoană care are realizări diferite ar putea reprezenta fie o sursă de amenințare, fie o sursă de intensificare a sinelui (*self-enhancement*). Într-adevăr, există multiple motivații pentru comparația socială. Oamenii caută cu râvnă informații care să crească nivelul stimei de sine (Baumeister, 1998), descrise ca *intensificare a sinelui*. Ei caută, de asemenea, informații care să întrețină o concepție despre sine constantă, chiar dacă informația referitoare la sine este negativă, un motiv pentru *autoverificare* (Swann, 1997). Este foarte probabil ca acest motiv să contribuie la stabilitatea personalității. Prin urmare, există o tensiune motivațională între căutarea „adevărului neplăcut sau a lucrurilor care se potrivesc cu ceea ce ne închipuim” (Pervin, 2002, p. 169).

Evident, conceptul de *schemă a sinelui* se pretează și la cercetarea normativă și la cea ideografică. O mare parte dintre lucrările din această zonă se bazează pe ipoteza că elementele schemei sinelui depind, în mare măsură, de context; o persoană ar putea avea un nivel înalt al stimei de sine într-un anumit context și un nivel scăzut în alt context (Caprara și Cervone, 2000). Markus și Cross (1990) aduc în discuție ideea mai multor forme posibile ale sinelui: reprezentări diferite ale celui ce am vrea să fim și forme viitoare, nedorite, ale celui care ne temem că vom deveni. Perspectivile de acest gen au fost explorate prin intermediul cercetării ideografice, cu toate că nu se știe prea bine dacă această proliferare a sistemelor sinelui poate fi supusă măsurării sau investigării științifice riguroase. Așa cum observă Bandura (1999), putem spune despre un sportiv că are un sine „jucător de tenis” și un sine „jucător de golf”, fiecare dintre ele putând fi divizat mai departe. În loc să fragmentăm la nesfârșit sinele, este preferabil să concepem un sine unic care poate comanda diferitelor mecanisme de autoreglare.

Și totuși, schemele sinelui ar putea include credințe referitoare la sine mai globale, care influențează comportamentul în multe situații. De exemplu, o lucrare despre depresia clinică (Clark și Beck, 1999) sugerează că persoanele deprimare sunt caracterizate de includerea în schemă a unor credințe despre sine negative. Ele cred că nu sunt bune de nimic, că sunt incapabile și că perspectivele lor sunt sumbre. O scală care reprezintă negativitatea din schema sinelui ar putea, astfel, să se lege de o trăsătură depresivă, de la un grad scăzut de deprimare la persoanele sănătoase până la tulburările clinice. De fapt, nevrozismul pare să se lege de aspectul negativ al credințelor despre sine în mai multe contexte diferite (Wells și Matthews, 1994; Matthews, Schwan *et al.*, 2000), cu toate că la persoanele cu un nivel înalt al lui N variază foarte mult conținutul acestor credințe. Ne vom ocupa mai departe de unele trăsături despre care se spune că se leagă direct de sine. Casetă 8.2 arată cum se aplică unele dintre conceptele discutate de noi la trăsătura de personalitate „timiditate”, care se corelează cu nevrozismul și cu introversiunea, dar se deosebește de ele (Briggs, 1988). Temperamentul inhibat, discutat în capitolul 6, ar putea oferi o bază de dezvoltare.

Caseta 8.2: Bazele sociopsihologice ale timidității

Timiditatea se referă la anxietatea legată de domeniul social și poate fi examinată atât din perspectiva temperamentală, cât și din cea situațională. Studiile de validare au arătat că timiditatea ca trăsătură influențează diverse comportamente sociale, printre care frecvența și durata intervențiilor verbale, contactul vizual și deficiențele din aptitudinile sociale, cum ar fi decodarea dificilă a sensurilor interacțiunii sociale (pentru o trecere în revistă, vezi Bruch, 2001). Crozier și Alden (2001) consideră că „pare să existe prea mult din sine în timiditate”, adică persoana respectivă este excesiv de preocupată de impresia pe care o face asupra celorlalți, așa cum arată, de exemplu, corelațiile cu trăsătura „conștiința de sine publică”, prezentată mai jos. Studiile empirice au sugerat diverse construcții sociopsihologice mai specifice care se leagă de timiditate (vezi Bruch, 2001; Leary, 2001).

Autopercepțiile și schema sinelui. Persoanele timide tind să se evalueze negativ, atât în general (de exemplu, nivel scăzut al stimei de sine, nivel scăzut al atractivității fizice), cât și în legătură cu competența socială. Timizii se văd pe ei înșiși ca lipsiți de cunoaștere a propriilor capacități în domeniul interpersonal și lipsiți de aptitudini sociale – de exemplu, incapabili să facă o impresie favorabilă. Deși datele din studii sugerează că în cazul timidității există unele deficiențe legate de aptitudini, este foarte probabil ca timiditatea să ducă la exagerarea acestor probleme.

Schemele relaționale. Timizii și-ar putea reprezenta așteptările legate de interacțiunile sociale în termenii unor rezultate negative – de exemplu, să fie criticați, ignorați sau jigniți. Aceste scheme relaționale vor deforma evaluarea interacțiunii sociale (de exemplu, interpretarea tăcerii drept respingere), vor oferi un „scenariu” al comportamentului persoanei respective (de exemplu, este pregătită să încheie conversația) și vor deforma autoevaluarea (de exemplu, ca incapabilă să se descurce în societate).

Motivațiile autoprotectoare. În contactele sociale, persoanele timide tind să fie motivate de obiective de autoprotejare, cum ar fi evitarea dezaprobării, nu de căutarea interacțiunilor satisfăcătoare. Comportamentele modeste pot fi o consecință a acestor motivații. Timizii ar putea evita autodezvăluirea și intimitatea, din cauza riscului de a fi criticați și respinși.

Luată împreună, aceste atribute sociocognitive intercorelate ale personalității timide ajută la explicarea manifestărilor ei comportamentale. De asemenea, în cazurile patologice sau clinice de tulburare anxioasă socială, ele oferă o bază a terapiilor cognitiv-comportamentale care urmăresc construirea cunoașterii propriilor capacități sociale și combat cognițiile disfuncționale legate de sine (Wells, 1997).

Alte surse de constanță

Formele imaginare viitoare ale sinelui. Schema sinelui este cea mai cunoscută construcție sociopsihologică aptă să genereze constanță temporală și intersituațională, dar nu e singura. Cantor și Zirkel (1990) au atras atenția asupra importanței combinării construcțiilor cognitive și motivaționale. Ei arată că aceste construcții, de tipul formelor imaginare viitoare ale sinelui, indică importanța conștiinței temporale și a strădaniei de atingere a obiectivelor pe perioade mari. Obiectivele abstracte, cum ar fi împlinirea personală sau realizările de nivel înalt, trebuie să fie atinse prin angajarea creativă în sarcini sau proiecte speciale. Pentru a îndeplini aceste sarcini individul trebuie să dobândească cunoștințe relevante și obișnuințe de procesare, astfel încât cogniția și motivația sunt legate indisolubil

în cadrul unor structuri oarecum asemănătoare cu schemele. Prin urmare, personalitatea ajunge la continuitate pe baza proiectelor pe termen lung (Emmons, 1996), ca în cazul unui pictor care își dedică artei întreaga viață. Totuși, unele proiecte ar putea fi mai puțin durabile; Cantor și Kihlstrom (1987) vorbesc despre sarcini legate de o anumită perioadă din viață sau un interval de tranziție. De exemplu, obținerea unei diplome este un obiectiv legat mai ales (dar nu exclusiv) de tineri.

Scenariul interpersonal. O altă construcție relevantă e numită de Cantor și Zirkel (1990) „scenariul interpersonal”, ce este un „model mental” al modului în care ar trebui să se producă un contact social. Așa cum avem așteptări legate de succesiunea evenimentelor într-un restaurant sau într-un magazin, am putea avea scenarii pentru contactele generice, cum ar fi un rendez-vous sau un interviu pentru ocuparea unui post, ori pentru interacțiunile cu anumite persoane. Persoanele care se cunosc bine ar putea avea scenarii comune, care dau tiparul interacțiunii lor. Ca și în cazul schemelor, pare posibil să ne concentrăm atât asupra aspectului nomotetic, cât și a celui ideografic al scenariilor interpersonale. În primul caz, am putea reuși să ierarhizăm scenariile indivizilor în funcție de diferite calități, cum ar fi amabilitatea, conformarea socială, expresivitatea verbală etc. De exemplu, la o persoană foarte agresivă, confruntarea ar putea fi „scrisă” în scenariu pentru o gamă largă de interacțiuni sociale.

Surse de inconstanță

Până acum ne-am concentrat asupra surselor de continuitate a proceselor sociale și a structurilor cunoașterii, care ar putea produce o „trăsătură” observabilă. Însă sociopsihologia furnizează, de asemenea, motive pentru care personalitatea ar putea varia pe perioade scurte și intercontextual. O sursă majoră de inconstanță este procesul de negociere atentă a personalității care se produce în timpul interacțiunii sociale. În viziunea lui Hampson (1988), caracteristicile aduse de o persoană într-un contact social, cum ar fi credințele despre sine, proiectele personale și scenariile interpersonale, reprezintă doar punctul de pornire al personalității dependente de context care apare în interacțiunea socială. Schlenker și Weigold (1989) sugerează că, în timpul interacțiunii, oamenii încearcă să-și dezvolte „autoidentificări”, imagini ale identității în contextele respective. Individul încearcă să ajungă la un compromis între împlinirea scopurilor în acel context, acceptarea sa de către ceilalți și respectarea normelor sociale și culturale. Prin urmare, nu există nimic fixat în privința personalității, întrucât toate aspectele ei sunt renegociabile. Aparenta constanță a comportamentului ar putea la fel de bine să fie atribuită constanței cadrelor sociale cu care vine în contact personalitatea, ca și oricărei caracteristici interne. Personalitatea este întotdeauna provizorie, într-o anumită măsură, și depinde de aprobarea celorlalți.

Snyder (1984, 1992) a trecut în revistă mai multe studii care arată că personalitatea este sensibilă la feedbackul social, individul tinzând să se comporte astfel încât să provoace reacții compatibile cu credințele lui. De exemplu, în conversațiile telefonice, un bărbat provoacă un comportament mai prietenos și mai sociabil la o femeie pe care o consideră atractivă decât la o femeie pe care o consideră neatractivă. Fără îndoială, credințele bărbatului îi influențează comunicarea verbală, care, la rândul ei, influențează

comportamentul femeii. Ipotezele despre personalitatea altcuiva influențează și ele interacțiunea socială. Snyder (1992) sugerează că aceste efecte de „confirmare comportamentală” servesc unor motivații de tipul cunoașterii celuilalt și înțelegerii cu el. Studii experimentale arată că, atunci când intervin alte motivații, cum ar fi exprimarea unor atribute personale sau apărarea unei identități amenințate, confirmarea comportamentală este inhibată și poate chiar să fie înlocuită cu infirmarea comportamentală. De exemplu, dacă cineva crede că altă persoană îl consideră antipatic, ar putea să se străduiască anume ca să se arate agreabil.

Punctul slab al poziției lui Schlenker și Weigold (1989) este că, în realitate, ar putea exista diferențe individuale constante în autoidentificările la care ajung oamenii pe bază intersituțională. De exemplu, Coyne (1985) a identificat un ciclu caracteristic de interacțiune între persoanele deprimare și cele care nu sunt deprimare. Cei care suferă de depresie nu reușesc să le ofere celorlalți semnalele pozitive verbale și nonverbale ce mențin, în mod normal, conversațiile, cum ar fi manifestarea interesului față de punctul de vedere al interlocutorului. Astfel, interlocutorul, care nu este deprimat, simte că interacțiunea devine din ce în ce mai nesatisfăcătoare și emite, de asemenea, semnale tot mai marcat negative; conversația cu o persoană deprimată poate fi penibilă, plicticoasă sau frustrantă. Cu alte cuvinte, cei doi participanți negociază împreună o personalitate „depresivă” comună prin intermediul interacțiunii lor reciproc nesatisfăcătoare. Acest exemplu semnaleză importanța luării în calcul atât a surselor de constanță, cât și a celor de inconstanță. Stilul de interacțiune al persoanei deprimare, care derivă din credințe despre sine stabile negative, duce la conversații caracterizate prin constanță. Pentru persoana care nu e deprimată, al cărei stil de conversație este dirijat, în principal, de persoana depresivă, interacțiunea e de tipul dominat de factorii situaționali. Prin urmare, este inutil să spunem că în comportamentul social sunt mai importanți factorii legați de persoană sau cei situaționali; suntem obligați să adoptăm o anumită formă de interacționism. Mai mult, trăsăturile s-ar putea lega de stilurile caracteristice (deși sensibile la context) de autoidentificare sau de alte motivații sociale. Snyder (1992) lansează ipoteza că „nevrozismul” se suprapune parțial apărării identității amenințate, „extraversiunea” și „agreabilitatea” – reglării interacțiunii, „deschiderea” – dobândirii de cunoștințe, iar „conștiinciozitatea” – exprimării atributelor personale.

Perspectiva interacționistă: rolul indiciilor sociale

Până aici am văzut că o cunoaștere socială stabilă creează baza posibilă a stabilității trăsăturilor. În plus, rolul cunoașterii sociale în controlarea comportamentului e influențat de factorii situaționali. De exemplu, conform cercetării efectuate de Snyder (1992), se pare că un bărbat ce vorbește cu o femeie ar putea recurge la elemente diferite ale cunoașterii în funcție de perceperea situației ca ocazie de apropiere sau ca întâlnire de lucru. În concordanță cu aceasta, personalitatea bărbatului ar apărea fie înclinată spre galanterie, fie serioasă, în funcție de indiciile situaționale. Această perspectivă sociocognitivă e foarte compatibilă cu poziția interacționistă descrisă în capitolul 2. Comportamentul galant depinde atât de faptul că persoana respectivă are o schemă stabilă sau cunoștințe despre modul cum să se comporte cu galanterie, cât și de indiciile situaționale ce permit ca aceste cunoștințe să influențeze comportamentul. În continuare,

vom analiza mai profund modul în care interacțiunile persoană-situație ar putea fi conceptualizate de adepții teoriei sociocognitive.

Higgins (1989, 1996) a propus o teorie a personalității și a autocunoașterii care abordează interacțiunea persoană-situație din perspectivă sociopsihologică. Autocunoașterea e păstrată ca informație în memoria de lungă durată și oferă, astfel, o sursă potențială de constanță. Totuși, cunoașterea poate fi potențial *disponibilă*, dar nu și *accesibilă*. La un anumit nivel, oamenii se deosebesc din punctul de vedere al disponibilității autocunoașterii – cu alte cuvinte, al credințelor despre sine și al aptitudinilor dobândite ce sunt capabile să dirijeze cogniția și acțiunea din domeniul social. Însă, într-o anumită situație, sunt accesibile conștiinței doar anumite credințe despre sine, pe când unele elemente ale cunoașterii sociale nu pot fi extrase. De exemplu, celor mai mulți dintre noi ni s-a întâmplat să ne pierdem cu firea într-o situație dificilă și nu am reușit să ne exprimăm la fel de bine ca în alte împrejurări. În concepția lui Higgins (1989), cunoștințele variază din punctul de vedere al măsurii în care sunt „activate” sau excitate; pentru a influența cogniția conștientă, cunoștințele trebuie să ajungă la un anumit nivel de activare. Există tendința ca influențele situaționale să activeze cunoștințele congruente. Așa cum am arătat în capitolul 5, din mai multe studii rezultă că, atunci când subiecții sunt expuși informațiilor legate de personalitate, această manipulare îndocrinantă ar putea duce la o părtinire inconștientă a judecății lor despre personalitatea celorlalți.

Un tip important de cunoaștere o reprezintă standardele sociale: credințe interiorizate despre normele sociale și standardele personale. De exemplu, oamenii au „ghiduri ale sinelui ideal”, ce reprezintă nădejile și aspirațiile lor, și „ghiduri ale sinelui responsabil”, ce se referă la concepțiile despre propriile îndatoriri sociale și responsabilități morale. Ei interiorizează și credințe despre felul în care ceilalți le privesc aspirațiile și responsabilitățile. La fel ca Rogers (1951; vezi capitolul 5), și Higgins (1989, 1996) consideră că discrepanțele dintre sinele real perceput și ghidul sinelui ideal sau al celui responsabil sunt asociate cu tulburările emoționale: suferință atunci când persoana nu reușește să trăiască la nivelul idealurilor sale și anxietate atunci când sunt încălcate responsabilitățile. Însă, așa cum se întâmplă și în cazul celorlalte elemente ale autocunoașterii, ghidul sinelui trebuie să fie activat pentru a influența comportamentul, astfel încât efectul lui diferă de la situație la situație. Aceste procese pot genera o gamă largă de tipuri ale interacțiunii persoană-situație. În studiile lui Snyder (1992), se poate presupune că credințele masculine despre atractivitatea feminină influențează accesibilitatea aptitudinilor și practicilor uzuale conversaționale, „vrăjeala” etc. Comportamentul rezultat influențează contextul situațional al parteneriei, la care se manifestă același tip de părtinire în accesul la cunoștințe și în comportamentul ulterior. Prin urmare, interacțiunea persoană-situație este dinamică; accesibilitatea oricărui element din autocunoaștere variază pe parcursul desfășurării întâlnirii.

Această analiză arată în ce mod completează teoria sociocognitivă formele moderne, interacționiste ale teoriei trăsăturilor. Trăsăturile pot fi asociate cu credințele despre sine și cu tendințele de acțiune ce sunt latente, reprezentate ca scheme în memoria de lungă durată. Activarea schemelor (sau a altor structuri ale cunoașterii) de către indiciile situaționale sprijină interacțiunea persoană-situație. Oamenii se deosebesc atât prin gradul de disponibilitate a cunoștințelor, cât și prin măsura în care cunoștințele sunt permanent accesibile (Higgins, 1996). La o persoană cu un nivel înalt al lui N ar putea exista disponibilitatea credințelor despre sine negative, dar cu accesibilitate intermitentă, permițând funcționarea normală pe plan social. Însă, într-un caz de eșec personal,

crediințele despre sine negative pot deveni permanent accesibile, astfel încât persoana respectivă se va gândi tot timpul la propriile defecte, ajungând la depresie clinică. Există cel puțin două obstacole în calea acestei viziuni. Primul este reprezentat de însăși teoria sociocognitivă a personalității, care presupune conceptualizarea autocunoașterii pe bază contextuală sau chiar ideografică (de exemplu, Caprara și Cervone, 2000), nu nomotetică. Putem înlătura acest obstacol arătând că trăsăturile sunt legate de constanța comportamentului social în contexte diferite. Al doilea obstacol este reprezentat de problema dacă autocunoașterea latentă este sau nu măsurabilă, în special prin chestionare. Poate cineva să ajungă la elementele fundamentale ale credințelor despre sine atunci când răspunde la întrebări într-un cadru neutru? Prin natura ei, autocunoașterea latentă este greu de măsurat direct. Totuși, operaționalizarea aspectelor sau componentelor specifice ale autocunoașterii ar putea permite formularea și verificarea ipotezelor. De exemplu, o lucrare despre depresie a indicat anumite credințe, cum ar fi starea de disperare, care mediază efectele depresiei asupra comportamentului (Clark și Beck, 1999).

Trăsături și procese : agreabilitatea și comportamentul social

Lucrările de specialitate trecute în revistă demonstrează că s-ar putea să nu existe o incompatibilitate fundamentală între teoria sociocognitivă și teoria trăsăturilor. Într-adevăr, teoria sociocognitivă ar putea, în principiu, să ajute la elucidarea naturii trăsăturilor care au o componentă socială pregnantă. În această secțiune aplicăm ideea trăsăturii „agreabilitate” (A), despre care s-a considerat că este cea mai implicată în relațiile interpersonale (Graziano, Jensen-Campbell și Hair, 1996). Contrastul dintre adoptarea față de ceilalți a unei poziții de afiliere, cooperante și atitudinea de rivalitate și înfruntare este considerat un aspect fundamental al relațiilor sociale (Wiggins și Trapnell, 1996). În cadrul modelului cu cinci factori, A pune în opoziție calități de tipul altruismului, spiritului de cooperare, încrederii și tandreței, pe de o parte, și atitudinea indiferentă și lipsită de considerație față de ceilalți (cu toate că nu este obligatoriu să fie vădit ostilă), pe de altă parte. În această secțiune vom examina două aspecte. În primul rând, în ce fel se leagă A de indiciile comportamentului social? În al doilea rând, cum putem folosi teoria sociocognitivă pentru a explica aceste asocieri?

Agreabilitatea și comportamentul social

La prima vedere, ne-am aștepta ca persoanele mai agreabile să beneficieze de relații interpersonale mai marcat pozitive decât cele cu un nivel scăzut al lui A. Într-adevăr, există dovezi că persoanele cu un nivel înalt al lui A au interacțiuni sociale de calitate mai bună atât în general (Asendorpf, 1998), cât și în interacțiunile sociale specifice investigate în laborator (Berry și Sherman, 2000). Invers, nivelul scăzut al lui A se leagă de conflicte mai frecvente cu ceilalți (Suls, Martin și David, 1998) și de comportamentul agresiv (Caprara, Barbaranelli și Zimbardo, 1996). Efectele agreabilității asupra comportamentului social pot fi depistate din copilărie, evidențiate de asocierile cu popularitatea și cu gradul redus de persecutare de către egali (Jensen-Campbell *et al.*, 2002).

A este important și în formarea relațiilor intime și căsătorie. Botwin și colaboratorii săi (1997) au descoperit că, alături de deschidere/intelect, agreabilitatea este una dintre

cele mai importante trăsături pe care le caută oamenii când își aleg un partener. Acest studiu a arătat, de asemenea, că nivelul înalt al lui A a fost cel mai puternic element de predicție pentru satisfacția maritală și sexuală. Invers, nivelul scăzut al lui A este trăsătura dintre „cei cinci mari” care se leagă cel mai strâns de furie și de supărare la cuplurile căsătorite (Buss, 1991), cu toate că nevrozismul este și el implicat în insatisfacția maritală (Furnham și Heaven, 1999).

În alte contexte nivelul înalt al lui A ar putea fi dezavantajos. Suls și colaboratorii săi (1998) au folosit dovezile dintr-un studiu bazat pe jurnal personal pentru a arăta că agreabilitatea se leagă de niveluri mai înalte de stres care apar în urma conflictelor interpersonale. Tot așa, la persoanele cu un nivel înalt al lui A apare în situațiile conflictuale o scădere mai mare a stimei de sine decât la cele cu un nivel scăzut al lui A (Barrett și Pietromonaco, 1997). Persoanele mai agreabile ar putea, de asemenea, să fie predispuse la dependență în relațiile sociale, mai ales dacă au și un nivel înalt de nevrozism (Bornstein și Cecero, 2000). Dependența este o formă de personalitate anormală, caracterizată prin nevoia excesivă a persoanei respective de a se ocupa cineva de ea, exprimată printr-un comportament docil și de căutare continuă a prezenței altcuiva (*clinging*). În afaceri, persoanele cu un nivel înalt al lui A au o capacitate superioară de a lucra în echipă (Neuman și Wright, 1999), dar ar putea suferi ca rezultat al lipsei de competitivitate în situații de grup (Graziano, Hair și Finch, 1997).

Substratul cognitiv al agreabilității

Cum am putea explica aceste corelative sociopsihologice ale lui A? În general, modelele cercetate mai sus implică faptul că A se leagă de conținutul schemelor de tratare a relațiilor (*cf.* Baldwin, 2001). Mai precis, aceste scheme pot reprezenta *crediințe* despre relații, care sunt caracteristice trăsăturilor (de exemplu, „alte persoane sunt, în general, binevoitoare”), *motivații* (de pildă, dorința de a rămâne în relații bune cu ceilalți) și *stiluri de acțiune* (de exemplu, aptitudini sociale pentru comportamentele de afiliere). Cu toate că studiile din acest domeniu sunt sporadice, înfloresc în prezent o literatură empirică în care A este legat de astfel de construcții. Este important să notăm că procesele sociale asociate cu A nu sunt în mod obligatoriu accesibile conștiinței; este nevoie de mai multe studii comportamentale pentru a cerceta procesele inconștiente.

Ipoteza cea mai simplă este, probabil, că A se asociază cu percepțiile sociale (Jensen-Campbell și Graziano, 2001). Un studiu compatibil cu această ipoteză, efectuat într-un cadru controlat experimental, pe un grup mic, a arătat că A se corelează cu un grad mai mare de acceptare atât a sinelui, cât și a celorlalți (Hurley, 1993). În mod similar, persoanele cu un nivel înalt al lui A raportează percepții reduse despre conflicte în situațiile vieții de zi cu zi, monitorizate prin intermediul unui studiu bazat pe jurnal personal (Barrett și Pietromonaco, 1997), și se consideră relativ mai puțin competitive decât ceilalți (Graziano, Hair și Finch, 1997). Trecând acum la personalitatea agresivă, care este un corelativ al nivelului scăzut al lui A, găsim dovezi de distorsionare a aprecierii, sub forma credințelor exagerate despre ostilitatea și reaua-voință a celorlalți (Matthews, Schween *et al.*, 2000). Olson și Evans (1999) au investigat modul în care aprecierile sociale contribuie la reglarea dispoziției. Un proces de apreciere important este compararea sinelui cu ceilalți: „compararea în jos” a sinelui cu persoane care au un statut inferior poate favoriza creșterea stimei de sine și a fericirii. Olson și Evans (1999) îl citează pe Schopenhauer :

Cea mai mare consolare în nenorocire sau în suferința de orice fel este gândul la alte persoane care sunt într-o situație și mai grea decât tine; și aceasta este o formă de consolare la îndemâna tuturor.

Olson și Evans au corelat „cei cinci mari” cu folosirea comparării „în jos”, care era legată de nivelul scăzut al lui A; poate că la aceste persoane există cea mai mare probabilitate de a se bucura de necazurile celorlalți. În plus, la cei cu un nivel înalt al lui A a apărut o scădere a afectului pozitiv în urma comparării „în sus” (cu alte cuvinte, cu persoane care au un statut superior). Poate că persoanele foarte agreabile tind să fie, într-o anumită măsură, deferente și supuse, ceea ce le face vulnerabile la comparațiile „în sus” care sunt defavorabile. Persoana cu un nivel scăzut al lui A ar putea fi mai puțin sensibilă. Totuși, Whiteman și colaboratorii săi (2001) au găsit corelări apropiate de zero între A din NEO-FFI și docilitate.

Agreabilitatea a fost legată, de asemenea, de motivație și de acțiune. În general, nivelul înalt al lui A este asociat cu motive de întreținere a unor relații interpersonale pozitive (Jensen-Campbell și Graziano, 2001). Acești autori au efectuat un studiu bazat pe jurnal personal, folosind un eșantion de adolescenți, în care a fost investigat rolul lui A în rezolvarea conflictelor. Ei au descoperit că atât agreabilitatea autoevaluată, cât și cea evaluată de profesori au prezis tacticile raportate în rezolvarea conflictelor. Nivelul înalt al lui A a fost legat de recurgerea la compromis și de evitarea implicării forței fizice și a amenințărilor. Mai mult, A s-a corelat negativ cu „plecarea” din conflict, implicând nevoia de a menține angajarea personală. La adulți, un alt studiu bazat pe jurnal personal a arătat o asociere între A și „loialitate”, adică menținerea relațiilor în ciuda problemelor și, invers, o asociere negativă cu „ieșirea” din interacțiunea socială (Berry, Willingham și Thayer, 2000). În același mod, Antonioni (1999) a arătat că la persoanele cu un nivel înalt al lui A se observă o mai mare integrare și o mai mică dominare în rezolvarea conflictelor. Invers, la capătul dezagreabil al spectrului, agresiunea poate fi asociată cu accesul automat la comportamente de înfruntare ca reacție la problemele sociale (Rabiner *et al.*, 1990). Într-un studiu foarte interesant despre comportamentul nonverbal, Berry și Sherman Hansen (2000) au înregistrat pe bandă video perechi de studenți angrenați în interacțiune socială. Observatori independenți au codificat comportamentul acestora. Nivelul înalt al lui A s-a legat de o mai mare atenție vizuală, de poziții mai „deschise” ale corpului și de orientarea fizică a corpului către partener. La participanții cu un nivel scăzut al lui A s-au observat mai frecvent expresii faciale negative. Nivelul înalt al lui A a fost legat de evaluări mai favorabile ale calității globale a interacțiunii, iar această asociere a fost mediată de atenția vizuală și de deschiderea corporală.

Pe ansamblu, aceste studii au arătat că agreabilitatea e asociată cu o varietate de procese sociocognitive care fac ca un contact social să fie de tip afiliere sau înfruntare. Aceste rezultate sunt compatibile cu faptul că persoanele cu un nivel înalt al lui A se deosebesc de cele cu un nivel scăzut al lui A din punctul de vedere al conținutului cunoștințelor sociale stocate în memoria de lungă durată. Aceste atribute sociocognitive sunt sau nu benefice pentru persoana respectivă, în funcție de ce anume cere situația – cooperare sau rivalitate. Este nevoie de alte cercetări pentru a se elabora și verifica mai atent o astfel de teorie. De exemplu, nu se știe în ce măsură variația din comportamentul social reflectă disponibilitatea cunoștințelor stocate în memorie și în ce măsură reflectă diferențele individuale din punctul de vedere al activării cunoștințelor în anumite situații.

Este limpede însă că agreabilitatea influențează cogniția socială, iar explicarea rolului acestei trăsături este o componentă esențială a sociopsihologiei relațiilor interpersonale.

Trăsături „sociopsihologice”

În secțiunea precedentă am arătat în ce fel ne permit studiile empirice să legăm construcția unei trăsături cunoscute de multă vreme de construcțiile sociopsihologice. O altă modalitate de a integra aceste două concepții despre personalitate este de a le operaționaliza în chip de construcții ale trăsăturilor luate direct din teoria sociopsihologică. În continuare, vom trece în revistă câteva trăsături de acest tip. Este mai practic să le împărțim în două categorii. Prima se referă la credințele și atitudinile sociale stabile pe care le are o persoană. Aceste trăsături ar putea reflecta conținutul calitativ al schemelor sau al altor structuri ale cunoașterii din memoria de lungă durată. A doua categorie cuprinde trăsăturile legate de sine care ar putea ține de conținutul schemelor sinelui.

Sisteme de credințe și atitudini

Probabil că autoritarismul este cea mai cunoscută trăsătură bazată pe atitudine, privită ca un tipar coerent de atitudini sociale și politice (Adorno *et al.*, 1950). În forma lui originală, autoritarismul a fost asociat cu deferența față de figurile autorității, ostilitatea față de cei din afara grupului social dominant, cum ar fi minoritățile etnice, și convingeri politice puternice de dreapta sau chiar fasciste. Adorno și colaboratorii săi au elaborat mai multe scale pentru autoritarism. Cel mai mare succes l-a avut scala F, care măsoară „potențialul de fascism” și care a reușit, într-o oarecare măsură, să prezică criterii cum ar fi prejudecățile rasiale. Kline (1993) arată că scala F inițială era sensibilă la parțialitatea în răspunsuri de tipul consimțirii și al dezirabilității sociale, iar itemii (care se leagă de perioada maccarthistă din istoria americană) sunt demodați. El recomandă o versiune adusă la zi a scalei F, *Right-Wing Authoritarianism Scale* elaborată de Altmeyer (1981).

În legătură cu construcția autoritaristă au apărut mai multe probleme. În primul rând, atitudinile autoritariste, ca prejudecățile, ar putea să nu fie, pur și simplu, o funcție a organizării cunoștințelor unei persoane; factorii socioculturali ar putea fi mai importanți (Billig, 1976). Indiciile despre autoritarismul național în SUA par să fie sensibili la greutatea economică (Sales, 1973), astfel încât poate fi privit aproape ca un gen de mecanism pentru soluționarea problemelor în grup, în fața unei amenințări la adresa grupului. În al doilea rând, așa cum a subliniat Eysenck (1954), autoritarismul nu se limitează la cei de dreapta; Stalin și Hitler sunt exemple la fel de potrivite pentru autoritarismul extrem. În al treilea rând, este neclară deosebirea lui de trăsăturile ample ale personalității. Pe baza dovezilor psihometrice, Kline și Cooper (1984) au tras concluzia că autoritarismul este expresia socială a personalității obsesive, care se leagă de conștiinciozitate. De asemenea, scalele pentru autoritarism sunt corelate negativ în mod substanțial cu deschiderea (McCrae, 1996). În al patrulea rând, baza psihologică a autoritarismului nu este clară. Inițial, Adorno și colaboratorii săi (1950) l-au legat de o concepție psihanalitică a disciplinei parentale excesive, care face copilul să-și deplaseze agresivitatea dinspre părinți către alte persoane, mai slabe. Totuși, așa cum am văzut în

capitolul 5, aceste ipoteze sunt greu de verificat. O ipoteză mai promițătoare are natură cognitivă: și anume că persoanele care au punctaje mari la F sunt caracterizate de un grad scăzut de „complexitate de integrare”, astfel încât percep lumea în categorii simpliste, stereotipe și au puțină toleranță față de ambiguitate (Simonton, 1990).

Alte trăsături se leagă direct de acceptarea credințelor culturale. Hui și Triandis (1986) aduc în discuție dimensiunea colectivism în opoziție cu individualismul, care se leagă de aderarea la standardele grupului și este mai pregnantă la eșantioanele de asiatici decât la cele de americani (vezi și Triandis, 2001). Furnham (1990) a elaborat un instrument de măsurare a „deontologiei protestante” (*Protestant Work Ethic*) care se leagă de credințe cum ar fi importanța obținerii siguranței prin sârguință și responsabilitate. Măsurătoarea prezice o serie de criterii profesionale, printre care nemulțumirea față de slujbă și pensionare și atitudinile față de muncă (de exemplu, Mudrack, 1997).

Un exemplu final este oferit de aderarea la rolurile sexuale masculine sau feminine. Din perspectiva sociopsihologică, apartenența la un anumit sex este construită social: copiii trebuie să învețe comportamentul și aspectul personal adecvate sexului lor în cadrul culturii respective. Bem (1981) a sugerat că identificarea cu rolul legat de sex depinde de o schemă a sexului, care poate fi diferită de la o persoană la alta. *Bem Sex Role Inventory* (BSRI – Bem, 1974) evaluează forța de aderare a subiectului la rolurile sexuale independente, definite cultural, de masculinitate și feminitate, care rezultă din procesarea pe baza schemei sexului. Bem consideră că rolurile sexuale tradiționale sunt restrictive, astfel încât un echilibru între masculinitate și feminitate („androginie”) este sănătos din punct de vedere psihologic și permite o mai mare flexibilitate în acțiune. Totuși, nu există prea multe dovezi că androginia se leagă fiabil de sănătatea mentală, iar studii experimentale despre BSRI și procesarea pe baza schemei sexului au dat rezultate contradictorii (Cook, 1985; Carson, 1989). Pe de altă parte, măsurătorile rolului legat de sex sunt valide ca factori predictivi ai funcționării cognitive, în special în cazul sarcinilor care implică procesare vizual-spațială. Atât masculinitatea, cât și androginia pot fi asociate cu performanța superioară (Hamilton, 1995). Este posibil ca persoanele cu scheme mai mult masculine să se implice în activități cum ar fi sportul, care dezvoltă aptitudinile de procesare spațială, cu toate că, așa cum arată Hamilton (1995), există puține dovezi directe că schemele sexului sunt răspunzătoare de diferențele individuale. Au apărut, de asemenea, unele limite ale lui BSRI. Studiile bazate pe analiza factorială au confirmat, în general, faptul că masculinitatea și feminitatea sunt dimensiuni distincte, însă apar unele contradicții pe ansamblul studiilor în privința factorilor obținuți cu ajutorul lui BSRI (Auster și Ohm, 2001). Există o suprapunere considerabilă cu „cei cinci mari”: Marusic și Bratko (1998) au descoperit că masculinitatea s-a corelat la circa 0,55 cu extraversiunea, iar feminitatea s-a corelat la același nivel cu agreabilitatea (la ambele sexe: $n = 464$). Masculinitatea s-a corelat, de asemenea, la ~0,3 cu un nivel înalt al conștiințiozității și un nivel scăzut al nevrozismului și al agreabilității. Normele culturale pentru comportamentul masculin și cel feminin s-au schimbat de la elaborarea BSRI (Auster și Ohm, 2001), iar răspunsurile variază în funcție de context (Smith, Noll și Bryant, 1999), implicând ideea că schema sexului e dinamică și situațională (ceea ce este compatibil cu principiile sociopsihologice). Pe de altă parte, masculinitatea și feminitatea au caractere ereditare similare cu trăsăturile ample ale personalității (Lippa și Hershberger, 1999): o descoperire ironică, dat fiind că, inițial, rolul sexual fusese atribuit învățării sociale.

Trăsături legate de sine

Unele instrumente de măsurare a trăsăturilor încearcă să evalueze diferențele individuale din punctul de vedere al funcțiilor sinelui. Cel mai larg folosit, probabil, este chestionarul creat de Fenigstein, Scheier și Buss (1975) pentru măsurarea conștiinței de sine temperamentale, tendința unei persoane de a-și concentra atenția asupra ei înseși. Chestionarul are trei subscale legate de conștiința de sine particulară (atenția față de gândurile și sentimentele din interior), conștiința de sine publică (atenția față de aspectele sinelui observabile din afară) și anxietatea socială (atenția față de ceea ce observă alții despre sine). Există un volum considerabil de dovezi empirice despre validitatea scalelor (Carver și Scheier, 1981; Wells și Matthews, 1994).

Conștiința de sine particulară pare să fie diferită de „cei cinci mari”, deși celelalte două scale se corelează destul de strâns cu nevrozismul (vezi Wells și Matthews, 1994). Carver și Scheier (1981) au propus o teorie cibernetică despre controlul funcțiilor legate de sine, care furnizează o bază teoretică a construcției conștiinței de sine temperamentale. Atenția față de sine servește la evaluarea statutului actual al persoanei în raport cu un anumit standard comportamental și la inițierea acțiunii în cazul în care nu este respectat standardul. Acțiunea poate însemna fie o încercare activă de soluționare a problemei, fie retragerea și detașarea, în funcție de șansele de succes. Conștiința de sine temperamentală ar putea fi deosebit de importantă ca influență asupra vulnerabilității la stres, așa cum vom discuta mai pe larg în capitolul 9.

Există numeroase alte trăsături care se leagă în mod explicit de sine. Snyder (1979) a elaborat o scală de automonitorizare care, ca și în cazul dimensiunii anxietății sociale cu care operează Fenigstein și colaboratorii săi (1975), leagă sensibilitatea de indiciile autorelevante oferite de ceilalți. Alte lucrări se ocupă de relația dintre sinele „personal” și cel „social”. Am putea presupune că unele persoane se percep ca foarte independente personal, în vreme ce altele se definesc, în primul rând, în termenii apartenenței la un grup. Cheek și Hogan (1983) fac distincția între dimensiunile independente ale identității personale și identității sociale. Persoana cu un nivel înalt al identității personale este orientată spre împlinire, pe când cea cu un nivel înalt al identității sociale caută acceptarea de către grup. Așa cum am arătat anterior, se folosesc frecvent și scale pentru stima de sine, cu toate că ele s-ar putea să nu măsoare altceva decât un amestec de extraversiune și nivel scăzut de nevrozism (Kline, 1993; Judge *et al.*, 2002).

O apropiere între psihologia socială și teoria trăsăturilor?

Tradiția sociopsihologică a avut o importanță majoră în cercetarea legată de personalitate, deși nu întotdeauna și în investigarea trăsăturilor. Materialele trecute în revistă în acest capitol sugerează că este momentul unei apropieri între sociopsihologie și teoria trăsăturilor. S-au făcut progrese considerabile în fiecare dintre etapele necesare legării trăsăturilor de construcțiile sociopsihologice. Temperamentul și procesele de învățare socială par să se influențeze reciproc, așa încât putem începe să descriem în ce mod procesele sociocognitive pot media efectele ambientale asupra personalității (într-un cadru dinamic, interacționist). Însăși teoria sociocognitivă oferă o explicație rațională structurilor mentale stabile („scheme”) care generează constanța comportamentului,

care corespunde cu presupunerile despre poziția internă și prioritatea cauzală a trăsăturilor, descrise în capitolul 1. Rolul indicilor situaționale în modificarea accesibilității cunoștințelor despre sine presupune interacțiunea trăsătură-situație: situația determină elementele din cunoștințele despre sine care controlează comportamentul.

Teoria sociopsihologică descrie o varietate de construcții bazate pe cunoaștere ce s-ar putea lega de trăsăturile comune tuturor oamenilor. Noi ne-am concentrat asupra agreabilității, dar argumente similare se aplică și altor trăsături. De pildă, extraversiunea se leagă de serii de credințe ce se grupează în jurul încrederii sociale, iar nevrozismul de credințe despre vulnerabilitatea la pericol, în special la amenințările sociale (Matthews, Schwan *et al.*, 2000). Conștiințiozitatea tinde să se lege de conformarea socială și de un stil de soluționare a problemelor orientat spre îndeplinirea sarcinilor (Matthews, 1989; Deary *et al.*, 1996). Ar putea fi importante și trăsături definite mai exact, cum ar fi conștiința de sine, cunoașterea propriilor capacități (generalizată) și stilul de atașare, alături de trăsături ce se leagă de interiorizarea credințelor culturale, ca deontologia protestantă și individualismul-colectivismul. Desigur, aceste trăsături se suprapun parțial unor trăsături ample, cum ar fi „cele cinci mari”. Atât trăsăturile ample, cât și cele restrânse ar putea corespunde unor seturi diferite de credințe, atitudini, tendințe de acțiune și motivații sociale ce mediază efectele lor asupra comportamentului social (Matthews, Schwan *et al.*, 2000). Ar trebui să notăm și că trăsăturile legate de dezirabilitatea socială, discutate în capitolul 13, pot influența stilul de autoprezentare al persoanei respective și de controlare a impresiei pe care le-o produce celorlalți.

Din păcate, animozitatea istorică dintre teoria trăsăturilor și cea sociopsihologică continuă să obstrucționeze progresul. Specialiștii sunt din ce în ce mai interesați să dispară prăpastia tradițională, însă atitudinile vechi se schimbă greu. După părerea lui Bandura (1999, p. 202):

Nu avem prea multe dovezi că reambalarea trăsăturilor într-un pachet de cinci ar fi generat o mai bună predicție a comportamentului uman decât o fac măsurătorile tradiționale ale trăsăturilor (...) care nu sunt prea entuziasmante. Afirmările plesnind de automulțumire despre descoperiri contrastează total cu puținătatea confirmărilor empirice ale caracterului predictiv obținute în realitate (...). Câștigurile pe planul consensului social între teoreticienii trăsăturilor în privința numărului supertrăsăturilor nu reprezintă vreun progres în domeniul personalității dacă nu sunt însoțite de câștiguri pe planul capacității predictive.

Pentru Bandura (1999), problemele-cheie sunt: 1) faptul că explicarea trăsăturilor este de tip circular, întrucât o măsură comportamentală cumulată (adică trăsătura) e folosită pentru explicarea comportamentului; 2) elementele determinante personale ale comportamentului sunt mai multe procese a căror funcționare este determinată contextual (vezi și Caprara și Cervone, 2000). Cât de solide sunt aceste critici? Nădăjduim ca părerea lui Bandura că trăsăturile nu au suficientă forță predictivă să fie contracarată de dovezile din toată această carte. Ideea că explicarea trăsăturilor este de tip circular pare să reprezinte eronat teoria trăsăturilor, care, încă din vremea lui Allport (1937), s-a preocupat mereu în aceeași măsură de mecanismele ce stau la baza trăsăturilor și de schemele descriptive. (Este adevărat că o lectură selectivă a studiilor psihometrice s-ar putea să nu reflecte aceste preocupări.) Eysenck (1967) a stabilit că influența cauzală a sistemelor cerebrale este esențială pentru teorie, iar Costa și McCrae (1992) consideră și ei că baza teoretică a trăsăturilor e un argument esențial pentru relevanța lor. Așa cum

recunoaște Mischel (1999), temperamentul ar putea influența dezvoltarea unor unități speciale cognitiv-afective și, prin urmare, aplicarea metodelor sociopsihologice la psihologia trăsăturilor ar putea contribui la o interpretare mai subtilă a trăsăturilor ca agenți cauzali latenți, nu ca elemente regulate evidente ale comportamentului.

Dependența de context a unei mari părți din variația diferențelor individuale ale comportamentului este o problemă mai substanțială. Evident, oamenii prezintă elemente stabile ideografice ale comportamentului care nu pot fi explicate prin trăsăturile nomotetice (Cervone și Shoda, 1999). Mai mult, factorii temperamentalii pot varia sistematic de la o situație la alta, impunând contextualizarea evaluărilor personalității. Ambele observații pot fi încadrate în teoria trăsăturilor, prin faptul că, în primul rând, modelele trăsăturilor au recunoscut întotdeauna că o parte din variație este ideografică (Allport, 1937) și, în al doilea rând, teoria trăsăturilor include măsurători contextualizate ale trăsăturilor, cum ar fi scalele de anxietate la testare. Mediile sociale umane sunt destul de bine structurate pentru a putea identifica acele contexte specifice, de tipul „în plină evaluare”, „în plin conflict” și „în plin atașament sentimental”, și a operaționaliza măsurătorile temperamentale adecvate. Așa cum arată Mischel (1999), înclinațiile pot fi analizate la niveluri diferite și este loc pentru ambele metode de cercetare – nomotetică și ideografică. Înclinațiile sunt, într-adevăr, o „piatră de temelie în psihologia personalității” (Mischel, 1999, p. 52) și ele pot fi reprezentate în termeni sociocognitivi ca tipare distincte, stabile de unități cognitiv-afective. Aceste tipare definesc modul în care se leagă înclinația de procesarea dinamică și transpunerea în fapt a comportamentelor, depinzând de rolul moderator al indicilor situaționale.

Sugerând această apropiere, trebuie să subliniem că mulți cercetători de orientare socială nu împărtășesc următoarele presupuneri: 1) cunoașterea socială poate fi caracterizată (parțial) în termenii dimensiunilor nomotetice (Cervone și Caprara, 2000); 2) cunoașterea socială se sprijină pe structurile cognitive din fiecare om. Prin urmare, sunt trei alternative pentru poziția pe care o putem adopta. Dacă acceptăm prima presupunere, dar nu și pe a doua, ajungem în aceeași poziție cu Markus și Cross (1989), care doresc să renunțe la structurile sinelui ca influențe cauzale asupra comportamentului. Ne mai putem referi la construcții nomotetice, cum sunt stima de sine sau androgenia, însă cunoașterea acestor structuri presupune cunoașterea interacțiunii dinamice dintre oameni. Dacă acceptăm a doua presupunere, dar nu și pe prima, ajungem la o psihologie a trăsăturilor de tip ideografic. Este important să atribuim credințelor despre sine etc. un statut cauzal, dar aceste credințe se împotrivesc clasificării nomotetice. O astfel de concepție ar fi compatibilă cu metodele ideografice discutate în capitolul 5. Dacă respingem ambele presupuneri, avem o poziție constructivistă radicală, la fel ca Harré și Gillett (1994), care reprezintă, în concepția noastră, faza retrogradă de înlocuire a „panteonului” cu o încăpere plină de oglinzi.

În concluzie, unul dintre subiectele acestei lucrări este faptul că în cercetarea legată de personalitate s-au făcut mari progrese în direcția dispariției diviziunii stabilite de Cronbach (1957) între psihologia diferențială și cea experimentală. Așteptăm cu nerăbdare lucrările de cercetare care să elimine prăpastia la fel de mare dintre metodele de cercetare a personalității bazate pe sociopsihologie și cele bazate pe științele naturale. Pentru cercetătorul care se ocupă de trăsături, lipsa contactului între o mare parte din studiile sociopsihologice și teoria trăsăturilor este frustrantă. Sociopsihologia oferă o gamă amplă de construcții care sunt deschise operaționalizării și măsurării, putând să

îmbogățească mult cunoștințele despre trăsături. Este nevoie de lucrări experimentale minuțioase pentru a stabili dacă trebuie sau nu să i se atribuie cunoașterii sociale un statut causal. Există cel puțin trei posibilități cauzale:

1. trăsăturile ar putea fi anterioare din punct de vedere causal cunoașterii sociale, reprezentând factorii care dau parțialitate proceselor de învățare socială, ca în teoriile psihobiologice ale lui Eysenck (1967) și Gray (1991). De exemplu, sensibilitatea la amenințare ar putea duce la cogniții negative despre sine și despre domeniul social;
2. cunoașterea socială ar putea fi anterioară din punct de vedere causal trăsăturilor, dacă memoria pe termen lung este cea care controlează personalitatea. De exemplu, o schemă a sinelui negativă ar putea produce diferitele manifestări de nevrozism (la fel cu teoria depresiei formulată de Beck în 1967);
3. ar putea exista o relație reciprocă dinamică între trăsături și cunoașterea socială: tendințele din procesele fundamentale și din structurile cunoașterii ar putea fi interdependente (Zeidner *et al.*, 2000). De exemplu, parțialitatea la diferite niveluri de procesare a amenințărilor ar putea contribui la construirea unei scheme a sinelui negative care, la rândul ei, dă un feedback de parțialitate și mai accentuată a prelucrării.

Mai rămân multe de făcut în privința validității diferitelor construcții sociopsihologice și a modului în care se potrivesc cu trăsăturile în rețeaua nomologică. Wells și Matthews (1994) subliniază că există mai multe modele cognitive diferite din punct de vedere calitativ capabile să explice originea credințelor despre sine raportabile, care sunt greu de deosebit între ele în mod experimental. Este nevoie, de asemenea, de studii care să pună față în față explicațiile biologice și sociocognitive ale anumitor fenomene. Ne putem închipui și că credințele despre sine disponibile la nivel conștient sunt fenomene secundare ale proceselor cerebrale; cum ar spune un comentator sportiv, „fluxul conștiinței” poate fi eliminat de pe teren. Sociopsihologia ar putea fi înclinată și spre complicarea excesivă a originilor conștiinței de sine. Așa cum spune Gazzaniga (1994, p. 203), „...nu învățăm să fim conștienți. Când creierul începe să funcționeze, acest lucru pur și simplu devine vizibil, ca jeul de aburi dintr-o turbină”.

Concluzii

1. Atât teoriile trăsăturilor, cât și descrierile sociopsihologice ale personalității încearcă să explice diferențele individuale ale comportamentelor sociale, cum ar fi împrietinirea, purtarea agresivă sau respectarea standardelor sociale și culturale. Teoria trăsăturilor presupune că aceste comportamente prezintă un anumit grad de constanță intersituatională care se leagă atât de trăsăturile ample, cât și de cele restrânse. Teoriile sociopsihologice pot fi împărțite, în linii mari, în teorii constructiviste și sociocognitive. Teoriile constructiviste presupun că personalitatea este creată și recreată continuu prin intermediul convorbirilor dintre oameni: este amplasată „între” persoane, nu „în” ele. Teoriile sociocognitive presupun că structurile cognitive din memoria pe termen lung reprezintă credințele și motivațiile sociale ale unei persoane, dând constanță comportamentului. Totuși, în contrast cu teoria, se presupune

că această cunoaștere socială stabilă este, în general, specifică fiecărui context sau chiar ideografică și depinde de învățarea socială.

2. Concepțiile sociopsihologice pot aduce informații despre rolul factorilor ambientali în dezvoltarea personalității. În copilărie există interacțiuni între copil și mediul lui social. Comportamentul celorlalți, în special al celor care îl îngrijesc, influențează cunoașterea socială și, prin urmare, personalitatea. Invers, comportamentul copilului influențează modul cum se comportă ceilalți (copiii „dificali” pot determina un comportament parental sub nivelul optim) și mediile sociale cu care copilul vine în contact (copiii „inhibati” pot evita persoanele necunoscute). Două construcții de tipul trăsăturilor, care pot fi legate de calitatea interacțiunilor sociale ale copilului, sunt cunoașterea propriilor capacități și stilul de atașare. Cunoașterea propriilor capacități se referă la încrederea persoanei respective că poate efectua acțiuni care îi permit să înfrângă obstacolele ambientale. Cunoașterea propriilor capacități temperamentale prezice diferite criterii, cu toate că au existat controverse în privința caracterului semnificativ al măsurătorilor cunoașterii propriilor capacități generalizate (în opoziție cu măsurătorile legate de un context specific, cum ar fi munca). Stilul de atașare se referă la siguranța atașamentului copilului de părinții lui. În ciuda unor dificultăți psihometrice, măsurătorile stilului de atașare au un anumit grad de validitate ca factori predictivi ai relațiilor sociale în faza adultă.
3. Teoria sociocognitivă oferă explicații atât pentru aspectele constante, cât și pentru cele inconstante ale comportamentului social. Structurile stabile ale cunoașterii, cum ar fi „schema sinelui”, codifică credințe și aptitudini procedurale. Măsura în care elementele cunoașterii sociale controlează comportamentul într-o anumită situație depinde atât de conținutul cunoștințelor stabile (disponibilitatea), cât și de măsura în care indiciile sociale activează cunoștințele în situația respectivă (accesibilitatea). Există din ce în ce mai multe dovezi că unele elemente ale cunoașterii sociale ar putea fi accesibile în situații diferite, sprijinind o constanță comportamentală care s-ar putea lega de trăsături. Totuși, majoritatea sociopsihologilor subliniază natura contextuală a cunoașterii sociale.
4. Trăsăturile ample, cum sunt „cele cinci mari”, s-ar putea lega de elemente ale cunoașterii sociale. Am ilustrat convergența din ce în ce mai mare între teoria trăsăturilor și cele social-cognitive prin trecerea în revistă a unor studii empirice despre agreabilitate (A) și comportamentul social. A se leagă în mod pozitiv de comportamentele de afiliere și de cooperare, dar în mod negativ de agresivitate și de performanța în cadre competitive. Studii ulterioare arată că A este legată de procese social-cognitive fundamentale, cum ar fi percepția socială, comparația socială și alegerea tacticilor comportamentale în tratarea conflictelor.
5. De asemenea, diferite trăsături mai restrânse sau de nivel mediu par să aibă o bază sociopsihologică. Unele trăsături se referă la credințe și atitudini despre care se știe că sunt esențiale pentru valorile culturale, cum ar fi autoritarismul și individualismul-colectivismul. Alte trăsături descriu proprietățile sinelui. Printre ele se numără conștiința de sine și stima de sine. Aceste trăsături pot descrie conținutul autocunoașterii, cu toate că încă nu se știe prea bine dacă autocunoașterea care nu este accesibilă conștiinței poate fi evaluată în mod valid pe bază de chestionar.
6. Dovezile trecute în revistă în acest capitol sugerează că interacțiunea copilului în timpul dezvoltării sale cu cei care îl îngrijesc și cu alții construiește cunoștințe despre

sine stabile. Unele dintre aceste cunoștințe controlează comportamentul în numeroase situații și pot furniza un miez cognitiv trăsăturilor personalității. Alte elemente ale autocunoașterii sunt nomotetice, dar se leagă de contexte specifice (de exemplu, anxietatea la testare), iar altele sunt complet ideografice. Prin urmare, antagonismul tradițional dintre metodele de cercetare a personalității pe baza trăsăturilor și pe baze sociopsihologice nu își are rostul, iar fiecare din aceste tipuri de investigare are de învățat de la celălalt.

Lecturi suplimentare

- Boekarts, M., Pintrich, P.R., Zeidner, M. (eds.) (2000), *Handbook of self-regulations*, Academic, New York.
- Caprara, G.V., Cervone, D. (2000), *Personality: Determinants, dynamics, and potentials*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Furnham, A., Heaven, P. (1999), *Personality and social behaviour*, Arnold, Londra.

III

Consecințe și aplicații

9. Stresul

Introducere : natura stresului

Stresul este o parte necesară a vieții, însă are asupra oamenilor un impact diferit, în funcție, parțial, de trăsăturile de personalitate. În acest capitol discutăm modul în care personalitatea, reacțiile la stres, stilurile de apreciere cognitivă și stilul de soluționare a problemelor se leagă de vulnerabilitatea la stres și de problemele emoționale care apar în urma stresului. Cercetarea legată în modul cel mai direct de personalitate și stres are o natură corelațională. Așa cum vom vedea, există numeroase dovezi despre faptul că trăsăturile – și în special nevrozismul (N) – sunt asociate cu niveluri înalte ale simptomelor de stres, printre care și tulburările mentale. Dincolo de studiile corelaționale, există mai multe probleme greu de rezolvat. Una este întrebarea dacă nivelul înalt al lui N este sau nu cu adevărat un factor cauzal al stresului rezultat : s-ar putea ca un nivel mai mare de N să fie, pur și simplu, concomitent cu stresul, fără influență cauzală directă. A doua temă pe care o vom dezvolta este aceea că „stres” se referă la o mulțime de concepte care s-ar putea să nu fie strâns legate între ele, printre care se numără expunerea la evenimente tulburătoare, reacția fiziologică la amenințare, predispozițiile în cogniție și ruperea interacțiunii sociale obișnuite. A treia temă este cea a interacțiunii persoană-situație în procesul stresului, în conformitate cu concepțiile interacționiste despre personalitate trecute în revistă în capitolul 2.

Definirea stresului

Este bine să începem cu o definiție a stresului. Întrucât termenul *stres* este imprecis, i se dau numeroase interpretări diferite. Prin urmare, prezentăm mai jos o scurtă trecere în revistă a conceptului de *stres*, înainte de a examina, în restul capitolului, modul în care se leagă el de trăsăturile de personalitate. Stresul poate fi privit din trei unghiuri principale (Matthews, 2000b ; Sarafino, 2002) :

1. *ca stimul (factor de stres)* – este vorba despre un eveniment extern care amenință și care poate vătăma (Baum, 1990). Lazarus și Cohen (1977) împart acești factori de stres în trei categorii : a) cataclismice, cum ar fi catastrofele naturale sau atacurile teroriste ; b) personale, cum ar fi moartea partenerului ; c) hărțuiri cotidiene, mai puțin grave, însă mai persistente și mai frecvente (de exemplu, să scoli copiii, să-i hrănești și să ai grijă să ajungă la timp la școală) ;
2. *ca reacție (tensionare)* – este vorba despre senzația de nervozitate care apare, de exemplu, atunci când trebuie să dăm un interviu sau să ținem un discurs. Reacția

implică atât componente emoționale și cognitive, cât și reacții fizice (de exemplu, bătăi mai rapide ale inimii sau transpirație). Ar putea avea, de asemenea, elemente motivaționale, cum ar fi apatia și pierderea interesului care însoțesc epuizarea;

3. *ca proces (tranzacție)* – factorul de stres și tensionarea au un impact diferit asupra oamenilor, în funcție de caracteristicile persoanei și de mediul în care există factorul de stres (de exemplu, Cox, 1978; Lazarus și Folkman, 1984; Lazarus, 1999). Această concepție ia în considerare faptul că aceleași evenimente externe au efecte diferite, în funcție de persoana care le trăiește. Concepția este rezumată eficient de Carroll (1992): „Stresul, la fel ca frumusețea, depinde de persoana implicată” (p. 5). De asemenea, persoana este văzută ca agent activ care încearcă să *soluționeze* cerințele externe prin intermediul unor strategii. Prin urmare, procesul stresului are un aspect ciclic, deoarece individul încearcă să facă față factorilor de stres și reacționează la modificarea situației externe. Procesul poate uneori să ia formă de buclă: un factor de stres prezintă o amenințare, producând o senzație de tensionare sau de nervozitate care, dacă persoana respectivă nu reușește să facă față în mod adecvat factorului de stres, are ca efect simptome de stres și mai intense.

Pe scurt, cu toate că, într-un sens, „stres” s-ar putea referi doar la un eveniment anume, în psihologie este interpretat de obicei ca tranzacția dintre factorul de stres ambiental și individ. În sens larg, stresul este rezultatul unei nepotriviri între cerințele unei anumite situații și capacitatea percepută a individului de a îndeplini aceste cerințe (Lazarus și Folkman, 1984; Cox și Ferguson, 1991; Lazarus, 1999). Totuși, pentru a putea progresa, este nevoie să operaționalizăm diferitele procese și rezultate care contribuie la procesul stresului. Ca punct de pornire, este important să facem deosebirea între: 1) „factorii de stres” sau evenimentele externe care ar putea produce tulburări psihologice; 2) rezultatele sau simptomele, cum ar fi anxietatea sau comportamentul anormal; 3) procesele fiziologice și psihologice care ar putea interveni între stimulul cu potențial stresant și reacția ulterioară la stres (Matthews, 2000b). Personalitatea ar putea influența fiecare dintre aceste construcții, adică: 1) prin structurarea vieții oamenilor în moduri care grăbesc producerea evenimentelor din viață și le măresc frecvența; 2) influențând procesele, cum ar fi cel de soluționare a problemelor; 3) controlând amplitudinea reacției la stres.

Măsurarea stresului

Măsurarea fidelă și validă a reacțiilor la stres este esențială pentru cercetarea legată de personalitate. Din punct de vedere fiziologic, stresul este semnalat în mai multe feluri: bătăile rapide ale inimii, transpirație, creșterea tensiunii și niveluri înalte de eliberare în sânge a „hormonilor de stres” (de exemplu, cortizol). Multe dintre indiciile „excitației” discutate în capitolul 7 ar putea fi folosite și pentru a semnaliza reacția la stres. Aceste reacții sunt ușor de măsurat în situații controlate, prin expunerea subiectului la o sarcină stresantă (cum ar fi vorbitul în fața unui public). Mai uzual, stresul este măsurat pe baza unui chestionar de autodescriere: de la raportarea evenimentelor majore din viață sau a hărțuielilor zilnice până la măsuri specifice ale stresului profesional (de exemplu, Holmes și Rahe, 1967; Kanner *et al.*, 1981; Karasek și Theorell, 1990). Așa cum am arătat în capitolul 4, stresul subiectiv are aspecte emoționale, cognitive și motivaționale (Matthews,

Campbell *et al.*, 2002). În unele studii sunt folosite ambele tipuri de măsurători, fiziologice și prin autodescriere, permițând, astfel, validarea chestionarului prin raportarea la un instrument de măsură fiziologic sau, nu rareori, arătând disocierea reacțiilor fiziologice de cele autodescrise (Huwe, Hennig și Netter, 1998).

Restul acestui capitol e organizat după cum urmează. În primul rând, vom discuta studiile ce investighează nerijlocit diferențele individuale din punctul de vedere al reactivității fizice la factorii de stres. Apoi, vom prezenta, în linii mari, dovezile că trăsăturile, în special N, sunt legate de vulnerabilitatea la stres, evaluată atât în cazul simptomelor subclinice de stres, cât și al tulburărilor mentale. Aceste studii corelaționale pun, în mod firesc, problema cauzalității și vom analiza dovezile despre rolul cauzal al lui N în procesul stresului. În continuare, ne vom ocupa de cercetări mai teoretice bazate pe definirea tranzacțională a stresului, ce investighează în ce fel tendințele din apreciere și din modul de soluționare a problemelor ar putea media efectele lui N asupra stresului rezultat. Cercetări înrudite au vizat ipoteza că trăsăturile ar putea avea efecte protectoare de „amortizare a stresului” atunci când individul e expus unor evenimente din viață neprielnice. În sfârșit, vom corela unele dintre temele acestui capitol, examinând un model dinamic, tranzacțional al modului în care N se leagă de starea patologică emoțională.

Stresul și sensibilitatea fiziologică

Există probe care sugerează că reacțiile fiziologice la stres nu sunt aceleași la toți oamenii: unii sunt foarte reactivi, în vreme ce alții sunt mai puțin reactivi. De exemplu, reacțiile ritmului cardiac sunt exagerate la persoanele înclinate către stres (Carroll, 1992). Însă, înainte de a explica mai amănunțit această idee, vom descrie pe scurt biologia fundamentală a reacției la stres, cu o referire specială la fenomenul „luptă sau fugă” al lui Cannon (1929) și la lucrarea lui Selye (1976) despre sindromul de adaptare generală (*general adaptation syndrome* – GAS).

Conform modelului lui Selye (1976), atunci când o persoană se confruntă cu o situație stresantă, corpul se pregătește fie să fugă, fie să înfrunte factorul de stres. Acest fapt este cunoscut ca „alarma” sau faza 1 din GAS. În prima fază, este activat axul „hipotalamic-hipofizar-corticosuprarenal”: hipotalamusul stimulează hipofiza să secrete HACT (hormonul adenocorticotropic), care, la rândul lui, determină glandele suprarenale să elibereze în sânge epinefrină (adrenalină), norepinefrină și cortizol. Acești hormoni provoacă efectele caracteristice de transpirație, creștere a tensiunii și a ritmului cardiac – simptome pe care le identificăm ușor cu nervozitatea –, ce ajută corpul să „lupte” sau să „fugă” (Cannon, 1929). În a doua fază (împotrivirea), corpul încearcă să se adapteze la factorul de stres care persistă. Scade nivelul excitației (dar nu revine la nivelurile normale) și se refac stocurile de hormoni. Creșterea excitației poate să nu fie perceptibilă pentru observatorii externi, însă în această fază corpul este slăbit și persoana respectivă poate fi mai predispusă la apariția unor probleme de sănătate, mentale sau fizice. În cele din urmă, dacă factorul de stres persistă, în a treia fază (epuizarea), resursele corpului sunt consumate total și este mult mai posibil să apară probleme de sănătate și chiar moartea (dacă factorul de stres este extrem).

Selye (1976) a afirmat că sindromul de adaptare generală este nespecific și că aceleași reacții se produc în confruntarea cu factori de stres fizic sau emoțional. Totuși,

forța reacției variază în funcție de gradul de stres care i se atribuie evenimentului (Sarafino, 2002). Așa cum vom vedea mai departe în acest capitol, aprecierea cognitivă a aceluiași eveniment de către două persoane poate fi foarte diferită. De exemplu, cineva care se teme de avion poate considera că plecarea în concediu într-un loc aflat la multe ore de zbor distanță este foarte stresantă, în vreme ce o persoană căreia îi place să călătorească cu avionul poate considera plecarea în concediu mult mai puțin stresantă. În plus, reacțiile fiziologice față de același factor de stres (care poate fi fizic sau mental) sunt diferite de la om la om (Carroll, 1992; Steptoe *et al.*, 2000; Marsland *et al.*, 2001). Cu alte cuvinte, însăși reacția biologică la stres reflectă mai multe dimensiuni ale diferențelor individuale și cel puțin câteva dintre aceste dimensiuni sunt strâns legate atât de personalitate, cât și de mecanismele de apreciere cognitivă.

Diferențe individuale în reacția la stresul fiziologic

Unii cercetători au descoperit că diferențele individuale din punctul de vedere al reactivității fiziologice la stres sunt stabile în timp: este probabil ca persoanele care au reacții exagerate într-o situație să se comporte la fel și în alte ocazii. Carroll și colaboratorii săi (1984) au studiat studenți de sex masculin cărora li s-a cerut să joace un joc video. Cei la care ritmul cardiac a crescut cel mai mult ca reacție la sarcină au manifestat o reactivitate mai mare la îndeplinirea aceleiași sarcini în fiecare dintre cele patru zile; cei la care s-au înregistrat reacțiile cele mai reduse au continuat să aibă un nivel scăzut de reactivitate. Într-un al doilea studiu bazat pe jocuri video ca factor de stres s-a constatat că reacțiile la nivelul ritmului cardiac au fost stabile în raport cu sarcina de bază și cu aceeași sarcină repetată peste douăzeci de luni (Turner *et al.*, 1986). Alte studii au demonstrat că eliberarea hormonului stresului (cortizol) este diferită la subiecții expuși în laborator la un factor de stres mental (Roy, Kirschbaum și Steptoe, 2001) și e stabilă în toate sarcinile. Cei care reacționau printr-un nivel scăzut al hormonului stresului rămâneau la un nivel scăzut, iar cei cu nivel înalt rămâneau la un nivel înalt în toate sarcinile. Într-un studiu similar care a investigat tensiunea și reacția imunitară s-a constatat că oamenii se deosebesc în mod fidel din punctul de vedere al nivelului lor de activare la un factor de stres mental (o sarcină de tip aritmetic și o sarcină de urmărire în oglindă – Steptoe *et al.*, 2001). Nu se știe sigur dacă hiperreactivitatea fiziologică este înăscută sau nu, însă unele studii despre contribuția genetică la reactivitate (pe perechi de gemeni) au arătat că reactivitatea ritmului cardiac ar putea avea o bază biologică (Carroll *et al.*, 1985). Cercetările din această zonă sunt greu de efectuat, parțial din cauza problemei reproducerii în laborator a situațiilor „din viața reală”; dar studii pe eșantioane de profesori au arătat că reacțiile fiziologice ale subiecților la episoade de muncă evaluate ca având un nivel redus al controlului personal au prezentat tipare similare cu cele ale reacțiilor fiziologice la sarcini necontrolabile din laborator (Steptoe, 2001).

Caseta 9.1: O contribuție genetică la modul de soluționare a problemelor?

Stilurile de soluționare a problemelor sunt legate de personalitate. De exemplu, persoanele cu un nivel înalt al nevrozismului tind să folosească strategii de soluționare a problemelor de tip pasiv, concentrat asupra emoțiilor, iar persoanele cu un nivel înalt al conștiinciozității tind să folosească strategii de soluționare de tip activ, concentrat

asupra problemei (Watson și Hubbard, 1996). Așa cum am arătat în capitolul 6, trăsăturile de personalitate sunt parțial ereditare, astfel încât este posibil ca aportul genetic la modul de soluționare a problemelor să fie mediat de trăsăturile de personalitate. Totuși, unele probe sugerează că există o bază genetică a stilurilor de soluționare a problemelor, separată de personalitate (Kendler *et al.*, 1991; Mellins *et al.*, 1996; Busjahn *et al.*, 1999). Într-un studiu cu baza la Universitatea Humboldt din Berlin, Busjahn și colaboratorii săi au studiat 212 perechi de gemeni monoziгоți și dizigoți. Autorii au evaluat stilurile de soluționare a problemelor cu ajutorul unei scale de autodescriere și au găsit, așa cum se așteptau, asocieri între nevrozism și soluționarea problemelor bazată pe emoții. Ei au mai constatat și că toți cei patru factori ai modului de soluționare a problemelor cu care au operat (de apărare, emoțională, de substituie și activă) prezentau dovezi de variație genetică; unele dintre subscale au adus, de asemenea, dovezi ale efectelor genetice și ambientale comune. Au fost efectuate puține studii de acest tip ale modului de soluționare a problemelor, însă cercetări viitoare ar putea ajuta la elucidarea rolului factorilor genetici în personalitate și în stilul de soluționare a problemelor.

Așa cum este schițat în caseta 9.1, contribuția genetică la trăsături se poate manifesta prin diferite aspecte ale vulnerabilității la stres. Totuși, s-a dovedit a fi greu de raportat reactivitatea fiziologică la trăsăturile standard ale personalității (vezi și capitolul 7). De exemplu, cu toate că persoanele cu un nivel înalt al lui N sunt mai reactive din punct de vedere emoțional la factorii de stres, un studiu a arătat la acest grup o reacție redusă la nivelul cortizolului, poate din cauză că HHCS este „reglat în jos”, pentru a preveni o supraactivare vătămătoare (McCleery și Goodwin, 2001), o idee similară conceptului de TMI discutat în capitolul 7. Pe lângă studiile despre reacția fiziologică la stres, au fost cercetați pe larg factorii legați de personalitate și cognitivi care prezic înclinația către stres a oamenilor – și studiile au fost mult ușurate de noul avânt al teoriei trăsăturilor și de instrumentele solide din punct de vedere psihometric pentru măsurarea trăsăturilor. De această cercetare ne vom ocupa în continuare.

Nevrozismul și vulnerabilitatea la stres

Trăsăturile de personalitate sunt legate constant de măsurile stării de bine (Diener *et al.*, 1999) și s-a constatat că trăsătura cea mai proeminentă din punctul de vedere al reacțiilor la stres este nevrozismul (N). În unele sensuri, nivelul înalt al lui N poate fi însuși să fie considerat o formă de predispoziție la stres: îngrijorarea permanentă, sentimentele de inadecvare, tensionarea și nervozitatea persoanei cu un nivel înalt al lui N sunt senzații neplăcute, stresante. Însă aceasta nu înseamnă că persoanele stabile emoțional nu se simt niciodată stesate, numai că stresul e într-o măsură mai mică o caracteristică a vieții lor de zi cu zi decât este pentru cineva labil emoțional. Evenimentele majore, cum ar fi o pierdere dureroasă, divorțul sau concedierea, produc întotdeauna o anumită reacție de stres, cu toate că amploarea reacției variază în funcție de personalitate. În această secțiune vom examina, pe rând: 1) relația dintre N și simptomele de stres minore, obișnuite; 2) relația dintre N și dereglarea emoțională; 3) statutul cauzei al lui N.

Rezultatele nevrozismului și ale stresului în viața de zi cu zi

Există numeroase dovezi ale legăturii dintre nivelul înalt al lui N și diverse indicii de stres subclinic din viața de zi cu zi, compatibile cu asociațiile puternice dintre N și stările de afect negativ semnalate în capitolul 4. N se leagă și de un nivel mai scăzut al mulțumirii față de propria viață și al stării de bine subiective (de exemplu, DeNeve și Cooper, 1993), precum și de nemulțumirea față de munca îndeplinită și de indiciile de tensionare ale surmenajului legat de muncă (Tokar, Fischer și Subich, 1998; vezi și capitolul 13). Pentru a evalua tulburarea emoțională de durată mai lungă au fost folosite diferite instrumente de măsurare. *General Health Questionnaire* (GHQ) al lui Goldberg (1978) e folosit pe scară largă la detectarea deteriorării recente a stării de bine a unei persoane și poate fi utilizat, de asemenea, la depistarea posibilelor dereglări psihiatrice. În două studii pe eșantioane de studenți și de absolvenți (Mohamed, 1996; Matthews, Schwan et al., 2000) s-a constatat legătura constantă dintre N și nivelurile globale ale simptomelor de stres, așa cum se arată în tabelul 9.1. N a fost asociat și cu diferitele simptome evaluate de cele patru subscale ale chestionarului GHQ, cele mai mari corelații fiind la scalele de anxietate și depresie. Corelațiile cu simptomele somatice sau fizice ale stării proaste a sănătății și cu disfuncția socială din viața de zi cu zi au fost mai scăzute. Deși introversiunea a fost legată de simptomele de stres, relațiile au fost considerabil mai slabe. Deary și colaboratorii săi (1996) au raportat asocieri similare între N și dimensiunile din GHQ și au arătat că, atunci când N a fost eliminat parțial, corelațiile dintre introversiune și GHQ au ajuns la niveluri nesemnificative. În cazul studenților, o sursă aparte de stres o reprezintă dorul de casă, a cărui relație cu N e descrisă în caseta 9.2. Conducătorii auto cu un nivel înalt al lui N sunt și ei predispuși la stres în forma furiei, iritării, anxietății și lipsei de încredere în sine (Matthews, Dorn și Glendon, 1991).

Tabelul 9.1. Corelațiile dintre nevrozism, extraversiune și scalele din General Health Questionnaire pe două eșantioane de studenți și absolvenți

	Scala GHQ				
	Punctajul total	Simptome somatice	Disfuncție socială	Depresie	Anxietate/insomnie
Studenți	(n = 77)				
Nevrozism	59**	29**	32**	57**	68**
Extraversiune	-32**	-19	-31**	-23**	-25**
Absolvenți	(n = 214)				
Nevrozism	53**	40**	30**	42**	54**
Extraversiune	-25**	-16*	-27**	-21**	-22**

Notă: *P < 0,5, **P < 0,1.

Sursa: Mohamed (1996)

Caseta 9.2: Dorul de casă, stresul și personalitatea la studenți

Dorul de casă este surprinzător de frecvent la studenții de ambele sexe. Estimările manifestării dorului de casă la boboci sunt între 39 și 72% (Brewin, Furnham și Howes, 1989). Dorul de casă poate influența activitatea academică; studenții ce suferă de dorul de casă raportează niveluri mai înalte de neatenție, eșecuri

cognitive și predarea întârziată a lucrărilor (Fisher, 1989). Diferențele individuale din punctul de vedere al dorului de casă pot fi evaluate fidel folosindu-se *Dundee Relocation Inventory* (DRI), creat de Fisher (1989). Mohamed (1996) a obținut valorile măsurate ale aprecierii și stilului de soluționare a problemelor de la 214 absolvenți, împreună cu punctajele personalității. La subiecții cu un nivel înalt de nevrozism și de introversiune exista o tendință mai mare de manifestare a dorului de casă. Un stil pesimist de apreciere și adoptarea unor strategii de tip sfidare și autocritică în soluționarea problemelor erau, de asemenea, asociate cu dorul de casă. Analiza ulterioară a arătat că nevrozismul și introversiunea, cele două variabile ale personalității, preziceau, împreună, 20% din variația dorului de casă. Totuși, atunci când au fost controlate statistic diferențele individuale din punctul de vedere al aprecierii și al modului de soluționare a problemelor, variația explicată de personalitate a scăzut la 4%. Studenții cu un nivel înalt al lui N și un nivel scăzut al lui E par să fie înclinați spre dorul de casă, în mare măsură, din cauză că procesele lor cognitive legate de stres sunt, parțial, disfuncționale.

Anxietatea și depresia nu sunt singurele simptome care apar mai des la persoanele cu un nivel înalt de nevrozism; cei cu un nivel înalt al lui N sunt, de asemenea, mai sensibili la reacțiile emoționale negative la diversele hărțuiri și supărări din viața de zi cu zi. Bolger și Schilling (1991) au cerut unui grup de 339 de subiecți să-și noteze zilnic, timp de șase săptămâni, evenimentele stresante minore și dispozițiile. Subiecții cu un nivel înalt al lui N au raportat o mai mare suferință emoțională decât cei cu un nivel scăzut al lui N în urma evenimentelor stresante – de exemplu, suprasolicitarea în muncă sau probleme financiare. Certurile cu un copil sau cu soțul/soția au fost stresante pentru toți subiecții, dar deosebit de supărătoare pentru cei cu un nivel înalt al lui N (vezi figura 9.1). Și la studenți a

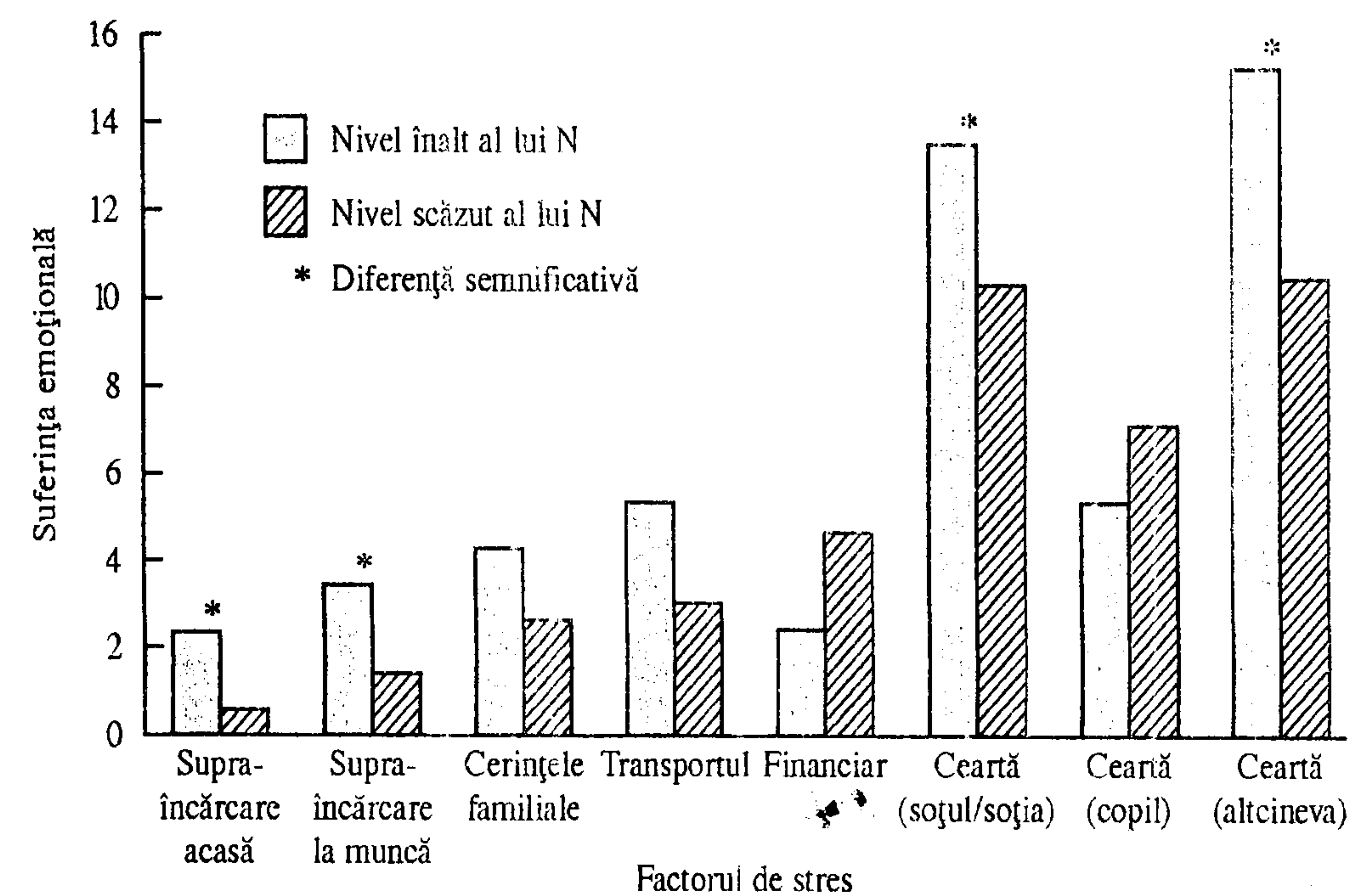

Figura 9.1. Suferința emoțională care rezultă din diverși factori de stres din viața obișnuită la subiecți cu un nivel înalt și la cei cu un nivel scăzut de nevrozism (Bolger și Schilling, 1991)

apărut un tipar similar ; într-un eșantion de 119 studenți la Medicină, nevrozismul a fost legat de două din cinci măsuri ale unor „hărțuiri zilnice” diferite (Vollrath, 2000). Însă, dacă măsurile hărțuierilor zilnice au fost relativ stabile în timp, trăsăturile de personalitate nu au fost cei mai buni factori predictivi ai hărțuierilor ; au existat și unele dovezi că hărțuierile preziceau niveluri ulterioare ale nevrozismului.

Mai există dovezi și despre faptul că N poate fi asociat cu tulburări comportamentale atribuite parțial stresului. Subiecții cu un nivel înalt al lui N raportează că sunt mai predispuși la eșecurile cognitive : erori obișnuite, cum ar fi deschiderea unei sticle goale. Alt corelativ al lui N este reprezentat de problemele sexuale, cum ar fi nervozitatea, culpabilitatea și inhibiția (Kennedy *et al.*, 1999). Nevrozismul este asociat, de asemenea, cu dificultăți în interacțiunea cu alte persoane și cu o calitate mai slabă a relațiilor sociale (Berry, Willingham și Thayer, 2000). De exemplu, nevrozismul pare să predisună oamenii la probleme conjugale (O’Leary și Smith, 1991) și la timiditate (Crozier, 1982). Mai există și tendința ca nevrozismul să aibă un nivel mai înalt la anumite tipuri de criminali, cum sunt cei inadaptați social (Eysenck, Rust și Eysenck, 1977), precum și la alcoolici și la drogați (Furnham, 1992). Într-un studiu longitudinal de trei ani (Jessor, Turbin și Costa, 1998), s-a constatat că nivelul scăzut al stimei de sine și disperarea, ambele trăsături fiind în relație cu N, se legau în mod negativ de diverse indicii ale adaptării sociale la adolescenți. Aceste efecte au fost moderate de factorii de protecție, cum ar fi faptul că subiecții au atitudini care nu tolerează devianța și au modele convenționale. S-a mai sugerat și că devianța ar putea fi prezisă cel mai eficient de trăsături restrânse, ca impulsivitatea, nu de trăsăturile ample din modelul „celor cinci mari” (Heaven, 1996). De asemenea, diferențele individuale legate de devianță s-ar putea lega, în primul rând, de psihozism și de trăsăturile înrudite cu el, nu de vulnerabilitatea la stres (Furnham și Heaven, 1999).

Vulnerabilitatea la simptomele psihiatrice

Este bine cunoscut faptul că la pacienții psihiatrici cu diagnosticul de depresie gravă sau de anxietate generalizată există o mai mare probabilitate să existe un nivel înalt al nevrozismului sau afectivitate negativă, însoțit uneori de un nivel mai scăzut al extraversiunii (Eysenck și Eysenck, 1985 ; Clark, Watson și Mineka, 1994). Corelația dintre N și nivelul simptomului este foarte solidă ; Levenson și colaboratorii săi (1988) au obținut corelații de 0,3-0,4 între N și o varietate de simptome psihiatrice într-un studiu pe un eșantion comunitar, în care nivelul simptomului a fost evaluat la zece ani după măsurarea lui N. Unele studii sugerează, de asemenea, că N acționează ca un factor de predispunere în depresia gravă (Bagby *et al.*, 1995 ; Surtees și Wainwright, 1996). Într-adevăr, tendința depresiei și tulburărilor anxioase către „comorbiditate” (apar împreună) ar putea fi atribuită, parțial, influenței lui N într-o gamă de tulburări (Bienvenu *et al.*, 2001). Dincolo de anxietate și depresie, N are nivel înalt într-o varietate de tulburări, printre care abuzul de substanțe toxice (Martin și Sher, 1994), tulburările de alimentație (Goldner *et al.*, 1999) și tulburări ale somnului (Dorsey și Bootzin, 1997). Într-un studiu despre personalitatea anormală, Austin și Deary (2000) au descoperit dovezi despre un factor al suferinței generale corelat cu N și legat de majoritatea tulburărilor de personalitate, așa cum vom arăta mai pe larg în capitolul 11. Un studiu informativ efectuat de Trull și Sher (1994) a investigat rolul „celor cinci mari” în diferite tulburări legate de anxietate

și de dispoziție. Ei au folosit un interviu diagnostic la un eșantion de 468 de adulți tineri, pentru a stabili dacă au îndeplinit vreodată criteriile psihiatrice ale tulburărilor de interes, în conformitate cu sistemul de diagnosticare clinică DSM-III. Subiecții au completat, de asemenea, NEO-PI-R. Așa cum se arată în figura 9.2, subiecții încadrați în grupul celor care au suferit de o tulburare aveau o personalitate diferită de cei ce nu suferiseră de vreo tulburare. Profilurile personalității variaau, într-o anumită măsură, în funcție de tulburări, însă a existat un tipar general clar al nivelului înalt de N, împreună cu un nivel scăzut de E, nivel scăzut de C, nivel scăzut de A și nivel înalt de O. Nivelul scăzut de A și nivelul scăzut de C pot fi asociate cu dificultăți în funcționare socială, în vreme ce persoana cu un nivel înalt de O ar putea fi hipersensibilă. Figura 9.2 prezintă, de asemenea, profilurile în două tulburări specifice : depresia gravă și fobia simplă. La grupul cu depresie au apărut deviații mai mari decât valoarea normativă 50, însă profilurile au fost calitativ similare. Și la persoanele cu diagnosticul de agorafobie, sociofobie și tulburări de stres posttraumatic au apărut profiluri similare.

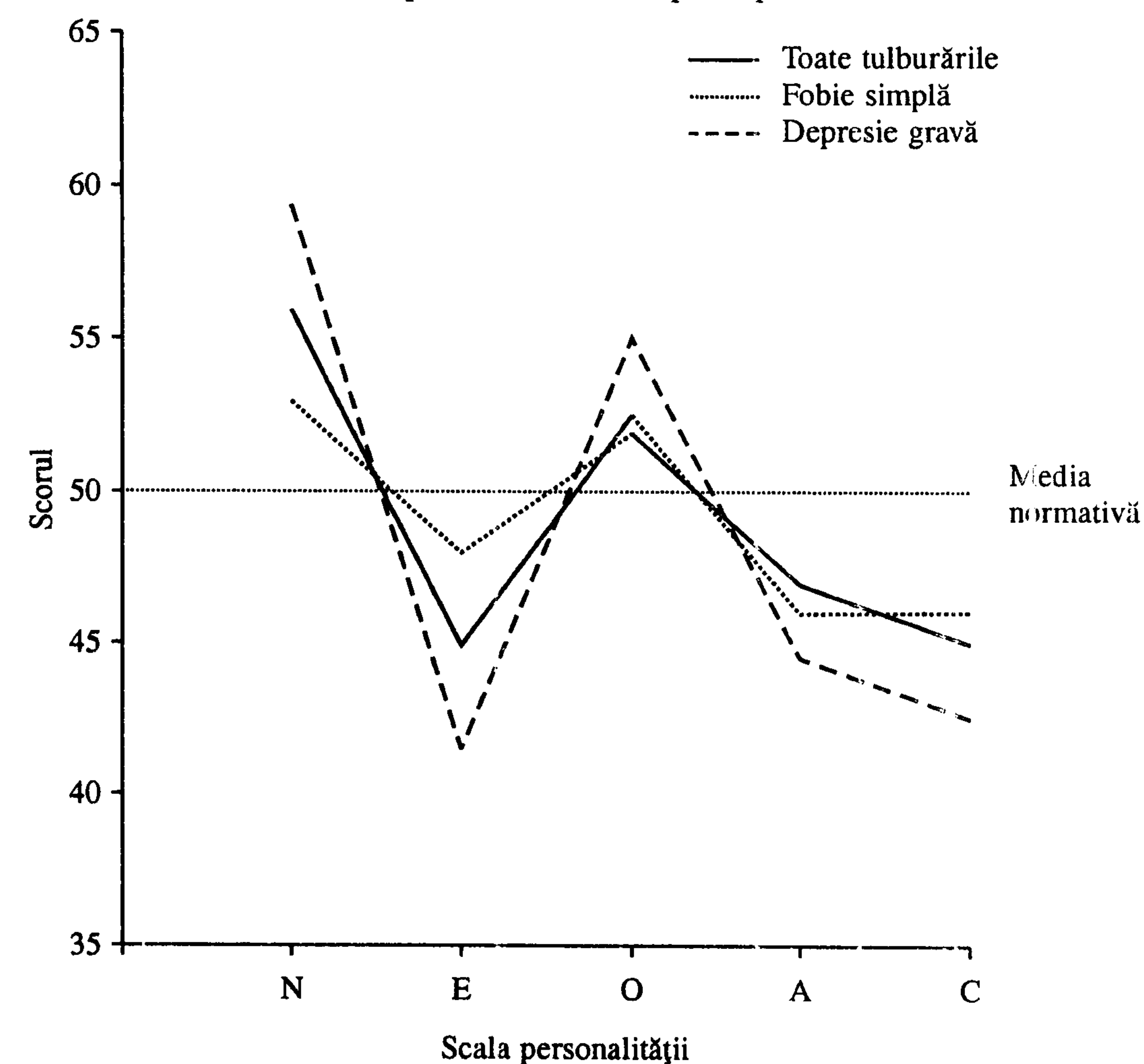

Figura 9.2. Caracteristicile personalității la subiecți cărora li s-a pus diagnosticul de tulburări emoționale (Trull și Sher, 1994)

Studenții la Medicină și profesioniștii din lumea medicală nu sunt imuni la aceste efecte. Într-o investigație longitudinală pe un eșantion de studenți la Medicină, nevroza a fost un factor de predicție semnificativ al perfecționismului de inadaptație

(îngrijorare excesivă în privința evaluării care ni se face), al depresiei și al disperării (Enns *et al.*, 2001). În studii despre probleme de sănătate mentală la medici tineri, s-a descoperit că nevrozismul, stresul perceput, surmenajul și presiunea emoțională, precum și stresul perceput extraprofesional, toate măsurate când erau studenți, preziceau simptome de anxietate și deprimare la începutul carierei medicale (Tyssen și Vaglum, 2002).

Tipare similare au fost observate și la persoane mai în vârstă. Ormel, Oldehinkel și Brilman (2001) au constatat că la bărbații și femeile mai în vârstă care aveau atât un nivel înalt de nevrozism, cât și probleme grave în viața de zi cu zi exista un risc semnificativ mai mare de depresie. Producerea unui eveniment stresant, cum ar fi pierderea soțului/soției, creștea și mai mult riscul depresiei, dar numai la acele persoane care aveau inițial un nivel înalt de nevrozism și probleme. În plus, nivelul înalt de nevrozism asociat cu evenimente moderat de stresante a fost asociat cu recurența depresiei. În *Longitudinal Aging Study Amsterdam*, subiecții cu cel mai mare risc de anxietate cronică într-un interval de trei ani au fost cei care aveau un nivel înalt de nevrozism la începutul studiului; factorii care au contribuit la nevrozism au fost evenimente dramatice din viață, cum ar fi moartea unui partener (De Beurs *et al.*, 2000). Persoanele care au pe cineva în îngrijire sunt supuse unei surse speciale și cronice de stres: nevrozismul contribuie, oare, la dezvoltarea anxietății și depresiei la cei ce au pe cineva în îngrijire? S-a efectuat un studiu timp de un an pe un grup de persoane care aveau în îngrijire un soț/o soție suferind de demență, investigându-se sănătatea lor psihologică la începutul studiului și la un rapel după douăsprezece luni, în legătură cu trăsăturile de personalitate (Vedhara *et al.*, 2001). Au fost evaluzate nevrozismul, stresul perceput, anxietatea și depresia. N a fost asociat cu rapoarte despre creșterea stresului și cu o mai mare posibilitate de depresie și anxietate atât la începutul studiului, cât și la rapelul de după douăsprezece luni.

Problema subiectivității: relațiile cauzale între nevrozism și stres

Persoanele cu un nivel înalt al lui N raportează insatisfacție într-o gamă largă de domenii ale vieții de zi cu zi, însă există o problemă legată de datele obținute din autodescrieri, ce se va manifesta în mai multe puncte din capitolul de față și din capitolul următor. Este adesea neclar dacă suferința asociată cu nevrozismul e, în primul rând, subiectivă sau se leagă de probleme de viață ce pot fi măsurate în mod obiectiv (de exemplu, Stone și Costa, 1991). De exemplu, nu este limpede dacă nevroticii fac, într-adevăr, mai multe greșeli cotidiene sau nu e vorba decât despre tendința lor de a-și aminti greșelile sau de a-și interpreta acțiunile ca fiind greșite. Tot așa, nu e sigur dacă subiecții cu un nivel înalt al lui N pur și simplu obțin mai puțină satisfacție din interacțiunile sociale sau însuși stilul lor de conversație și de interacțiune este, într-o anumită măsură, disfuncțional. Există unele dovezi de asociere între N și comportamentele obiective. Daly (1978) a arătat că la persoanele cu anxietate ca trăsătură (adică un nivel înalt al lui N) există tendința ca, atunci când vorbesc, să evite să-și privească interlocutorul. Atunci când ascultă, anxietatea e asociată fie cu evitarea contactului vizual, fie cu fixarea privirii pe vorbitor. Aceste tipare ale contactului vizual pot fi deranjante pentru persoana ce conversează cu un nevrotic și afectează negativ interacțiunea socială. În general, e nevoie de prudență în interpretarea datelor din autodescrieri, cu toate că poate exista un anumit grad de interacțiune între nevrozism, suferința subiectivă și comportamentele observabile.

În principiu, nevrozismul ar putea fi sau o cauză, sau un simptom al unor experiențe de viață neplăcute, al unor tulburări mentale și al unor probleme comportamentale. Am putea presupune, cu naivitate, că N e corelat cu simptomele de stres din cauză că subiecții cu un nivel înalt al lui N sunt mai predispuși la reacții emoționale și comportamentale defavorabile în urma unui eveniment grav din viață, cum ar fi o pierdere grea. Totuși, e posibilă și legătura cauzală inversă: nevrozismul ar putea fi un simptom, nu o cauză. Poate că nivelurile înalte de nevrozism tind să apară după ce s-a produs evenimentul, ca unul dintre elementele diverselor simptome de stres declanșate de eveniment. Este dificil să deosebim între ele aceste posibilități cauzale într-un studiu transversal efectuat după eveniment, deoarece nevrozismul ar putea influența memoria persoanei respective și modul ei de evaluare a evenimentului. Observați că, atunci când descriem nevroza ca fiind „cauză”, ne referim la grupul de structuri fundamentale fiziologice și/sau psihologice din care răsar caracteristicile de suprafață ale nevrozismului (cum este afectul negativ), nu la caracteristicile de suprafață însele (vezi capitolul 1).

Cauzalitatea este investigată cel mai bine prin studiile longitudinale, în care sunt evaluate atât personalitatea, cât și stresul rezultat, în două sau mai multe ocazii separate în timp. Modelarea structurală a datelor longitudinale poate fi folosită pentru a testa dacă nivelul înalt de nevrozism precedă sau nu cu adevărat simptomele de stres. În realitate, studiile longitudinale despre nevrozism și suferință dau rezultate eterogene. Unele studii despre reacțiile la factorii de stres cotidiani au adus dovezi convingătoare despre faptul că N este o cauză a simptomelor de stres. Ormel și Wohlfarth (1991) au efectuat un studiu longitudinal pe un grup de 296 de adulți olandezi. După evaluarea inițială a lui N, în momentul T_0 , ei au administrat o baterie de instrumente de măsurare legate de stres în alte două momente, la șase și la șapte ani după măsurarea lui N (momentele T_1 și T_2). Autorii au făcut distincția între evenimente din viață defavorabile endogene și cele exogene. Evenimentele endogene sunt cele influențate intens de comportamentul persoanei respective, cum ar fi neînțelegerile conjugale, iar evenimentele exogene, ca maladiile, sunt cauzate cu preponderență de factori externi. Figura 9.3 arată o parte din modelul cauzal adecvat datelor obținute, în care N influențează nemijlocit suferința psihologică și frecvența evenimentelor din viață endogene după șase sau șapte ani. Evenimentele din viață au și unele efecte independente, însă relativ slabe asupra suferinței.

Un studiu oarecum asemănător efectuat de Magnus și colaboratorii săi (1993) a măsurat atât evenimentele obiective (ce pot fi verificate de observatori externi), cât și pe cele subiective. Participanții la studiu au fost evaluați o dată la începutul unei perioade de urmărire de patru ani și o dată la sfârșitul acestei perioade. Spre deosebire de Ormel și Wohlfarth (1991), Magnus și colaboratorii săi au descoperit că nevrozismul era mai strâns legat de evenimentele din viață obiective decât de cele subiective. Modelul ce s-a potrivit cel mai bine cu datele a fost de tip cauzal, în care nevrozismul influența evenimentele negative viitoare, dar acestea nu aveau efect asupra nevrozismului. Ei au sugerat două mecanisme ale acestor relații. În primul rând, nevroticii reacționează negativ la o mai mare varietate de evenimente. În al doilea rând, persoanele cu un nivel înalt al lui N „atrăg neplăcerile”, prin faptul că problemele lor din interacțiunile sociale ar putea iniția, de fapt, evenimentele negative, cum ar fi divorțul, pierderea slujbei etc. Acest mecanism e compatibil cu asocierea dintre N și o expunere mai mare la evenimentele negative din viață (Bolger și Schilling, 1991; Kardum și Krapic, 2001). Așadar, deși relația cauzală dintre N și simptomele de stres ar putea fi complexă, pare să existe o legătură cauzală directă între nevrozism și reacțiile de stres ulterioare.

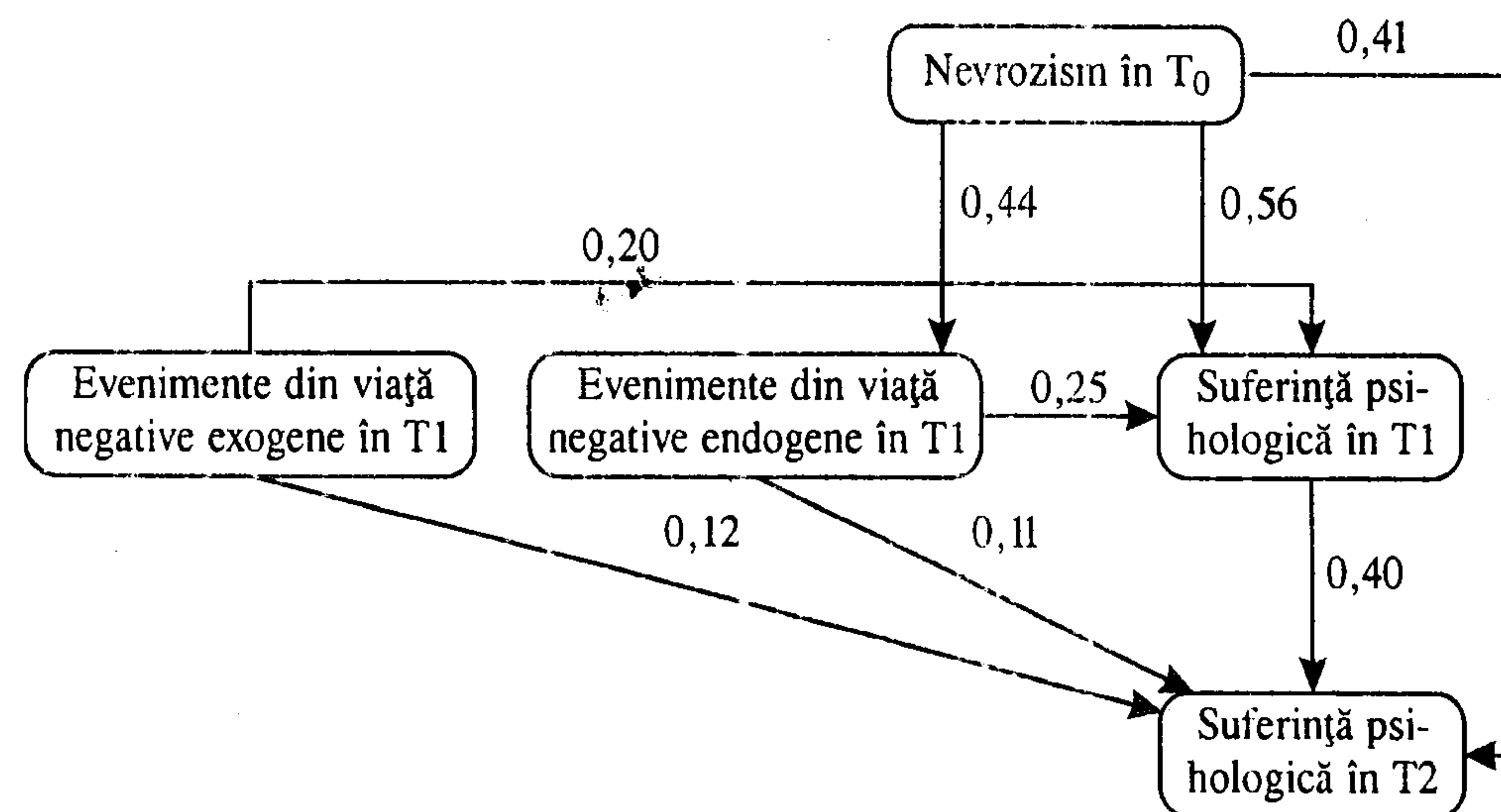

Figura 9.3. O parte dintr-un model causal al efectelor nevrozismului și al evenimentelor negative din viață asupra suferinței psihologice (Ormel și Wohlfarth, 1991)

Notă: Sunt prezentate doar traseele importante; $T_1 = T_0 + 6$ ani, $T_2 = T_0 + 7$ ani; sunt omise traseele către modificarea situației din viață.

În domeniul clinic există puncte de vedere conflictuale. Într-un articol influent (Barnett și Gotlib, 1988) au fost trecute în revistă studii despre nevrozism și despre tratarea depresiei, iar concluzia a fost că, deși au crescut în timpul episodului depresiv, nivelurile lui N au coborât la normal atunci când subiectul și-a revenit. Prin urmare, nivelul înalt al lui N părea să fie o depresie clinică manifestată concomitent, nu o cauză a tulburării. Însă introvesiunea socială a rămas la un nivel înalt și după tratament, sugerând că această trăsătură ar putea reprezenta un factor de vulnerabilitate persistent. Cercetări mai recente prezintă un tablou foarte diferit. Santor, Bagby și Joffe (1997) și Bienvenu și colaboratorii săi (2001) au raportat că persoanele care se restabileau după o depresie gravă depășeau media normativă a lui N cu mai mult de o deviație standard. Într-un studiu despre depresie efectuat pe o perioadă de doisprezece ani, Surtees și Wainwright (1996) au arătat că, dintre numeroase măsurători clinice, demografice și sociale din punctul de pornire, factorii cei mai predictivi ai rezultatului clinic final slab au fost două trăsături de personalitate: nevrozismul și nivelul scăzut al încrederii în sine, măsurate cu *Personality Deviance Scales* (Deary, Bedford și Fowkes, 1995).

Un articol recent (Harkness *et al.*, 2002) discută dovezi din studii despre „dublă depresie”, care este coexistența depresiei clinice grave și a depresiei minore cronice (distimia). La persoanele care au ghinionul să se încadreze în această categorie, există un risc deosebit de mare de recidivă după tratament. Harkness și colaboratorii săi (2002) au studiat pacienți în curs de recuperare și au constatat că persoanele cu „dublă depresie” aveau un nivel mai înalt al nevrozismului (și, de asemenea, un nivel mai scăzut de agreabilitate) decât pacienții care nu avuseseră decât depresie gravă. La ambele grupuri s-au înregistrat niveluri similare de simptomatologie și dispoziție de tip depresiv, așa încât comparația nu a fost confundată cu gravitatea depresiei. Efectul nevrozismului depindea de una

dintre cele cinci fațete principale măsurate de NEO-PI-R, și anume „ostilitatea furioasă”. Harkness și colaboratorii săi (2002) au sugerat că persoanele suferind de „dublă depresie” ar putea fi frustrate și nemulțumite. Studiul a confirmat, de asemenea, modificarea personalității pe măsură ce se reduce depresia: N (cu excepția „ostilității furioase”) a scăzut, în vreme ce E și C au crescut. Într-un mod întru câtva asemănător, Piedmont (2001) a arătat un nivel scăzut de N și un nivel ridicat de E, C și A la un eșantion de 99 de persoane tratate pentru dependența de droguri. Modificările lui N, C și A persistau la rapelul de după cincisprezece luni. Prin urmare, personalitatea și dereglările emoționale par să prezinte un anumit grad de reciprocitate; personalitatea ar putea predis pune individul la dereglare, dar instalarea dereglării influențează personalitatea.

Perspective tranzacționale asupra personalității și stresului: ipotezele medierii și moderării

Este limpede că trăsătura „nevrozism” e legată de fațete ale acelui element pe care îl numim în limbajul obișnuit „stres”. Pasul următor este să examinăm cadrul teoretic al cercetării legate de stres, care ne ajută să explicăm aceste relații. Deosebit de interesante sunt teoriile tranzacționale despre stres, care afirmă că stresul apare din interacțiunea dinamică a persoanei cu mediul. Procesele cognitive de apreciere și de soluționare a problemelor joacă un rol principal în modelele formale de acest gen.

Modele tranzacționale de stres: aprecierea

În metoda tranzacțională de cercetare a stresului (Cox și Ferguson, 1991; Lazarus, 1999) se consideră că stresul apare din întâlnirile sau tranzacțiile semnificative dintre persoană și mediul fizic sau social. Așa cum am arătat pe scurt mai sus, stresul este generat atunci când persoana apreciază cerințele mediului ca fiind greu sau imposibil de îndeplinit în mod adecvat. Studentul care se așteaptă să pice la examen, soțul/soția ce se confruntă cu un eșec conjugal ireparabil și muncitorul concediat care are puține șanse să-și mai găsească de lucru sunt, toate, exemple de oameni în situații cu o probabilitate mare de a fi considerate stresante. După părerea lui Lazarus (1999), procesarea cognitivă asociată cu tranzacțiile stresante poate fi concepută la două niveluri, macro și micro. Așa cum am văzut în capitolul 4, la nivel macro, suferința emoțională depinde de felul în care percepe individul sensul situației sau „tema relațională principală”. Cu alte cuvinte, anxietatea poate apărea atunci când ne confruntăm cu „tema relațională principală” a amenințării, iar tristețea este reacția atunci când tema fundamentală a evenimentului e o pierdere irevocabilă.

La nivel micro pot fi identificate diferite procese cognitive specifice care ar putea contribui la stres (Lazarus și Folkman, 1984). Aprecierile sau evaluările individului despre situația respectivă sunt foarte importante: Lazarus și Folkman au făcut distincția între evaluarea primară (evaluarea amenințării din situația respectivă) și evaluarea secundară (evaluarea propriei posibilități de a face față cu succes situației). De exemplu, cei foarte optimiști pot evalua evenimentele în așa fel încât să descopere o parte bună în aproape toate situațiile, apărându-i de stres, în vreme ce pesimiștii ar putea considera

stresante chiar și frecuşurile și supărările mărunte. Atunci când situația este evaluată ca depășind capacitatea personală de control, există o posibilitate deosebit de mare de apariție a sentimentelor stresante. În plus, oamenii, în general, fac eforturi intense de îndeplinire a cerințelor în situațiile amenințătoare (Lazarus și Folkman, 1984), cu diferite grade de succes. Un director care se confruntă cu posibilitatea de a fi concediat ar putea reacționa prin creșterea numărului orelor de lucru sau prin refugierea în alcool. Figura 9.4 prezintă modelul tranzacțional al procesului stresului. Aprecierea cerințelor duce la un mod de soluționare care ar putea să influențeze, la rândul lui, procesul de apreciere (concentrarea asupra emoțiilor) sau să vizeze modificarea cerințelor externe prin comportament (concentrarea asupra problemelor). Aprecierile legate de stres și modul nereușit de soluționare a problemelor pot genera o cascadă de stresuri rezultante posibile: excitarea fiziologică (cum ar fi creșterea ritmului cardiac), probleme de sănătate, probleme în relațiile sociale sau tulburări cognitive și comportamentale. Așa cum arată figura 9.4, nu este sigur dacă există vreo corespondență strânsă între anumite procese și anumite simptome. Aprecierea și eforturile de soluționare a problemelor variază dinamic pe măsură ce evenimentul se dezvoltă și se desfășoară, astfel încât simptomele de stres variază atât în funcție de situație, cât și de persoană. Aprecierea cognitivă a unei situații stresante joacă un rol important în relația dinamică dintre situația negativă și nivelul de suferință raportat (Garnefski, Kraaj și Spinhoven, 2001).

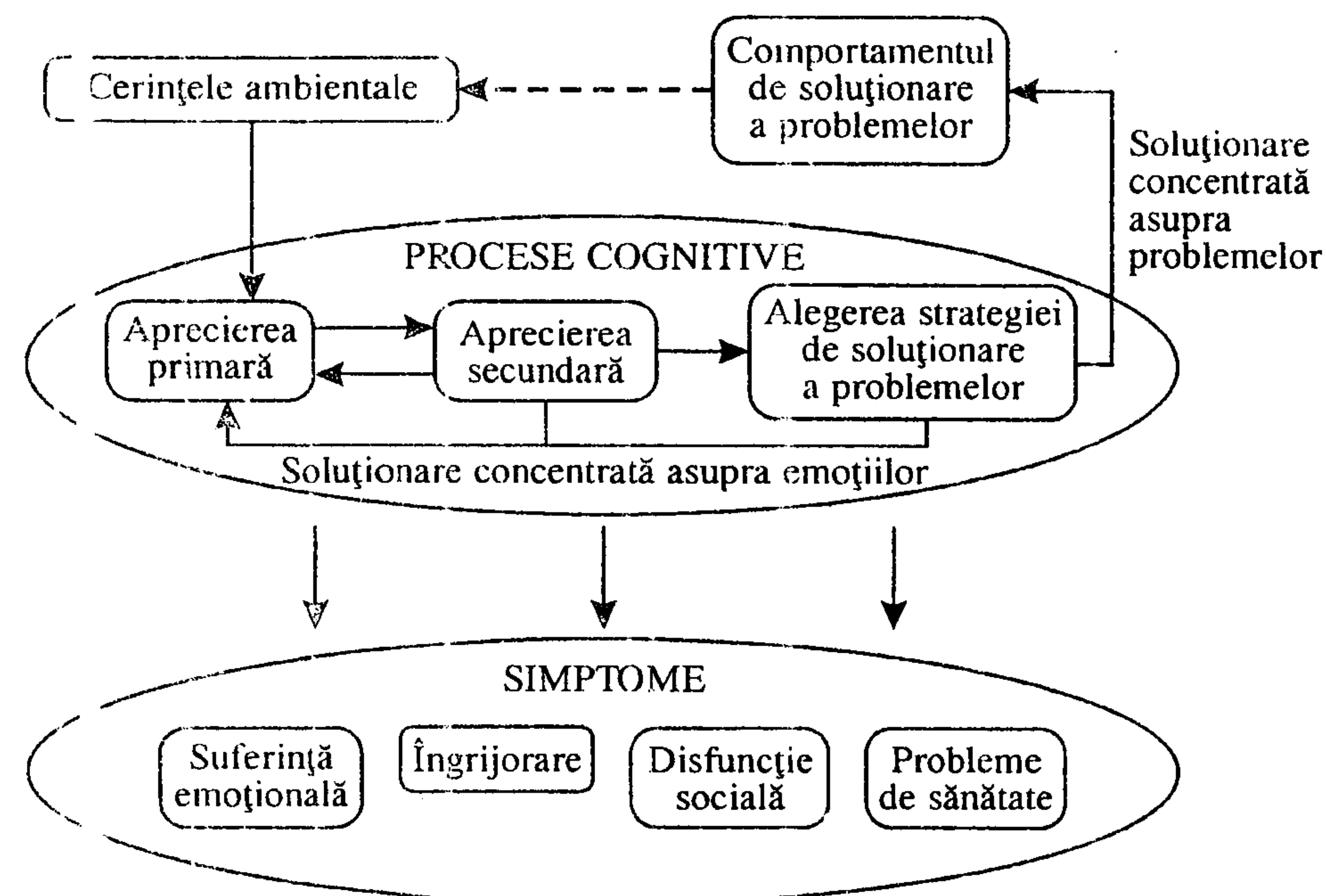

Figura 9.4. Modelul tranzacțional al stresului : simptomele rezultă din aprecieri negative și din soluționarea inefficientă a problemelor

Soluționarea problemelor

Majoritatea studiilor psihometrice despre diferențele individuale în procesele cognitive ale stresului au vizat tipuri (dimensiuni) diferite de soluționare a problemelor (vezi Zeidner și Endler, 1996). Aceste studii încearcă să afle dacă există tipare comune

stabilite ale strategiilor autodescrise de înfruntare a situațiilor stresante. Ca și în cazul trăsăturilor de personalitate, acordul este mai mare în privința dimensiunilor ample decât a celor restrânse ale soluționării problemelor. Majoritatea cercetătorilor ar accepta existența a trei dimensiuni ample ale soluționării problemelor : soluționarea concentrată asupra problemelor, cea concentrată asupra emoțiilor și evitarea (Cox și Ferguson, 1991). Soluționarea concentrată asupra problemelor (sau a sarcinilor) descrie eforturile de a modifica situația externă obiectivă, adesea prin întocmirea și punerea în practică a unui plan de acțiune (de exemplu, un student care își face un program de recapitulare pentru examen și îl urmează cu strictețe). Soluționarea concentrată asupra emoțiilor se referă la strategii prin care persoana respectivă încearcă să-și schimbe gândurile și sentimentele despre evenimentul supărător, posibil încercând să învețe ceva din el, să vadă „partea lui bună” sau să-și exprime emoțiile negative (un student ce îi povestește unui prieten despre grijile lui sau hotărăște că rezultatul nu contează chiar atât de mult, de fapt). Soluționarea bazată pe evitare implică încercarea de a ocoli problema, poate prin suprimarea gândurilor despre ea, distragerea cu ajutorul altor activități și ieșirea în mod activ din situația stresantă (în acest caz, studentul ar putea merge la bar în loc să repete sau e posibil nici să nu se prezinte la examen). *Coping Inventory for Stressful Situations* (CISS), creat de Endler și Parker (1990), evaluează aceste dimensiuni ample ale soluționării problemelor în mod foarte fidel (coeficienții caracteristici ai fidelității sunt 0,8-0,9). Mulți cred că soluționarea concentrată asupra problemelor este mai eficientă decât cea concentrată asupra emoțiilor sau a evitării, cu toate că dovezile empirice sunt complexe (Zeidner și Saklofske, 1996). Lazarus și Folkman (1984) subliniază faptul că eficiența unei anumite strategii depinde de natura situației stresante și de capacitatea individului de a aplica în acea situație strategia aleasă. De exemplu, soluționarea concentrată asupra problemelor poate fi mai eficientă decât evitarea atunci când este vorba despre examene și recapitularea materiei ; însă în cazul unei fobii legate de șerpi evitarea poate fi, de cele mai multe ori, o soluție foarte eficientă.

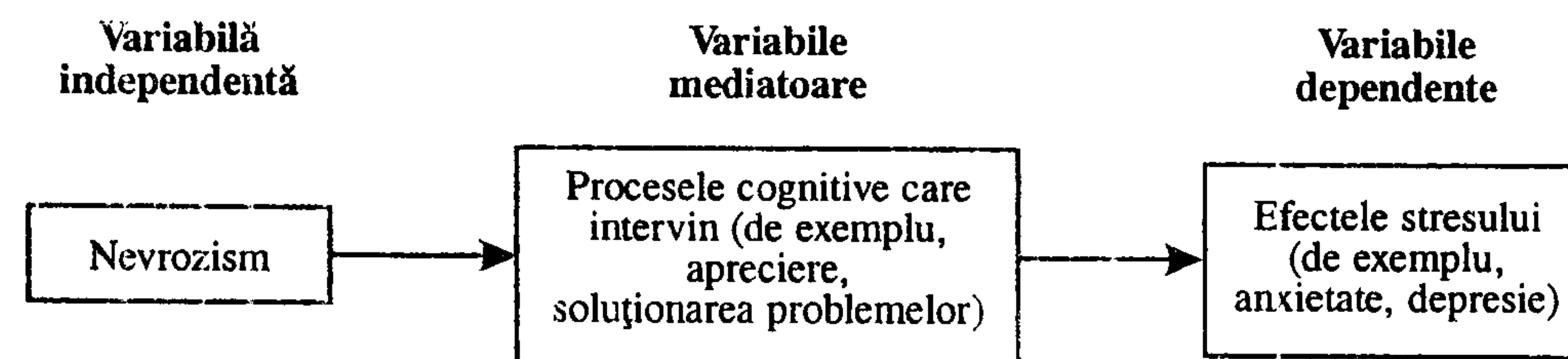
Trăsăturile și modelul tranzacțional

Modelul tranzacțional sugerează două căi de cercetare destul de diferite, legate de distincția conceptuală importantă între *mediere* și *moderare*. O variabilă mediatore leagă direct două alte variabile, astfel încât transmite efectul unei variabile asupra celeilalte, creând un lanț causal. Prin urmare, putem spune că evenimentele din viață produc percepții ale lipsei de control, care creează depresie. În acest caz, lipsa de control mediază efectul evenimentelor din viață asupra depresiei. În schimb, o variabilă moderatoare modifică relația dintre două alte variabile (din punct de vedere cantitativ sau calitativ). De exemplu, relația dintre evenimentele din viață și depresie poate fi moderată de sprijinul social, astfel încât efectul evenimentelor din viață asupra depresiei este mare atunci când sprijinul social e redus, însă evenimentele au un efect redus asupra depresiei atunci când sprijinul social este mare. Astfel, în vreme ce medierea se ocupă exclusiv de relațiile lineare, moderarea implică faptul că două variabile au efect *interactiv* asupra celei de-a treia. Și studiile tind să aibă scopuri diferite, în funcție de concentrarea asupra medierii sau a moderării. Cercetarea legată de mediere tinde să fie condusă de teorie, deoarece găsirea unei variabile mediatore oferă informații despre procesele și mecanismele care intervin – de exemplu, efectele nefavorabile ale evenimentelor din viață.

În schimb, cercetarea care vizează moderarea, cu toate că rămâne legată de teorie, aduce foarte multe informații despre variația rezultatelor empirice în diferite împrejurări – de exemplu, în ce situații evenimentele din viață prezic depresia și în ce situații nu o prezic.

Figura 9.5 ilustrează problemele tipice din cercetarea legată de mediere și de moderare în studierea legăturii dintre trăsături și stres. Ipoteza medierii este că efectele trăsăturilor sunt mediate de diferențele individuale din aprecierea și din soluționarea problemelor. De exemplu, poate că perspectiva negativă și modul ineficient de soluționare a problemelor pe care le au persoanele cu un nivel înalt al lui N sunt cele care produc niveluri mai înalte ale simptomelor de stres. În acest caz, esențial este să verificăm dacă asocierea dintre N și stresul rezultat rămâne semnificativă când mediatorii sunt controlați statistic

a) Exemplu de ipoteză mediatoare

b) Exemplu de ipoteză moderatoare

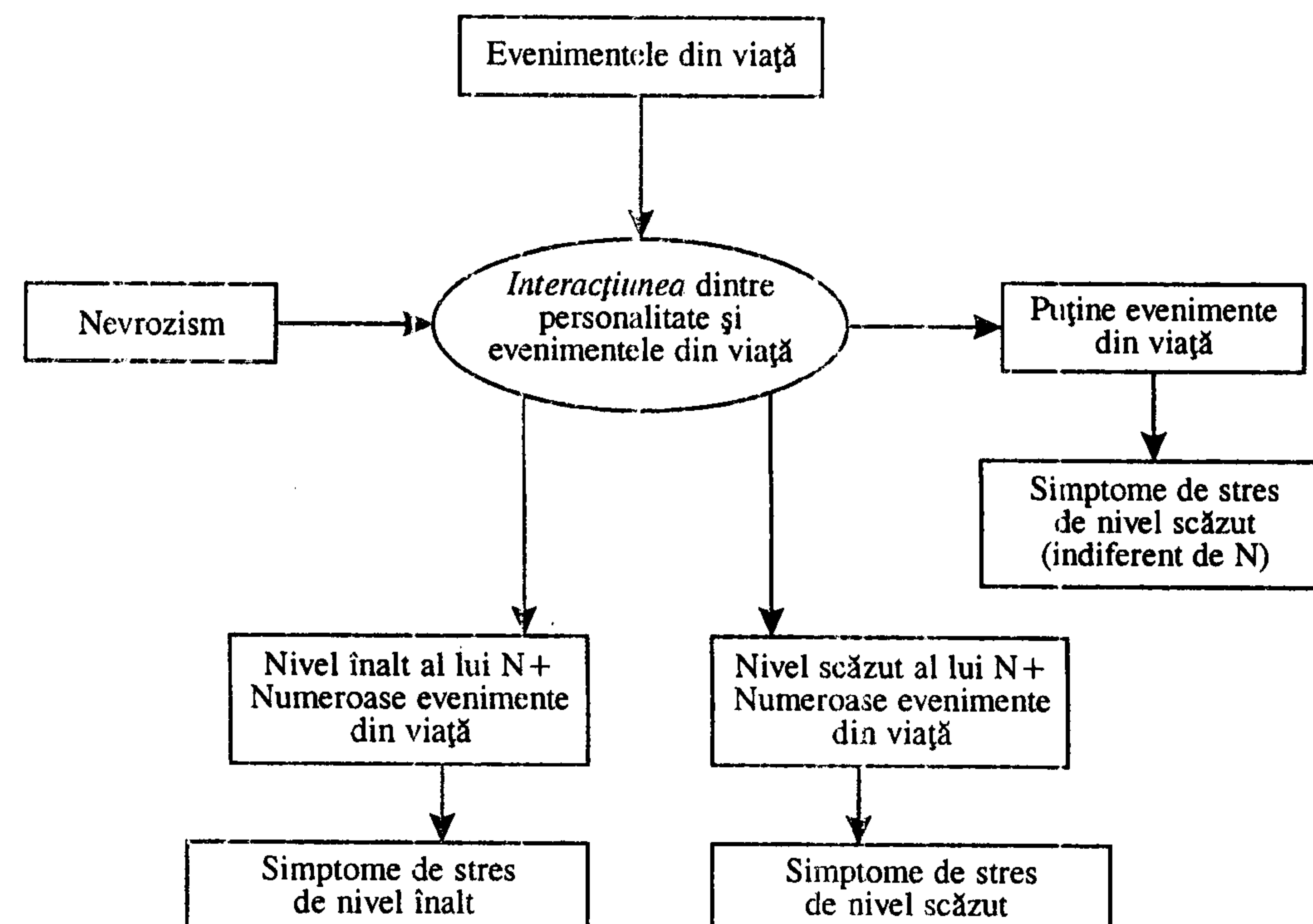

Figura 9.5. Exemple ale ipotezelor medierii și moderării în cercetarea legată de trăsături și stres

(prin corelare parțială, regresie multiplă sau modelarea ecuației structurale) – cu alte cuvinte, dacă există un efect direct al lui N, pe lângă efectul indirect care depinde de mediatorii. Un model mai complet ar putea include și evenimentele din viață, ca altă variabilă independentă, care influențează mediatorii în mod independent de N (adică fără interacțiune între N și evenimentele din viață).

Ipoteza moderării este că anumite caracteristici ale personalității ar putea acționa ca un amortizor sau ca un scut care apără persoana de impactul evenimentelor defavorabile (vezi partea de jos a figurii 9.5). De exemplu, așa cum se arată în figura 9.5, N de nivel scăzut (stabilitate emoțională) ar putea să nu aibă multă influență în perioadele cu stres de nivel scăzut, însă ajută la protejarea persoanei în perioadele cu stres de nivel înalt. În acest caz, în condiții stresante (adică multe evenimente din viață), personalitatea ar putea fi combinată strâns cu stresul rezultat, dar numai într-o mică măsură cu rezultatele atunci când evenimentele din viață și frecvențele sunt rare. Ipoteza moderatoare nu este neapărat corectă. Factorii personalității ar putea, într-adevăr, să inducă doar o înclinație generală, astfel încât, de exemplu, o persoană cu un nivel înalt al lui N prezintă niveluri mai înalte ale stresului rezultat indiferent de evenimente. Esențial este să verificăm dacă există o interacțiune statistică între N și nivelul evenimentelor din viață (ca variabile independente) în efectele lor asupra stresului rezultat. Dacă efectele lor sunt cumulative, nu există un efect moderator. Demonstrarea unui efect moderator ar putea duce la o căutare ulterioară a mecanismelor – cu alte cuvinte, dacă unele trăsături ar putea ajuta oamenii să aprecieze situațiile dificile ca destul de neame-nințătoare sau controlabile.

Este greu de spus dacă nevrozismul acționează, în primul rând, ca factor care dă înclinația generală sau ca factor moderator. Pot fi găsite dovezi în sprijinul ambelor puncte de vedere. Așa cum am arătat în capitolul 4, o școală de gândire influentă consideră că afectul negativ face parte din nevrozism (de exemplu, Lucas și Diener, 2000). Într-adevăr, se găsesc adesea corelații substanțiale între N și dispoziția negativă în situații aparent neutre (Matthews și Gilliland, 1999). În opoziție cu aceasta, studiile despre evenimentele din viață trecute în revistă mai sus sugerează o hiperreactivitate la evenimentele negative a persoanelor cu un nivel înalt al lui N. Conform ipotezei moderatoare, nevrozismul se leagă de o reacție de stres mai amplă, prelungită. Poate că ambele ipoteze sunt corecte, adică N este și asociat cu o bază într-o anumită măsură mai negativă a dispoziției și a simptomelor de stres și moderează și reacțiile afective la factorii de stres. În secțiunile următoare vom examina mai întâi posibili mediatorii cognitivi ai efectului lui N asupra stresului rezultat și apoi efectele trăsăturilor suplimentare (care ar putea implica mediere sau moderare).

Mediatorii nevrozismului

Dacă nevrozismul are cu adevărat unele efecte cauzale asupra simptomelor de stres, ne putem pune întrebarea dacă aceste efecte sunt sau nu mediate de diferențele individuale din stilul de apreciere și de soluționare a problemelor, așa cum ar putea sugera modelul tranzacțional al stresului. Persoanele cu un nivel înalt al lui N sunt oare mai predispuse la stres din cauză că tind să aprecieze evenimentele în mod mai marcat negativ și adoptă strategii de soluționare ineficiente? Dacă este așa, ne-am aștepta să găsim corelări între nevrozism, apreciere și soluționarea problemelor. Tabelul 9.2 rezumă lucrări care

sugerează că nevrozismul și anxietatea ca trăsătură se corelează cu aprecieri negative ale unor diferiți factori de stres potențiali și ale capacităților personale. N se leagă de un stil pesimist de apreciere atât în verificarea performanțelor, cât și în contextele sociale. Aceste credințe sunt adesea nerealiste și pot contribui la sensibilitatea la stres. De exemplu, persoanele cu un nivel înalt al lui N tind să se perceapă ca fiind singuratice, cu toate că rețelele lor sociale sunt, de fapt, la fel de bine dezvoltate ca și cele ale persoanelor stabile emoțional (Stokes și McKirnan, 1989).

Tabelul 9.2. Demonstrații empirice ale aprecierilor negative la persoanele nevrotice și cu anxietate ca trăsătură

Studiul	Rezultatul principal
Butler și Mathews (1987)	Înainte de un examen, subiecții cu anxietate ca trăsătură evaluează evenimentele negative ca fiind mai probabile
Smith și Sarason (1975)	Subiecții cu anxietate ca trăsătură interpretează feedbackul controlat experimental ca fiind mai negativ
Greenberg și Alloy (1989)	Subiecții cu anxietate ca trăsătură se compară în mod nefavorabil cu prietenii lor
Gallagher (1990)	Subiecții nevrotici apreciază factorii de stres academici ca fiind mai amenințători
De Paulo et al. (1987)	Subiecții nevrotici cred că fac o impresie proastă în interacțiunea socială
Penley și Tomaka (2002)	Atunci când li se cere să vorbească în public, subiecții nevrotici își evaluează la un nivel mai scăzut capacitatea de soluționare a problemelor și performanța

În mod similar, nevrozismul e asociat și cu opțiuni caracteristice în privința strategiilor de soluționare a problemelor. N se corelează cu folosirea mai rară a strategiilor concentrate asupra problemelor și mai frecventă a celor concentrate asupra emoțiilor și a celor de evitare (de exemplu, McCrae și Costa, 1986; Endler și Parker, 1990; Deary et al., 1996; Brebner, 2001). McCrae și Costa (1986) au arătat și că strategiile de soluționare a problemelor preferate de nevrotici sunt evaluate în mod caracteristic ca fiind ineficiente în confruntarea cu evenimente stresante. Totuși, aceste rezultate nu implică în mod obligatoriu faptul că strategiile de soluționare a problemelor mediază asocierea nevrozism-stres. Bolger (1990) a testat în mod direct ipoteza medierii. El a cerut unui grup de 50 de tineri ce urmau cursurile unei școli pregătitoare pentru Facultatea de Medicină să-și descrie strategiile de soluționare a problemelor dintr-o perioadă de 35 de zile înaintea unui examen. Modul de soluționare a problemelor a fost măsurat cu ajutorul chestionarului *Ways of Coping* al lui Folkman și Lazarus (1988), care evaluează șapte dimensiuni ale modului de soluționare a problemelor. Nevrozismul a prezis creșteri mai mari ale anxietății în ultima săptămână de dinainte de examen. Modelul a sugerat că acest efect a fost mediat la elevii cu un nivel înalt al lui N de un grad mai înalt de folosire a evadării-evitării, care era dimensiunea modului de soluționare a problemelor aflată în cea mai strânsă legătură cu modificarea anxietății. În același mod, Deary și colaboratorii săi (1996) au demonstrat efectele de mediere ale soluționării orientate către emoții între nevrozism și stresul profesional la un grup numeros de medici de rang superior.

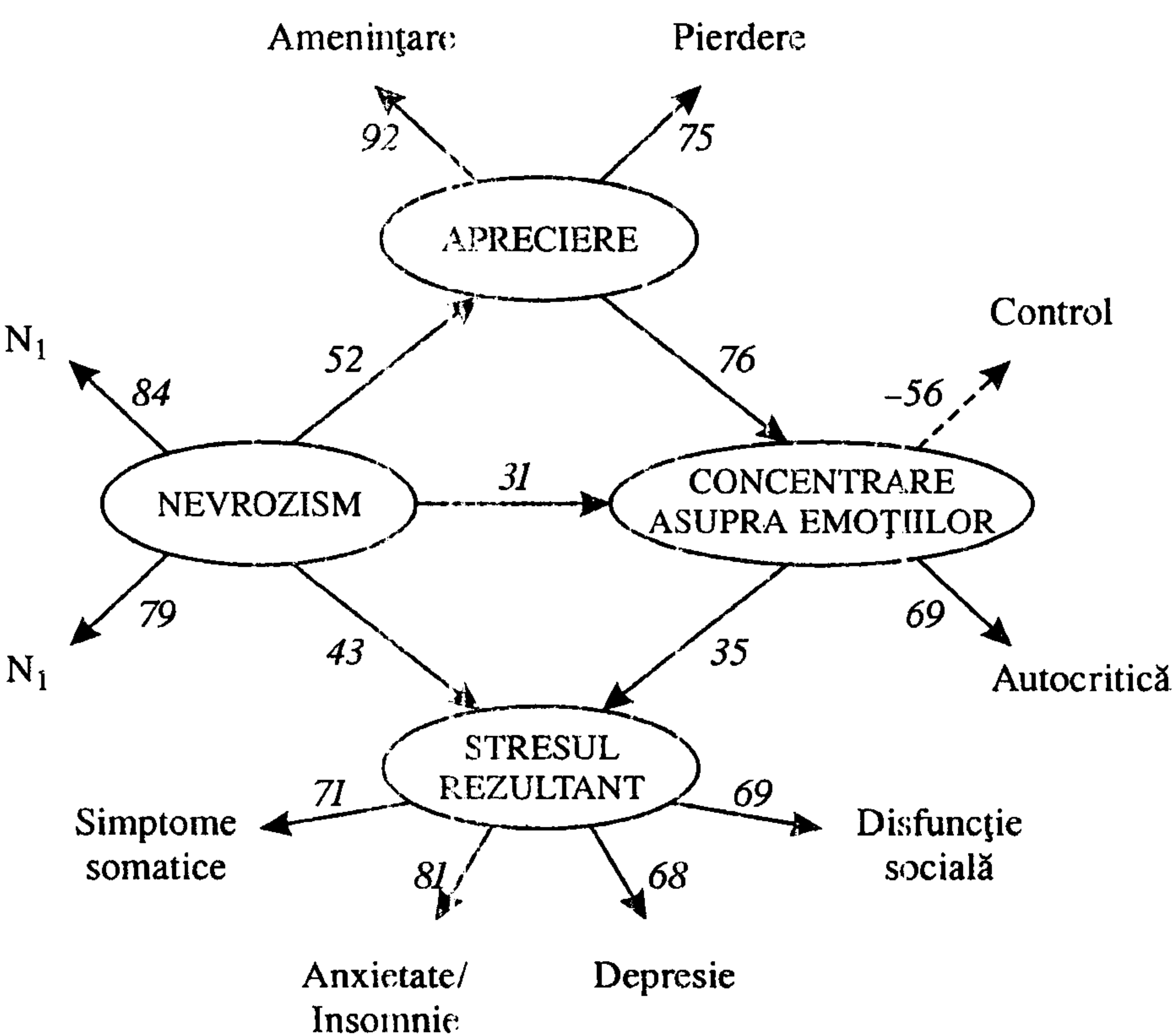

Figura 9.6. Un model structural al efectelor variabilelor nevrozismului și procesului cognitiv asupra stresului rezultat (Matthews, Derryberry et al., 2000)

Notă: Coeficienții traseelor sunt standardizați; sunt omise variațiile de eroare la variabile și la factorii latenți; observați că factorul nevrozismului latent este definit de două scale N scurte, reprezentând itemii cu soț și fără soț de pe scala N completă.

Figura 9.6 prezintă un model structural mai complex al efectelor lui N (date preluate din studiul lui Mohamed, 1996, reanalizate de Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). Acest studiu a folosit mediile evaluărilor aprecierii și soluționării problemelor pentru diferite tipuri de factori de stres la care ar putea fi expuși studenții. S-a constatat că evaluările sunt constante la toți factorii de stres, demonstrând constanță a cogniției în situații diferite. Modelul cel mai potrivit în acest studiu a sugerat o mediere parțială a efectului lui N de către variabilele procesului cognitiv. La fel ca la Deary și colaboratorii săi (1996), o parte din influența lui N asupra stresului rezultat (măsurate cu GHQ) a fost mediată de soluționarea concentrată asupra emoțiilor. Însă efectul lui N asupra centrării pe emoții a fost el însuși mediat parțial la persoanele cu un nivel înalt al lui N de către aprecieri mai negative. Mai mult, a existat o cale directă semnificativă de la N la stresul rezultat, care nu era mediată de cogniție. O parte din efectul lui N nu este explicată aici; ea ar putea reprezenta o influență noncognitivă, mediată fiziologic, a lui N asupra variabilelor rezultatelor sau predispoziții cognitive inconștiente legate de N ori cogniții accesibile conștiinței care nu au fost măsurate în studiu. Matthews, Derryberry și Siegle (2000) au raportat, de asemenea, că relațiile dintre N și reacțiile acute la îndeplinirea unor sarcini dificile (suferință și îngrijorare) erau complet mediate de aprecierea situației și de modul de soluționare a problemelor.

Trăsături suplimentare pentru vulnerabilitatea la stres

Se știe aproape sigur că nevrozismul este trăsătura cel mai puternic implicată în suferința emoțională gravă, însă pot fi importante și alte dimensiuni (vezi Matthews *et al.*, 2001), așa cum vom arăta acum.

Extraversiunea

Într-o varietate de studii (Levenson *et al.*, 1988; Bienvenu *et al.*, 2001) s-a arătat că trăsătura „extraversiune” din „cele cinci mari” este legată într-o măsură moderată de o stare mai bună a sănătății mentale, posibil datorită faptului că tendința extravertiților de a folosi strategii de soluționare concentrate asupra problemelor (McCrae și Costa, 1986; Kardum și Krapf, 2001; Penley și Tomaka, 2002) i-ar putea ajuta să-și păstreze un nivel înalt al stimei de sine și să înfrunte mai eficient evenimentele din viață. Eysenck și Eysenck (1985) sugerează că extraversiunea are un efect moderator asupra manifestării nevrozismului. Introvertiții nevrotici sunt predispuși la tulburări emoționale, în vreme ce extravertiții nevrotici tind să prezinte probleme comportamentale. Nu este foarte clar dacă E acționează ca un amortizor de stres care moderează impactul evenimentelor sau este asociat cu o înclinație generală către o adaptare mai bună, indiferent de împrejurările din viață. Alte trăsături, mai restrânse, au fost propuse în mod explicit ca amortizori de stres. În restul secțiunii de față vom prezenta studii despre unele dintre aceste trăsături care s-ar putea lega de o vulnerabilitate la stres redusă (sau crescută).

Robustețea

Construcția „robustețe” a fost creată de Kobasa (1982) ca posibil amortizor de stres bazat pe personalitate. Ea este o măsură de tipul trăsăturilor a rezistenței la stres: un presupus moderator al stresului. Robustețea are trei componente: credința în controlul personal asupra evenimentelor, angajarea într-o trăire deplină a vieții și bucuria în fața provocărilor și a șanselor. Dovezile despre importanța robusteții în reacțiile față de stres sunt eterogene. Unii cercetători au constatat că robustețea moderează relațiile dintre stres și depresie și interacționează cu sprijinul social (Pengilly și Dowd, 2000), însă alții nu au găsit dovezi că persoanele robuste suferă mai puțin din cauza evenimentelor nefavorabile (Cohen și Edwards, 1989). Proprietățile psihometrice ale robusteții au fost puse și ele sub semnul întrebării: atunci când este măsurată pe baza unor itemi exprimați în cuvinte negative, robustețea se confundă cu nevrozismul; totuși, structura ei factorială și asocierile cu starea de bine sunt mai solide atunci când se folosesc la măsurarea ei itemi exprimați în cuvinte pozitive (Sinclair și Tetrik, 2000).

Locul controlului

O altă construcție propusă ca moderator al reacțiilor la stres este locul controlului (Rotter, 1966). Persoanele cu un loc al controlului intern consideră că evenimentele din viață sunt controlate de propriile lor acțiuni, pe când cei cu locul controlului extern

atribuie rezultatele evenimentelor unor factori exteriori, cum ar fi norocul. Cei cu un loc al controlului extern par să fie predispuși la o varietate de simptome de stres care includ suferința emoțională, nemulțumirea față de muncă, extenuarea și nivelul scăzut al stimei de sine (Kasl, 1989). Unele studii au sugerat un efect moderator al locului controlului, cum ar fi faptul că persoanele cu locul controlului extern sunt deosebit de vulnerabile la simptomele de stres cauzate de evenimentele din viață negative frecvente sau grave, însă, global, dovezile sunt destul de eterogene (Hurrell și Murphy, 1991). Ca și în cazul robusteții, construcția locului controlului are probleme psihometrice, asociate cu o structură factorială nesigură și cu confundarea ei cu nevrozismul și cu alte trăsături (vezi Hurrell și Murphy, 1991; Smith și Williams, 1992; Kline, 1993). Mai mult, cercetarea relației dintre trăsăturile de personalitate și locul controlului ar putea produce rezultate aparent contradictorii cu cele obținute din studiul relației dintre motivații sau cogniții și locul controlului; aceasta se datorează faptului că nici modelele trăsăturilor, nici cele ale cogniției, luate separat, nu sunt complete (Code și Langan-Fox, 2001). În unele studii s-a arătat că locul controlului se modifică în funcție de context (Sarafino, 2002); acest lucru contribuie și el la concluziile eterogene despre raportul dintre locul controlului și stresul rezultat.

Optimismul și speranța

A treia trăsătură care a fost cercetată pe larg este optimismul-pesimismul. Optimismul temperamental (o trăsătură) este o așteptare generalizată a rezultatelor pozitive (Scheier *et al.*, 1986). Putem considera, de asemenea, că optimismul este un „stil explicativ” (Buchanan și Seligman, 1995). Explicațiile oamenilor pentru evenimentele din viața lor sunt diferite: unii pot explica evenimentele într-o lumină optimistă și alții într-o lumină pesimistă. Optimismul temperamental și cel legat de stilul explicativ sunt legate între ele și se asociază, de asemenea, cu construcția „speranță” (Peterson, 2000). Nivelul mai înalt de optimism (și speranța mai mare) se leagă de o mai bună stare a sănătății mentale, de percepții ale unui control mai mare asupra situațiilor stresante (cum ar fi un eveniment competițional – Wilson, Raglin și Pritchard, 2002) și de un mod mai eficient de soluționare a problemelor (Scheier, Carver și Bridges, 1994; Carver și Scheier, 2000). El a fost legat, de asemenea, de dispoziția pozitivă, de succesul la învățătură și în muncă și de popularitate (Peterson, 2000). Spre deosebire de robustețe și de locul controlului, există unele dovezi că optimismul poate prezice niveluri de stres reduse chiar și atunci când nevrozismul este controlat (Scheier, Carver și Bridges, 1994). Unele cercetări au sugerat că relația dintre optimism și stres este mediată de modul de soluționare a problemelor și că la persoanele optimiste există o mai mare probabilitate de a alege strategii de soluționare concentrate asupra problemelor (Carver *et al.*, 1993; Pakenham și Rinaldis, 2001).

Nu este obligatoriu ca optimismul și pesimismul să se excludă reciproc: s-a arătat că oamenii pot fi optimiști în general, dar pesimiști în privința anumitor evenimente (Peterson, 2000). Există, de asemenea, semne că o perspectivă excesiv de optimistă („optimismul nerealist” – Weinstein, 1989) este periculoasă pentru persoana respectivă, deoarece poate duce la o subestimare a riscului, în special în cazul riscurilor asociate cu sănătatea (de exemplu, riscul îmbolnăvirii de SIDA sau de cancer pulmonar). Excesul de optimism ar putea avea și alte corelative; la persoanele care se supraapreciază există o

tendință de a avea aptitudini sociale reduse și de a fi neadaptate (Colvin, Block și Funder, 1995). Pe scurt, optimismul poate proteja oamenii de deprimare atunci când se confruntă cu factori de stres potențiali, dar s-ar putea să nu fie folositor în orice situație.

Conștiința de sine temperamentală

Conștiința de sine particulară se referă la o tendință cronică a sinelui de a reflecta. Ea se măsoară cu ajutorul unei scale acceptabil de fidelă creată de Fenigstein și colaboratorii săi (1975) și nu este legată prea strâns de măsurătorile „celor cinci mari” (Zuckerman *et al.*, 1993). Nivelul conștiinței de sine este ridicat în diferite tulburări emoționale și în dispozițiile negative induse experimental (Ingram, 1990). Subiecții cu un nivel înalt al conștiinței de sine tind să folosească strategia concentrată asupra emoțiilor a meditării la problemele lor și să negligeze soluționarea directă, mai ales dacă nu este limpede gradul în care poate fi controlată situația (Matthews și Wells, 1996). Persoanele conștiente de sine par să nu fie în stare să-și abată atenția de la sine către cerințele situației respective. Hamlet, personajul prinț al Danemarcei creat de Shakespeare, exemplifică ideea că egocentrismul și introspecția permanentă duc la stres. În celebrul monolog „a fi sau a nu fi (...)” (actul III, scena 2), el se întreabă gânditor: „Dacă mai nobil e să suferi în minte loviturile sorții potrivnice [adică soluționarea concentrată asupra problemelor] sau să te ridici împotriva unei mări de necazuri și, înfruntându-le, să le spulberi [soluționarea concentrată asupra problemelor, de tip înfruntare]?”. Mai departe, în același monolog, Hamlet recunoaște efectele paralizante ale excesului de introspecție: „Și, astfel, culoarea firească a darzeniei e gălbejită de curgerea palidă a gândului (...)”. Ca o ironie, eforturile lui ulterioare de a soluționa problemele în mod activ duc la tragedie și la propria moarte.

Matthews, Mohamed și Lochrie (1998) au demonstrat în mod empiric efecte similare. Subiecții cu un nivel scăzut al concentrării asupra sinelui, care apreciază situațiile ca fiind deschise schimbării, tind să folosească strategii concentrate asupra problemelor și, astfel, potrivește în mod adaptiv modul de soluționare la situația respectivă. Însă, în aceleași condiții, persoanele cu un nivel înalt al concentrării asupra sinelui preferă strategia de reapreciere, concentrată asupra emoțiilor, care, ca în cazul lui Hamlet, poate duce la amânare și la lipsa acțiunii. Descriem mai jos o teorie despre emoțiile negative și cogniție, în care concentrarea asupra sinelui este considerată un element-cheie al sindromului cognitiv-atențional asociat cu suferința, modul disfuncțional de soluționare a problemelor și perturbarea performanței (Wells și Matthews, 1994).

Resurse care influențează aprecierea cognitivă secundară

Pentru a hotărî dacă o situație este sau nu stresantă, oamenii trebuie să o evalueze. Am arătat mai sus că extraversiunea, nivelul înalt de robustețe sau de optimism ori nivelul scăzut al conștiinței de sine ar putea ajuta la evaluarea situațiilor ca nefiind prea stresante (evaluarea primară). În evaluarea secundară, oamenii apreciază dacă au sau nu resursele adecvate pentru a face față cerințelor (Lazarus, 1999). Există mai mulți factori care ar putea influența aprecierea secundară: rețelele de suport social, stima de sine sau sentimentul deținerii controlului asupra situației. Deosebirea dintre factorii care influențează aprecierea secundară și cei ce o influențează pe cea primară este oarecum artificială, fiind limpede

că se leagă între ei (de exemplu, optimismul influențează atât procesele de evaluare primară, cât și pe cele de evaluare secundară). Totuși, lucrurile sunt mai limpezi dacă îi discutăm separat.

Sprijinul social

Disponibilitatea percepută a sprijinului social – compasiunea și ajutorul dat de alte persoane sau organizații (de exemplu, Cobb, 1976) – poate avea o influență importantă asupra gradului de stres atribuit unui eveniment și asupra impactului final al acelui eveniment. Într-un studiu despre adaptarea socială pe un grup format din 84 de adolescenți (13-16 ani) cu maladii cronice și din părinții lor, s-a descoperit că stilul de soluționare a problemelor, locul controlului și sprijinul social ale adolescenților justificau 25 % din variația factorilor de „adaptare socială” (de exemplu, activitățile sociale, stima de sine pe plan social și stima de sine globală – Meijer *et al.*, 2002). Studiul a fost transversal, astfel încât nu pot fi descălcite efectele separate ale „căutării sprijinului social” și cele ale existenței de la început a unei rețele sociale bine dezvoltate. Totuși, și unele studii efectuate pe adulți au arătat că sprijinul social amortizează stresul: persoanele cărora li se cere să vorbească în fața unui public au un ritm cardiac mai scăzut dacă au cu ei pe cineva care să-i sprijine (Lepore, Allen și Evan, 1993; Uchino și Garvey, 1997). Cu toate acestea, e limpede că disponibilitatea sprijinului social nu este izolată: ea e legată de trăsăturile de personalitate. La persoanele cu un nivel mai înalt al lui N este mai mare probabilitatea să aibă (sau să raporteze) rețele de sprijin nesatisfăcătoare (Miyamoto *et al.*, 2001), iar nivelurile mai înalte de extraversiune sunt legate de un sprijin social mai intens (Swickert *et al.*, 2002).

Soluționarea de tip spiritual sau religios

Soluționarea spirituală sau religioasă este legată de sprijinul social, dar și de optimism, speranță și modul de rezolvare a problemelor. Unele studii au demonstrat că persoanele care apelează la credințele spirituale sau religioase pentru a le ajuta să facă față stresului au șanse mai mari să se bucure de o sănătate mentală mai bună și să fie fericite (Myers, 2000). Kim și Seidlitz (2002) au studiat spiritualitatea, stresul cotidian, dispoziția și simptomele fizice la un grup de 113 studenți americani, pe o perioadă de două luni. S-a constatat că nivelul înalt de spiritualitate amortizează efectele stresului, chiar și după controlarea strategiilor de soluționare a problemelor. În mod similar, Kamya (2000) a cercetat un grup de 105 studenți la Asistență Socială, constatând că starea de bine spirituală și robustețea au o mare forță de prezicere a nivelului stimei de sine, aceasta fiind importantă în confruntarea cu cerințele activității din domeniul asistenței sociale. Totuși, ca și în cazul robusteții și al locului controlului, spiritualitatea – în special implicarea într-o formă de religie organizată – este legată de alți factori de amortizare a stresului și în special de sistemele de sprijin social (Ellison, Gay și Glass, 1989). Grupările religioase încurajează adesea oamenii să spere și să fie optimiști în fața greutăților (Myers, 2000), alte două atribute care îi ajută să facă față stresului.

Spiritualitatea s-ar putea lega de trăsături: o metaanaliză recentă (Saroglou, 2002) a stabilit unele relații solide între religie și „cei cinci mari”, cu toate că autorul a atras, de

asemenea, atenția asupra faptului că mărimile efectelor erau reduse (în mod caracteristic 0,1-0,2). Extraversiunea, agreabilitatea și conștiinciozitatea erau legate de un grad mai mare de religiozitate. Religia și spiritualitatea deschise, mature au fost asociate cu un nivel mai scăzut al nevrozismului și cu un nivel mai înalt al deschiderii. De asemenea, ambele trăsături au fost corelate invers cu fundamentalismul religios; și la persoanele cu un nivel înalt al agreabilității s-a constatat o mai mare probabilitate de adoptare a fundamentalismului. Cauzalitatea este neclară în aceste studii. Trăsăturile ar putea influența preferința cuiva pentru religie și, alternativ, valorile religioase ar putea influența personalitatea. Este posibil ca credințele religioase să justifice o mică parte din variația relațiilor dintre trăsături și stresul rezultat, cu toate că mărimile efectelor raportate de Saroglou (2002) par prea mici pentru a susține un rol major al religiozității în efectele trăsăturilor. Alternativ, ar putea fi preferabil să privim spiritualitatea ca al șaselea factor al personalității (Piedmont, 1999), cu toate că validitatea ei ca factor predictiv al vulnerabilității la stres nu a fost explorată sistematic.

Nevrozismul, stresul și tulburările emoționale : o perspectivă autoreglatoare

Până aici am stabilit validitatea lui N ca criteriu de predicție a diferențelor individuale din diverse indicii ale stresului. Rolul principal al lui N reiese din mai multe serii diferite de dovezi: corelațiile dintre N și diverse forme ale stresului rezultat (inclusiv tulburările mentale), legătura dintre N și evenimentele din viață, precum și corelațiile dintre N și numeroase înclinații cognitive. Putem, de asemenea, să ne păstrăm speranța că studiile vor identifica până la urmă corelativile fiziologice ale lui N care contribuie la vulnerabilitatea la stres, cu toate că, până acum, dovezile sunt echivoce (Matthews și Gilliland, 1999; vezi capitolul 7). Există dovezi și despre faptul că nivelul înalt al lui N ar putea avea cel puțin unele efecte cauzale, ca factor de predicție a suferinței ulterioare (Magnus *et al.*, 1993). Însă am văzut, de asemenea, că (în conformitate cu interacționismul) modelul tranzacțional al stresului propune o viziune *dinamică* a interacțiunii persoană-situație. Personalitatea ar putea influența reacțiile la stres, dar și factorii situaționali influențează, la rândul lor, modificarea personalității. Așa cum am văzut în discuția anterioară despre cauzalitate, tulburările mentale par să crească nivelul lui N, producând și alte modificări ale personalității, cum ar fi niveluri scăzute de E și C (Harkness *et al.*, 2002). În această secțiune prezentăm o perspectivă dinamică asupra lui N, precum și rolul lui ca factor de vulnerabilitate în bolile mentale.

Baza teoretică este oferită aici de ideea de autoreglare (Carver și Scheier, 1990). Persoana este privită ca un sistem cibernetic care urmărește îndeplinirea scopurilor personale într-un mediu exterior schimbător. Discrepanțele dintre statutul preferat și cel real (asemănător cu aprecierile) declanșează eforturi de compensare destinate reducerii discrepanțelor (asemănător cu soluționarea problemelor). Schițăm aici o teorie a diferențelor individuale din autoreglare (Wells și Matthews, 1994; Matthews și Wells, 1999; Matthews, Derryberry *et al.*, 2000; Matthews, Schwan *et al.*, 2000; Wells, 2000) care oferă o prezentare dinamică a nevrozismului și a rolului lui în tulburările mentale.

Orice model cuprinzător al nevrozismului are nevoie de mai multe părți. În primul rând, trebuie să acceptăm faptul că trăsătura este distribuită în mai multe procese

independente (cf. ideea lui Suls, 2001, despre „cascada nevrotică”). Vom distinge în secțiunea următoare unele dintre aceste procese diferite. În al doilea rând, trebuie să descriem modul în care procesele operează împreună, ca părți ale unui sistem funcțional integrat de autoreglare. Apoi, în altă secțiune, vom discuta modul în care blocurile de construcție cognitivă pot fi asamblate pentru a alcătui o „arhitectură cognitivă” a autoreglării. În al treilea rând, trebuie să precizăm în ce mod sistemul poate funcționa defectuos, până la generarea unor stări patologice grave, aspect de care ne ocupăm în secțiunea finală.

Construirea unui model de autoreglare: construcțiile fundamentale

Se știe că modelele cognitive ale stresului sunt predispuse la o proliferare excesivă a construcțiilor, limitând caracterul lor testabil și general. O soluție parțială la această problemă este deosebirea seturilor de procese în mod funcțional, adică în termenii a ceea ce face procesul în vederea atingerii scopului global al autoreglării. Pe această bază, procesele pot fi deosebite după cum urmează (Matthews, Schwan *et al.*, 2000; Wells și Matthews, în curs de apariție).

Autocunoașterea. Așa cum am arătat în capitolul 8, trăsăturile ar putea fi legate de conținutul credințelor despre sine stabile, cum ar fi schema sinelui. Wells și Matthews (1994) au legat tulburarea emoțională atât de cunoașterea procedurală, cât și de cea declarativă, adică planurile și aptitudinile dobândite caracteristice ale persoanei pentru înfruntarea situațiilor dificile. De exemplu, o persoană anxioasă poate fi „învățată” să facă față amenințării prin încercarea de a evita situația de care se teme. Persoanele cu un nivel înalt al lui N se deosebesc atât prin credințe despre sine vădit negative (vezi și capitolul 8), cât și prin tendințele lor stabile de a trata în mod nedaptat situațiile dificile (Matthews, Schwan *et al.*, 2000).

Procesele cognitive ale stresului. Așa cum descrie modelul tranzacțional al stresului, evenimentele care ridică probleme dificile declanșează încercări active de a înțelege factorul de stres și de a-i face față. Procesarea de acest tip este „controlată” în mod caracteristic, prin faptul că e flexibilă și sensibilă la context, cere eforturi mentale și este accesibilă conștiinței. Am descris deja aprecierea și soluționarea problemelor ca fiind două aspecte ale prelucrării de acest tip. Wells (2000) subliniază, de asemenea, importanța *metacogniției*, adică gândurile despre propriile gânduri, sentimente și imagini mentale. La persoanele cu probleme clinice apare adesea un nivel mai ridicat al griii față de propriile gânduri și sentimente, astfel încât devin preocupate de propriile gânduri negative. De exemplu, pacienții cu tulburare anxioasă generalizată (*Generalised Anxiety Disorder* – GAD) se îngrijorează de faptul că propriile griji sunt frecvente și greu de controlat (metaîngrijorare).

Am trecut deja în revistă dovezi care îl leagă pe N de aprecierea situațională și de modul de soluționare a problemelor (cu observația că asocierile „în situația respectivă” sunt, adesea, mai slabe decât, de exemplu, cu stilurile generale de soluționare a problemelor). În plus, se acumulează dovezi care îl leagă pe N (sau anxietatea ca trăsătură, strâns înrudită cu el) de metacogniție. De exemplu, persoanele cu un nivel înalt al lui N tind să-și supravegheze frecvent starea de spirit (Swinkels și Giuliano, 1995) și se îngrijorează din cauza propriilor îngrijorări (Wells, 1994). Subiecții cu anxietate ca trăsătură prezintă niveluri mai ridicate ale preocupării legate de numeroase aspecte ale

gândirii lor, așa cum se poate măsura cu *Meta-Cognition Questionnaire* (Cartwright-Hatton și Wells, 1997); de exemplu, credințe că gândurile sunt incontrolabile și periculoase.

Procesele de nivel inferior. Natura altor procese ale stresului este mai „automată”, prin faptul că ele sunt declanșate în mod reflex de către stimuli, indiferent de contextul personal, și s-ar putea să nu fie accesibile conștiinței. De exemplu, la veteranii de război traumatizați, rateurile unei tobe de eșapament ar putea activa imagini din luptă sau chiar o reacție agresivă. Prin urmare, în contextul clinic devine important să se identifice „declanșatorii ambientali” care produc gânduri și imagini amenințătoare (Wells, 2000). Măsura în care nevrozismul și anxietatea sunt asociate cu înclinații înnăscute, automate către atenția selectivă acordată stimulilor amenințători este un aspect controversat (Matthews și Wells, 1999). Înclinații despre care s-a presupus că sunt automate se dovedesc, aplesea, dependente de strategii alese voluntar (Matthews și Wells, 2000; vezi și capitolul 12). Totuși, o viziune conservatoare este aceea că anxietatea ca trăsătură și nevrozismul se leagă atât de predispozițiile „controlate”, cât și de cele „automate” (Matthews și Mackintosh, 1998). Mai mult, lucrări despre corelativele atenționale ale acestor trăsături, inspirate de neuropsihologie, sugerează că ele s-ar putea lega de sisteme cerebrale specifice de modulare atențională a motivației, cum ar fi degajarea lentă de sursele stimulilor amenințării (Derryberry și Reed, 1997).

Nevrozismul în cadrul modelului S-REF

Modelul de autoreglare al lui Wells și Matthews (1994) a amplasat diferitele procese pe care le-am descris într-o construcție cognitivă comună, în modelul de autoreglare a funcției executive (*Self-Regulative Executive Function* – S-REF). Modul de funcționare a construcției este prezentat în figura 9.7. Procesarea la nivel inferior a evenimentelor exterioare sau a gândurilor interioare declanșează gânduri inoportune care semnalează o amenințare la adresa stării de bine și inițiază încercările de autoreglare (de exemplu, neutralizarea amenințării). Aceste încercări sunt efectuate de sistemul executiv din centrul modelului (S-REF), care încearcă să evalueze natura contradicției, să aleagă și să pună în practică o strategie adecvată de soluționare. Pentru aceasta, sistemul executiv apelează la stocul de cunoștințe despre sine stabile, regăsind informațiile schematice care lămuresc sensul situației și planurile generice de soluționare a problemelor, ce furnizează baza pentru corectarea contradicției. Așa cum am arătat mai înainte, eforturile de soluționare a problemelor ar putea să fie îndreptate către gânduri și sentimente (concentrare asupra emoțiilor și evitare) sau să cuprindă comportamente vădite care modifică realitatea externă (concentrare asupra problemelor). Dacă modul de soluționare este apreciat ca fiind reușit, sistemul executiv își încheie activitatea.

Modelul încorporează mai multe aspecte dinamice. Matthews, Campbell și colaboratorii lor (2002) subliniază tendința cognițiilor disfuncționale de a se *propaga*. Cu alte cuvinte, aprecierile despre amenințări grave și aptitudinile reduse de soluționare a problemelor tind să producă strategii de soluționare ineficiente, cum ar fi autocritica, iar acestea, la rândul lor, duc la rezultate obiective și mai slabe ale întâlnirii, dând un feedback care conduce la aprecieri și mai marcat negative. Astfel, se creează un anumit grad de constanță a diferențelor individuale, chiar dacă diferitele procese sunt distincte din punct de vedere funcțional. Wells și Matthews (1994) descriu „cercuri vicioase” care servesc la menținerea stării patologice. Într-adevăr, diferența dintre anxietatea „normală” și cea „anormală” ar

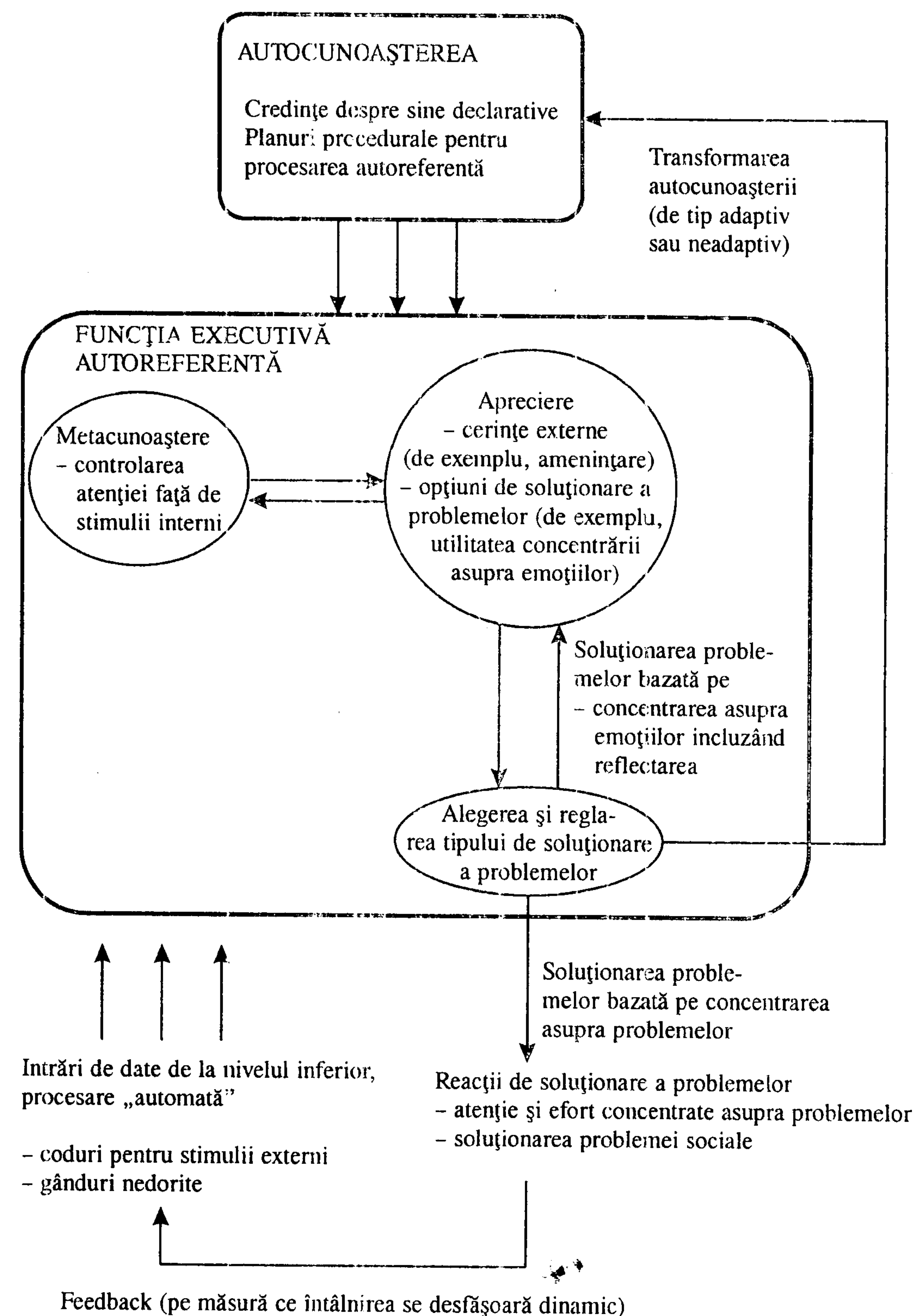

Figura 9.7. O schiță a modelului S-REF pentru suferința emoțională și autoreglare (Wells și Matthews, 1994; Matthews și Wells, 1999)

putea fi măsura în care se dezvoltă aceste procese dinamice neadaptive, perpetuând afectul negativ. Pe plan intern, soluționarea concentrată asupra emoțiilor ar putea opera asupra conținutului autocunoașterii, fie în mod neadaptiv (de exemplu, crearea unor credințe despre sine negative), fie în mod adaptiv (de exemplu, stocarea unor moduri potrivite de rezolvare a unei probleme). *Meditația* este o formă de soluționare concentrată asupra emoțiilor care duce la reprezentări mai elaborate ale credințelor negative și ale evenimentelor stresante, ușurând accesul la informații referitoare la sine de tip negativ și, astfel, perpetuând autocunoașterea neadaptivă (Matthews și Wells, în curs de apariție). Eșecul integrării amintirilor unui eveniment traumatic în cunoștințele despre sine mai generale a fost implicat, de exemplu, în etiologia tulburărilor de stres posttraumatic (*Post-Traumatic Stress Disorder* – PTSD – Feeny și Foa, în curs de apariție).

Pe plan extern, modurile de soluționare pot interacționa cu situația în așa fel încât să perpetueze problema, nu să o soluționeze. De exemplu, din cauza tendințelor de a se plânge și de a se denigra singure, există tendința ca persoanele deprimare să nu constituie o companie agreabilă. Aceste comportamente i-ar putea descuraja pe ceilalți să păstreze contactul social cu cel deprimat, întreținându-i percepția despre sine ca izolat din punct de vedere social (Coyne, 1983). În același fel, persoanele ce suferă de anxietate s-ar putea angaja în „comportamente de siguranță”, cum ar fi evitarea situațiilor de care se tem, ceea ce le împiedică să dobândească vreodată aptitudinile de soluționare a problemelor ce le sunt necesare (Wells, 2000).

Prin urmare, în modelul S-REF, nevrozismul poate fi considerat o proprietate generală a sistemului ca întreg, precum și o influență asupra diferitelor elemente ale prelucrării individuale. Mai mult, în concordanță cu dovezile despre rolul nivelului scăzut de N ca amortizor de stres, interacțiunea cu mediul extern joacă un rol critic în vulnerabilitatea la stres. Stilurile metacognitive și de soluționare a problemelor caracteristice nivelului înalt al lui N riscă să afecteze succesul în rezolvarea problemelor. Am putea chiar să adoptăm o viziune mai radical ecologică a nevrozismului, amplasând unele părți din vulnerabilitatea la stres în mediile externe pe care și le creează persoanele cu un nivel înalt al lui N (cf. Magnus *et al.*, 1993): lipsa sprijinului social eficient, surse ale conflictelor interpersonale și persistența amenințărilor externe (cf. Suls, 2001). Cu toate că aici ne concentrăm asupra lui N, facem observația că alte trăsături înrudite cu el, dar mai restrânse s-ar putea lega de aspecte mai specifice ale arhitecturii cognitive. De exemplu, stima de sine s-ar putea lega în mod special de autoaprecieri, autoeficiența de aprecierile secundare ale propriilor aptitudini de soluționare a problemelor, iar concentrarea temperamentală asupra sinelui de probabilitatea ca activitatea sistemului executiv referitor la sine să fie inițiată. Modelele de acest tip ar putea, prin urmare, să împace trăsăturile restrânse, cum ar fi înclinațiile din anumite funcții, cu trăsăturile ample, care se leagă de funcționarea sistemului global.

Factorii de vulnerabilitate în tulburările mentale

Mai multe explicații ale vulnerabilității la tulburările emoționale sunt compatibile cu modelul A-REF în identificarea autocunoașterii disfuncționale stabile (atât declarativă, cât și procedurală) ca factor-cheie al vulnerabilității (Ingram, Miranda și Segal, 1998; Clark și Beck, 1999). Putem examina rolul etiologic al autocunoașterii pe intervale scurte și lungi (Ingram *et al.*, 1998). Pe termen lung, cercetarea vizează modul în care

învățarea, în special în copilărie, poate duce la dobândirea unor credințe despre sine și stiluri de soluționare posibil vătămătoare. Așa cum s-a arătat în capitolele anterioare, aspecte ale temperamentului legate de nevrozism (de exemplu, înclinația către suferință) ar putea afecta aceste procese de învățare (Zeidner *et al.*, 2003), creând o vulnerabilitate latentă care poate fi activată de evenimente stresante. Pe termen scurt, accentul este pus pe studierea modului în care autocunoașterea disfuncțională favorizează reacția neadaptivă la factorii de stres și la solicitări, ca o consecință a predispozițiilor din procese cum ar fi autoaprecierea, metacogniția și soluționarea problemelor.

Conform explicației date de modelul S-REF, nevrozismul ar putea fi legat de mai multe predispoziții autoreglante care cresc probabilitatea apariției tulburărilor clinice. Există un volum mare de lucrări despre factori ai vulnerabilității de tip cognitiv (pentru treceri în revistă, vezi Ingram, Miranda și Segal, 1998; Clark și Beck, 1999; Alloy și Riskind, în curs de apariție), multe dintre ele vizând posibilul rol etiologic al credințelor despre sine disfuncționale. Se folosesc diferite metode pentru stabilirea cauzalității, inclusiv proiectele longitudinale – care demonstrează persistența anormalității cognitive la pacienții restabiliți – și modelarea ecuațiilor structurale. Vom da câteva exemple explicative de cercetări ce sugerează rolul cauzal al unora dintre construcțiile autoreglante pe care le-am descris, concentrându-ne mai ales asupra stilurilor de procesare ce ar putea fi vătămătoare și legate de nevrozism și de trăsăturile înrudite cu el.

Au fost efectuate studii despre construcțiile care se suprapun parțial sinelui de îngrijorare și meditare stăruitoare din funcționarea sistemului executiv referitor la sine. Cele mai ample cercetări au fost efectuate de Nolen-Hoeksema (2000), folosind o măsurătoare a „stilului de reacție meditativ” care se referă la o trăsătură a „înfruntării emoțiilor negative prin meditația la ele”. Studiile longitudinale ale lui Nolen-Hoeksema au confirmat faptul că meditația temperamentală prezice anxietate și depresie clinice. Bagby și Parker (2001) au arătat că scala lui Nolen-Hoeksema pentru stilul de reacție meditativ cuprinde, de fapt, doi factori distincți – meditația concentrată asupra simptomului (de exemplu, gândul la emoțiile negative) și cea concentrată asupra sinelui (de pildă, gândul la modul în care percepem emoțiile negative). În conformitate cu modelul S-REF, meditația concentrată asupra sinelui, nu cea concentrată asupra simptomului a fost legată de anxietate și depresie. În același mod, Holeva, Tarrier și Wells (2001) au arătat într-un studiu longitudinal desfășurat în două etape că îngrijorarea temperamentală a prezis apariția PTSD în urma traumelor (accidente rutiere). Îngrijorarea în momentul 1 prezicea PTSD în momentul 2 (după patru-șase luni), chiar dacă a fost controlată tulburarea acută de stres în momentul 1.

Altă țintă pentru cercetarea empirică este rolul soluționării problemelor. Într-un studiu longitudinal efectuat în Norvegia, pe un grup de 154 de foști pacienți cu probleme psihiatrice (Vollrath *et al.*, 1996; Vollrath, Alnæs și Torgersen, 1998), s-a constatat că valorile măsurate ale stilului de soluționare a problemelor preziceau sindromurile clinice evaluate după șase sau șapte ani. Soluționarea activă, orientată către scop (similar cu concentrarea asupra sarcinii) a prezis o mai mică incidență a stărilor patologice; așa cum am observat mai sus, îngrijorarea și meditația tind să blocheze această formă de soluționare (Matthews și Wells, în curs de apariție). Valentiner și colaboratorii săi (1996) au efectuat un studiu despre modul de soluționare a problemelor pe un eșantion de femei victime ale agresiunii: soluționarea printr-o gândire de tipul „luarea propriilor dorințe drept realități” (de exemplu, autoblamare și negarea prin fantezie) prezicea gravitatea simptomelor traumei

la trei luni după agresiune. Aceste strategii de soluționare a problemelor ar putea afecta restructurarea adaptivă a autocunoașterii, necesară pentru a accepta evenimentul traumatic. În mod similar, Morgan, Matthews și Winton (1995), într-un studiu despre victime ale inundațiilor, au constatat că soluționarea concentrată asupra emoțiilor era legată de simptome ale traumei chiar și când era controlată gravitatea apreciată a evenimentului.

Alte procese implicate ca factori cauzali sunt metacogniția și predispozițiile din punctul de vedere al atenției. Reiss și McNally (1985) au creat o măsură de tipul trăsăturilor, „sensibilitatea la anxietate”, adică credințele că excitația somatică este nocivă. Aceasta este o trăsătură metacognitivă, deoarece se referă la credințe despre simptome de anxietate interne. Cercetările trecute în revistă de Schmidt și Woolaway-Bickel (în curs de apariție) sugerează că sensibilitatea mare la anxietate acționează ca unul dintre numeroșii factori de risc pentru tulburarea legată de panică. Pacientul este predispus să atribuie în mod eronat unui eveniment catastrofal, cum ar fi un atac de cord, senzațiile sale corporale normale. În PTSD, interpretarea de către victima traumei a simptomelor ca gânduri inoportune contribuie la gravitatea tulburării, pe lângă frecvența intruziunii (Ehlers și Clark, 2000). În fine, cu toate că dovezile sunt destul de limitate, unele studii au implicat predispozițiile din punctul de vedere al atenției față de amenințare ca factor de risc pentru anxietate (MacLeod *et al.*, 2002) și depresie (MacCabe, Gotlib și Martin, 2000).

Pe scurt, tulburările emoționale se leagă în mod caracteristic de mai mulți factori de risc cognitivi asociați cu un nivel înalt al lui N, precum și cu constituția biologică a individului. Factorii de risc cognitivi creează o vulnerabilitate latentă care s-ar putea manifesta ca un afect negativ cronic sau „distimie” (Harkness *et al.*, 2002). De obicei, chiar și la persoanele cu un nivel înalt al lui N, autoreglarea este destul de eficientă în controlarea cerințelor ambientale pentru ca modificarea trăsăturilor să fie minoră. Însă, atunci când o persoană este expusă la evenimente deosebit de stresante, există mai multe șanse să îi apară dereglări cognitive, emoționale și comportamentale mai grave care definesc tulburările clinice. Aceste condiții ar putea produce niveluri înalte ale lui N și alte modificări ale personalității (Barnett și Gotlib, 1988 ; Piedmont, 2001 ; Harkness *et al.*, 2002). Unul dintre factorii-cheie care produc modificări ale trăsăturilor ar putea fi interacțiunea persoană-situație, care întărește și elaborează cognițiile negative disfuncționale (Matthews și Wells, 2000), cum ar fi stilurile de interacțiune socială caracteristice depresivilor, care pot, într-adevăr, să-i facă pe ceilalți să evite sau să critice persoana deprimată. Ciclurile de meditație care perpetuează credințele despre sine negative ar putea fi importante în anxietatea clinică, precum și în depresie (Matthews și Wells, în curs de apariție).

Concluzii

1. „Stresul” este un termen important, dar destul de vag. El poate fi definit ca stimul (de exemplu, un eveniment din viață), ca reacție sau ca rezultat (de exemplu, excitația autonomă) ori ca tranzacție dinamică între persoană și mediu, sprijinită de cogniții cum ar fi aprecierea și soluționarea problemelor. Factorii personalității pot influența tipul de evenimente din viață cu care se confruntă o persoană și gradul ei de reactivitate la evenimentele stresante. Trăsăturile pot, de asemenea, să predispună procesele de apreciere și de soluționare, influențând adaptarea la evenimentele grave.

La nivel fiziologic, stresul este legat adesea de „sistemul de adaptare generală” al lui Selye, cu toate că această reacție de stres generalizat este considerată acum excesiv de simplificată. Există diferențe individuale sistematice din punctul de vedere al reactivității fiziologice care ar putea avea o bază genetică. Rămâne de văzut cât de strâns se leagă de personalitate aceste procese fiziologice.

2. Cel mai important factor al personalității care influențează vulnerabilitatea la stres este nevrozismul. Persoanele cu un nivel înalt al lui N prezintă în viața de zi cu zi o serie de reacții și de stres rezultat de intensitate mare, printre care dispoziția negativă, suferința în urma evenimentelor din viață și tulburări comportamentale. Diferite grupuri de pacienți cu probleme psihiatrice prezintă, de asemenea, niveluri înalte ale lui N, în special cei cărora li s-a pus diagnosticul de anxietate și tulburări ale stărilor de spirit. Aceste rezultate corelaționale nu arată dacă nivelul înalt al lui N este o cauză sau un efect al dereglării din viață. Unele studii longitudinale despre stresurile din viață sugerează că N este, într-adevăr, un factor cauzal, atât direct, cât și prin intermediul unei expuneri mai mari la evenimente nefavorabile. În cazul tulburărilor clinice, tabloul este mai complex. Se pare că nivelul înalt al lui N este, într-adevăr, un factor de risc pentru tulburările emoționale, însă N crește, de asemenea, ca o consecință a tulburării, sugerând o relație reciprocă între N și boala mentală. Tratarea bolii mentale poate scădea nivelul lui N, așa cum poate produce modificări ale altor trăsături.
3. O modalitate de a înțelege mai bine din punct de vedere teoretic efectele lui N asupra stresului rezultat este legarea lui N de modelul tranzacțional al stresului. Acest model presupune că rezultatele defavorabile reflectă aprecieri negative ale propriilor aptitudini de soluționare a problemelor și ale propriului control, precum și impactul strategiilor de soluționare folosite pentru a face față situației. O aplicare a modelului tranzacțional la personalitate este căutarea variabilelor mediatore, procese care ar putea transmite efectul personalității asupra stresului rezultat. Nivelul înalt al lui N se leagă de diverse predispoziții, cum ar fi autoaprecierea negativă și folosirea soluționării concentrate asupra emoțiilor, autocritică, ceea ce ar putea produce niveluri mai mari ale stresului rezultat. A doua aplicație este căutarea factorilor personalității care sunt variabile moderatoare în procesul stresului, adică variabile ce ar putea funcționa ca scut sau amortizor între individ și efectele evenimentelor nefavorabile din viață. Stabilitatea emoțională ar putea juca un astfel de rol, însă au fost implicați și alți factori ai personalității, printre care extraversiunea, robustețea, locul controlului în interior, optimismul și conștiința de sine temperamentală (la nivel scăzut). Sprijinul social și spiritualitatea sunt exemple de factori de amortizare care nu sunt trăsături, dar sunt legați de personalitate.
4. Dincolo de efectele mediatore și moderatoare, modelul tranzacțional sugerează o perspectivă dinamică a efectelor personalității asupra stresului. Am schițat un model autoreglant de acest tip, modelul S-REF, care încearcă să explice atât procesele normale de stres, cât și patologia emoțională. Modelul presupune că oamenii își reglează automat statutul sinelui, folosind procesările controlate și automate și regăsirea informațiilor din memoria pe termen lung. Nevrozismul se poate lega de mai multe predispoziții ale acestor procese de autoreglare, care sunt asociate cu greutatea de a alege moduri de soluționare adaptive, ducând la emoții negative,

îngrijorare și alte simptome de stres. Cercetarea legată de factorii de risc cognitivi ai tulburărilor mentale confirmă această viziune despre nevrozism ca factor de risc latent în tulburările mentale. Cele mai mari posibilități de apariție a stării patologice sunt atunci când individul își dezvoltă cicluri de cogniție de tip neadaptat, care perpetuează credințele despre sine negative (de exemplu, meditația) sau cicluri de interacțiune de tip neadaptat cu lumea exterioară (de exemplu, retragerea pe plan social).

Lecturi suplimentare

- Lazarus, R.S. (1999), *Stress and emotion: A new synthesis*, Springer, New York.
 Peterson, C. (2000), „The future of optimism”, *American Psychologist*, 55, pp. 44-55.
 Surtees, P.G., Wainwright, N.W.J. (1996), „Fragile states of mind: Neuroticism, vulnerability and the long-term outcome of depression”, *British Journal of Psychiatry*, 169, pp. 338-347.

10. Trăsăturile și sănătatea

Introducere

Toată lumea știe că trăsăturile de personalitate pot influența starea fizică de sănătate. Imaginea omului de afaceri stresat, agresiv, pe care îl paște atacul de cord, e atât de obișnuită, încât a devenit un clișeu – și totuși, așa cum vom vedea, nu se bazează pe dovezi reale. Dacă trăsăturile de personalitate influențează într-adevăr sănătatea, atunci acesta ar fi un motiv de prim rang să măsurăm trăsăturile de personalitate în cadru medical. Dar stabilirea adevăratei naturi a relației dintre personalitate și sănătate ridică niște probleme, printre care se numără măsurarea, deosebirea dintre simptomele raportate subiectiv și semnele obiective de maladie, precum și direcția legăturii cauzale. În plus, e, practic, imposibil de evaluat partea din risc care revine strict trăsăturilor de personalitate – impactul pe care l-ar putea avea, pe lângă, de exemplu, cel al sărăciei și al condițiilor de lucru. Cea mai bună soluție este să încercăm să proiectăm studii și să folosim analize statistice adecvate studierii interacțiunilor complexe. În acest capitol vom discuta mai întâi modele ale relației dintre personalitate și sănătate, apoi vom continua cu descrierea unor arii mai specifice, cum ar fi relația dintre personalitate, stres și bolile de inimă. În final vom analiza pe scurt legătura dintre personalitate și tulburările definite clinic ca „psihosomatice”, cum ar fi colita și senzația de „nod în gât” (*globus pharyngis*).

Modele de asociere între personalitate și sănătate

Începem prin a trece în revistă posibilele relații cauzale dintre personalitate și sănătate. Figura 10.1 arată patru dintre principalele căi prin care ar putea fi legate starea sănătății și personalitatea (Suls și Rittenhouse, 1990; Smith și Williams, 1992). Prima posibilitate implică presupunerile cele mai solide despre importanța trăsăturilor de personalitate; trăsăturile ar putea reprezenta diferențe bazate pe factori biologici, cărora li se datorează, parțial, diferite consecințe patologice. De exemplu, dacă nevrozismul reprezintă o reactivitate autonomă sensibilă în mod diferit, așa cum am discutat în capitolul 9, ne-am putea aștepta ca unele tulburări care sunt sub control autonom, cum ar fi hipertensiunea, să se lege de diferențele din punctul de vedere al nevrozismului. A doua posibilitate este ca relația dintre trăsături și maladii să fie una de interdependență, nu de cauzalitate; de exemplu, aceleași procese biologice ar putea sta la baza trăsăturilor și a consecințelor patologice, fără să fie legate cauzal între ele. Poate că, să zicem, o anumită genă predispoze o persoană la cardiopatia ischemică și, de asemenea, la creșterea ostilității, însă nu creșterea ostilității determină riscul sporit de cardiopatie ischemică.

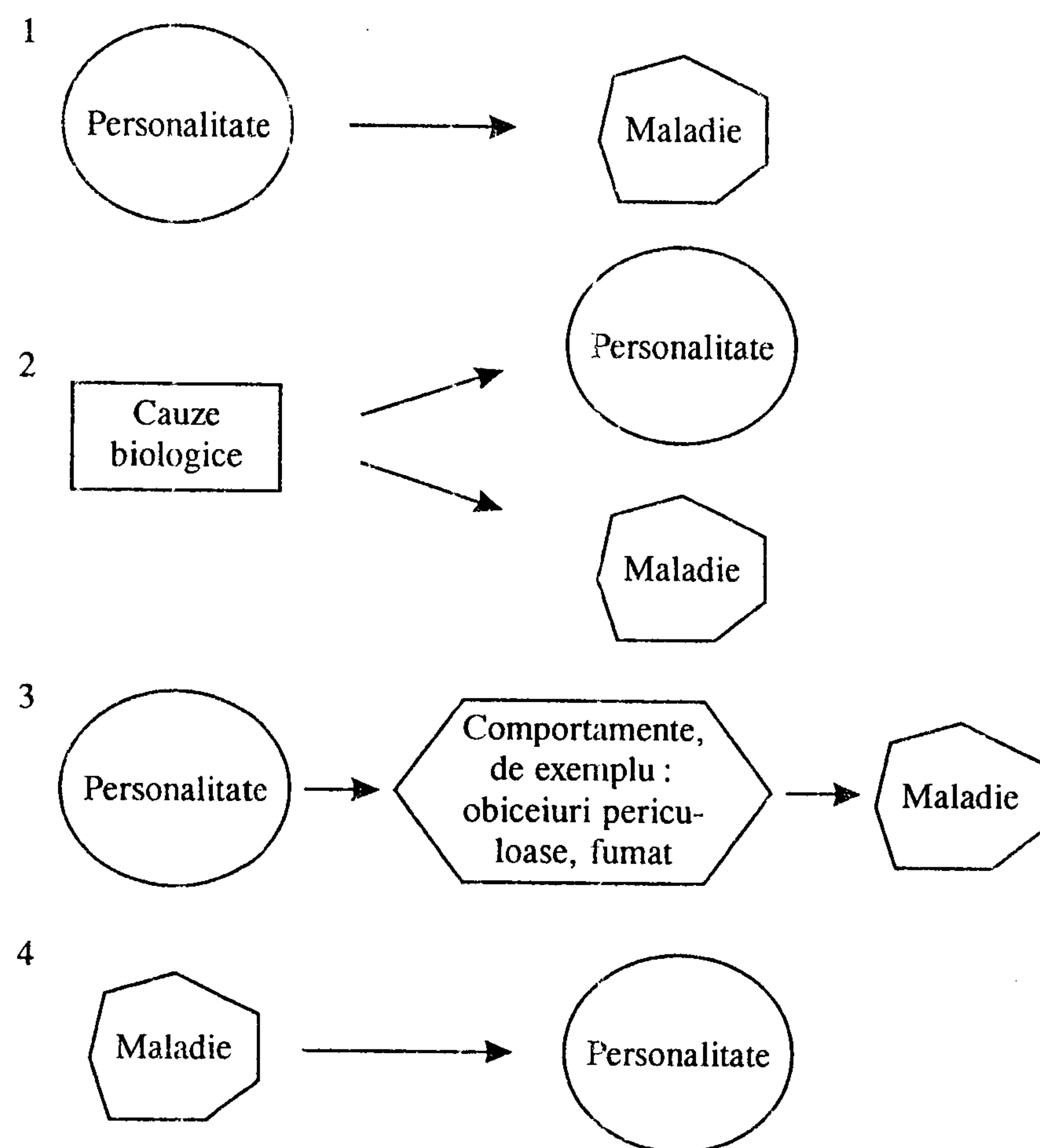

Figura 10.1. Patru modele cauzale de asocieri între sănătate și personalitate

A treia posibilitate este ca trăsăturile să ducă la comportamente care, la rândul lor, să determine diferențe din punctul de vedere al sănătății. Dacă trăsăturile anumitor persoane le predispun la adoptarea unor hobby-uri periculoase sau la consumul de substanțe periculoase, atunci ar trebui să fie stabilită o asocieră indirectă între personalitate și sănătate. Acest model oferă strategii preventive mai clare decât modelul 1; comportamentul este mai ușor de modificat decât baza biologică a unei trăsături. A patra posibilitate este ca maladia să provoace modificări ale personalității; orice diferențe din punctul de vedere al trăsăturilor dintre grupuri care suferă de o boală și grupurile de control respective ar putea fi provocate de o modificare a personalității indusă de maladia. O maladia cronică ar putea, teoretic, să reducă nivelul extraversiunii, prin intermediul scăderii probabilității ca persoana respectivă să aibă chef să iasă în lume, și să crească nivelul nevrozismului, din cauză că îi este mai greu să facă față activităților cotidiene.

Cercetarea a tins să se concentreze asupra câte unui aspect al modelului, ceea ce simplifică prea mult relațiile complexe ce par că există (Friedman, 2000). Friedman observă că:

...adesea, intervențiile profilactice asupra adulților vizează un singur moment, fără să se acorde prea mare atenție traiectoriilor de pe tot parcursul vieții pe care oamenii călătoresc deja. De exemplu, adulții pot fi îndemnați de campaniile de sănătate publică să bea cu măsură și să nu se expună la soare, pot fi îmboldiți de anunțuri publicitare să recurgă la

produse farmaceutice legale, dar să se ferească de cele ilegale (...). Rezultatul este că, adesea, oamenii (...) trag concluzia că totul este rău pentru ei și, prin urmare, nu e nevoie să facă nimic (2000, p. 1090).

El arată în continuare cum pot fi explorate în mod mai adecvat relațiile dintre personalitate și sănătate, cu ajutorul unei game largi de instrumente de măsurare și de consecințe de tip psihosocial, în studii longitudinale (și, în mod ideal, în studii care urmăresc subiecții începând din copilărie).

Pe scurt, corelația dintre personalitate și consecințele legate de sănătate poate însemna mai multe lucruri diferite. Stabilirea unei asocieri solide între personalitate și sănătate nu este decât începutul procesului; mai departe este nevoie de investigarea căilor și mecanismelor, înainte de a putea înțelege deplin aceste asocieri. Din punct de vedere metodologic, cele mai bune studii sunt cele în care trăsăturile de personalitate sunt evaluate înainte de instalarea bolii, astfel încât să poată fi stabilită relația temporală dintre cauza presupusă (personalitatea) și efect (maladia rezultantă). În plus, trebuie să facem deosebirea între consecințele legate de sănătate măsurate în mod obiectiv și în mod subiectiv. Aceasta nu înseamnă că asocierile psihologice dintre personalitate și consecințele subiective sau dintre personalitate și bolile psihosomatice, nu sunt interesante; dimpotrivă, cu cât înțelegem mai clar relațiile, cu atât este mai bine din punctul de vedere al eficienței profilaxiei și al tratamentului. În plus, dacă trăsăturile sunt asociate cu consecințele de tip obiectiv legate de sănătate, aceasta furnizează noi dovezi despre statutul lor de construcții psihobiologice valide.

Personalitatea și longevitatea

Prezice sau nu personalitatea cât de mult vom trăi? Caseta 10.1 descrie remarcabilul studiu efectuat de Friedman și colaboratorii lui (1993, 1995), care au descoperit că longevitatea era asociată cu niveluri înalte ale conștiinciozității și niveluri scăzute ale optimismului în copilărie (evaluate de părinți). Nivelurile scăzute ale conștiinciozității au fost asociate, de asemenea, cu o gamă de comportamente legate de sănătate, cum ar fi fumatul, consumul de alcool și stabilitatea socială și profesională (Friedman *et al.*, 1995). Alte studii au vizat mecanismul asocierii conștiinciozitate-sănătate; de exemplu, conștiinciozitatea este asociată cu un grad mai mare de îndeplinire a recomandărilor medicului (Christensen *et al.*, 1999) și cu acceptarea controlului pentru depistarea cancerului mamar (Siegler *et al.*, 1995). Rezultatele obținute de Friedman și colaboratorii săi (1995) în privința longevității implică faptul că asocierile cel mai larg studiate, dintre nevrozism și sănătate, ar putea reprezenta un obiectiv prea restrâns pentru cercetarea relației personalitate-sănătate. Totuși, foarte puține studii s-au ocupat de o chestiune atât de bine definită cum este vârsta în momentul morții și ne vom întoarce acum către alte consecințe legate de sănătate.

Caseta 10.1: Copiii conștiincioși trăiesc mai mult; copiii voioși mor mai tineri

Prezice oare personalitatea din copilărie longevitatea? Aceasta a fost întrebarea îndrăzneță pusă de Friedman și colaboratorii săi (1993; 1995). Ei au folosit date din *Terman Life-Cycle Study of Children*, început în februarie 1921. Peste 1 500 de copii de ambele sexe, în majoritate albi, cu rezultate școlare strălucite, au fost urmărit de la vârsta de aproximativ 11 ani, la intervale de cinci-zece ani, și cei care

mai trăiesc fac încă parte din studiu. La începutul studiului, unuia din părinții fiecărui copil i s-a cerut să-i evalueze acestuia personalitatea din punctul de vedere al câtorva trăsături. Friedman și colaboratorii săi (1993, 1995) au combinat statistic evaluările trăsăturilor, alcătuind următorii factori, proiectați astfel încât să se apropie cât mai mult de „cele cinci mari” dimensiuni ale personalității: sociabilitatea (similară cu extraversiunea-înflăcărea), nivelul înalt al stimei de sine, nivelul înalt al motivației (similar cu nevrozismul), conștiinciozitatea – încrederea pe plan social (similară cu conștiinciozitatea), voioșia, activitatea și permanența dispozițiilor. Aceste variabile, evaluate la vârsta de 11 ani, au fost folosite pentru a prezice dacă persoanele respective vor trăi până la 70 de ani. Studiul a avut o rată de pierderi impresionant de scăzută, de mai puțin de 10%. Tehnicile de controlare a sexului, analiza de supraviețuire și regresia logistică au fost folosite pentru a prezice variabila dependentă dihotomică (vii sau morți). Dintre cele șase variabile ale personalității, conștiinciozitatea ($P < 0,001$) și voioșia ($P < 0,01$) erau legate de longevitate. La copiii conștiincioși apăreau mai multe șanse de a ajunge la vârsta de 70 de ani, iar la copiii voioși erau mai puține șanse. Autorii au sugerat că la persoanele conștiincioase ar putea exista mai multe șanse de a-și forma obișnuințe mai benefice pentru sănătate și de a urma recomandările medicului; de asemenea, ele ar putea avea mecanisme mai funcționale de soluționare a problemelor.

Bolile cardiace

Cea mai studiată interfață dintre personalitate și maladie este cardiopatia ischemică (BCI), o îngustare a arterelor care aduc sângele la inimă, ceea ce predispune la infarct miocardic („atac de cord”) și angină. Cu multă vreme în urmă, în 1910, în prelegerile sale despre *angor pectoris*, Sir William Osler afirma că „nu persoana nevrotică, fragilă este cea expusă la angină, ci omul robust, cu minte și trup viguroase, entuziast și ambițios, la care acul de pe cadranul motoarelor este întotdeauna în poziția «cu toată viteza înainte»”. Interesul față de această relație specială dintre minte și trup s-a menținut pe parcursul secolului XX și în secolul XXI.

Cu toate că atât tehnicile de măsurare a personalității, cât și cele de măsurare a bolilor cardiace au făcut progrese rapide și semnificative în ultimul secol, oferindu-le cercetătorilor metodologii și rezultate mai precise, ipotezele privind natura psihosomatică a BCI și concluziile cercetătorilor au rămas remarcabil de asemănătoare. H. Flanders Dunbar, medic generalist și psihiatru, fondatoarea domeniului modern al „medicinii psihosomatice”, scria în 1938:

În starea psihică a pacienților cu afecțiuni cardiace organice apare absența unei corelații definite între gravitatea maladii și trăirea ei subiectivă. În contrast izbitor cu rezultatele obiective, pacienții [cu afecțiuni cardiace organice] prezintă un nivel redus sau chiar inexistent de conștientizare a maladii (...); tulburările (pierderea suflului la efort) sunt subestimate (...). Dimpotrivă, la „nevroticii cardiaci” găsim, de obicei, o trăire subiectivă intensă a maladii, legată de inimă sau de sistemul circulator. Trebuie să recunoaștem că, în ciuda rezultatelor organice negative, trăirea subiectivă a afecțiunii ar putea periclita, în mare măsură, capacitatea de muncă. În cazul acestor pacienți, cauza tulburărilor subiective trebuie căutată în starea lor psihică (p. 208).

Distincția dintre simptomele subiective și consecințele obiective a fost prezentată, ca problemă importantă, în capitolul anterior despre stres, apărând și pe parcursul acestui capitol. Este limpede din analiza lui Dunbar (1938) că atitudinea breslei medicale față de pacienții care acuză dureri imposibil de legat de o cauză „organică” (corporală) era o problemă la fel de grea ca și în zilele noastre și atrăgea atenția:

La pacienții noștri cu afecțiuni cardiace, sufletul și trupul sunt împletite foarte strâns (...); starea psihică este mai importantă pentru fericirea în viață și pentru capacitatea subiectivă de muncă decât un sistem circulator care poate fi avariat grav (p. 209).

Dezbaterea acestui aspect continuă, în ciuda sutelor, dacă nu miilor de studii efectuate din vremea lui Dunbar încoace. De exemplu, Costa și McCrae (1987) au afirmat că problema „produsului artificial al nevrozismului” din cercetarea legată de psihologia sănătății se bucură de un consens din ce în ce mai mare, iar Watson și Pennebaker (1989) au constatat că persoanele cu punctaje mari la nevrozism:

...se plâng de angină, dar nu prezintă dovezile unui risc mai mare sau ale unor cardiopatii (...). În general, se plâng de sănătatea lor, însă nu există dovezi solide de sănătate precară sau de mortalitate crescută.

Dar și aici există părerea că atitudinea față de persoanele care raportează astfel de simptome impune prudență: Adler și Matthews (1994) afirmă că asocierea dintre nevrozism și maladie nu trebuie să fie anulată, ca factor nociv, argumentând că persoanele cu un nivel înalt al lui N suferă mai mari neplăceri fizice și că, în orice caz, sănătatea autodescrisă este o consecință medicală importantă. Așa cum vom arăta mai jos, studiile recente aduc din ce în ce mai multe dovezi că nevrozismul poate fi implicat în unele maladii obiective, precum și în unele tulburări psihosomatice.

Ce rămâne limpede este faptul că, în studierea personalității și a bolilor cardiace, este vital să se păstreze deosebirea dintre consecințele de tip angină (care pot fi diagnosticate doar pe baza simptomelor) și infarctul miocardic (ce este o consecință organică, verificabilă în mod obiectiv) și să nu fie tratate ca și cum ar fi același lucru. În caz contrar, predictorii de la nivelul trăsăturilor pentru aceste două consecințe se vor confunda și nu am mai putea oferi nici o idee despre prevenirea eficientă sau tratarea ambelor stări.

Personalitatea și infarctul miocardic

Construind pe baza cercetărilor anterioare și pe observațiile din practica lor clinică, Friedman și Rosenman (1974) au formulat conceptul „tiparului de comportament de tip A”. Autorii au observat că pacienții lor cu cardiopatie ischemică prezentau „tiparul de tip A” de mișcări iuți ale trupului, încleștarea pumnilor în timpul conversației, vorbire explozivă și precipitată, respirație în partea de sus a pieptului, lipsa relaxării corporale, agresivitate, impulsul de dominare și de realizare a obiectivelor și o tendință de a fi obsedat de muncă (*workaholic*). Ei și-au propus să investigheze, într-o cercetare longitudinală sistematică, dacă acest tipar ar putea prezice incidența infarctului miocardic.

Unul dintre primele succese ale personalității de tipul A a fost înregistrat de *Western Collaborative Group Study* (Rosenman *et al.*, 1975). Studiul a urmărit timp de opt ani și

jumătate 3 154 de bărbați inițial sănătoși cu vârste între 39 și 59 de ani. Conform rezultatelor interviurilor structurate, 1 589 au fost clasificați în grupul de personalitate de tip A; 1 565 au fost de tipul B. Rata deceselor cauzate de BCI a fost de 2,92/1 000 persoane-ani la grupul de tip A și de 1,32 la grupul de tip B. La persoanele de tip A probabilitatea infarctului miocardic era de circa două ori mai mare; de asemenea, exista o probabilitate aproximativ dublă de a suferi de *angor pectoris*. Riscul tiparului de tip A era comparabil cu și independent de factorii mai tradiționali ai riscului de BCI, cum ar fi istoricul familial de afecțiuni cardiace, fumatul și tensiunea ridicată.

Totuși, studiile de la sfârșitul secolului XX au fost mai echivoce sau negative. Ragland și Brand (1988) au făcut un raport despre urmărirea pe parcursul a 22 de ani a bărbaților din *Western Collaborative Group Study*. Ei au constatat că la cei cu personalitate de tip B exista probabilitatea unui al doilea atac de cord înaintea celor de tip A. În plus, în urmărirea pe durata a 22 de ani, la persoanele de tip A nu exista o probabilitate mai mare de atac de cord fatal decât la cele de tip B. În alt test prospectiv de mare amploare, *Framingham Study* (Haynes, Feinleb și Kannel, 1980), s-a constatat că personalitatea de tip A prezicea infarctul miocardic doar la anumite grupuri profesionale. În *Multiple Risk Factor Intervention Trial* (Shekelle *et al.*, 1985), în care au fost studiați 12 772 de bărbați inițial sănătoși pe o perioadă medie de 7,1 ani, nu s-a constatat vreo asociere între nici un fel de BCI și personalitatea de tip A pe baza administrării unui chestionar, *Jenkins Activity Survey* (JAS), la întregul lot și a interviurilor structurate la un subșantion de peste 3 000 de persoane.

Semnificația generală a numărului mare de studii efectuate a fost investigată periodic cu ajutorul tehnicii statistice a metaanalizei, pentru a evalua tăria reală a asocierii fundamentale dintre tipul A și BCI. Una dintre cel mai frecvent citate este metaanaliza efectuată de Booth-Kewley și Friedman (1987), care au tras concluzia că, în cel mai bun caz, tipul A poate prezice circa 2% din variația BCI, similar cu alți factori de risc. Matthews (1988) a arătat că metaanaliza lui Booth-Kewley și Friedman a omis unele dintre studiile mai recente și a modificat concluzia lor, afirmând că efectul tipului A asupra BCI este și mai mic. Mai mult, tipul A a prezis BCI doar în studii pe populația normală, nu în cele despre cazurile de risc sporit. Ambele studii au conchis că personalitatea tip A este cu adevărat un amestec în care unele trăsături tin de BCI, iar altele nu. În general, se pare că aspectul obsesiei față de muncă din tipul A nu a fost asociat cu BCI, dar că trăsăturile competitivității, agresivității și nerăbdării sunt mai importante din acest punct de vedere. Factorii metodologici care ar putea fi asociați cu eșecul găsirii asocierilor dintre tipul A și BCI includ folosirea unor grupuri de risc sporit, infarctul miocardic fatal ca criteriu al afecțiunii și folosirea unor instrumente de măsurare a tipului A bazate pe autodescriere (Miller *et al.*, 1991).

Integrarea din ce în ce mai mare a construcției tipului A cu modelele standard ale personalității a dus la alte trei linii de cercetare interesante. În primul rând, ideea că tipul A este un compus pare să fie susținută de studiile psihometrice ale măsurătorilor tipului A. De exemplu, factori distincți legați de (1) grabă sau nerăbdare, (2) competitivitatea șofatului agresiv, (3) viteză și (4) exprimarea emoțiilor au fost găsite atât în JAS (May și Kline, 1987), cât și în alt instrument de măsurare folosit pe larg, *Bortner Type A Scale* (Deary *et al.*, 1994). În al doilea rând, este limpede că unele aspecte ale conglomeratului tipului A sunt asociate cu factori ai personalității mai convenționali, cunoscuți mai bine, în special nevrozismul și extraversiunea (Deary, MacLulich și Mardon, 1991). În al

treilea rând, factorul ostilitate pare să fie miezul predictiv sau „elementul toxic” al tipului A din punctul de vedere al BCI (Helmer, Ragland și Syme, 1991; Johnston, 1993). Stone și Costa (1990) au sugerat că legătura ostilitate-BCI ar putea fi legată de dimensiunea agreabilității din modelul personalității de tipul „celor cinci mari”. Într-o metaanaliză a 45 de studii despre ostilitate s-a constatat că trăsăturile ostilității, atât autodescrise, cât și evaluate pe bază de interviuri, erau asociate cu BCI, justificând 3,2% și, respectiv, 0,6% din variația afecțiunii (Miller *et al.*, 1991). Aceste mărimi ale efectului au fost confirmate într-o metaanaliză ulterioară (Myrtek, 2001). Opiniile diferă în privința importanței efectului din punct de vedere clinic, cel puțin în prezent; Myrtek (2001), observând că ostilitatea este asociată constant cu BCI, trage concluzia că „mărima efectului este atât de redusă, încât până acum nu are vreo semnificație practică pentru predicție și profilaxie”. Problema în viitor este să stabilim în ce măsură putem folosi cel mai eficient cunoștințele noastre despre legătura dintre ostilitate și BCI pentru tratarea optimă a pacienților. Caseta 10.2 prezintă o serie de rezultate din *Edinburgh Artery Study*, care demonstrează asocierea dintre trăsăturile ostile și valorile obiective măsurate ale BCI.

Caseta 10.2: Ostilitatea și bolile cardiovasculare

În 1988, 1 592 de bărbați și femei cu vârste între 55 și 74 de ani au fost recrutați pentru *Edinburgh Artery Study* (EAS), un studiu longitudinal care s-a ocupat de frecvența și istoricul natural ale bolilor arteriale periferice (*peripheral arterial disease – PAD*) la populația normală (Fowkes *et al.*, 1991). Membrii grupului de studiu au fost examinați fizic la început și au completat un set cuprinzător de chestionare pentru evaluarea factorilor demografici și ai personalității despre care se știa sau se presupunea că sunt legați de riscurile de PAD și BCI. PAD este ateroscleroza la picioare, iar amploarea ei nu numai că semnalează gravitatea aterosclerozei în întreg corpul, ci e și un factor de predicție a evenimentelor cardiovasculare și al deceselor (Leng *et al.*, 1996). PAD subclinică – ateroscleroză la picioare semnificativă care nu produce simptome – este o măsură a consecinței mai puțin expusă la tipul de confuzie „cauzalitate inversă” ce poate afecta studiile despre legătura dintre personalitate și BCI. Într-o serie de analize din EAS s-a descoperit că: 1) nivelul crescut al ostilității se lega transversal de gravitatea PAD (Deary *et al.*, 1994); 2) nivelurile mai ridicate de ostilitate au fost legate de progresia PAD pe o perioadă de cinci ani (Whiteman *et al.*, 2000); 3) „supunerea” (lipsa dominației) apăra de infarctul miocardic nonfatal (Whiteman *et al.*, 1997a, 1997b). S-a constatat, de asemenea, că ostilitatea era legată de nivelul trigliceridelor din sânge (Fowkes *et al.*, 1991), precum și de fumat și de consumul de alcool (Whiteman *et al.*, 1997a, 1997b). În toate aceste cazuri, efectul personalității, chiar dacă era independent, se combina cu factorii demografici și fizici, sporind riscul, personalitatea justificând circa 2% din variația PAD sau BCI; au existat și indicii că o parte din efectul ostilității acționa prin intermediul comportamentelor legate de sănătate – fumatul și consumul de alcool.

Cancerul

În legătură cu cancerul, cel mai des au fost investigate depresia și disperarea (care împărtășesc variația cu nevrozismul). Există trei linii principale de cercetare: depresia sau disperarea ca factori de risc în apariția cancerului, depresia sau disperarea ca factori

comportamentali modificabili care ar putea influența fiecare starea de bine a pacienților și depresia sau disperarea ca factori care influențează evoluția firească a cancerului după diagnosticare. Cu toate că s-au efectuat numeroase studii, multe cercetări „pozitive” au avut deficiențe metodologice (Anderson, 2002; Newell *et al.*, 2002), lăsând să plutească îndoiala asupra faptului că acești factori legați de nevrozism influențează riscul de apariție a cancerului sau evoluția lui. Dat fiind efectul de confuzie al nevrozismului, nu ne surprinde prea mult faptul că rezultatele studiilor despre legătura dintre depresie și disperare și consecința obiectivă a cancerului au fost echivoce.

Problema inițială este legată de frecvența cancerului: la persoanele cu niveluri înalte de depresie și de disperare există un risc mai mare de apariție a cancerului? În două studii de foarte mare anvergură ($n = 12\,032$ și $n = 89\,491$) nu s-a descoperit nici o asocierie între nivelul crescut al afectivității negative (nevrozism, disperare sau depresie) și riscul de orice tip de cancer (Dalton *et al.*, 2002; Lillberg *et al.*, 2002). Ambele studii au fost efectuate în Scandinavia și ambele au folosit sisteme de corelare a datelor pentru urmărirea pacienților pe o perioadă de douăzeci de ani sau mai mult. Au fost efectuate și câteva studii de mai mică amploare pentru a investiga această ipoteză. De exemplu, într-un studiu longitudinal pe o perioadă de șase ani, pe un eșantion de 2 428 de bărbați cu vârste între 42 și 60 de ani, niveluri moderate de disperare au fost asociate cu incidența cancerului (Everson *et al.*, 1996). La bărbații cu niveluri înalte de disperare s-au constatat, de asemenea, un risc triplu de deces prin violență sau rănire (care sunt consecințe obiective) și o probabilitate crescută de infarct miocardic (altă consecință obiectivă). În acest studiu, efectele disperării nu erau specifice unui anumit tip de afecțiune, dar păreau să fie asociate în general cu consecințe neprielnice sănătății (și cu comportamente nesănătoase). Însă acesta este un studiu de mică amploare; rezultatele au fost interesante, dar este nevoie de reproducere pe eșantioane mai mari.

A doua linie de cercetare se ocupă de legătura dintre depresie și procesul clinic al cancerului după diagnosticare. Watson și colaboratorii săi (1999) au efectuat o investigație despre impactul factorilor psihologici asupra prognozei cancerului mamar. Au fost recrutate femei cu cancer mamar în fază timpurie ($n = 578$) și li s-a cerut să completeze un set de chestionare, printre care se numărau scala de adaptare mentală la cancer (*mental adjustment to cancer* – MAC), scala de control emoțional Courtauld (*Courtauld Emotional Control* – CEC) și scala pentru anxietate și depresie legate de spital (*Hospital Anxiety and Depression Scale* – HADS). MAC evaluează cinci dimensiuni: spiritul combativ, disperarea/neajutorarea, concentrarea anxioasă, fatalismul și evitarea. CEC evaluează măsura în care oamenii își reprimă emoțiile negative. Punctajele acestor scale au fost împărțite în categorii bazate pe punctaje-z (media 0, deviația standard 1). Punctajele HADS au fost împărțite în trei: 0-7 (absența bolii), 8-10 (boală la limită) și 11+ (boală). În modelele de regresie multiplă adaptate gravității bolii, tipului de operație sau chimioterapie și vârstei, s-a constatat că la femeile care aveau la pornire un nivel înalt de disperare/neajutorare ($n = 91$) existau șanse semnificative din punct de vedere statistic de 1,5 ori mai mari de recidivă sau deces. „Caracterul de maladie” al depresiei a fost asociat cu riscul de mortalitate deplină (rată de risc 3,6), dar nu cu recidiva. Însă în această categorie nu au intrat decât 11 femei, astfel încât rezultatul trebuie să fie considerat provizoriu, chiar dacă a fost „semnificativ din punct de vedere statistic”. În ciuda unui număr mare de participanți și a unei forțe sporite în comparație cu studii similare anterioare (de exemplu, Greer *et al.*, 1979; Fawzy *et al.*, 1993), rezultatele

acestui studiu nu sunt concludente prin ele însele și este nevoie de un volum mai mare de dovezi despre efectul disperării asupra supraviețuirii în cazul cancerului.

A treia linie de cercetare, vizând legătura dintre factorii psihosociali și cancer, are obiectivul de a descoperi ce anume ajută pacienții să facă față maladiei și să-și păstreze calitatea bună a vieții pe durata bolii; s-a constatat uneori că intervențiile pot îmbunătăți calitatea vieții pacienților cu cancer (vezi metaanaliza efectuată de Meyer și Mark, 1995, și trecerea în revistă efectuată de Newell, Sanson-Fisher și Savolainen, 2002). Au existat unele dispute legate de tipul ideal de intervenție – cum ar fi un grup de sprijin alcătuit din egali în opoziție cu o intervenție educativă efectuată de o asistentă cu pregătire de specialitate. Helgeson și colaboratorii săi (2001) au efectuat o testare pe 312 pacienți cu cancer mamar care au fost repartizate aleatoriu în una dintre cele patru grupe: o intervenție educativă cu o durată de opt săptămâni efectuată de experți, o intervenție cu o durată de opt săptămâni bazată pe discuții cu un grup de egali, o combinație de întâlniri cu egali și cu experți și un grup de control. Femeile au fost urmărite o dată la câteva luni, timp de doi ani. Calitatea vieții din punctul de vedere al sănătății a fost evaluată de fiecare dată folosindu-se de *SF-36 Health Survey* (Ware *et al.*, 1993), ce conține mai multe scale, printre care starea generală a sănătății, modul de funcționare pe plan fizic, durerea, sănătatea mentală și modul de funcționare pe plan social. Intervenția educativă a îmbunătățit cunoștințele în mod semnificativ mai mult decât în cazul intervenției bazate pe egali și, în comparație cu celelalte grupuri, la grupul cu intervenție educativă s-a constatat îmbunătățirea prelungită pe parcursul celor doi ani a unora dintre dimensiuni: vitalitate, durere și modul de funcționare pe plan fizic. Grupul cu intervenția bazată pe egali nu era superior celui de control, cu toate că este posibil ca durata de numai opt săptămâni a intervenției să fie prea redusă pentru a avea un efect măsurabil. În alte studii s-a observat că nivelurile premorbide de nevrozism afectează, de asemenea, calitatea vieții raportată de pacienții cu cancer (Ranchor *et al.*, 2002) și că intervențiile legate de calitatea vieții s-au dovedit extrem de benefice pentru persoanele care aveau în momentul diagnosticării niveluri înalte de depresie (McLachlan *et al.*, 2001).

În ciuda dificultăților metodologice de studiere a legăturii dintre factorii psihosociali și cancer, există căi biologice plauzibile care ar putea justifica această relație, mai ales reacția imunitară (Fawzy *et al.*, 1990). Cu toate acestea, într-o trecere în revistă metaanalitică a peste 85 de testări ale efectului intervențiilor psihologice asupra funcției imunitare, s-a constatat că rezultatele erau contradictorii (Miller și Cohen, 2001). Cele mai solide dovezi erau cele despre efectul hipnozei asupra funcționării sistemului imunitar; în privința controlării stresului și a tehnicilor de relaxare au existat puține dovezi de îmbunătățire a funcției imunitare. Însă multe dintre testări au avut deficiențe metodologice (Anderson, 2002; Newell, Sanson-Fisher și Savolainen, 2002); până ce va fi disponibil un set mai mare de studii efectuate riguros, presupusele efecte complicate ale modului de funcționare psihologic asupra funcționării sistemului imunitar – sau asupra riscului ori prognozei cancerului – vor rămâne neclare. Caseta 10.3 schițează principalele recomandări, pe baza trecerilor în revistă ale studiilor despre legătura dintre factorii psihosociali și cancer.

Caseta 10.3: Recomandări pentru cercetarea legăturii dintre factorii psihosociali și cancer

Newell, Sanson-Fisher și Savolainen (2002) au făcut mai multe recomandări destinate progresului în studierea testărilor intervențiilor psihosociale în cazul cancerului, pe care le prezentăm mai jos, în rezumat:

1. de definiți populația studiată, determinați admisibilitatea și apoi recrutați în mod aleatoriu din cadrul acelei populații sau luați cazurile la rând;
2. acolo unde este posibil, folosiți intervenția de tip placebo și asigurați-vă că evaluatorii nu știu care este grupul de studiu;
3. folosiți analiza „intenției de tratare”; cu alte cuvinte, includeți în analiză abandonurile apărute la urmărirea cazurilor (pe lângă încercarea de a reduce la minimum aceste abandonuri).

Respectarea acestor criterii crește calitatea testărilor, permite compararea studiilor și ajută mult la stabilirea existenței sau absenței efectului intervențiilor psihologice (Newell, Sanson-Fisher și Savolainen, 2002). Și Anderson (2002) a făcut sugestii pentru studiile epidemiologice, printre care: să se acorde o mare atenție gravității bolii la începerea studiului; perioada scursă de la diagnosticare; tipul de tratament farmaceutic sau chirurgical primit; să crească diversitatea pacienților studiați; necesitatea de a evalua trăsăturile de personalitate și nivelurile premorbide ale suferinței psihologice. Fără aceste îmbunătățiri în proiectul și metodologia studiilor, cercetările viitoare nu ne vor îmbunătăți cunoștințele despre presupusele efecte ale factorilor psihologici asupra frecvenței sau prognozei cancerului (Newell *et al.*, 2002; Anderson, 2002).

Nevrozismul ca factor de risc în numeroase maladii

Concentrarea unei mari părți din cercetare asupra maladiilor cardiace și a cancerului a tins să întunece posibilul rol al trăsăturilor în alte maladii grave. Într-adevăr, mai multe studii au implicat nevrozismul ca factor de predicție a unor diferite forme de afecțiuni (Kirmayer *et al.*, 1994), cu toate că, așa cum am observat mai înainte, unii sunt preocupați de ideea că aceste rezultate ar putea reprezenta, pur și simplu, o înclinație către maladie. Totuși, au început să se adune dovezi din studiile prospective care leagă nivelul înalt al lui N de afecțiuni cum sunt astmul (Huovinen, Kaprio și Koskenvuo, 2001) și tulburările gastrointestinale (Drossman *et al.*, 2000). Sunt încă destul de puține dovezile că nivelul înalt al nevrozismului este implicat direct în vulnerabilitatea la BCI. Însă, în urma unui prim atac de cord, nevrozismul este asociat cu prognoza mai puțin optimistă și cu riscul de deces cauzat de boala cardiacă (Denollet, 2000; Murberg, Bru și Aarsland, 2001).

Un studiu longitudinal de zece ani, care se desfășoară actualmente la Heidelberg, pe un eșantion de populație de circa 5 000 de subiecți, vizează depistarea influenței personalității asupra mai multor boli (Amelang, 1997). În cele din urmă, se vor folosi indiciile obiective ale mortalității, însă în analizele preliminare au fost folosite autodescrierile. Cu toate că auto-lescrierile au dezavantaje evidente, există din ce în ce mai multe dovezi din studiile epidemiologice despre acuratețea autodescrierilor în cazul bolilor care sunt clare din punct de vedere conceptual, serioase și persistente, cum ar fi cele mai grave, care

amenință viața (Haapanen *et al.*, 1997). Două rapoarte recente despre studiul de la Heidelberg (Matthews *et al.*, 2002; Yousfi *et al.*, în curs de apariție) au confirmat că nivelul înalt al lui N este corelat transversal cu frecvența unei game largi de afecțiuni, printre care BCI, hipertensiunea și tulburările gastrice, cu toate că mărimile efectului au fost reduse. În plus, nivelurile lui N erau deosebit de mari la persoanele care raportau mai multe boli. Într-adevăr, Matthews și colaboratorii săi (2002) au constatat că nivelul înalt al lui N prezicea starea sănătății în grupurile în care subiecții aveau mai multe boli, nu la persoanele cu o singură boală. Acest rezultat sugerează că N ar putea fi legat de o sensibilitate generală la boală, nu de o anumită stare patologică (*cf.* Sanderman și Ranchor, 1997).

Dacă N se corelează modest cu un anumit grad de vulnerabilitate generală, care ar putea fi mecanismul? Posibilitatea principală este ca vulnerabilitatea psihologică la stres a persoanelor cu un nivel înalt al lui N să ducă la o slăbire a funcționării sistemului imunitar. Studiile despre influența agenților infecțioși asupra reacției anticorpilor sugerează o legătură între stres și dereglarea sistemului imunitar (Cohen, Miller și Rabin, 2001). Acest argument este sprijinit de două studii recente care demonstrează o reacție imunitară mai slabă la persoanele cu un nivel înalt al lui N în urma vaccinării împotriva virusului ruzelei (Morag *et al.*, 1999) și hepatitei (Marsland *et al.*, 2001). Desigur, sunt posibile și alte mecanisme cauzale, cum ar fi interpretarea nivelului înalt al lui N ca „înclinație către maladie”. S-ar putea ca N să aibă un efect indirect, prin intermediul comportamentelor de tip inadaptat legate de sănătate, deși se pare că nivelurile moderate de anxietate și de depresie ar putea avea efecte benefice, cum ar fi mersul la doctor (Mayne, 1999). În secțiunile următoare ne întoarcem la studiile despre legătura dintre stres și comportamentele legate de sănătate.

Stresul și sănătatea

Relațiile dintre stres și sănătate sunt, fără îndoială, cea mai largă arie de cercetare din psihologia sănătății. În capitolul 9 am arătat în ce mod se manifestă stresul în corp și cum se leagă el de personalitate; aceste relații sunt foarte importante atunci când avem în vedere legătura următoare, cu consecințele în privința stării de sănătate. La începutul acestui capitol am menționat pe scurt faptul că stereotipul omului de afaceri extrem de ocupat și stresat care face atac de cord este un clișeu pe care-l susțin foarte puține probe. De ce am spus acest lucru? Iar dacă stresul nu mărește riscul de infarct, se leagă el în vreun fel de sănătate?

În această secțiune cercetăm mai minuțios rolul stresului, deoarece, așa cum am văzut în capitolul 9, diferite trăsături de personalitate au fost legate de vulnerabilitatea la stres, care se poate manifesta și sub forma problemelor de sănătate. Nevrozismul joacă aici un rol dublu. Pe de o parte, stresul sau nevrozismul ar putea fi legate de maladii obiective. Totuși, dată fiind legătura dintre N și stres (vezi capitolul 9), N poate acționa ca un element de confuzie în asocierile stres-afecțiune. Consecințele care se leagă de stres sunt foarte variate: unele măsuri ale autodescrierilor (de exemplu, „Ești foarte stresat?”) aproape că pot fi, prin procură, o măsură a nevrozismului (Macleod *et al.*, 2001). Dacă stresul este măsurat totuși pe alte căi (să zicem, pe baza nivelurilor ridicate

de cortizol), atunci efectele stresului asupra corpului – și asupra consecințelor legate de sănătate măsurate în mod obiectiv – pot fi separate de „efectul de semnalare” al nevrozismului.

Stresul și cardiopatia ischemică

Rezultatele obținute în privința legăturii dintre stres și cardiopatia ischemică sunt extrem de contradictorii: mult mai mult chiar decât cele despre legătura dintre tipul A, ostilitate, furie și cardiopatia ischemică. Totuși, așa cum am observat mai devreme, „stresul” este un termen foarte larg, iar zece studii despre legătura dintre stres și cardiopatia ischemică ar putea foarte bine să cerceteze zece construcții psihologice diferite în raport cu această boală. Acest lucru, la care se adaugă diferitele consecințe grupate sub stindardul „cardiopatie ischemică”, ne face să înțelegem de ce concluziile despre legătura stresului cu cardiopatia ischemică sunt echivoce. Ambiguitatea nu se regăsește în percepțiile populare ale bolii: pacienții spitalizați cu infarct miocardic spun, de obicei, că stresul este cauza atacului de cord (King, 2002). Aceste probleme sunt rezumate ingenios de Stansfeld (2002), care observă că „problema cu stresul drept cauză a bolii este că el are prea multă validitate aparentă” (p. 1113): toți ne simțim uneori stresați și este un pas prea ușor de făcut până la boli cum ar fi cele cardiace, care nu sunt deplin justificate de alte cauze. Din problemă fac parte și construcția stresului și măsurarea ei.

Trei studii tipice ilustrează diferențele metodologice: 1) un studiu transversal despre legătura dintre stresul general perceput și factorii de risc ai cardiopatiei ischemice (Heslop *et al.*, 2001); 2) un studiu longitudinal despre efectele stresului conjugal și profesional asupra prognozei de MI (*myocardial infarction* – atac de cord) la femei (Orth-Gomer *et al.*, 2000); 3) un studiu longitudinal de teren despre tensiunea legată de muncă, nivelurile de hormoni ai stresului și furia la profesori de ambele sexe (Steptoe *et al.*, 2000).

În primul studiu (Heslop *et al.*, 2001), 5 848 de bărbați și 984 de femei recrutați/recrutate în locuri de muncă din vestul Scoției au fost examinați/examinate fizic și li s-a cerut să completeze un chestionar de stres cu patru itemi, bazat pe autodescriere: *Reeder Stress Inventory* (Reeder, Chapman și Coulson, 1968). S-a constatat că nivelurile mai înalte de stres autodescris (de exemplu, unul dintre itemi este „Activitățile mele cotidiene sunt extrem de obositoare și stresante”) au fost asociate cu comportamente legate de sănătate care erau mai puțin corecte, cum ar fi fumatul. Totuși, atunci când nivelurile de stres au fost analizate în legătură cu mortalitatea, stresul părea să scadă riscul decesului, în special în cazul maladiilor legate de fumat, cum ar fi BCI și cancerul pulmonar. Cheia pentru înțelegerea rezultatului părea să se afle în confuzie; atunci când analizele au fost reglate în funcție de venituri și de poziția socială, relația dintre stresul autodescris și riscul de deces a fost atenuată în mare măsură. Cu alte cuvinte, era mai probabil ca stresul de nivel mai înalt să fie raportat de cei din grupurile mai bine situate social, la care, cu toate acestea, era mai mic riscul de deces. Rezultatele au fost complicate și mai mult de faptul că, în fiecare grup reprezentând clasa socială, la cei care fumau mai mult exista, de asemenea, o probabilitate mai mare de a raporta niveluri mai înalte de stres: și totuși, predominanța fumatului era mai mare la clasele inferioare și efectul poziției sociale compensa efectele stresului autodescris. Cu toate că *Reeder Stress Inventory* are statistici acceptabile din punctul de vedere al fidelității și validității, ca instrument de

măsură a senzațiilor stresante bazat pe autodescriere (în opoziție cu numărul sau gravitatea evenimentelor din viață), predispune la confuzii cu trăsătura de personalitate numită nevrozism.

În al doilea studiu, 292 de paciente cu vârste între 30 și 65 de ani, internate în spital cu infarct miocardic (MI), au fost monitorizate pe o perioadă de cinci ani (Orth-Gomer *et al.*, 2000). La pornire s-au evaluat stresul profesional și cel conjugal cu ajutorul chestionarului de cerință-control pentru stresul profesional creat de Karasek (Karasek *et al.*, 1981) și cu ajutorul unui chestionar special creat pentru stresul conjugal (sau legat de conviețuire). Consecințele măsurate au fost probleme coronariene recurente (fie deces, fie reinternarea cu MI). După reglarea legată de gravitatea bolii inițiale, vârstă, fumat, tensiune și alți factori relevanți, s-a constatat că stresul conjugal – însă nu și cel profesional – prezicea problemele recurente în cazul acestui grup de suedeze. Intreressant este faptul că viața solitară nu creștea riscul; efectul se limita la calitatea relației conjugale sau de conviețuire. Totuși, în alte studii de mare amploare despre controlul în muncă, efectuate pe bărbați și pe femei, s-a constatat că tensiunea mai mare la serviciu și nivelul mai scăzut de control asupra muncii sunt legate de riscul de infarct miocardic și de deces provocat de afecțiuni cardiace (Bosma *et al.*, 1997). Nivelul scăzut de control asupra muncii, în contrast cu clasa socială, părea să fie cel mai important factor de risc; totuși, și posturile mai prost plătite și cu un statut social mai scăzut nu le permit angajaților decât un grad foarte mic de control asupra propriei activități.

Al treilea studiu s-a concentrat asupra mecanismelor: la un grup de profesori format din 41 de bărbați și 64 de femei au fost măsurate tensiunea legată de muncă, furia și afectul negativ, iar nivelurile de hormoni ai stresului (cortizol) au fost monitorizate o dată la două ore în timpul unei zi de muncă (Steptoe *et al.*, 2000). După reglarea legată de vârstă și afectul negativ, s-a constatat că nivelurile de cortizol sunt cu 22% mai mari la grupul „cu un nivel înalt al tensionării legate de muncă” și chiar mai mari la grupul cu niveluri înalte atât la tensiunea legată de muncă, cât și la furie. Acest studiu arată, mai ales, că stresul nu este un fenomen izolat; pentru a avea efect, el interacționează cu alte trăsături și emoții.

În ciuda rezultatelor contradictorii legate de stres, este evident că doar factorii fizici nu pot explica deplin riscul cardiopatiei ischemice: oamenii suferă atacuri de cord chiar și atunci când iau medicamente care scad nivelul lipidelor, nu fumează, au o greutate normală și tensiunea le este controlată. Dacă există aici un factor psihologic asociat cu un risc sporit și el poate fi modificat, atunci practica medicală poate fi îmbunătățită. Cei care au efectuat treceri în revistă au raportat că s-a constatat asocierea stresului cu grupări de factori de risc (de exemplu, nivelul înalt de stres, fumatul, obezitatea și tensiunea ridicată tind să se manifeste împreună), disfuncții ale pereților vaselor de sânge, alimentarea insuficientă cu oxigen a inimii, aritmii cardiace și rupei ale plăcilor adipoase din arterele coronariene și cheaguri de sânge (Merz *et al.*, 2002). Totuși, foarte frecvent vedem cum condițiile sociale prezic mai puternic și mai constant starea proastă a sănătății decât o fac factorii psihologici. Nu vrem să spunem prin aceasta că factorii psihologici de risc nu merită să fie studiați, însă cadrul nostru trebuie să includă și factori sociali sau economici. Dovezile despre impactul statutului socioeconomic (*socio-economic status* – SES) asupra BCI sunt solide și, în vreme ce în unele studii despre legătura dintre SES și maladii se afirmă că stresul este mecanismul de mediere între SES și BCI, Macleod și Davey Smith (2002) subliniază că „stresul este prea general

pentru a explica în mod util orice tipar social al maladiei” (p. 1111). Chiar dacă dovezile despre legătura dintre stres și BCI sunt ambigue, ideea este atât de penetrantă, încât cercetarea va continua, fără îndoială, și sperăm că va da curs afirmației lui Stansfeld (2002) conform căreia „cercetarea legăturii dintre stres și sănătate trebuie să fie efectuată cu rigurozitate maximă, pentru a descoperi adevărul într-un domeniu subtil, complex și seducător” (p. 1116).

Stresul și răceala

Stresul a fost implicat și într-o afecțiune mai puțin gravă, dar foarte răspândită : răceala. Într-un eșantion de 276 de voluntari care au completat un chestionar despre stresul din viața obișnuită și care au fost apoi expuși direct la viruși ai răcelii comune, în laborator, stresul grav cronic (cum ar fi probleme persistente în relațiile cu ceilalți) a fost asociat cu un risc mult mai mare de apariție a răcelii, după ce s-a efectuat reglajul din punctul de vedere al sprijinului social, al personalității, al comportamentelor legate de sănătate și al reacției imunitare (Cohen *et al.*, 1998). În același mod, Cobb și Steptoe (1996), într-un studiu cu durată de cincisprezece luni, efectuat pe un eșantion de 107 adulți între 18 și 65 de ani, au constatat că nivelul înalt al stresului produs de evenimentele din viață sporea riscul de a contracta o răceală comună. În cele trei săptămâni premergătoare instalării bolii, nivelurile de stres perceput au fost mai înalte decât în alte momente. Când Cobb și Steptoe au analizat rezultatele, pentru a lua în calcul alți factori psihosociali, inclusiv modalitatea de soluționare a problemelor, au descoperit că riscul de apariție a afecțiunilor respiratorii legat de nivelul înalt al stresului produs de evenimentele din viață era redus la persoanele care foloseau strategiile de soluționare de tipul evitării. Alte studii au adus dovezi despre efectul stresului asupra vulnerabilității la răceala comună : Takkouche, Regueira și Gestal-Otero (2001) au efectuat un studiu pe un grup de 1149 de cadre didactice și studenți din Universitatea din Santiago, Spania. Autorii au măsurat patru dimensiuni ale stresului – evenimentele din viață, afectele negative și pozitive și stresul perceput – și au constatat că toate erau legate de un risc sporit de contractare a răcelii. La participanții din cea mai mare cuartilă a afectului negativ exista o probabilitate de 3,7 ori mai mare decât la ceilalți de a contracta o răceală, cu rate de risc puțin mai mici în cazul altor tipuri de stres. Afectul pozitiv s-a dovedit protector : el a redus (cu 40%) probabilitatea de a răci. Autorii studiilor au avut grijă să definească drept răceală „verificată” consecințele – adică nu s-au bazat doar pe rapoartele subiecților despre simptome, ci au apelat la cercetători sau asistenți medicali cu pregătire specială pentru judecarea gravității și duratei simptomelor (de exemplu, producere de mucus, febră etc.). Dovezile despre faptul că stresul crește riscul de contractare a unei răceli comune sunt destul de constante, cu toate că rezultatele variază în funcție de instrumentul de măsurare a stresului și de modul în care este diagnosticată răceala.

Amortizori stresului : optimismul, speranța, spiritualitatea și fericirea în raport cu boala

Dacă stresul, în unele cazuri, și trăsăturile „negative” ale personalității, cum ar fi ostilitatea sau nevrozismul, sunt factori de risc în cazul bolii, există oare aspecte „pozitive” ale personalității care ajută la protejarea oamenilor de boală și de efectele ei ?

Așa cum am văzut în capitolul anterior, stilurile de soluționare a problemelor sunt legate de personalitate, iar lucrurile stau la fel și în privința sănătății. Stresul, personalitatea și stilurile de soluționare a problemelor interacționează în influența lor asupra sănătății : optimismul, speranța și robustețea sunt măsurate uneori ca trăsături, dar sunt considerate, de asemenea, metode de soluționare a problemelor. Ce știm despre efectele lor asupra sănătății ? Până acum, la fel ca situația din cercetarea care se ocupă de legătura dintre personalitate și cancer, rezultatele sunt echivoce, în parte ca rezultat al problemelor construcției în sine, metodologice și de măsurare.

Optimismul este o construcție atât emoțională, cât și cognitivă : o dispoziție sau o senzație că lucrurile vor merge bine, precum și un scop sau o motivație (Peterson, 2000). În analiza lui, Peterson subliniază concepțiile despre optimism ca variabilă a diferențelor individuale cu subconstrucții ale optimismului temperamental în opoziție cu optimismul dependent de situație, optimismul ca stil explicativ și optimismul ca perspectivă a speranței. Peterson observă în special că pesimismul nu este neapărat polul opus optimismului ; ambele pot avea un efect asupra perspectivei unei persoane. La un eșantion de 1 306 bărbați monitorizați timp de zece ani (Kubzansky *et al.*, 2001) s-a constatat că optimismul ca stil explicativ protejează de incidența infarctului miocardic și de cardiopatia ischemică, dar nu sunt multe studiile care au avut grijă să definească optimismul sau să măsoare în mod obiectiv afecțiunile. Date fiind aceste ambiguități, care afectează și construcțiile înrudite ale speranței, credinței și spiritualității/religiozității, nu este surprinzător faptul că rezultatele cercetărilor sunt contradictorii.

Alte cercetări s-au ocupat anume de spiritualitate și/sau religiozitate, despre care se știe că au efecte benefice asupra stării de bine psihologice (Francis și Kaldor, 2002). S-a observat, de asemenea, că soluționarea de tip religios și spiritual a problemelor este adesea importantă atunci când oamenii trebuie să fie ajutați să facă față diagnosticului unei maladii, în special în cazul bolilor grave, cum ar fi SIDA (Siegel și Schrimshaw, 2002). Dar atunci se pune problema dacă spiritualitatea este sau nu asociată cu consecințele legate de sănătatea fizică. Tensiunea este unul din marcatorii sănătății fizice care au fost investigați în legătură cu spiritualitatea sau cu practicarea unei religii și în aproape toate studiile din acest domeniu s-a constatat că nivelul crescut al religiozității e asociat cu niveluri mai scăzute ale tensiunii (Koenig *et al.*, 1988 ; Larson *et al.*, 1989 ; Levin și Vanderpool, 1989 ; Livingston *et al.*, 1991 ; Steffen *et al.*, 2001). Rezultatele au rămas valabile chiar și atunci când au fost controlați factorii de confuzie (vârsta, statutul socioeconomic sau rețeaua socială). Koenig (1997) a rezumat cele câteva studii despre legătura dintre religiozitate și bolile cardiace, explicând că dovezile inițiale sugerează că ar putea exista o legătură și că spiritualitatea/religiozitatea sunt factori care ar trebui să fie investigați în relație cu bolile cardiace – însă, în momentul de față, cercetarea este departe de a fi concludentă.

Fericirea este o altă construcție legată de optimism. Argyle (1997) se referă la probleme importante atunci când discută relația dintre fericire și sănătate – în principal, reflectând modelul al patrulea de la începutul capitolului de față, posibilitatea ca sănătatea să fie cauza fericirii, nu fericirea cauza sănătății. De fapt, există dovezi că aceste relații merg în ambele direcții. S-a constatat că persoanele mai fericite trăiesc mai mult (Deeg și Zonneveld, 1989 ; Devins *et al.*, 1990), iar dispoziția pozitivă poate avea un efect benefic asupra sistemului imunitar (Stone *et al.*, 1987). La persoanele de vârste mai înaintate, gradul înalt de mulțumire față de starea sănătății prezice o stare de bine

subiectivă (Willits și Crider, 1988), dar se aplică aceeași obiecție ca în cazul altor cercetări : sănătatea autodescrisă sau autopercepută nu este aceeași cu sănătatea măsurată obiectiv, cu toate că și aceasta din urmă prezice mulțumirea față de propria viață (Brief *et al.*, 1993). Astfel, chiar dacă există unele indicații că optimismul și măsurile înrudite, cum sunt speranța, spiritualitatea și fericirea, au efecte benefice asupra sănătății mai degrabă decât asupra proceselor de soluționare a problemelor, cercetarea este într-o fază de început și nu cunoaștem încă mecanismul acestor efecte, în cazul în care se constată că sunt, într-adevăr, asocieri reproductibile.

Trăsăturile și comportamentele legate de sănătate

Rezultatele cercetărilor despre trăsăturile de personalitate în raport cu comportamentele legate de sănătate sunt destul de constante. Două trăsături au tins să apară drept corelative și factori de predicție a fumatului și a consumului de alcool : nevrozismul (de nivel înalt) și căutarea senzațiilor (de nivel înalt). Extraversiunea (de nivel înalt), ostilitatea (de nivel înalt) și conștiinciozitatea (de nivel redus) au fost și ele implicate în unele studii ca factori de risc pentru aceste comportamente. Vollrath și Torgerson (2002), într-un studiu pe un grup de 683 de studenți, au măsurat „cele cinci mari” dimensiuni ale personalității și le-au cerut subiecților să raporteze măsura în care fumau și consumau alcool. La fumători apărea tendința de a avea un nivel înalt al lui E, un nivel înalt al lui N și un nivel scăzut al lui C – trăsătura-cheie (moderatoare) fiind nivelul scăzut al lui C. Nivelul înalt al lui E sau al lui N, singur, nu prezicea fumatul, însă, dacă era combinat cu nivelul scăzut al lui C, creștea riscul de a fi fumător. La un eșantion de 343 de persoane care locuiau într-o comunitate din Oregon, conștiinciozitatea s-a dovedit a fi un important factor de predicție a percepțiilor despre riscurile din punctul de vedere al sănătății asociate cu fumatul, cu propriul comportament ca fumător și cu regulile din casă legate de fumat (Hampson *et al.*, 2000). Corelările personalității cu fumatul și cu consumul de alcool au fost cercetate și pe grupuri mai mari : în *Edinburgh Artery Study* pe un eșantion de 1 592 de bărbați și femei cu vârste între 55 și 64 de ani, atât fumatul, cât și consumul de alcool au fost asociate cu niveluri mai mari ale ostilității (Whiteman *et al.*, 1997), descoperire care a fost prevestită de rezultatele unor studii epidemiologice de mare amploare din SUA (Scherwitz *et al.*, 1992 ; Siegler, 1994).

Metode de cercetare a legăturii dintre personalitate, stres și maladii bazate pe modul de viață

Există un volum mare de lucrări despre determinanții sociali ai sănătății, arătând importanța construirii unor modele ale sensibilității la boală care pot încorpora aspectele ambientale, sociale, fizice și psihologice ale vieții unei persoane. Hertzman și colaboratorii săi (2001), folosind datele de la 11 405 membri ai *British Birth Cohort 1958*, au creat un model al influențelor propriiei vieți, începând de la naștere, asupra sănătății autodescrise la vârsta de 33 de ani. Modelele cu regresie multiplă au arătat că factorii din fazele de început și ulterioare, în combinație cu factorii societății contemporane, preziceau sănătatea autoevaluată. Factorii includeau greutatea la naștere, condițiile socioeconomice din copilărie, statutul social și emoțional la vârstele de 7, 11 și 16 ani, condițiile sociale și materiale în

faza adultă, tensiunea legată de muncă, rețeaua socială, starea civilă și sprijinul emoțional. Factorii erau, în mod individual, elemente de predicție semnificative din punct de vedere statistic și justificau împreună circa 20% din variația sănătății autoevaluate. Hertzman și colaboratorii lui au semnalat rezultatele problematice ale evaluării globale, bazate pe autodescriere și pe un singur item, a sănătății drept consecință, cu toate că s-a arătat în mod constant că autodescrierile de acest tip sunt legate de mortalitate (Wannamethee și Shaper, 1991 ; Idler și Benyamini, 1997).

Harper și colaboratorii săi (2002) au studiat, pe un eșantion de 2 585 de bărbați finlandezi, poziția socioeconomică, educația, profesia și venitul de-a lungul vieții, în legătură cu ostilitatea, disperarea și depresia din faza adultă. Folosind regresia multiplă pentru a modela asocierile, ei au constatat că punctajele mai mari la ostilitate și la disperare se legau de condițiile economice atât în copilărie, cât și în faza de adult : cei care suferiseră mai multe lipsuri aveau punctaje mai mari la măsurarea ostilității și disperării. O trecere în revistă a contribuției factorilor sociali și demografici la starea sănătății a fost efectuată în SUA (Whitfield *et al.*, 2002) : s-a constatat că grupul etnic și statutul socioeconomic, alături de sprijinul social și personalitate, au efecte importante atât asupra sănătății autodescrise, cât și asupra celei măsurate în mod obiectiv. Cu toate că nu sunt caracterizate, de obicei, ca atare, sărăcia și condițiile proaste de muncă de-a lungul vieții ar putea fi considerate un tip special de stres. Cercetătorii au cerut studii care să ajute la clarificarea relațiilor dintre condițiile socioeconomice, trăsăturile de personalitate și resursele de soluționare a problemelor (Whitfield *et al.*, 2002). În plus, pentru a putea sesiza natura reală a asocierilor, este important să analizăm trăsăturile ample (cei cinci factori) în legătură cu măsurătorile stării generale a sănătății, cum ar fi autoevaluările globale ale stării de sănătate, și trăsăturile mai restrânse (cum ar fi ostilitatea) în legătură cu măsurătorile mai restrânse ale sănătății (cum ar fi cardiopatia ischemică) ; cu alte cuvinte, analize de nivel „macro față de macro” și „micro față de micro” (Wasylikiw și Fekken, 2002).

Friedman (2000) descrie asocierile de pe durata vieții dintre personalitate și sănătate la trei niveluri : „dinamismele” (tipare ale personalității și ale sănătății care încep să se dezvolte în copilărie), „mecanismele” (personalitatea în relație cu comportamente legate de sănătate care, la rândul lor, afectează sănătatea) și „tropismele” (interacțiuni persoană-situație ce implică fie apropierea de medii sănătoase, fie îndepărtarea de ele). Fumatul și consumul de alcool pot fi implicate în toate cele trei niveluri. De exemplu, factorii dinamici includ temperamentul copilului și trăirile în cadrul familial. Sunt părinții fumători ? Ce exemple îi oferă copilului vecinii, școala și prietenii ? Copilul are o fire extravertită, care caută senzații, și sunt multe șanse să se apuce de fumat ? Comportamentul de fumător, odată instalat, poate deveni apoi un *mecanism* atât comportamental, cât și biologic, care duce la o stare proastă a sănătății fizice și, poate, chiar a celei psihice. În fine, atât în copilărie, cât și în faza adultă, un *tropism* ar putea fi o înclinație rebelă care duce la o alegere nocivă pentru sănătate, cum este fumatul ; acest tipar este întărit apoi de noua situație creată de statutul de „fumător” și de noile influențe ale mediului și ale egalilor. Prin urmare, este interesant să descoperim dovezi în favoarea factorilor asociativi și predictivi ai personalității în privința comportamentelor legate de sănătate și a consecințelor legate de sănătate, însă analizele trebuie să poată lua în calcul contextul mai larg.

Modele de boli psihosomatice

La nivel teoretic, Watson și Pennebaker (1989) au sugerat ca afectivitatea negativă (și, prin urmare, nevrozismul) să fie reconceptualizată nu ca simplă trăsătură legată de emoții, ci în mod mai general. Ei au sugerat că deosebirea dintre afecțiunile psihologice și cele fizice este inutilă și greșită și că unii oameni ar putea avea o tendință generală către autodescrierea a tot felul de suferințe. Prin urmare, explorarea elementelor de bază comune ale aspectelor fizice și psihologice ale afecțiunilor trebuie să devină o prioritate a cercetării. Această reorientare conceptuală a locului nevrozismului oferă o introducere utilă în examinarea relației dintre personalitate și bolile psihosomatice. Nu există o linie de demarcație clară între bolile pur fizice și cele pur psihosomatice, însă o definiție utilă a unei boli psihosomatice este ca maladie implicând afecțiuni fizice, dar nici o cauză fizică identificabilă a simptomelor, în urma examinării și investigațiilor fizice. Kellner (1991) include afecțiunile prezentate în tabelul 10.1 în analiza pe care o face celor mai obișnuite sindroame psihosomatice.

Tabelul 10.1. Afecțiuni psihosomatice obișnuite, trecute în revistă de Kellner (1991)

Fibromialgia, aponevrita și sindromul durerii miofasciale
Oboseala cronică și sindromul oboselii cronice
Globus și teama de sufocare
Disfagie și dereglări ale motilității esofagice
Dispepsia neulceroasă
Colita
Sindromul uretral
Modificări fiziologice induse comportamental : hiperventilație și aerofagie
Sindroame de durere cronică

Studii foarte variate au arătat asocieri între bolile psihosomatice și nevrozism. De exemplu, pacienții cu dispepsie neulceroasă au punctaje mai mari la nevrozism decât persoanele din grupul de control (Talley *et al.*, 1986). În studii despre legătura dintre personalitate și alte tulburări psihosomatice, la rezultatul omniprezent că nivelul înalt de nevrozism se leagă de o tendință generală către emoții mai marcat negative se adaugă indicatori ai unor efecte semnificative ale introversiunii. Kellner (1991) a descris rezultate legate de nivelul înalt al nevrozismului și de introversiune în cazurile de colită. Același tipar al personalității a fost găsit în alte afecțiuni, cum ar fi dispepsia neulceroasă (Dinan, Chun și Keeling, 1993) și *globus pharyngis* – senzația de „nod în gât”, în lipsa oricărei stări patologice structurale detectabile (Deary, Wilson și Kelly, 1995).

În studiile despre anumite tulburări psihosomatice se observă adesea relații între diagnosticul respectiv (de exemplu, fibromialgia sau colita) și nevrozism, depresie sau anxietate (Kirmayer, Robbins și Paris, 1994 ; Katon, Sullivan și Walker, 2001 ; Koloski, Talley și Boyce, 2001). Pe lângă factorii personalității, sunt implicate și maltrătarile suferite în copilărie și traumele psihologice din faza adultă (Katon, Sullivan și Walker, 2001). Este evident, de asemenea, faptul că, în vreme ce simptomele neexplicate din punct de vedere medical se grupează cu adevărat, formând afecțiuni separate, cum ar fi

sindromul oboselii cronice, fibromialgia sau colita, există totuși un factor latent – care justifică circa 40 % din variație – ce stă la baza tuturor sindroamelor (Deary, 1999). Alte studii au descris și ele un tipar similar, notând probabilitatea ca o persoană care are o afecțiune să prezinte simptomele alteia (Nimnuan *et al.*, 2001).

Pe scurt, afecțiunile psihosomatice tind să apară la persoanele cu un nivel înalt al nevrozismului ; la aceste grupuri există, în plus, o tendință către introversiune. Analiza numeroaselor trăsături de personalitate despre care se spune că predispun la maladii psihosomatice, efectuată de Kirmayer, Robbins și Paris (1994), încearcă să direcționeze aceste trăsături către modelul cu cinci factori ; din explicația oferită de autori reiese limpede că nevrozismul și alte trăsături legate de sănătate se suprapun, în mare măsură, pe plan conceptual. În mod mai empiric, Marshall și colaboratorii săi (1994) au încercat să reducă din confuzia conceptuală între numeroase scale de personalitate care se presupune că sunt legate de sănătate și au descoperit următoarele :

În primul rând, cele mai multe dintre dimensiunile și scalele relevante pentru personalitate par să fie combinații complexe între domeniile largi ale personalității. În al doilea rând, variația din multe instrumente de măsurare a personalității legate de sănătate este explicată într-un grad semnificativ de modelul cu cinci factori. În al treilea rând, două dintre cele cinci domenii ale personalității (adică conștiinciozitatea și deschiderea) par să fie, în mare parte, neglijate de cercetarea din domeniul psihologiei sănătății.

Cu toate acestea, din cercetarea efectuată de ei reiese limpede că nevrozismul, urmat de extraversiune, justifică cea mai mare parte a variației din alte scale ale trăsăturilor legate de sănătate.

Concluzii

1. Două dintre cel mai frecvent investigate trăsături de personalitate legate de sănătate sunt tiparul de comportament de tip A (predispoziție la cardiopatii) și ostilitatea în exprimare. Tiparul de tip A e un conglomerat, iar metaanalizele și studiile constată, în mod consecvent, faptul că ostilitatea în exprimare este partea din tipar care se leagă de riscul incidenței infarctului miocardic, justificând circa 2% din variația maladii. Mecanismul biologic al asocierii nu este încă lămurit deplin. Ostilitatea ar putea provoca deteriorări în mod direct, prin creșterea tensiunii și a ritmului cardiac și prin acumularea aterosclerotică. Sau ar putea contribui la comportamentele generale riscante, cum ar fi nivelul ridicat al fumatului și al consumului de alcool sau scăderea disponibilității sprijinului social.
2. Studiile despre legătura dintre depresie/disperare și cancer nu au adus dovezi despre vreun risc sporit de apariție a cancerului sau despre mortalitatea excesivă după diagnosticare la persoanele cu un nivel înalt al acestor dimensiuni. Totuși, depresia și disperarea sunt indicatori ai suferinței și sunt importanți din punctul de vedere al calității vieții după diagnosticare. Sprijinul sub forma intervențiilor educative conduse de experți, chiar dacă nu afectează consecințele legate de boală, sunt benefice pentru că reduc depresia și cresc starea mentală de bine, în special pentru cei cu niveluri înalte de depresie la începutul programului.

3. Nevrozismul este asociat cu o gamă largă de consecințe legate de o stare mai proastă a sănătății. Este implicat în tulburările psihosomatice, iar unele studii au arătat că nivelul înalt al lui N oferă prognoze mai puțin bune după infarctul miocardic. Nevrozismul este asociat constant cu o stare mai proastă a sănătății din autodescrieri, dar mai puțin constant cu măsurile obiective ale sănătății, care ar putea reflecta „încălnația către boală” – fizică și mentală – a persoanei cu un nivel înalt al lui N. Totuși, nivelul înalt al lui N a fost legat și de suprimarea funcției imunitare, astfel încât există mecanisme plauzibile din punct de vedere biologic ale relațiilor observate între N și starea mai proastă a sănătății. Nevrozismul ar putea, de asemenea, să fie benefic pentru sănătate, prin faptul că simptomele bolilor – inclusiv cele grave, cum este cancerul – sunt detectate și raportate mai repede de persoanele cu un nivel înalt al lui N în comparație cu cele cu un nivel scăzut al lui N.
4. Relația dintre stres și boală este, ca și în cazul lui N, neclară. Unele tipuri bine definite de stres, cum ar fi tensiunea legată de muncă/controlul asupra muncii, sunt asociate cu maladia măsurată obiectiv. Evenimentele din viață și stresul autodescris au fost asociate, de asemenea, cu o probabilitate mai mare de suprimare a reacției imunitare și cu riscul sporit de contractare a răcelii comune. Rezultatele din studii ar putea depinde de modul în care este măsurat stresul, precum și de consecințele respective, indiferent dacă sunt obiective sau subiective. Măsurarea trăsăturilor din modelul „celor cinci mari”, pe lângă stres, ar putea să ajute la „controlarea” variației care se suprapune parțial lui N și să dea o mai mare claritate rezultatelor cercetării.
5. Investigații ulterioare, în care măsurile lui N, ale stresului și ale trăsăturilor din modelul „celor cinci mari” să fie atent delimitate, ar putea ajuta la elucidarea efectelor dinamice, pe toată viața, pe care le au ambianțele de la început, opțiunile comportamentale legate de sănătate, funcționarea imunitară și măsurile atât obiective, cât și subiective ale stării de sănătate și ale maladiilor.

Lecturi suplimentare

- Argyle, M. (1997), „Is happiness a cause of health?”, *Psychology and Health*, 12, pp. 769-781.
- Friedman, H.S. (2000), „Long-term relations of personality and health: Dynamisms, mechanisms, tropisms”, *Journal of Personality*, 68, pp. 1089-1107.
- Miller, G.E., Cohen, S. (2001), „Psychological interventions and the immune system: A meta-analytic review and critique”, *Health Psychology*, 20, pp. 47-63.

11. Trăsături de personalitate anormale ?

Dimensiunile personalității descriu variații ale înclinațiilor comportamentale în cadrul populației. Dat fiind că majoritatea dimensiunilor personalității sunt distribuite normal, este ușor de presupus că „anormalitatea” se află la coada distribuției. De exemplu, persoanele cu un nivel foarte înalt de nevrozism ar putea suferi mult din cauza anxietății, iar cele cu un nivel foarte înalt de conștiinciozitate ar putea fi paralizant de rigide. Totuși, ar putea exista oare diferențe calitative, în opoziție cu cele statistice, între grosul populației și câțiva indivizi cu personalități foarte neobișnuite? Conceptul de *tulburări de personalitate* sau *personalitate anormală* își are locul în domeniul psihiatriei și al psihologiei clinice. Este ciudat faptul că, deși conceptul se referă la variații ale personalității umane, până în anii '90 tulburările de personalitate au atras relativ puțin interes din partea specialiștilor din domeniul psihologiei diferențiale care se ocupau de personalitatea normală. Invers, cercetătorii cu orientare medicală amplă din domeniul tulburărilor de personalitate nu au manifestat până de curând decât puțin interes atât față de dimensiunile personalității normale, cât și față de tehnicile psihologiei diferențiale.

În loc să beneficieze de progresele din taxonomia trăsăturilor de personalitate normale, nosologii din domeniul psihiatric și-au căutat în medicină și în biologie, nu în psihiatrie modelele pentru clasificarea psihopatologiei. Ei continuă să facă acest lucru deoarece prezumțiile filosofice care stau la baza nosologiei psihiatrice curente (...) stipulează că psihiatria este o ramură a medicinei, că există categorii distincte de tulburări mentale și o diferență clară între normalitate și patologie. (Livesley, 2001b, pp. 278-279)

Este un lucru obișnuit ca în cărțile despre personalitate să fie menționate puțin sau deloc cercetările asupra tulburărilor de personalitate, ca să nu mai vorbim despre integrarea cercetării legate de personalitatea normală și cea anormală, cu toate că există și excepții (Buss și Larsen, 2002).

Peisajul cercetării legate de tulburările de personalitate care formează acest capitol este complex și e nevoie de o schiță. Prezentăm mai jos unele dintre principalele repere din această zonă.

Psihiatrii și psihologii clinicieni lucrează cu concepte ale tulburărilor de personalitate care formează o tipologie. Sunt descrise principalele scheme taxonomice ale acestor tipologii. Sunt analizate studiile care sprijină și critică această tradiție tipologică.

Multe dintre problemele legate de aceste tipologii se clarifică și se agravează pe măsură ce se adună rezultatele cercetărilor empirice. Sunt descrise unele probleme-cheie.

Unii dintre cercetătorii care se ocupă de tulburările de personalitate au sugerat ca tipologiile tulburărilor de personalitate, ce își au originea în tradiția clinică, să fie

înlocuite cu dimensiuni. Este descrisă cercetarea legată de posibilele dimensiuni ale tulburărilor de personalitate. Există din ce în ce mai multe dovezi în favoarea unui model cu patru factori al tulburărilor de personalitate și în favoarea unui număr mai mare de factori mai specifici, la niveluri inferioare ale unei scheme ierarhice.

Există mai multe metode de căutare a dimensiunilor tulburărilor de personalitate și este descrisă fiecare dintre ele. Unii cercetători lucrează cu schemele clinice actuale și încearcă să trateze simptomele clinice ca itemi din teste, făcând apoi analiza cu ajutorul metodelor psihometrice. Alți cercetători creează itemi noi, care nu se bazează pe criteriile din schemele de clasificare cinice, și generează noi dimensiuni ale tulburărilor de personalitate. Alții examinează relațiile dintre criteriile clinice ale tulburărilor de personalitate și modelele factoriale curente ale personalității normale, cum ar fi cele ale lui Eysenck și Cloninger, precum și modelul cu cinci factori. Dimensiuni similare ale tulburărilor de personalitate apar din aceste concepții diferite și există congruențe între modelele trăsăturilor de personalitate normale și anormale.

Pe lângă căutarea numărului și caracterului principalelor trăsături care stau la baza variației din tulburările de personalitate, unii cercetători s-au concentrat asupra câte unei singure trăsături pregnante, cum ar fi psihopatia, schizotipia, personalitatea de tip *borderline* și narcisismul. Sunt prezentate și comentate exemple de cercetări legate de aceste trăsături restrânse.

S-a tras concluzia că studiile legate de tulburările de personalitate se află într-o criză. Schemelor categoriale actuale le lipsește validitatea, dar nu s-a ajuns încă la un acord în privința trecerii la o schemă dimensională sau a desemnării schemei preferabile.

Tulburările de personalitate – concept și clasificare

La unele dintre persoanele care apelează la specialiștii din domeniul sănătății mentale – pentru că suferă sau îi fac pe alții să sufere – se observă reacții constante de tip neadaptat încă de la sfârșitul perioadei adolescenței sau chiar dinainte. Spre deosebire de o boală mentală, nu există un tipar clar de restabilire și recidivă, nici nu se observă o degradare treptată a comportamentului. În loc ca tulburarea mentală să se suprapună unei personalități anterior normale, se pare că dereglarea mentală a unor persoane este rezultatul unor predispoziții comportamentale de durată: însăși personalitatea lor e anapoda.

Istoria conceptelor despre tulburările de personalitate

Conceptele și clasificările tulburărilor de personalitate apăruseră deja în Antichitatea greacă. Teofrast (370-285 î.e.n.; vezi traducerea lui Rusten, 1993) a descris treizeci de tipuri de personalitate evident anormale, cu toate că ideea generală a lucrării este o descriere satirică a unor tipuri de comportament care sunt supărătoare, dar rareori perturbate din punct de vedere clinic. De la începutul secolului al XIX-lea încoace, conceptul de *tulburări de personalitate* s-a lărgit treptat. La început a fost concentrat asupra a ceea ce am putea numi astăzi psihopatie sau tulburare de personalitate de tip antisocial. Acum acoperă multe moduri de comportare constant aberantă. Berrios (1993) a oferit o descriere utilă a dezvoltării istorice a ideilor din domeniul tulburărilor de

personalitate, folosind multe texte din alte limbi decât engleza. Cu toate că psihiatrului francez Pinel i se atribuie crearea conceptului de *tulburări de personalitate*, în jurul anului 1809, conceptul lui de „*manie sans délire*”^{*} nu a fost prea bine înțeles de alți medici. Problema principală pe care încerca să o redea Pinel era cea a pacienților cu izbucniri de agresivitate în absența bolii mentale evidente. Celalaltă sintagmă citată adesea ca descriere a ceea ce avea să devină mai târziu tulburarea personalității de tip antisocial – *alienație morală (moral insanity)* – a fost inventată de medicul englez Pritchard. Dar s-a arătat că sintagma era legată de tulburări de dispoziție, nu de personalitate (Whitlock, 1982). Un element din grupul de probleme descris de Koch (1891) prin sintagma *inferioritate psihopatică* era comportamentul antisocial.

Cartea lui Schneider despre *Psychopathic Personalities*, din 1923, marchează începutul ideilor moderne despre personalitatea anormală. El a recunoscut că unele persoane suferă sau îi fac pe alții să sufere din cauză că se abat de la nivelurile medii ale atributelor personale. Mai mult, el a descris zece tipare de psihopatie, după cum urmează: hipertimică, depresivă, nesigură, fanatică, lipsită de stima de sine, labilă afectiv, explozivă, vicioasă, abulică și astenică (Berrios, 1993). Criticile din acel moment la adresa ideilor lui Schneider – că tulburările sunt tautologice, un amestec de criterii psihologice și sociale, ce se suprapun parțial și se leagă de stări malade -- sunt toate critici care există încă la adresa schemelor moderne ale tulburărilor de personalitate. *Psychopathic States* a lui Henderson (1939) includea trei grupări psihopatice: predominant agresivă, pasivă și creativă.

Scheme clasificatoare ale tulburărilor de personalitate

Pe măsură ce schemele clasificărilor clinice recunoscute internațional au crescut și s-au bazat din ce în ce mai mult pe criterii operaționale, tipurile de tulburări de personalitate enumerate în manualele clinice au devenit mai stabile. Există două scheme clasificatoare cu largă influență internațională: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, elaborat de American Psychiatric Association, ajuns la a IV-a ediție (DSM-IV – American Psychiatric Association, 1994, 2000) și *International Classification of Diseases*, elaborată de OMS, aflată acum la a X-a ediție (ICD-10 – World Health Organisation, 1992, 1997). Sistemul DSM-IV recunoaște zece tulburări de personalitate, iar ICD-10 enumeră nouă. Listele sunt prezentate, pentru comparație, în tabelul 11.1. Tulburările de personalitate din DSM-IV se încadrează în trei grupări (*clusters*): bizar-excentric, dramatic-emoțional și anxios-temător (vezi tabelul 11.2). Grupările și tulburările individuale din schema DSM-IV sunt rezultatul deliberărilor Grupului de Lucru pe tema Tulburărilor de Personalitate. Acest grup de experți trece sistematic în revistă lucrările publicate, dirijează reanalizarea datelor și supraveghează testările pe teren ale criteriilor propuse pentru fiecare tip de tulburare. A fost pusă sub semnul întrebării competența deliberărilor grupului în stabilirea validității categoriilor de tulburări de personalitate (Farmer, 2000).

* „Manie fără delir”, în limba franceză în original (n.t.).

Tabelul 11.1. Denumiri ale tulburărilor de personalitate recunoscute în sistemele de clasificare DSM-IV și ICD-10

DSM-IV	ICD-10
Paranoic	Paranoic
Schizoid	Schizoid
Schizotipal	
Antisocial	Disocial
Borderline	Impulsiv/Borderline
Histrionic	Histrionic
Narcisic	
Evitant	Anxios
Dependent	Dependent
Obsesiv-compulsiv	Anancastic

Tabelul 11.2. Grupări (clusters) de tulburări de personalitate din DSM-IV

Gruparea A	Gruparea B	Gruparea C
Bizar-Excentric	Dramatic-Emotiv	Anxios-Temător
Paranoic	Antisocial	Evitant
Schizoid	Borderline	Dependent
Schizotipal	Histrionic	Obsesiv-compulsiv
	Narcisic	

În schema DSM-IV, un tip de tulburare de personalitate este definit ca „un tipar rezistent de trăiri interioare și comportament care se abate sensibil de la așteptările culturii persoanei respective, este extins și flexibil, s-a instalat în adolescență sau la începutul fazei de maturitate, e stabil în timp și duce la suferință sau deficiențe” (American Psychiatric Association, 1994). DSM-IV folosește un sistem multiaxial de descriere a pacienților, adoptat și de sistemul ICD. Prima axă DSM este folosită pentru diagnosticarea bolilor mentale, axa II cuprinde tulburările de personalitate și retardarea mentală, axa III prezintă condițiile clinice generale, axa IV notează problemele psihosociale și ambientale, iar axa V e o evaluare globală a funcționării. Prin urmare, tulburările de personalitate sunt separate în mod explicit de bolile psihiatrice și acestea ar putea coexista. În plus, la o persoană pot fi diagnosticate mai multe tulburări de personalitate. Conform DSM-IV, înainte de a diagnostica un anumit tip de personalitate anormală, comportamentul anormal al unei persoane trebuie : să fie manifestat pe larg, să ducă la suferință sau la deficiențe de funcționare, să fie stabil și de lungă durată și să nu fie cauzată de boala mentală, de efectele medicamentelor sau de vreo afecțiune fizică. Altfel spus, comportamentul trebuie să fie de tipul trăsăturilor.

Prin urmare, tulburările de personalitate formează o tipologie atât în DSM-IV, cât și în ICD-10. Cu toate că sunt clasificate pe o axă separată, ele sunt diagnosticate la fel ca maladiile – o persoană are o tulburare de personalitate sau nu o are ; nu există nuanțe. Spre deosebire de trăsăturile de personalitate, cineva nu poate avea grade ale unei tulburări de personalitate. Clinicianul care discută cu pacientul ia o decizie binară, da/nu, legată de regulile operaționale pentru fiecare tulburare de personalitate. În DSM-IV se folosește în mod repetat sintagma *trăsături de personalitate* (American Psychiatric Association, 1994, p. 630) pentru a descrie caracteristicile individuale ale tulburărilor

de personalitate. Așadar, cu toate că decizia dacă o persoană are sau nu o tulburare de personalitate este binară, se recunoaște în mod explicit faptul că există un lanț continuu de posibilități.

Tulburări de personalitate – descrierea tulburărilor individuale

Schițele conceptelor din DSM-IV sunt prezentate în tabelul 11.3. În plus, în tabelul 11.4 sunt prezentate criteriile mai detaliate pentru trei tulburări, câte una din fiecare grupare din DSM-IV. Diversele tulburări acoperă o gamă largă de anormalitate comportamentală, iar tulburările de personalitate reprezintă punctul de convergență al multor tradiții din cercetarea clinică. Tulburarea de personalitate de tip asocial a apărut în urma unor studii longitudinale despre copii cu tulburări de comportament, conceptele de *borderline* și *narcisic* au apărut din teoriile și experiența clinică a celor care se ocupă de psihoterapia psihodinamică, conceptele de *schizoid* și *obsesiv-compulsiv* fac parte din tradiția fenomenologiei clinice europene, tulburarea de personalitate de tip evitant a apărut din psihologia academică, iar tulburarea de personalitate schizotipală a apărut din studiile psihodinamice și din cercetarea genetică (Tyrer, Casey și Ferguson, 1991). Prin urmare, spre deosebire de situația actuală a teoriilor dimensionale ale personalității normale, sistemul care descrie tulburările de personalitate este o plută pe care s-au urcat multe concepte eterogene. Nu a existat o schemă teoretică general acceptată sau vreo bază empirică integrată pentru grupările sau tipurile de tulburări de personalitate din sistemele DSM sau ICD (Farmer, 2000). Tulburările de personalitate – așa cum sunt ele evaluate de sistemele ICD și DSM – sunt relativ obișnuite, apărând la circa 9% dintr-un eșantion de adulți dintr-o comunitate (Samuels *et al.*, 2002). Cea mai mare răspândire o are tulburarea de personalitate de tip antisocial din DSM, cu 4,1%.

Tabelul 11.3. Definiții concise ale tulburărilor de personalitate din DSM-IV

Paranoic	Un tipar de neîncredere și bănuială, astfel încât motivele celorlalți sunt considerate rele.
Schizoid	Un tipar de detașare de relațiile sociale și o gamă limitată de manifestare a emoțiilor.
Schizotipal	Un tipar de neplăcere acută în relațiile apropiate, distorsiuni cognitive sau perceptive și comportament excentric.
Antisocial	Un tipar de ignorare și de încălcare a drepturilor celorlalți.
Borderline	Un tipar de instabilitate în relațiile interpersonale, imaginea despre sine și afecte, precum și un grad înalt de impulsivitate
Histrionic	Un tipar de emotivitate excesivă și încercarea de a atrage atenția.
Narcisic	Un tipar de emfază, nevoie de admirație și lipsă de empatie.
Evitant	Un tipar de inhibiție socială, sentimente de inadaptare și hipersensibilitate la evaluarea negativă
Dependent	Un tipar de comportament supus și „atașament exagerat” legat de o nevoie excesivă ca altcineva să aibă grijă de el.
Obsesiv-compulsiv	Un tipar de preocupare față de ordine, perfecționism și control.

Tabelul 11.4 Criterii de diagnosticare a tulburărilor de personalitate schizotipală, antisocială și dependentă

Pentru tulburarea de personalitate de tip schizotipal, trebuie să fie îndeplinite cel puțin cinci dintre criteriile de mai jos :

1. idei de referință ;
2. gândire magică sau credințe bizare care influențează comportamentul și care nu sunt compatibile cu normele subculturale ;
3. trăiri perceptive neobișnuite, inclusiv iluzii corporale ;
4. gândire și vorbire bizare ;
5. suspiciune și ideație paranoică ;
6. afect inadecvat sau limitat ;
7. comportament sau înfățișare neobișnuită, excentrică ori bizară ;
8. lipsa prietenilor apropiați sau a confidenților, în afara rudelor de gradul întâi ;
9. anxietate socială excesivă, care nu este redusă de familiaritate și care tinde să fie asociată cu temeri paranoice, nu cu judecăți negative despre sine.

Pentru tulburarea de personalitate de tip antisocial, trebuie să fie îndeplinite cel puțin trei dintre criteriile de mai jos :

1. incapacitatea de a se conforma normelor sociale în ceea ce privește respectarea legilor, așa cum arată faptul că îndeplinește în mod repetat acte care conduc la arestare ;
2. natură înșelătoare, așa cum arată minciunile repetate, folosirea unor nume false sau escrocarea celorlalți, pentru profit sau distracție ;
3. impulsivitate sau incapacitate de a face planuri ;
4. iritabilitate și agresivitate, așa cum arată încăierările sau agresiunile fizice repetate ;
5. nepăsare iresponsabilă față de propria siguranță sau a celorlalți ;
6. iresponsabilitate constantă, așa cum arată eșecul repetat de a menține un comportament consecvent în muncă sau de a-și onora obligațiile financiare ;
7. lipsa remușcărilor, așa cum arată indiferența față de rănirea, maltratarea sau jefuirea altei persoane ori găsirea unor justificări pentru actele respective.

Pentru tulburarea de personalitate de tip dependent, trebuie să fie îndeplinite cel puțin cinci dintre criteriile de mai jos :

1. îi este greu să ia deciziile din viața de zi cu zi fără excesiv de multe sfaturi și încurajări din partea celorlalți ;
2. are nevoie ca alții să-și asume responsabilitatea pentru majoritatea aspectelor din viața sa ;
3. îi este greu să-și manifeste dezacordul față de ceilalți, de teama pierderii sprijinului sau aprobării ;
4. îi este greu să inițieze proiecte sau să acționeze pe cont propriu ;
5. își dă excesiv de multă osteneală pentru a obține îngrijirea și sprijinul celorlalți, ajungând să se ofere să facă lucruri neplăcute ;
6. se simte stingherit/ă sau neajutorat/ă în singurătate, din cauza temerilor exagerate că nu este în stare să-și poarte singur/ă de grijă ;
7. când o relație apropiată se sfârșește, caută repede alta, ca sursă de îngrijire și de sprijin ;
8. se preocupă în mod nerealist de temerile de a fi lăsat/ă să aibă singur/ă grijă de sine.

Probleme legate de tulburările de personalitate în sistemele categoriale curente

Evidențiem aici unele dintre problemele legate de tulburările de personalitate și explicăm în ce mod ar putea fi soluționate prin integrarea tulburărilor de personalitate în tradiția psihologiei diferențiale. Vederi critice de ansamblu ale deficiențelor viziunilor categoriale ale tulburărilor de personalitate pot fi găsite la Farmer (2000), Ball (2001 și în studiile ulterioare din aceeași ediție a revistei) și Livesley (2001a, 2001b). De asemenea, recomandăm argumentul lui Kendell (2002) că este imposibil, date fiind cunoștințele actuale, să decidem dacă tulburările de personalitate sunt sau nu tulburări mentale.

Probleme de etichetare și tautologice

În practica clinică, un pacient poate primi diagnosticul de tulburare de personalitate după ce a fost exclusă starea de boală. Prin urmare, diagnosticul de tulburare de personalitate ar putea semnala, pur și simplu, că persoana respectivă este considerată netratabilă. În plus, în vreme ce boala atenuează comportamentul bizar, în cazul unei tulburări de personalitate individul respectiv rămâne responsabil. În caseta 11.1 este descris studiul efectuat de Lewis și Appleby (1988) ce arată efectele devastatoare pe care eticheta „tulburare de personalitate” le poate avea asupra opiniilor psihiatrilor despre pacienți.

Caseta 11.1: Efectul etichetei unui diagnostic legat de personalitate asupra modului în care pacienții sunt percepuți de către psihiatri

Lewis și Appleby (1988) au considerat că efectele negative ale etichetării sunt atât de grave, încât au recomandat să fie aruncat la coș întregul sistem de diagnosticare a tulburărilor de personalitate, însă alți autori care au făcut ulterior treceri în revistă mai sistematice ale subiectului nu sunt de acord cu aceasta (Farmer, 2000). Fundamentul unei părți din critica lor la adresa tulburărilor de personalitate este credința eronată că psihologii nu mai folosesc concepte ale trăsăturilor de personalitate din cauză că Mischel a dovedit, în 1968, instabilitatea lor. Cu toate acestea, studiul efectuat de ei ne face să înțelegem forța diagnosticului legat de personalitate și efectele pe care un astfel de diagnostic le are asupra clinicienilor. Ei au trimis unui grup de 240 de psihiatri practicieni câte o vinietă de caz dintr-un grup de șase. Vinietele sunt prezentate mai jos. Psihiatrilor li s-a cerut să evalueze „pacienții” pe baza mai multor afirmații. Efectele menționării tulburării de personalitate au fost mari, iar judecarea pacientului respectiv a fost întotdeauna mai puțin favorabilă. Părerea psihiatrilor despre pacienții cu tulburări de personalitate: existau multe șanse să manipuleze internarea; nu existau multe șanse să se bucure de simpatie; existau multe șanse să ia o doză prea mare de medicamente pentru a atrage atenția; puteau fi eliminați de pe lista de monitorizare ambulatorie; nu erau doriți în clinica doctorului respectiv; creau probleme de gestionare; existau multe șanse să agaseze; nu aveau multe șanse de ameliorare; erau înglodați în datorii din cauza unor factori pe care îi puteau controla; nu erau bolnavi mental; nu existau multe șanse să merite ca serviciile de sănătate să se ocupe de ei; nu existau multe șanse să se supună tratamentului sau să îl ducă la bun sfârșit; nu existau multe șanse să aibă

o afecțiune gravă; nu reprezentau un risc de sinucidere; nu erau potriviți pentru administrarea unor antidepresive. Indiferent dacă aceste răspunsuri sunt simple „atitudini de respingere, de judecare peiorativă” sau rezultatul înțelepciunii acumulate prin contactul cu numeroși pacienți cu tulburări de personalitate (ipoteză pe care autorii nu au avut-o în vedere), este limpede că menționarea tulburării de personalitate are un efect puternic asupra clinicienilor. Din acest motiv, este important ca respectivele concepte să se refere la entități reale. În orice caz, autorii au fost criticați de Widiger (1989), care a observat că rezultatele lui Lewis și Appleby sunt:

...compatibile cu diagnosticul și îi sprijină validitatea. Persoanele cu tulburări de personalitate tind cu adevărat să fie mai manipulative, dornice să atragă atenția și agasante. Unele dintre aceste trăsături sunt folosite la stabilirea diagnosticului.

Vinietele de caz ale lui Lewis și Appleby

Cazul 1

Un bărbat de 34 de ani este consultat în regim ambulatoriu. Se plânge de deprimare și spune că i s-a întâmplat să plângă când era singur acasă. Îl îngrijorează gândul că s-ar putea să aibă o cădere nervoasă și cere să fie internat. S-a gândit să se sinucidă luând o grămadă din pastilele pe care le are acasă. Mai luase o supradoză, cu doi ani înainte, și în momentul respectiv a fost consultat de un psihiatru care i-a pus diagnosticul de tulburare de personalitate. A contractat recent o datorie și îl preocupă restituirea banilor. Are probleme cu somnul și medicul lui generalist i-a dat niște nitrazepam. Crede că i-a ajutat un pic și ezită să renunțe la pastile.

Celelalte cazuri au fost modificate pe baza primului, după cum urmează.

Cazul 2

Nu a fost menționat diagnosticul precedent.

Cazul 3

Diagnosticul precedent a fost transformat în depresie.

Cazul 4

Informațiile au fost ca în cazul prezentat, însă subiecților li s-a spus că specialiștii sunt interesați de efectul de etichetare al anumitor diagnostice psihiatrice și li s-a cerut să nu se lase influențați de etichetele precedente.

Cazul 5

Informațiile au fost ca în cazul 2, cu excepția faptului că era vorba despre o pacientă.

Cazul 6

Informațiile au fost ca în cazul 2, cu excepția faptului că în prima propoziție cuvântul *bărbat* a fost înlocuit cu *notar*.

Blackburn (1988) a argumentat că membrii fiecărei categorii ar trebui să aibă în comun un set de caracteristici principale. El a găsit în setul de criterii pentru tulburarea de personalitate de tip antisocial un amestec de termeni legați de trăsături și itemi ce indică exemple de comportament social. El consideră că acești itemi există într-un cadru de referință moral, insistând asupra faptului că tulburările de personalitate ar trebui să identifice caracteristici personale care prezic exemple de devianță socială (vezi mai jos Miller *et al.*, 2001, pentru un exemplu de cercetare de acest tip). Urmând argumentele clasice

ale lui Cleckley (1976), autorul a afirmat că nu delincvența, deviația sexuală, alcoolismul etc. din cadrul personalității antisociale ar trebui să fie ținta criteriilor, ci caracteristicile personale – farmecul superficial, egocentrismul, lipsa de sinceritate, sărăcia afectivă etc. Blackburn sugerează că este nevoie de un sistem descriptiv mai bun al universului deviațiilor personalității și a indicat o soluție dimensională. În concordanță cu această sugestie, în cercetarea recentă legată de *Psychopathy Checklist-Revised* a lui Hare s-a constatat că itemii legați de stilul interpersonal și de afect au o mai mare forță discriminatoare pentru construcția psihopatică decât itemii legați de devianța socială (Cooke și Michie, 1997 ; Hare *et al.*, 2000).

Problema suprapunerii parțiale a construcțiilor

Între tulburările de personalitate concepute în sistemele DSM există un grad mare de suprapunere parțială (Farmer, 2000 ; Ball, 2001 ; Livesley, 2001b). Suprapunerea parțială este de cel puțin trei tipuri. În primul rând, unele dintre criteriile diferitelor tulburări de personalitate se aseamănă foarte mult. În al doilea rând, unele tulburări de personalitate apar adesea împreună (comorbiditate). În al treilea rând, în cazul unor tulburări de personalitate se observă o tendință considerabilă de simultaneitate cu unele categorii de pe axa I (boli mentale).

Unele criterii operaționale apar în mai multe tulburări (comparabil cu același item din chestionare folosit pentru a indica două trăsături despre care se presupune că sunt distincte – Livesley, 1987 ; Shea, 1995). Ca rezultat, tulburările de personalitate de tip *borderline* și histrionic pot apărea împreună la un procent de până la 46% de pacienți (Tyrer, Casey și Ferguson, 1991). Într-o trecere în revistă a 180 de pacienți cu diagnosticul la externare de tulburare de personalitate de tip *borderline*, Fyer și colaboratorii săi (1988) au constatat că doar 8% nu aveau decât acest diagnostic. Suprapunerea parțială între tulburarea de personalitate de tip *borderline* și tulburările afective a fost de până la 66%, iar autorii au tras concluzia că grupul de persoane cu diagnosticul de tulburare de personalitate de tip *borderline* era eterogen, fără vreo deosebire clară de alte concepte cum ar fi tulburările afective și alte tulburări de personalitate. Acestea fac parte din ceea ce Farmer (2000, pp. 828-829) numea probleme ale „organizării orizontale” a tulburărilor de personalitate. El a obiectat că există prea puține studii despre interîncărcările tulburărilor de personalitate, în sensul că, în vreme ce s-a manifestat interes față de structura ierarhică a categoriilor DSM (încărcările pe coloane din analizele factoriale), nu au fost cercetate intercorelările și redundanțele lor (interîncărcările bazate pe rânduri din analizele factoriale).

Etiologia, timpul scurs și caracterul distinct nu reușesc să deosebească tulburările de personalitate de cazurile de boală. Factorii genetici și ambientali joacă un rol atât în tulburările de personalitate, cât și în bolile mentale. Unele tulburări de personalitate se modifică, în vreme ce altele sunt cronice (Seivewright, Tyrer și Johnson, 2002). În sistemul DSM există suprapuneri parțiale între axele I și II (Farmer, 2000). De exemplu, Widiger și Shea (1991) au constatat un grad mare de suprapunere între următoarele perechi de pe axa I (boli mentale) și axa II (tulburări de personalitate): tulburare de personalitate schizotipală și schizofrenie, tulburare de personalitate de tip *borderline* și tulburări temperamentale, tulburare de personalitate de tip antisocial și tulburări adictive, precum și tulburare de personalitate de tip evitant și fobie socială. Ultima pereche oferă o ilustrare utilă. În sistemul DSM-IV fobia socială este definită astfel :

O teamă persistentă și pronunțată față de una sau mai multe situații sociale ori legate de performanță în care persoana respectivă este expusă contactului cu persoane necunoscute sau unei posibile supravegheri de către ceilalți. Persoana se teme că va acționa (sau va manifesta simptome de anxietate) într-un fel umilitor sau stânjenitor.

Tulburarea de personalitate de tip evitant este definită astfel :

Un tipar extins de inhibiție socială, sentimente de inadaptare și hipersensibilitate la evaluarea negativă, care începe la debutul fazei de maturitate și apare într-o varietate de contexte.

Kendell (2002) a citat această pereche de tulburări ca fiind o problemă deosebit de grea când trebuie să se facă distincția între tulburarea de personalitate și boala mentală. Fobia socială se instalează adesea în ultima parte a adolescenței, iar evoluția este neîntreruptă și se întinde pe tot restul vieții, așa încât nici măcar criteriile temporale nu deosebesc „tulburarea de personalitate” de „boală”. Trăsăturile de personalitate cu tulburare de tip evitant pot fi tratate cu medicamentul alprazolam, pe bază de benzodiazepină (Reich, Noyes și Yates, 1989) – deci nici criteriul posibilității de tratare nu le diferențiază.

Creșterea validității construcțiilor tulburărilor de personalitate

Widiger și Shea (1991) au luat în calcul cinci acțiuni în vederea eliminării suprapunerilor parțiale între tulburările de personalitate și bolile mentale. Le vom examina aici pe rând. O serie similară de sugestii de revizuire a sistemelor categoriale curente au fost făcute de Farmer (2000). Ele sunt prezentate în tabelul 11.5. În primul rând, s-ar putea stabili ca fobia socială să nu fie diagnosticată în prezența tulburării de personalitate de tip evitant sau ca tulburarea de personalitate schizotipală să nu fie diagnosticată în prezența schizofreniei. O decizie de acest fel este arbitrară și pune sub semnul întrebării problema validității uneia sau a ambelor construcții.

Tabelul 11.5. Sugestii pentru revizuirea sistemelor categoriale de clasificare a tulburărilor de personalitate folosite în prezent (de exemplu, DSM și ICD)

Sugestia	Raționamentul/Explicația
Necesitatea unei baze teoretice sau a unei analize raționale pentru delimitarea fiecărui tip de tulburare de personalitate.	O listă de caracteristici drept criterii este insuficientă.
Necesitatea unei coerențe mai mari a conținutului seturilor de criterii ale tulburărilor de personalitate.	Unele tulburări de personalitate au criterii pentru copii și criterii pentru adulți; unele sunt ample, altele restrânse; unele se referă la anumite caracteristici; unele se referă la construcție în mod mai general.
Necesitatea de a revedea distincția dintre axa I și axa II.	Axele I și II se suprapun parțial și ar putea exista legături pentru supraordonarea construcțiilor.
Să se ia în considerare aplicarea principiilor din teoria testării psihometrice pentru a stabili seturile de caracteristici și de construcții ale personalității.	În cazul tulburărilor de personalitate comune există adesea un grad redus de fidelitate; validitate aparentă; validitate paralelă; validitate, sensibilitate și specificitate discriminante.

Să se ia în considerare trecerea de la categorii la dimensiuni.	Dimensiunile au mari șanse să fie mai fidele și mai valide.
Să se ia în considerare înlocuirea grupărilor cu un sistem mai adecvat de clasificare ierarhică a tulburărilor de personalitate.	Aceasta ar putea reduce comorbiditatea.
Să se caute trăsături ale tulburărilor de personalitate care au un grad distinctiv maxim și care sunt cele mai importante pentru conceptul diagnosticat.	Aceasta ar putea reduce comorbiditatea.
Să nu se revizuiască atât de frecvent DSM.	„...în nici un alt domeniu medical condițiile patologice nu sunt redefinite înainte de a fi efectuate studii de cercetare despre cazurile respective.” (Farmer, 2005, p. 846)

Sursa : După Farmer (2000)

A doua posibilitate este trecerea pe o altă axă a poziției unui concept. De exemplu, tulburarea de personalitate de tip ciclotimic din DSM-II a devenit ciclotimia, care a rămas printre tulburările temperamentale de pe axa I din DSM-IV. Dată fiind cronicitatea tulburării ciclotimice, plasarea pe axa I nu poate împiedica întrebarea dacă reprezintă sau nu o dimensiune a personalității, în opoziție cu o maladie. Livesley (2001a) a contestat la nivel mai general separarea axei I de axa II în sistemul DSM, așa cum au făcut-o, la rândul lor, Farmer (2000) și Kendell (2002).

A treia soluție a fost eliminarea din tulburări a criteriilor care se suprapun. Astfel, se pot extrage simptomele dispoziționale și mâncatul în exces din tulburarea de personalitate de tip *borderline*, pentru a împiedica suprapunerea cu depresia și tulburările de comportament alimentar. Totuși, aceasta nu numai că ar putea afecta validitatea construcției, prin eliminarea arbitrară a unor concepte principale, ci este ușor de arătat că soluția e absurdă. Imaginați-vă aceeași sugestie în medicina fizică, dacă s-ar lua decizia să se elimine dintr-o schemă de diagnosticare a maladiilor toate criteriile care se suprapun. Astfel, simptomele comune, cum ar fi febra sau pulsul accelerat, ar fi eliminate din toate maladiile, cu excepția uneia, pentru a separa categoriile. Ar fi mai bine să examinăm a patra sugestie a lui Widiger și Shea (1991), încercând să descoperim unele criterii de diferențiere în cazul anumitor tulburări. De exemplu, am putea încerca să descoperim dacă există o diferență calitativă între proasta dispoziție pe care o au cei cu tulburări de personalitate de tip *borderline* și cea pe care o au depresivii. Au existat încercări de a găsi miezul diferitelor construcții ale tulburărilor de personalitate și ele au atras atenția specialiștilor din domeniul psihologiei diferențiale asupra acestui subiect. Exemplele includ cercetările efectuate de Hare și de alții în privința esenței psihopatiei (Hare *et al.*, 2000; Cooke și Michie, 2001), lucrările lui Claridge (Rawlings, Claridge și Freeman, 2001) și ale altora care au încercat să definească schizotipia, precum și cercetările lui Emmons (1987) despre narcisism. Parker și Hadzi-Pavlovic (2001) au încercat să perfecționeze seturile de descriptori din DSM, colectând date atât din autodescrieri, cât și de la martori și eliminând descriptorii care nu se potriveau din punct de vedere statistic cu conceptul respectivei tulburări de personalitate.

A cincea sugestie a lui Widiger și Shea (1991) pentru îmbunătățirea validității construcțiilor personalității – sugestie care nu a fost transpusă în fapt și a trebuit să fie repetată în trecherile în revistă efectuate de Farmer (2000) și Ball (2001) după un deceniu – a

fost să se folosească un sistem dimensional, nu categorial al descrierii și organizării construcțiilor tulburărilor de personalitate. Widiger și Shea s-au referit la acordul din ce în ce mai larg în privința dimensiunilor principale din cadrul modelelor personalității normale, au recunoscut că este arbitrar să se apeleze la eliminarea bazată pe diagnostic binar și au admis faptul că ar fi preferabil din punctul de vedere al informației ca problemele de personalitate să fie descrise într-un sistem multidimensional. Alții au sugerat că viziunea dimensională – care a avut destul succes în găsirea unei structuri pentru trăsăturile de personalitate normale – ar putea fi aplicată la tulburările de personalitate (Millon și Davis, 1995; Cloninger, 2000; Livesley și Jang, 2000). Tyrer (1995) se așteaptă ca aplicarea modelelor dimensionale să reducă numărul construcțiilor tulburărilor de personalitate și să ofere o soluție problemei suprapunerii parțiale.

Dereglarea din sistemul DSM al tulburărilor de personalitate

Fluiditatea sistemului de clasificare a tulburărilor de personalitate dovedește, la prima vedere, posibilitatea nonvalidității lui. Patru dintre cele unsprezece categorii de tulburări de personalitate din DSM-III-R erau noi, și anume narcisică, de tip *borderline*, schizotipală și evitantă. DSM-IV nu mai cuprinde trei dintre tulburările de personalitate care existau în DSM-III-R, și anume sadică, autodefensivă și pasiv-agresivă.

Cele trei grupări (*clusters*) ample din DSM nu apar în mod empiric. Analiza simptomelor/itemilor tulburărilor de personalitate generează între 15 și 39 de trăsături specifice ale tulburărilor de personalitate (Widiger și Costa, 1994). Sistemul de grupări din DSM nu este coerent din punct de vedere statistic sau conceptual: narcisicii și antisocialii nu sunt „dramatici, emotivi sau schimbători”; pasiv-agresivul nu este anxios sau temător; iar schizoidul este în principal non-hedonist, nu bizar sau excentric. Doar jumătate, sau nici atât, dintre criteriile tulburărilor de personalitate sunt atribuite de către clinicieni categoriei corecte, ceea ce sugerează probleme majore chiar și în privința validității superficiale a criteriilor (Linde și Clark, 1998). Widiger și Costa (1994) au discutat diferențele mari din punctul de vedere al amplitudinii conceptuale implicate în diferitele tulburări. Tulburarea de personalitate evitantă cuprinde o gamă relativ restrânsă de comportamente, în vreme ce tulburarea de personalitate de tip *borderline* este amplă, referindu-se la aspecte ale identității, afectului și impulsivității.

Cele mai multe dintre problemele de mai sus, dar și altele au fost discutate de Farmer (2000, p. 285), care a conchis că tulburările de personalitate, chiar dacă au depășit acum simplul „consens al comitetului”, încă nu sunt în stadiul în care pot fi „îmbrățișate de o teorie organizatoare”. Totuși, în concordanță cu ceilalți, principala lui sugestie a fost orientarea cercetării despre tulburările de personalitate către psihometrie, cu conceptele ei de *teorie a testării*, *dimensiuni*, *validitate a construcției* și *structură ierarhică*.

În a doua jumătate a anilor '90 a crescut acordul dintre cercetători în privința existenței unor probleme majore legate de sistemele categoriale de clasificare a tulburărilor de personalitate (Livesley, 2001a, 2001b). De exemplu, Mulder și Joyce (1997) au afirmat, în rezumat, că numărul categoriilor crește pe baza teoriei, opiniilor și istoriei, nu a datelor; prea multe categorii apar împreună, sugerând o taxonomie neeconomică; există puține dovezi despre o discontinuitate strict comportamentală între personalitatea normală și cea anormală. În căutarea unui echilibru mai mare, Ball (2001) a argumentat că acordul internațional în privința categoriilor tulburărilor de personalitate cuprinse în sistemele

DSM și ICD are unele efecte pozitive, cum ar fi cel de ușurare a comunicării și a cercetării internaționale, precum și de legitimare și standardizare a cercetării și a eforturilor terapeutice, cu toate că Livesley (2001b) nu a fost de acord că s-ar fi dovedit nici măcar aceste beneficii. Aspectele negative recunoscute de Ball (2001) au fost cele discutate mai sus: lipsa de fidelitate și de validitate a construcțiilor tulburărilor de personalitate; comorbiditatea excesivă; lipsa unei scheme teoretice sau a unei ierarhii valide a tulburărilor; gradul redus de validitate convergentă și discriminantă; eliminările arbitrare impuse de adoptarea unui sistem categorial; pierderea unor informații în cazurile de tulburări de personalitate care nu sunt prototipice.

Toate acestea fac ca domeniul tulburărilor de personalitate să fie într-o situație stranie. În activitatea clinică și de cercetare obișnuită, inclusiv diagnoza, tratamentul și prognoza, sunt folosite schemele DSM și ICD, în ciuda lipsei de validitate a construcțiilor. În paralel cu această activitate se desfășoară un program de cercetare din ce în ce mai bogat, care sugerează că ar putea exista o descriere suplă, bazată pe trăsături, a tulburărilor de personalitate. Livesley (2001b) a formulat acest ultim punct după cum urmează:

Caracteristicile tulburărilor de personalitate nu sunt organizate în categorii de diagnosticare distincte. Diagnosticalele presupus distincte se amestecă unele cu altele și cu normalitatea. S-au adunat atâtea dovezi despre acest lucru, încât nu mai poate fi ignorat. Implicația este limpede: diferențele individuale dintre tulburările de personalitate sunt reprezentate cel mai bine de un sistem dimensional. În sprijinul acestei concluzii vin studiile care arată că structura factorială a trăsăturilor din tulburările de personalitate este similară la eșantioanele clinice și la cele neclinice (p. 278).

Există trăsături de personalitate anormale?

Modele dimensionale ale personalității anormale

Posibilitatea ca tulburările de personalitate să treacă de la statutul de categorii dintr-o tipologie la acela al unei serii de dimensiuni a fost menționată de numeroși cercetători (Presly și Walton, 1973; Livesley, 1986; Cloninger, 1987; Blackburn, 1988; Tyrer, Casey și Ferguson, 1991/1993; Widiger și Shea, 1991; Costa și McCrae, 1992d). Un studiu de pionierat a fost efectuat de Presly și Walton în 1973. Ei au descoperit că existau niveluri reduse de fidelitate între evaluatori în ceea ce privește categoriile de tulburări de personalitate (Walton și Presly, 1973) și, dat fiind succesul pe care l-au avut trăsăturile în descrierea structurii personalității normale, au propus trecerea la un sistem dimensional al tulburărilor de personalitate, afirmând că „procesul de diagnosticare din psihiatrie a fost mai dereglat decât este cazul, deoarece maladia și personalitatea nu au fost diferențiate ca sectoare observaționale separate”.

Folosind fiecare simptom sau criteriu din fiecare categorie de tulburări de personalitate ca pe un indicator al trăsăturilor, Presly și Walton (1973) au alcătuit o listă de 42 de itemi adecvați, iar fiecare trăsătură a pacienților a fost evaluată de trei psihiatri. Nici unul dintre pacienți nu avea vreo afecțiune cerebrală organică sau schizofrenie cronică. Analiza componentelor principale a evidențiat patru factori. Primul are încărcături mari la egocentrism, nepăsarea față de consecințele acțiunilor, incapacitatea de a învăța din

experiență, iresponsabilitate, impulsivitate, deficiență a conștiinței etc. și a fost numit „devianță socială”. Factorul 2 avea încărcături pozitive pentru timid, blând, supus, evitarea competiției, nehotărât și încărcături negative pentru exces de zel și nevoia de atenție și a fost numit „supunere”. Factorul 3 avea încărcături pozitive pentru încăpățănare, exces de independență, meticulozitate, exces de zel, detașare, suspiciune, insensibilitate și natură nesugestionabilă și s-a considerat că este o combinație între aspectele „schizoid” și „obsesiv” ale tulburărilor de personalitate. Factorul final avea încărcături pentru dibăcia de „a se băga pe sub pielea cuiva”, nevoia de atenție, manifestarea excesivă a emoțiilor, natură antipatică și nesinceră și s-a considerat că reprezintă „personalitatea isterică” (termen care nu mai este folosit în psihiatrie). Autorii au recomandat să se renunțe la sistemul categorial de diagnosticare a tulburărilor de personalitate.

Este preferabilă o viziune dimensională coordonată, care să înglobeze marile diferențe dintre pacienți din punctul de vedere al personalității, precum și asemănările dintre ei și care să țină cont în mod adecvat de faptul că trăsăturile de personalitate trebuie să fie considerate un alt gen de fenomene decât simptomele. (Presly și Walton, 1973, p. 275)

În același fel, Widiger și colaboratorii săi (1987) au încercat să derive trăsăturile dimensionale din tulburările de personalitate, transformând cele 81 de criterii care acoperă tulburările de personalitate în itemi ai convorbirii cu norme fixate, cu o scală de nouă puncte. Fiecărui pacient i s-a acordat un punctaj la fiecare dintre tulburările de personalitate. Această metodă presupune că diferitele tulburări reprezintă conglomerate valide de itemi, presupunere pe care nu au făcut-o Presly și Walton (1973). Într-adevăr, valorile alfa-Cronbach ale scalelor au fost acceptabile, cu excepția categoriilor compulsiv (0,08), schizotipal (0,45) și schizoid (0,38). Dintre cele 65 de corelații între diferitele tulburări de personalitate, 31 au fost semnificative, cele mai înalte fiind dependent cu evitant (0,62) și histrionic cu *borderline* (0,50). Punctajele pentru tulburările de personalitate au fost supuse scalării multidimensionale, din care au rezultat trei dimensiuni. Prin urmare, 11 categorii de tulburări de personalitate au fost reduse la pozițiile lor din punctul de vedere al implicării sociale, aserțiune-dominare și meditare anxioasă în opoziție cu manifestarea comportamentală.

Parcimonie acestui model cu trei factori și a soluției cu patru factori propuse de Presly și Walton (1973) este depășită de un model bazat doar pe două dimensiuni ale teoriei interpersonale: ostil-prietenos și dominant-supus (O'Connor și Dyce, 2001). Blackburn (1988) a construit categoriile de tulburări de personalitate pe aceste două dimensiuni. Faptul că doi factori de acest tip ar putea fi foarte importanți pentru descrierea tulburărilor de personalitate, chiar dacă nu reprezintă neapărat un sistem complet, a fost sugerat și de o analiză amplă a *Personality Deviance Scales* (PDS) create de Bedford și Foulds (1978). Scalele PDS au fost create ca schemă pentru evaluarea tulburărilor de personalitate pe dimensiunile de „intrapunitivitate”, „extrapunitivitate” și „dominație”. Dintr-o analiză a structurii factoriale a scalelor PDS la un eșantion de peste 1 500 de subiecți fără probleme psihiatrice au reieșit doar două dimensiuni, ostilitate și supunere/nivel scăzut al încrederii în sine (Deary, Bedford și Fowkes, 1995). Whiteman și colaboratorii săi (2001) au constatat că, datorită corelărilor între trăsături, *NEO-Five Factor Inventory* a putut fi reprezentat la un nivel superior de aceste trăsături, care mai sunt numite timiditate în opoziție cu dominație și răutate în opoziție cu bunătate. Ei au argumentat că aceste două dimensiuni pot furniza construcții-cheie în teoria personalității

și aplicațiile ei. Aceleași două dimensiuni sunt folosite pe post de concepte generale organizatoare ale tulburărilor de personalitate de către O'Connor și Dyce, care au considerat că tulburările de personalitate se bazează pe rigiditate și pe extremitate (2001). Chiar dacă nu se susține ideea că aceste două dimensiuni pot cuprinde varietatea de forme a personalității anormale, dependenței i se recunoaște statutul de aspect-cheie al disfuncției personalității (Bornstein și Cecero, 2000).

Cercetările prezentate mai sus au inclus încercări timpurii și parțiale de a descrie termenii personalității care ar putea fi utili la construirea tulburărilor de personalitate. Ne ocupăm acum de programe de cercetare mai cuprinzătoare, care vizează modelele trăsăturilor de personalitate anormale.

Un model dimensional al tulburărilor de personalitate

Lucrările lui Livesley și ale colaboratorilor săi oferă un model pentru trecerea de la categorii la dimensiuni în domeniul tulburărilor de personalitate. Un rezumat al realizărilor lor este prezentat în caseta 11.2. Programul de cercetare laborios, care apare în multe publicații, îmbină experiența din psihiatria clinică, psihologia diferențială și metodele biometrice. Autorii au identificat trei stadii în validarea dimensiunilor tulburărilor de personalitate (Livesley și Schroeder, 1990). În primul rând, trebuie să fie elaborată o clasificare teoretică, în care se definesc diagnosticele și se aleg itemii de diagnosticare. Apoi trebuie să se arate că termenii de diagnosticare se combină din punct de vedere empiric, formând sindroamele și entitățile prevăzute. În al treilea rând, validitatea externă a grupării statistice trebuie să fie demonstrată în forma predicției clinice, a generalizării la alte categorii de populație etc. Punctul lor de plecare empiric pentru transformarea în dimensiuni a categoriilor de tulburări de personalitate a fost lista de „simptome” asociate cu fiecare tulburare. Chiar dacă, până la urmă, categoriile ar putea dispărea, ei au presupus că măcar simptomele ar putea reda universul tulburărilor pe care practicienii le constată la pacienți. Este rezonabil să nu fie ignorate intuițiile acumulate în mulți ani de experiență clinică.

Caseta 11.2: Programul de cercetare propus de Livesley și colaboratorii săi privind viziunea psihometrică a tulburărilor de personalitate

Se poate afirma în mod rezonabil că studiile cele mai vizionare și mai cuprinzătoare despre dimensiunile tulburărilor de personalitate le-au aparținut psihiatrilor și psihologilor care au profesat la Edinburgh, Scoția. Cercetarea efectuată de Walton și Presley (1973; și Presley și Walton, 1973) a avut ca bază Royal Edinburgh Hospital. În cadrul ei au fost găsite printre tulburările de personalitate clinice patru dimensiuni, descrise în text, și ea este unică printre lucrările din acel moment, iar studii ulterioare aduc dovezi în favoarea sa (Austin și Deary, 2000).

Munca de decenii a lui Livesley (care a lucrat inițial ca psihiatru la Edinburgh) și a colegilor săi de la University of British Columbia nu are egal din punctul de vedere al obiectivelor și este cel mai bun exemplu de combinare a cercetării clinice și psihometrice. O prezentare utilă a programului de cercetare apare la Jang, Livesley și Vernon (2002), pe care se bazează acest rezumat.

Începând cu anii '80, Livesley a trecut în revistă literatura clinică despre tulburările de personalitate și a cules descrieri ale trăsăturilor care alcătuiesc categoriile relevante. Acestea au fost reduse la circa 100 de trăsături. Au fost create scale de

autodescriere pentru evaluarea fiecărei trăsături. La analizele factoriale au fost găsite aceleași 15 trăsături restrânse ale tulburărilor de personalitate atât la populația generală, cât și la cea clinică. Acestea au putut fi rezumate la patru factori amplii, asemănători cu patru dintre trăsăturile modelului cu cinci factori: reglare emoțională defectuoasă, comportament disocial, caracter inhibat și compulsivitate. Autorii au tras concluzia că aceste rezultate sprijină ideea „unui model dimensional al funcționării personalității: tulburările de personalitate sunt variante extreme ale trăsăturilor de personalitate normale” (Jang, Livesley și Vernon, 2002, p. 2).

Din cercetările ulterioare bazate pe o scală revizuită – *Dimensional Assessment of Personality Pathology* (DAPP) – a reieșit o structură ierarhică pe trei niveluri cu 69 de trăsături specifice, 18 trăsături și aceiași patru factori de rang superior. Pentru a exemplifica ideea trăsăturilor cu grad înalt de specificitate, anxietatea (una dintre cele optsprezece trăsături) se împarte în anxietate ca trăsătură, meditație, înclinație spre vinovăție și nehotărâre. Livesley și colaboratorii săi comentează că modelelor variației personalității „normale” le lipsește această bogăție a celor trei niveluri și că instrumentele de evaluare a normalității au adesea un efect de plafonare prin conținutul itemilor lor și răspunsurilor la ei, ce le limitează capacitatea de a semnaliza comportamentele suficient de anormale.

Cercetări mai recente efectuate de această echipă au inclus proiecte informative genetice. În studiile lor despre gemeni, toate aspectele trăsăturilor tulburărilor de personalitate din DAPP s-au dovedit transmisibile într-o măsură considerabilă. Transmisibilitatea este similară la bărbați și la femei și, probabil, mai mare la adulții tineri decât la persoanele în vârstă. Pe baza metodelor de covarianță genetică, autorii au găsit dovezi pe baza cărora afirmă că „structura fenotipică a tulburărilor de personalitate corespunde, în mare măsură, arhitecturii genetice de la bază” (Jang, Livesley și Vernon, 2002, p. 2). Prin urmare, conchid ei, par să existe patru dimensiuni ample ale tulburărilor de personalitate, care sunt influențate genetic. Există influențe genetice și în cazul trăsăturilor mai specifice, după ce a fost îndepărtată influența trăsăturilor de rang superior. Scalele DAPP sunt revizuite pentru a li se da omogenitate genetică, aceasta reprezentând o piatră de hotar în strădania de a sprijini scalele fenotipice ale personalității pe o bază biologică validă.

Studiul lui Livesley și Schroeder (1990) despre tulburările de personalitate aparținând grupării A din DSM (paranoic, schizoid și schizotipal) sunt un exemplu foarte bun. Autorii au pornit de la examinarea literaturii clinice pentru a găsi toți descriptorii posibili ai acestor diagnostice. Listele acestor descriptori au fost trimise unor psihiatri cărora li s-a cerut să-l evalueze pe fiecare din punctul de vedere al caracterului de prototip, pe o scală cu șapte puncte. Fiecare psihiatru a primit itemii unei singure tulburări de personalitate. După ce s-a constatat gradul mare de consens legat de caracterul de prototip, autorii au construit, pe baza itemilor cu un nivel înalt de prototip, dimensiuni comportamentale în cadrul fiecărui diagnostic de tulburare de personalitate și le-au scalat de la normalitate la patologie. Un exemplu al acestei faze intermediare este acordul foarte mare în privința faptului că suspiciunea este o dimensiune cu un nivel înalt de prototip din cadrul tulburării de personalitate de tip paranoic. Prin urmare, au fost formulați itemii care să redea această dimensiune, cum ar fi: „Atunci când oamenii se poartă frumos cu mine, mă întreb care sunt motivele lor reale”. Lista dimensiunilor din cadrul tulburării de personalitate de tip schizoid cuprinde: nivel scăzut al afilierii, atașament de tip evitant, abilități sociale defectuoase, concentrarea asupra propriei persoane, afectivitate limitată, teama de societate, lipsa empatiei și hipersensibilitate generalizată. Itemii legați de

dimensiunile celor trei diagnostice din gruparea A au fost prezentați unor pacienți cu diagnostic de tulburare de personalitate. La fiecare dimensiune a fiecărei tulburări de personalitate au fost găsite niveluri înalte de constanță internă și de corelare dimensiune-diagnostic. Dimensiunile din fiecare diagnostic de tulburare de personalitate au fost supuse analizei factoriale. Dimensiunile paranoice au produs doi factori, comportamente paranoice și teamă de apreciere negativă. Dimensiunile schizoide au cuprins doi factori, sensibilitatea și evitarea socială. Dimensiunile schizotipale au avut și ele doi factori, evitarea socială și distorsiunea perceptiv-cognitivă.

Ultimul pas făcut de Livesley și Schroeder (1990) a fost analizarea structurii factoriale a tuturor celor 21 de dimensiuni care aparțin celor trei categorii de diagnostic. Au fost obținuți patru factori oblici: comportamente paranoice, evitare socială, distorsiune perceptiv-cognitivă și sensibilitate. Corelațiile dintre factori au fost de la 0,27 la 0,49. Astfel, spre deosebire de alte viziuni despre trecerea de la categorii la dimensiuni în cazul tulburărilor de personalitate, soluția lui Livesley nu a fost economică, prin faptul că trei dimensiuni au produs patru factori. Însă analiza factorială ierarhică a acestor scale specifice a redus numărul dimensiunilor.

Scalele folosite pentru a măsura dimensiunile comportamentale ale tuturor categoriilor de tulburări de personalitate din DSM-III-R conțineau inițial peste 2000 de itemi (Livesley, 1986, 1987). Pentru a acoperi toate diagnosticele din sistemul DSM al tulburărilor de personalitate, grupul lui Livesley, urmând procedurile descrise mai sus, a creat *Dimensional Assessment of Personality Pathology – Basic Questionnaire* (DAPP-BQ – Livesley, Jackson și Schroeder, 1992; Schroeder, Wormsworth și Livesley, 1992). Acesta are 18 scale relativ specifice, evaluate pe baza a 282 de itemi de autodescriere, după cum urmează: labilitate afectivă, anxietate, insensibilitate, distorsiune cognitivă, compulsivitate, probleme de conduită, timiditate, probleme de identitate, atașament nesigur, lipsa stimei interpersonale, probleme de intimitate, narcisism, opoziție pasivă, respingere, exprimare limitată, autovătămare, evitare socială și căutarea stimulilor. Într-un studiu celebru, DAPP a fost administrat la 656 de pacienți cu tulburări de personalitate, 939 de persoane sănătoase și 686 de perechi de gemeni (Livesley, Jang și Vernon, 1998). La toate cele trei eșantioane s-a constatat că se combină cele 18 scale specifice, la nivel superior, în aceiași patru factori amplii – reglare emoțională defectuoasă, comportament disocial, caracter inhibat și compulsivitate. Prin urmare, aceleași dimensiuni se regăsesc la subiecții din eșantioanele clinice și la persoanele sănătoase.

Construirea personalității pe baza chestionarului DAPP-BQ a primit, într-o anumită măsură, o validare independentă. S-a constatat că trăsăturile specifice și de rang superior din DAPP-BQ au un grad înalt de convergență cu *Schedule for Nonadaptive and Adaptive Personality* creat de Clark (Clark *et al.*, 1996). Acest consens în privința unor trăsături principale ale tulburării de personalitate ar putea anunța o foarte necesară raționalizare a numeroaselor instrumente folosite pentru a evalua categoriile și trăsăturile tulburărilor de personalitate (Hyler *et al.*, 1990; Zimmerman, 1994).

În studiile despre gemeni bazate pe scalele DAPP-BQ s-au constatat grade înalte de transmisibilitate la multe dintre scale (Livesley *et al.*, 1993). Caracterul ereditar larg (factorii genetici aditivi și dominanța genetică) a contribuit cu peste 50% la variația labilității afective, anxietății, insensibilității, problemelor de identitate, narcisismului, opoziției, exprimării limitate, evitării sociale, căutării stimulilor și suspiciunii. Singurele dimensiuni la care contribuția genetică s-a dovedit mică au fost problemele de conduită (0%) și autovătămarea (29%). Aceeași echipă de cercetători a găsit o transmisibilitate substanțială a majorității

fațetelor trăsăturilor tulburărilor de personalitate și a conchis că aceste valori estimative sunt similare cu cele ale dimensiunilor personalității normale (Jang, Livesley și Vernon, 2002).

Acest program se numără printre cele mai influente din cadrul cercetării internaționale legate de tulburările de personalitate, din motive printre care se numără următoarele: ia în considerare universul fenomenologiei clinice din domeniul tulburărilor de personalitate; este bine susținut de metodele psihometrice și comportamental-genetice; este bine susținut de teoriile personalității normale, și integrat lor; se desfășoară pe scară largă din punct de vedere empiric; include eșantioane din populația clinică și din cea sănătoasă. Vom arăta acum că el contribuie la creșterea consensului legat de numărul și natura dimensiunilor tulburărilor de personalitate.

Modelul cu patru A al tulburărilor de personalitate

Cu cele patru construcții de rang superior ale tulburărilor de personalitate la care au ajuns Livesley și colaboratorii săi (Livesley, Jang, și Vernon, 1998; Jang, Livesley și Vernon, 2002) s-au declarat de acord și alte echipe de cercetare care au folosit instrumente de măsurare diferite și au examinat categorii diferite de populație. Întrucât apare un consens vizibil, modelul cu patru construcții al personalității anormale și-a creat propria mnemotehnică, „cei patru A”: antisocial, asocial, astenic și anancastic (Mulder și Joyce, 1997; Austin și Deary, 2000). Unii dintre acești termeni nu sunt familiari, reflectând constrângerea necesară pentru a aduna patru termeni ce încep cu litera A. Vom da mai jos numele cu sens mai transparent ale factorilor, deși au o mai mică forță mnemotehnică.

Mulder și Joyce (1997) le-au administrat unor pacienți cu probleme psihiatrice tratați ambulatoriu *Structural Clinical Interview* pentru DSM (*SCID-II Interview*) care evaluează tulburările de personalitate din DSM. Pacienții au completat, de asemenea, *Tridimensional Personality Questionnaire* (TPQ) al lui Cloninger și *Eysenck Personality Questionnaire* (EPQ). Analizele făcute de autori s-au bazat pe evaluarea la pacienți a categoriilor tulburărilor de personalitate și pe felul în care categoriile s-au corelat cu punctajele de pe scalele TPQ și EPQ. Ei au găsit patru factori care au grupat tulburările de personalitate după cum urmează: antisocial, de tip *borderline*, narcisic, histrionic, pasiv-agresiv, paranoic (legate de psihozismul din EPQ și de căutarea noului din TPQ) – *antisocial*; schizoid (legat negativ de dependența de recompensă din TPQ) – *asocial*; evitant, dependent, autodefensiv (legate de evitarea vătămării din TPQ și nevrozismul din EPQ) – *astenic*; obsesiv-compulsiv – *anancastic*.

Deary și colaboratorii săi (1998) au examinat un eșantion de studenți pe baza versiunii cu autodescriere a lui SCID-II, care dă punctaje pentru fiecare dintre tulburările de personalitate din DSM. Ei au administrat, de asemenea, *Eysenck Personality Questionnaire – Revised* (EPQ-R). Autorii au analizat factorial punctajele studenților la tulburările de personalitate, obținute pe baza DSM, împreună cu factorii din EPQ-R și au obținut o soluție cu patru factori care a reunit următoarele grupări de concepte: evitant, dependent, pasiv-agresiv, autodefensiv, paranoic, schizotipal, histrionic și de tip *borderline* (legat de nevrozismul din EPQ-R); pasiv-agresiv, narcisic și antisocial (legat de psihozismul din EPQ și de scalele minciunilor din EPQ-R); evitant și histrionic (legate pozitiv și, respectiv, negativ de extraversiunea din EPQ-R); obsesiv-compulsiv (legat negativ de psihozismul din EPQ-R). Aceștia sunt similari cu cei patru factori găsiți de Mulder și Joyce (1997) și Livesley, Jang și Vernon (1998).

Într-un al doilea raport bazat pe aceleași date, Austin și Deary (2000) au argumentat că scalelor DSM nu trebuie să li se acorde încredere ca schemă validă de organizare pentru itemii tulburărilor de personalitate din SCID. Prin urmare, ei au efectuat o analiză factorială a itemilor din SCID. Una dintre soluții cuprindea opt factori. Autorii i-au dat fiecărui student un punctaj la acești opt factori și au analizat aceste punctaje

Tabelul 11.6. Analiza factorială combinată a scalelor și factorilor tulburărilor de personalitate din Eysenck Personality Questionnaire – Revised (EPQ-R) și NEO-PI-R (după Austin și Deary, 2000; Larstone et al., 2002)*

	Factorul 1	Factorul 2	Factorul 3	Factorul 4
<i>Austin și Deary (2000)</i>				
Scalele EPQ-R				
Psihozism		0,78		-0,39
Extraversiune			0,88	
Nevrozism	0,82			
Scala minciunilor		-0,68		
Scalele derivate din DSM**				
Narcisist	0,61			
Antisocial		0,76		
Evitare suspicioasă		0,47	-0,58	
Nevoia de ceilalți	0,72			
Obsesiv-compulsiv				0,92
Forța eului	-0,73		0,49	
Excentric	0,57			
Ostil obstructiv	0,52	0,39		
<i>Larstone et al. (2002)</i>				
Scalele EPQ-R				
Psihozism		0,70		
Extraversiune			0,86	
Nevrozism	0,71			
Scala minciunilor		-0,56		
Scalele NEO-PI-R				
Nevrozism	0,81			
Extraversiune	-0,35		0,82	
Deschidere	-0,50	0,37		
Agreabilitate	-0,65	-0,49		
Conștiinciozitate				0,82
Scalele DAPP-BQ				
Dereglare emoțională	0,84			
Comportament disocial		0,72	0,37	
Inhibiție			-0,78	
Compulsivitate				0,93
<i>Posibilă asociere cu modelul „cu patru A” al tulburărilor de personalitate ?</i>	<i>Astenic</i>	<i>Antisocial</i>	<i>Asocial</i>	<i>Anancastic</i>

* Sunt prezentate doar încărcările majore (>0.35). Factorilor li se aplică rotația varimax.

** Aceste scale au fost obținute după analizarea la nivelul itemilor a versiunii autodescrise din *Structural Clinical Interview* pentru DSM.

cumulate cu punctajele factorilor din EPQ-R. Încărcările factorilor roțiți sunt prezentate în tabelul 11.6. Și în acest caz, dacă se folosesc scale bazate pe DSM care să fie mai valide – de vreme ce s-au bazat pe o analiză a itemilor tulburărilor de personalitate clinice –, apare un model cu patru factori ce este evident similar cu „cei patru A”.

Un alt studiu care a ajuns la o concluzie asemănătoare a testat voluntari adulți pe baza EPQ-R, NEO-PI-R și DAPP-BQ (Larstone *et al.*, 2002). Autorii au găsit patru factori de rang superior: reglarea emoțională defectuoasă, strâns legată de nevrozism; inhibiția, strâns legată de extraversiune (de nivel scăzut); caracterul obsesiv-compulsiv, strâns legat de conștiințiozitate; psihopatia, strâns legată de agreabilitate (de nivel scăzut – în tabelul 11.6 se arată în ce mod se acordă aceste rezultate cu cele obținute de Austin și Deary, 2000). Acest studiu are avantajele că nu a depins de categoriile discutabile ale tulburărilor de personalitate din DSM și a folosit două dintre scalele variației personalității normale care au fost cel mai bine validate.

Prin urmare, la cel mai înalt nivel de organizare crește din ce în ce mai mult acordul în privința posibilității de a distinge patru dimensiuni ale tulburărilor de personalitate. În studiile care contribuie la consens au fost examinate grupuri de subiecți sănătoși și grupuri cu diverse probleme clinice: s-au folosit scale de personalitate normale și clinice; s-au folosit scale bazate pe convorbiri și pe autodescriere. O'Connor și Dyce (1998) au reexaminat datele despre tulburările de personalitate, pentru a vedea dacă se potrivesc diverselor modele. Ei au găsit un grad redus de potrivire cu cercul interpersonal și o potrivire mai bună cu DSM-IV și cu teoria tridimensională a lui Cloninger. Au fost găsite dovezi mai solide în favoarea modelului cu cinci factori și a modelului cu șapte factori al lui Cloninger. Totuși, ei au tras concluzia că „o concentrare asupra doar asupra a patru factori pare să fie preferabilă și suficientă”.

Dimensiuni individuale ale personalității anormale

Sistemele convergente descrise mai sus conceptualizează tulburările de personalitate în termeni dimensionali; scopul lor este o taxonomie a dimensiunilor adecvată și utilă din punct de vedere clinic. O viziune diferită au cercetătorii care văd într-o singură categorie de tulburări de personalitate un concept clinic cheie ce trebuie să fie validat. Psihopatia și schizotipia sunt descrise și discutate mai jos, ca exemple. Există o literatură destul de importantă și înfloritoare și despre alte tulburări de personalitate, cum ar fi cea narcisică (Rose, 2002) și de tip *borderline* (Hyman, 2002; Siever *et al.*, 2002; Skodol, Gunderson *et al.*, 2002; Skodol, Siever *et al.*, 2002).

Psihopatia. Un concept individual de tulburare de personalitate studiat pe larg este personalitatea antisocială sau psihopatia. Conceptul este important și util în special ca factor de predicție a comportamentului delictual și a violenței (Cooke, Forth și Hare, 1998; Cooke și Michie, 2001) și se leagă de procese fiziologice (Hare, Cooke și Hart, 1999). Hare și colaboratorii săi au căutat o măsură validă a conceptului psihologic de *psihopatie*, pe care ei, în concordanță cu Cleckley (1976), îl considerau conceptul-cheie ce stă la baza tulburării de personalitate de tip antisocial (Hare, 1980). *Psychopathy Checklist* revizuită de Hare (PCL-R – 1991; Hare, Hart și Harpur, 1991; Hare *et al.*, 2000; Cooke și Michie, 2001) conține 20 de itemi, inițial așezați pe două dimensiuni oblice, prezentați în tabelul 11.7. Factorul 1 conține caracteristicile interpersonale și afective, iar factorul 2 reflectă stilul de viață impulsiv, antisocial și instabil. Studii de

confirmare despre PCL-R (Cooke și Michie, 2001) bazate pe analiza factorială construiesc itemii ca ierarhie: există o construcție supraordonată a psihopatiei, care justifică peste 75% din variația totală a itemilor, și trei subfactori ce au grade de corelare între 0,81 și 0,88 cu factorul supraordonat. Primii doi sunt o diviziune a vechiului factor 1 (tabelul 11.7). Cei trei sunt stilul interpersonal arogant și neloial, trăirile afective defectuoase și stilul de comportament impulsiv și iresponsabil (Hare *et al.*, 2000; Cooke și Michie, 2001). Hare și colaboratorii săi au susținut că trăsăturile sunt acoperite mai bine în scala lor decât în criteriile clinice pentru tulburarea de personalitate de tip antisocial. Punctajele de pe scale se corelează cu punctajele de pe alte scale care vizează tulburarea de personalitate de tip antisocial din MMPI și MCMI și prezic comportamentul de după eliberare din mai multe studii despre delincvenți. Există un volum mare de date predictive și cu validitate criterială în privința asocierilor congruente ale lui PCL-R cu tulburările de personalitate, punctajele la indiciile criminalității și comiterea unor delikte violente și recidivism. O mare parte dintre datele predictive au fost trecute în revistă de Hare și colaboratorii săi (2000). Trecherile în revistă arată că la psihopați există o probabilitate de patru ori mai mare decât la ne-psihopați de a comite din nou delikte violente după eliberarea din custodie. *Psychopathy Checklist* dă rezultate mai bune ca predictor al violenței decât mulți alți indicatori, un rezultat reprodus în mai multe țări. Hart (1998) a afirmat că psihopatia „trebuie să fie avută în vedere în orice evaluare a violenței. Ea este legată în mod empiric de violența viitoare, e importantă din punct de vedere teoretic pentru explicarea violenței și e relevantă din perspectivă pragmatică la luarea deciziilor despre controlarea riscului. Într-adevăr, neglijarea psihopatiei atunci când se evaluează riscul poate fi nerezonabilă (din punct de vedere juridic) sau lipsită de etică (din perspectivă profesională)” (Hart, 1998, pp. 368-369).

Tabelul 11.7. Dimensiuni din Psychopathy Checklist – Revised a lui Hare

Factorul 1	Factorul 2
* Volubilitate/Farmec superficial	*** Nevoia de stimulare/Inclinație spre plictiseală
* Simț exagerat al propriei valori	*** Stil de viață parazitar
* Tendință patologică spre minciuni	Slab control comportamental
* Escroc/Manipulator	Probleme comportamentale care apar devreme
** Lipsa remușcărilor sau a vinovăției	*** Lipsa scopurilor realiste, pe termen lung
** Afect superficial	*** Impulsivitate
** Insensibil/Lipsit de empatie	*** Iresponsabilitate
** Neacceptarea responsabilității acțiunilor	Delincvență juvenilă
	Revocarea eliberării condiționate
În plus:	
Comportament sexual promiscuu	
Multe relații matrimoniale pe termen scurt	
Versatilitate delictuală	

*, **, *** Itemi din factorul 1 (stil interpersonal arogant și neloial), 2 (trăiri afective defectuoase) și, respectiv, 3 (stil de comportament impulsiv și iresponsabil) din modelul cu trei factori al lui Cooke și Michie (2001).

Există alte scale de psihopatie, cum ar fi *Psychopathic Personality Inventory*, cu o structură factorială convingătoare și validitate predictivă (Edens, Poythress și Watkins, 2001). Există, de asemenea, studii cognitive și neurofiziologice care sporesc valoarea de

construcție : psihopatiei. În studiile despre potențialul legat de evenimente (*event-related potential* – ERP), la psihopați nu au apărut diferențele tipice de amplitudine a undei P300 la stimulii-țintă și la stimulii care nu sunt țintă, nici diferențele de ERP prevăzute pentru diferiți stimuli verbali, și au avut unde centro-frontale negative mai mari, în ambele studii (Kiehl, Hare, Liddle și McDonald, 1999; Kiehl, Hare, McDonald și Brink, 1999). La psihopați apare o procesare neurală anormală, așa cum arată ERP, în timpul sarcinilor care implică inhibarea reacției (Kiehl *et al.*, 2000). Dovezile aduse de vizualizarea funcționării creierului pe baza rezonanței magnetice în timpul unei sarcini care implică memoria afectivă au sugerat că anomaliile afective la psihopații delincvenți și-ar putea avea originea în contribuția deficientă sau slăbită a structurilor limbice (Kiehl *et al.*, 2001). O trecere în revistă a studiilor bazate pe vizualizare din cercetarea comportamentului antisocial a sugerat că ar putea fi vorba despre dereglări ale circuitelor frontale (Bassarath, 2001).

Schizotipia. Alt concept care a fost studiat relativ izolat este schizotipia, folosit de Venables (Raine și Green, 2002) și Claridge (1997), printre mulți alții, ca propensiune dimensională spre apariția tulburărilor psihotice. Tulburarea de personalitate de tip schizotipal ar putea fi o formă ușoară sau o variantă a schizofreniei (Dinn *et al.*, 2002). Interfața dintre personalitatea schizotipală și schizofrenie a fost numită „una dintre cele mai urgente și mai importante probleme din cercetarea actuală legată de schizofrenie” (Raine și Green, 2002). *Schizotypal Personality Scale* (STA) din *Schizotypal Traits Questionnaire* a fost elaborată pe baza criteriilor tulburării de personalitate schizotipale din DSM, versiunea III (Claridge și Broks, 1984). STA are patru factori: gândire magică, suspiciune și izolare paranoide, trăiri perceptivă neobișnuite și anxietate socială (Rawlings, Claridge și Freeman, 2001), cu toate că factorii 2 și 4 se combină în alte rapoarte (Joseph și Peters, 1995). O problemă care apare la rezumarea cercetării legate de schizotipie este că nu cuprinde doar studiile tulburării de personalitate schizotipale, pe baza STA, ci există, în realitate, mai multe scale diferite create pentru a măsura schizotipia, iar ele nu au aceiași subfactori (Vollema și van den Bosch, 1995; Suhr și Spitznagel, 2001a). Scala de schizotipie creată de Venables și colaboratorii săi (1990) a încercat să redea faptul că diferitele programe de cercetare sugerate ar putea fi aspecte pozitive și negative ale schizotipiei. Aspectele pozitive erau ideea magică, aberația perceptivă, schizofrenismul și punctajele la STA. Aspectele negative au fost anhedonia fizică și socială. Autorii au creat o scală care măsoară doi factori necorelați: schizofrenismul și anhedonia. Printre itemii cu un grad mare de încărcare de pe scala schizofrenismului se numără: „Uneori, oameni pe care îi cunosc bine încep să arate ca niște străini”, „Adesea mi-e greu să-mi controlez ideile când gândesc” și „Pendulez frecvent între sentimente pozitive și negative față de aceeași persoană”. Printre itemii cu un grad mare de încărcătură negativă de pe scala anhedoniei se numără: „Peisajul frumos m-a încântat nespus”, „O scurtă plimbare m-a făcut uneori să mă simt bine din toate punctele de vedere” și „Întâlnirea cu vechii prieteni a fost una dintre cele mai mari plăceri ale mele”. Într-o lucrare confirmativă bazată pe analiza factorială, efectuată de Venables și Rector (2000), se sugerează trei factori: schizotipia pozitivă, cea negativă și deficiența socială. Într-o analiză combinată a mai multor scale legate de înclinația către psihoză au fost găsiți patru factori: percepții și credințe aberante, dezorganizare cognitivă, anhedonie introvertită și comportament asocial (Claridge *et al.*, 1996). Aceasta este o zonă

importantă de cercetare – cu alte cuvinte, definirea și validarea unei predispoziții a personalității către schizofrenie, una dintre cele mai răspândite și mai implacabile boli cronice. Problemele din această zonă sunt rezumate de Raine și Green (2002). De exemplu, nu s-a stabilit dacă unele dintre fațetele schizotipiei se leagă mai mult decât altele de depresia schizofrenică. Cea mai mare validitate apare la fațetele pozitive și negative ale schizotipiei din această construcție (Vollema și van den Bosch, 1995). Un exemplu din studiile despre validitate care sprijină distincția dintre schizotipia pozitivă și cea negativă este faptul că aspectele negative ale schizotipiei se leagă de deficitele funcției executive la persoanele cu tulburare schizotipală (Suhr și Spitznagel, 2001b) și la studenți (Dinn, Harris, Aycicegi, Greene și Andover, 2002).

Tulburările de personalitate și modelele personalității normale : integrarea psihiatriei cu psihologia diferențială ?

În concepția lui Widiger și colaboratorii săi (1987), cele trei dimensiuni ale personalității anormale descoperite de ei „au apărut de-a lungul întregii istorii a clasificării personalității normale”. Ei au considerat că factorul lor de implicare socială este similar cu dimensiunea de afiliere a cercului interpersonal, cu dimensiunea eu-celălalt a lui Millon și, poate chiar mai mult, cu factorul introversiune-extraversiune al lui Eysenck. Factorul lor aserțiune-dominare se leagă din punct de vedere conceptual cu factorul putere-dominare al cercului interpersonal, identificat anterior de Leary și Wiggins (vezi Deary, Bedford și Fowkes, 1995). Prin urmare, factorul de dominare apare în multe scheme, deoarece se consideră că este important în descrierea personalității normale și anormale din rezultatele obținute de Blackburn (1988) și din restructurarea *Personality Deviance Scales* făcută de Deary, Bedford și Fowkes (1995). În sfârșit, s-a considerat că dimensiunea meditare anxioasă în opoziție cu exprimare comportamentală este similară cu aspectele anxietății și impulsivității din personalitatea normală.

Modelul cu cinci factori ca bază a reunirii

Între dimensiunile personalității raportate de grupuri normale și de grupuri cu tulburări de personalitate există congruență (Livesley, Jang și Vernon, 1998). Dacă sunt regăsite aceleași dimensiuni, ar trebui să se folosească aceeași structură la evaluarea personalității normale și anormale? Ar putea fi folosit, oare, modelul cu cinci factori la evaluarea tulburărilor de personalitate? Wiggins și Pincus (1989) au folosit NEO-PI la evaluarea celor cinci dimensiuni principale ale personalității și *Minnesota Multiphasic Personality Inventory* la evaluarea dimensiunilor tulburărilor de personalitate, descoperind că modelul cu cinci factori acoperea în mod adecvat aspecte ale tulburărilor de personalitate. Costa și McCrae (1990) au constatat că există un acord între modelul cu cinci factori și tulburările de personalitate evaluate folosind *Minnesota Multiphasic Personality Inventory* și *Millon Clinical Multiaxial Inventory*.

Schroeder, Wormsworth și Livesley (1992) au administrat DAPP-BQ și NEO-PI la 300 de subiecți, pentru a descoperi gradul în care concepțiile tulburărilor de personalitate

ar putea fi redate de modelul cu cinci factori. Reducerea lui DAPP-BQ la un număr mai mic de dimensiuni a fost indicată datorită gradului înalt de intercorelare a multora dintre scalele din DAPP-BQ. Atunci când toate componentele principale ale scalelor au fost supuse analizei, au apărut cinci factori ortogonali. Structura rotită a celor cinci factori e prezentată în tabelul 11.8. În ce privește factorii rezultanți 1, 2, 4 și 5, cele mai mari încărcări sunt ale factorilor din NEO-PI. Nevrozismul și opt dintre factorii din DAPP încarcă în mare măsură factorul 1. Extraversiunea și căutarea stimulilor definesc factorul 2. Exprimarea limitată, nivelul scăzut de extraversiune și nivelul scăzut de deschidere definesc factorul 3. Agreabilitatea și dimensiunile din DAPP-BQ legate de tulburarea de personalitate de tip antisocial și de tip paranoic vizează factorul 4. Conștiinciozitatea și compulsivitatea sunt aspectele principale ale factorului 5. Prin urmare, combinând cele două sisteme, cei cinci factori rezultanți par să redea nemulțumirea față de sine, căutarea stimulilor, probleme legate de autodezvăluire, lipsa de considerație și de grijă față de ceilalți și conștiinciozitate-compulsivitate. Autorii au tras următoarea concluzie :

...domeniul patologiei personalității poate fi explicat destul de bine în cadrul modelului cu cinci factori al personalității. Tulburările de personalitate nu sunt caracterizate printr-o funcționare diferită calitativ de cea normală ; mai degrabă pot fi redate prin trăsături sau dimensiuni care descriu atât personalitatea normală, cât și pe cea anormală.

Tabelul 11.8. O analiză combinată a modelului cu cinci factori NEO-PI al trăsăturilor de personalitate normale și a modelului cu șaisprezece factori DAPP-BQ al tulburărilor de personalitate

	Factorul				
	1	2	3	4	5
<i>Scalele NEO-PI</i>					
Nevrozism	84	-21	02	-16	-13
Extraversiune	-18	72	-42	-05	08
Deschidere	-05	06	-41	09	-16
Agreabilitate	-06	11	-09	86	01
Conștiinciozitate	-14	04	-05	08	94
<i>Scalele DAPP-BQ</i>					
Anxietate	83	-19	09	-11	06
Labilitate afectivă	68	-01	-17	-35	00
Lipsa încrederii în sine	64	08	32	25	-07
Atașament nesigur	61	22	-02	-10	04
Evitare socială	59	-15	42	-07	-09
Probleme de identitate	58	-04	53	-14	-11
Narcisism	58	32	00	-29	-06
Căutarea stimulilor	-01	64	-03	-27	00
Manifestare limitată	15	01	81	03	-03
Probleme de intimitate	-11	-16	58	-12	-08
Lipsa stimei interpersonale	11	09	19	-76	01
Respingere	11	32	-03	-62	05
Neîncredere	30	10	32	-58	13
Probleme de conduită	12	16	-08	-48	-18
Compulsivitate	12	06	13	-05	72
Împotrivire pasivă	51	09	22	-06	-55

Singura lor rezervă a fost faptul că „deschiderea” nu se încarca în măsură mare pe nici unul dintre factori. Acest lucru a apărut și în studiul lor ulterior (Laistone *et al.*, 2002), în care nevrozismul, extraversiunea și conștiinciozitatea din NEO-PI-R au fost încărcate intens pe același factor ca și dimensiunile reglare emoțională defectuoasă, inhibiție și, respectiv, compulsivitate din DAPP-BQ. Propuneri insistente de combinare a tulburărilor de personalitate cu modelul celor cinci factori au fost făcute de Widiger și Trull (1992), Costa și McCrae (1992d) și Widiger și Costa (1994). Davis și Millon (1995, p. 389) au subliniat faptul că există doar un mic grad de „suprapunere” între aceste două universuri ale discursului” și că această contribuție este deosebită de conceptele clinice despre personalitatea deviantă.

Pentru a dezvolta mai departe ideea că modelul cu cinci factori ar putea oferi un model de organizare a tulburărilor de personalitate, Trull și Widiger (1997) au creat un interviu structurat pentru modelul cu cinci factori al personalității (*structured interview for the five factor model of personality* – SIFFM). Ei au testat un amestec de subiecți clinici și (în majoritate) studenți, folosind *Personality Disorder Questionnaire – Revised* pentru a evalua diferențele tulburărilor de personalitate conform sistemului DSM (Trull, Widiger și Burr, 2001). Autorii au reprodus bine cunoscutul rezultat că punctajele din domeniul nevrozismului se leagă strâns de multe tulburări de personalitate. De asemenea, extraversiunea s-a legat negativ și într-un grad înalt de punctajele la tulburările de personalitate de tip evitant și schizoid. Dintre cele 30 de corelări între zece punctaje la tulburări de personalitate și domeniile deschiderii, agreabilității și conștiinciozității din SIFFM, nici una nu a fost mai mare de 0,3. Uneori, punctajele fațetelor din SIFFM funcționau evident mai bine decât punctajul general al domeniului respectiv. De exemplu, a apărut o asociere strânsă între fațeta „încredere” din agreabilitate și punctajele tulburării de personalitate de tip paranoic. Reynolds și Clark (2001) au arătat că fațetele NEO-PI-R sunt mai eficiente decât punctajele la nivelul domeniului în prezicerea variației din evaluările pe bază de interviu ale tulburărilor de personalitate din DSM-IV. Fațetele NEO-PI-R funcționează similar cu *Schedule for Nonadaptive and Adaptive Personality*, care a fost creat anume pentru evaluarea tulburărilor de personalitate.

O altă utilizare a modelului cu cinci factori pe post de cadru organizator pentru tulburările de personalitate s-a concentrat asupra psihopatiei (Miller *et al.*, 2001). Li s-a cerut experților să evalueze punctajele unui „psihopat prototipic” pe cele 30 de trăsături din NEO-PI-R. Asemănarea profilului fiecărui participant cu psihopatul tipic a fost apoi legată de punctajele lui la NEO-PI-R. S-au găsit corelații egale cu 0,4 sau mai mari între indexul de asemănare cu psihopatia și : (-)N – conștiința de sine, E – așevitate, E – activitate, E – căutarea excitației, (-)A – sinceritate, (-)A – conformare, (-)A – modestie. Asemănarea cu profilul psihopatic s-a corelat, de asemenea, cu psihopatia autodescrisă și cu simptomele tulburării de personalitate de tip antisocial, consumul de droguri și de alcool și istoricul faptelor delictuale.

Cu toate că există suprapuneri clare între modelul cu cinci factori și tulburările de personalitate, Livesley (2001b) a considerat că modelele trăsăturilor de personalitate normale nu pot fi aplicate în mod nemijlocit în practica clinică și că aspecte importante ale tulburărilor de personalitate lipsesc din modelele personalității normale. De exemplu, cu toate că nevrozismul a putut deosebi pacienții de tip *borderline* de cei care au această tulburare, au existat aspecte importante ale tulburării de personalitate de tip *borderline* ce nu au fost redate de modelul cu cinci factori (Morey și Zanarini, 2000). De asemenea,

Livesley (2001b) a tras concluzia că, deși au existat patru dimensiuni de rang superior ale tulburărilor de personalitate și ele se legau de patru dintre cele cinci domenii din modelul cu cinci factori (excluzând deschiderea la experiențe), rezultatele actuale în privința dimensiunilor tulburărilor de personalitate erau compatibile și cu alte modele ale personalității, inclusiv cel al lui Eysenck (1987).

Tulburările de personalitate din DSM-IV și sistemele personalității elaborate de Cloninger și Eysenck

Cei care au alcătuit sistemul DSM-IV au ținut cont de rezultatele studierii psihometrice a trăsăturilor de personalitate normale și anormale. La a patra revizuire a lui DSM a fost inclusă pentru prima dată o secțiune despre dimensiuni în capitolul despre tulburările de personalitate, iar American Psychiatric Association a publicat o lucrare despre asocierea dintre modelul cu cinci factori al personalității normale și tulburările de personalitate (Costa și Widiger, 1994). Mulți dintre cercetătorii ce au contribuit la volumul enciclopedic al lui Livesley (1995) despre tulburările de personalitate din DSM-IV, dintre care îl cităm pe Shea (1995), au subliniat necesitatea unei conceptualizări comune a tulburărilor de personalitate care să absoarbă cele învățate din studiile psihometrice despre personalitatea normală; un accent special este pus pe modelul lui Eysenck, modelul cu cinci factori și sistemul lui Cloninger.

Cloninger s-a gândit să combine viziunile categorială și dimensională și să cuprindă trăsăturile normale și anormale într-o singură schemă. El a propus inițial o schemă tridimensională cu trăsături de personalitate legate de structurile biologice, genetice și neuroanatomice (Cloninger, 1987). Conținutul schemei lui se aseamăna cu cel al schemei lui Eysenck și al concepției sale generale, în care sunt legate ideile evolutive, sistemele neurotransmițătoare și trăsăturile comportamentale, și amintește de schemele lui Zuckerman (1991) și Gray (1987). Sistemele cerebrale asociate cu dimensiunile lui de căutare a noului, evitare a vătămării și dependență de recompensă sunt prezentate în tabelul 11.9. Dovezile moleculare genetice au sprijinit inițial sugestia că aspectul de căutare a noului ar putea fi legat de sistemul neurotransmițător dopaminic al creierului (Cloninger, Adolfsson și Svrakic, 1996). Cloninger a fost influențat în mod special de faptul că analizele factoriale ale tulburărilor de personalitate (folosind *Millon Clinical Multiaxial Inventory* – Flynn și McMahon, 1984) și ale trăsăturilor de personalitate normale au evidențiat trei dimensiuni ample înrudite cu cele ale lui Eysenck.

Sistemul parcimonios al lui Cloninger a fost dezvoltat la un model cu șapte factori (Cloninger, Svrakic și Przybeck, 1993). Celor trei dimensiuni transmisibile în mod independent pe care le-am menționat mai sus el le-a adăugat o altă dimensiune „biologică”, numită persistență. În plus, ca recunoaștere a ideilor umaniste, el a adăugat încă trei dimensiuni care „se maturizează în faza de adult și influențează eficiența personală și socială prin învățarea de tip intuitiv a conceptelor despre sine”. Aceste trei concepte sunt stăpânirea de sine, cooperativitatea și transcendența și se leagă de măsura în care individul se vede pe sine ca autonom, integrat în omenire și, respectiv, parte integrantă a universului. Totuși, în vreme ce modelul original cu trei dimensiuni avea dimensiuni în mare parte ortogonale, există mai multă redundanță în modelul cu șapte factori al lui Cloninger, așa cum este măsurat folosindu-se *Temperament and Character Inventory* (TCI).

Cooperativitatea are un nivel înalt de corelare cu dependența de recompensă și cu stăpânirea de sine și există o corelare negativă de amplitudine moderată între stăpânirea de sine și evitarea vătămării.

Tabelul 11.9. *Sistemele cerebrale asociate cu sistemul tridimensional al personalității normale și anormale elaborat de Cloninger*

Dimensiunea personalității	Principalul neuro-transmițător	Sistemul cerebral	Stimulii relevanți	Reacția comportamentală
Căutarea noului	Dopamină	Activarea comportamentului	Noul	Activitate de explorare
Evitarea vătămării	Serotonină	Inhibarea comportamentului	Recompensă posibilă Reducerea posibilă a monotoniei sau a pedepsei Semnale condiționate de pedeapsă, noutate anihilare sau absență frustrantă a recompensei	Abordare apetitivă Evitare activă, evadare Evitare pasivă, anihilare
Dependența de recompensă	Noradrenalină	Întreținerea comportamentului	Semnale condiționate de recompensă sau de reducerea pedepsei	Împotrivire la anihilare

Într-o testare empirică a capacității lui TCI de a prezice diagnosticele tulburărilor de personalitate, Svrakic și colaboratorii săi (1993) au descoperit corelații moderate între diagnosticele din toate grupările (*clusters*) ale tulburărilor de personalitate din DSM și scalele stăpânirii de sine și cooperativității din TCI. Aceasta este o dovadă în plus a importanței dimensiunilor ostilitate și dominare/supunere din tulburările de personalitate (cf. Blackburn, 1988; Deary, Bedford și Fowkes, 1995); a doua trăsătură s-ar putea să fie indicată în mod necorespunzător în modelul lui Eysenck și al „celor cinci mari”. Evitarea vătămării s-a corelat moderat cu diagnosticele (anxios și temător) ale grupării C din DSM. Dată fiind importanța îngrijorării, oboselii, temerii și timidității pentru scala evitării vătămării, ea reproducea, în linii mari, identificarea acestei grupări cu nevrozismul. Căutarea noului s-a corelat cu diagnosticele (dramatic-emoțional) ale grupării B, ceea ce ar putea reflecta asocierea impulsivității și experimentării cu tulburarea de personalitate de tip antisocial și asocierea extravaganței cu tulburarea de personalitate de tip histrionic și de tip narcisic. A existat o corelare negativă modestă între dependența de recompensă și diagnosticele (bizar sau excentric) grupării A. Dependența de recompensă este legată de atașarea de ceilalți și de sentimente și, dată fiind mai ales detașarea individului schizoid, corelația e logică. Autotranscendența nu s-a legat de diagnostice în nici una dintre grupări.

Pe scurt, cele trei scale originale ale lui Cloninger au asocieri modeste cu anumite grupări (*clusters*) de tulburări de personalitate din DSM și cu anumite tulburări de personalitate din aceste grupări (vezi și Mulder și Joyce, 1997). Scalele mai noi ale

stăpânirii de sine și cooperativității au corelații echivoce cu multe scale de tulburări de personalitate și ar putea reflecta importanța generală a ostilității și supunerii în tulburările de personalitate. Cloninger (2000) a sugerat că aceste două scale, alături de stabilitatea afectivă, ar putea fi folosite în practică pentru a reda caracteristicile principale ale tulburărilor de personalitate într-o schemă de diagnosticare. Totuși, stăpânirea de sine și cooperativitatea au un grad înalt de corelare, iar cea de-a doua este corelată cu evitarea vătămării. Scalele mai noi ale persistenței și autotranscendenței nu se leagă de nici o tulburare de personalitate. Sistemul lui Cloninger este congruent cu multe sisteme ale personalității normale. Ceea ce aduce nou este accentul pus pe necesitatea unei scale pentru stăpânirea de sine sau dominare/supunere ori voință. Însă mai sunt multe aspecte ale sistemului care așteaptă să fie validate, așa cum au observat autorii înșiși. Într-adevăr, structura psihometrică a lui TPQ, care l-a precedat pe TCI, rămâne controversată. Cu toate că factorii lui Cloninger se regăsesc, în mare măsură, la nivelul subscalar al analizei, analizele la nivelul itemilor arată că până la jumătate dintre ei nu reușesc să încarce în mod satisfăcător factorul adecvat, desemnat pentru aceasta (Zohar *et al.*, 2001).

O'Boyle (1995 ; O'Boyle și Holzer, 1992) au raportat o variație comună a tulburărilor de personalitate autodescrise – evaluate folosindu-se *Personality Diagnostic Questionnaire* – și cele trei dimensiuni ample ale personalității normale cu care operează Eysenck. O analiză factorială comună a celor două instrumente a arătat trei factori similari care apăreau la două eșantioane, unul de studenți la medicină și celălalt de pacienți din cadrul unui program legat de abuzul de substanțe toxice. Primul factor avea un grad foarte mare de încărcare pentru nevrozism și pentru toate tulburările de personalitate, cu excepția celor de tip antisocial și schizoid. Un alt factor a legat psihozismul de personalitatea antisocială. Al treilea factor a legat introversiunea de tulburarea de personalitate de tip schizoid. O'Boyle (1995) a afirmat că rezultatele erau :

...compatibile cu ideea că trăsăturile tulburărilor de personalitate sunt variante ale trăsăturilor de personalitate fundamentale și că clasificarea tulburărilor de personalitate poate fi concepută în termenii dimensiunilor de personalitate tradiționale (...). În mod specific, aceste rezultate sprijină ideea că elementele componente dimensionale ale personalității cu care operează Eysenck pot descrie diferitele tulburări de personalitate (p. 564).

Rezultatele obținute de Deary și Austin (1999 ; Austin și Deary, 2000) și Larstone și colaboratorii săi (2002) permit să se tragă o concluzie similară (vezi tabelul 11.6). Există redundanțe substanțiale, clare și reproductibile între scalele de personalitate ale lui Eysenck și tulburările de personalitate din DSM.

Concluzii

1. În decursul anilor, impresiile dobândite în practica clinică despre existența unor indivizi cu tulburări de personalitate s-au organizat sub forma sistemelor de diagnosticare. Aceste sisteme au origini eterogene, sunt redundante și nu au fost validate. Din ce în ce mai mulți specialiști sunt de acord cu faptul că o concepție dimensională, nu categorială ar putea fi mai adecvată pentru descrierea personalității anormale (Jackson și Livesley, 1995 ; Widiger și Sanderson, 1995 ; Farmer, 2000 ; Livesley, 2001). Există

mai multe instrumente de măsură pentru evaluarea dimensiunilor tulburărilor de personalitate. Faptul că studiile legate de tulburările de personalitate ar trebui să profite de progresele științifice din psihologia trăsăturilor este subliniat de Livesley (1995b), care a afirmat că „studiile empirice au început să sară peste DSM-IV, folosind din ce în ce mai mult modelele dimensionale bazate pe construcții foarte diferite de diagnosticele DSM” (p. 504). Cercetarea efectuată de echipa lui Livesley a arătat coerența structurii personalității la categoriile de populație sănătoasă și clinică, ceea ce le-a permis să tragă concluzia că ea „pune sub semnul întrebării acea [sic] validitate a viziunilor actuale despre clasificarea tulburărilor de personalitate” (Jang, Livesley și Vernon, 2002, p. 2). Concluzia lui Farmer (2000) despre situația din cercetarea bazată pe sistemele categoriale este și mai negativă, sugerând stagnare și un sfârșit tragic.

Cu toate că folosirea trecerilor în revistă ale lucrărilor de specialitate, reanalizarea datelor și testările pe teren pentru a justifica modificările criteriilor tulburărilor [de personalitate] reprezintă un pas către clasificarea pe baze empirice, în definitiv este nesatisfăcătoare, întrucât conceptele folosite drept criterii de referință pentru modificările ulterioare au fost, în primul rând, conceptele definite în conformitate cu edițiile precedente ale DSM. Această concepție incestuoasă despre perfecționarea clasificării psihiatrice nu reușește decât să amplifice reificarea și circularitatea prezente deja în sistemul DSM și exclude, practic, posibilitatea ca edițiile viitoare ale lui DSM să evolueze în mod substanțial față de predecesoarele lor. (p. 844)

Diagnosticul lui Kendell (2002) despre starea cercetării legate de tulburările de personalitate este similar.

2. Este evident, de asemenea, faptul că tulburările de personalitate sunt eterogene din punct de vedere conceptual, informațiile despre ele sunt limitate și ceea ce se cunoaște în prezent derivă, în mare parte, din categorii de populație clinică nereprezentative. Literatura clinică despre tulburările de personalitate – de fapt, conceptul fundamental de *tulburări de personalitate* – are puține puncte de contact cu literatura psihologică despre structura și dezvoltarea personalității și se știu puține lucruri despre mecanismele cerebrale care stau la baza trăsăturilor de personalitate.
3. Atunci când se fac evaluări ale trăsăturilor de personalitate anormale pe eșantioane nonclinice, structura personalității este similară cu cea găsită la eșantioanele clinice. Această structură, la cel mai înalt nivel al organizării, apare adesea sub forma a patru factori : astenic, antisocial, asocial și anancastic.
4. Există o redundanță semnificativă între dimensiunile personalității normale și anormale și sunt propuneri de integrare a celor două domenii ale evaluării personalității. Sistemele de modele ale lui Eysenck, Cloninger și cel cu cinci factori prezintă toate o suprapunere considerabilă cu tulburările de personalitate, indiferent dacă se bazează pe categorii sau pe dimensiuni. Însă nu s-a stabilit dacă suprapunerea este atât de mare încât ar trebui să existe un sistem combinat de evaluare a personalității normale și anormale. Cele două zone mai păstrează profiluri de cercetare în mare parte distincte. Ar putea fi loc pentru unele dimensiuni distincte ale personalității deviate. Studii combinate despre trăsăturile normale și anormale pe eșantioane clinice și nonclinice arată doar o suprapunere parțială și nu poate fi susținută concluzia că orice

sistem actual de trăsături de personalitate normale poate „explica” variația tulburărilor de personalitate.

5. Unica încercare amplă, la nivel mondial, de a organiza în mod valid și de a înțelege tulburările de personalitate ca întreg este cea a lui Livesley și a colegilor săi de la University of British Columbia, din Canada. Cercetarea efectuată de ei nu neglijează judecățile clinice acumulate, este rafinată din punct de vedere psihometric, ține cont de modelele dimensiunilor personalității normale, se ocupă de etiologie și de structură și testează grupuri clinice și nonclinice. Echipa a sugerat o diagnosticare a tulburărilor de personalitate în care să fie stabilită, în primul rând, prezența tulburării, urmată de o evaluare a diferențelor individuale, punând accentul pe trăsăturile specifice, de rang inferior, ale tulburării de personalitate (Livesley și Jang, 2000).
6. Unii psihologi cu orientare psihometrică au făcut studii detaliate și speciale ale dimensiunilor relevante din punct de vedere clinic, cum ar fi psihopatia și schizotipia, înrudite cu cercetările despre trăsăturile restrânse din domeniul personalității normale. Rămâne de văzut în ce mod se vor integra aceste dimensiuni în instrumentele dimensionale și clinice de evaluare a tulburărilor de personalitate caracteristice, în mod global. Întocmirea unei hărți a domeniilor personalității deviante va beneficia de progresele din cercetarea legată de personalitatea normală, dar ar putea fi necesar, de asemenea, să se postuleze și să se studieze trăsăturile anormale specifice.

Lecturi suplimentare

- American Psychiatric Association (2000), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, ediția a IV-a revăzută, American Psychiatric Association, Washington, DC.
- Cooke, D.J., Forth, A., Hare, R.D. (1998), *Psychopathy: Theory, research and implications for society*, Kluwer, Dordrecht, Olanda.
- Costa, P.T., Jr., Widiger, T.A. (eds.) (2002), *Personality disorders and the five-factor model of personality*, ediția a II-a, American Psychiatric Association, Washington, DC.
- Livesley, W.J. (ed.) (2001), *Handbook of personality disorders*, Guildford Press, New York.

12. Personalitatea, performanța și procesarea informațiilor

Studiile despre performanța umană oferă una dintre principalele metode de investigare a asocierilor dintre trăsături și indiciile obiective ale comportamentului. În laborator, putem proiecta sarcini care să evalueze funcțiile cognitive fundamentale, cum ar fi viteza de reacție, memoria de scurtă și de lungă durată și atenția selectivă. Putem verifica apoi dacă trăsăturile de personalitate prezic viteza, precizia sau stilul calitativ al performanței în astfel de sarcini. Studiile de acest tip contribuie, în mare parte, la validarea construcției, prin faptul că arată că trăsăturile se raportează la *măsurile comportamentale* care sunt legate conceptual de trăsături. De exemplu, o scală a impulsivității ar trebui să prezică un tipar de reacție rapidă și imprecisă la sarcinile de viteză mărită – cu toate că ar trebui să proiectăm cu mare atenție sarcina pentru a obține rezultatul prevăzut. Demonstrațiile de acest tip aduc o contribuție importantă la convingerea că măsurătorile trăsăturilor pe bază de chestionar evaluează unele calități psihologice cu adevărat „fundamentale”, nu o parțialitate superficială a răspunsurilor.

Cercetarea legată de performanță are, de asemenea, un grad considerabil de relevanță practică, prin faptul că măsurile trăsăturilor pot fi folosite la prezicerea competenței unei persoane într-un anumit post sau într-o anumită activitate. De exemplu, personalitatea poate prezice accidente în situații specifice din transporturi și din industrie. Mulți dintre noi ar ezita să zboare cu un avion pilotat de o persoană cu tendințe anormale de puternice de căutare a senzațiilor sau psihopatie și, de fapt, unele companii aeriene folosesc MMPI la selectarea piloților, pentru a depista candidații care ar putea fi vulnerabili la bolile mentale (vezi Dolgin și Gibb, 1989). La sol, extraversiunea pare să se lege de riscurile de accidente provocate de autovehicule, poate din cauză că extraversiunea este legată de impulsivitate (Loo, 1979). Furnham (1992) a trecut în revistă literatura despre accidentele profesionale și a tras concluzia că trăsăturile legate atât de E, cât și de N prezic probabilitatea accidentelor. Modelul „celor cinci mari” este folosit din ce în ce mai mult în chip de cadru de dirijare a selectării și a evaluării în studiile despre personalitate din domeniul profesiei (Matthews, 1997a). Capitolul de față vizează, în primul rând, descrierile teoretice ale legăturii dintre personalitate și performanță, dar ne vom ocupa de aplicațiile practice în capitolul 13.

Studiile despre performanță și teoria trăsăturilor

Dincolo de demonstrațiile generale că trăsăturile prezic comportamentul, studiile despre performanță sunt importante atât pentru dezvoltarea teoriei trăsăturilor de personalitate, cât și pentru transpunerea teoriei în aplicații practice. Punctul de plecare al teoriei este controlarea comportamentului de către o serie amplă de procese neurale și psihologice distincte. Trăsăturile de personalitate reflectă diferențele individuale ale acestor procese, iar studiile despre performanță ne pot ajuta să izolăm procesele critice pentru o anumită trăsătură.

Să examinăm comportamentul impulsiv într-o situație reală, cum ar fi șofatul; de exemplu, trecerea de pe o rampă de acces pe o autostradă aglomerată, cu multe benzi. Șoferul trebuie să decidă dacă înaintază, încadrându-se în traficul continuu, sau oprește și așteaptă un gol în trafic. Șoferii impulsivi ar putea înainta atunci când ar fi fost mai prudent să se oprească, obligând alți șoferi să frâneze sau să schimbe banda. Aici, luarea deciziei depinde de cel puțin două stadii de procesare distincte. În primul rând, șoferul își formează o reprezentare mentală a desfășurării traficului, unde sunt specificate pozițiile și traiectoriile vehiculelor care se apropie. În al doilea rând, șoferul judecă dacă este sau nu periculoasă inițierea unei manevre de încadrare în trafic. Impulsivitatea în încadrare ar putea fi o consecință a unuia dintre stadii (sau a amândurora). Impulsivitatea ar putea reflecta neglijență în evaluarea inițială și în „măsurarea” situației. S-ar putea ca șoferul impulsiv să ia în calcul doar vehiculele cele mai apropiate sau doar poziția, nu și viteza vehiculelor care se apropie. Invers, șoferul impulsiv ar putea evalua în profunzime situația, judecând însă greșit consecințele unei eventuale defecțiuni la frâna celorlalte vehicule. Șoferul ar putea să-și dea seama că înaintarea lui ar forța alte vehicule să frâneze, dar nu crede că acest lucru ar implica vreun risc. Cu alte cuvinte, personalitatea impulsivă ar putea reflecta fie o tendință către analiza incompletă a stimulilor, fie o tendință de a neglija posibilele consecințe defavorabile ale reacțiilor rapide.

Studiile de laborator ne ajută să verificăm aceste ipoteze diferite, comparându-le între ele. În linii mari, putem stabili sarcini în care performanța reflectă fie evaluarea în profunzime a stimulilor, fie cântărirea riscurilor (dar nu pe amândouă), verificând dacă impulsivitatea ca trăsătură de personalitate se leagă de procesarea stimulilor sau de evaluarea riscului. De exemplu, Dickman și Meyer (1998) au efectuat un studiu despre legătura dintre impulsivitate și timpul de reacție, în care impulsivitatea s-a raportat la analiza stimulilor (compararea caracteristicilor stimulilor), dar nu și la caracterul riscant al executării răspunsului. Am putea adăuga acestor studii și o dimensiune neurologică, folosind, de exemplu, tehnici de vizualizare pentru a testa diferențele individuale în activitatea diferitelor zone ale creierului în timpul îndeplinirii sarcinii.

Cititorul atent va observa că am început să facem aici unele presupuneri cauzale – cu alte cuvinte, că personalitatea influențează funcțiile de procesare, care, la rândul lor, influențează comportamentul. Desigur, trebuie să fim prudenți când presupunem că o corelație observată între personalitate și performanță reflectă un efect cauzal direct al personalității asupra prelucrării. Perspectiva interacționistă discutată în capitolul 2 subliniază rolul posibil al factorilor situaționali în formarea personalității. Poate că șofatul impulsiv reflectă mai puțin personalitatea și mai mult tipurile de pregătire și de experiență la drum pe care le are persoana respectivă. Totuși – amintindu-ne că oamenii

aleg și modelează în mod activ situațiile la care sunt expuși (Caspi și Bem, 1990) –, nu putem separa deplin influențele situaționale de cele personale. Șoferii își exercită alegerea asupra condițiilor de trafic pe care le trăiesc. Unii evită șofatul noaptea sau pe autostrăzi, în vreme ce persoanele care caută senzații tari ar putea căuta activ experiențele riscante (Jonah, 1997).

Cu toate că trebuie să fim prudenți în interpretarea corelațiilor personalitate-performanță, presupunerea care orientează o mare parte din cercetarea legată de performanță este că trăsăturile de personalitate influențează procesele cognitive fundamentale, care pot fi investigate prin măsurarea în laborator a vitezei și a preciziei. Înțelegerea modului în care trăsăturile se leagă de procese din punctul de vedere al atenției, memoriei și vitezei reacției ne poate îmbogăți cunoștințele despre felul în care personalitatea formează comportamentul. Influența expunerii situaționale și a învățării poate fi redusă prin folosirea unor sarcini de laborator simple, cu un nivel abstract de stimuli și reacții. De exemplu, am putea investiga impulsivitatea folosind sarcini cu timp de reacție, în care i se cere subiectului să apese pe un buton cât mai repede posibil ca reacție la aprinderea unui bec, o sarcină ce are multe șanse să nu facă parte din experiența directă a subiectului. Ne-am putea preocupa în continuare de generalizarea la sarcini din viața reală înrudite, cum ar fi apăsarea pedalei de accelerație ca reacție la trecerea semaforului de pe roșu pe verde. Din fericire, învățarea tehnicilor tinde să fie destul de strict legată de stimulii și reacțiile implicate. În plus, putem verifica generalizarea asocierilor personalitate-performanță la diferite seturi de stimuli și reacții. Dacă asocierea pare să fie solidă în versiuni diferite ale sarcinii, putem avea cel puțin un anumit grad de încredere că reflectă niște diferențe individuale fundamentale din punctul de vedere al prelucrării sarcinii.

În acest capitol ne ocupăm mai ales de studii bazate pe sarcini simple, care vizează descoperirea tendințelor fundamentale ale prelucrării ce sunt legate de personalitate. Nu trebuie să neglijăm rolul potențial al experienței și al învățării legate de situații specifice, mai ales când este vorba despre sarcini din viața reală. În plus, ar putea avea un rol și factorii motivaționali. De exemplu, șoferii impulsivi ar putea să nu se deosebească, în realitate, de șoferii neimpulsivi din punctul de vedere al prelucrării stimulilor din trafic. În schimb, în concordanță cu suprapunerea dintre impulsivitate și căutarea senzațiilor (Zuckerman *et al.*, 1993), le-ar putea plăcea riscul, ceea ce duce la o mai mare expunere la situații periculoase și, în consecință, la dezvoltarea unor abilități de șofat diferite față de cele ale șoferului neimpulsiv. Din păcate, factorii contextuali și motivaționali au fost neglijați în mare măsură. Pentru investigarea acestor factori ar putea fi nevoie de studii longitudinale, pentru a urmări modul în care efectele intereselor și ocaziilor de dobândire a abilităților pe care le are o persoană influențează diferențele individuale din punctul de vedere al performanței. Vom reveni la interacțiunea persoană-mediu în altă secțiune a capitolului de față.

Factori moderatori: sensibilitatea la context și dependența de sarcină

Așa cum arată discuția precedentă, simpla demonstrare a unei corelații între o trăsătură și performanță nu are o prea mare valoare teoretică. În mod caracteristic, aceste corelații pot primi multe interpretări diferite. O teorie mulțumitoare trebuie să prezică *factorii moderatori* care fac să fie sau să nu fie observată o corelație personalitate-performanță. (Așa cum am arătat în capitolul 9, un moderator este o a treia variabilă care influențează

asocierea între alte două.) De exemplu, să presupunem că avem o teorie a impulsivității care leagă trăsătura de analizarea incompletă a stimulului (cf. Dickman și Meyer, 1998). Am putea prezice, în acest caz, că impulsivitatea se va corela cu performanța rapidă și imprecisă dacă îi prezentăm subiectului mai mulți stimuli sau câțiva stimuli complecși, dar nu și dacă îi prezentăm un singur stimul simplu care are nevoie de puțină analizare. Această folosire a unei teorii explicite pentru a prezice circumstanțele în care trăsătura se va lega sau nu de performanță este mult mai puternică decât simpla formulare a predicțiilor pe bază *ad-hoc*, intuitivă.

În studiile empirice au fost investigate două tipuri de factori moderatori. Primul este legat de faptul că asocierile dintre trăsături și performanță depind adesea de factorii ambientali, cum ar fi volumul de stimulare sau de amenințare din timpul testării. O anumită trăsătură ar putea reprezenta un avantaj în unele situații și un dezavantaj în altele. De exemplu, atât introvertiții, cât și persoanele cu un nivel înalt al lui N tind să aibă o performanță redusă în efectuarea anumitor sarcini doar atunci când mediul este excitant sau stresant (Eysenck și Eysenck, 1985). Această *sensibilitate la context* este o țintă importantă pentru teorie și indică necesitatea adoptării unei perspective interacționiste. Sensibilitatea la context poate indica uneori faptul că învățarea situațională influențează diferențele individuale, „context” referindu-se la situații specifice din viața reală. De exemplu, dacă o măsurătoare a trăsăturilor prezice impulsivitatea doar în contextul șofatului, am putea bănui că ea evaluează un indice al credințelor și al abilităților dobândite în timpul expunerii la sarcina șofatului. În schimb, măsurătorile de tipul scalei pentru căutarea senzațiilor, creată de Zuckerman (1977), prezic asumarea riscurilor într-o gamă de situații, printre care șofatul, sporturile periculoase și situațiile sociale, implicând prezența unor procese mai importante. Al doilea tip de factor moderator este natura sarcinii înseși. În mod caracteristic, trăsăturile se leagă de un tipar destul de complex al performanței, așa cum vom arăta în continuare. Doar anumite sarcini sunt sensibile la trăsături, iar o anumită trăsătură ar putea avea efecte benefice sau nocive, în funcție de sarcina respectivă. Prin urmare, *dependența față de sarcină* a asocierilor dintre trăsături și performanță este una dintre principalele descoperiri empirice pe care trebuie să le explice teoria trăsăturilor.

Trăsături-cheie în cercetarea legată de performanță

Multe trăsături, atât dintre cele ample, cât și dintre cele restrânse, au fost studiate în legătură cu performanța. Cu toate că, așa cum arătăm în capitolul 13, modelul cu cinci factori este din ce în ce mai pregnant în psihologia profesională, cea mai sistematică cercetare se bazează pe trăsăturile din teoria personalității lansată de Eysenck (de exemplu, 1967, 1997). O direcție importantă în cercetare se leagă de extraversiune și impulsivitate, în vreme ce a doua se concentrează asupra nevrozismului și a anxietății. O mare parte din capitolul de față privește trecerea în revistă a efectelor acestor trăsături asupra performanței. Vom compara două poziții teoretice despre înțelegerea consecințelor pe care le are personalitatea asupra performanței și moderarea acestora de factorii contextuali și cei legați de sarcină. Prima poziție este psihobiologică, exemplificată de teoria excitației formulată de Eysenck, pe care am prezentat-o în capitolul 7. De exemplu, s-ar putea ca diferențele din punctul de vedere al performanței dintre extravertiți și introvertiți să reflecte diferențele individuale din punctul de vedere al excitației corticale.

A doua, mai recentă, se bazează pe psihologia cognitivă. Efectele personalității ar putea reprezenta nu atât excitația generalizată, cât, mai probabil, diferențele individuale în privința funcțiilor de procesare a informațiilor, cum ar fi capacitatea memoriei de lucru sau selectivitatea atenției. De asemenea, este important să vedem la ce funcții adaptive ar putea servi aceste diferențe individuale; de exemplu, abilități lingvistice, rezistența la distragerea atenției și viteza mare de reacție ar putea favoriza sociabilitatea, una dintre principalele caracteristici ale extraversiunii (Matthews, 1999).

Notăm aici că spațiul nu ne permite trecerea în revistă a altor trăsături importante. Al treilea factor eysenckian, psihozismul, este asociat cu o gamă de anomalii ale performanței care se aseamănă, în linii mari, cu cele găsite la pacienții cu schizofrenie (pentru o trecere în revistă, vezi Eysenck, 1992b). Totuși, unele dintre aceste efecte par să fie legate mai fidel de măsurătorile personalității schizotipale, prezentată în capitolul 11, decât de P însuși. De exemplu, Beech și Claridge (1987) au folosit o paradigmă a „pregătirii negative” pentru a arăta că schizotipia este asociată cu inhibiția slăbită a atenției selective, dar în studiul lor nu au apărut efecte semnificative ale lui P. Studii ulterioare au găsit în mod destul de constant asocieri între schizotipie și inhibiția cognitivă redusă, care ar putea contribui la apariția „simptomelor pozitive” din schizofrenie, cum ar fi halucinațiile (Beech și Williams, 1997). Ne putem, aștepta, de asemenea, la o creștere a interesului față de corelările performanței cu restul dintre „cei cinci mari factori”. Așa cum vom vedea în capitolul 13, conștiinciozitatea este interesantă ca factor de predicție al unui nivel mai înalt al performanței în muncă, iar cercetătorii au început să efectueze studii de laborator în care C e legat de procese cum ar fi motivația în învățare (Colquitt și Simmering, 1998).

În sfârșit, nu putem trece în revistă performanța fără să aruncăm cel puțin o privire asupra relației dintre personalitate și inteligență, adică asupra abilității mentale generale. Inteligența măsurată de testele convenționale „IQ” este, în general, un factor de predicție a performanței mai solid decât personalitatea. Persoanele mai inteligente par să aibă un avantaj general în performanță, cu toate că amploarea avantajului depinde de sarcină. Factorii contextuali nu au decât o importanță minoră. Există un anumit grad de suprapunere între măsurătorile pentru inteligență și cele pentru personalitate, deși corelațiile sunt, de obicei, destul de mici. Deschiderea este, probabil, trăsătura care se leagă cel mai strâns de măsurile generale ale inteligenței (Ackerman și Heggstad, 1997). Personalitatea și inteligența se raportează la sfere diferite ale psihologiei diferențiale, însă restrânsul lor suprapunere ar putea aduce informații despre modul în care oamenii își folosesc capacitățile cognitive în situații din viața reală și vom examina spre sfârșitul capitolului relațiile dintre ele.

Teorii ale personalității și performanței

Teorii psihobiologice

În capitolul 7 am prezentat raționamentul pe baza căruia trăsăturile de personalitate pot fi considerate manifestări ale sistemelor cerebrale. Eysenck (1967, 1981), de exemplu, a legat extraversiunea de excitabilitatea circuitului cortico-reticular și nevrozismul de excitabilitatea sistemului limbic, despre care se spune că ar controla emoțiile. Putem

construi pe această logică de bază, făcând predicții despre performanță, cu condiția să putem lega diferențele individuale din punctul de vedere al funcționării creierului de diferențele individuale din punctul de vedere al performanței. Astfel, dacă dorim să folosim teoria lui Eysenck pentru prezicerea performanței, trebuie să știm în ce mod se leagă excitarea corticală de performanță. Conform așa-numitei legi Yerkes-Dodson (Yerkes și Dodson, 1908; Broadhurst, 1957), există o relație în formă de U inversat între excitarea corticală și performanță, astfel încât pentru performanță există un nivel optim, moderat al excitației. Cu alte cuvinte, valorile extreme ale excitației, atât cele înalte, cât și cele scăzute, tind să fie asociate cu perturbarea performanței. În plus, nivelul optim este legat în proporție inversă de gradul de dificultate a sarcinii. Îndeplinirea sarcinilor ușoare este optimă atunci când excitația e relativ mare, în vreme ce un nivel moderat de redus al excitației este foarte favorabil în sarcinile dificile. De exemplu, am putea avea nevoie de calm și liniște pentru a citi un articol din ziar cu conținut dificil, dar îndeplinirea unei sarcini de rutină la birou ar putea beneficia de pe urma muzicii sau a altor sunete de intensitate moderată.

Dacă Eysenck (1967) a avut dreptate în privința faptului că extravertiții tind să aibă un nivel scăzut de excitație corticală (vezi capitolul 7) în comparație cu introvertiții, putem face unele predicții. De fapt, teoria prezice o sensibilitate legată de context a efectelor trăsăturilor, adică faptul că relațiile dintre extraversiune și performanță vor varia în funcție de „contextul” stării generale de excitație ridicată sau scăzută a persoanei respective (vezi figura 12.1). Factorii ambientali, ca nivelul de zgomot, influențează nivelul de excitație a oamenilor și, la rândul lor, determină cel mai favorabil nivel de bază al excitației pentru performanță. De exemplu, conform legii Yerkes-Dodson, persoanele care au inițial un nivel scăzut de excitație tind să funcționeze mai bine în zgomot, deoarece este mai puțin probabil ca ele să devină supraexcitate. Prin urmare, întrucât la extravertiți excitația scăzută tinde să fie cronică, ei sunt înclinați să-i depășească pe introvertiți în mediile stimulante: introvertiții sunt mai vulnerabili decât extravertiții la supraexcitație, depășind nivelul optim. Invers, extravertiții sunt dezavantajați în mediile nestimulante sau dezexcitante, fiind vulnerabili la subexcitație. Legea Yerkes-Dodson ne permite, de asemenea, să prezicem efecte moderatoare legate de dependența de sarcină, dat fiind că nivelul optim al excitației variază în funcție de gradul de dificultate a sarcinii, așa cum se arată în figura 12.1. În general, sarcinile dificile, cu un nivel scăzut optim al excitației, ar trebui să fie favorabile extravertiților, în special atunci când mediul este stimulant, astfel încât introvertiții ajung la un nivel înalt de supraexcitare. Invers, extravertiții ar trebui să fie foarte înclinați spre performanță defectuoasă în cazul sarcinilor ușoare efectuate în situații dezexcitante, din cauza tendinței lor de a fi subexcitați.

În plus, teoria excitației face diverse predicții legate de relațiile dintre trăsături și funcțiile psihologice fundamentale, cum ar fi percepția și condiționarea, despre care se consideră că suferă o influență minimă din partea cogniției (vezi Eysenck și Eysenck, 1985; Corr, Pickering și Gray, 1995). Verificările teoriei au avut uneori succes, cu toate că sunt și cazuri în care predicția a eșuat (vezi Corr *et al.*, 1995; Matthews și Gilliland, 1999). De exemplu, Shigehisa și Symons (1973) au arătat că stimularea vizuală scade pragurile sonore la extravertiți, dar le crește la introvertiți. Există, de asemenea, dovezi considerabile despre faptul că introvertiții prezintă o condiționare asociativă mai rapidă decât extravertiții, cu condiția ca stimulii să nu fie atât de puternici încât să producă „inhibiția transmarginală” de protecție, despre care am vorbit în capitolul 7 (Levey și Martin, 1981; Matthews și Gilliland, 1999).

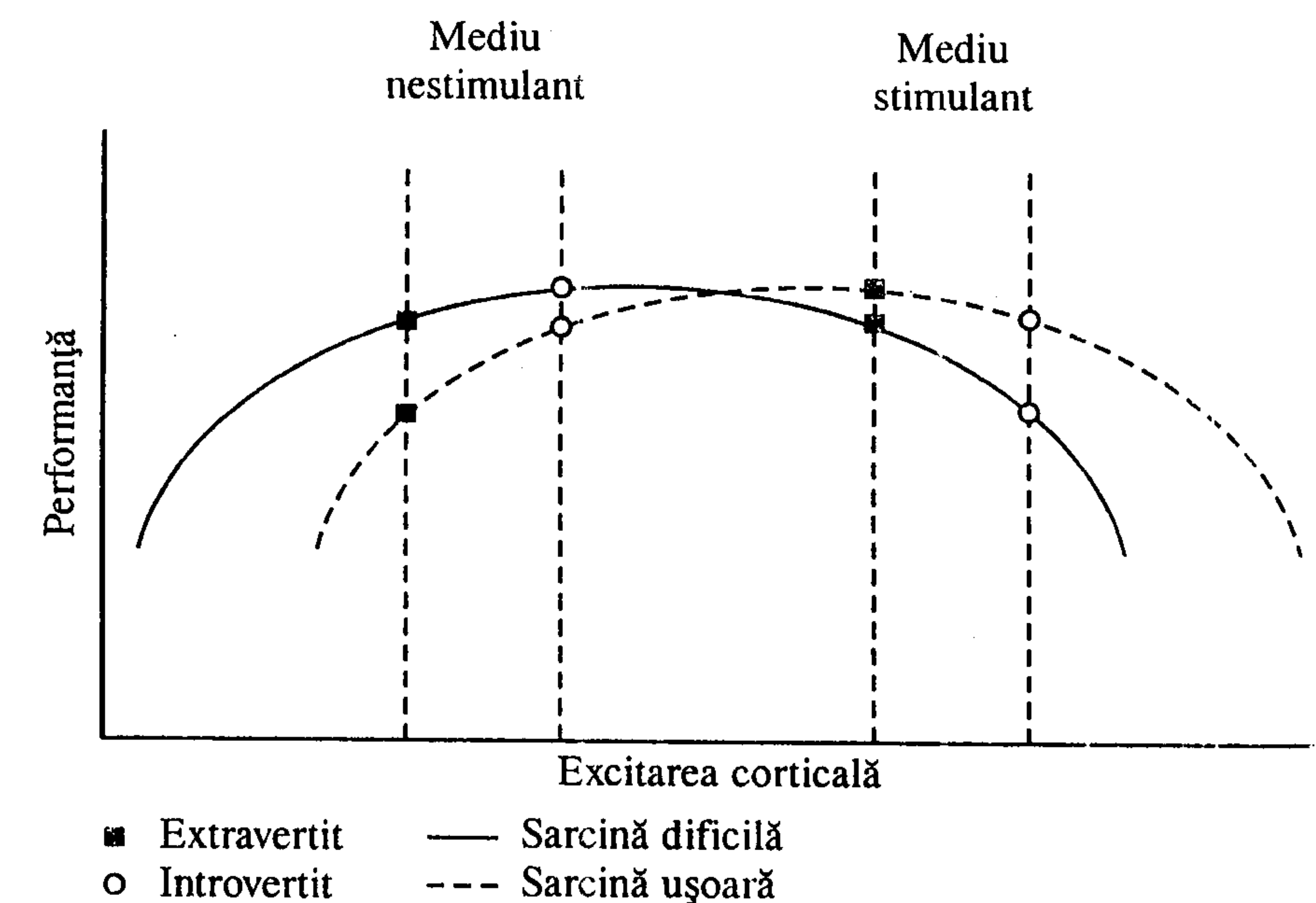

Figura 12.1. Legea Yerkes-Dodson ca explicație a dependenței efectelor extraversiunii de gradul de dificultate a sarcinii și de nivelul de stimulare ambientală

Teoria excitației nu este singura bază pentru prezicerea performanței pe baza modelelor psihobiologice. Așa cum am văzut și în capitolul 7, *Reinforcement Sensitivity Theory* (RST) a lui Gray leagă trăsăturile mai puțin de excitație și mai mult de sistemele motivaționale, un sistem de pedepsire care sprijină anxietatea (*Behavioural Inhibition System* sau BIS) și un sistem de recompensare ce sprijină impulsivitatea (*Behavioural Activation System* sau BAS). Teoria lui Gray se bazează ferm pe studierea animalelor care demonstrează rolul sistemelor BIS și BAS în lucrările despre condiționarea la sistemele de pedepsire și/sau de recompensare. Această orientare psihobiologică îngreunează adesea prezicerea diferențelor individuale din punctul de vedere al performanței umane pe baza teoriei. Se știe că activarea structurilor în principal subcorticale implicată în BIS și BAS produce excitația corticală, dar nu este clar dacă această activare are un efect puternic asupra circuitelor corticale mai specifice care sprijină procesarea informației și cogniția la nivel superior. Zona în care RST are eficiență maximă este prezicerea efectelor personalității asupra sarcinilor de învățare simplă și de condiționare, ce se presupune că sunt controlate de structuri cerebrale similare cu cele care sprijină învățarea la animale (Matthews și Gilliland, 1999). O predicție făcută frecvent este că la impulsivi (și la extravertiți) ar trebui să apară o condiționare mai puternică la semnale de recompensă decât în cazul persoanelor cu un nivel redus de impulsivitate (și introvertite). De asemenea, la persoanele cu un nivel înalt al anxietății (și la cele cu un nivel înalt al lui N) ar trebui să apară o condiționare mai intensă la semnalele de pedeapsă.

Diverse studii au testat aceste predicții, cu rezultate contradictorii (pentru treceri în revistă, vezi Matthews și Gilliland, 1999; Pickering *et al.*, 1997). Așa cum s-a arătat în capitolul 7, diferențele individuale de comportament ar putea reflecta interacțiunea dintre BIS și BAS (Corr, 2002). Există, de asemenea, o problemă metodologică – manipulările motivaționale ar putea influența și excitația. Într-adevăr, însăși teoria lui Gray afirmă că activarea sistemelor BIS și BAS influențează un sistem de excitație

noradrenergică, astfel încât sunt greu de separat efectele motivaționale de cele bazate pe excitație. În linii mari, unele studii sugerează că semnalele motivaționale sunt un moderator important al efectelor personalității, așa cum prezice teoria lui Gray, însă forma interacțiunii personalitate-motivație variază considerabil de la un studiu la altul (Matthews și Gilliland, 1999). Unele studii aplicate sunt compatibile cu afirmația lui Gray (1981) că, în paradigmele de învățare mai complexe, cum ar fi cea din școală, pedepsele pot fi mai benefice pentru extravertiți decât pentru introvertiți (vezi Pickering *et al.*, 1995).

Așa cum am arătat în capitolul 7, teoria excitației a fost criticată aspru, ceea ce o face mai puțin atrăgătoare ca bază de explicare a efectelor performanței. Deosebit de importantă este critica din partea psihologiei cognitive (Eysenck, 1982). Hockey (1984) a trecut în revistă statutul teoriei excitației ca explicație a efectelor asupra performanței pe care le au factorii de stres, cum ar fi zgomotul sau căldura, însă raționamentul lui poate fi aplicat direct și la efectele personalității. Teoria excitației presupune că este important ca oamenii să fie caracterizați ca diferiți din punctul de vedere al eficienței performanței generale, ceea ce este o reminiscență a concepției pavloviene conform căreia scoarța cerebrală poate fi descrisă în termenii anumitor parametri formali, cum ar fi puterea sistemului nervos (vezi capitolul 3). Totuși, Hockey a arătat că efectele factorilor de stres sunt complexe și depind, în mare măsură, de sarcină. Nu este rezonabil să vorbim despre efectul general al stresului asupra performanței: fiecare factor de stres e diferit. Tiparele de modificare a performanței asociate cu factorii de stres individuali ar putea fi conceptualizate prin clasificarea sarcinilor după cerințele legate de elementele-cheie ale prelucrării informațiilor, cum ar fi memoria de scurtă durată (*short-term memory* – STM), atenția selectivă etc. Cerințele precise de procesare ale sarcinilor sunt mai importante decât gradul lor de dificultate. De exemplu, un factor de stres ar putea avea efecte foarte diferite în cazul unei sarcini legate de atenție și al unei sarcini legate de STM cu un grad de dificultate similar. Descrierea modului în care un factor de stres afectează o gamă de sarcini diferite este cunoscută ca *tiparul cognitiv*. Așa cum vom vedea mai departe, efectele trăsăturilor par să fie la fel de dependente de prelucrarea informațiilor, generând tipare diferite de modificare a performanței.

Alternative psihologice cognitive

Aici trebuie să prezentăm viziunea destul de deosebită despre diferențele individuale din punctul de vedere al performanței pe care o oferă psihologia cognitivă (vezi Matthews, Davies *et al.*, 2000). În această ramură a psihologiei, persoana e privită ca asemănătoare cu un robot foarte modern, controlat de un calculator. Dacă putem descoperi programele „robotului”, atunci putem să-i explicăm comportamentul. Astfel, persoana este privită ca un sistem de procesare a informațiilor. Informațiile senzoriale sunt codificate într-o formă simbolică, abstractă, cum ar fi o serie de coduri care reprezintă sensul unei fraze. Aceste simboluri sunt introduse în calcule care le analizează relevanța și ar putea genera instrucțiuni trimise sistemului muscular pentru a genera reacții. Secvența de calcule este controlată de un program intern. Dar există o diferență critică între creier și calculatorul obișnuit de pe birou. Cele mai multe calculatoare au un singur procesor, care transpune în fapt instrucțiunile programului pe bază de serie, una câte una. Însă creierul conține mai multe procesoare, numite uneori *componente* sau *module*, care acționează independent și paralel, deși comunică între ele. Aceasta ne dă o imagine despre faptul că

îndeplinirea unei sarcini este controlată de un mare număr de funcții distincte de prelucrare a informațiilor, cum ar fi procesele memorării pe termen scurt și ale atenției selective, care s-ar putea să nu reflecte doar „programe” diferite, ci și subsisteme cerebrale diferite. Prin urmare, este perfect posibil ca o trăsătură de personalitate să fie legată de unele module (subsisteme), dar nu și de altele și, prin urmare, să se lege de performanța în anumite sarcini, dar nu și în altele. Astfel, în forma cea mai simplă, studiile psihologice cognitive au ca scop oferirea unor informații descriptive despre sarcinile care sunt sensibile la trăsăturile vizate. Dacă avem un model cognitiv al modului cum este îndeplinită sarcina, atunci putem deduce care dintre componentele de procesare de la bază sunt asociate cu trăsătura respectivă. De exemplu, s-ar putea descoperi că o trăsătură este asociată cu memoria, dar nu cu procesele legate de atenție.

O listă a componentelor de procesare este incompletă ca model al funcționării cognitive. Mai trebuie să știm și în ce fel se leagă componentele între ele într-un cadru de procesare structurat, global, cunoscut ca o *arhitectură cognitivă*. Un astfel de cadru aspiră la statutul de schemă a circuitului mental, arătând cum curg informațiile între diverse sisteme de procesare și cum este controlat fluxul, astfel încât să îndeplinească în mod optim cerințele impuse de sarcina respectivă. Desigur, arhitectura completă este înspăimântător de complexă și, în momentul de față, nu e cunoscută bine. Sunt propuse numeroase variante concurente ale arhitecturii cognitive umane: Dawson (1998) a enumerat 24, care „au suscitat dezbateri aprige în privința meritelor fiecărei propuneri”. Totuși, specialiștii din domeniul psihologiei cognitive au încercat să formuleze câteva principii generale care să arate cum poate fi organizată mulțimea de sisteme de procesare astfel încât să producă rezultate coerente. O idee influentă este distincția dintre nivelurile superior și inferior de controlare a prelucrării (Norman și Shallice, 1985; Matthews, Davies *et al.*, 2000). Nivelul inferior sprijină operațiunile mentale învățate pe de rost, de rutină, care pot fi executate cu puțină atenție conștientă. El este acționat, în principal, de stimuli externi, într-un mod reflexiv și „automat”. Adesea, nivelul inferior este conceptualizat ca o rețea (sau o serie de rețele) de unități interconectate, care procesează informațiile în paralel. Nivelul superior acționează ca director care supraveghează, intervenind pe bază de „depistare a defecțiunilor” atunci când sarcina este nouă sau dificilă. Secvențele de procesare inițiate și reglate de nivelul superior sunt numite uneori „procesare controlată” (Schneider, Dumais și Shiffrin, 1984). Pentru procesarea controlată ar putea fi nevoie de resurse sau capacități atenționale, conceptualizate aici ca sursă de energizare a prelucrării; insuficiența resurselor duce la deficiențe ale prelucrării controlate.

Două caracteristici ale acestei imagini despre minte ca dispozitiv structurat intern de procesare a informațiilor sunt deosebit de relevante în contextul performanței. În primul rând, se consideră că performanța este controlată atât de componentele de procesare generale, cât și de cele cu scop precis. Pentru conducerea unui automobil poate fi nevoie atât de abilități psihomotorii specializate pentru șofat, cât și de o capacitate generală a atenției, care ar putea fi îndreptată către alte sarcini, cum ar fi conversația cu un pasager. Un alt exemplu este oferit de construcția importantă a memoriei de lucru, care se referă la stocarea și manipularea simultană a informațiilor, cum ar fi memorarea soluțiilor intermediare atunci când rezolvăm în minte o problemă de aritmetică (Baddeley, 1986). (În schimb, memoria de scurtă durată [STM] se referă la memorare cu procesare suplimentară minimă.) Putem evalua memoria de

lucru fie ca sistem integrat, fie în termenii mai multor componente, cum ar fi ușurarea memorării pe termen scurt oferită de repetarea subvocală a materialului (cunoscută ca „bucă fonologică”). Cercetătorii au încercat să lege trăsăturile de personalitate de ambele aspecte ale cogniției – cu scop precizat și cu scop general. Însă, dat fiind faptul că trăsăturile reflectă caracteristici destul de generale ale indivizilor, afectând o gamă de comportamente, modelele care leagă trăsăturile de componentele generale, cum ar fi resursele atenționale sau memoria de lucru, tind să fie mai puternice și mai influente (Humphreys și Revelle, 1984).

A doua caracteristică a metaforei prelucrării informațiilor este faptul că separă controlul involuntar al comportamentului de cel voluntar. În opoziție cu ea, teoria excitației favorizează o concepție mai pasivă despre cel care acționează, neglijând rolul strategiilor de controlare a comportamentului alese în mod voluntar. Procesarea ar putea fi automată, în măsura în care este declanșată fără deliberare de stimulii inițiali. Așa cum am discutat în capitolul 5, comportamente sociale destul de complexe ar putea fi influențate în acest mod. Comportamentul voluntar este controlat de strategii sau planuri dirijate de un scop explicit. Adesea, procesarea de acest tip este percepută ca necesitând un efort mental. Personalitatea s-ar putea lega atât de aspectul voluntar al performanței, cât și de cel involuntar. Dacă găsim o corelare între personalitate și performanță, ea ar putea reflecta fie o înclinație „înnăscută” a rutinei de procesare, fie o opțiune strategică deliberată. Este nevoie de experimentare atentă pentru a deosebi aceste posibilități.

Concepții cognitive bazate pe neuroștiințe

Teoria excitației, așa cum este formulată tradițional, tinde să neglijeze nivelul cognitiv al descrierii și diversitatea funcțiilor cognitive care ar putea fi sensibile la personalitate. Cercetătorii folosesc din ce în ce mai mult metode bazate pe neuroștiințele cognitive pentru a lega trăsăturile de personalitate de procese mai specifice, care ar putea fi înțelese în termeni psihologici neurologici și cognitivi. Nu există, desigur, nici o incompatibilitate fundamentală între modelele biologice și cele cognitive și, în cadrul unui model ierarhic al minții, se poate considera că prelucrarea informațiilor este susținută de activitatea neurală. Psihologia cognitivă este din ce în ce mai integrată neuroștiințelor, cercetătorii încercând să localizeze componentele de procesare specifice și să precizeze modul în care prelucrarea informațiilor este sprijinită de funcționarea neurală. Studiile despre personalitate nu au ajuns încă să exploateze deplin aceste progrese, dar există câteva realizări promițătoare. De exemplu, se afirmă că în concentrarea restrânsă a atenției intervin structurile emisferei stângi, cum ar fi cortexul cingular posterior, în vreme ce implicarea emisferei drepte dă o concentrare mai generală. Tucker și Derryberry (1992) au formulat ipoteza că anxietatea ca trăsătură este asociată cu procesul de concentrare a atenției din emisfera stângă. În conformitate cu această ipoteză, persoanele cu anxietate ca trăsătură par să prezinte o lateralizare stângă mai intensă a potențialelor declanșate ca reacție la stimulii vizuali (Dien, 1999).

În al doilea rând, unii cercetători apelează la sarcini despre care se spune că indică sisteme cerebrale specifice. De exemplu, Derryberry și Reed (1988) au investigat concentrarea atenției în cazul anxietății cu ajutorul unei sarcini despre care se spune că distinge mecanismele de îngustare și de lărgire a atenției, descrise și ca mecanisme

„locale” și „globale” ale atenției. Stimulii sunt litere de dimensiuni mari formate din litere mici, cum ar fi un H mare alcătuit din T-uri mici. Subiecților din studiul lor li s-a cerut să reacționeze cât mai repede la literele-țintă. Atunci când litera-țintă era mare, nu a existat nici un efect al anxietății asupra timpului de răspuns. Însă, atunci când ținta era una dintre literele mici care alcătuiau literele mari, subiecții anxioși reacționau mai repede. Acest efect a fost mai puternic atunci când stimulii au fost prezentați câmpului optic drept, astfel încât erau procesați inițial în emisfera cerebrală stângă. Prin urmare, aceste date sunt compatibile cu datele neuropsihologice care leagă anxietatea de mecanismul de restrângere a atenției din emisfera stângă. Lucrarea lui Derryberry și Reed oferă un bun exemplu de convergență între concepțiile psihologice bazate pe neuroștiințe și cele cognitive în studierea anxietății ca trăsătură.

În al treilea rând, se manifestă interes față de legarea personalității de diferențele individuale din punctul de vedere al operării rețelelor neurale (Matthews, Derryberry *et al.*, 2000). Putem construi modele ale felului în care se comportă un set de unități de tipul neuronilor interconectate după ce sunt activate unitățile care reprezintă stimulii inițiali. Aceste modele pot fi folosite pentru a cerceta în ce mod diferențele individuale din punctul de vedere al răspândirii activării între unități ar putea sprijini efectele personalității asupra performanței (Matthews și Harley, 1993). Poate că diferențele individuale din punctul de vedere al vitezei reacției reflectă transmiterea rapidă sau lentă a informațiilor, luând în calcul funcționarea rețelei ca întreg. În mod similar, Siegle (1999) a sugerat că tendința persoanelor deprimare și anxioase de a-și face probleme reflectă feed-back-ul dintre rețelele neurale separate care reprezintă aspecte emoționale și ne-emoționale ale informațiilor. Siegle (1999; Siegle și Ingram, 1997) a arătat că o simulare a acestui model de rețea a prezis datele din experimentarea reală: de exemplu, cât de repede hotărâsc persoanele deprimare dacă un cuvânt are conținut pozitiv sau negativ. Siegle (1999) a legat aceste procese de feedback simulate de interacțiunea dintre sistemul limbic și lobii frontali, demonstrată pe baze neurofiziologice. În consecință, aceste modele ar putea ajuta la clarificarea modului în care procesele neurale sprijină prelucrarea informațiilor.

Extraversiunea-introversiunea și performanța

Tiparul cognitiv al extraversiunii

Ce tip de persoană are performanțe mai bune: un extravertit sau un introvertit? Răspunsul este „depinde”: uneori extravertiții se descurcă mai bine, alteori introvertiții, în funcție de o gamă largă de sarcini și de variabile contextuale. Un studiu tipic este cel efectuat de Eysenck și Eysenck (1979). Ei au folosit o sarcină populară printre psihologii cognitivi, cea de scanare a memoriei creată de Sternberg, în care subiecții caută în memoria de scurtă durată ca să decidă dacă un stimul de sondare se potrivește cu o listă de itemi memorată anterior. Manipulările stimulilor sarcinii permit investigarea unor aspecte diferite ale prelucrării informațiilor. Într-un caz, subiecților li s-a cerut să caute potrivirea exactă între stimulul de sondare și unul dintre itemii memorati. În al doilea caz, subiecții au căutat o potrivire semantică, stimulul de sondare fiind un exemplu al unei categorii dintr-o listă memorată (de exemplu, „morcov” este un exemplu de

„legumă”). În al treilea caz, condiția sarcinii duble, subiecților li s-a spus să găsească un exemplu din ambele tipuri de potrivire, astfel încât a fost nevoie de procesarea atât a identității exacte a cuvântului, cât și a sensului lui. Efectele extraversiunii au apărut, în principal, în cazul acestei sarcini duble: la introvertiți s-a manifestat tendința de a reacționa mai încet decât extravertiții. Din variația efectului lui E asupra condițiilor sarcinii, Eysenck și Eysenck au dedus că E nu are un efect general asupra căutării în memorie, dar extravertiții sunt superiori din punctul de vedere al prelucrării paralele sau al atenției distributive. Acest studiu demonstrează, de asemenea, că este adesea convenabil ca extravertiții și introvertiții să fie tratați ca „tipuri” distincte, cu toate că E-I este, desigur, o variabilă continuă.

Tabelul 12.1. Tiparul cognitiv al efectelor extraversiunii-introversiunii asupra performanței

Funcția cognitivă	Exemplu de studiu	Sarcina	Rezultatul
<i>Extravertiții (E)</i> <i>sunt mai buni la</i>			
Atenția distributivă	Eysenck și Eysenck (1979)	Căutare în memorie, de tip Sternberg	Es au un nivel mai al atenției
Memoria de scurtă durată	Mangan și Hookway (1988)	Rememorare liberă a secvențelor video	Es au un nivel mai mare al rememorării imediate
Regăsirea datelor din memoria semantică	Eysenck (1974)	Regăsirea unor exemple de categorii semantice	Es regăsesc mai rapid exemplele cu nivel scăzut de dominație (neobișnuite)
Producerea vorbirii	Dewaele și Furnham (2000)	Învățarea unei alte limbi	Es au mai mare fluență în producere
<i>Introvertiții (I)</i> <i>sunt mai buni la</i>			
Vigilența vizuală	Harkins și Geen (1975)	Detectarea stimulului liniar	I au o rată mai mare de detectare
Memoria de lungă durată	Howarth și Eysenck (1968)	Învățare bazată pe asocieri de perechi	I sunt mai buni la rememorarea decalată (30 de minute, o zi)
Rezolvarea problemelor	Kumar și Kapila (1987)	Cinci sarcini de rezolvare „intuitivă” a problemelor	I au viteză și precizie mai mari

Tabelul 12.1 ilustrează dependența de sarcină a efectelor extraversiunii asupra performanței, demonstrată în numeroase studii (pentru o trecere în revistă, vezi Matthews, 1997b). La extravertiți apare tendința de performanță superioară celei pe care o au introvertiții în îndeplinirea anumitor sarcini, în special în cazul sarcinilor relativ dificile care cer atenție distributivă, rezistență la distragerea atenției sau rezistență la interferențe (Eysenck, 1982). De exemplu, extravertiții sunt mai ușor distrași de muzică decât introvertiții, mai ales când este complexă și, evident, implică mai mult atenția în procesare (Furnham și Allass, 1999). De asemenea, extravertiții pot avea avantaje în privința prelucrării informațiilor verbale care le sprijină sociabilitatea. De exemplu, extravertiții

au o mai mare fluență în producerea discursului (Dewaele și Furnham, 1999) și sunt mai eficienți în construirea comunicării verbale (LePine și Van Dyne, 2001). Invers, în unele sarcini, cum ar fi vigilența și anumite tipuri de rezolvare a problemelor, introvertiții se descurcă mai bine. Există și sarcini, cum ar fi cele cu timp de reacție, care nu par să prezinte vreun efect constant al extraversiunii (Amelang și Ullwer, 1991). Extraversiunea ar putea afecta strategia de îndeplinire a sarcinii, ca și eficiența acțiunii; criteriul reacției mai scăzute a extravertiților (Koelega, 1992) și preferarea vitezei în defavoarea preciziei (Eysenck, 1967) sugerează un stil de reacție impulsiv, riscant. Brebner și Cooper (1985) caracterizează extravertiții ca fiind „echipați pentru inspecție” (vezi studiul ilustrativ din caseta 12.1). Reactivitatea ar putea avea și o componentă motorie, prin faptul că extraversiunea se corelează constant cu viteza de mișcare în executarea răspunsurilor simple în studiile despre timpul de reacție (Doucet și Stelmack, 2000; Wickett și Vernon, 2000). Efectele enumerate par să se generalizeze într-o gamă largă de condiții ambientale. De exemplu, Eysenck și Eysenck (1979) au arătat că superioritatea extravertiților la procesarea paralelă nu a fost afectată de difuzarea blaturilor sonore sau de absența lor în timpul lucrului, așa încât nu depindea de excitație. Aceste efecte s-ar putea generaliza la contexte aplicate; în comparație cu introvertiții, mecanicii de locomotivă extravertiți au un nivel mai înalt de detectare a stimulilor semnalelor feroviare (Singh, 1989), stagiarii extravertiți din oficiile poștale se descurcă mai bine cu sarcinile grele de codificare rapidă a corespondenței (Matthews, Jones și Chamberlain, 1992), iar la subiecții extravertiți apare o mai bună rememorare pe termen scurt a știrilor de la TV (Gunter și Furnham, 1986).

Caseta 12.1: Cercetarea arhitecturii cognitive: extraversiunea și limitarea în selectarea reacției

Psihologia cognitivă preconizează un set de module sau componente de procesare independente. Unele dintre aceste componente au fost studiate pe larg, inclusiv *limitarea reacției* (*response bottleneck* – Pashler, 1998), care limitează efectuarea de către o persoană a două sarcini paralele. Limitarea reacției este demonstrată în studii despre perioada de refractare psihologică (*psychological refractory period* – PRP). Subiectul trebuie să reacționeze la doi stimuli prezentați în succesiune rapidă. Dacă intervalul dintre stimuli (*interstimulus interval* – ISI) este sub câteva sute de milisecunde, a doua reacție este decalată. Pare să aibă loc un proces de selectare a reacției, care nu se poate ocupa decât de un stimul odată. Dacă este prezentat al doilea stimul în vreme ce are loc selectarea reacției la primul, ca în paradigma PRP, al doilea stimul trebuie să „stea la coadă” până ce se încheie procesul de selectare a reacției.

Brebner (1998) le-a cerut subiecților să îndeplinească o sarcină cu timp de reacție în care trebuiau să distingă două diode emițătoare de lumină. Ei reacționau la o lumină cu arătătorul de la mână dreaptă și la a doua lumină cu arătătorul de la mână stângă, cât mai repede posibil. La fiecare încercare, au fost aprinse ambele lumini, dar a existat un decalaj (ISI) de 175 până la 650 ms între instalarea primului stimul și a celui de-al doilea. Brebner a arătat efectul PRP normal: reacția la al doilea stimul a fost decalată la ISI mai scurte. Înainte de studiu a fost măsurată extraversiunea pe baza chestionarului EPQ-R. Brebner afirmase anterior că extravertiții sunt mai „echipați pentru a reacționa” decât introvertiții, astfel încât a prezis PRP mai scurtă la extravertiți decât la introvertiți. Această predicție a fost

confirmată: procesul de selectare a reacției s-a încheiat într-un timp mai scurt cu 60 ms la extravertiți, în comparație cu introvertiți.

Studiul e deosebit de interesant datorită faptului că leagă personalitatea de un proces distinct (selectarea reacției) care a fost explorat amănunțit în cadrul unor experimente cognitiv-psiologice. Legarea extraversiunii de selectarea mai rapidă a reacției ajută, de asemenea, la explicarea motivelor pentru care extravertiții ar putea avea reacții mai rapide decât introvertiții în situații din viața reală (Matthews, 1999). Așa cum vom arăta mai pe larg în capitolul 13, mici predispoziții din prelucrarea informațiilor ar putea avea ca efect diferențele de personalitate semnificative din punct de vedere practic în cazul sarcinilor din viața reală care necesită o reacție rapidă. În același timp, ar putea fi nevoie de alte experimente pentru a arăta în mod concludent că extraversiunea se leagă de o înclinație din procesare, și nu de selectarea strategiei. Brebner (1998) a menționat posibilitatea ca personalitatea să influențeze procesele pregătitoare care se știe că influențează timpul de reacție.

Studiile despre sensibilitatea la context a relațiilor dintre E și performanță s-au concentrat, în primul rând, asupra manipulărilor despre care se crede că influențează excitația. Matthews (1992a) a trecut în revistă o serie de studii în care se arată că extravertiții îi depășesc pe introvertiți în condiții stimulante sau stresante, însă introvertiții funcționează mai bine în condiții dezexcitante, cum ar fi privarea de somn. Aceste efecte pot fi dramatice, prin faptul că factorii de stres ar putea avea efecte diferite din punct de vedere calitativ asupra grupurilor cu diferențe E-I. Corcoran (1962, 1972) le-a cerut subiecților să îndeplinească o sarcină de depistare în trei zile succesive în care au fost împiedicați să doarmă. Privarea de somn este considerată una dintre cele mai puternice manipulări dezexcitante de care dispun cercetătorii. Totuși, așa cum arată figura 12.2, efectele ei sunt izbitor de diferite la subiecții extravertiți și la cei introvertiți, la primii apărând o deteriorare treptată a performanței, în vreme ce performanța introvertiților se îmbunătățește cu adevărat pe măsură ce crește privarea. Efectul privării de somn pare să se generalizeze și la sarcinile care cer cogniție de nivel superior, cum ar fi raționarea logică (Blagrove și Akehurst, 2001). Invers, agenții excitanti, cum ar fi zgomotul puternic, pot avea efectul opus. Zgomotul intens al traficului (88 dB [A]) îmbunătățește, în realitate, efectuarea unor operații aritmetice mentale de către extravertiți, deteriorând performanța introvertiților (Belojevic, Slepcevic și Jakovljevic, 2001). Și sensibilitatea la context ar putea avea relevanță în practică. Într-un studiu despre șofat, Fagerström și Lisper (1979) au constatat că atenția extravertiților beneficia mai mult decât cea a introvertiților de manipulările excitante, consumul de cafeină și deschiderea radioului din mașină. Invers, extravertiții par să fie mai sensibili la efectele nocive ale somnolenței în timp ce conduc (Verwey și Zaidel, 2000).

Astfel, pentru a prezice în ce mod se deosebesc (și dacă se deosebesc) extravertiții de introvertiți din punctul de vedere al performanței, trebuie să luăm în calcul atât cerințele sarcinii, cât și nivelul de stimulare oferit de mediu. Efectele extraversiunii ar putea fi moderate și de factorii motivaționali, cum ar fi cazurile în care performanța influențează recompense sau pedepse, cu toate că sunt greu de obținut rezultate fiabile (Matthews și Gilliland, 1999). Complexitatea efectelor extraversiunii sugerează că această trăsătură de personalitate ar putea influența mai multe mecanisme independente.

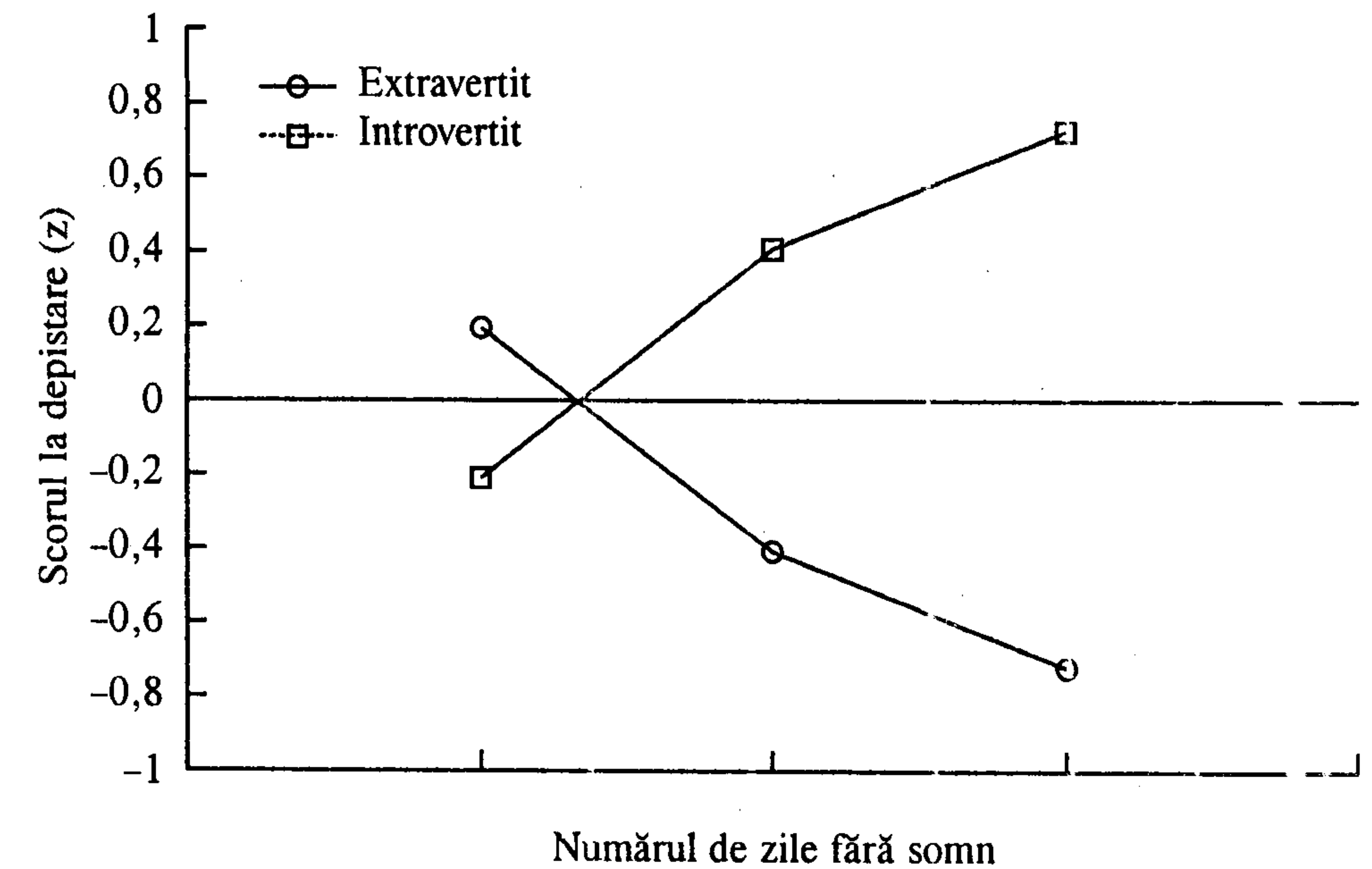

Figura 12.2. Efectele interactive ale extraversiunii-introversiunii și privării de somn asupra performanței în depistare (Corcoran, 1962)

Explicații psihobiologice pentru tiparul cognitiv

Vom arăta mai departe cum încearcă să explice teoria excitației aceste diferențe legate de performanță dintre extravertiți și introvertiți. Extravertiții sunt superiori în îndeplinirea sarcinilor dificile din punctul de vedere al atenției și memoriei, deoarece gradul de dificultate al acestor sarcini scade nivelul optim al excitației corticale pentru performanță, iar extravertiții tind să aibă o excitație redusă. Bunăvoința mai mare a extravertiților de a reacționa în timpul îndeplinirii sarcinii ar putea fi un tip diferit de efect: o încercare strategică de a crește excitația până la nivelul optim prin frecvența reacțiilor (Eysenck, 1967). Însă, la o examinare minuțioasă, explicațiile legate de excitație sunt adesea nesatisfăcătoare; de multe ori, extraversiunea și gradul de dificultate a sarcinii nu interacționează așa cum este prevăzut (Matthews, 1992a). O altă problemă este faptul că nu se manifestă unele diferențe legate de extraversiune-introversiune prezise pe baza teoriei excitației. Cei mai mulți factori de stres care produc excitație tind să restrângă concentrarea atenției (Hockey, 1984); adică atenția devine mai selectivă și concentrată asupra stimulilor cu prioritate mare. Însă extraversiunea nu are efecte sistematice asupra selectivității atenției (Matthews, 1992a), sugerând că extravertiții nu se comportă ca indivizi cu un nivel scăzut al excitației.

La prima vedere, tendința extravertiților de a avea performanțe mai bune decât introvertiții în condiții stimulante este exact așa cum prezice teoria excitabilității. Cu toate acestea, și aici există probleme. În primul rând, studiile în care sunt măsurate toate cele trei construcții relevante (extraversiunea, excitația și performanța) nu reușesc să susțină ipoteza că efectele extraversiunii asupra performanței sunt mediate direct de diferențele individuale din punctul de vedere al excitației (Matthews, 1985, 1997b). Teoria

lui Eysenck și Eysenck (1985) prezice că subiecții cu niveluri similare de excitație corticală ar trebui să prezinte același nivel de performanță. Însă Matthews și Amelang (1993) au arătat că starea alfa de excitație relativ scăzută de pe înregistrările EEG este asociată cu un nivel înalt de performanță la introverțiți, dar cu un nivel scăzut de performanță la extravertiți. Cu alte cuvinte, aceeași stare cerebrală are consecințe diferite în privința performanței la introverțiți și extravertiți, rezultat ce este incompatibil cu teoria convențională a excitației și cu o teorie a stărilor-trăsăturilor în care starea de excitație/alfa e singura influență cauzală asupra performanței. În schimb, se pare că asocierea dintre excitație și performanță este diferită din punct de vedere calitativ la subiecții extravertiți și la cei introverțiți. Matthews și Amelang (1993) au sugerat că la extravertiți ar putea exista o asociere pozitivă între excitație și performanță, dar o asociere excitație-performanță negativă la introverțiți.

În al doilea rând, interacțiunea dintre extraversiune și excitație se inversează seara; în acest moment al zilei la introverțiți, nu la extravertiți apare tendința de a funcționa mai bine în condiții de excitație mare (Revelle *et al.*, 1980; Matthews, 1985). Gray (1981, p. 258) a descris pitoresc acest rezultat ca fiind un „pumnal înfipt în inima teoriei eysenckiene”. Revelle și colaboratorii săi (1980) au sugerat că asocierea dintre extraversiune și excitație ar putea varia în funcție de momentul zilei, cu toate că Eysenck și Folkard (1980) au pus sub semnul întrebării această ipoteză. În al treilea rând, efectele dependente de context depind și de sarcină: extraversiunea și excitația nu prezintă efectele lor interactive caracteristice în toate sarcinile. Matthews (1997b) a descris sarcinile sensibile la interacțiune ca fiind acelea în care performanța este influențată de operații simple, de codificare uzuală, de tip întru câțva „automat”, care necesită puține eforturi de desfășurare a atenției. Nu este clar în ce fel poate explica teoria excitației restrângerea efectelor extraversiunii la sarcinile de acest tip. În general, diferențele individuale de excitație ar putea fi legate de performanță, însă într-un mod mai subtil și mai limitat decât pretinde teoria tradițională a excitației.

Explicații cognitive

Psihologia cognitivă tinde să se concentreze asupra detaliilor mărunte ale indiciilor sarcinilor și performanței, astfel încât este cea mai potrivită pentru a explica efectele personalității în cadrul unor paradigme specifice, față de viziunea în linii mari oferită de teoria excitației. Au fost propuse mai multe astfel de „miniteorii” despre efectele extraversiunii. Eysenck (1982) a propus ipoteza că extravertiții au, în mod caracteristic, mai multe resurse atenționale sau capacități disponibile decât introverțiții, astfel încât funcționează mai bine în cazul sarcinilor dificile. Această ipoteză explică superioritatea extravertiților în cazul sarcinilor care implică atenția distributivă, capacitatea lor de a nu se lăsa distrași și, poate, avantajul lor în sarcinile dificile ce implică STM. Ipoteza resurselor pare incompatibilă cu vigilența mai scăzută a extravertiților. Totuși, Matthews (1992a) a arătat că superioritatea performanței extravertiților se observă cel mai bine în sarcinile verbale și ei au dezavantaj maxim în sarcinile de vigilență vizuală, ale căror cerințe tind să derive din nivelul scăzut al capacității de discriminare vizuală. De asemenea, extravertiții tind să aibă o performanță mai slabă în sarcinile de percepție vizuală (Eysenck și Eysenck, 1985). Prin urmare, extravertiții ar putea avea o capacitate mai mare de procesare a stimulilor verbali, dar nu în alte tipuri de sarcină. Alți cercetători s-au ocupat de

diferențele dintre extravertiți și introverțiți din punctul de vedere al strategiei de îndeplinire a sarcinilor. Weinman (1987) a prezentat date care sugerează că extravertiții sunt dezavantajați în rezolvarea complexă a problemelor, deoarece ei tind să adopte o „strategie de ieșire impulsivă”, întrerupând prematur procesarea problemei. În mod similar, la extravertiți apare o probabilitate mai mare de a abandona o problemă dacă este grea și frustrantă (Cooper și Taylor, 1999).

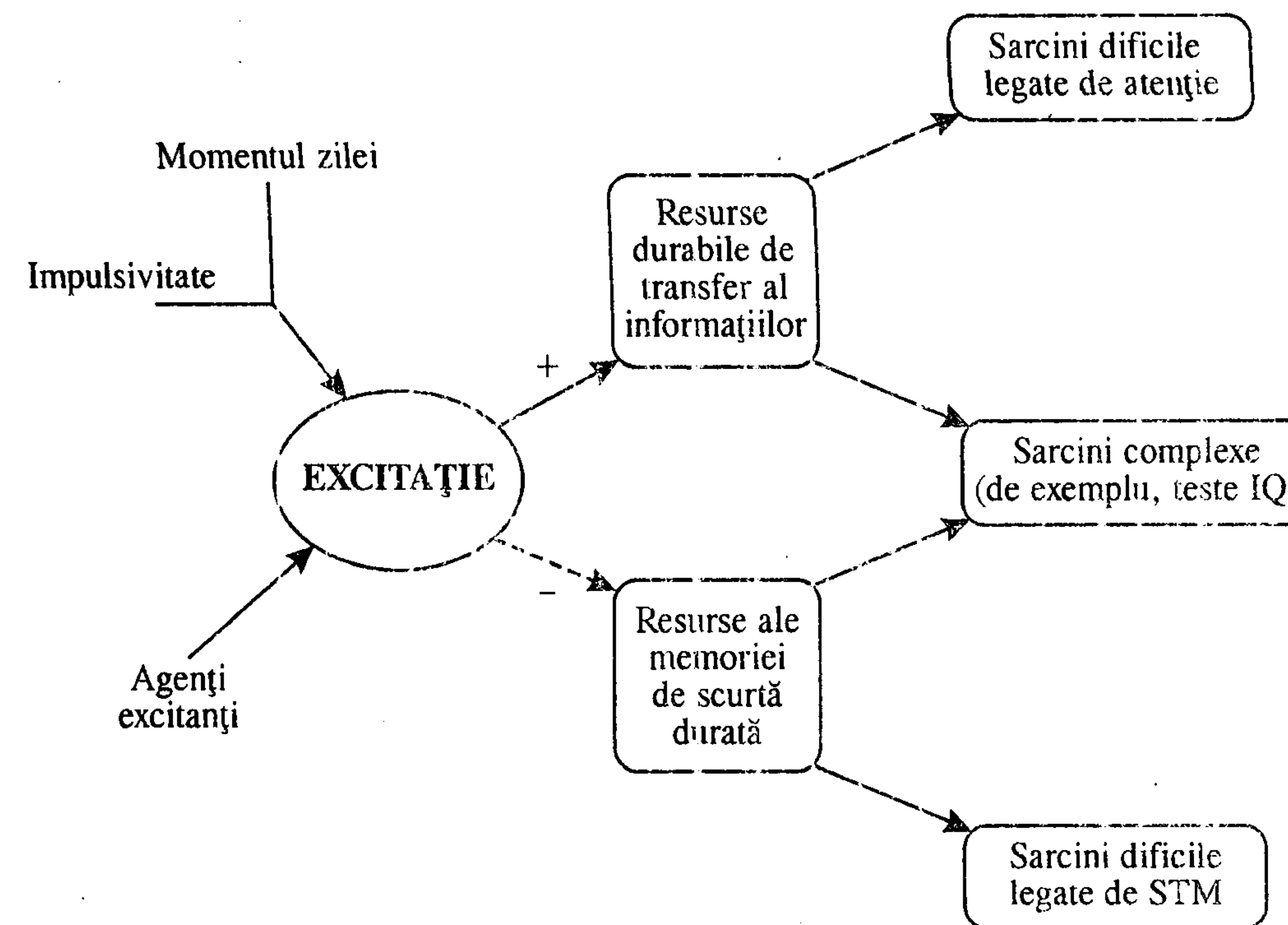

Figura 12.3. O parte din modelul efectelor personalității asupra performanței, creat de Humphreys și Revelle (1984)

Cea mai cunoscută teorie cognitivă despre interacțiunile dintre E și manipulările stresului a fost prezentată de Humphreys și Revelle (1984). Teoria lor este o încercare ambițioasă de a explica efectele unei game largi de personalități și factori ambientali asupra atenției și memoriei, iar detaliile ei depășesc scopul acestui capitol. Pe scurt, autorii consideră că efectele lui E sunt determinate, în principal, de impulsivitate, una dintre trăsăturile relativ restrânse asociate cu factorul amplu E. Impulsivitatea interacționează cu momentul zilei, influențând nivelul excitației corticale, așa cum se arată în figura 12.3. Excitația este afectată și de agenți excitanți, cum sunt substanțele stimulante și unii factori de stres ambientali. La rândul ei, excitația tinde să mărească disponibilitatea resurselor pentru sarcinile care necesită atenție (resurse durabile de transfer al informațiilor), dar micșorează resursele pentru memorarea pe termen scurt. Prin urmare, efectele impulsivității (sau ale extraversiunii) sunt mediate de schimburi între disponibilitatea celor două tipuri de resurse. De exemplu, dimineata persoanele cu un nivel înalt de impulsivitate/extravertite au o excitație scăzută. Aceasta înseamnă că au multe resurse STM, dar puține resurse atenționale. Creșterea excitației acestor persoane tinde să modifice echilibrul în direcția unei mai mari capacități atenționale și le îmbunătățește performanța în cazul sarcinilor care implică atenția. Se prevede că indivizii cu un nivel înalt

de impulsivitate/extravertiții au performanțe nesatisfăcătoare în sarcini care implică atenția, cum ar fi vigilența, însă performanța le este îmbunătățită de agenți excitanți, cum ar fi cafeina. Predicția că excitația ar trebui să îmbunătățească performanța în sarcinile dificile care implică atenție a fost confirmată în mai multe studii (Matthews și Davies, 1998, 2001; Revelle, 1993), cu toate că alte predicții derivate din model au avut mai puțin succes (Matthews, 1992a), sugerând că este nevoie de niște revizui.

Matthews (Matthews, Jones și Chamberlain, 1989) a efectuat o serie de studii manipulând în mod sistematic cerințele unor sarcini care implicau atenția. În opoziție cu teoria lui Humphreys și Revelle (1984), sarcinile care solicitau puțin resurse erau mai sensibile la efectele interactive ale extraversiunii și excitației decât cele ce se considera că solicită multe resurse. Matthews și Harley (1993) au propus un mecanism alternativ, și anume că momentul zilei, extraversiunea și excitația afectează în mod interactiv răspândirea activării într-o rețea semantică. Răspândirea activării între cuvinte asociate semantic, cum ar fi *doctor* și *infirmieră*, poate fi evaluată prin investigarea amorsării semnifice a deciziei lexicale. În această sarcină subiectul trebuie să decidă dacă niște șiruri de litere sunt cuvinte valide din limba engleză sau nu. În concordanță cu ipoteza de răspândire a activării, Matthews și Harley au arătat că extraversiunea și excitația influențează amorsarea semantică, adică urgentarea prelucrării lexicale care rezultă dintr-o prezentare anterioară a unui cuvânt înrudit semantic. Acest mecanism a fost investigat mai amănunțit prin simularea procesului de amorsare, folosind un model conexiunist bazat pe o serie de unități de procesare elementară interconectate, de nivel inferior. Datele simulate au sugerat că extraversiunea și excitația ar putea influența nivelurile „paraziților” aleatori sau ale fluctuației activării din cadrul rețelei. Matthews și Harley (1993) au sugerat că o serie de sarcini care necesită o codificare a datelor relativ uzuală, „ascendentă”, ar putea fi sensibile la nivelurile paraziților aleatori, dar sarcinile ce implică un control voluntar, „descendent” al performanței ar putea depinde mai mult de resursele atenționale și de strategie și, prin urmare, sunt insensibile la interacțiunile extraversiune-excitație.

Extraversiunea și performanța: concluzii

Datele trecute în revistă sugerează că teoria excitației ar putea constitui o bază brută pentru prezicerea sensibilității la sarcină – și la context – a efectelor extraversiunii asupra performanței. Însă predicțiile ei eșuează adesea în fața unor paradigme specifice ale sarcinilor, iar ea poate fi criticată din punct de vedere conceptual și metodologic. Este posibil ca îmbunătățirile aduse metodologiei și cunoașterii bazelor neurale ale excitației corticale să ofere în viitor un sprijin mai solid teoriei. De asemenea, s-ar putea ca teoria excitației să fie mai eficientă în interiorul subiecților decât între subiecți (Anderson, 1994).

Cercetătorii de orientare cognitivă au făcut progrese considerabile în legarea efectelor specifice ale extraversiunii de construcții folosite curent în psihologia cognitivă, cum ar fi resursele atenționale și rețelele semantice. Modelele conexiuniste (Matthews și Harley, 1993) ar putea, în cele din urmă, să arunce o punte peste prăpastia dintre nivelurile neural și cognitiv ale descrierii efectelor personalității. Totuși, sunt multe șanse să nu fie un singur mecanism de procesare a informațiilor la baza tuturor diferențelor din punctul de vedere al performanței între extravertiți și introvertiți care contribuie la tiparul cognitiv

general asociat cu trăsătura. Mai mult, este greu de înțeles de ce extraversiunea s-ar lega de unul dintre aceste mecanisme. De exemplu, impulsivitatea în performanță pare să corespundă, în linii mari, cu caracteristicile generale ale extravertiților, însă pare destul de arbitrar și excentric ca extravertiților să le fie favorabil nivelul înalt de excitație dimineața, iar seara nu.

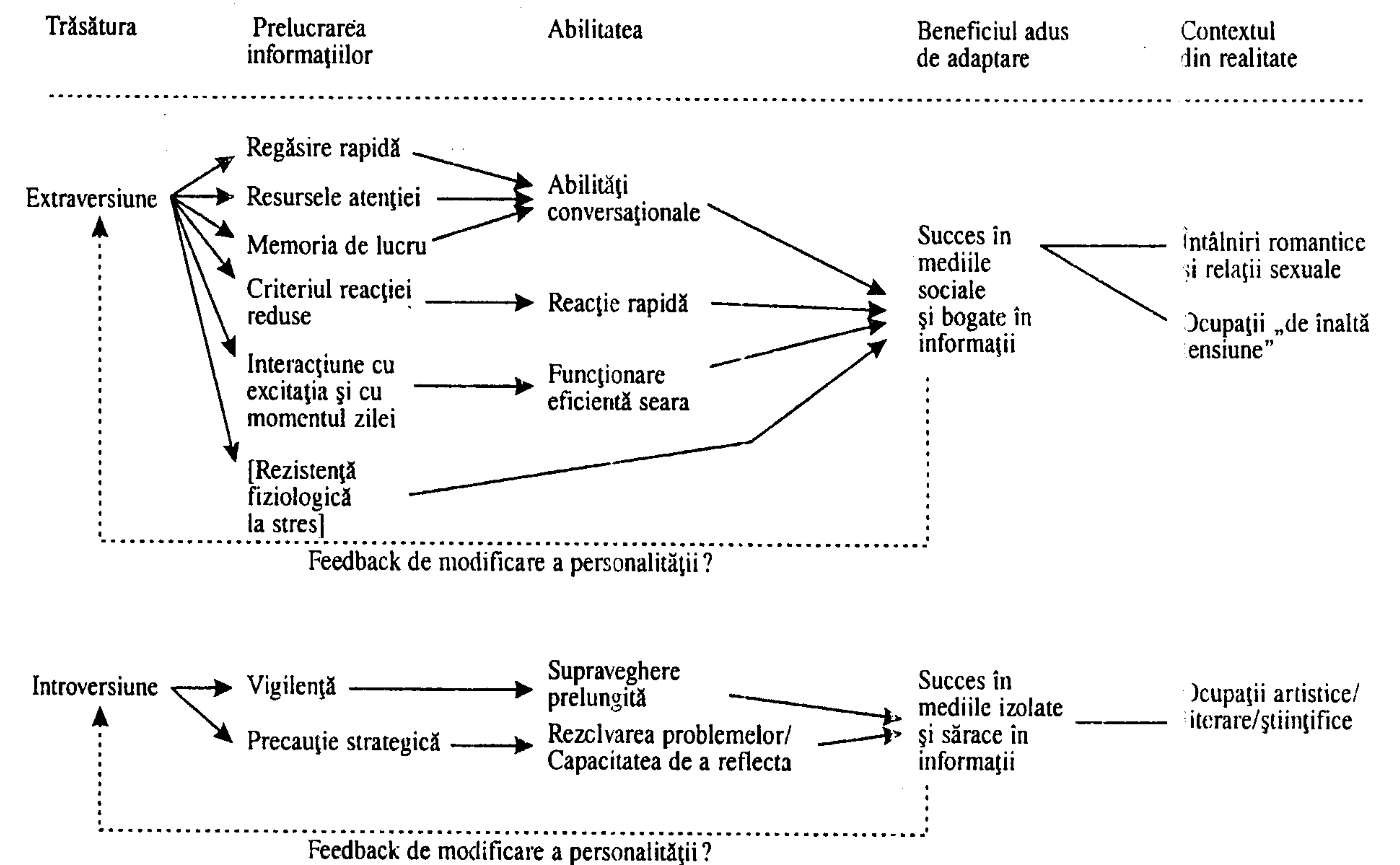

Figura 12.4. Funcțiile de adaptare posibile ale corelativelor extraversiunii-introversiunii din zona prelucrării informațiilor

Cu toate că trasarea unei hărți a diverselor asocieri între trăsături și funcțiile de procesare a informațiilor este esențială, concepția cognitivă nu reușește să explice deplin tiparul cognitiv al trăsăturilor (Matthews și Dorn, 1995). Un nivel mai profund al explicației este oferit de perspectiva adaptivă; adică dacă ne întrebăm în ce mod corelativul extraversiunii la nivelul prelucrării informațiilor îl ajută pe extravertit să manifeste cu succes comportamente extravertite (vezi figura 12.4). De exemplu, funcțiile superioare de procesare verbală ale extraversiunii îl pot ajuta pe extravertit în conversația cu ceilalți și facilitează sociabilitatea, care este un aspect esențial al trăsăturii. Este foarte probabil ca viteza de recuperare din memorie a informațiilor pe care o are extravertitul (Eysenck, 1981) să reprezinte un avantaj în conversațiile ce implică mai multe persoane, când ideile îi vin înaintea celorlalți interlocutori. Interacțiunile aparent uluitoare dintre extraversiune, excitație și momentul zilei ar putea susține existența unui mecanism de reglare a activității în timpul zilei, care le permite extravertiților să funcționeze bine seara, moment ce oferă mai multe ocazii de interacțiune socială (Matthews și Harley, 1993). Concepția adaptivă poate încorpora aspectele psihobiologice ale extraversiunii fără să le considere esențiale pentru trăsătură. Excitabilitatea scăzută și insensibilitatea la pedeapsă i-ar putea conferi extravertitului un grad de rezistență la stresul fiziologic,

care este avantajos în mediile cu un nivel înalt de stimulare pe care le preferă acest tip de persoane. În mod ipotetic, setul de funcții cognitive care se leagă de o anumită trăsătură ar putea avea efect cauzal asupra personalității. Ne putem închipui că există multe șanse ca o persoană căreia îi este greu să urmărească o conversație sau să se gândească la lucruri ce trebuie spuse repede și care nu funcționează bine seara să fie înclinată către introversiune. Dat fiind că majoritatea funcțiilor cognitive sunt parțial ereditare, un astfel de mecanism ar putea permite transmiterea efectelor genetice.

Anxietatea ca trăsătură, nevrozismul și performanța

Rezultate empirice fundamentale

În această secțiune vom examina corelarea performanței cu anxietatea ca trăsătură și cu nevrozismul, luate împreună, datorită gradului înalt de corelare a celor două construcții. De asemenea, am trecut în revistă lucrările despre anxietatea la testare, care nu are decât un grad moderat de corelare cu N/anxietatea ca trăsătură. Totuși, sunt multe șanse ca ea să influențeze performanța prin intermediul aceluiași mecanism ca și trăsătura mai amplă. O mare parte din cercetarea inițială despre anxietate s-a ocupat de identificarea măsurilor anxietății care sunt cele mai nocive pentru performanță. Starea de anxietate este, în general, mai nocivă decât anxietatea ca trăsătură (Spielberger, 1972), iar îngrijorarea este mai nocivă decât emotivitatea (Morris *et al.*, 1981) – așa cum am arătat în capitolul 4, anxietatea are și aspecte cognitive, și aspecte emoționale. A fost demonstrată, de asemenea, dependența de sarcină a efectelor anxietății, care tinde să îmbunătățească performanța în cazul sarcinilor ușoare de învățare bazată pe perechi, dar o deteriorează în cazul sarcinilor dificile (Saltz și Hoehn, 1957; Eysenck, 1982; Zeidner, 1998).

Sensibilitatea la context a fost demonstrată atât în studiile despre anxietatea generală, cât și în cele despre anxietatea la testare. Manipulările prin care subiecților li se mărește senzația de evaluare, cum ar fi feedbackul eșecului sau informația că sarcina măsoară nivelul de inteligență, tind să accentueze perturbarea performanței la persoanele anxioase (Eysenck, 1982; Mueller, 1992). Aceste rezultate sunt deosebit de solide în cazul anxietății de testare; în condiții liniștitoare, subiecții cu un nivel înalt al anxietății la testare ar putea chiar să aibă rezultate mai bune decât cei cu un nivel scăzut al anxietății la testare (Zeidner, 1998). O posibilitate fascinantă e ca unele cazuri de dependență de sarcină să fie privite, de fapt, ca sensibilitate la context. Anxietatea ar putea avea un efect nociv în sarcinile dificile nu din cauză că perturbă în mod caracteristic procesarea, îngreunând îndeplinirea sarcinii, ci din pricină că există o mai mare probabilitate de eșec în cazul sarcinilor dificile, iar eșecul crește starea de anxietate la subiecții cu un nivel înalt al anxietății ca trăsătură, ducând la dereglarea performanței (vezi Weiner și Schneider, 1971).

Teoria eysenckiană a personalității atribuie efectele lui N (și, în consecință, ale altor trăsături ale anxietății înrudite cu el) legii Yerkes-Dodson. Excitația emoțională sau „viscerală” care apare la subiecții cu un nivel înalt al lui N în condiții stresante duce, de asemenea, la o creștere a excitației corticale. Tendința subiecților cu un nivel înalt al lui N/anxioși de a avea performanțe relativ scăzute în îndeplinirea sarcinilor dificile, însă (mai puțin fiabil) bune în cazul sarcinilor ușoare este exact dependența de sarcină prezisă de legea Yerkes-Dodson. Humphreys și Revelle (1984) atribuie efectele nocive asupra

STM ale anxietății pierderii resurselor pentru acest tip de sarcină, rezultând din gradul înalt de excitație. Însă teoria excitației a avut un impact limitat ca explicație pentru efectele lui N/ale anxietății, din două motive. În primul rând, este vorba despre elementele cognitive ale anxietății, cum ar fi îngrijorarea și interferența cognitivă (vezi capitolul 4), care se leagă de deteriorarea performanței. În al doilea rând, dacă adeptul teoriei excitației poate găsi în studiile psihofiziologice unele dovezi că extraversiunea se leagă de un nivel mai scăzut al excitației sau al excitabilității (vezi capitolul 7), studiile psihofiziologice despre anxietate și N au eșuat în mod constant în demonstrarea vreunei legături strânse (Fahrenberg *et al.*, 1983). Anxietatea la testare nu este legată de sistemul nervos autonom nici măcar în condiții de evaluare (Holroyd și Appel, 1980).

Prin urmare, în această secțiune ne ocupăm de studiile psihologice cognitive despre anxietate. Ne concentrăm asupra a două aspecte ale „tiparului cognitiv” al anxietății: perturbarea performanței în sarcinile dificile din punct de vedere cognitiv și înclinația atenției selective spre stimuli amenințători. Examinăm dovezile despre dependența de sarcină a efectelor care ajută la alegerea uneia dintre „miniteoriile” despre fenomene specifice și, de asemenea, investigăm implicațiile mai largi ale acestei cercetări legate de performanță. Unele dintre corelările performanței cu anxietatea depășesc obiectivul capitolului de față. Anxietatea ar putea, în condiții diferite, să se lege atât de precauție, cât și de impulsivitate în reacții (vezi Wallace, Newman și Bachorowski, 1991). Cei care se ocupă de psihologia sportului au efectuat cercetări amănunțite despre efectele anxietății asupra abilităților motoare și cognitiv-motoare necesare în sport (vezi Tenenbaum și Bar-Eli, 1995).

Anxietatea și perturbarea performanței

În principiu, ar trebui să fie posibilă examinarea efectelor anxietății într-o gamă de sarcini dificile care variază prin cerințele lor de procesare a informațiilor. Natura sarcinilor sensibile la anxietate ar oferi, în acest caz, indicii despre acele procese care pot fi perturbate de anxietate. De fapt, eforturi de acest gen au stimulat concepții teoretice foarte diferite. Eysenck (1992) a presupus că memoria activă, de lucru, este una dintre funcțiile cognitive cele mai sensibile la anxietate; procesarea legată de îngrijorare consumă capacitatea memoriei de lucru. Diferite studii sugerează că amplitudinea scăderilor performanței legate de anxietate sporește în funcție de complexitatea sarcinilor de memorare pe termen scurt (Darke, 1988) sau atunci când se folosește manipularea sarcinii duble pentru a intensifica solicitarea memoriei de lucru (Ashcraft și Kirk, 2001). Îngrijorarea asociată cu anxietatea ar putea perturba mai ales funcțiile integrate de stocare pe termen scurt și de prelucrare care stau la baza conceptului de *memorie de lucru*. Punctul slab al acestei ipoteze este faptul că anxietatea pare să perturbe și îndeplinirea sarcinilor care nu solicită prea mult memoria de lucru, cum ar fi sarcinile de detectare a unui semnal vizual (Geen, 1985).

O altă variantă e ideea că anxietatea ar putea abate resursele atenționale de la îndeplinirea sarcinii către procesarea legată de îngrijorare, ducând la o insuficiență a resurselor implicate în sarcina curentă (Sarason *et al.*, 1995). În mod compatibil cu modelul tranzacțional al stresului, Sarason și colaboratorii săi (1995) au afirmat că subiecții anxioși se îngrijorează din cauză că se autoapreciază ca incompetenți. Figura 12.5 ilustrează modelul lui Sarason. Desigur, această ipoteză explică deficitele legate de anxietate în sarcinile atenționale, cum ar fi un timp de reacție (*reaction time* – RT) mai lung la

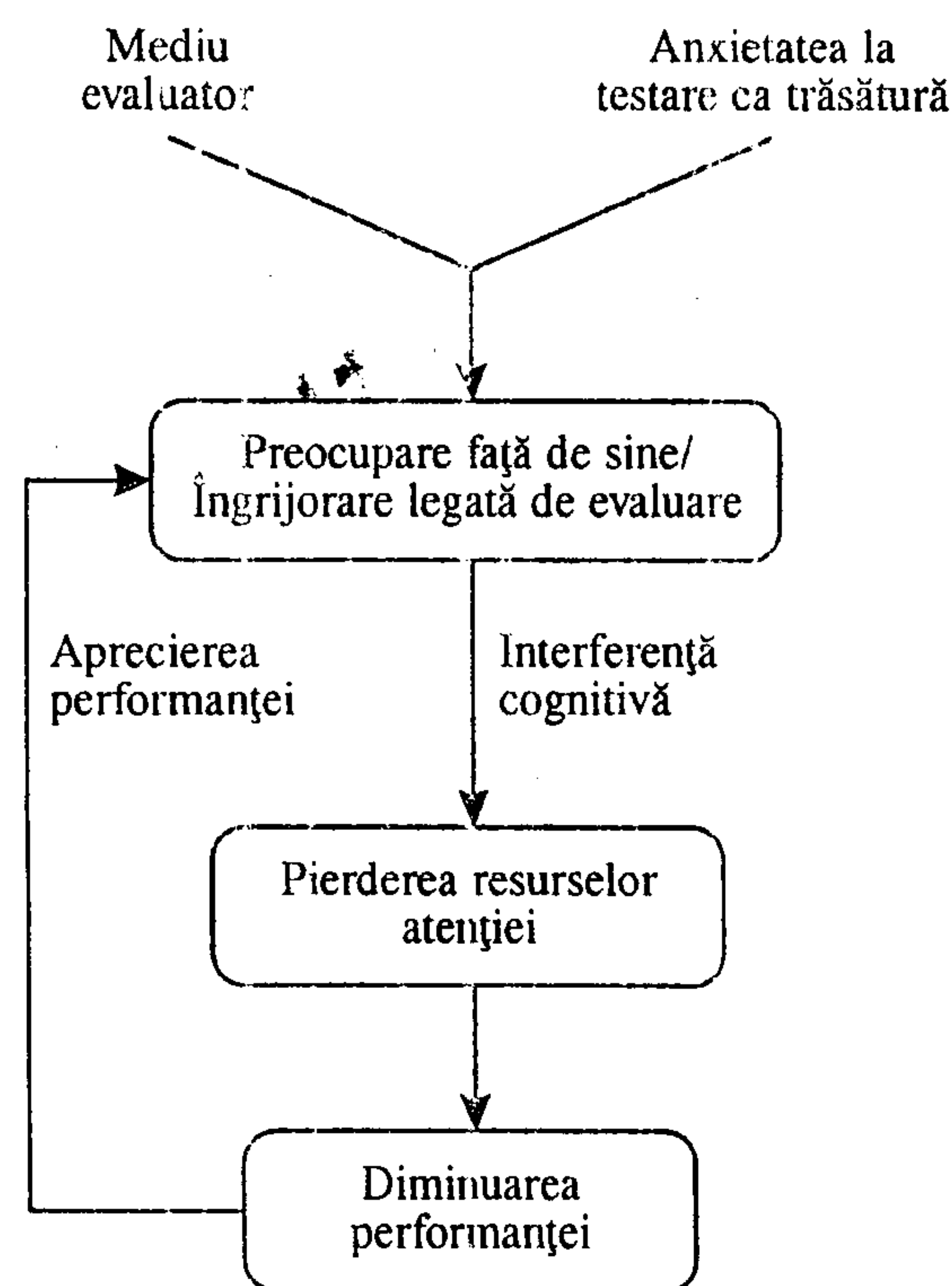

Figura 12.5. O schiță a modelului efectelor anxietății la testare asupra performanței, creat de Sarason

stimulii de sondare prezentați în timpul îndeplinirii altei sarcini, principale (Eysenck, 1992, p. 141), și capacitatea mai mare de distragere a atenției la subiecții anxioși (Eysenck, 1988). Legarea anxietății de absența resurselor atenționale ridică problema opusă celei din ipoteza memoriei de lucru, adică faptul că nu reușește să explice dependența efectelor anxietății de solicitarea intensă a memoriei de lucru (Darke, 1988). S-ar putea presupune că sarcinile ce implică memoria de lucru sunt, de asemenea, dificile din punct de vedere atențional, astfel încât subiecții anxioși nu se pot ocupa eficient de sarcină atunci când memoria de lucru este supraîncărcată. Ipoteze atenționale au fost propuse și pentru explicarea efectelor altor variabile ale afectului negativ corelate cu N. De exemplu, depresia perturbă îndeplinirea sarcinilor care necesită procesare controlată, limitată din punctul de vedere al resurselor, însă nu are un efect prea important în cazul sarcinilor ce necesită procesare automată, unde este nevoie de puține resurse (Hartlage *et al.*, 1993). În sfârșit, anxietatea și depresia sunt asociate cu lipsa dorinței de a adopta strategii active, care implică efort (Mueller, 1992). O explicație atractivă pentru aceste rezultate diverse este faptul că anxietatea duce la un anumit grad de perturbare generală a funcționării executive centrale (Ashcraft și Kirk, 2001), ale cărei efecte precise asupra performanței depind de sarcină și de opțiunea subiectului în privința strategiei.

Anxietatea și înclinația atențională

La persoanele cu anxietate ca trăsătură se remarcă o înclinație către tratarea stimulilor amenințători. Cele mai solide dovezi despre înclinația atențională sunt oferite de studiile bazate pe testul emoțional Stroop. Prin analogie cu testul convențional Stroop cu culori-cuvinte, subiecților li se cere să specifice culorile cu care sunt scrise cuvinte

legate de emoții. Cuvintele pot să apară pe o listă tipărită pe cartoane mari sau să fie prezentate unul câte unul pe un monitor. Într-un studiu de pionierat, Watts și colaboratorii săi (1986) le-au prezentat unor subiecți cu fobia păianjenilor mai multe liste combinate adecvat, pentru numirea culorii. Este vorba despre o listă de cuvinte neutre, o listă de cuvinte emoționale generale și o listă de cuvinte asociate cu păianjenii, cum ar fi *plasă* sau *tarantula*. Subiecții cu fobia păianjenilor au avut reacții la fel de rapide ca și cele ale grupului de control la primele două liste, însă la numirea culorilor cuvintelor legate de păianjeni reacția a fost mai încetă. Se pare că atenția lor selectivă a fost deviată către procesarea sensului cuvintelor legate de păianjeni, chiar dacă li se spusese să-și concentreze atenția asupra culorii cuvântului, nu asupra conținutului lui semantic. Într-o gamă largă de tulburări afective, atenția este deviată către cuvintele care se potrivesc cu preocupările pacientului (Matthews și Harley, 1996). Efecte emoționale de tip Stroop au fost demonstrate și pe eșantioane nonclinice de persoane cu anxietate ca trăsătură sau nevrotice, care tind să rostească mai lent cuvintele legate de anxietate atunci când sunt într-o stare anxioasă (Richards *et al.*, 1992; Egloff și Hock, 2001).

Diverse alte paradigme au demonstrat și ele înclinațiile legate de anxietate. În general, înclinația este mai fidelă atunci când sarcina implică un element de atenție selectivă, nu cere doar codificarea stimulilor (MacLeod, 1999). O tehnică de investigare a atenției selective este prezentarea unei perechi de cuvinte, unul amenințător și celălalt neamenințător, urmată de un stimul de tipul „punct de sondare” în aceeași poziție cu unul din cele două cuvinte. Viteza de reacție la punctul de sondare indică de care din cele două cuvinte s-a ocupat subiectul. MacLeod și Matthews (1988) au constatat că studenții cu un nivel înalt al anxietății ca trăsătură tind să-și concentreze atenția asupra cuvântului amenințător, în special în săptămâna de dinaintea unui examen important. Altă tehnică este să li se ceară subiecților să asculte omofone, cuvinte care au grafii* sau sensuri diferite (de exemplu, *poll* și *pole*). Eysenck, MacLeod și Matthews (1987) le-au cerut subiecților să scrie omofone, silindu-i să aleagă unul singur. Atunci când una din variante era amenințătoare (de exemplu, *die* și *dye*), persoanele cu anxietate ca trăsătură tindeau să scrie cuvântul amenințător. Caseta 12.2 descrie un studiu recent care leagă anxietatea de o predispoziție din gândire – deducțiile predictive din fraze.

Caseta 12.2: Concluzii pripite? Anxietatea și deducțiile predictive

Atunci când citesc sau aud un fragment descriptiv dintr-un text, oamenii își formează deducții legate de modul în care se va sfârși episodul descris. Ne-am putea aștepta ca la persoanele anxioase să se manifeste predispoziția de a anticipa evenimente mai negative. Calvo și Castillo (2001) au verificat această predicție cu ajutorul unei paradigme de *deducție predictivă*. Aceasta înseamnă că subiecții citesc frazele din contextul inițial care ar putea genera o așteptare, urmate de un cuvânt-țintă congruent sau incongruent cu așteptarea. În plus, contextul ar putea descrie un eveniment amenințător sau neamenințător. De exemplu, contextul ar putea descrie o furgonetă apropiindu-se de un copil care aleargă pe carosabil (amenințător), urmată de o frază începând cu „Furgoneta a *călcat*...” (congruent) sau „Furgoneta a *evitat*...” (incongruent).

* Acest lucru este valabil pentru limba engleză. În cazul limbii române, accentul este diferit, nu grafia – ca în cazul perechii *cópii* și *copii*. În exemplul următor, *die* = „a muri” și *dye* = „a vopsi”; în limba română ne putem gândi la *tórturi* și *tortúri* (n.t.).

Într-o serie de studii, Calvo și Castillo (2001) au evaluat latența rostirii cuvântului-tintă (cele care apar în italice în exemplul de mai sus). În general, un context predictiv a mărit viteza rostirii, în concordanță cu ideea că oamenii formulează deducții pe măsura citirii materialului. În plus, anxietatea ca trăsătură s-a legat de un grad mai mare de facilitare predictivă a rostirii atunci când materialul citit era amenințator, implicând faptul că persoanele anxioase sunt deosebit de înclinate să deducă anumite consecințe negative ale evenimentelor amenințătoare. Studiul este un bun exemplu al faptului că înclinația legată de anxietate către cognițiile amenințătoare, care apare în paradigme în mare măsură artificiale, se manifestă și într-o situație mai apropiată de procesarea naturală a limbajului. Aceasta sugerează faptul că persoanele cu anxietate ca trăsătură ar putea fi predispuse să tragă pripit concluzii excesiv negative atunci când citesc sau ascultă pe cineva vorbind.

Calvo și Castillo (2001) au variat, de asemenea, intervalul de timp dintre context și cuvântul următor. Ei au constatat efectul anxietății ca trăsătură doar la intervalul relativ lung de 1 050 ms, nu și la intervalele mai scurte, de 50 și 550 ms. Aceste date sugerează că înclinația care se manifestă la subiecții cu anxietate ca trăsătură reflectă un proces strategic, voluntar, nu o tendință automată, în conformitate cu teoria S-REF despre anxietate (Wells și Matthews, 1994). Calvo a ajuns la aceleași concluzii despre alte tendințe lingvistice, cum ar fi interpretarea cuvintelor ambigue (Calvo, Eysenck și Castillo, 1997).

Atenția selectivă este controlată de diverse mecanisme distincte. Lucrări recente din acest domeniu au încercat să identifice unele dintre componentele de procesare care ar putea fi deosebit de sensibile la anxietate. Dăm aici un exemplu. O problemă este dacă anxietatea afectează sau nu deturnarea atenției către stimulii amenințatori, pe măsură ce apar în câmpul vizual, ori dacă anxietatea influențează sau nu *dezangajarea* sau retragerea atenției de la un stimul amenințator, în urma concentrării atenției. Aceste două mecanisme se deosebesc din punct de vedere neurofiziologic (Derryberry și Reed, 1997). Fox și colaboratorii săi (2001) au folosit o paradigmă de indicii atenționale pentru a vedea dacă între cele două procese există diferențe din punctul de vedere al sensibilității față de anxietate. Într-un caz, autorii au constatat că anxietatea nu a influențat eficiența cu care un cuvânt amenințator a atras atenția asupra unui loc de pe un ecran de monitor. În al doilea caz, ei au constatat că subiecții anxioși își dezangajau cu greu atenția de la un stimul amenințator atunci când li se cerea să se concentreze asupra altui stimul prezentat într-o poziție diferită. Acest studiu, alături de altele, sugerează că anxietatea nu este asociată în prea mare măsură cu concentrarea inițială a atenției asupra stimulilor amenințatori, ci cu tendința de a „se bloca” pe stimulii amenințatori după ce a avut loc concentrarea asupra lor (Derryberry și Reed, 1997).

S-a manifestat interes și față de demonstrarea diferențelor dintre tendințele de procesare asociate cu anxietatea și depresia, ambele fiind construcții strâns legate de N. S-a argumentat că înclinațiile selective ale atenției se limitează la anxietate și nu se regăsesc la persoanele deprimare (Williams *et al.*, 1988). Invers, înclinațiile congruente cu dispoziția din domeniul memoriei, prin care persoanele suferinde își amintesc mai bine materialele negative, par să fie mai solide la subiecții deprimari decât la cei anxioși. Însă cele mai multe dovezi provin de la grupurile de pacienți clinici, iar studiile pe eșantioane nonclinice furnizează dovezi contradictorii (Wells și Matthews, 1994). Exemple contrare ipotezei formulate de Williams și colaboratorii săi sunt demonstrarea efectului emoțional de tip Stroop la studenți cu un nivel mediu de depresie (Gotlib și McCann, 1984)

și a gradului sporit de rememorare a descriptorilor negativi ai trăsăturilor din auto-descriere la subiecții cu anxietate legată de domeniul social (Claeys, 1989). Nevrozismul este asociat cu o înclinație similară a memoriei (Martin, Ward și Clark, 1983).

Explicații diferite ale înclinațiilor legate de anxietate au fost oferite de teoria etapelor de procesare (Williams *et al.*, 1988), teoria hipervigilenței (Eysenck, 1992) și teoria funcției executive autoreferente (*Self-Referent Executive Function* – SREF – Wells și Matthews, 1994). Williams și colaboratorii săi (1988) au propus ipoteza că anxietatea afectează primele etape de procesare asociate cu codificarea automată, inconștientă a informațiilor, pe când depresia influențează etapele ulterioare, în care sunt elaborați stimuli recunoscuți în mod conștient. Așadar, anxietatea tinde să influențeze atenția selectivă, pe când depresia influențează sarcinile legate de memorie care depind de o căutare elaborată, cum ar fi amintirea explicită. Cel mai răsunător succes al teoriei îl reprezintă studiile care au arătat că tendința legată de anxietate a mascat atât de puternic stimulii de tip Stroop, încât subiectul nu i-a putut percepe în mod conștient (Bradley *et al.*, 1995). Wells și Matthews (1994) au criticat teoria, discutând dovezile că anxietatea influențează controlul voluntar al atenției, nu pe cel involuntar. De asemenea, ei au pus sub semnul întrebării relevanța metodologică a studiilor cu mascarea de tip Stroop; este extrem de greu să ne asigurăm că nu există „scurgeri” de informații de la stimulii subliminali către conștiință. Mai este posibilă și existența înclinațiilor legate de anxietate atât în procesele atenționale voluntare, cât și în cele involuntare: în acest sens, Matthews și Macintosh (1998) au prezentat o teorie sofisticată despre sensibilitatea la amenințare.

Celelalte două teorii sugerează că există diferențe calitative din punctul de vedere al prelucrării informațiilor între persoanele cu un nivel înalt și cele cu un nivel scăzut de anxietate. Teoria hipervigilenței a lui Eysenck (1992) susține că subiecții cu anxietate ca trăsătură tind să cerceteze în măsură exagerată mediul în căutarea amenințării, în special atunci când sunt într-o stare de anxietate intensă. Atunci când detectează o amenințare, ei tind să se „blocheze” pe stimulul amenințării și să-și îngusteze zona de concentrare a atenției. Spre deosebire de Williams și colaboratorii săi (1988), Eysenck a pus accentul pe rolul proceselor controlului voluntar, pe lângă înclinația precedentă atenției; hipervigilența este activată parțial de aprecierea secundară de către individ a vulnerabilității personale la amenințare. Totuși, teoria nu face o deosebire minuțioasă a mecanismelor voluntare care produc înclinația.

Teoria finală (Wells și Matthews, 1994; Matthews și Wells, 1999) identifică suferința emoțională cu un sindrom cognitiv-atențional generat de o „funcție executivă autoreferentă” (*Self-Referent Executive Function* – SREF), prezentată în capitolul 9. Acesta este un mod de procesare controlată în care atenția e concentrată asupra sinelui, iar efortul de procesare este deviat către îngrijorare și către soluționarea problemelor de tipul concentrat asupra emoțiilor, meditativ. Sindromul include activarea strategiilor de acordare a atenției care dau prioritate prelucrării stimulilor legați de amenințare, adică persoana respectivă supraveghează apariția amenințărilor congruente cu propriile preocupări. Cei care au fobia păianjenilor se păzesc de păianjeni, persoanele cu anxietate legată de domeniul social se concentrează asupra impresiei pe care le-o fac altora etc. Prin urmare, înclinația atențională reflectă opțiunea persoanei anxioase sau suferinde în privința strategiilor de soluționare a problemelor, prin care face față amenințării. Una dintre caracteristicile teoriei este faptul că privește înclinația legată de anxietate ca fiind activată de alegerea voluntară de către individ a strategiei de soluționare a problemelor (Matthews și Wells,

1996). Matthews și Harley (1996) au prezentat un model conexiunist al efectului emoțional de tip Stroop care demonstrează detaliat în ce mod ar putea funcționa mecanismele strategice pentru a influența reacția la această sarcină.

Anxietatea și performanța: concluzii

Ca și în cazul extraversiunii, cercetarea cu orientare cognitivă a contribuit mult la oferirea unei perspective integrate a modului în care anxietatea și nevrozismul afectează performanța. Cercetarea trece de la legarea anxietății de aspecte mai generale ale performanței, cum ar fi memoria de lucru și atenția selectivă, la deosebirea mecanismelor specifice care ar putea fi extrem de sensibile la anxietate, cum ar fi dezangajarea de amenințare. Lucrările de acest tip leagă din ce în ce mai mult funcțiile de procesare de subsisteme cerebrale (Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). Descrierea amănunțită a tiparului cognitiv al anxietății este esențială, însă nu răspunde la întrebarea de ce anxietatea ar trebui să se lege de unele funcții de procesare și de altele nu. O ipoteză este că nivelul înalt al anxietății ca trăsătură e, în esență, o tulburare care poate fi produsă de înclinații inadapative ale proceselor-cheie pentru tratarea evenimentelor amenințătoare. Eysenck (1992) a sugerat că înclinația atențională asociată cu anxietatea face individul vulnerabil la tulburări clinice legate de anxietate. Matthews și Dorn (1995) au propus o altă ipoteză, că anxietatea și N se leagă de un schimb adaptiv (vezi figura 12.6). Nivelul înalt de nevrozism ar putea fi avantajos atunci când mediul este amenințător, dar stimulii amenințării sunt subtili sau mascați, astfel încât se cere o căutare intensă a amenințării. Vigilența la amenințări poate folosi, de asemenea, la întreținerea motivației în absența unei amenințări imediate. Totuși, nivelul înalt al lui N are și costuri clare de adaptare, din punctul de vedere al perturbării performanței în îndeplinirea sarcinilor dificile în medii stresante. Invers, persoana cu un nivel scăzut al lui N este foarte potrivită pentru menținerea atenției concentrate asupra sarcinii și pentru funcționarea în condiții de stres.

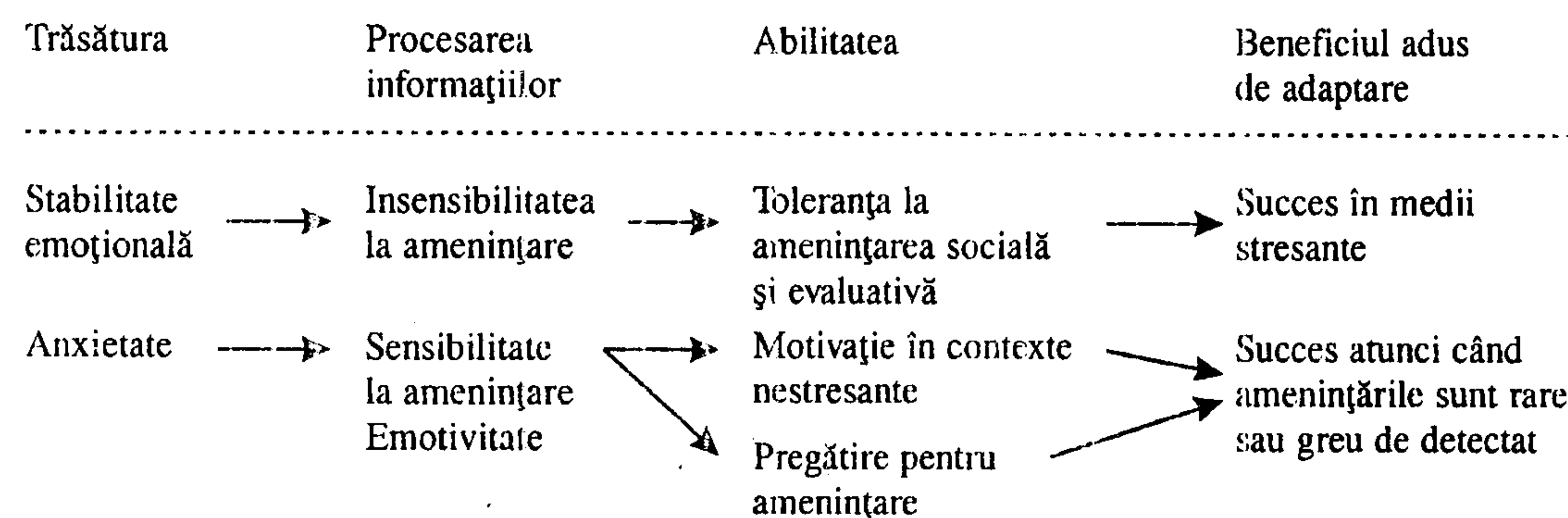

Figura 12.6. Beneficiile adaptive posibile în cazul stabilității emoționale și al anxietății

Personalitatea și inteligența

Numai datorită unui câmp de cercetare conceput recent este nevoie ca o carte despre personalitate să examineze relațiile dintre personalitate și inteligență. Acești doi stâlpi ai psihologiei diferențiale au fost separați multă vreme, însă, dat fiind interesul mărit față

de modelele interacționiste ale comportamentului, teoreticienii trăsăturilor și alții s-au gândit că ar putea fi utilă studierea în tandem a acestor două concepte, pentru a vedea dacă există sau nu asocieri și interacțiuni care să explice variația comună sau, respectiv, suplimentară atunci când sunt folosite pentru a prezice comportamentul uman. Trei cărți sunt dedicate parțial sau integral acestui câmp de cercetare (Van Heck *et al.*, 1993; Sternberg și Ruzgis, 1994; Saklofske și Zeidner, 1995). Există mai multe tipuri de relații între personalitate și inteligență care ar putea prezenta interes. În primul rând, personalitatea ar putea influența *efectuarea* testelor de inteligență, prin efectele ei asupra funcțiilor memoriei și atenției. Se spune uneori că testele de inteligență reflectă modul în care cineva *poate* funcționa (performanță maximă), în vreme ce testele de personalitate măsoară felul cum funcționează cineva *de obicei* într-un anumit context, care poate să nu corespundă potențialului intelectual (Ackerman și Heggstad, 1997). De exemplu, anxietatea ar putea face să scadă punctajele prin distragerea atenției de la sarcina curentă, așa cum am arătat mai sus. Sensibilitatea testelor de inteligență față de efectele interactive ale extraversiunii și excitației (Revelle *et al.*, 1980) ar putea, de asemenea, să reprezinte efectul acestor variabile asupra atenției. Prin urmare, personalitatea și inteligența ar putea influența comportamentul în mod interactiv: performanța optimă ar putea depinde atât de aptitudinea intelectuală fundamentală, cât și de factorii de personalitate care permit transpunerea acestei aptitudini în comportamentul efectiv. Eysenck (1994a, 1995) le-a cerut cercetătorilor să urmărească unele dintre cele mai interesante posibilități de interacțiune empirică între personalitate și inteligență: variabilele personalității să afecteze indicatorii performanței în testele cognitive; personalitatea să afecteze în mod diferit performanța cognitivă și realizările în faze diferite ale copilăriei; introversiunea-extraversiunea să afecteze stilul cognitiv; nevrozismul să aibă efect atunci când testele sunt efectuate sub stres.

În al doilea rând, personalitatea ar putea fi (în mică măsură) legată de *competența* intelectuală de la bază; poate că anumite trăsături facilitează sau perturbă dobândirea aptitudinilor intelectuale. Block și Kremen (1996) au creat o scală pentru rezistența eului, o trăsătură care reprezintă capacitatea de a exercita eficient autocontrolul. Ar fi de așteptat ca autoreglarea mai eficientă să se coreleze cu o dobândire mai eficientă a abilităților intelectuale, iar scala rezistenței eului se corelează, într-adevăr, cu IQ-ul. Rolul autoreglării a fost demonstrat într-o serie de studii rezumate de Chiu, Hong și Dweck (1994). La grupuri de copii la fel de inteligenți care erau fie orientați spre măiestrie (privind problemele ca provocări și perseverând în ciuda greutăților), fie neajutorați (tinzând spre autodenigrare, afect negativ și renunțare în fața greutăților), s-au constatat diferențe clare din punctul de vedere al performanței în rezolvarea problemelor după un eșec. În timpul problemelor „imposibile”, copiii orientați spre măiestrie s-au hotărât să se concentreze mai bine și să găsească noi strategii pentru rezolvare, în vreme ce copiii neajutorați s-au îndoit de propria înzestrare, s-au plictisit și gândurile le-au zburat la alte lucruri. În capitolul 13 vom examina altă concepție despre suprapunerea între personalitate și înzestrare: conceptul de *inteligență emoțională*, reprezentând diferențele individuale din punctul de vedere al competențelor de recunoaștere și de controlare a emoțiilor.

În al treilea rând, trăsăturile s-ar putea lega nu atât de inteligența generală, cât de aspecte mai specifice ale funcției cognitive, care țin deopotrivă de înzestrare și de personalitate. Personalitatea ar putea afecta stilurile de cogniție și de învățare (Turnham și

Heaven, 1999). De exemplu, stilul cognitiv al dependenței de teren este definit prin sensibilitatea la factorii contextuali atunci când facem judecăți perceptuale. Crozier (1997) a raportat că dependența de teren este legată de agreabilitate (căldură și afecțiune), în vreme ce persoanele care sunt independente față de teren tind să fie independente și manipulative.

Am arătat deja în ce fel pot influența trăsăturile funcțiile de procesare a informațiilor, cum ar fi atenția selectivă, care ar putea juca un rol modest în performanța la testele de inteligență. Prin urmare, în restul acestei secțiuni vom examina mai întâi suprapunerea psihometricii dintre personalitate și trăsăturile înzestrării și apoi creativitatea, ca o înzestrare cognitivă specializată într-o anumită măsură, care s-ar putea lega atât de personalitate, cât și de inteligență.

Asocieri empirice între personalitate și inteligență

În general, nu există corelații simple destul de importante între punctajele la testele de inteligență și vreuna dintre dimensiunile personalității (Eysenck, 1994a; Brebner și Stough, 1996). În trecerea în revistă metaanalitică a corelațiilor dintre zece aspecte ale înzestrării și douăzeci de dimensiuni/fațete diferite ale personalității făcută de Ackerman și Heggestad (1997) au fost găsite puține asocieri cu coeficienți mai mari decât ± 1 . Au existat asocieri pozitive mici (< 1) între înzestrare și extraversiune și asocieri negative ($< 0,2$) între înzestrare și psihozism. Deschiderea a fost, într-o anumită măsură, mai predictivă decât înzestrarea, având un coeficient de corelare de circa 0,3 cu inteligența generală. Totuși, O a fost legată mai puternic de abilitățile cognitive dobândite, descrise ca „inteligența cristalizată”, decât de aptitudinea fundamentală de raționare abstractă sau „inteligența fluidă” (Goff și Ackerman, 1992). În mod similar, O s-a corelat la 0,28 cu măsurile realizării și cunoștințelor despre anumite subiecte (în primul rând, în arte – Rolfhus și Ackerman, 1996). Austin și Deary (de exemplu, Austin *et al.*, 2002) au efectuat mai multe studii pe eșantioane mari de subiecți englezi despre trăsăturile de personalitate propuse de Eysenck. În general, aceste trăsături s-au legat slab de inteligență. De exemplu, folosind o scală a trăsăturilor de personalitate definite de Eysenck, Austin și colaboratorii lor (2002) au raportat corelații semnificative de -0,15 și -0,19 între inteligență și N, precum și corelații semnificative de -0,09 și -0,14 între inteligență și P. Pe alt eșantion, ei au confirmat că „deschiderea” era cel mai puternic factor de predicție a inteligenței dintre „cei cinci mari”, cu o corelare de circa 0,35.

Austin, Deary și Gibson (1997) au arătat că ar putea exista asocieri mai subtile între personalitate și înzestrare. De exemplu, ar putea fi relații neliniare sau corelațiile dintre trăsăturile de personalitate ar putea varia în funcție de nivelul înzestrării. Austin și colaboratorii săi (2002) nu au reușit să găsească nici o relație curbilinie între personalitate și înzestrare, însă au stabilit că P și N par să fie corelate pozitiv doar la persoanele cu un nivel scăzut al inteligenței. Nu este clar de ce ar trebui ca structura personalității să varieze în acest mod (vezi totuși Austin *et al.*, 1997), cu toate că este posibil ca persoanele cu un nivel scăzut al inteligenței să nu poată înțelege corect unii dintre itemii legați de P și de N, ceea ce ar anula deosebirea dintre ei.

Cum ar putea să se producă asocierile între personalitate și competența intelectuală? Nu se cunosc prea bine mecanismele cauzale posibile, însă o posibilitate este ca personalitatea să influențeze „investirea” inteligenței fluide în învățare, care creează aptitudini

mai cristalizate (Cattell, 1971). Ackerman (1996) a formulat o teorie concentrată asupra modului în care cineva dobândește cunoștințe despre diferite arii de subiecte, cum ar fi știința, literatura și celelalte arte. Inteligența reprezintă influența principală asupra succesului dobândirii unor abilități și cunoștințe intelectuale specifice, însă și personalitatea joacă un rol, prin intermediul efectelor ei asupra motivației. Am discutat deja modul în care personalitatea poate afecta, de exemplu, persistența după un eșec inițial (Chiu *et al.*, 1994). Deschiderea este asociată cu motivațiile de angajare în îndeletniciri intelectuale, ceea ce ar putea explica de ce O este corelat cu inteligența cristalizată și cu unele aspecte ale cunoașterii (de exemplu, Rolfhus și Ackerman, 1996). Ar putea exista o interacțiune dinamică între personalitate și inteligență, prin faptul că succesul în stăpânirea abilităților intelectuale ar putea favoriza, de asemenea, interesele intelectuale și creșterea nivelului de deschidere.

Creativitatea și interfața personalitate-inteligență

Creativitatea este recunoscută ca o înzestrare amplă, deosebită de inteligența generală. Ea este evaluată pe baza testelor, cum ar fi găsirea mai multor utilizări ale obiectelor (de exemplu, o căramidă). În termeni psihologici cognitivi, se consideră că aceste teste reflectă procese de regăsire a informațiilor din memoria de lungă durată (M.W. Eysenck, 1982). Evaluarea creativității pe baza acestor teste ar putea părea un pic simplistă, însă există dovezi că persoanele care sunt creative în viața reală au rezultate superioare la aceste teste (Eysenck, 1995). Desigur, și alte abilități, cum ar fi capacitatea de a deosebi ideile bune de cele rele, sunt importante în creativitatea din viața reală. Eysenck (1995) consideră că realizarea creativă este influențată de inteligența fluidă și de cea cristalizată, de aptitudinile speciale, influențele ambientale și variabilele personalității, cum ar fi motivația internă, încrederea, nonconformismul și originalitatea. După părerea lui Zeidner (1995, p. 307), „creativitatea are o poziție intermediară, între inteligență și personalitate, deoarece producțiile creative implică atât o *abilitate* de a gândi fluent și flexibil, cât și *înclinația* de a face aceasta”.

În creativitate par să fie implicați mai mulți factori ai personalității. O idee populară este că geniul creator se leagă de nebunie, iar analizele materialelor biografice au raportat rate ale psihozei de circa 30% la mari romancieri, poeți și pictori (Karlsson, 1970). Totuși, psihoza reală poate diminua atât creativitatea, cât și inteligența (Eysenck, 1995; Zeidner, 1995) și, așa cum a arătat Eysenck (1995), creativitatea ar putea fi asociată cu trăsături patologice ținute în frâu de atributele pozitive, cum ar fi forța eului, flexibilitatea mentală și intuiția. Pentru Eysenck, psihozismul este cea mai importantă trăsătură din punctul de vedere al creativității. De exemplu, Woody și Claridge (1977) au găsit corelații de 0,3-0,4 între psihozism și numărul de utilizări pe care le putea da individul obiectelor uzuale și asocieri mai mari (0,6-0,7) între psihozism și „caracterul excepțional” al utilizării. În plus, persoanele cu un grad înalt de creativitate au, în medie, punctaje mari la testele IQ și pare să existe o asocieră pozitivă modestă (circa 0,3) între punctajele la testele de inteligență și creativitatea productivă (a artiștilor, savanților, scriitorilor etc.) și testele de creativitate din laborator (Barron și Harrington, 1981). În multe domenii ale realizării artistice, Barron și Harrington (1981) au găsit un set fundamental de factori ai personalității care sunt comuni indivizilor creativi, după cum urmează: „evaluarea la nivel înalt a calităților estetice în trăiri, o gamă largă de interese,

atrăcție față de lucrurile complexe, multă energie, judecată independentă, autonomie, intuiție, încredere în sine, capacitatea de a soluționa antinomiile sau de a pune de acord trăsături aparent opuse ori conflictuale din concepția despre sine și, în sfârșit, o percepție intensă a propriului caracter creativ”.

În termenii modelului cu cinci factori, creativitatea din viața reală, într-un cadru de afaceri, a fost legată de deschiderea la experiențe, nevrozism, extraversiune și un nivel scăzut al conștiinciozității (Gelade, 1997). McCrae (1987) a lansat ipoteza că creativitatea este legată, în principal, de dimensiunea deschiderii și a verificat-o pe o serie de eșantioane mergând de la 65 de subiecți până la cei 267 din *Baltimore Longitudinal Study of Aging*. El a constatat că există corelații foarte semnificative și constante de circa 0,4 între punctajele la trăsătura personalității „deschidere la experiențe” (indiferent dacă a fost autoevaluare, evaluarea făcută de egali sau de soț/soție, dacă a fost pe bază de chestionar sau de listă de adjective) și punctajele totale într-un set de teste pentru gândirea divergentă. Alte trăsături din modelul cu cinci factori au fost corelate la niveluri apropiate de zero cu gândirea divergentă, iar McCrae a comentat că „creativitatea este legată doar de deschiderea la experiențe”. Totuși, el a acceptat ideea că la grupuri diferite ar putea intra în joc dimensiuni ale personalității diferite – de exemplu, pictorii creativi au un nivel înalt de psihozism (Goetz și Goetz, 1979) – și că testele de creativitate s-ar putea corela cu alte dimensiuni, cum ar fi extraversiunea și conștiinciozitatea, atunci când se schimbă instrucțiunile testului. Într-adevăr, extraversiunea ar putea influența factorii atenționali care sprijină performanța eficientă la testare. Matthews (1996) a găsit efecte interactive ale extraversiunii și excitației asupra creativității similare celor găsite în cazul altor sarcini atenționale; extraversiunea s-a corelat cu performanța la testul de creativitate în condițiile unui nivel înalt de excitație. Însă cercetarea creativității s-a dovedit anevoioasă din cauza legăturii nesigure dintre testele de gândire divergentă și creativitatea din viața reală (Zeidner, 1995). Câtă vreme variabila rezultantă – în acest caz, creativitatea ca trăsătură și producția creativă – se dovedește greu de operaționalizat, cercetarea nu va putea fi decisivă.

Concluzii

1. Atât studiile despre performanță din laborator, cât și despre cea din viața reală contribuie la stabilirea validității predictive a trăsăturilor de personalitate. Însă corelațiile dintre trăsăturile de personalitate și performanță variază în funcție de natura sarcinii îndeplinite și de contextul performanței. De exemplu, o trăsătură poate fi asociată cu o performanță mai bună într-un context relaxant, dar mai slabă într-un context stresant. Acest capitol s-a concentrat în special asupra extraversiunii-introversiunii și a nevrozismului (inclusiv anxietatea ca trăsătură) ca influențe asupra performanței.
2. Există mai multe viziuni teoretice despre studierea motivelor pentru care trăsăturile se corelează cu performanța. Teoriile biologice leagă, în mod tradițional, trăsăturile de aspectele generale ale funcționării creierului, cum ar fi excitația, dar nu reușesc să explice de ce efectele personalității asupra performanței depind de cerințele exacte ale sarcinii în privința prelucrării informațiilor. Teoriile cognitive presupun că performanța este controlată de numeroase procese componente distincte, care ar putea fi legate în mod diferit de sarcina respectivă. Prin urmare, fiecare trăsătură este asociată

cu un tipar cognitiv, un profil al deficiențelor și avantajelor prelucrării, precum și cu unele procese care nu sunt influențate de trăsătură. Lucrări recente bazate pe neuroștiințele cognitive au început să lege corelativele de procesare a informațiilor ale trăsăturilor de sisteme cerebrale specifice care controlează atenția, memoria și reacția motorie.

3. Extravertiții se deosebesc de introvertiți în privința diferitor indicii ale performanței. Extravertiții sunt relativ buni la atenția distributivă, rememorarea verbală pe termen scurt, regăsirea din memorie și producția discursului, dar relativ slabi la vigilență, memoria de lungă durată și rezolvarea problemelor de tip reflexiv. De asemenea, se constată uneori că extravertiții au un comportament mai impulsiv decât introvertiții. În cazul anumitor sarcini, extravertiții tind să funcționeze mai bine în contexte cu nivel înalt al excitației, în vreme ce introvertiților le priesc niveluri scăzute de stimulare. Dar momentul zilei moderează și el aceste efecte. Teoria excitației oferă o explicație a acestei dependențe față de context, propunând ipoteza că introvertiții tind să fie supraexcitați, în vreme ce extravertiții au un nivel de excitație sub cel optim. Această explicație nu reușește totuși să lămurească dependența de sarcină a diferențelor dintre extravertiți și introvertiți. Concepția cognitiv-psihologică ne permite să legăm extraversiunea de o varietate de mecanisme specifice de procesare a informațiilor, dar nu oferă „tabloul general” al modului în care aceste diferențe de procesare ar putea modela personalitatea în situațiile din viața reală. S-ar putea să fie nevoie de o perspectivă adaptivă a cogniției, care să considere, de exemplu, că persoana extravertită are caracteristici de procesare ce o pregătesc pentru a se descurca în medii sociale tensionate.
4. Atât nevrozismul, cât și anxietatea ca trăsătură influențează eficiența și stilul calitativ al performanței. Anxietatea ca trăsătură tinde să fie asociată cu o performanță mai slabă în cazul sarcinilor dificile. Mecanismul acestui efect pare să fie cognitiv: îngrijorarea legată de sarcină interferează cu performanța prin supraîncărcarea atenției sau a memoriei de lucru. Anxietatea este și ea asociată cu o înclinație a atenției selective, adică sensibilitatea la stimulii sau sursele de stimuli care se leagă de amenințare, precum și cu înclinații similare ale judecății și raționării. Există mai multe explicații cognitive pentru intensificarea prelucrării amenințării la persoanele anxioase. Anxietatea ar putea fi asociată cu o înclinație involuntară, automată a prelucrării amenințării sau cu folosirea strategiilor voluntare de supraveghere a stimulilor pentru a depista conținutul amenințător. Ca și în cazul extraversiunii-introversiunii, diferențele individuale în privința nevrozismului/anxietății ar putea reflecta specializări adaptive diferite. Persoana cu un nivel scăzut al lui N este echipată pentru a funcționa bine la niveluri înalte de stres și de solicitare cognitivă, însă cea cu un nivel înalt al lui N ar putea fi avantajată atunci când amenințările ambientale sunt subtile sau mascate și este nevoie de niveluri înalte ale vigilenței la amenințare.
5. De obicei, factorii înzestrării, cum ar fi inteligența generală, au o influență mai mare asupra performanței decât trăsăturile de personalitate. Din punct de vedere psihometric, trăsăturile sunt slab corelate cu abilitățile, cu toate că deschiderea se corelează la circa 0,30 cu inteligența „cristalizată” (adică abilitățile intelectuale dobândite). Însă ar putea exista interacțiuni mai subtile între personalitate și inteligență. De

exemplu, personalitatea ar putea influența performanța în testele de inteligență în contextele excitante și dezexcitante. Trăsăturile de personalitate legate de autoreglarea eficientă ar putea facilita dezvoltarea capacității. Trăsăturile ar putea fi legate de calitățile și stilurile cognitive care țin atât de înzestrare, cât și de personalitate, cum ar fi independența față de teren. Una dintre aceste calități ar putea fi creativitatea, în sensul fluenței și flexibilității în producerea ideilor. Nivelul înalt al creativității este legat, în mod special, de trăsătura psihozismului, dar și de deschidere și de alte trăsături. Creativitatea în viața reală ar putea cere atât flexibilitatea mentală și originalitatea asociate cu psihozismul, cât și încrederea în sine și autocontrolul care facilitează transpunerea ideilor în produse creative reale, cum sunt literatura sau celelalte arte.

Lecturi suplimentare

- Matthews, C. (ed.) (1997), *Cognitive science perspectives on personality and emotion*, Elsevier, Amsterdam.
- Saklofske, D.H., Zeidner, M. (eds.) (1995), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Zeidner, M. (1998), *Test anxiety: The state of the art*, Plenum, New York.

13. Aplicații ale evaluării personalității

În acest capitol examinăm utilitatea practică a evaluării personalității. Cum putem folosi informațiile oferite de un chestionar de personalitate pentru a ajuta individul sau societatea? Personalitatea este evaluată într-o gamă largă de contexte diferite, printre care se numără cadrele clinice, educaționale și profesionale. În primele două aplicații, scopurile evaluării sunt adesea ideografice. Scopul este cunoașterea circumstanțelor personale specifice care contribuie la tulburările mentale sau la comportamentele problematice din școală. Evaluarea personalității prin intermediul chestionarelor standardizate este, de obicei, o completare la investigații mai puțin formalizate; punctajele trăsăturilor subiectului sunt interpretate pe baza avizului clinic. Așa cum am văzut în capitolul 11, modalitatea uzuală de diagnosticare clinică poate subestima forța predictivă nomotetică a trăsăturilor. În schimb, în cadrele comerciale și industriale există un interes mai mare față de folosirea măsurilor trăsăturilor ca bază directă a luării deciziilor, în special în selectarea candidaților la un post, cu toate că personalitatea ar putea fi tratată și ideografic – de exemplu, în recomandările legate de carieră.

Iată cum e organizat acest capitol. Mai întâi, trecem în revistă unele principii ale evaluării personalității, concentrându-ne asupra aspectelor cu care se confruntă practicantul: alegerea unui chestionar pentru trăsături, evaluarea gradului de adecvare a chestionarelor și folosirea informațiilor despre trăsături în practica profesională. Apoi trecem în revistă utilizările clinice și cele legate de dezvoltare ale evaluării trăsăturilor, după care ne ocupăm de aplicațiile instituționale. Examinăm validitatea măsurilor trăsăturilor ca factori de predicție a performanței și a comportamentelor dezirabile la locul de muncă, susținând folosirea chestionarelor în selectarea personalului. Alte aplicații sunt îndrumarea legată de profesie și de carieră, precum și controlarea stresului. În sfârșit, cercetăm o nouă modalitate de evaluare, măsurarea „inteligenței emoționale”, ce s-a bucurat de multă atenție din partea specialiștilor din domeniul psihologiei organizaționale și a marelui public.

Principii ale evaluării trăsăturilor

În această secțiune examinăm unele dintre obstacolele pe care trebuie să le înfrunte practicantul ce se ocupă de probleme legate de personalitate. Schița pe care o prezentăm aici se bazează pe câteva descrieri ample ale evaluării personalității (Kline, 1993; Anastasi și Urbina, 1997; Lanyon și Goodstein, 1997). Vom opera cu ceea ce se numește în psihologia clinică modelul savantului-practicant. Aceasta înseamnă că, pe lângă tehnici concrete, specialistul din domeniul psihologiei aplicate are o formație științifică de bază, suficientă pentru a formula și a testa ipoteze sau pentru a evalua

gradul în care studiile publicate se conformează practicii științifice corecte. O astfel de persoană s-ar putea confrunta cu trei probleme înrudite :

1. *alegerea chestionarului/chestionarelor* – au fost publicate uluitor de multe chestionare despre trăsături care ar putea fi relevante pentru problemele concrete. Cum poate practicantul să aleagă și să evalueze cel mai folositor instrument pentru scopurile sale? Gama chestionarelor despre personalitate se întinde de la cele care vizează evaluarea calităților generale, cum ar fi măsurarea „celor cinci mari”, până la cele ce măsoară trăsături mai restrânse, care ar putea fi esențiale în anumite situații. Nu există reguli precise pentru alegerea unui anumit chestionar, însă vom prezenta câteva dintre aspectele implicate ;
2. *evaluarea chestionarelor* – după ce au fost alese câteva chestionare, există unele repere bine stabilite care pot fi folosite pentru compararea instrumentelor. Primul dintre ele este fidelitatea, care se referă la faptul că repetarea măsurătorilor dă sau nu punctaje similare ale chestionarelor (vezi capitolul 1). Însă un chestionar poate fi fidel din motive eronate. De pildă, ar putea evalua unele înclinații obișnuite legate de răspunsuri, cum ar fi tendința de a răspunde „da” la toate întrebările, în loc de o trăsătură autentică. Practicantul trebuie să fie sigur că punctajele nu sunt grav contaminate de înclinații de acest gen. În sfârșit, chestionarul trebuie să evalueze o construcție semnificativă și relevantă: el trebuie să fie valid. Vom explora mai amănunțit evaluarea validității ;
3. *aspecte practice* – deși chestionarul este fidel, valid și relevant, folosirea în scopuri practice a informațiilor disponibile despre trăsături nu e o sarcină ușoară. Vom examina două aplicații concrete : folosirea punctajelor chestionarelor pentru luarea concretă a deciziilor, precum și aspectele etice și juridice ale evaluării trăsăturilor de personalitate.

Alegerea chestionarului

Firește, practicantul are nevoie de un instrument relevant pentru problema concretă. De exemplu, directorul de resurse umane poate avea nevoie să evalueze o trăsătură care influențează performanța în muncă sau clinicianul poate fi interesat de evaluarea trăsăturilor ce ajută la diagnosticarea tulburărilor mentale. Dincolo de părerea neoficială despre trăsăturile care par cele mai relevante pentru problema respectivă, mai trebuie să se ia câteva decizii.

Evaluare amplă sau cu țintă limitată ?

Prima decizie este dacă se evaluează un domeniu principal al personalității sau ținta o reprezintă câteva trăsături mai specifice, deosebit de relevante. În primul caz se recomandă folosirea unui instrument general, cum ar fi NEO-PI-R, 16PF sau CPI, ori chestionare care vizează evaluări extensive într-un anumit domeniu. Clinicienii pot folosi, de exemplu, MMPI sau MMPI-2 pentru a măsura trăsăturile anormale, iar chestionare ca OPQ, prezentat în capitolul 1, vizează trăsături relevante pentru locul de muncă. Avantajul evaluării extensive este că sondează o gamă completă de construcții, dovedindu-se extrem de util în cercetarea de explorare. Dezavantajul este că ar putea fi

neeconomic, măsurând construcții nerelevante. Ar putea fi mai rentabil să se aleagă pentru evaluare un număr mic de trăsături esențiale, cu condiția ca o cercetare anterioară să fi stabilit care trăsături sunt relevante și care nu sunt.

Măsurare generală sau contextualizată ? O altă decizie este dacă se măsoară attribute generale ale personalității sau attribute care se referă la sentimente și comportamente tipice într-un anumit context. De exemplu, căutarea senzațiilor poate fi măsurată fie ca trăsătură generală, fie folosind chestionare care investighează plăcerea produsă de pericol în anumite situații, cum ar fi șofatul. Cât de strict trebuie să fie definit „contextul” este o altă problemă. Am văzut în capitolele anterioare că anxietatea poate fi evaluată ca trăsătură generală sau ca înclinație spre anxietate în contexte amenințătoare definite în linii mari, cum ar fi amenințarea socială și fizică (Endler și Kocovski, 2001 ; vezi capitolul 4), sau în contexte definite mai strict, cum ar fi testarea, rezolvarea unor probleme de matematică sau lucrul la calculator (de exemplu, Zeidner, 1998). Avantajul instrumentelor generale de măsurare a trăsăturilor este că permit integrarea rezultatelor în corpuri mai ample de date și teorii relevante. Dezavantajul este că instrumentele de măsurare contextualizate ar putea avea o forță mai mare de precizie a criteriilor, așa cum am văzut în cazul scalelor de cunoaștere a propriilor capacități din capitolul 8. Totuși, cu cât este mai specializată scala, cu atât este mai greu ca rezultatele studiului să fie interpretate într-un cadru teoretic mai general.

Trăsături ample sau restrânse. O opțiune înrudită se referă la avantajul evaluării trăsăturilor ample, cum ar fi „cele cinci mari”, sau a unor trăsături mai restrânse „de nivel mediu”. Și aici, folosirea trăsăturilor ample facilitează interpretarea datelor și comparațiile cu alte studii, însă trăsăturile mai restrânse ar putea fi uneori mai predictive. Desigur, instrumente ca NEO-PI-R, 16PF și OPQ oferă ambele niveluri de analiză, cu toate că, așa cum am remarcat în capitolul 1, este improbabil ca un singur instrument să acopere complet trăsăturile de nivel inferior. Atunci când se preferă trăsăturile de nivel mediu, se recomandă să se cunoască suprapunerea lor parțială cu trăsăturile mai ample. De exemplu, în cazul trăsăturilor legate de vulnerabilitatea la stres (vezi capitolul 9), de multe ori nu este limpede în ce măsură validitatea lor predictivă provine din suprapunerea parțială cu trăsătura amplă a nevrozismului și în ce măsură e caracteristică acelei trăsături.

Evaluarea chestionarelor

Așa cum am arătat în capitolul 1, este esențial ca respectivul chestionar să aibă un nivel înalt de fidelitate, stabilitate și validitate. Dacă are subscale, diferențierea lor trebuie să se sprijine pe analiza factorială. Evaluarea constanței interne (adică a fidelității) și a stabilității în timp sunt directe : tabelul 13.1 rezumă definițiile și tehnicile de calculare a fidelității. În general, se consideră că valoarea minimă a fidelității în cercetare trebuie să fie 0,7, cu toate că e preferabilă cea de 0,8. Pentru evaluarea individuală este nevoie de 0,9 sau mai mult. Determinarea structurii factoriale ar putea pune probleme tehnice, cum ar fi natura structurii factorului care va fi folosit, cu toate că, dacă această structură este solidă, alegerea metodei analitice ar trebui să aibă doar efecte minore.

Tabelul 13.1. Definițiile fidelității și stabilității

Definiția generală a fidelității

Precizia cu care testul măsoară ceea ce are de măsurat, astfel încât valorile măsurate să fie repetabile.

Fidelitatea forme paralele

Corelația dintre două forme paralele sau alternative ale testului.

Fidelitatea mediei

Corelația dintre sumele itemilor fără soț și cu soț din test.

Constanța internă

Estimarea fidelității derivată din intercorelările itemilor testului. Alfa-Cronbach (α) este coeficientul statistic folosit, de obicei, în acest scop.

Stabilitatea

Constanța în timp a punctajelor testelor: numită și fidelitatea de testare-retestare. Intervalul de timp poate varia între „imediat” și mai mulți ani. Măsurile trăsăturilor trebuie să prezinte stabilitate pe perioade de luni și de ani.

Evaluarea validității ar putea fi un pic mai complexă, așa cum vom vedea imediat. Tabelul 13.2. analizează diferite aspecte ale validității. Așa cum am discutat anterior, elementul-cheie al validității este validitatea criterială – capacitatea chestionarului de a prezice criterii semnificative, cum ar fi stările emoționale, comportamentele anormale și performanța în muncă. Putem distinge validitatea concurentă (în prezent) și cea predictivă (în viitor) ca două aspecte diferite ale validității criteriale. Ambele pot fi utile: clinicianul poate dori un indiciu al tulburării comportamentale curente, în vreme ce directorul de resurse umane are nevoie să prezică performanța viitoare în muncă, în urma pregătirii. În toate cazurile, coeficientul validității exprimă forța de predicție a trăsăturii în privința criteriului. Așa cum arătăm mai departe, trăsătura ar putea să nu fie de mare folos practic atunci când coeficientul este prea mic. De asemenea, este important să se stabilească dacă acest coeficient al validității se generalizează în contexte diferite; este riscantă presupunerea că un singur studiu stabilește validitatea, chiar și atunci când coeficientul e mare.

Tabelul 13.2. Definițiile validității

Definiția generală a validității

Gradul în care testul măsoară o construcție semnificativă, adică măsura în care punctajele sunt informative din punct de vedere științific sau au utilitate practică.

Validitatea criterială. Măsura în care testul se corelează cu indici independenți despre care se crede că sunt legați de construcție.

Validitatea concurentă. Validitatea criterială în raport cu un indice măsurat simultan cu administrarea testului.

Validitatea predictivă. Validitatea criterială în raport cu un indice care va fi măsurat în viitor, după administrarea testului.

Coeficientul validității. Mărima corelației dintre test și criteriu (ar putea fi corectat pentru artefactele statistice).

Generalizarea validității. Măsura în care coeficienții de validitate rămân similari în cazul unor eșantioane și situații diferite.

Validitatea superficială. Măsura în care itemii de testare corespund în mod superficial construcției.

Validitatea conținutului. Măsura în care itemii de testare sunt mostre reprezentative ale construcției.

Validitatea convergentă. Măsura în care itemii de testare se corelează cu alte scale înrudite.

Validitatea divergentă. Măsura în care testul este independent de alte scale cu care nu se înrudește.

Validitatea diferențială. Măsura în care testul prezice criteriile atunci când celelalte construcții relevante sunt controlate.

Validitatea construcției. Măsura în care testul măsoară unele construcții semnificative din punct de vedere științific – o calitate definită destul de imprecis, ce depinde de progresele din cercetare.

Validitatea superficială este cel mai puțin important dintre celelalte aspecte ale validității, cu toate că absența ei poate uneori să-i îndepărteze pe cei care răspund la chestionar. Validitatea conținutului este deosebit de importantă în primele faze ale cercetării, înainte de dezvoltarea unei rețele nomologice detaliate (vezi capitolul 1) care demonstrează sensul construcției pe baza relației ei cu alți indici și cu consecințele comportamentale.

De obicei, validitatea convergentă și cea divergentă sunt examinate împreună. De exemplu, o scală pentru extraversiune-introversiune ar trebui să se coreleze într-un grad moderat cu construcțiile înrudite, cum ar fi sociabilitatea și asertivitatea (validitate convergentă): dacă nu se întâmplă acest lucru, probabil că scala nu măsoară extraversiunea. Ea ar trebui, de asemenea, să aibă doar corelații mici cu alte construcții despre care se știe că sunt deosebite de extraversiune, cum ar fi nevrozismul și inteligența (validitate divergentă). Stabilirea validității divergente este deosebit de importantă în crearea scalelor pentru construcții noi, care, mult prea des, se dovedesc a fi similare cu cele existente. Validitatea diferențială este legată de validitatea divergentă. Ea se referă la verificarea dacă scala prezice sau nu criteriile atunci când alte construcții corelate atât cu scala, cât și cu criteriul sunt controlate din punct de vedere statistic, de obicei prin intermediul corelării parțiale sau al regresiei multiple. De exemplu, în cazul unei noi scale pentru vulnerabilitatea la stres, validitatea diferențială ar fi demonstrată dacă scala ar prezice simptome de anxietate, în condițiile în care nevrozismul și extraversiunea sunt controlate.

În sfârșit, așa cum am arătat în capitolul 1, validitatea construcției se referă la baza teoretică a trăsăturii, adesea evazivă, și la sensul ei psihologic. Pentru practicant, relevanța teoriei variază în funcție de natura problemei concrete. Uneori, predicția se face pe o bază *actuarială*. Cu alte cuvinte, dacă știm că o baterie de scale prezice performanța într-o anumită muncă (cu un nivel înalt de generalizare a validității), putem folosi scalele în selectarea personalului fără să ne pese prea mult de teorie. Însă această concepție este negată adesea de existența variabilelor *moderatoare*, adică variabilele suplimentare care influențează asocierea dintre scala trăsăturii și criteriu. De exemplu, așa cum vom arăta, corelațiile dintre trăsături și performanța în muncă depind în mod crucial de factori cum ar fi natura muncii, gradul de stres al mediului de lucru și nivelul de stimulare sau de excitație pe care îl oferă. Cu toate că putem încerca să schițăm în mod empiric influența variabilelor moderatoare, predicția este îmbunătățită atunci când putem folosi teoria pentru a stabili dacă sunt sau nu șanse ca o trăsătură să fie predictivă.

Înclinațiile răspunsurilor

O problemă generală a chestionarelor de personalitate este faptul că răspunsurile pot fi influențate de diferite inclinații care nu se leagă de construcția vizată de chestionar. Vom împărți aceste inclinații în trei tipuri. *Stilurile răspunsului* descriu tendințele de a folosi scalele cu mai multe opțiuni din chestionar care nu se leagă de conținutul real al itemilor, cum ar fi tendința de acceptare a unor itemi, în loc de a-i respinge. *Controlarea impresiei* descrie încercările deliberate de a se prezenta ca dotat sau lipsit de anumite calități, fie prin minciună directă (simulare), fie printr-o manipulare mai redusă a adevărului. *Autoînșelarea* se referă la tendința în mare măsură inconștientă de a răspunde prezentând (de obicei) o impresie despre sine mai favorabilă – de exemplu, alegând variantele de răspunsuri mai dezirabile din punct de vedere social.

Stilurile răspunsului. Tabelul 13.3 rezumă unele stiluri ale răspunsului, cum ar fi încuviințarea (tendința de a răspunde „da”) și răspunsurile extreme (tendința de a răspunde „fără îndoială” în loc de „într-o anumită măsură”). Global, stilurile răspunsului sunt considerate un rău relativ minor și, așa cum se arată în tabel, o proiectare atentă a chestionarului poate reduce la minimum distorsionarea punctajelor trăsăturilor. Însă, în unele cazuri, confundarea punctajelor trăsăturilor cu stilurile răspunsului poate duce la corelații false: în aceste cazuri, modelarea matematică poate contribui la eliberarea măsurilor trăsăturilor de aceste inclinații (Matthews și Oddy, 1997; Austin *et al.*, 1998).

Tabelul 13.3. Unele stiluri de răspuns frecvent întâlnite

Stilul răspunsului	Descrierea	Contramăsuri
Încuviințarea	Tendința de a răspunde pozitiv la întrebări, indiferent de conținut	Echilibrarea itemilor care se leagă pozitiv și negativ de construcția respectivă
Devianța	Răspunsuri neobișnuite, atipice	Evitarea itemilor cu un grad mare de oblicitate a distribuției răspunsurilor. Indiciile de devianță pot semnala probleme de tip psihopatologic
Răspunsuri	Tendința de a alege categoriile extreme ale răspunsurilor (de exemplu, „acord total”)	Folosirea corectă a modelelor matematice

Controlarea impresiei. În primii ani ai cercetării legate de evaluarea personalității, dezirabilitatea socială a fost conceptualizată ca o categorie fixă de răspunsuri și, prin urmare, destul de supărătoare. Tendința oamenilor de a se prezenta în mod favorabil a fost detectată empiric prin folosirea scalelor de dezirabilitate socială care păreau să măsoare inclinații stabile (Crowne și Marlowe, 1960). Eysenck (1967) a introdus scala „minciunilor”, vizând dovedirea minciunosului care refuză să admită greșeli banale, cum ar fi nerespectarea unei promisiuni. Cercetătorul putea obține atunci o estimare mai validă a altor trăsături, prin controlarea statistică a dezirabilității sociale. Paulhus (1986) a arătat că autoprezentarea este parțial deliberată și conștientă și parțial inconștientă și trebuie să se facă distincție între aceste două aspecte ale dezirabilității sociale. El

sugerează că manipularea deliberată a imaginii despre sine, inclusiv mințind, trebuie să fie descrisă ca o „controlare a impresiei” și diferențiată de „autoînșelare”. Într-un studiu bazat pe analiza factorială, el a constatat că măsurile tradiționale ale dezirabilității sociale se încărcău pe un factor de autoînșelare, în vreme ce scalele legate mai direct de înșelătorie defineau un factor al „controlării impresiei”. Disimularea este un aspect al lipsei de integritate care s-ar putea lega de conștiinciozitate (Ones, Viswesvaran și Schmidt, 1993). Nu trebuie să fim prea surprinși de faptul că persoanele care răspund la chestionar se complac în controlarea impresiei, dată fiind literatura sociopsihologică (vezi capitolul 8) care arată că oamenii sunt motivați să întrețină și să comunice o imagine despre sine constantă.

În cadrul profesional, controlarea impresiei vizează prezentarea trăsăturilor pe care candidatul le consideră necesare pentru acel post. De exemplu, este improbabil ca un candidat la un post de vânzător să vrea să pară introvertit sau un viitor pușcaș marin să vrea să pară timid. Măsura în care controlarea impresiei reprezintă o problemă în practică poate fi investigată prin manipulări experimentale, cum ar fi instruirea subiecților să „pretindă că sunt buni”, adică să se prezinte în cea mai bună lumină. Aceste instrucțiuni chiar au efect. Concluzia unei treceri în revistă metaanalitică (Stanush, 1996) a fost că instrucțiunile de simulare modifică punctajele personalității, în special în ceea ce privește conștiinciozitatea. Însă punctajele trăsăturilor devin, de asemenea, și mai strâns corelate cu scalele minciunilor sau cu măsurile dezirabilității sociale, sugerând o verificare a incidenței simulării pe întreg eșantionul. Alte studii au explorat problema critică dacă validitatea este influențată sau nu cu adevărat de controlarea impresiei. De fapt, cu toate că simularea deliberată scade validitatea în studiile experimentale, se pare că are efecte relativ minore în situațiile legate de angajare din viața reală (Barrick și Mount, 1996; Stanush, 1996; Arthur, Woehr și Graziano, 2001), poate datorită faptului că persoana care răspunde la chestionar se teme că va fi prinsă cu minciuna. Totuși, simularea rămâne o problemă, mai ales din cauză că sunt mari șanse ca persoanele care simulează să obțină punctaje mari la trăsăturile dezirabile și, astfel, să fie alse primele pentru posturile respective (Arthur *et al.*, 2001).

Printre soluțiile eficiente se numără cererea de la cei cu punctaje mari a unor dovezi suplimentare pentru coroborare (de exemplu, din interviu) și/sau măsurători concurente ale dezirabilității sociale, cu toate că această tehnică poate defavoriza candidații care sunt extrem de corecți și care au realmente puține defecte (Arthur *et al.*, 2001). O altă tehnică folosită uneori este răspunsul cu opțiune impusă, în care itemii îi cer subiectului să aleagă între variante la fel de atrăgătoare sau neatrăgătoare – de exemplu: „Cea mai importantă calitate pe care o am este (a) că sunt o persoană de încredere sau (b) onestitatea”. Din păcate, chestionarele cu opțiune impusă duc la dependență statistică între scale, deoarece acceptarea unui set de calități implică respingerea celorlalte. De pildă, itemii asemănători cu exemplul dat duc la o corelare negativă artificială între încredere și onestitate. Această proprietate statistică indezirabilă creează multe probleme în aplicații (Bartram, 1996; Matthews și Oddy, 1997), cu toate că unii practicanți consideră că avantajele opțiunii impuse pot depăși uneori dezavantajele (Baron, 1996). De exemplu, Saville și Holdsworth au publicat o versiune a lui OPQ cu opțiune impusă (vezi capitolul 1), utilizabilă în situațiile în care sunt riscuri mari de apariție a disimulării.

În contexte clinice, apare problema opusă. Oamenii pot fi motivați să simuleze tulburări – de exemplu, pentru a scăpa de răspundere în cazul delictelor sau pentru a nu

fi luați în armată. Și aici există dovezi că persoanele normale pot, cel puțin uneori, să simuleze cu succes tulburările (Lanyon și Goodstein, 1997). Astfel, chestionarele includ adesea scale care vizează detectarea simulării deliberate a unei boli sau a simptomelor psihiatrice. Aceste scale, incluse atât în MMPI, cât și în NEC-PI-R, reușesc, în mare măsură, să deosebească pacienții clinici reali de subiecții sănătoși instruiți să simuleze probleme patologice (Berry *et al.*, 2001 ; Bagby *et al.*, 2002).

Autoînșelarea. Oamenii sunt, de asemenea, înclinați către „autoînșelare” : autoatribuirea unor caracteristici dezirabile pe care nu le au în realitate, cum ar fi onestitatea în toate împrejurările. Ei pot fi și defensivi, negând faptul că au calități neatrăgătoare. Un grad moderat de autoînșelare poate fi chiar sănătos, prin faptul că susține o imagine despre sine pozitivă. Însă persoanele narcisice par să aibă un simț exagerat al propriei valori, care se transformă în tulburare de personalitate (Paulhus și John, 1998). Acești autori susțin că modalitatea optimă de tratare a trăsăturilor care duc la autoînșelare este să fie considerate trăsături importante ale personalității, care pot fi investigate independent ca posibili factori de predicție a criteriilor practice. Ele se pot suprapune parțial „celor cinci mari” ; de exemplu, persoanele narcisice tind să fie extravertite în mod dezagreabil. *Self-Deceptive Enhancement Scale* (Paulhus, 1998) vizează măsurarea înclinației inconștiente către autoprezentarea favorabilă. Ea împarte înclinația în două subscale, una pentru lauda de sine și alta legată de negarea defectelor. Paulhus și John (1998 ; Paulhus, 2002) arată, de asemenea, cum controlarea deliberată a impresiei se descompune și ea în factori legați de accentuarea aspectelor pozitive (de exemplu, lăudăroșenia) și de reducerea la minimum a aspectelor negative (de pildă, apărarea renumelui). Paulhus (1998) a creat o scală de controlare a impresiei (*Impression Management scale*) care măsoară aceste autodistorsionări deliberate. Distorsionarea conștientă și cea inconștientă se pot lega, astfel, de două motive sau valori fundamentale, așa cum se arată în tabelul 13.4.

Tabelul 13.4. Două tipuri de parțialitate autoflatantă identificate de Paulhus și John (1998)

Tipul înclinației	Valoarea	Motivul	Mecanismul de autoînșelare	Înclinație autoflatantă pentru
Exagerarea autovalorizării	Acțiune	Trebuința de putere	Înclinație egoistă	Extraversiune
Conformarea la normele sociale	Comunicare	Trebuința de acceptare	Înclinație moralistă	Deschidere
				Agreabilitate
				Conștiinciozitate

Paulhus (2002) oferă cea mai rafinată explicație a autoînșelării propusă până acum, însă ea nu a inspirat încă decât puține studii empirice. Mai multe lucrări s-au ocupat de *represiune*. Subiecții cu un nivel înalt al dezirabilității sociale, dar un nivel scăzut al anxietății ca trăsătură ar putea fi caracterizați uneori ca „represori”, care și-ar putea reprimă inconștient anxietatea și credințele despre sine negative (Weinberger, Schwartz și Davidson, 1979). Diverse studii (de exemplu, Derakshan și Eysenck, 2001) sprijină ideea că represorii, cu toate că au, în general, un nivel scăzut al anxietății ca trăsătură, prezintă semne fiziologice și comportamentale de anxietate în anumite situații amenințătoare. Însă aceste trăsături ridică o problemă de măsurare : evaluarea obișnuită a represorilor pe două scale (dezirabilitatea socială, anxietatea ca trăsătură) destinate altor scopuri este lipsită de rafinament, ca să nu zicem mai mult. Alte lucrări s-au concentrat

asupra măsurării mecanismelor de apărare, prin intermediul testelor proiective, cum ar fi TAT : aceste măsuri par să aibă cel puțin un anumit grad de validitate ca factori de predicție a emoției și adaptării (Cramer, 2002). Rămâne de văzut dacă stilurile de apărare inconștiente pot fi măsurate pe baza chestionarelor.

Aspectele practice

Vom trece rapid în revistă două zone în care practicantul are nevoie de cunoștințe mai profunde decât cele oferite de manualele standard despre personalitate : 1) folosirea punctajelor testelor în luarea concretă a deciziilor ; 2) aspectele etice și juridice ale evaluării trăsăturilor.

Luarea deciziilor. Am văzut că o mare parte din cercetare se concentrează asupra validității și a problemei dacă măsurile trăsăturilor prezic cu adevărat criteriile. Totuși, de obicei practicantul are mai puțin de-a face cu estimarea corelațiilor în cadrul populației și mai mult cu luarea unor decizii binare în privința anumitor persoane. Subiectului trebuie sau nu să i se pună diagnosticul de schizofrenie ? Candidatul la postul respectiv trebuie sau nu să fie angajat ? Dacă se iau pe baza punctajelor testelor, aceste decizii necesită un *barem*. De exemplu, la un test clinic baremul definește punctajul necesar pentru ca persoanei respective să i se pună diagnosticul de tulburare.

Mai mulți autori (Messick, 1995 ; Anastasi și Urbina, 1997) au pledat pentru o modalitate oficială de stabilire a baremului în luarea deciziilor. De exemplu, în diagnosticarea clinică există patru rezultate posibile, așa cum se arată în figura 13.1, ce includ două tipuri de greșeli pe care le poate face medicul, punându-i pacientului un diagnostic greșit de tulburare mentală (fals pozitiv) sau eșuând în diagnosticarea unei tulburări reale a pacientului (fals negativ). Cea mai bună strategie de luare a deciziei depinde de câștigurile și pierderile care însoțesc fiecare rezultat (*foloasele*). De exemplu, dacă evaluarea personalității este folosită ca primă etapă, înainte de un interviu mai detaliat, pierderile provocate de o evaluare fals pozitivă sunt reduse (medicul trebuie să piardă timp cu interviul suplimentar), însă pierderile provocate de o evaluare fals negativă sunt mari (pacientul nu primește tratamentul necesar). Aceste foloase pot fi utilizate la dezvoltarea unei strategii de luare a deciziilor care stabilește un barem relativ scăzut, astfel încât, în cazul unor dubii, pacienții să poată fi intervievați extensiv, chiar dacă unora dintre ei nu li se va pune diagnosticul de tulburare. Anastasi și Urbina (1997) oferă o descriere mai detaliată a strategiilor de selecție.

Diagnosticul	Situația reală	
	Tulburare	Normal
Tulburare	Diagnostic corect • <i>Câștigul</i> : pacientul este tratat	„Fals pozitiv” • <i>Pierdere</i> : individului i se administrează un tratament inutil sau teste suplimentare costisitoare
Normal	„Fals negativ” • <i>Pierdere</i> : pacientului nu i se face tratamentul necesar	Recunoașterea corectă a normalității • <i>Câștigul</i> : persoana respectivă își reia viața normală

Figura 13.1. Patru rezultate posibile ale diagnosticării clinice, cu câștigurile și pierderile respective

Aceste evaluări trebuie să ia în calcul mai mulți factori, printre care și validitatea predictivă a testului. Un factor important este *proporția de bază*, adică probabilitatea ca practicantul să ajungă întâmplător la decizia corectă. De exemplu, dacă o muncă este foarte ușoară, se pot angaja persoane alese la întâmplare dintre candidați. În cadrul clinic sunt pericole mari legate de proporțiile de bază foarte scăzute. Imaginați-vă un test de diagnosticare a unei fobii rare, care apare doar la 1% din categoria-țintă din populație. Să presupunem că testul are o precizie de 90%. Dintre fiecare 1 000 de persoane testate, zece suferă de acea fobie. Din aceste zece persoane, nouă sunt diagnosticate corect, iar una e diagnosticată greșit ca „normală”. Să vedem acum restul de 990 de persoane fără fobie. 891 (90%) sunt diagnosticate corect ca sănătoase, însă restul de 99 sunt diagnosticate fals ca suferind de fobie. Cu alte cuvinte, cele mai multe dintre persoanele diagnosticate pe baza testului ca suferind de fobie (99 din 108) nu suferă de această boală! În practică, diagnosticarea tulburărilor nu este atât de dificilă, deoarece natura selectată a persoanelor testate (de exemplu, cei care merg să fie consultați pentru temeri iraționale) face ca proporția de bază să fie mai mare decât la categoria generală de populație.

În trierea candidaților la un post, problema este puțin diferită. Directorul de personal nu trebuie să „diagnosticeze” fiecare candidat drept competent sau incompetent, ci să-i aleagă pe cei mai potriviți pentru a ocupa posturile libere. În acest caz, deciziile se iau pe baza creșterii la maximum a procentului de candidați care îndeplinesc standardele minime de performanță criterială (pentru o prezentare mai detaliată, vezi Anastasi și Urbina, 1997). Există o proporție de bază, reflectând procentul de candidați care ar avea succes dacă ar fi aleși la întâmplare. Dacă este cunoscută validitatea testului, poate fi calculată *creșterea* procentului candidaților competenți, ca indice al utilității testului la selecție. Această utilitate a testului depinde de proporția de bază, de validitatea criterială și de rata de selecție, adică proporția candidaților care vor fi angajați. În general, utilitatea testului crește pe măsură ce proporția de bază se apropie de 50% și odată cu creșterea validității criteriale.

Rata de selecție are un efect profund. Dacă este mare (cei mai mulți dintre candidați vor fi angajați), chiar și un test cu un grad înalt de validitate nu va produce decât o ameliorare modestă față de hazard. Dacă este scăzută (puțini dintre candidați vor fi angajați), chiar și un test cu un grad moderat de validitate va duce la o ameliorare substanțială față de hazard. S-ar putea trage concluzia că evaluarea personalității este mai utilă în perioadele de recesiune economică, nu în cele de înflorire. Anastasi și Urbina (1997) au trecut în revistă și studii care au încercat să lege validitatea de sporuri ale productivității, ca o consecință a folosirii testului: atunci când rata de selecție este scăzută, câștigurile pentru organizațiile mari pot ajunge până la câteva milioane de dolari.

Tabelul 13.5. Unele implicații ale Codului deontologic al APA în evaluarea trăsăturilor de personalitate

-
- 9.0.1. *Bazele evaluării.* Psihologii trebuie să se bazeze în evaluare pe tehnici adecvate și suficiente. Prin urmare, cel care folosește teste trebuie să fie capabil să justifice relevanța generală a evaluării trăsăturilor față de aspectul concret vizat.
- 9.0.2 *Folosirea evaluării.* Psihologii trebuie să folosească instrumente fidele și valide pentru membrii populației testate. Testelor trebuie să li se atribuie punctaje și interpretări în lumina dovezilor obținute din cercetare. Prin urmare, cel care folosește teste trebuie să fie capabil să justifice folosirea acelor instrumente de măsurare a trăsăturilor în contextul concret.
-

- 9.0.5 *Construirea testelor.* La crearea unor noi teste trebuie să se folosească proceduri psihometrice adecvate și cunoștințe științifice sau profesionale. Firește, noile instrumente de măsurare a trăsăturilor trebuie să îndeplinească aceste criterii.
- 9.0.6 *Interpretarea rezultatelor evaluării.* Interpretarea trebuie să ia în considerare atât scopul evaluării, cât și factori cum ar fi cei situaționali, personali, lingvistici, precum și diferențele culturale dintre psiholog și subiecți, care ar putea influența interpretarea. Prin urmare, cu toate că evaluarea trăsăturilor caută să aprecieze construcții solide intersituațional și intercultural, cel care folosește testele trebuie să fie sensibil la posibilele influențe contextuale asupra punctajelor.
- 9.0.7. *Testele învechite și rezultatele perimate ale testării.* Psihologii nu trebuie să facă recomandări pe baza unor teste și a unor proceduri perimate. Desigur, cel care folosește instrumente de măsurare moderne se va conforma acestei cerințe. Cei ce folosesc teste mai vechi se confruntă cu problema absenței standardelor clare care să stabilească dacă un test trebuie sau nu să fie considerat perimat.
- 9.0.10. *Explicarea rezultatelor evaluării.* Atunci când este posibil, psihologii trebuie să încerce în mod rezonabil să-i explice subiectului sau reprezentanților lui rezultatele. Atunci când explicarea nu este posibilă, din cauza naturii relației profesionale (de exemplu, filtre de protecție), acest lucru trebuie să-i fie comunicat dinainte persoanei respective. Măsurătorile publicate ale trăsăturilor includ adesea o fișă de feedback oferită persoanei testate, în care sunt explicate caracteristicile personalității sale în limbajul uzual. Desigur, trebuie foarte multă grijă atunci când se oferă feedback despre trăsături considerate patologice.

Notă: Acest tabel parafrazează și comentează anumite articole din Codul deontologic al APA. Tabelul nu trebuie să fie folosit în locul Codului deontologic al APA, care este disponibil pe <http://www.apa.org/ethics/>.

Aspectele etice și juridice. Cel care folosește testele psihometrice este guvernat, desigur, de aceleași principii etice ca oricare alt psiholog. „Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct 2002” al American Psychological Association (APA) include o secțiune despre evaluare. Tabelul 13.5 prezintă pe scurt unele dintre obligațiile celui care folosește teste, cu comentarii despre relevanța lor în evaluarea trăsăturilor. Alte secțiuni legate de evaluare se ocupă de necesitatea consimțământului în cunoștință de cauză, păstrarea securității de testare, publicarea datelor obținute prin testare și evaluarea de către persoane necalificate (care este dezaprobată).

Lanyon și Goodstein (1997) analizează unele utilizări eronate ale testelor, care sunt contraindicate în codul APA. Firește, este lipsită de etică folosirea în mod profesional a unui test a cărui validitate nu a fost stabilită. Chiar dacă testul a fost creat sistematic, pot apărea probleme atunci când nu există un criteriu limpede pentru construcția evaluată și când testele sunt interpretate pe baza bunului-simț sau a viziunii personale a celui care aplică testul. Aceste probleme sunt adesea mai acute în cazul testelor proiective decât în cel al măsurării trăsăturilor. Alteori, testele valide pentru un context pot fi folosite eronat în alt context. Lanyon și Goodstein arată că testele create pentru un cadru psihiatric, cum ar fi Rorschach și MMPI, pot să nu fie adecvate ca instrumente de selecție în industrie, mai ales atunci când sunt administrate de persoane fără pregătire medicală. Pentru a elimina aceste probleme, mai multe țări, printre care și Marea Britanie, au sisteme oficiale de acreditare a celor ce folosesc testele.

Obligațiile etice sunt îndeplinite într-un cadru juridic care, desigur, diferă de la o țară la alta, iar în SUA de la un stat la altul. Legile se ocupă, de obicei, de aspecte cum ar fi caracterul confidențial și protejarea datelor, protejarea vieții particulare și echitatea în

selecția profesională. Firește, practicantul trebuie să cunoască aceste legi, mai ales într-o societate cu tot mai multe litigii. Dacă evaluarea unei trăsături este unul dintre factorii pentru care un candidat la un post nu a fost angajat sau promovat, ar putea fi nevoie ca psihologul să justifice la tribunal relevanța acelei trăsături. Uneori, deciziile din domeniul justiției pot părea capricioase. În 1996, poliția din New London, Connecticut, a ajuns celebră pentru că a refuzat angajarea unui candidat a cărui capacitate mentală a fost considerată prea mare (corespunzând unui IQ de circa 125). Departamentul de poliție a susținut cu succes în fața completului de judecată că acei candidați care au punctaje prea mari ar putea să se plictisească de munca de polițist și să-și dea demisia curând după ce au primit o instruire costisitoare.

Arthur și colaboratorii săi (2001) au analizat unele implicații juridice ale evaluării personalității la nivel instituțional în SUA. Ei arată că măsurile personalității pot fi mai puțin vulnerabile decât testele de capacitate mentală la acuzația că sunt incorecte față de candidații minoritari. Într-adevăr, ei citează o afirmație făcută de Hogan și colaboratorii săi (1996, p. 475):

...dorim să afirmăm în termenii cei mai fermi posibil că folosirea în selectarea candidaților la angajare a unor instrumente bine alcătuite de măsurare a personalității normale va sprijini cu tărie șansele egale de angajare, dreptatea socială și creșterea productivității.

Accastă părere este justificată de dovezi despre validitatea măsurilor trăsăturilor ca factori de prezicere a criteriilor profesionale, pe care le prezentăm mai jos. Totuși, Arthur și colaboratorii săi (2001) semnalează două probleme nerezolvate din domeniul profesional. În primul rând, deși cei care simulează pot fi identificați după punctajele foarte mari la trăsăturile vizate, respingerea unui candidat din cauză că are punctaje prea mari e greu de justificat din punct de vedere juridic. În al doilea rând, diferențele legate de sex, foarte bine reproduse la unele trăsături de personalitate (vezi capitolul 3), duc la un conflict între principiile juridice și cele științifice. *US Civil Rights Act* precizează că e ilegal să se recurgă în folosirea testelor legate de angajare la ajustarea punctajelor sau la diferite limitări pe baza rasei, culorii pielii, religiei, sexului sau originii naționale. (Aici, intenția era, în primul rând, prevenirea discriminării rasiale.) Totuși, în evaluarea personalității există practica firească și justificată științific a folosirii unor norme separate pentru bărbați și pentru femei, o procedură ce, de fapt, contribuie la echitatea în selecția profesională. Rămâne de văzut cum va funcționa acest aspect în procesele viitoare.

Aplicațiile educative și clinice

Psihologia educației

Braden (1995) face o distincție folositoare între specialiștii din domeniul psihologiei educației, preocupați de factorii psihologici care influențează învățarea, și cei din domeniul psihologiei școlare, preocupați de anormalitățile ce pot perturba învățarea. Desigur, aceste categorii se pot suprapune. Astfel, primul specialist se preocupă adesea de diferențele individuale „normale”, în vreme ce al doilea se axează, în primul rând, pe intervențiile concrete asupra copiilor „cu probleme”. Psihologilor școlari li se poate cere și să identifice copiii deosebit de înzestrați, definiți pe baza inteligenței și a capacităților cognitive, nu a personalității.

Astfel, specialiștii din domeniul psihologiei educației efectuează cercetări care seamănă mult cu cele legate de trăsături, cu excepția faptului că vizează elevi și studenți. De exemplu, mai multe studii au găsit la studenți corelări între trăsăturile de personalitate și realizările pe plan academic, măsurate, de obicei, pe baza mediei notelor sau a rezultatelor la examene. Cu toate că există un anumit grad de variație între studii, conștiinciozitatea și stabilitatea emoțională par să favorizeze nivelul mai înalt al performanței academice (pentru o trecere în revistă, vezi Furnham și Heaven, 1999). Extravertiții se descurcă mai bine în școală, însă introversiunea reprezintă un avantaj la universitate, poate datorită accentului pus pe studiul individual. Cercetarea legată de anxietatea la testare pe care am trecut-o în revistă în capitolul 12 este alt exemplu de studiu educațional privind trăsăturile, o mare parte fiind orientat către cunoașterea teoretică a motivelor pentru care anxietatea la testare este defavorabilă performanței (Zeidner, 1998). Se fac eforturi în direcția dezvoltării unor contramăsuri, cum ar fi pregătirea cognitivă-atențională la care poate apela psihologul școlar pentru a-i ajuta pe copiii pentru care nivelul anxietății constituie un handicap.

De obicei, psihologii școlari folosesc pentru evaluarea copiilor de care se ocupă o gamă de instrumente de măsură, printre care interviurile clinice, testele proiective și testele de capacitate, pe lângă evaluarea personalității. De asemenea, pot fi intervievați profesorii și părinții. Psihologul școlar poate colabora cu medicii la diagnosticarea și tratarea tulburărilor mentale din copilărie. Tabelul 13.6 rezumă condițiile selectate (Kamphaus *et al.*, 1995), unele dintre ele, cum ar fi tulburarea de hiperactivitate cu atenție deficitară (*Attention-Deficit Hyperactivity Disorder* – ADHD), fiind cunoscute, în principal, din copilărie. Evaluările standardizate pot ajuta la diagnosticarea bolii exacte. De exemplu, retardarea mentală, autismul și schizofrenia pot fi asociate cu retragerea pe plan social, însă copiii care suferă de aceste boli au tipare diferite ale inteligenței și caracteristicilor personalității (vezi Schwean și Saklofske, 1999).

Tabelul 13.6. Unele caracteristici ale personalității în diverse afecțiuni ale copilăriei (vezi Kamphaus *et al.*, 1995)

Tulburarea	Caracteristicile personalității
Depresie în copilărie	Exces de afect negativ, nivel scăzut al concepției despre sine etc. (similar cu depresia la adult)
Autism	Grad scăzut de socializare, absența reacției la stimulii sociali
Abuz de substanțe toxice	Agresivitate, impulsivitate
Schizofrenie	Tulburarea gândirii, deteriorarea funcționării sociale, sărăcie a afectului (similar cu schizofrenia la adult)
Tulburarea de hiperactivitate cu atenție deficitară	Hiperactivitate, neatenție, impulsivitate

Psihologii școlari pot, de asemenea, să contribuie la crearea unor modalități de intervenție pentru creșterea capacității studenților de a învăța și de a-și dezvolta personalitatea. Schunk și Ertmer (2000) descriu programe în care faptul că li se oferă copiilor scopuri pentru învățare și feedbackuri ale progresului duc la creșterea autoeficienței, care, așa cum am văzut în capitolul 8, poate fi considerată o trăsătură contextualizată. Pe de altă parte, experimentul social al încercării de a construi stima de sine a copilului ca scop separat de construirea abilităților și realizărilor este considerat acum un eșec (Stout,

2000). Unele programe mai ambițioase au încercat să producă îmbunătățiri mai ample ale aptitudinilor sociale, emoționale și de autoreglare. Cu toate că nu sunt proiectate în acest scop, sunt considerate intervenții care cresc „inteligenta emoțională”: competențele de percepere și controlare a propriilor emoții și ale altora. Însă, așa cum avertizează Zeidner, Roberts și Matthews (2002), aceste programe au, de obicei, o mulțime de defecte, cum ar fi proiectarea necorespunzătoare, lipsa monitorizării pe termen lung și lipsa evaluării sistematice. Într-adevăr, se poate recomanda ca, în cazul în care scopul este producerea unei modificări substanțiale a personalității, să fie folosite în chip de criterii măsurile trăsăturilor.

Psihologia clinică

Desigur, practica clinică este dominată de judecata fiecărui medic, cu toate că există o tendință din ce în ce mai accentuată către concepții mai „bazate pe dovezi”, care se referă la rezultatele cercetării nomotetice. Astfel, evaluarea personalității este importantă, ca una dintre tehnicile pe care se sprijină diagnosticul final. În această secțiune analizăm folosirea măsurilor trăsăturilor în diagnosticare și prezentăm apoi pe scurt alte aplicații clinice, semnalate de Matthews și colaboratorii săi (1998). Secțiunea se ocupă de discutarea trăsăturilor ca factori de predicție a tulburărilor mentale, a stării proaste de sănătate și a personalității anormale prezentate în capitolele 9 și 11.

Schemele de diagnosticare clinică de tipul DSM-IV presupun un model *diateză – factor de stres*, în care caracteristicile personalității creează o vulnerabilitate la tulburare (diateza), ce poate fi exprimată ca tulburarea generalizată rezultată din evenimentele ce o precipită (factorul de stres). Dimensiunile personalității anormale prezentate în capitolul 11 oferă o descriere a vulnerabilității de la bază. Clinicienii folosesc chestionare generale de personalitate, destinate evaluării acestor anomalii ale personalității, cum ar fi *Minnesota Multiphasic Personality Inventory* și *Millon Clinical Multiaxial Inventory*. Acestor chestionare li se adaugă instrumente de măsură mai specializate, ca scalele Beck pentru depresie și anxietate. Așa cum am arătat în capitolul 11, volumul tot mai mare de dovezi ale convergenței între construcțiile trăsăturilor anormale și ale celor normale stârnește tot mai mult interesul față de aplicațiile clinice ale instrumentelor de măsurare a personalității „normale”, cum ar fi NEO-PI-R (Costa și Widiger, 2002).

Persistă tensiunea dintre concepția clinică tradițională de încadrare a pacienților într-o tulburare distinctă, clară, și perspectiva bazată pe trăsături, care sugerează că pacienții ar putea prezenta grade diferite de anormalitate ale mai multor dimensiuni independente. Indiferent de chestionarul folosit, diagnosticul nu poate fi pus doar pe baza punctajelor trăsăturilor. Însă informațiile despre trăsături pot fi extrem de utile în diagnosticare – de exemplu, este improbabilă tulburarea de personalitate antisocială dacă persoana are un punctaj mare la agreabilitate.

Astfel, clinicianul poate folosi inițial un chestionar standard pentru trăsături, pentru a obține un prim indiciu despre bolile la care poate fi vulnerabilă persoana respectivă. De exemplu, un punctaj mare al lui N și mic al lui E ar putea indica o vulnerabilitate la anxietate și la tulburări ale dispoziției. Apoi, interviul clinic, împreună cu administrarea unor chestionare mai specializate, indică un diagnostic probabil. Persoana respectivă ar putea îndeplini criteriile detaliate ale tulburărilor de anxietate generalizate, dar nu și ale fobiei sau ale tulburării obsesiv-compulsive. În sfârșit, clinicianul poate recurge la o

conceptualizare ideografică a cazului, sondând, de exemplu, circumstanțele care provoacă anxietatea, conținutul gândurilor anxioase ale pacientului și modul în care încearcă să evite anxietatea – factori ce sunt caracteristici persoanei respective (vezi Wells, 1997).

Enumerăm mai jos unele utilizări suplimentare ale măsurilor trăsăturilor (Harkness și Lilienfeld, 1997; Matthews *et al.*, 1998).

Cunoașterea persoanei și interpretarea problemei pe care o are. Pe baza principiului „valorii adăugate” (Costa și McCrae, 1992; capitolul 1), evaluarea trăsăturilor îi oferă clinicianului o comoară de informații despre caracteristicile posibile, punctele forte și cele slabe ale pacientului. Persoana respectivă nu trebuie neapărat să reprezinte descrierea „tipică” a trăsăturilor, dar informațiile despre trăsături îl îndrumă pe medic către sondări mai profunde ale diferitelor zone cu probleme potențiale. De exemplu, un punctaj mare la N ar putea folosi la concentrarea atenției medicului asupra problemelor interpersonale (vezi capitolul 8), a reacțiilor exagerate pe plan emoțional și la stres (vezi capitolul 9) și a posibilelor probleme de sănătate „psihosomatice” (vezi capitolul 10). Cunoașterea cuiva în contextul trăsăturilor sale temperamentale poate, de asemenea, să întărească raportul clinic și empatia. Ar mai putea și să ajute clinicianul să-i explice pacientului natura vulnerabilității pe care o are.

Alegerea tipului de terapie. Alegerea terapiei depinde, în primul rând, de abilitățile și preferințele medicului în tratarea anumitor tulburări, însă evaluarea personalității oferă un obiectiv pentru ajustarea terapiei la pacient. Pacienții depresivi cu implicare interpersonală (nivel înalt al lui E) ar putea reacționa mai bine la terapia interpersonală decât la medicație antidepresivă; situația opusă poate fi valabilă pentru introvertiții depresivi (Shea, 1988). La fel, persoanele cu un nivel înalt al deschiderii la experiențe (O) reacționează favorabil la forme de terapie neconvenționale (Miller, 1991). Invers, persoanele mai convenționale cu un nivel scăzut al lui O pot prefera psihoterapiile de îndrumare, care oferă strategii comportamentale de învățare a unor tehnici concrete sau a unor proceduri de relaxare, și reacționează mai bine la ele. Caseta 13.1 ilustrează această idee pentru o trăsătură restrânsă legată de nevrozism: alexitimia sau dificultatea de a exprima în cuvinte și de a înțelege emoțiile. Ajustarea în acest fel a terapiei la pacient poate ajuta medicul și la explicarea beneficiilor ei, ducând la un grad mai mare de îndeplinire a cerințelor tratamentului.

Caseta 13.1: Alexitimia

Conceptul de *alexitimie* a apărut în urma constatării în practica clinică a faptului că mulți pacienți suferind de așa-zise tulburări psihosomatice clasice păreau incapabili să-și descrie și să-și explice senzațiile. Termenul a fost creat de Sifneos (1972) pentru a indica dificultățile de exprimare verbală a emoțiilor (*a* – „lipsă”, *lexis* – „cuvânt”, *thymos* – „emoție”). Actualmente, alexitimia este privită ca o grupare de deficiențe în trăirea, exprimarea și reglarea emoțiilor (pentru o trecere în revistă, vezi Parker, Taylor și Bagby, 2001). Acești autori identifică următoarele componente: a) dificultate în identificarea și descrierea emoțiilor și în deosebirea sentimentelor și a senzațiilor corporale de excitație; b) dificultatea de a descrie altor persoane propriile senzații; c) procese imaginative limitate, evidențiate de o sărăcie a fanteziei; d) un stil cognitiv orientat spre exterior, legat de stimuli, evidențiat de preocuparea față de detaliile evenimentelor externe, nu de trăirile emoționale interne. Din punct de vedere clinic, alexitimia este prezentă într-o gamă de tulburări emoționale.

Alexitimia poate fi măsurată și ca o trăsătură continuă la categoriile de populație sănătoase. Cel mai cunoscut instrument e *Toronto Alexithymia Scale* (TAS-20 – Bagby *et al.*, 1994a), ce are subscale corespunzând componentelor (a), (b) și (d) descrise de Parker și colaboratorii săi (2001). De asemenea, se suprapune parțial „celor cinci mari”, legându-se de suferința emoțională (nivel înalt al lui N), un nivel scăzut al emotivității pozitive (nivel scăzut al lui E) și imaginație limitată (nivel scăzut al lui O), dar pare să evalueze o configurație de trăsături unică (Luminet *et al.*, 1999). Nivelul înalt al alexitimiei e implicat și în vulnerabilitatea la stres și în modalitățile inferioare de soluționare a problemelor (Deary, Scott și Wilson, 1997).

Evaluarea alexitimiei poate fi utilă și în practica clinică. De fapt, alexitimia este nocivă pentru pacient pe două planuri (vezi Taylor, 2000). În primul rând, poate funcționa ca factor de risc în mai multe maladii, dată fiind importanța pe care o are reglarea eficientă a emoțiilor în menținerea adaptării. În al doilea rând, pacienții alexitimici tind să fie greu de tratat, în special prin terapiile „orientate spre viziunile interioare”, care implică discutarea problemelor emoționale. Au fost sugerate mai multe modalități de modificare a terapiilor pentru alexitimici, reducând nevoia de cunoaștere pe baza unui limbaj complex. Printre ele se numără psihoterapia de grup, terapia comportamentală sau abordarea directă a abilității pacientului de a recunoaște emoțiile și a vorbi despre ele. Întrucât medicii nu reușesc uneori să recunoască alexitimia, evaluarea ei poate reprezenta o contribuție practică importantă.

Totuși, încă nu s-au strâns dovezile care să susțină folosirea sistematică a evaluării personalității. Unii comentatori insistă în privința promisiunii pe care o reprezintă măsurile trăsăturilor. După părerea lui Harkness și Lilienfeld (1997, p. 349), „ultimii patruzeci de ani de cercetare legată de diferențele individuale impun includerea evaluării trăsăturilor de personalitate în construirea și transpunerea în practică a oricărui plan de tratare care aspiră la statutul științific”. Însă alți comentatori au subliniat lipsa dovezilor consistente că factorii personalității moderează modificările psihoterapeutice (Petry, Tennen și Affleck, 2000), cu toate că puține studii par să fi folosit scale moderne ale trăsăturilor alături de o expunere convingătoare a influenței trăsăturilor asupra rezultatelor tratamentelor aplicate. Astfel, rolul trăsăturilor în alegerea tratamentului rămâne o temă pentru cercetările viitoare.

Anticiparea cursului terapiei. Evaluarea personalității poate ajuta medicul să aprecieze prognoza pacientului. De exemplu, se pare că rezultatele sunt mai slabe la pacienții cu un nivel foarte înalt al lui N, în special al componentei lui „ostilitate furibundă” (Harkness *et al.*, 2002). Acești autori au constatat că pacienții depresivi cu această caracteristică a trăsăturilor tind să rămână într-o stare de depresie minoră cronică după ce a fost tratată depresia majoră, făcându-i vulnerabili la recidiva stării patologice.

În plus, trăsăturile pot indica problemele care s-ar putea să apară în timpul tratamentului. Persoanele cu un nivel scăzut de conștiinciozitate s-ar putea să nu urmeze cu strictețe tratamentele care implică un anumit grad de autodisciplină – de exemplu, notarea stărilor de spirit, practicarea exercițiilor de relaxare sau chiar luarea medicamentelor. Christensen și Smith (1995) au confirmat că trăsătura conștiinciozitate prezice respectarea regimurilor medicale. Medicul ar putea fi silit să contracareze lipsa de sârguință a pacienților cu un nivel scăzut al lui C prin oferirea unei structuri și a unei motivații și, poate, prin obținerea sprijinului rudelor pacientului pentru a asigura respectarea tratamentului și prezentarea regulată la clinică. Tot așa, atât nivelul înalt, cât și cel scăzut al agreabilității pot reprezenta riscuri (Matthews *et al.*, 1998). La persoana

cu un nivel înalt al lui A există probabilitatea respectării tratamentului, dar ea poate fi și vulnerabilă la dependența excesivă de medic, lipsa asertivității și incapacitatea de a contrazice afirmațiile medicului atunci când este cazul. În schimb, pacientul cu un nivel scăzut al lui A poate să fie înclinat spre ostilitate și lipsa cooperării, dar să aibă o tendință mai mare către rezolvarea problemelor orientată spre propriul avantaj.

Cunoașterea proceselor patologice. Un ultim avantaj al evaluării personalității este că îi oferă clinicianului o viziune sistematică despre organizarea diverselor procese patologice legate de personalitate (Wells și Matthews, 1994). De exemplu, așa cum am arătat în capitolele 9 și 12, nivelul înalt al lui N se leagă de numeroase tulburări în prelucrarea informațiilor, printre care se numără înclinațiile din atenția selectivă, autoapreciere și regăsirea informațiilor din memorie, precum și folosirea frecventă a unor strategii ineficiente de soluționare a problemelor, care întrețin tulburările respective. Însă raportarea acestor diverse strări patologice la trăsături permite conceptualizarea lor ca sindrom integrat, care, din punct de vedere teoretic, poate fi legat de conținutul schemei sinelui (Matthews, Schwan *et al.*, 2000). Astfel, poate fi tratat sindromul înclinației autoreferente negative, adică subestimarea sistematică a propriei capacități de a face față amenințărilor și provocărilor (Wells și Matthews, 1994). În același fel, simptomele cognitive ale schizofreniei, cum ar fi halucinațiile și iluziile, ar putea fi o consecință a problemelor patologice ale atenției selective, cum ar fi incapacitatea de a inhiba gândurile deranjante (Beech și Williams, 1997).

Personalitatea și performanța în muncă

Principala aplicație a evaluării este selectarea candidaților a căror personalitate se potrivește cu cerințele postului respectiv -- de exemplu, extravertiți pentru postul de vânzător, persoanele conștiincioase, stabile emoțional pentru munca în cadrul poliției etc. Desigur, selecția trebuie să fie justificată de faptul că trăsăturile prezic cu adevărat comportamentele importante în muncă, în special performanța și comportamentele contraproductive. Validitatea măsurilor trăsăturilor în cadru instituțional a fost o problemă importantă și controversată în psihologia aplicată. Deși chestionarele de personalitate sunt folosite pe scară largă în industrie pentru selectare și evaluare (Kanfer *et al.*, 1995; Matthews, 1997), popularitatea nu este un indice al validității; în unele țări, grafologia și astrologia sunt unelte la fel de acceptabile. Mai trebuie să menționăm și faptul că evaluarea personalității se combină, de obicei, cu alte tehnici validate, cum sunt interviurile și testele comportamentale efectuate în centrele de evaluare.

A existat o dezbatere de lungă durată, uneori aprigă legată de problema dacă trăsăturile de personalitate sunt sau nu cu adevărat folositoare în prezicerea performanței în muncă și a altor criterii instituționale. În raționament apar frecvent două erori. Prima este comisă de cei entuziasmați de măsurătorile personalității, care au fost înclinați să aleagă cu grijă cazuri izolate în care trăsăturile prezic performanța, culese din matrice de corelare ample în care asocierile trăsătură-performanță sunt, în cea mai mare parte, nesemnificative. Aici, eroarea este evidentă: corelațiile alese pot fi semnificative din întâmplare.

A doua eroare caracteristică este comisă de cei care critică evaluarea personalității, când subliniază mica amplitudine a mediei corelațiilor dintre trăsături și performanță. O estimare recentă a corelației medii dintre „cele cinci mari” trăsături și criteriile

profesionale este doar 0,03 (Barrick și Mount, 1991). Acest procedeu are exact defectele identificate de Eysenck și Eysenck (1980) în replica la critica situaționistă a lui Mischel (1968) (vezi capitolul 2). Nu se face distincția între corelațiile prezise și cele care nu au fost prezise și există probabilitatea de atenuare statistică a corelațiilor de către factori cum ar fi restrângerea gamei și lipsa fidelității instrumentelor de măsurare. Criteriile profesionale au, adesea, un nivel destul de scăzut de fidelitate (Ghiselli, 1973). Există, de asemenea, probleme legate de alegerea criteriilor performanței: utilitatea persoanei respective pentru acea instituție ar putea reflecta nu doar performanța legată de principalele sarcini atribuite, ci și factori mai puțin palpabili, cum ar fi sprijinul altor angajați, comunicarea eficientă și inițiativa personală (Guion, 1997). Din fericire, în ultimii ani au fost făcute treceri în revistă ample, cu eșantionarea sistematică a datelor, corectarea artefactelor statistice și distincția între rezultatele de explorare și cele de confirmare. Noi ne vom concentra asupra metaanalizelor bazate pe taxonomia „celor cinci mari”, cu toate că și trăsăturile de nivel mediu și cele contextualizate pot fi foarte utile (vezi discuția despre scalele pentru cunoașterea propriilor capacități din capitolul 8).

Metaanalize ale „celor cinci mari”

Două metaanalize efectuate la începutul anilor '90 au avut o influență extrem de mare. Barrick și Mount (1991) și Tett, Jackson și Rothstein (1991) au trecut în revistă numeroase studii și au efectuat metaanalize pentru a stabili corelațiile medii dintre „celor cinci mari” și diferite criterii profesionale, printre care se numără și performanța. Ei raportează coeficienți corecți și necorecți, deși folosesc proceduri de corectare diferite. Tett și colaboratorii săi (1991) au făcut deosebirea între studiile de confirmare, în care exista un raționament teoretic aprioric, și cele de explorare, în care cercetătorii s-au mulțumit să pescuiască orice corelații ce erau în mod empiric semnificative. Totuși, Barrick și Mount (1991) au luat în considerare o gamă mai largă de criterii decât Tett și colaboratorii săi (1991), incluzând, de pildă, competența în pregătirea profesională pe lângă competența în muncă. În urma unor critici tehnice (Ones *et al.*, 1994), Tett și colaboratorii săi (1991) au reanalizat datele, găsind corelații puțin mai mici. Au urmat alte metaanalize. Barrick, Mount și Judge (2001) au efectuat o „metaanaliză a metaanalizelor” ce confirmă, în mare măsură, rezultatele studiilor respective. De asemenea, această trecere în revistă le-a extins pe cele precedente, incluzând analize ale criteriilor de performanță în munca în echipă.

Tabelul 13.7 prezintă o selecție de date (corelațiile corectate) din aceste studii. În general, mediile asocierilor trăsătură-performanță au fost destul de modeste, C fiind cel mai constant factor de predicție a competenței globale în muncă. Și într-o amplă trecere în revistă a studiilor din Uniunea Europeană (Salgado, 1997) a fost identificat C ca factorul principal corelat cu performanța superioară în muncă. În diferite metaanalize a apărut tendința ca E și O să se lege mai strâns de performanța în pregătirea profesională decât de performanța reală în muncă. În general, corelații mai mari au fost obținute în studiile de confirmare, în care A și O au avut cele mai mari corelări pozitive, iar N a fost legat de performanță în mod negativ. Barrick și colaboratorii săi (2001) au stabilit și ei mai multe corelative ale calității superioare a muncii în echipă: nivel înalt al lui A, nivel înalt al lui C și nivel scăzut al lui N. Aceste rezultate demonstrează că există asocieri fidele între toate cele cinci trăsături și criteriile performanței, în special în studiile de confirmare.

Tabelul 13.7. Date corelaționale selectate din trei treceri în revistă metaanalitice ale asocierilor dintre „celor cinci mari” și criteriile profesionale

Studiul	Măsurarea	E	N	C	O	A
Barrick și Mount (1991)	Competența în muncă	06	-04	13	02	04
	Competența în pregătirea profesională	26	-07	23	10	25
Tett <i>et al.</i> (1991)	Competența în muncă (studii de confirmare)	16	-22	18	33	27
Barrick <i>et al.</i> (2001)	Competența în muncă	15	-13	27	07	13
	Competența în pregătirea profesională	28	-09	24	33	14
	Munca în echipă	16	-22	27	16	34

Notă: Toate corelațiile sunt corectate din punct de vedere statistic. N din analizele lui Barrick și Mount (1991) sunt de la 9 454 până la 12 893 (competența în muncă) și de la 2 700 până la 3 685 (competența în pregătirea profesională). N din studiile de confirmare efectuate de Tett și colaboratorii săi (1991) sunt de la 280 până la 2 302. N la Barrick și colaboratorii săi (2001) se încadrează între 48 100 și 23 225 (competența în muncă), de la 4 100 până la 3 177 (competența în pregătirea profesională) și de la 3 719 până la 2 079 (munca în echipă).

Ne-am putea îndoi de utilitatea practică a acestor coeficienți de validitate, însă, în realitate, chiar și validități criteriale de 0,2 sau 0,3 ar putea avea un folos concret (Rosenthal și Rubin, 1982). Important nu este procentul de variație al criteriului prezis, ci îmbunătățirea în luarea deciziilor care rezultă din această utilizare a măsurilor trăsăturilor (vezi mai sus). Chiar și validitățile mici pot duce la creșteri substanțiale ale competenței candidaților atunci când selecția trebuie să fie strictă, astfel încât vor fi angajați doar 5 sau 10% dintre candidați (Anastasi și Urbina, 1997). Jensen (1980) caracterizează validitatea ($\times 100$) a unui test sau chestionar ca fiind sporul procentual mediu din punctul de vedere al performanței criteriale care rezultă din folosirea testului în selecție. Cei mai mulți directori de resurse umane s-ar mulțumi cu un spor mediu de 20-30% al performanței, care rezultă din folosirea unui instrument de măsurare a trăsăturilor cu validitate de 0,2-0,3. În plus, așa cum vom arăta mai departe, trăsăturile nu prezic numai performanța, ci și alte variabile importante, cum ar fi integritatea (Ones *et al.*, 1993) și interesele profesionale (Ackerman și Heggstad, 1997).

Totuși, este interesant faptul că nivelul mai înalt al performanței în muncă nu duce neapărat la un succes mai mare în carieră. Boudreau, Boswell și Judge (2001) au examinat factorii de predicție a succesului exterior, cum ar fi remunerarea și nivelul pe scara ierarhică, pe eșantioane de cadre de conducere din America și din Europa. Surprinzător, conștiinciozitatea a fost cel mai puțin legată de succes, iar agreeabilitatea a fost legată negativ de succes la ambele eșantioane: poate că tipii cumsecade ajung pe ultimul loc, cel puțin între cadrele de conducere. În eșantionul de americani, nevrozismul s-a legat de nivelul scăzut al succesului, în vreme ce la eșantionul de europeni extraversiunea a prezis niveluri mai înalte ale succesului. Desigur, rezultatele pot fi diferite în profesii diferite. Caseta 13.2 descrie alt aspect al succesului în muncă: calitatea de șef.

Caseta 13.2: Personalitatea și calitatea de șef

Care sunt calitățile personalității ce fac din cineva un adevărat șef în domeniile industrial, militar și politic? Specialiștii din domeniul psihologiei aplicate au strâns un volum considerabil de dovezi legate de acest subiect. Au fost create, în acest scop, diverse chestionare specializate (pentru o trecere în revistă, vezi Lanyon și Goodstein, 1997). Ele evaluează calități cum ar fi influențarea și inspirarea celorlalți, stabilirea și comunicarea unor obiective și strategii pe termen lung, precum și eforturi creatoare care „pun lucrurile în mișcare”. Este foarte grea, desigur, validarea acestor chestionare, din cauză că rareori sunt disponibile indicii obiective ale succesului ca șef. De obicei, validarea implică fie evaluarea de către alții a calității de șef, fie deosebiră dintre cadrele de conducere de vârf și celelalte cadre de conducere.

Recent, s-a manifestat interes față de folosirea măsurilor standard ale personalității pentru predicția criteriilor calității de șef. Judge și colaboratorii săi (2002) a făcut o metaanaliză a 222 de corelații de la 73 de eșantioane. Global, „cei cinci mari” au prezentat multiple corelări de 0,48 cu calitatea de șef. În ordinea mărimii, corelările trăsăturilor au fost următoarele: extraversiune = 0,31, conștiinciozitate = 0,28, deschiderea la experiențe = 0,24, nevrozism = -0,24, agreabilitate = 0,08.

Într-un studiu interesant despre calitatea de conducător militar (Ployhart, Lim și Chan, 2001) s-a făcut distincția între performanța maximă – cu alte cuvinte, cercetarea calității de șef în condiții dificile la un centru de evaluare – și performanța obișnuită – adică evaluarea calității de șef în perioada de trei luni de instrucție. Studiul a vizat calitatea de șef *transformațională*, adică acea aptitudine a unui Churchill sau Gandhi de a face față unei provocări prin comunicarea unei viziuni care să-i motiveze pe adepți să dea randament maxim. Global, construcțiile personalității au explicat 19 și 12% din variația performanței maxime și, respectiv, a performanței obișnuite. În mod compatibil cu trecerea în revistă făcută de Judge și colaboratorii săi (2002), la extraverti s-au constatat niveluri înalte atât ale celei maxime, cât și ale performanței obișnuite, în raport cu introverții. În plus, deschiderea a prezis performanța maximă, iar nevrozismul a prezis o performanță obișnuită mai scăzută. Ployhart și colaboratorii săi (2001) nu au reușit să confirme asociația prezisă între conștiinciozitate și performanța obișnuită: s-ar putea ca C să fie mai important în afaceri decât în domeniul militar. Desigur, personalitățile diferite ale conducătorilor de tip transformațional din istorie (de exemplu, comparați-l pe Churchill cu Gandhi) implică faptul că șefii pot avea o serie de attribute ale personalității (cf. Simonton, 2001).

Corelații organizaționale ale personalității: variabilele moderatoare

Așa cum am arătat deja, concepția interacționistă implică faptul că asocierile dintre personalitate și criteriile instituționale pot varia în funcție de diferite variabile moderatoare. Așa cum sugerează Tett și colaboratorii săi (1994, 1999), combinarea corelațiilor pozitive și negative în metaanaliză poate oferi un tablou mult prea pesimist al relevanței trăsăturilor. Cu toate că, adesea, căutarea variabilelor moderatoare este nesistematică, examinarea detaliată a datelor oferă unele sugestii despre factorii care ar putea fi importanți. C, cel mai constant factor de predicție a performanței în muncă, este, în general, insensibil la efectele moderatoare ale altor variabile. De exemplu, Barrick și Mount (1991) au calculat corelațiile medii corectate pentru cinci ocupații, separat, printre care activități profesionale, de conducere și specializate/semispecializate. Corelația dintre C și performanță

a avut o variație infimă la aceste grupuri (r între 0,20 și 0,23). C se leagă de factori motivaționali în general benefici, cum ar fi stabilirea obiectivelor și implicarea în atingerea obiectivelor, care ar putea media efectele lui C asupra performanței (Barrick, Mount și Strauss, 1993). Însă Tett și colaboratorii săi (1999) au identificat câteva studii în care C era asociat negativ cu performanța (de exemplu, schimbările, la eșantioane de angajați ai serviciilor sanitare) și sugerează că nivelul înalt al lui C ar putea fi un handicap în activitățile care necesită îndeplinirea rapidă a multor sarcini și/sau tendințe creative și artistice. De fapt, ar putea fi util să deosebim diferite aspecte ale lui C. Într-o altă metaanaliză, Hough (1992) a împărțit trăsăturile de tip C în trăsăturile mai restrânse ale „realizării” și „încrăderii”, arătând că realizarea a avut cele mai strânse asocieri cu competența în muncă, succesul în pregătirea profesională și succesul la învățătură. C poate fi important și ca factor de predicție a „integrității”: onestitate, responsabilitate și fidelitate. Ones, Viswesvaran și Schmidt (1993) au efectuat o metaanaliză care a demonstrat că măsurile personalității legate de integritate prezic eficient performanța în muncă ($r = 0,35$) și comportamentele contraproductive, cum ar fi furtul și chiulul ($r = -0,32$). În mod similar, C se leagă și de calitatea de „bun cetățean”, adică sprijinirea activă a scopurilor organizației (LePine, Erez și Johnson, 2002).

Validitatea predictivă a altor trăsături dintre „cele cinci mari” este dependentă de criteriu. De exemplu, E are o legătură pozitivă mai strânsă cu performanța în muncă în activitățile de conducere decât în celelalte, așa cum ne-am fi așteptat (Barrick și Mount, 1991; Barrick *et al.*, 2001). Mai multe studii au legat E și de performanța în vânzări (de exemplu, Barrick și Mount, 1991), însă Barrick și colaboratorii săi (2001) nu au reușit să confirme că această asociere este mai mare decât zero. Tett și colaboratorii săi (1999) au sugerat că în unele situații legate de vânzări, modalitatea neasertivă ar putea avea mai mult succes decât comportamentele extravertite manifeste. Am văzut în capitolul 12 că asocierea dintre extraversiune și performanța în sarcinile din laborator poate fi pozitivă, negativă sau zero, în funcție de natura precisă a sarcinii și de factorii contextuali. Asocierea negativă slabă dintre N și performanță este congruentă cu datele experimentale; există probabilitatea ca relația să varieze în funcție de stresul ambiental și complexitatea cognitivă a activității efectuate. Asocierea dintre N și o calitate mai scăzută a muncii în echipă (Barrick *et al.*, 2001) concordă cu problemele interpersonale tipice ale indivizilor cu un nivel înalt al lui N, pe care le-am discutat în capitolul 9.

Efectele lui A depind de cerințele muncii: este posibil ca angajatul cu un nivel înalt al lui A să se descurce bine atunci când activitatea cere cooperare cu alții, dar îi lipsesc calitățile brutale și competitive necesare uneori în afaceri, așa cum sugerează rezultatele obținute de Boudreau și colaboratorii săi (2001). De exemplu, directorii generali sunt caracterizați de dezagreabilitate (Matthews și Oddy, 1993). Nivelul înalt al lui A pare să se lege de o calitate superioară a muncii în echipă, dar de o calitate inferioară a creativității și a performanței în activitatea de conducere cu un nivel înalt de autonomie (Hough, 1992; Barrick și Mount, 1993). Psihozismul, care se leagă de nivelul scăzut al lui A, pare să fie asociat cu o mai mare creativitate atât în situațiile din laborator, cât și în cele din viața reală (Eysenck, 1995). În sfârșit, O poate fi benefic atunci când mediul de lucru oferă un grad mai mare de modificare și de variație. Matthews și Falconer (2002) au constatat că agenții cu un nivel înalt al lui O din domeniul serviciilor oferite clienților considerau mai dezangajantă simularea muncii (adică obositoare și plicticoasă).

Psihologia organizațională : alte aplicații

Trecând în revistă literatura de specialitate, Tokar, Fischer și Subich (1998) au identificat alte trei zone importante pentru cercetare, pe lângă rezultatele comportamentale: procesele legate de alegere (de exemplu, interesele profesionale), procesele generale din carieră (de pildă, schimbarea carierei), precum și satisfacția și starea de bine din punct de vedere profesional (de exemplu, stresul profesional). Vom examina pe scurt aplicațiile trăsăturilor în fiecare dintre aceste zone.

Alegerea profesiei

Este un clișeu observația că persoanele cu activități diferite au caracteristici diferite ale personalității, așa cum am arătat în capitolul 1. Problema practică este dacă putem merge mai departe, folosind informațiile despre trăsături în orientarea profesională. Rațiunea de a fi a orientării profesionale este dată de o idee foarte influentă în psihologia organizațională, aceea a potrivirii dintre persoană și mediu (Schneider *et al.*, 1997). Se presupune că un angajat este mai fericit și mai productiv dacă, în primul rând, posedă aptitudinile și abilitățile pentru acea muncă și, în al doilea rând, dacă activitatea este congruentă cu valorile și trebuințele sale. De exemplu, o persoană care se străduiește să se realizeze are nevoie de un post cu șanse de promovare și de autoperfecționare. O teorie populară din acest domeniu (Holland, 1997) descrie șase tipuri de personalitate care pot fi potrivite cu caracteristicile profesionale (vezi tabelul 13.7). Gradul de potrivire dintre tipul de personalitate și activitatea reală a persoanei respective influențează satisfacția și tensiunea profesională. În trecerea în revistă a domeniului făcută de Furnham (1992) se trage concluzia că această predicție este destul de bine susținută de dovezi, deși congruența pare să fie doar unul dintre factorii care influențează satisfacția. Corvezile prost plătite nu sunt atrăgătoare pentru nici un tip de personalitate.

Mai mulți autori au legat schema descriptivă a lui Holland de modelul cu cinci factori. Rezultatele sunt diferite de la un studiu la altul (pentru treceri în revistă, vezi Tokar *et al.*, 1998; Larson, Rottinghaus și Borgen, 2002). Cele mai constante relații par să lege extraversiunea de interesele sociale și cele întreprinzătoare și deschiderea de interesele artistice și de cercetare. Există dovezi mai puțin constante despre legătura dintre stabilitatea emoțională (nivel scăzut al lui N) și interesele realiste, dintre agreeabilitate și interesele sociale, precum și dintre conștiinciozitate și interesele convenționale. Ackerman și Heggstad (1997) descriu patru „complexe de trăsături”, prezentate în tabelul 13.8. E vorba despre asocieri destul de slabe ale trăsăturilor, însă ele sugerează cât de util este să examinăm personalitatea în raport cu interesele și capacitățile.

Tabelul 13.8. Patru complexe de trăsături identificate de Ackerman și Heggstad (1997)

Complexul de trăsături	Personalitatea	Componentele Interesele	Abilitatea
Social	Extraversiune, stare de bine, putere socială	Social, întreprinzător	–

Birocratic-convențional	Conștiinciozitate, control, tradiționalism	Convențional	Vitează a percepției
Matematică și alte științe	–	Realist, (spirit) cercetător	Percepție vizuală, raționament matematic
Intelectual-cultural	Deschidere la experiențe, adâncire în gânduri, implicare intelectuală	Artistic, (spirit) cercetător	Inteligență cristalizată, fluență ideatională („creativitate”)

Aceste rezultate sugerează că măsurile trăsăturilor își au locul în îndrumarea în carieră. Desigur, există deja măsuri standard, validate, ale intereselor profesionale, printre care se numără celebrele chestionare ale lui Strong și Kuder, precum și instrumentele de măsurare ale lui Holland (pentru o trecere în revistă, vezi Anastasi și Urbina, 1997). Se pare că interesele profesionale și trăsăturile, cu toate că se suprapun, reprezintă construcții distincte și ambele pot fi utile în psihologia organizațională (Larson *et al.*, 2002). După părerea lui Hammond (2001), evaluarea „celor cinci mari” contribuie la consilierea profesională în modurile prezentate mai jos, în special în cazul clienților care cer îndrumare din cauza problemelor din carieră:

- ajută îndrumătorul să cunoască trăirile interioare ale clientului;
- oferă un context pentru cunoașterea grijilor clientului;
- ajută la anticiparea posibilelor greutăți în cursul îndrumării în carieră;
- ajută îndrumătorul să conceapă un plan concret de tratare.

Pe principiul „valorii adăugate” (Costa și McCrae, 1992), măsurile trăsăturilor oferă informații despre adaptarea la mediul de muncă care nu sunt cuprinse în măsurile interesului. De exemplu, atunci când corelarea între extraversiunea socială și interesele sociale în muncă este în gama 0,3-0,4 (Ackerman și Heggstad, 1997), putem găsi ușor extravertiți cu un nivel înalt al intereselor sociale. Însă caracteristicile cognitive și emoționale ale acestor persoane (vezi capitolele 8 și 10) s-ar putea să nu-i înzestreze prea bine pentru a face față unor medii dificile din punct de vedere social. Îndrumarea acestor persoane ar putea implica încurajarea lor să-și reevalueze interesele legate de carieră și evaluarea prezenței sau absenței abilităților și aptitudinilor necesare pentru profesia preferată.

Dezvoltarea carierei și schimbarea ei

O concepție simplă este aceea că trăsăturile unei persoane reprezintă o predispoziție stabilă care favorizează anumite tipuri de muncă. Însă putem adopta și o perspectivă mai dinamică, examinând modul în care se leagă personalitatea de desfășurarea carierei pe perioade de timp mai lungi. O zonă de cercetare o reprezintă *schimbarea serviciului*, adică gradul de probabilitate ca persoana respectivă să părăsească acel loc de muncă. Desigur, oamenii pot avea diferite motive pentru a-și schimba serviciul – cum ar fi condiții mai bune în altă parte –, însă, în general, schimbarea este legată de comportamente contraproductive, cum ar fi chiulul (Salgado, 2002). Desfășurarea carierei poate fi privită și din perspectivă interacționistă. Nu numai că personalitatea influențează comportamentele legate de muncă, dar ea se poate modifica pe măsură ce persoana respectivă se încadrează în mediul de lucru (Semmer și Schallberger, 1996).

În general, studiile arată că la persoanele cu un nivel înalt al nevrozismului și un nivel scăzut al conștiinciozității există cele mai mari șanse de schimbare a serviciului (Barrick și Mount, 1996; Tokar *et al.*, 1998). Într-un studiu metaanalitic, Salgado (2002) a atras atenția că există puține date (patru-cinci studii independente), însă schimbarea s-a corelat la 0,25 cu N și la -0,24 cu C. Așa cum am arătat mai devreme, N poate fi asociat cu insatisfacția față de munca actuală și cu lipsa implicării instituționale (Payne și Morrison, 2002). Într-un studiu pe un eșantion de aproape 2 000 de cadre de conducere, Boudreau și colaboratorii săi (2001) au constatat o corelare între nivelul înalt al lui N și o mai mare frecvență a căutării altui loc de muncă. În acest studiu s-a constatat, de asemenea, o legătură între căutarea serviciului și niveluri mai înalte ale agreabilității, deschiderii și extraversiunii. În alte studii (Tokar *et al.*, 1998), efectele extraversiunii au fost mediate de un nivel mai înalt al ambiției. În rândurile șomerilor, factorii de predicție a căutării serviciului sunt destul de diferiți. Extraversiunea și conștiinciozitatea sunt principalii factori de predicție atât a activităților oficiale de căutare a unui serviciu, cât și a „activării rețelei” – cu alte cuvinte, contactarea prietenilor, a cunoștințelor și a altor persoane pentru a obține informații și contacte utile (Wanberg, Kanfer și Banas, 2001).

Că și în cazul studiilor despre alegerea profesională, aceste rezultate sugerează un rol al evaluării personalității în orientarea profesională. Îndrumarea poate viza și ajutarea persoanei respective să facă față faptului că este evaluată. Două studii recente arată că variabilele ale personalității se leagă de performanța în tehnicile standard de evaluare. Extraversiunii stabili par să fie cei mai buni la interviu (Cook, Vance și Spector, 2000) și au cea mai bună performanță în exercițiile interpersonale efectuate în cadrul unui stagiu de două zile la un centru de evaluare a dezvoltării manageriale (Spector *et al.*, 2000). Persoanele cu un nivel înalt al conștiinciozității (și al capacității mentale) au avut cea mai bună performanță în exercițiile cognitive din centrul de evaluare (Spector *et al.*, 2000). Rezultatele sugerează, de asemenea, că instituțiile ar putea folosi informațiile despre trăsături în eforturile lor de a-și păstra personalul cel mai valoros. Intervențiile care reduc stresul și insatisfacția au șanse să ajute la păstrarea persoanelor cu un nivel înalt al lui N, în vreme ce pentru a împiedica schimbarea serviciului în cazul extravertiților este nevoie ca acest tip de angajați să aibă suficiente deuseuri pentru ambițiile personale.

Satisfacția profesională și stresul

Au fost studii intens factorii personalității în legătură cu reacțiile afective și cognitive față de muncă. Noi le vom aborda foarte concis, deoarece am discutat deja legătura dintre personalitate și stres în capitolul 9. De fapt, concluziile studiilor organizaționale sunt compatibile cu cele din capitolul 9, și anume că nivelul înalt al lui N este cel mai puternic factor de predicție a reacțiilor de stres la locul de muncă (Furnham, 1992; Tokar *et al.*, 1998), printre care se numără suferința și îngrijorarea (Matthews, Campbell *et al.*, 2002) și problemele de sănătate autodescrise (Mak și Mueller, 2001). Nivelul înalt al lui N este asociat și cu niveluri mai mari ale conflictului muncă-familie, cauzate atât de stresul legat de muncă, cât și de cel legat de familie (Stoeva, Chiu și Greenhaus, 2002).

Există, de asemenea, un volum mare de lucrări despre corelarea între personalitate și satisfacția sau insatisfacția în muncă. Satisfacția în muncă este o construcție majoră în psihologia organizațională, și sunt folosite pe larg câteva scale validate. Ea se referă atât la cognițiile pozitive, cât și la emoțiile pozitive legate de muncă. În trecerile în revistă ale

bibliografiei (de exemplu, Tokar *et al.*, 1998) s-a ajuns, în general, la concluzia că N este trăsătura amplă de personalitate care se leagă cel mai strâns de insatisfacția în muncă, cu toate că mărimea corelării e uneori redusă. Într-o metaanaliză, Judge și Bono (2001) au raportat o corelare de 0,24 între stabilitatea emoțională și satisfacția în muncă. Acești autori leagă, de asemenea, satisfacția în muncă de alte trăsături înrudite, descrise ca „autoevaluări esențiale”: stima de sine ($r = 0,26$), cunoașterea generalizată a propriilor capacități ($r = 0,45$) și poziția internă a controlului ($r = 0,32$).

Și alte trăsături sunt implicate în satisfacția în muncă; mai mulți autori leagă extraversiunea și/sau afectul pozitiv de un grad mai mare de satisfacție (Brief, 1998). Într-o altă metaanaliză, Judge, Heller și Mount (2002) au raportat următoarele corelări estimate ca adevărate între trăsături și satisfacția în muncă: -0,29 pentru nevrozism, 0,25 pentru extraversiune, 0,02 pentru deschiderea la experiențe, 0,17 pentru agreabilitate și 0,26 pentru conștiinciozitate. Fără îndoială, aceste corelații reflectă aceleași mecanisme care contribuie la corelațiile dintre personalitate și indiciile stresului și emoției: predispoziții afective care au baze biologice, alături de diferențe individuale din punctul de vedere al modului în care individul apreciază cerințele de la locul de muncă și le îndeplinește (Costa, 1996; Matthews, Campbell *et al.*, 2002).

Este recunoscut, în general, faptul că stresul e o problemă majoră la locul de muncă, drept consecință a chiulului, schimbării serviciului, productivității reduse, acțiunilor anti-sociale și stării proaste a sănătății (Spielberger și Reheiser, 1995). Adesea, intervențiile au loc la nivelul locului de muncă, prin intermediul unor programe ambientale care reduc factorii de stres și îmbogățesc conținutul activității. În plus, datele pe care le-am analizat sugerează că intervențiile la nivelul individului pot avea ca țintă personalul cel mai vulnerabil la stres și insatisfacție. Aceste intervenții vizează, de obicei, strategiile de apreciere și de soluționare a problemelor (Brief, 1998), mecanisme care am constatat că sunt implicate în vulnerabilitatea la stres (vezi capitolul 9). Astfel, tehnici cum ar fi relaxarea, controlarea furiei și îmbunătățirea abilităților sociale le pot fi benefice mai ales persoanelor cu un nivel înalt al nevrozismului. Atunci când se pune în practică un program, beneficiile aduse de evaluarea personalității sunt similare cu cele din practica clinică, așa cum am arătat mai sus.

O ultimă remarcă este că trebuințele emoționale ale instituțiilor nu coincid neapărat cu cele ale angajaților. Așa cum a subliniat umoristul Scott Adams (1996, p. 33), „angajaților le place să simtă că aportul lor este prețuit. De aceea, directorii încearcă să evite acest lucru. Prețuirea duce la apariția stimei de sine, iar stima de sine duce la pretenții bănești exagerate”.

Inteligența emoțională

În această secțiune ne ocupăm de utilitatea concretă a evaluării inteligenței emoționale (IE). În linii mari, IE se referă la „capacitatea de a supraveghea propriile emoții și pe ale altora, de a le distinge unele de altele și de a folosi informațiile în dirijarea propriilor gânduri și acțiuni” (Salovey și Mayer, 1990, p. 189). Cu alte cuvinte, persoana cu inteligență emoțională își poate folosi conștientizarea și intuiția de nivel superior în înfruntarea cu mai mult succes a provocărilor din viața de zi cu zi. Mai ales în explicațiile populare (Goleman, 1995), IE a fost privită ca panaceul suferințelor vieții moderne. Bolile mentale, delictele, delincvența juvenilă și dezintegrarea socială pot fi contracarate

dacă oamenii sunt antrenați pentru a-și crește inteligența emoțională. Aceste afirmații nu sunt sprijinite de dovezi (pentru o trecere în revistă, vezi Matthews, Zeidner și Roberts, 2003). În mod mai realist, inteligența emoțională ar putea reprezenta un nou subdomeniu al psihologiei diferențiale, care descrie unele attribute personale semnificative în afara construcțiilor convenționale ale personalității și ale capacității.

Inteligența emoțională poate fi importantă în diferite arii ale psihologiei aplicate, printre care se numără psihologia clinică (Parker, 2000) și psihologia educației (Zeidner, Roberts și Matthews, 2002). De exemplu, lipsa inteligenței emoționale a fost legată de construcția „alexitimie” descrisă în caseta 13.1. Aici ne concentrăm asupra aplicațiilor posibile în psihologia instituțională. Mulți dintre cei care se ocupă de psihologia instituțională consideră că instrumentele standard de măsurare a personalității și a capacității nu reușesc să capteze unele dintre calitățile cele mai importante pentru viața profesională, cum ar fi conștiința socială, cunoașterea celorlalți și comunicarea eficientă (Gowing, 2001). Persoanele „inculte din punct de vedere emoțional” care intră în conflicte inutile cu colegii și cu clienții sunt dăunătoare instituției respective.

Posibilitatea ca IE să fie măsurată în mod fidel și valid și folosită în selecția profesională, plasare și evaluare îi încântă pe unii dintre specialiștii din domeniul psihologiei organizaționale. Așa cum a afirmat un cuplu de cercetători, „dacă forța motrice a inteligenței în afacerile secolului XX a fost IQ, atunci (...) în zorii secolului XXI ea va fi IE” (Cooper și Sawaf, 1997, p. xxvii). Tot așa, Watkin (2000) sugerează, fără bază empirică: „Folosirea IE în deciziile de angajare duce la o rată de succes de 90%”. El afirmă în continuare că „ceea ce distinge persoanele cu performanță maximă în orice domeniu, în orice sector al industriei nu este nivelul înalt al IQ-ului sau al cunoștințelor tehnice, ci IE” (p. 91). După prima lui lucrare de mare succes, Goleman (1998) a elaborat o prezentare a IE la locul de muncă, în care sunt enumerate 25 de competențe considerate necesare în diferite profesii. Astfel, confidențialitatea este, fără îndoială, importantă pentru administratorii de cont și preoți, în vreme ce încrederea și empatia par să fie vitale pentru psihoterapeuți, asistenții sociali și consilierii matrimoniali.

În această secțiune cercetăm cu seriozitate perspectivele evaluării IE la locul de muncă. În primul rând, oferim o trecere în revistă a aspectelor evaluării. Examinăm unele dintre instrumentele create pentru măsurarea IE, proprietățile lor psihometrice și relațiile lor cu instrumentele de măsurare a personalității și a capacității. În al doilea rând, ne ocupăm de validitatea predictivă și de utilitatea practică a scalelor IE: oferă ele cu adevărat informații utile, care nu ar putea fi obținute prin evaluările convenționale?

Evaluarea inteligenței emoționale

Prima problemă în evaluarea IE este să stabilim ce dorim, de fapt, să măsurăm. Diverși autori prezintă concepții diferite despre ceea ce înseamnă să fii „inteligent din punct de vedere emoțional”, iar unele definiții sunt atât de largi, încât includ aproape toate calitățile pozitive în afara inteligenței generale convenționale (*g*). Mayer, Salovey și Caruso (2000) fac o distincție utilă între modelele *capacității* și modelele *combinat* ale IE. Modelele capacității, cum este și cel creat de ei, încearcă să definească IE în termenii unor aptitudini și abilități foarte bine definite de procesare a informațiilor emoționale. La fel ca situația construcțiilor inteligenței, prezumția este că IE trebuie să fie măsurată cu ajutorul unor teste obiective ale performanței, în care itemii au răspunsuri de tipul

„corect” sau „incorect”. În schimb, modelele combinate conceptualizează IE ca o construcție mai diversă, incluzând aspecte ale personalității și motivației care ușurează soluționarea situațiilor emoționale. De exemplu, Bar-On (1997, 2000) consideră că IE este un indice al capacității generale a persoanei respective de a se adapta la situațiile dificile. Bar-On și alți teoreticieni ai modelului combinat consideră că pentru măsurarea IE sunt potrivite autodescrierile și chestionarele.

Indiferent de modelul adoptat, crearea unui test bun pentru IE este dificilă. Testul trebuie să se conformeze criteriilor psihometrice normale. Adică trebuie să fie fidel, sprijinit de analiza factorială și valid ca factor de predicție a comportamentului stabilit din punct de vedere emoțional. În plus, nu are nici un sens să reinventăm roata: testul trebuie să măsoare o construcție diferită de variabilele deja existente ale personalității și ale capacității. Testele bazate pe modelul capacității (Mayer *et al.*, 2000) trebuie să depășească obstacolul inițial al construirii unor itemi cu răspunsuri clare, de tipul „corect” sau „incorect”. Se știe prea bine cât de greu este acest lucru. Multe încercări de a crea teste pentru construcția înrudită a „inteligenței sociale” au eșuat din cauză că este adesea discutabil ce anume constituie în realitate comportamentul „inteligent din punct de vedere social”, în multe situații. În mod similar, reacția „inteligentă din punct de vedere emoțional” la o problemă din viața reală, cum ar fi soluționarea conflictului dintre două persoane, este neclară sau depinde de circumstanțele respective.

Mayer, Salovey și colaboratorii lor (Mayer *et al.*, 2000) au creat două teste importante pentru capacitate: *Multi-factor Emotional Intelligence Scale* (MEIS) și urmașul său, *Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test* (MSCEIT). Ambele se bazează pe o conceptualizare a IE pe patru ramuri, deosebind patru aspecte:

1. capacitatea de a percepe, de a aprecia și de a exprima cu acuratețe emoțiile;
2. capacitatea de a aborda sau de a genera sentimente care facilitează gândirea;
3. capacitatea de a înțelege emoțiile și cunoștințele despre emoții;
4. capacitatea de a-și regla emoțiile, pentru a face față situațiilor dificile și a stimula dezvoltarea personală.

Fiecărei ramuri i se asociază mai multe teste. Figura 13.2 prezintă un item tipic dintr-un test din cadrul primei ramuri (percepția emoțională). Subiectul trebuie să judece care sunt emoțiile exprimate de fața-stimul. Alte teste le cer subiecților să asocieze imagini cu emoții (ramura 2), să descrie progresia tipică a emoției (ramura 3) și să arate câte de eficiente ar fi diferite acțiuni în rezolvarea unor situații dificile (ramura 4). Mayer și colaboratorii săi (2000) sugerează două soluții la problema dificilă a punctării răspunsurilor la teste. Pentru *punctarea specializată*, e nevoie ca o echipă de specialiști – de exemplu, psihologi care studiază emoțiile – să decidă care este cel mai bun răspuns la fiecare întrebare: vor obține punctaje mari la test cei ce gândesc la fel ca specialiștii. Pentru *punctarea prin consens*, este nevoie mai întâi să se adune un număr mare de răspunsuri la test din partea categoriilor de populație vizate. Aceste date normative indică răspunsul tipic sau modal la fiecare item. În continuare, datele sunt punctate în funcție de apropierea dintre răspunsul dat de subiect și cel normativ. Într-adevăr, cu cât este mai tipic răspunsul, cu atât e considerat subiectul mai inteligent din punct de vedere emoțional. Justificarea acestui procedeu aparent ciudat este afirmația că opinia consensuală în cadrul unor grupuri mari pare să fie cea optimă (Mayer *et al.*, 2000). Desigur, cele două metode de punctare trebuie să fie compatibile între ele. Roberts, Zeidner și Matthews (2001) au

arătat o convergență destul de mediocră în raport cu MEIS, însă cele două metode par să fie destul de compatibile cu MSCEIT (Mayer *et al.*, în curs de apariție).

	Absență totală				Prezență totală			
Mânie	1	2	3	4	5			
Tristețe	1	2	3	4	5			
Fericire	1	2	3	4	5			
Dezgust	1	2	3	4	5			
Teamă	1	2	3	4	5			
Surprindere	1	2	3	4	5			

Figura 13.2. O mostră de item care reprezintă subtestul de percepție a feței din Multi-Factor Emotional Intelligence Scale (Mayer *et al.*, 2000)

Notă: „Cele mai bune răspunsuri” (punctajul consensual) sunt date în aldine.

Ce se poate spune, atunci, despre proprietățile psihometrice ale lui MEIS și MSCEIT? În general, scalele acestor instrumente sunt acceptabil de fidele și de stabile în timp, în special în ceea ce privește punctajul global, iar structurile factoriale par să concorde cu modelul cu patru ramuri (cu toate că rămân unele probleme semnificative, dar relativ minore – Matthews *et al.*, 2003; Roberts *et al.*, 2001). Mai mult, indiferent ce măsoară scala Mayer-Salovey, este ceva nou și deosebit de construcțiile existente. Roberts și colaboratorii săi (2001), la un eșantion amplu ($n = 704$), au găsit o corelare de 0,32 cu măsurile inteligenței generale și doar corelări mici ($< 0,3$) cu „cei cinci mari”. În sfârșit, unele studii au verificat dacă MEIS se leagă în mod semnificativ de criterii referitoare la competența emoțională (MSCEIT este prea nou ca să fi inspirat prea multe cercetări legate de validitatea lui externă). O trecere în revistă exhaustivă depășește obiectul acestui capitol (vezi Matthews *et al.*, 2003; Mayer *et al.*, 2000). În general, cu toate că

MEIS prezice cu adevărat diferite criterii, cum ar fi fericirea din viața personală și niveluri scăzute ale comportamentului deviant, mărimea corelațiilor este redusă (în mod caracteristic $< 0,3$). Însă aceste rezultate justifică efectuarea altor studii despre MEIS/MSCEIT ca instrumente de măsurare care aduc ceva nou în evaluarea psihologică.

În ceea ce privește modelele combinate, procesul de construire a testelor este mai apropiat de crearea chestionarelor de personalitate. Cel care proiectează testul elaborează itemi care să sondeze diversele calități legate de IE pe baza definiției IE alese. Cea mai amănunțită lucrare de acest gen a fost efectuată de Bar-On (1997, 2000). El a propus cinci componente ale inteligenței emoționale. Chestionarul EQ-i elaborat de el cuprinde 15 scale legate de o componentă sau de alta, așa cum se arată în tabelul 13.9. Cu toate că structura cu cinci factori nu pare să fie fidelă (Matthews *et al.*, 2003; Petrides și Furnham, 2001), scalele au constanță internă și stabilitate în timp.

Din păcate, EQ-i are un nivel scăzut de validitate „convergentă” și „divergentă”. Validitatea convergentă înseamnă că testul trebuie să aibă un grad înalt de corelare cu alte teste înrudite, așa cum se întâmplă cu scalele extraversiunii din *Eysenck Personality Questionnaire* și NEO-PI-R. Bar-On (2000) raportează o corelație de 0,46 între MEIS și EQ-i, sugerând o suprapunere moderată: cele două teste ale IE nu măsoară, de fapt, aceeași construcție. Validitatea divergentă înseamnă că testul *nu* trebuie să aibă un grad înalt de corelare cu construcții diferite. Însă câteva studii au arătat că EQ-i eșuează la această verificare. El se corelează strâns cu măsuri ale „celor cinci mari” (Dawda și Hart, 2000; Petrides și Furnham, 2001) și ale trăsăturilor înrudite cu ele (Newsome, Day și Catano, 2000). De exemplu, Dawda și Hart (2000) raportează o corelare de $-0,72$ cu nevrozismul, iar Newsome și colaboratorii săi (2000) au găsit o corelare de $-0,77$ cu anxietatea ca trăsătură. De asemenea, au fost găsite corelații substanțiale cu nivelurile înalte ale lui A, E și C (Dawda și Hart, 2000). Dată fiind această redundanță cu „cei cinci mari”, nu este surprinzător faptul că EQ-i prezintă un grad mare de validitate criterială. De exemplu (vezi Bar-On, 1997), el prezice același set de caracteristici de soluționare a problemelor (grad scăzut de concentrare asupra emoțiilor, grad înalt de concentrare asupra sarcinii) care sunt specifice nivelului scăzut de nevrozism.

Alt chestionar popular, *Schutte Self Report Inventory* (SSRI – Schutte *et al.*, 1988) prezintă caracteristici similare. Are constanță internă, însă structura lui factorială internă este greu de reprodus (Petrides și Furnham, 2001). De asemenea, este corelat strâns cu „cele cinci trăsături mari”, cu toate că tiparul de corelare e puțin diferit de cel al chestionarului EQ-i (Saklofske, Austin și Minski, 2003). IE definit de SSRI tinde să se lege mai puternic de E și într-o măsură mai mică de nivelul scăzut al lui N. Interesant este faptul că Saklofske și colaboratorii săi (2003) au arătat o validitate diferențială în raport cu „cei cinci mari” în privința predicției criteriilor, cum ar fi mulțumirea față de propria viață, însă variația suplimentară explicată a fost mică. Pe scurt, deși chestionarele pentru „inteligența emoțională” pot adăuga ceva la scalele personalității care există deja, ele evaluează, în mare măsură, construcții existente. Totuși, este posibil ca unele elemente din IE să se lege de o trăsătură principală distinctă a personalității (Petrides și Furnham, 2001).

Tabelul 13.9. Scalele și subscalele complexe ale chestionarului EQ-i, cu scurte descrieri

Complex/Subscală	Scurtă descriere
<i>Intrapersonal</i>	
Conștiință de sine emoțională	Își recunoaște și își înțelege sentimentele
Asertivitate	Își exprimă sentimentele, gândurile și credințele și își apără drepturile în mod nedistructiv
Stimă de sine	Manifestă înțelegere, acceptare și respect față de sine
Autorealizare	Își realizează capacitățile potențiale
Independență	Este orientat către sine, are autocontrol și nu are dependență emoțională
<i>Interpersonal</i>	
Empatie	Este conștient de sentimentele celorlalți și le apreciază
Relații interpersonale	Stabilește și menține relații satisfăcătoare caracterizate prin apropiere emoțională și afecțiune reciprocă
Responsabilitate socială	Membru cooperant și responsabil al unui grup social
<i>Adaptare</i>	
Rezolvarea problemelor	Definește problemele și generează soluții posibil eficiente
Testarea realității	Evaluează corespondența între realitatea obiectivă și cea subiectivă în mod realist și „pe baze solide”
Flexibilitate	Își adaptează emoțiile, gândurile și comportamentele la modificările condițiilor
<i>Controlarea stresului</i>	
Toleranța la stres	Face față evenimentelor defavorabile printr-o soluționare pozitivă, activă a problemelor
Controlarea impulsurilor	Rezistă la impulsul, nevoia sau tentația de a acționa ori le amână
<i>Dispoziția generală</i>	
Fericire	Este mulțumit de propria viață, se simte bine cu el și cu ceilalți
Optimism	Își menține o atitudine pozitivă, chiar și când se confruntă cu o nenorocire

Sursa : Bar-On (1997, 2000)

Aplicații în psihologia organizațională

Așa cum am văzut, specialiștii din domeniul psihologiei organizaționale au mari speranțe în privința utilității practice a testelor pentru IE. Goleman, în colaborare cu Boyatzis (Boyatzis, Goleman și Rhee, 2000), a elaborat *Emotional Competence Inventory* (ECI) pentru evaluarea IE la locul de muncă. Din păcate, dovezile despre eficiența lui sunt

aproape exclusiv sub forma unor rapoarte nepublicate, uneori confidențiale, astfel încât utilitatea lor rămâne neștiută. Evident, dacă IE este cu adevărat principala calitate necesară succesului la locul de muncă (Goleman, 1998 ; Watkin, 2000), atunci ar trebui să aibă un grad înalt de prezicere a criteriilor instituționale. Există câteva motive generale care îndeamnă la prudență. Așa cum am arătat anterior, corelațiile dintre instrumentele standard de măsurare a personalității și performanța în muncă sunt utile, însă modeste (Barrick *et al.*, 2001). Ar fi surprinzător ca măsurile IE, mai ales cele bazate pe autodescriere, să fie mult mai predictive. În plus, cei mai entuziaști susținători ai IE își sprijină concluziile pe extrem de puține dovezi documentate (Zeidner, Matthews și Roberts, în curs de apariție). Și trecerea în revistă făcută de Barrett și colaboratorii săi (2001) se raliază la ideea că multe dintre dovezile existente despre rolul lui IE în succesul profesional sunt anecdote, bazate pe impresii sau culese prin consultarea companiilor, și nu sunt publicate în bibliografia supusă analizei altor specialiști.

Numărul relativ mic de studii publicate, care se bazează, în general, pe chestionare, ne arată mai limpede la ce ne putem aștepta de la scalele IE (pentru o trecere în revistă, vezi Zeidner, Matthews și Roberts, în curs de apariție). Bachman și colaboratorii săi (2000) au emis ipoteza că administratorii de cont cu competențe emoționale au mai mult succes la colectarea sumelor. Pe două eșantioane destul de mici ($N < 40$), ei au arătat, într-adevăr, că încasatorii mai eficienți aveau punctaje mai mari la EQ-i decât cei mai puțin eficienți. Însă autorii nu au reușit să măsoare nici unul dintre factorii personalității cu care se corelează EQ-i.

Slaski și Cartwright (2002) au studiat 224 de directori de rang mediu și superior din cel mai mare lanț de supermarketuri din Marea Britanie. EQ-i a prezis destul de corect calitățile subiective, cum ar fi moralitatea, suferința și satisfacția în muncă (r între 0,4 și 0,6). În plus, performanța managerială a fost măsurată pe baza evaluărilor făcute de directorii de rangul imediat următor, cărora li s-a cerut să estimeze frecvența comportamentelor specifice, cum ar fi stabilirea obiectivelor, planificarea și organizarea, precum și munca în echipă. Punctajul total la EQ-i s-a legat într-o măsură moderată de performanța managerială ($r = 0,22$). Nici în acest caz nu s-a încercat deosebirea variabilelor personalității confundate cu EQ-i. Astfel, verdictul definitiv în privința utilității scalelor pentru IE trebuie să fie amânat până ce se adună mai multe dovezi – însă, până în prezent, rezultatele nu sunt prea promițătoare.

Concluzii

1. Instrumentele de măsurare a trăsăturilor de personalitate sunt folosite pe larg în psihologia aplicată, în special de către specialiștii din domenii ca psihologia clinică, psihologia educației și psihologia organizațională. De obicei, instrumentele de măsurare a trăsăturilor sunt administrate împreună cu alte tipuri de evaluare cum ar fi interviurile. Este nevoie de o gamă de aptitudini profesionale pentru a folosi în mod eficient chestionarele pentru trăsături. În primul rând, practicantul trebuie să aleagă unul sau mai multe chestionare adecvate problemei respective – de exemplu, scale generale sau contextualizate și construcții ale trăsăturilor ample sau restrânse. În al doilea rând, practicantul trebuie să evalueze chestionarele din punctul de vedere al unor standarde acceptate, ca fidelitatea, validitatea și absența înclinațiilor răspunsurilor.

- În al treilea rând, evaluarea trăsăturilor trebuie să contribuie la luarea eficientă a deciziilor concrete – de exemplu, la diagnosticarea tulburărilor clinice sau la selectarea candidaților la un post. Pentru luarea deciziilor, trebuie să se examineze utilitatea diferitelor opțiuni și să se cunoască modul în care validitatea, proporția de bază și rata de selecție influențează valoarea evaluării personalității. Practicantul trebuie, de asemenea, să cunoască aspectele etice și juridice, cum ar fi echitatea în selectarea candidaților la un post.
2. Specialiștii din domeniul psihologiei educației și al psihologiei clinice au adesea de diagnosticat și de tratat diverse forme de anormalitate, de la probleme de comportament relativ minore până la tulburări clinice. În contextul educațional, evaluarea trăsăturilor contribuie atât la cunoașterea barierelor din calea învățării și performanței, cum ar fi anxietatea la testare, cât și la diagnosticarea tulburărilor mentale din copilărie. Cei care se ocupă de psihologia clinică folosesc și chestionare ale trăsăturilor, ca sprijin în diagnosticare, recurgând cel mai frecvent la instrumente de măsurare a personalității anormale, cum ar fi MMPI, însă și chestionare generale de tipul NEO-PI-R. În plus, evaluarea trăsăturilor ar putea fi utilă pentru cunoașterea pacientului, alegerea terapiei, anticiparea rezultatelor tratamentului și cunoașterea anomaliilor de procesare care stau la baza tulburărilor mentale.
 3. În psihologia instituțională, principala aplicație a cercetării legate de trăsături este selectarea candidaților la un post. Această utilizare a trăsăturilor cere ca trăsătura respectivă să fie un factor valid de predicție a performanței în activitatea vizată, iar validitatea generală a trăsăturilor în acest context a fost pusă uneori sub semnul întrebării. Există mai multe probleme legate de evaluarea criteriului validității trăsăturilor, referitoare la măsurarea criteriilor performanței în muncă, limitarea gamei personalității și rolul factorilor moderatori. Totuși, în unele metaanalize recente s-a ajuns la concluzia că trăsăturile de personalitate majore pot, într-adevăr, să prezică performanța în muncă, cu toate că, de obicei, corelațiile sunt modeste. Cel mai constant factor de predicție este conștiinciozitatea, care este în relație și cu integritatea, și cu alte comportamente dezirabile legate de muncă. Și alte trăsături ar putea fi predictive, în funcție de variabilele moderatoare, cum ar fi tipul de muncă. De exemplu, extraversiunea și deschiderea sunt foarte eficiente în prezicerea performanței în timpul pregătirii profesionale.
 4. Evaluarea trăsăturilor personalității are și alte aplicații la locul de muncă, sprijinite de rezultatele cercetărilor. Trăsăturile se leagă de interesele și opțiunile profesionale, astfel încât evaluarea poate contribui la orientarea profesională. Desfășurarea carierei pe perioade mai lungi s-ar putea lega și ea de personalitate: la angajații cu un nivel înalt al nevrozismului și unul scăzut al conștiinciozității apare cea mai mare probabilitate de schimbare a serviciului. De asemenea, personalitatea se poate lega de rezultatele altor forme de evaluare – de exemplu, pe bază de interviu și comportamentală. Îndrumarea îl poate ajuta pe candidatul la un post să-și exploateze la maximum calitățile temperamentale. Trăsăturile de personalitate și mai ales nevrozismul se leagă și de vulnerabilitatea la stresul profesional și, astfel, pot fi relevante pentru programele de controlare a stresului care vizează aprecierea și resursele de soluționare a problemelor ale persoanelor respective.
 5. Un nou domeniu al evaluării personalității se ocupă de „inteligența emoțională”, definită de diferite competențe de percepere și controlare a situațiilor emoționale.

Există două strategii principale de evaluare a IE. Prima este crearea unor teste obiective în care itemii au răspunsuri de tipul „corect” sau „incorect”, stabilite de specialiști sau prin judecare consensuală. Aceste teste au un grad înalt de validitate divergentă din punctul de vedere al personalității și al capacității mentale, însă până în prezent nu există decât puține dovezi despre validitatea criterială. A doua strategie de măsurare este crearea unor chestionare care se aseamănă cu chestionarele de personalitate. De fapt, s-a dovedit că instrumentele de acest tip se suprapun substanțial cu scalele deja existente, astfel încât se pare că IE este, în mare măsură, stabilitate emoțională, cu contribuții suplimentare ale extraversiunii, agreabilității și conștiinciozității. Evaluarea lui IE a fost considerată importantă pentru psihologia organizațională, datorită importanței „nivelului de cultură emoțională” la locul de muncă. Totuși, poate din cauza dificultăților de măsurare a construcției, s-au strâns până acum puține dovezi că scalele de IE ar avea o mare valoare predictivă, depășind-o pe cea a testelor de capacitate și de personalitate deja existente.

Lecturi suplimentare

- Barrick, M.R., Mount, M.K., Judge, T.A. (2001), „Personality and performance at the beginning of the new millennium: What do we know and where do we go next?”, *International Journal of Selection and Assessment*, 9, pp. 9-30.
- Costa, P.T., Jr. (1996), „Work and personality: Use of the NEO-PI-R in industrial/organizational psychology”, *Applied Psychology: An Interbational Review*, 45, pp. 225-241.
- Kline, P. (1993), *The handbook of psychological testing*, Routledge, Londra.
- Matthews, G., Zeidner, M., Roberts, R.D. (2003), *Emotional intelligence: Science and myth*, MIT Press, Cambridge, MA.

14. Concluzii

Realizările în cercetarea legată de trăsături

Trăsăturile o duc de minune. Noi susținem că studiile trecute în revistă demonstrează faptul că diferențele individuale ale personalității sunt măsurabile și se leagă de o varietate de criterii importante. Patru domenii cruciale subliniază progresele făcute de cercetarea contemporană despre trăsături: psihometria, bazele biologice, integrarea în psihologia tradițională și aplicațiile din viața reală. Vom examina rapid pentru fiecare dintre ele atât realizările, cât și modul în care cercetările viitoare vor soluționa problemele rămase.

Aspectele psihometrice

Psihologii specializați în trăsături le-a venit apa la moară odată cu uciderea dragonului situaționist, prin demascarea erorilor criticii lui Mischel (1968) legate de trăsături (Eysenck și Eysenck, 1980), și odată cu informațiile din ce în ce mai rafinate despre constanța comportamentală intersituațională, generalitatea interculturală și stabilitatea temporală (vezi capitolele 2 și 3). Acum avem din nou personalități și este fascinant să le vedem revenind (Goldberg, 1993). Mai mult, psihometriștii au redus modelele structurale concurente ale „superfactorilor” amplii la un număr rezonabil. Atât Eysenck (1997), cât și cercetătorii care au propus „cei cinci mari” (Costa și McCrae, 1998; Saucier și Goldberg, 2002) au creat modele ce își afirmă intens validitatea, cu un anumit grad de suprapunere între factorii E și N. S-ar putea ca aceste două modele să fie armonizate, ca variante de descriere la niveluri diferite a generalității, în cadrul unui model ierarhic al personalității. La statutul de superfactor s-ar mai putea ridica și alte trăsături ale personalității, pe măsură ce se adună rezultatele cercetărilor (Hogan și Hogan, 2002).

Calea care ne stă în față este destul de limpede. La nivel psihometric, este foarte probabil ca progresele din modelarea structurală să ofere instrumente mai bune pentru a putea alege dintre modelele factoriale. În același timp, cei mai mulți cercetători sunt de acord cu Eysenck (1992a) că numai dovezile psihometrice nu sunt suficiente pentru a alege între diferitele modele ale trăsăturilor. Crearea unor instrumente de măsurare a trăsăturilor care să fie stabile, să aibă constanță internă și un grad înalt de validitate interculturală, cum sunt cele oferite de EPQ-R și NEO-PI-R, oferă o platformă solidă pentru cercetarea legată de validitatea predictivă a trăsăturilor. Trăsăturile sunt completate

de o gamă crescândă de construcții validate ale stărilor, care ar putea fi investigate ca variabile dependente sau mediatore (vezi capitolul 4). Anticipăm mai multe studii în care folosirea altor instrumente de măsurare a trăsăturilor să verifice predicțiile bazate pe teorii opuse. Cercetările anterioare au delimitat zonele tematice în care importanța trăsăturilor este evidentă. Cercetătorii sunt liberi să verifice care dintre diferitele modele dimensionale este cel mai bun la prezicerea criteriilor relevante pentru o temă, comparând în mod deschis diferitele instrumente de măsurare. De exemplu, este evident că un comportament antisocial, delinvent se leagă de personalitate atât în paradigmele experimentale, cât și în cele din realitate (Furnham și Heaven, 1999). Pentru a explica cea mai mare parte din variația criterială, adeptul teoriei eysenckiene ar apela la dimensiunea P, cel al teoriei cattelliene la factorul secundar al autocontrolului, iar adeptul modelului cu cinci factori ar recurge la C și A. Un medic ar putea prefera dimensiunile tulburărilor de personalitate, cum ar fi cea „antisocială”. Nici un studiu nu va putea stabili de unul singur care dintre teoriile trăsăturilor oferă cea mai bună explicare a rolului personalității, însă cercetarea programatică ar trebui să arate ce teorie oferă cea mai convingătoare rețea nomologică. Indiferent de rezultatele testării comparative a diferitelor modele, cei care se ocupă de psihologia trăsăturilor sunt acum în măsură să urmeze „știința normală”, verificând teoriile formulate clar prin compararea între ele și cu datele empirice. Putem anticipa eliminarea construcțiilor personalității care sunt mai slabe și reorientarea cercetării către cele cu validitate demonstrabilă.

Bazele biologice ale personalității

Unul dintre principalele progrese ale cercetării legate de trăsături este dovedirea transmissibilității trăsăturilor, care implică, obligatoriu, ideea că trăsăturile au o anumită bază biologică. Meritul acestei realizări revine cercetării tradiționale despre genetica comportamentală, prin studiile despre gemeni, familii și adopție (vezi capitolul 6). Însă viitorul cercetării despre personalitate din punct de vedere genetic aparține lucrărilor ample de genetică moleculară, care ar putea dezvălui unele dintre pozițiile specifice de pe ADN ce contribuie la dispozițiile personalității (Plomin *et al.*, 2001). Acest tip mai nou de cercetare genetică poate da indicii despre mecanismele biologice care stau la baza trăsăturilor de personalitate (Goldman, 1996).

Progresul în psihofiziologia personalității a fost mai puțin impresionant și se poate să fi fost obstrucționat de o concentrare excesivă asupra construcției discutabile a excitației. Cercetarea psihobiologică despre personalitate care nu se inspiră din teoria excitației este adesea ateoretică, cu rezultate semnificative explicate *post hoc*. Această direcție de investigare este, în același timp, impulsionată și limitată de disponibilitatea instrumentelor de măsurare psihobiologice, fiind, astfel, dependentă de complexitatea tehnicilor implicate. Această strategie poate dezvălui informații semnificative despre bazele trăsăturilor doar în cazul în care tehnica folosită evaluează cu adevărat variația proceselor cerebrale legată de trăsăturile de personalitate. Putem presupune existența regularității unor aspecte ale funcționării cerebrale, dată fiind contribuția genetică substanțială la trăsăturile principale. Totuși, nu avem siguranța că tehnicile actuale ar fi în stare să descopere un astfel de tipar al funcționării creierului și diferențele lui individuale. Partea pozitivă este că folosirea pe scară din ce în ce mai largă a tehnicilor de vizualizare a creierului în studiile despre personalitate este foarte promițătoare pentru verificarea și dezvoltarea unei teorii mai satisfăcătoare.

Am văzut în capitolul 7 că în anumite paradigme experimentale, destul de specializate, au fost găsite asocieri reproductibile între trăsături și funcționarea psihofiziologică. După părerea noastră, aceste rezultate sunt promițătoare, dar nu servesc încă la schițarea traseelor principale de la gene la diferențele individuale din punctul de vedere al comportamentului și al conștiinței subiective. Noua tehnologie, sub forma tehnicilor de vizualizare cerebrală a anumitor contacte (*ligands*), pe baza legăturilor dintre gene și trăsături demonstrate în studiile de genetică moleculară, ar putea arunca lumină asupra relațiilor dintre trăsături și funcționarea creierului, cu toate că este puțin probabil ca ele să ofere răspunsuri complete sau simple. O problemă generală este complexitatea rețelei cauzale implicate, din punctul de vedere atât al urmăririi modului în care mai multe gene codifică fiziologia cerebrală, cât și al raportării sistemelor cerebrale la aspectele comportamentale regulate. Putem deduce, în mod rezonabil, că, în ciuda bazei biologice a trăsăturilor, un reduționism biologic dur nu are mari șanse de succes în viitorul previzibil. Pionierii concepției biologice nădăjduiau să identifice un număr mic de parametri sau de caracteristici formale ale funcționării creierului pe care să-i poată lega de câte o dimensiune a trăsăturilor. De exemplu, extraversiunea ar putea fi identificată cu excitabilitatea corticală sau forța sistemului nervos, care, la rândul lor, s-ar lega de gene specifice. Înclinăm să-i dăm dreptate lui Zuckerman (1991) că această nădejde ar putea fi zadarnică și că trăsăturile se leagă de complexe de sisteme biologice care interacționează (vezi figura 7.5; Deary și Hettema, 1993). Dacă reduționismul biologic substanțial este posibil teoretic, dar imposibil de pus în practică, alternativa e crearea unor modele psihologice mai bune ale acțiunii trăsăturilor, o sarcină legată de următorul domeniu crucial, integrarea în psihologia tradițională.

Cu toate acestea, subliniem ideea că eșecul metodologic al proiectului psihofiziologic nu contrazice faptul că personalitatea se bazează, parțial, pe aspecte regulate ale funcționării cerebrale, influențate genetic. Cercetătorii din acest domeniu ar putea fi nevoiți să se confrunte cu realitatea frustrantă că, deși am stabilit dimensiuni valide ale personalității și aproximative contribuții genetice la trăsături, probabil substanțiale, ar putea persista încă multă vreme prăpastia mecanicistă dintre aceste două realizări.

Integrarea în psihologia tradițională

Una dintre caracteristicile manualului de personalitate de tip convențional, „din templu”, este contactul limitat cu teoria psihologică actuală în alte zone. Psihologia personalității se bazează pe teorii perimate, cum ar fi psihanaliza, sau, ca în cazul psihologiei umaniste, este ceva complet diferit de alte ramuri ale psihologiei (vezi capitolul 5). Totuși, personalitatea este examinată, în principal, prin prisma diferențelor individuale din funcționarea psihologică și din comportament, astfel încât e rezonabil să ne bazăm pe păreri pe cunoștințele actuale despre funcțiile prin care se manifestă personalitatea. Teoria trăsăturilor le datorează mult teoreticienilor cu orientare fiziologică – de exemplu, Eysenck, Gray și Zuckerman –, care s-au străduit să lege trăsăturile de neurofiziologia contemporană. Concepția psihofiziologică are limitele ei, însă strategia de cercetare prin care se leagă trăsăturile de un model de funcționare stabilit (de exemplu, „sistemul nervos conceptual”) este exemplară. Așa cum am arătat mai devreme, încep să apară eforturi de cercetare asemănătoare, folosind modelele cognitive și sociale de funcționare psihologică.

După părerea noastră, folosirea modelelor psihologice contemporane oferă perspective atrăgătoare cercetărilor viitoare legate de trăsături. „Revoluția cognitivă” care a transformat cele mai multe dintre domeniile psihologiei nu și-a manifestat încă deplin potențialul de transformare a psihologiei trăsăturilor. Poate că nu este surprinzător faptul că studiul psihologic cognitiv tipic, care implică manipulări subtile ale sarcinilor de laborator specializate, nu i-a atras prea mult pe psihologii ce se ocupă de cercetarea personalității. Însă modelul mai amplu al persoanei ca procesor de informații are o relevanță mai largă. Această metaforă devine din ce în ce mai populară în psihologia socială, clinică și a dezvoltării. De asemenea, ea este foarte compatibilă cu tendințele actuale din neuroștiința cognitivă a personalității (Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). Metafora prelucrării informațiilor are o contribuție majoră la cunoașterea modului în care trăsăturile se leagă de stres și de anxietate, așa cum am discutat în capitolul 9, și, firește, la cercetarea despre legătura dintre trăsături și performanță (vezi capitolul 12). Anticipăm alte progrese teoretice bazate pe raportarea trăsăturilor la diferențele individuale din punctul de vedere al prelucrării informațiilor, în special în domeniul cogniției și comportamentului pe plan social. Poate că atunci psihologia personalității își va ajunge din urmă fratele mai mare din familia de concepte studiate de specialiștii din domeniul psihologiei diferențiale, și anume inteligența. Cercetarea din zona capacității cognitive oferă un excelent exemplu de reunire a celor două discipline ale psihologiei, iar studiile contemporane despre capacitatea mentală se bazează din ce în ce mai mult pe construcțiile psihologice cognitive (Deary *et al.*, 2000).

Contactul extins între cei care cercetează trăsăturile și psihologia tradițională este necesar pentru contracararea criticii aduse trăsăturilor conform căreia sunt doar construcții descriptive, fără forță explicativă. Așa cum am văzut, teoria fiziologică a trăsăturilor poate, în principiu, să răspundă acestor critici. Diferențele individuale din punctul de vedere al funcționării creierului sunt considerate agentul cauzal care influențează psihofiziologia, comportamentul și răspunsurile la itemii chestionarelor. Am văzut, de asemenea, că explicațiile fiziologice nu sunt suficiente în sine și trebuie să fie completate de explicații la alte niveluri ale descrierii. De exemplu, putem folosi modelele tranzacționale ale stresului (Lazarus și Folkman, 1984; Deary *et al.*, 1996) pentru a oferi un „sistem conceptual de procesare a informațiilor”, în cadrul căruia stilurile proceselor de apreciere și de soluționare a problemelor ar putea explica, cel puțin parțial, asocierile dintre nevrozism și simptomele de stres (Wells și Matthews, 1994). Un nou hotar promițător pentru cercetare este folosirea modelelor cognitive sociale ca structură pentru studierea agreabilității (Graziano, Hair și Finch, 1997). În general, scopul este să se treacă de la viziunea despre trăsături ca simple descrieri ale unor „obișnuințe de reacție corelate” (Zuckerman, 1991) la identificarea lor cu tipare ale diferențelor individuale din punctul de vedere al variabilelor fiziologice și social-cognitive cruciale care stau la baza diferențelor individuale atât în comportament, cât și în conștiința subiectivă.

Aplicații ale teoriei trăsăturilor

Instrumentele de măsurare a trăsăturilor de tipul chestionarelor îi pun subiectului întrebări despre viața de zi cu zi, iar teoreticienii, de la Allport (1937) încoace, au afirmat că trăsăturile influențează comportamentele importante din viața reală. Așa stând lucrurile,

o psihologie a trăsăturilor lipsită de defecte ar trebui să contribuie la aplicațiile psihologiei, așa cum am arătat în capitolul 13. În special modelul „celor cinci mari” oferă un cadru de bază unui număr din ce în ce mai mare de studii aplicate, mai ales în psihologia industrială/organizațională. În psihologia clinică, măsurarea trăsăturilor este din ce în ce mai importantă pentru diagnosticare și în alie scopuri. Alte arii de aplicare importante sunt psihologia educațională, în care sunt importante trăsăturile legate de anxietate și de motivație (vezi Boekarts, 1995), și psihopatologia pediatrică (vezi Southam-Geroe și Kendall, 2002, pentru o trecere în revistă a contribuției cercetării temperamentului).

Cei care se ocupă de psihologia instituțională folosesc măsurătorile trăsăturilor încă din jurul anului 1900 (Kanfer *et al.*, 1995). În ultimii ani, interesul față de trăsături a crescut permanent, în concordanță cu întărirea statutului științific al trăsăturilor. Cam 50% din instituțiile din sectorul afacerilor din Marea Britanie apelează la măsurarea trăsăturilor, în primul rând la angajare și selectare, dar și în alte scopuri, cum ar fi pregătirea profesională și dezvoltarea sau orientarea profesională (Williams, 1994). Popularitatea nu înseamnă validitate, însă metaanalizele datelor despre „cei cinci mari” arată că interesul față de măsurile trăsăturilor ca factori de prezicere a performanței și a altor criterii profesionale este întemeiat (capitolul 13). Construcția nouă a inteligenței emoționale a avut un impact considerabil în cadrul psihologiei organizaționale, cu toate că, în acest caz, s-ar putea ca entuziasmul să depășească validitatea predictivă (Zeidner, Matthews și Roberts, în curs de apariție).

Ar putea persista unele dubii legate de amplitudinea redusă a validității criteriale a trăsăturilor. Totuși, după cum am văzut, chiar și corelările mici pot îmbunătăți luarea deciziilor în selecția candidaților la un post. Mai mult, corelațiile modeste sunt, în general, normale în psihologie, în afară de cazul în care atât factorul de predicție, cât și criteriul evaluează construcții similare (de exemplu, două variante ale unor instrumente de măsurare a extraversiunii), așa cum am arătat în capitolul 2. Funder și Ozer (1983) arată că, de exemplu, corelații ale mărimii efectului între 0,30 și 0,40 caracterizează unele dintre cele mai importante efecte experimentale din sociopsihologie. Pare limpede, de asemenea, faptul că psihologii din domeniul instituțional nu culeg deplin roadele măsurării trăsăturilor, prin faptul că neglijează specificitatea din punctul de vedere al sarcinii și al contextului pe care o au asocierile dintre trăsături și performanță. Dovezile de laborator despre performanță arată clar că extraversiunea este uneori un avantaj și alteori o piedică, iar pentru folosirea măsurilor extraversiunii la locul de muncă trebuie să fie identificate variabilele instituționale și cele legate de sarcină care ar putea modera efectele ei asupra comportamentului.

În psihologia clinică, folosirea măsurilor trăsăturilor este impulsionată din ce în ce mai mult de dovezile despre suprapunerea dintre construcțiile clinice și cele ale trăsăturilor (Costa și Widiger, 2002). Studiile psihometrice sugerează că o parte substanțială din variația măsurătorilor cu orientare clinică, de tipul MMPI, este asociată cu „cei cinci mari”. Capitolul 11 trece în revistă gradul înalt de convergență dintre modelul „celor cinci mari” și categoriile de diagnosticare a tulburărilor de personalitate: în special nevrozismul este elementul comun al unei game largi de tulburări afective legate de afectul negativ. Nevrozismul este un factor de predicție deosebit de puternic pentru simptomele de stres din viața de zi cu zi și poate fi relevant, de asemenea, în tratarea problemelor de sănătate fizice (vezi capitolul 10). Eysenck (1992b) a susținut că multe dintre caracteristicile clinice ale tulburărilor psihotice apar în formă subclinică la

persoanele cu un punctaj înalt pe scala sa de psihozism. Dovezi de acest gen i-au făcut pe McCrae și Costa (1986) să afirme că „cei cinci mari” furnizează o descriere generală a stilurilor emoționale, interpersonale, de trăire și motivaționale ale indivizilor, oferind un punct de plecare pentru aplicarea judecăților și abilităților clinice.

Cercetările viitoare mai au de rezolvat câteva probleme, mai ales statutul cauzal al trăsăturilor. Așa cum am văzut în capitolul 9, studiile longitudinale sugerează că există o interacțiune subtilă între trăsături și simptomele clinice, care necesită o modelare minuțioasă. Încă nu s-a stabilit măsura în care caracteristicile trăsăturilor categoriilor de populație sănătoase trebuie să fie completate de trăsături specific anormale. De exemplu, într-o analiză factorială a trăsăturilor legate de schizofrenie (Mason, 1995) a fost identificat un factor legat de anomalii cognitive și perceptive, cum ar fi halucinațiile, care era destul de diferit de trăsăturile eysenckiene, inclusiv P. O ultimă problemă, pentru rezolvarea căreia e nevoie de alte lucrări de cercetare este posibila complexitate a relațiilor dintre trăsături și tulburări. Mai multe trăsături pot contribui la o anumită tulburare. Mason (1995) a constatat că toate trăsăturile eysenckiene se leagă de factorii potențiali de risc ai schizofreniei: P și nivelul scăzut al lui L de nonconformismul impulsiv, N de dezorganizarea cognitivă și nivelul scăzut al lui E de anhedonie. Mai mult, trăsăturile pot interacționa: este bine stabilit faptul că la introvertiții nevrotici există tendința către probleme emoționale, în vreme ce extravertiții nevrotici tind către comportamente necuviincioase (Eysenck și Eysenck, 1985). Este nevoie de un efort de cercetare considerabil pentru a putea stabili cu precizie vulnerabilitatea cuiva la tulburările clinice.

Astfel, aplicațiile trăsăturilor trebuie să fie temperate de așteptările realiste despre mărimea variației criteriale care poate fi prezisă în realitate, în situații tipice. Nu trebuie să ne așteptăm la corelări strânse între câte o trăsătură și măsurătorile profesionale și clinice. Este suficientă constatarea că trăsăturile pot aduce creșteri semnificative și independente, deși modeste, ale variației din măsurarea unui rezultat. Adesea, va fi vorba despre faptul că: a) o contribuție mică la variația unui rezultat are implicații ample într-o perioadă mare de timp și/sau atunci când se aplică la un eșantion mare de subiecți; b) contribuția modestă a trăsăturii/trăsăturilor la predicție nu este depășită de nici o altă construcție psihologică sau sociologică.

Către o teorie a trăsăturilor

Unul dintre mesajele acestei cărți este ideea că dovezile despre validitatea predictivă a trăsăturilor sunt acum copleșitoare. Practic, în toate domeniile psihologiei, constatăm că trăsăturile se corelează cu diferențele individuale de comportament, cu trăire subiectivă sau cu fiziologia, adesea într-o măsură utilă din punct de vedere practic. Însă această bogăție de date cere o teorie general acceptată, care să integreze diferitele ramuri ale cercetării legate de trăsături și care actualmente lipsește. Totuși, există diverse indicii despre cum ar putea arăta o astfel de teorie, pe care le vom rezuma aici.

În primul rând, trebuie să ne ocupăm de obiecția că psihologia trăsăturilor este, în esență, ateoretică – în cel mai bun caz, o modalitate de predicție actuarială în aplicații (de exemplu, Cervone și Caprara, 2000). Una dintre nemulțumirile exprimate în literatura psihologică este faptul că trăsăturile nu sunt decât redescreri ale comportamentului,

astfel încât orice „explicare” a efectelor trăsăturilor este circulară (Bandura, 1999). Această viziune este mai degrabă o fantasmagorie. Așa cum am văzut în capitolul 1, psihologia trăsăturilor a presupus de la început „prioritatea cauzală” a trăsăturilor. Ca „structură neurofizică” latentă (Allport, 1937), o trăsătură moderează comportamentul evident: nu este o redescoperire a comportamentului. Nici unul dintre teoreticienii trăsăturilor din prezent nu crede că studierea trăsăturilor ar trebui să înceteze după ce a fost găsită structura factorială optimă. Căutarea unui model structural constant al trăsăturilor este doar primul pas în construcția teoriei, așa cum tabelul periodic din chimie a fost baza necesară pentru teoria atomică a elementelor. Pe tot parcursul acestei cărți am exemplificat modul în care cercetătorii leagă trăsăturile de procesele ce controlează comportamentul, de la procesele neurale până la procesele social-cognitive de nivel superior.

În al doilea rând, vom schița trei planuri de bază pentru proiectarea unei teorii care să explice mulțimea corelativelor trăsăturilor principale. Primul este strategia tradițională propusă de teoreticienii cu orientare biologică, în special Eysenck (1997) și Gray (1991). Trăsăturile corespund diferențelor individuale din punctul de vedere al câtorva sisteme cerebrale cruciale. „Tabelul periodic” al trăsăturilor este, în esență, o hartă a sistemelor cerebrale. A doua concepție, pluricomponențială, vizează diversitatea corelativelor trăsăturilor. În cadrul ei, trăsăturile sunt privite ca serii de tendințe din funcționarea neuropsihică și nu pot fi reduse la nici un sistem izolat. De exemplu, explicațiile sociocognitive ale stabilității personalității descriu aspectele constante ale unui număr mare de componente de procesare specifice (de exemplu, Mischel, 1999). Studiile despre prelucrarea informațiilor, trecute în revistă în capitolul 12, sugerează o viziune similară a personalității, distribuită prin intermediul numeroaselor funcții de procesare independente. A treia bază a proiectării teoriei (Matthews, 1999) vizează o sinteză între parcimonia concepțiilor tradiționale și descrierile mai rafinate ale datelor empirice oferite de concepția pluricomponențială. Ea presupune că trăsăturile reprezintă diferențe individuale în privința *adaptărilor* la obstacolele majore din viață. Cu alte cuvinte, trăsăturile reprezintă organizarea funcțională a mai multor procese neurale și cognitive care sprijină tratarea cerințelor unor situații sau medii specifice; de exemplu, multiplele atribute ale extraversiunii sprijină adaptarea la situații dificile din punct de vedere social.

Teoriile biologice tradiționale ale personalității

Ultima parte a secolului XX a fost dominată de teoriile biologice ale personalității, inspirate de lucrările lui Hans Eysenck. Teoria lui a reprezentat o paradigmă științifică (vezi Eysenck, 1981), în sensul că a oferit un cadru acceptat pe scară largă al cunoașterii trăsăturilor de personalitate. Așa cum am arătat în capitolul 7, se pornește de la presupunerea că trăsăturile de personalitate corespund, în foarte mare măsură, sistemelor cerebrale de excitație și de motivare. Paradigma a primit un sprijin solid și din partea studiilor genetice comportamentale pe care le-am trecut în revistă în capitolul 6. Teoreticienii cu orientare biologică sperau să poată trasa calea directă dintre gene, sistemele cerebrale, procesele psihologice fundamentale și comportamentele sociale complexe. Însă, în lumina complexității datelor psihofiziologice, această speranță pare

astăzi prea optimistă (Matthews și Gilliland, 1999, 2001). Într-adevăr, presupunerea de bază că există o corespondență directă între sistemele cerebrale și trăsături (izomorfism) a fost contestată din interiorul psihofiziologiei, îndeosebi de Zuckerman (1991).

Totuși, ideea că personalitatea reflectă nemijlocit variația din funcțiile cerebrale specifice rămâne o concepție influentă și puternică. Viziunea biologică este ispititor de parcimonioasă și, din punct de vedere istoric, a stimulat multe dintre principalele domenii ale cercetării empirice care demonstrează validitatea trăsăturilor. Faptul că teoriile biologice nu reușesc să explice corelările multiple ale trăsăturilor și factorii moderatori care influențează aceste corelări ar putea fi atribuit problemelor legate de măsurare ce sunt intrinsece psihofiziologiei. Noi studii bazate pe tehnicile de vizualizare cerebrală ar putea, teoretic, să identifice bazele neurale ale trăsăturilor cu o precizie care nu a fost posibilă până acum. În vreme ce tot mai multă lume consideră simplistă teoria tradițională a excitației (Robbins, 1998), existența unor sisteme cerebrale distincte de recompensă și de pedepsire este acceptată pe scară largă (Gray și McNaughton, 2000). Nu este o coincidență faptul că studiile despre *Reinforcement Sensitivity Theory* a lui Gray sunt în linia întâi a cercetării psihofiziologice contemporane (Corr, 2002).

O filosofie similară stă la baza teoriilor psihologice despre extraversiune și nevrozism care leagă aceste trăsături de afectul pozitiv și, respectiv, de cel negativ (Lucas și Diener, 2000; Watson, 2000). Aici se pornește de la presupunerea că putem folosi o construcție psihologică majoră, adică emotivitatea, ca bază unică a explicării trăsăturilor. În conformitate cu această viziune, diferitele manifestări ale extraversiunii, cum ar fi asertivitatea, sociabilitatea etc., derivă din emotivitatea pozitivă, care reprezintă miezul trăsăturii (vezi capitolul 4). Tot așa, a fi nevrotic înseamnă a fi înclinat către emoțiile negative. Și aceasta este o concepție influentă deschisă verificărilor empirice, cu toate că în capitolul 4 am argumentat că ea nu explică deplin corelativile afective ale personalității. De asemenea, ridică problema factorilor care controlează diferențele individuale din punctul de vedere al emotivității. Susținătorii acestei concepții tind să presupună că emoția este o manifestare nemijlocită a sistemelor cerebrale, însă această viziune nu pune deplin în valoare rolul aprecierii cognitive, al modalității de soluționare a problemelor și al proceselor de autoreglare pe care le-am prezentat în capitolul 9. Ca și echivalentele lor de tip biologic, teoriile emotivității sunt parcimonioase, cu concepte clare și ușor de testat. Rămâne de văzut dacă oferă sau nu o explicație adecvată a întregii game de corelative ale lui E și N. De asemenea, nu este limpede care sisteme fiziologice sau neurale izolate pot explica celelalte trăsături, cum ar fi C, A și O.

Concepții bazate pe mai multe componente

Teoriile tradiționale presupun că orice corelare comportamentală a unei trăsături poate fi trasată, în cele din urmă, până la sistemul fundamental care stă la baza trăsăturii respective: adică un model „arborescent”, ramurile fiind convergente către un trunchi comun. În schimb, teoriile pluricomponențiale presupun un model de tipul „desiș”, orice „ramură” (manifestare comportamentală) putând fi trasată până la unul dintre „trunchiurile” independente (influențele cauzale asupra personalității). De exemplu, o teorie tradițională presupune că toate manifestările diferite ale anxietății ca trăsătură, cum ar fi

tensiunea subiectivă, îngrijorarea, înclinațiile atenționale, tensiunea musculară și excitația sistemului nervos autonom, pot fi trasate până la un sistem comun al sensibilității la amenințare. Modelele pluricomponentiale presupun că diferitele manifestări reflectă, de fapt, diferitele sisteme de la bază. De exemplu, într-o exemplificare fiziologică a acestei concepții, am putea lega anxietatea de generatorii subcorticali ai emoției, de sistemele corticale frontale de reglare a emoției și de zonele parietale care controlează orientarea spațială față de amenințare (cf. Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). De asemenea, așa cum am discutat în capitolele 9 și 12, există obișnuințe de procesare a informațiilor care pot fi legate de anxietate. Cu alte cuvinte, s-ar putea să nu existe un sistem principal al anxietății ca trăsătură, ea fiind controlată de mai multe componente neurale și cognitive. Această viziune este compatibilă cu genetica moleculară a personalității, apărută de curând, care postulează ca bază a personalității mai multe gene independente. Ea este compatibilă și cu concepțiile evolutiv-psihologice, în care se presupune controlarea comportamentului de către mai multe module independente (Tooby și Cosmides, 1992; vezi capitolul 6). Modelul CAPS al lui Mischel (1999), descris în capitolul 2, distinge și el numeroase procese cognitive, afective și motivaționale care ar putea fi legate de trăsături, în cadrul unei perspective teoretice foarte diferite.

Dezvoltarea concepțiilor pluricomponentiale necesită o trasare mai detaliată a diferitelor procese care ar putea defini împreună trăsătura. Pentru aceasta, trebuie să fie identificate nu numai procesele biologice legate de trăsături, ci și prelucrarea informațiilor și construcțiile sociocognitive de nivel superior. O idee crucială este că sunt necesare explicații ale trăsăturilor *pe mai multe niveluri* (Hettema și Deary, 1993): fenomenele diferite au nevoie de tipuri diferite de explicare. Pentru diferențele individuale în privința reacției psihofiziologice la alarmare ar putea fi nevoie de explicarea sensibilității neurale la stimulii intensi, în vreme ce pentru diferențele individuale în privința modalității de a face față unei pierderi grave ar putea fi nevoie de cunoașterea identității sociale a persoanei respective (cognițiile sociale de nivel superior pot sau nu să fie reduse, până la urmă, la explicații biologice). Tabelul 14.1 arată, neoficial, o schemă de acest tip, care distribuie rezultatele empirice pe diferite niveluri de explicare (pentru un model oficial, vezi Matthews, 1997a, 2000a).

Tabelul 14.1. Trei niveluri de explicare a psihologiei trăsăturilor

Nivelul de explicare	Construcții	Metode empirice
<i>Biologic</i>	Gene	Genetică moleculară și comportamentală
	Sisteme cerebrale	Psihofiziologie Manipulări biologice (de exemplu, medicamente)
<i>Procesarea informațiilor</i>	Procese cognitive de bază -- de exemplu, memoria de lucru, resursele	Studii experimentale despre performanța legată de sarcină, folosind instrumente de măsurare obiective
<i>Motivație volitivă și autoreglare</i>	Cunoștințe stabile despre sine și sociale, sensuri personale	Studii experimentale și de teren despre cogniția socială, aprecierea și soluționarea problemelor: folosind adesea instrumente de măsurare obiective

În etapa următoare se organizează lucrările empirice despre trăsături într-o astfel de schemă cu mai multe niveluri. Tabelele 14.2 și 14.3 ilustrează modul în care se poate face acest lucru pentru trăsăturile extraversiunii și nevrozismului, cu mostre de rezultate (pentru prezentări mai detaliate, vezi Matthews, 1999; Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). În fiecare caz, trăsăturile se leagă de substraturile biologice ale comportamentului, de diferențele individuale în privința funcțiilor fundamentale de procesare a informațiilor și de cunoașterea la nivel superior a lumii și a propriului rol pe care le are subiectul. Observați, de asemenea, că și în cadrul fiecărui nivel trăsătura este asociată cu mai multe construcții independente (cf. Zuckerman, 1991). Viziunea se opune teoriilor biologice tradiționale, care caută un singur sistem principal (de exemplu, bucla cortico-reticulară) pentru fiecare trăsătură. Acestea sunt tapiserii neterminate. Așa cum am arătat mai devreme, fiecare arie de cercetare își are propriile controverse metodologice și empirice și se poate dovedi că unele fire au fost așezate greșit. Totuși, începe să se schițeze tabloul descriptiv pe mai multe niveluri.

Tabelul 14.2. Rezultate empirice despre extraversiune-introversiune, alocate unor niveluri diferite de explicare

Nivelul de explicare	Exemple de corelative empirice și rezultate ale extraversiunii
<i>Biologic</i>	– Componentă ereditară substanțială – Nivel scăzut al excitabilității corticale – Sensibilitate motorie (legată de sistemul de activare comportamentală)
<i>Prelucrarea informațiilor</i>	– Atenție distributivă verbală – Nivel mai scăzut al atenției selective – Moderarea efectelor excitației asupra atenției
<i>Motivație volitivă și autoreglare</i>	– Motivații și interese sociale puternice – Aprecierea evenimentelor ca provocatoare și controlabile – Soluționarea problemelor prin strategii concentrate asupra sarcinii sau asupra problemei

Tabelul 14.3. Rezultate empirice despre nevrozism – stabilitate emoțională, alocate unor niveluri diferite de explicare

Nivelul de explicare	Exemple de rezultate empirice
<i>Biologic</i>	– Componentă ereditară substanțială – Vulnerabilitate biologică la stres (de exemplu, probleme de sănătate)
<i>Prelucrarea informațiilor</i>	– Sensibilitate la pedeapsă (legată de sistemul de inhibare comportamentală) – Vulnerabilitate la supraîncărcarea atențională – Atenție selectivă orientată către amenințare
<i>Motivație volitivă și autoreglare</i>	– Moderarea efectelor excitației asupra atenției – Motive de autoprotecție (de exemplu, împotriva amenințării sociale) – Aprecierea evenimentelor ca amenințătoare – Soluționarea problemelor prin strategii autocritice concentrate asupra emoțiilor

Astfel, putem adăuga taxonomiilor structurale, cum este modelul cu cinci factori, taxonomii orientate către procese ale trăsăturilor individuale. Această concepție descrie fiecare trăsătură ca un set de înclinații distribuite într-o gamă de procese biologice și psihologice. Așa cum am arătat în capitolul 12, fiecare înclinație poate fi explicată printr-o „miniteorie”; de exemplu, în cazul nevrozismului (și al anxietății ca trăsătură), putem încerca să explicăm înclinația atențională legată de amenințare în termenii unor procese atenționale selective foarte specifice. Perspectiva cu mai multe niveluri oferă, de asemenea, o modalitate mai satisfăcătoare de explicare a corelărilor trăsăturilor din viața reală, cum ar fi emoția, reacția la stres și comportamentele sociale. În loc să facem presupuneri suplimentare pentru a înghesui datele într-o structură a teoriei excitației, putem, de exemplu, să comparăm sistematic între ele diferite procese, pentru a vedea care explică cel mai bine corelativul brute ale personalității. Un exemplu îl oferă ipotezele de mediere biologică și cognitivă care explică relațiile personalitate-emoții. Actualmente, de multe ori nu se știe care tip de explicație este cel mai potrivit pentru un anumit fenomen (diferențele individuale în privința emoțiilor sunt un exemplu tipic), însă o taxonomie bazată pe procese arată calea pe care pot fi rezolvate aceste probleme prin verificare empirică.

Putem fi încrezători că studiile viitoare vor schița traseele trăsăturilor până la procese și traseele proceselor până la comportamentele care constituie diferențele din viața reală. Dar această realizare nu este capătul drumului. În cercetarea legată de trăsături există un paradox – cu cât privim mai de aproape trăsăturile la nivelul proceselor, cu atât sunt mai greu de văzut. Dimensiunea extraversiune-intraversiune apare în analizele factoriale ca un stâlp de neclintit al psihologiei trăsăturilor, însă mărimea corelațiilor ei cu măsurile proceselor fiziologice și cognitive specifice este, de obicei, destul de redusă. Cum este posibil ca o caracteristică atât de dominantă în peisajul psihometric să fie atât de vagă în aceste studii empirice? Răspunsul bazat pe concepțiile tradiționale ar putea fi că specialiștii nu au identificat încă procesele neurale critice care guvernează această trăsătură, din cauza dificultăților de evaluare psihofiziologică. În continuare, vom explora a doua posibilitate, că trăsăturile nu pot fi reduse direct la un număr mic de mecanisme de bază.

O teorie adaptiv-cognitivă

Așa cum am arătat în capitolul 12, știința cognitivă pune accentul nu numai pe modelele de procesare a informațiilor, ci și pe proiectarea funcțională a sistemelor pentru îndeplinirea anumitor obiective. Poate fi folositor să ne gândim la trăsături ca reprezentante ale unor diferențe individuale din punctul de vedere al proiectării sau al *adaptării* (Buss, 1993; Matthews și Dorn, 1995). Trăsăturile arată cât de bine este dotată persoana respectivă pentru înfruntarea obstacolelor obișnuite în viața majorității oamenilor: de exemplu, menținerea siguranței personale, lucrul cu alții și crearea relațiilor intime. Am văzut în capitolul 12 că aspectele fiziologice și cognitive caracteristice ale extravertiților le-ar putea asigura avantaje în interacțiunea socială. Dacă este așa, dispunem nu numai de o miniteorie pentru explicarea corelativelor sociocomportamentale ale extraversiunii, ci și de o cunoaștere mai profundă a înțelesului acestei trăsături. Într-un sens, extraversiunea „este” adecvarea sau pregătirea pentru o activitate socială dificilă, sprijinită pe diverse caracteristici psihobiologice și cognitive dobândite și/sau moștenite. Cu toate că

trăsăturile sunt constituite din numeroase înclinații minore legate de numeroase procese, diferitele niveluri de manifestare a trăsăturilor sunt unificate prin faptul că susțin un scop adaptiv comun (Matthews, 1999; Zeidner și Matthews, 2000). Prin analogie, proiectarea unui automobil de mare viteză nu implică doar instalarea unui motor puternic. Mai multe părți independente trebuie să fie proiectate astfel încât să „adapteze” automobilul la funcționarea la viteză mare, cum ar fi caroseria aerodinamică, suspensia solidă și frânele puternice.

O teorie adaptivă leagă „părțile componente” ale unei trăsături de o adaptare sau de o adecvare în tratarea unui mediu sau a unei situații specifice. Cum ar arăta o astfel de teorie? Ea ar trebui să precizeze cel puțin următoarele:

1. *natura proceselor componente* – teoria trebuie să specifice diferențele înclinații din componentele neurale și ale prelucrării informațiilor care caracterizează trăsătura respectivă;
2. *sursele proceselor componente* – teoria ar trebui, în conformitate cu dovezile comportamental-genetice, să descrie modul în care genele și influențele ambientale modelează aceste procese cruciale în timpul dezvoltării;
3. *abilitățile dobândite* – adaptarea din viața reală depinde mai puțin de procesele componente elementare și mai mult de abilitățile dobândite (Ericsson, 1996). Așa cum am arătat în capitolul 12, înclinațiile din procesele elementare asociate cu trăsăturile favorizează diferențele individuale în privința dobândirii abilităților. De exemplu, avantajele extravertiților din punctul de vedere al folosirii limbajului au ca rezultat abilități sociale mai mari;
4. *autoreglarea* – dobândirea abilităților nu garantează că ele pot fi aplicate cu succes atunci când este nevoie; de exemplu, anxietatea la testare poate bloca abilitățile academice. Oamenii dispun de un mecanism de autoreglare activă, care le apreciază succesele și eșecurile adaptive, iar ei încearcă să elimine eșecurile, pentru a-și îndeplini obiectivele personale (vezi capitolul 8). Procesele de autoreglare, cum ar fi stabilirea unor obiective realizabile și evaluarea competenței personale, alături de emoțiile generate de aceste procese, determină dacă aptitudinile sunt sau nu utilizate la maximum;
5. *ambianțele cruciale* – teoria trebuie să specifice, de asemenea, ambianțele în care trăsătura determină succesul sau eșecul adaptiv – de exemplu, mediile dificile din punct de vedere social în cazul extraversiunii;
6. *comportamentele adaptive* – teoria trebuie să descrie comportamentele care influențează realizarea obiectivelor și succesul adaptiv în cadrul ambianțelor relevante. Acestea includ atât comportamentele dirijate către un obiectiv explicit (de exemplu, obținerea unor favoruri), cât și cele care facilitează indirect realizarea obiectivului, prin crearea unor condiții interne și externe favorabile (de pildă, păstrarea unei atitudini amicale);
7. *factorii dinamici* – așa cum am arătat în capitolele 2 și 3, interacțiunea cu mediul influențează, la rândul ei, dezvoltarea personalității: în special în copilărie, dar și la adulți. Teoria ar trebui să precizeze această interacțiune dinamică persoană-situație.

Figura 14.1 prezintă în rezumat o teorie *cognitiv-adaptivă* a trăsăturilor de personalitate care urmează aceste principii (Matthews, 1997b, 1999 ; Zeidner și Matthews, 2000). Ea arată în ce mod se leagă între ele diferite tipuri sau categorii de componente ale personalității. Pentru simplificare, figura nu prezintă o descriere completă a numeroaselor componente specifice care ar putea fi plasate în fiecare categorie. Partea stângă a figurii reprezintă blocurile de bază care construiesc personalitatea : diferențele individuale din punctul de vedere al genotipului și al învățării inițiale influențează numeroase componente ale funcționării neurale și ale prelucrării informațiilor. Astfel, fiecare trăsătură are un tipar prototipic intrinsec al unor înclinații, de obicei minore, din funcționarea neurală și cognitivă. Aceste tipare ale diferențelor de procesare creează o platformă pentru dezvoltarea ulterioară a personalității, prezentată în partea dreaptă a figurii. Înclinațiile din procesare influențează capacitatea persoanei respective de a dobândi abilități, printre care se numără cele cognitive, cum ar fi rezolvarea problemelor, cele sociale, de tratare a întâlnirilor cu ceilalți, și cele „intrapersonale”, cum ar fi menținerea concentrării în condiții de stres sau de supraîncărcare. Aceste abilități operează în tandem cu autoreglarea, oamenii căutând să-și pună capacitățile în slujba unui scop personal. Aspectele constante din autoreglare se sprijină pe structuri autoreferente stabile ale memoriei, cum ar fi schemele și scenariile (Wells și Matthews, 1994 ; vezi capitolele 8, 9 și 12). Procesarea autoreglantă poate să faciliteze sau să perturbe concretizarea abilităților ori să genereze alte comportamente care acționează nemijlocit asupra mediului. De exemplu, un interviu anxios poate avea griji care îi distrag atenția atunci când încearcă să răspundă la o întrebare (autoreglarea perturbă abilitatea). El poate, de asemenea, să ceară mai mult timp de gândire (autoreglarea acționează în mod adaptiv asupra mediului exterior). În cadrul acestei teorii, personalitatea este distribuită atât pe ansamblul competențelor dobândite, cât și pe cel al dispozițiilor autoreglante care modulează interacțiunea persoană-situație.

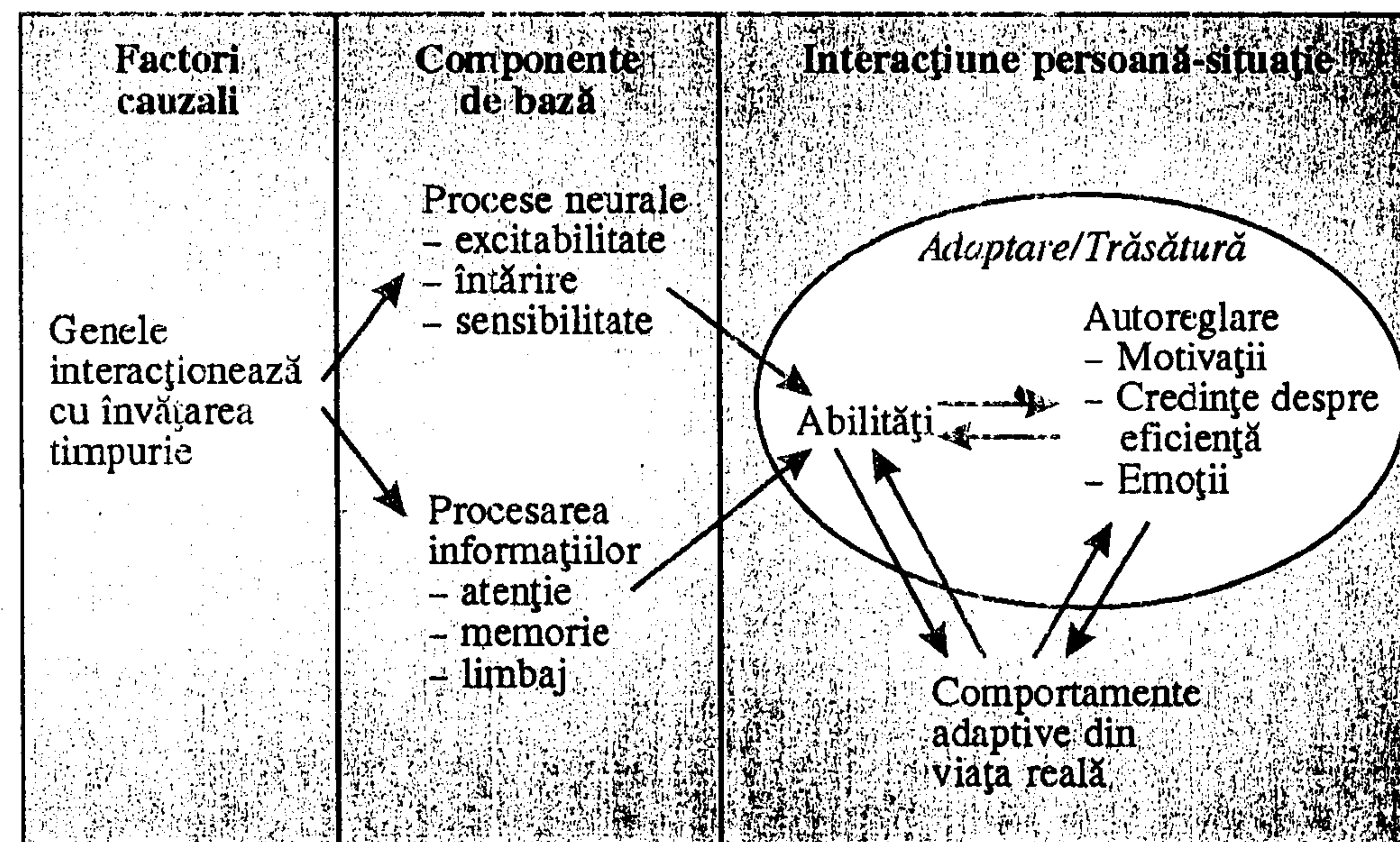

Figura 14.1. Un cadru adaptiv-cognitiv pentru înțelegerea bazei de procesare a trăsăturilor

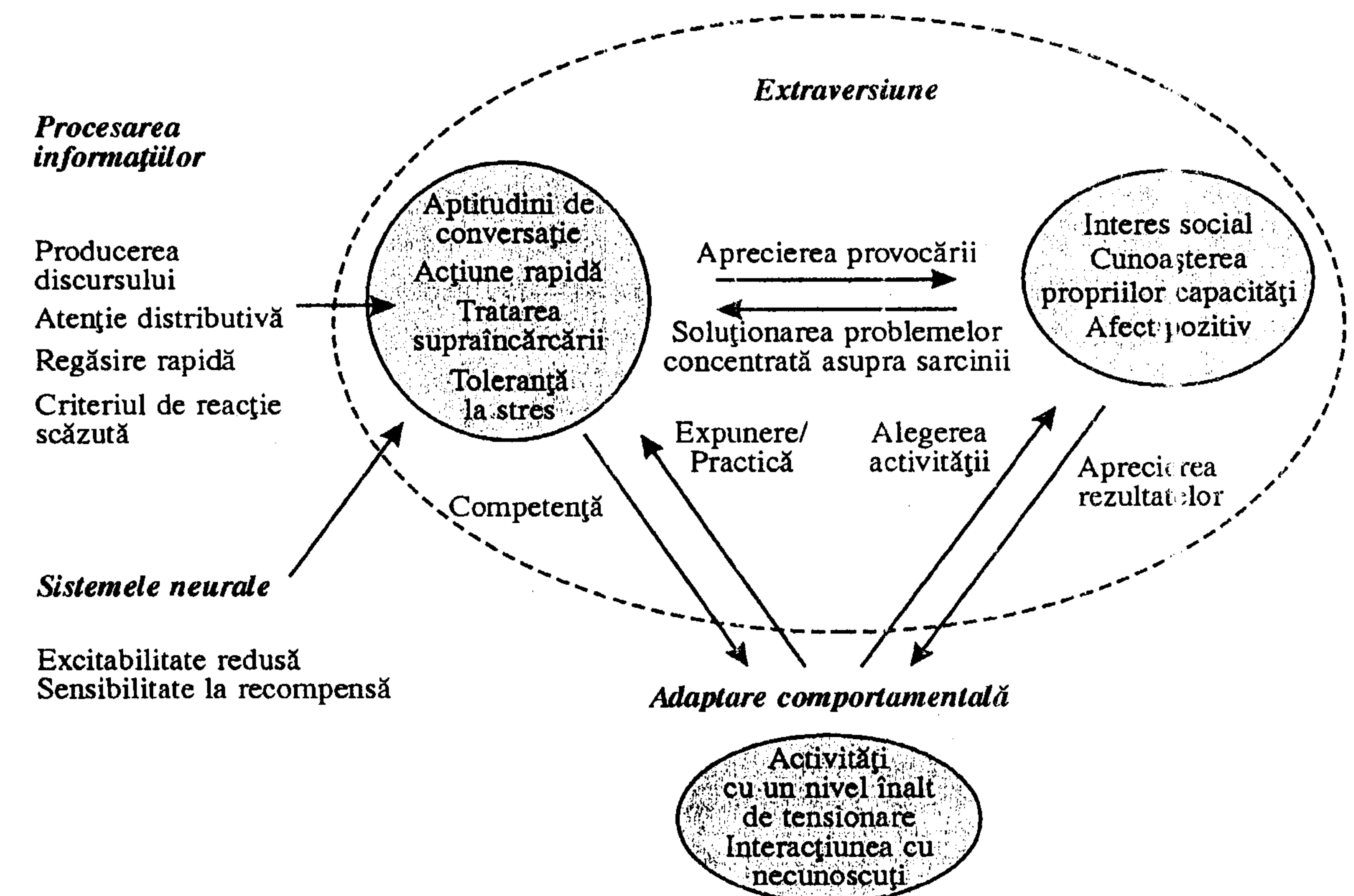

Figura 14.2. Un model adaptiv-cognitiv al extraversiunii

Teoria specifică, de asemenea, interacțiunea dinamică dintre persoană și mediu, care este un element esențial al unei teorii mai ample. Succesul adaptării, în sensul unei interacțiuni benefice între persoană și mediu, reflectă parțial faptul că diferențele individuale din funcționarea neurală și cognitivă duc la abilități superioare. Extravertiții au, să zicem, un avantaj natural în situații sociale dificile, deoarece atributele lor neurale și cognitive fundamentale conferă un avantaj în dobândirea abilităților necesare în acele medii (indiferent de autoreglare). Totuși, învățarea sociocognitivă construiește stiluri constante de autoreglare (sau de autocunoaștere), așa cum am arătat în capitolul 8. De exemplu, la extravertiți se dezvoltă o imagine despre sine care include niveluri relativ înalte ale stimei de sine, cunoașterii propriilor capacități și controlului perceput, în raport cu situațiile dificile din punct de vedere social și cognitiv. Autocunoașterea influențează, la rândul ei, dobândirea abilităților și adaptarea la viața reală.

La persoana bine adaptată (de exemplu, extravertitul angajat în activități sociale dificile), interacțiunea dinamică dintre abilități, autoreglare și comportamentul din viața reală acționează armonios. Ambițiile sociale, nivelul înalt de cunoaștere a propriilor capacități sociale și emoțiile pozitive favorizează participarea la activități sociale, permițând dobândirea mai multor abilități și rezultate pozitive și ducând la păstrarea încrederii. În plus, cunoașterea propriilor capacități face persoana respectivă să încline către soluționarea problemelor concentrată asupra sarcinii, ducând la punerea în practică și desfășurarea eficientă a abilităților. Trăsătura poate fi privită ca o proprietate care reiese din „triumful adaptiv” (Matthews, 1999) al abilităților, autocunoașterii și adaptării la viața reală. Stabilitatea trăsăturilor rezultă din influența constantă a componentelor de procesare de nivel inferior și din interacțiunea dinamică persoană-situație, care tind să întrețină

orientarea individului către „nișele” situaționale congruente cu abilitățile și motivațiile sale. Figura 14.2 arată cum s-ar putea desfășura aceste procese la extravertiți (Matthews, 1999). Așa cum am arătat în capitolul 12, am putea construi un triunghi adaptiv diferit pentru introvertiți, vizând abilitățile și interesele pentru îndeletniciri mai solitare.

Figura 14.3 prezintă un triunghi adaptiv comparabil pentru nevrozism (Matthews, 1999; Matthews, Derryberry și Siegle, 2000). În acest caz, se pleacă de la presupunerea că blocurile care îl construiesc pe N, cum ar fi sensibilitatea biologică și cognitivă la amenințare, determină o adaptare centrată pe motive de autoprotecție și percepții despre sine ca neadaptat să înfrunte amenințările, în special cele sociale. Așa cum am arătat în capitolul 12, această adaptare poate fi, într-adevăr, corectă în anumite situații, mai ales acolo unde amenințări decalate sau subtile pot fi prevenite prin efort compensator și anticipare. Există totuși riscul unui „cerc vicios” al neadaptării, în care dificultățile de la un vârf al triunghiului provoacă dificultăți în celelalte, ducând la stres sau chiar la tulburări mentale (vezi capitolul 9). De exemplu, soluționarea problemelor concentrată asupra emoțiilor, de tip autocritic, poate interfera cu punerea în practică a abilităților, ducând la adaptare comportamentală inefficientă și la o mai mare concentrare asupra emoțiilor. În mod similar, concentrarea asupra emoțiilor poate duce la evitarea situațiilor dificile, rezultând, și în acest caz, consecințe dăunătoare. Un triunghi cognitiv-adaptiv al stabilității emoționale ar descrie procesele care construiesc rezistența în condiții de stres și capacitatea de a avea succes în medii amenințătoare.

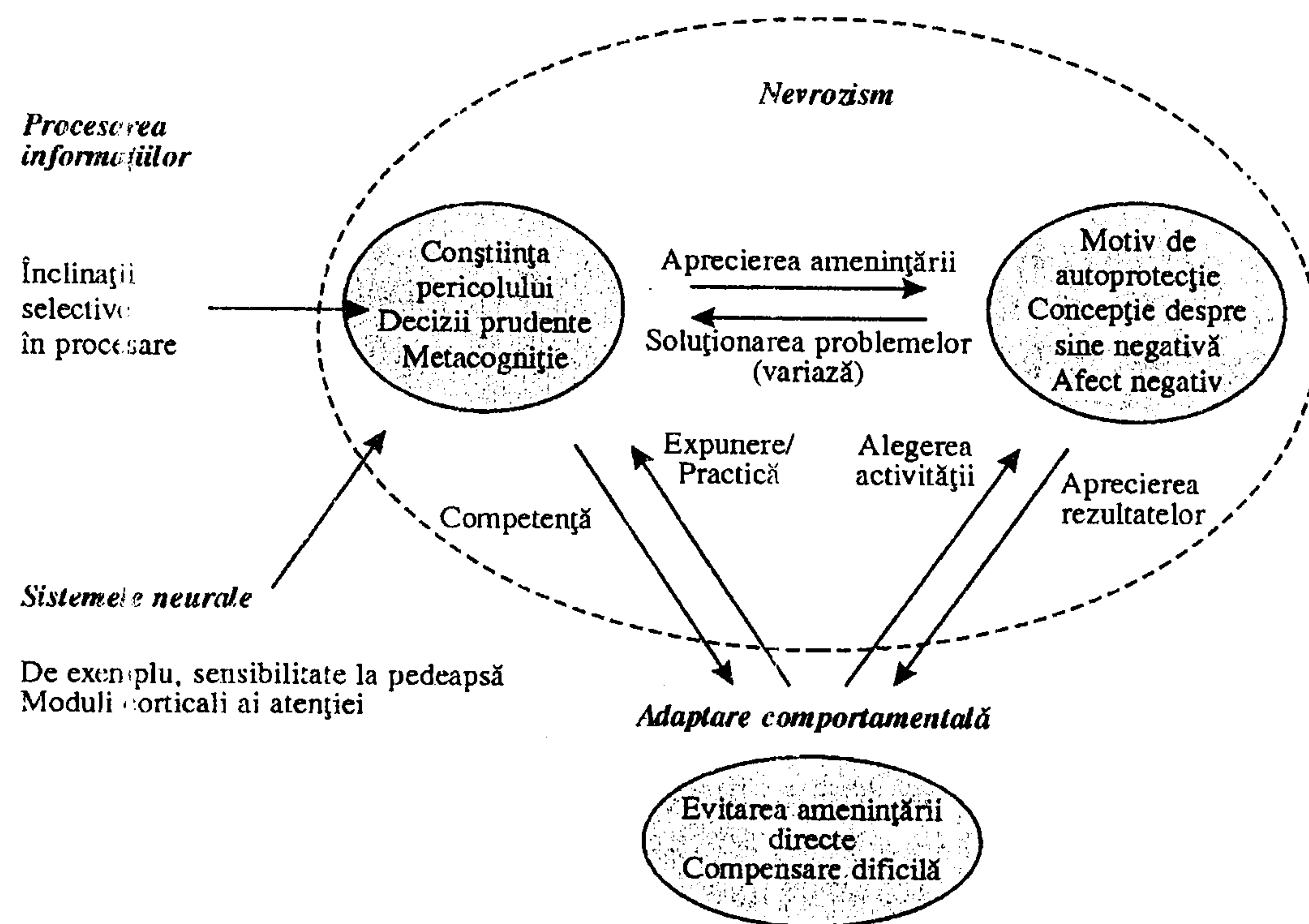

Figura 14.3. Un model adaptiv-cognitiv al nevrozismului/anxietății ca trăsătură

Desigur, aceste figuri sunt doar schematice, iar multe dintre detalii pot fi contestate. Cu toate acestea, modelul cognitiv-adaptiv arată în ce mod pot fi organizate multiplele corelative pe care le au trăsăturile la nivelul proceselor în jurul aspectelor adaptive fundamentale ale vieții omenesti (Matthews, Zeidner și Roberts, 2003): siguranța

personală (nevrozism), influența asupra celorlalți (extraversiune), cooperare în opoziție cu competiția (agreesibilitate), propria avansare în societate (conștiinciozitatea) și bazarea pe propriul intelect mai mult decât pe înțelepciunea dobândită (deschiderea). În consecință, ca seturi de caracteristici neurale, cognitive și sociale organizate în jurul scopurilor adaptive, trăsăturile au o semnificație științifică diferită de simplele construcții arbitrare ale omului de știință.

Trăsăturile și coerența teoriei personalității

Ultimul aspect de care trebuie să ne ocupăm este poziția teoriei trăsăturilor în cadrul domeniului mai larg al personalității, un domeniu renumit pentru lipsa de coerență teoretică. Problema este, în prezent, deosebit de stringentă din cauza prăbușirii „Zidului Berlinului” care despărțea în mod oficial studiile despre trăsături de perspectivele sociopsihologice (Matthews și Gilliland, 1999). Psihologii care se ocupă de trăsături folosesc din ce în ce mai mult paradigmele experimentale ale sociopsihologiei și adoptă unele dintre construcțiile ei explicative (vezi capitolul 8). Tot așa, sociopsihologii privesc cu tot mai multă seriozitate felul în care psihologia trăsăturilor se leagă de activitatea lor (de exemplu, Cervone și Caprara, 2000; Mischel, 1999). La ce va duce acest nou dialog? Va fi o integrare globală, într-o teorie generală a personalității, sau cele două concepții vor rămâne ca niște verișori mai îndepărtați care se întâlnesc uneori, dar duc vieți științifice separate?

Noi considerăm că există motive de optimism în privința dezvoltării unei teorii mai ample a personalității, în care trăsăturile să fie centrale, dar care să includă și elemente ale concepției sociopsihologice. Motivul optimismului e faptul că multe dintre principalele probleme care dezbinau teoreticienii au fost rezolvate, în general în favoarea concepției bazate pe trăsături. Din datele empirice analizate reiese foarte limpede că trăsăturile sunt, într-o măsură substanțială, transmisibile, stabile și predictive pentru comportament într-o gamă largă de situații de laborator și din viața reală. Este greu de imaginat cum ar putea evita sociopsihologia adaptarea la aceste realități empirice. Totodată, psihologia trăsăturilor va continua să fie îmbogățită de infuzia de idei din psihologia socială și cognitivă, printre care se numără importanța analizelor la nivelul proceselor, reprezentările sinelui ca ființă socială și rolul învățării sociale în construirea personalității stabile (vezi capitolul 9). Cea mai mare dintre barierele rămase în calea integrării pare să fie reprezentată de natura construcțiilor care trebuie să fie incluse în teoria personalității – „unitățile de personalitate” (Pervin, 2002) – și de locul sensului personal în teorie.

Am susținut că trăsăturile pătrund în toate aspectele personalității, însă, în același timp, personalitatea este mai mult decât un grup de caracteristici ale trăsăturilor. Chiar dacă trăsăturile oferă un cadru general al personalității, sunt importanți, desigur, și alți factori, cum ar fi cultura, experiența de viață, învățătura și idiosincraziile. Pervin (2002) distinge trăsăturile, motivele și cognițiile ca posibile unități de personalitate. Cu toate că este relevantă din punct de vedere istoric, această perspectivă s-ar putea să nu fie cea mai folositoare pentru viitor. Așa cum am discutat, procesele motivaționale și cognitive trebuie să fie o parte importantă a teoriei trăsăturilor. Motivele (de exemplu, intensitatea trebuinței) și cognițiile (de pildă, stilurile cognitive) pot fi și ele operaționalizate ca dispoziții și, ca atare, pot reprezenta sfere întru câtva separate ale psihologiei diferențiale, a căror interfață cu personalitatea este deschisă explorării.

O problemă mai dificilă este cum să legăm trăsăturile de construcții temperamentale ale personalității definite mai strict. Acestea sunt de două feluri: trăsături contextualizate și calități ideografice. Trăsăturile care se referă la un context specific, cum ar fi cunoașterea propriilor capacități într-o anumită activitate, pot fi încadrate direct într-o teorie mai amplă a personalității. Construcții de tipul anxietății la testare sau al cunoașterii propriilor capacități legate de muncă pot fi măsurate de chestionare validate și amplasate din punct de vedere psihometric în raport cu trăsăturile standard. Până acum, crearea acestor construcții s-a făcut pe baze *ad-hoc*. S-ar putea ajunge la o concepție mai sistematică despre factorii contextuali și situaționali, cu toate că, în general, psihologii care se ocupă de personalitate se plâng că nu se cunoaște prea bine structura situațiilor. Cercetările efectuate de Endler și Kocovski (2001), care au deosebit trăsăturile anxietății corespunzătoare diferitor clase de amenințare situațională (de exemplu, evaluarea socială, pericolul fizic), arată ce se poate realiza într-o arie limitată. Și concentrarea asupra trăsăturilor contextualizate sugerează o teorie a trăsăturilor sprijinită mai puternic pe aspectul cultural, întrucât, într-o anumită măsură, pregnanța factorilor situaționali variază intercultural: testarea oficială reprezintă o preocupare a societăților industrializate.

Așa cum a sugerat Allport (1937), teoria trăsăturilor poate integra trăsăturile ideografice, prin metodele discutate în capitolul 5 sau prin construcții cum ar fi proiectele personale (Cantor și Zirkel, 1990). Trăsăturile ideografice pot fi esențiale și pentru sine (Cervone, 1999), așa cum am arătat în capitolul 8. În același timp, chiar dacă se urmărește construirea unei științe nomotetice, relevanța cercetării ideografice este discutabilă, iar această zonă de investigare s-ar putea desprinde ca subdisciplină de sine stătătoare. Evident, nu putem spera să schițăm în mod psihometric calitățile ideografice, așa cum putem face cu trăsăturile generale și cu cele contextualizate. Pe de altă parte, dacă dispozițiile reflectă tipare stabile și distincte de unități cognitiv-afective care ar putea avea un conținut ideografic, așa cum susține Mischel (1999; vezi capitolul 8), cele două concepții despre personalitate s-ar putea sprijini reciproc.

Altă afirmație pe care o fac uneori sociopsihologii este că numai concepția lor poate reda natura fundamentală a personalității: modul în care oamenii interpretează sensul personal și interpersonal al evenimentelor ce le modelează viața. Aceasta este, desigur, o temă centrală a studiilor despre sine. Critica poate fi făcută cu delicatețe, ca în distincția dintre temperament (care include majoritatea trăsăturilor) și personalitate făcută de Strelau (1983), sau brutal, cum este respingerea de către Harre și Gillett (1994) a întregului concept. Teoriile sociocognitive, care permit o oarecare variație sistematică a conținutului autocunoașterii, reprezintă un soi de compromis. La un anumit nivel, statutul trăsăturilor se leagă de dezbaterile filosofice de durată dintre idealism și esențialism, care se manifestă și în concepțiile concurente ale teoriei psihologice (Brand, Egan și Deary, 1994). La fel ca filosofiile idealiste, constructiviștii susțin că „credințele creează realitatea” (Hampson, 1988) și că sensul este construit pe baza altor sensuri. În schimb, psihologia trăsăturilor se bazează pe viziunea aristotelică a ființei umane care are esența intrinsecă. Am examinat deja criticile aduse concepției bazate pe trăsături de către constructivismul social (capitolul 8), așa că ne vom limita observațiile următoare, în principal, la pledoaria pentru locul central al trăsăturilor în teoria personalității.

Noi susținem că adaptarea, un proces deschis studiului științific, așa cum am subliniat mai sus, este esențială pentru sensurile pe care oamenii le atribuie propriei personalități și evenimentelor din viață. Sugerăm că „teoriile pe care le construim despre noi înșine”

(formularea îi aparține lui Hampson, 1988) sunt încorsetate – însă nu determinate nemijlocit – de rezultatele adaptive care au aspecte comune ale sensului la toate persoanele și în toate culturile, inclusiv rezultatele legate de ariile „puterii”, „iubirii”, „muncii”, „afectului” și „intellectului” descrise de Goldberg (1990). Sensul personal în cazul indivizilor cu un nivel înalt de nevrozism este limitat de senzațiile de nesiguranță personală, de afectul negativ și de echivalentele sale cognitive. În cazul extrem al depresiei clinice, cognițiile persoanelor prezintă trăsături comune, cum ar fi absența conștiinței propriei valori și disperarea, care derivă nemijlocit din principalele credințe și stiluri de raționare eronate caracteristice maladiei (Beck, 1967). Mecanismul de procesare a informațiilor asociat cu aceste calități cognitive este „exterior” conștiinței persoanei respective, dar servește la modelarea ei. Credințele negative sunt excesiv de pesimiste, dar nu complet iluzorii: depresivii pot fi cu adevărat neadaptați în privința rezolvării problemelor, atenției, acțiunii care implică efort și interacțiunii cu ceilalți (Wells și Matthews, 1994). Cele mai mari strădanii ale pacientului de a gândi pozitiv, într-un mediu social favorabil, ar putea să nu fie suficiente pentru a anihila depresia: nu este vorba despre ceva asemănător cu niște veșminte mentale pe care să le îmbraci și să le dai jos după plac (vezi Beck, 1967). Rezultatele adaptive ar putea fi mai variate la persoanele cu o funcționare normală, fără probleme clinice, care au un nivel înalt de nevrozism, decât la depresivi, însă par să existe totuși aspecte comune ale stilului de cogniție în cazul evenimentelor importante din viață, cum ar fi credințele despre sine negative, care se pare că modelează aspectele comune ale sensului personal.

Presupunem, de asemenea, că trăsăturile influențează sensurile derivate din interacțiunea interpersonală. Oamenii pot evalua cu un anumit grad de precizie statutul adaptiv al celorlalți. Putem adesea să știm care obiective sunt importante din punct de vedere personal pentru altcineva și să evaluăm succesul sau eșecul în atingerea lor. Într-adevăr, manifestarea facială a emoțiilor, care are un grad înalt de invarianță interculturală, poate avea funcția de a le semnaliza celorlalți statutul adaptiv într-un cod universal (vezi Oatley și Johnson-Laird, 1987). Ca ființe sociale, nu am putea supraviețui fără această capacitate. Evaluarea personalității celorlalți se bazează pe o realitate comună cu autoevaluarea, în concordanță cu corelațiile substanțiale dintre autoevaluările personalității și cele făcute de alții. Interacțiunea cu ceilalți este zona-cheie a adaptării, iar mai mulți factori dintre „cei cinci mari” s-ar putea lega de predispozițiile către anumite tipuri de construcții comune. De exemplu, persoanele deprimare sunt caracterizate de un stil de interacțiune cu ceilalți care tinde să le întărească credințele despre sine negative (Coyne, 1985). În mod similar, așa cum am arătat în capitolul 8, persoanele cu un nivel înalt al agreabilității caută relații de considerație reciprocă și cooperare (Jensen-Campbell și Graziano, 2001). Și motivațiile sociale pe termen lung se pot lega de trăsături. Individul cu nivel înalt al lui C își poate interpreta interacțiunile persoană-situație în termenii unei misiuni personale sau sociale, în vreme ce individul cu un nivel scăzut al lui C este mai inclinat să vadă lumea ca un loc în fond dezorganizat, în care oportuniștii prosperă. Este plauzibilă ideea că credințele despre trăsături, care își au rădăcinile în realitățile adaptării, ajută individul să găsească și să integreze sensul în experiențe de viață răzlețe. În consecință, este necesar să se cerceteze modul în care se leagă trăsăturile de experiența personală calitativă.

În concluzie, s-au făcut progrese importante, fiind create instrumente de măsurare valide din punct de vedere psihometric, cu un grad înalt de validitate criterială și a

construcției. Persistă o serie de dificultăți, cum ar fi modelele structurale concurente, lipsa de trăinicie a dovezilor psihofiziologice, întârzierea integrării cercetării legate de trăsături în psihologia tradițională și validitatea predictivă limitată. Există motive de optimism în privința depășirii acestor obstacole prin procesul științific normal al perfecționării metodologiei și teoriei și prin verificarea directă a teoriilor prin compararea lor. La nivel teoretic, cercetarea actuală legată de trăsături se bazează din ce în ce mai mult pe științele biologice, cognitive și sociopsihologice contemporane în descrierea tot mai riguroasă și mai precisă a ceea ce Allport (1937) numea „sistemele neuropsihice generalizate” fundamentale.

În concepția noastră, cunoașterea trăsăturilor este esențială pentru cunoașterea personalității ca întreg. Această pledoarie pentru trăsături nu este în favoarea vreunui sistem al trăsăturilor, ci a trăsăturilor ca o construcție științifică aflată în centrul psihologiei, care reflectă un aspect regulat al naturii. Personalitatea este, evident, mai mult decât suma valorilor trăsăturilor unei persoane și s-ar putea ca oamenii să construiască sensuri personale complexe și idiosincrazice pe baza oferită de trăsături. Totuși, psihologii care studiază trăsăturile ar putea foarte bine să facă noi incursiuni în cunoașterea personalității oamenilor, investigând stilurile de adaptare ca bază cauzală a acțiunii trăsăturilor: cele mai pregnante provocări adaptive cu care are de-a face cineva și succesul perceput în înfruntarea lor. Reducționismul și holismul trebuie să fie echilibrate foarte atent, identificând mecanismele fiziologice și sociocognitive specifice care contribuie la acțiunea trăsăturilor, fără a pierde din vedere caracteristicile principale, de integrare, ale trăsăturilor. Așteptăm cu nerăbdare o nouă știință a personalității în care cunoașterea trăsăturilor să joace un rol principal în modelarea cunoștințelor noastre despre viața mentală a oamenilor.

Concluzii

1. Știința psihologică a trăsăturilor de personalitate a făcut în ultimii ani progrese însemnate. Modelele psihometrice ale trăsăturilor, cum ar fi cel cu cinci factori, oferă construcții solide, cu un nivel înalt de sprijin consensual. Caracterul ereditar al trăsăturilor este bine stabilit și se prevede o mai bună cunoaștere a bazelor biologice ale personalității, datorită studiilor de genetică moleculară și de psihofiziologie (în special vizualizarea cerebrală). Construcțiile folosite de psihologii care se ocupă de trăsături se integrează tot mai bine în cele psihologice tradiționale din neuroștiințe, științele cognitive și sociopsihologie. Relevanța concretă a evaluării trăsăturilor de personalitate este acceptată pe scară din ce în ce mai largă, mai ales în psihologia instituțională și clinică. Mai rămân multe probleme empirice și teoretice, însă temelia solidă oferită de lucrările existente ne permite să credem că progresul științific normal va reuși să le rezolve.
2. Psihologiei trăsăturilor i s-a reproșat uneori că este ateoretică și excesiv de empirică. Aceste critici au fost cauzate întotdeauna de un anumit grad de dezinformare, însă cercetarea contemporană din domeniul trăsăturilor face progrese teoretice rapide, ca o consecință a integrării în psihologia tradițională. Se presupune că pentru progresele viitoare este nevoie de o explicare pe mai multe niveluri a datelor despre personalitate, care acceptă faptul că pentru legăturile observate între trăsături și criteriile externe ar

putea fi nevoie de o varietate de tipuri de explicare. Tipurile diferite de explicare se referă la neuroștiințe, la prelucrarea informațiilor, precum și la nivelul superior al motivațiilor și al credințelor despre sine pozitive. Am explorat un cadru cognitiv-adaptiv al personalității care poate servi la integrarea diferitelor niveluri la care se manifestă trăsăturile. Astfel, diversele corelative ale extraversiunii se grupează în jurul adaptării la medii sociale dificile, iar nevrozismul pare să fie legat de adaptarea la amenințare.

Dialogul din ce în ce mai larg dintre psihologii care studiază trăsăturile și sociopsihologi aduce în prim-plan problema locului teoriei trăsăturilor într-o teorie globală a personalității. S-a propus ideea că teoria trăsăturilor oferă baza unei teorii coerente a personalității, care se adaptează la unele dintre preocupările tradiționale ale explicării personalității din unghi sociopsihologic. Nu ne putem aștepta ca trăsăturile să explice toate aspectele personalității cuiva. Însă obiectul teoriei trăsăturilor poate fi extins, printr-o concentrare din ce în ce mai mare asupra trăsăturilor contextualizate și a tiparelor gândurilor și sentimentelor ideografice care s-ar putea lega de înclinațiile nomotetice. Psihologia trăsăturilor poate, de asemenea, să furnizeze informații pentru cunoașterea sensurilor pe care oamenii le atribuie propriei personalități și evenimentelor din viață. Realizările de până acum ale psihologiei trăsăturilor ne fac să credem că studiul trăsăturilor merită să fie așezat în centrul științei personalității.

Bibliografie

- Achenbach, T.M., McConaughy, S.H., Howell, C.T. (1987), „Child/Adolescent behavioural and emotional problems : Implications of cross-informant correlations for situational specificity”, *Psychological Bulletin*, 101, pp. 213-232.
- Ackerman, P.L. (1996), „A theory of adult intellectual development: Process, personality, interests, and knowledge”, *Intelligence*, 22, pp. 227-257.
- Ackerman, P.L., Heggestad, E.D. (1997), „Intelligence, personality and interests : Evidence for overlapping traits”, *Psychological Bulletin*, 121, pp. 219-245.
- Adams, S. (1996), *The Dilbert Principle*, HarperBusiness, New York.
- Adler, N., Matthews, K. (1994), „Health psychology : Why do some people get sick and some stay well ?”, *Annual Review of Psychology*, 45, pp. 229-259.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sandford, R.N. (1950), *The authoritarian personality*, Harper and Row, New York.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., Wall, S. (1978), *Patterns of attachment : A psychological study of the strange situation*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Alison, L., Bennell, C., Mokros, A., Ormerod, D. (2002), „The personality paradox in offender profiling : A theoretical review of the processes involved in deriving background characteristics from crime-scene actions”, *Psychology Public Policy and Law*, 8, pp. 115-135.
- Alloy, L.B., Riskind, J.H. (coord.) (în curs de apariție), *Cognitive vulnerability to emotional disorders*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ [apărută în 2000].
- Allport, G.W. (1937), *Personality : A psychological interpretation*, Holt, New York.
- Allport, G.W. (1961), *Pattern and growth in personality*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Allport, G.W., Odbert, H.S. (1936), „Trait names : A psycho-lexical study”, *Psychological Monographs : General and Applied*, 47 (1, 211).
- Almagor, M., Tellegen, A., Waller, N.G. (1995), „The big-seven model : A cross-cultural replication and further exploration of the basic dimensions of natural language trait descriptors”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, pp. 300-307.
- Al-Mashaan, O.S. (2001), „Job stress and job satisfaction and their relation to neuroticism, Type A behaviour, and locus of control among Kuwaiti personnel”, *Psychological Reports*, 88, pp. 1145-1152.
- Altmeyer, R.B. (1981), *Right-wing authoritarianism*, University of Manitoba Press, Winnipeg.
- Aluja, A., Garcia, O., Garcia, L.F. (2002), „A comparative study of Zuckerman's three structural models for personality through the NEO-PI-R, ZKPQ-III-R, EPQ-RS and Goldberg's fifty-bipolar adjectives”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 713-725.
- Amelang, M. (1997), „Using personality variables to predict cancer and heart disease”, *European Journal of Personality*, 11, pp. 319-342.
- Amelang, M., Ullwer, U. (1991), „Correlations between psychometric measures and psychophysiological as well as experimental variables in studies on extraversion and neuroticism”, în J. Strelau și A. Angleitner (coord.), *Explorations in temperament*, Plenum, New York.
- American Psychiatric Association (1994), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, Washington, DC.

- American Psychiatric Association (2000), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, ediția a IV-a revăzută, Washington, DC [Aurel Romila (coord.), Marian Popa (ed.), *Manual de diagnostic și statistică a tulburărilor mentale – DSM-IV*, traducere de Marin Stancu, ediția a IV-a revăzută, Editura Asociației Psihiatrilor Liberi din România, București, 2003].
- Anastasi, A., Urbina, S. (1997), *Psychological testing*, ediția a șaptea, Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.
- Anderson, B.J. (2002), „Biobehavioral outcomes following psychological interventions for cancer patients”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, pp. 590-610.
- Anderson, J.L. (1982), „Acquisition of cognitive skill”, *Psychological Review*, 89, pp. 369-406.
- Anderson, K.J. (1990), „Arousal and the inverted-U hypothesis: A critique of Neiss's «Reconceptualizing Arousal»”, *Psychological Bulletin*, 107, pp. 96-100.
- Anderson, K.J. (1994), „Impulsivity, caffeine, and task difficulty: A within-subjects test of the Yerkes-Dodson Law”, *Personality and Individual Differences*, 16, pp. 813-829.
- Anderson, M. (1992), *Intelligence and development: A cognitive theory*, Blackwell, Oxford.
- Anderson, N.H. (1968), „Likeableness ratings of 555 personality-trait words”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, pp. 272-279.
- Angleitner, A., Ostendorf, F., John, O.P. (1990), „Towards a taxonomy of personality descriptors in German: A psycho-lexical study”, *European Journal of Personality*, 4, pp. 89-118.
- Angleitner, A., Wiggins, J.S. (coord.) (1986), *Personality assessment via questionnaires: Current issues in theory and measurement*, Springer-Verlag, Berlin.
- Antonioni, D. (1999), „Relationship between the Big Five personality factors and conflict management styles”, *International Journal of Conflict Management*, 9, pp. 336-355.
- Argyle, M. (1997), „Is happiness a cause of health?”, *Psychology and Health*, 12, pp. 769-781.
- Argyle, M., Lu, L. (1990a), „The happiness of extraverts”, *Personality and Individual Differences*, 11, pp. 1011-1118.
- Argyle, M., Lu, L. (1990b), „Happiness and social skills”, *Personality and Individual Differences*, 11, pp. 1255-1262.
- Argyle, M., Martin, M., Crossland, J. (1989), „Happiness as a function of personality and social encounters”, în J.P. Forgas și J.M. Innes (coord.), *Recent advances in social psychology: An international perspective*, Elsevier, North Holland.
- Arthur, W., Jr., Woehr, D.J., Graziano, W.G. (2001), „Personality testing in employment settings: Problems and issues in the application of typical selection practices”, *Personnel Review*, 30, pp. 657-676.
- Asendorpf, J.B. (1992), „Beyond stability: Predicting inter-individual differences in intra-individual change”, *European Journal of Personality*, 6, pp. 103-117.
- Asendorpf, J.B. (1998), „Personality effects on social relationships”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, pp. 1531-1544.
- Ashcraft, M.H., Kirk, E.P. (2001), „The relationships among working memory, math anxiety, and performance”, *Journal of Experimental Psychology: General*, 130, pp. 224-237.
- Ashton, M.C., Lee, K. (2002), „Six independent factors of personality variation: A response to Saucier”, *European Journal of Personality*, 16, pp. 63-75.
- Auster, C.J., Ohm, S.C. (2000), „Masculinity and femininity in contemporary American society: A reevaluation using the Bern Sex-Role Inventory”, *Sex Roles*, 43, pp. 499-528.
- Austin, E.J., Deary, I.J. (2000), „The «four As»: A common framework for normal and abnormal personality?”, *Personality and Individual Differences*, 28, pp. 977-995.
- Austin, E.J., Deary, I.J., Gibson, G.J. (1997), „Relationships between ability and personality: Three hypotheses tested”, *Intelligence*, 25, pp. 49-10.
- Austin, E.J., Deary, I.J., Gibson, G.I., McGregor, M.J., Dent, J.B. (1998), „Individual response spread in self-report scales: Personality correlations and consequences”, *Personality and Individual Differences*, 24, pp. 421-438.

- Austin, E.J., Deary, I.J., Whiteman, M.C., Fowkes, F.G.R., Pedersen, N.L., Rabbitt, P., Bent, N., McInnes, L. (2002), „Relationships between ability and personality: Does intelligence contribute positively to personal and social adjustment?”, *Personality and Individual Differences*, 32, pp. 1391-1411.
- Avia, M.D., Sanz, J., Sanchez-Bernardos, M.L., Martinez-Arias, M.R., Silva, F., Grana, J.L. (1995), „The five-factor model II: Relations of the NEO-PI with other personality variables”, *Personality and Individual Differences*, 19, pp. 81-98.
- Bachman, J., Stein, S., Campbell, K., Sitarenios, G. (2000), „Emotional intelligence in the collection of debt”, *International Journal of Selection and Assessment*, 8, pp. 176-182.
- Baddeley, A. (1986), *Working memory*, Oxford University Press, Oxford.
- Baekstroem, M., Holmes, B.M. (2001), „Measuring adult attachment: A construct validation of two self-report instruments”, *Scandinavian Journal of Psychology*, 42, pp. 79-86.
- Bagby, R.M., Joffe, R.T., Parker, J.D.A., Kalembo, V., Harkness, K.L. (1995), „Major depression and the five-factor model of personality”, *Journal of Personality Disorders*, 9, pp. 224-234.
- Bagby, R.M., Nicholson, R.A., Bacchocchi, J.R., Ryder, A.G., Bury, A.S. (2002), „The predictive capacity of the MMPI-2 and PAI validity scales and indexes to detect coached and uncoached feigning”, *Journal of Personality Assessment*, 78, pp. 69-86.
- Bagby, R.M., Parker, J.D.A. (2001), „Relation of rumination and distraction with neuroticism and extraversion in a sample of patients with major depression”, *Cognitive Therapy and Research*, 25, pp. 91-102.
- Bagby, R.M., Parker, J.D.A., Taylor, G.J. (1994), „The Twenty-Item Toronto Alexithymia Scale – I: Item selection and cross-validation of the factor structure”, *Journal of Psychosomatic Research*, 38, pp. 23-32.
- Baldwin, M.W., Fergusson, F. (2001), „Relational schemas: The activation of interpersonal knowledge structures in social anxiety”, în W.R. Crozier și L.E. Alden (coord.), *International handbook of social anxiety: Concepts, research and interventions relating to the self and shyness* (pp. 235-257), Wiley, New York.
- Ball, S.A. (2001), „Reconceptualizing personality disorder categories using personality trait dimensions”, *Journal of Personality*, 69, pp. 147-153.
- Baltes, P.B. (1987), „Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline”, *Development Psychology*, 23, pp. 611-626.
- Bandura, A. (1997), *Self-efficacy: The exercise of control*, W.H. Freeman & Co., New York.
- Bandura, A. (1999), „Social cognitive theory of personality”, în D. Cervone și Y. Shoda (coord.), *The coherence of personality: Social-cognitive bases of consistency, variability, and organization* (pp. 185-241), Guilford Press, New York.
- Bandura, A., Walter, R.H. (1963), *Social learning and personality development*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Bannister, D., Fransella, F. (1989), *Inquiring man: The psychology of personal constructs*, Routledge, Londra.
- Bar-On, R. (1997), *The Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical manual*, Multi-Health Systems, Toronto, Canada.
- Bar-On, R. (2000), „Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory”, în R. Bar-On și J.D.A. Parker (coord.), *The handbook of emotional intelligence* (pp. 363-388), Jossey-Bass, San Francisco, CA.
- Bargh, J.A. (1997), „The automaticity of everyday life”, în R.S. Wyer, Jr. (coord.), *The automaticity of everyday life: Advances in social cognition* (vol. 10, pp. 1-61), Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- Bargh, J.A., Chen, M., Burrows, L. (1996), „Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, pp. 230-244.

- Bargh, J.A., Pietromonaco, P. (1982), „Automatic information processing and social perception : The influence of trait information presented outside of conscious awareness on impression formation”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, pp. 437-449.
- Barnett, R.A., Gotlib, I.H. (1988), „Psychosocial functioning and depression : Distinguishing among antecedents, concomitants, and consequences”, *Psychological Bulletin*, 104, pp. 97-126.
- Baron, H. (1996), „Strengths and limitations of ipsative measurement”, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 69, pp. 49-56.
- Barondes, S.H. (1993), *Molecules and mental illness*, W.H. Freeman and Co., New York.
- Barrett, E.S. (1987), „Impulsiveness and anxiety : Information processing and electro-encephalograph topography”, *Journal of Research in Personality*, 21, pp. 453-463.
- Barrett, G.V., Miguel, R.F., Tan, J.A., Hurd, J.M. (2001), „Emotional intelligence : The Madison Avenue approach to science and professional practice”, lucrare nepublicată susținută la a 16-a întâlnire anuală a Society for Industrial and Organizational Psychology, San Diego, CA.
- Barrett, L.F., Pietromonaco, P.R. (1997), „Accuracy of the five-factor model in predicting perceptions of daily social interactions”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, pp. 1173-1187.
- Barrett, P., Kline, P. (1982), „An item and radial parcel analysis of the 16PF questionnaire”, *Personality and Individual Differences*, 3, pp. 259-270.
- Barrick, M.R., Mount, M.K. (1991), „The Big Five personality dimensions and job performance : A meta-analysis”, *Personnel Psychology*, 44, pp. 1-26.
- Barrick, M.R., Mount, M.K. (1993), „Autonomy as a moderator of the relationships between the Big Five personality dimensions and job performance”, *Journal of Applied Psychology*, 78, pp. 111-118.
- Barrick, M.R., Mount, M.K. (1996), „Effects of impression management and self-deception on the predictive validity of personality constructs”, *Journal of Applied Psychology*, 81, pp. 261-272.
- Barrick, M.R., Mount, M.K., Judge, T.A. (2001), „Personality and performance at the beginning of the new millennium : What do we know and where do we go next?”, *International Journal of Selection and Assessment*, 9, pp. 9-30.
- Barrick, M.R., Mount, M.K., Strauss, J.P. (1993), „Conscientiousness and performance of sales representatives : Test of the mediating effects of goal setting”, *Journal of Applied Psychology*, 78, pp. 715-722.
- Barron, F., Harrington, D.M. (1981), „Creativity, intelligence and personality”, *Annual Review of Psychology*, 32, pp. 439-476.
- Bartlett, F.C. (1932), *Remembering*, Cambridge University Press.
- Barton, K., Dielman, T.E., Cattell, R.B. (1971), „The prediction of school grades from personality and IQ measures”, *Personality*, 2, pp. 325-333.
- Bartram, D. (1996), „The relationship between ipsatized and normative measures of personality”, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 69, pp. 25-39.
- Bartussek, D., Becker, G., Diedrich, O., Naumann, E., Maier, S. (1996), „Extraversion, neuroticism, and event-related potentials in response to emotional stimuli”, *Personality and Individual Differences*, 20, pp. 301-312.
- Bassarath, L. (2001), „Neuroimaging studies of antisocial behaviour”, *Canadian Journal of Psychiatry*, 46, pp. 728-732.
- Eates, J.E. (1987), „Temperament in infancy”, în J.D. Osofsky (coord.), *Handbook of infant development*, ediția a II-a (pp. 1101-1149), Wiley, New York.
- Eates, J.E., McFadyen-Ketchum, S. (2000), „Temperament and parent-child relations as interacting factors in children's behavioral adjustment”, în V.J. Molfese și D.L. Molfese (coord.), *Temperament and personality development across the life span* (pp. 141-176), Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.

- Baum, A. (1990), „Stress, intrusive imagery, and chronic distress”, *Health Psychology*, 9, pp. 653-675.
- Baumeister, R.F. (1998), „The self”, în D.T. Gilbert și S.T. Fiske (coord.), *The handbook of social psychology*, ediția a IV-a (vol. 1, pp. 680-740), McGraw-Hill, Boston, MA.
- Baumeister, R.F., Leary, M.R. (1999), „The need to belong : Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation”, *Psychological Bulletin*, 117, pp. 497-529.
- Beck, A.T. (1967), *Depression : Causes and treatment*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA.
- Beck, A.T., Epstein, N., Harrison, R.P., Emery, G. (1983), „Development of the Sociotropy-Autonomy Scale : A measure of personality factors in psychopathology”, manuscris nepublicat, University of Pennsylvania.
- Bedford, A., Deary, I.J. (1997), „The Personal Disturbance Scale (DSSI/sAD) : Development, use and structure”, *Personality and Individual Differences*, 22, pp. 493-510.
- Bedford, A., Foulds, G.A. (1978), *Manual of the personality deviance scales*, MFER-Nelson, Windsor, UK.
- Beech, A., Claridge, G. (1987), „Individual differences in negative priming : Relations with schizotypal personality traits”, *British Journal of Psychology*, 78, pp. 349-356.
- Beech, A., Williams, L. (1997), „Investigating cognitive processes in schizotypal personality and schizophrenia”, în G. Matthews (coord.), *Cognitive science perspectives on personality and emotion* (pp. 475-502), Elsevier, Amsterdam.
- Belojevic, G., Slepcevic, V., Jakovljevic, B. (2001), „Mental performance in noise : The role of introversion”, *Journal of Environmental Psychology*, 21, pp. 209-213.
- Bem, D.J. (1972), „Constructing cross-situational consistencies in behavior : Some thoughts on Alker's critique of Mischel”, *Journal of Personality*, 40, pp. 17-26.
- Bem, D.J. (1983), „Further déjà vu in the search for cross-situational consistency : A reply to Mischel and Peake”, *Psychological Review*, 90, pp. 390-393.
- Bem, D.J., Allen, A. (1974), „On predicting some of the people some of the time : The search for cross-situational consistencies in behavior”, *Psychological Review*, 81, pp. 506-520.
- Bem, S.L. (1974), „The measurement of psychological androgyny”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 45, pp. 196-205.
- Bem, S.L. (1981), „Gender schema theory : A cognitive account of sex typing”, *Psychological Review* 88, pp. 354-364.
- Benet, V., Waller, N.G. (1995), „The big seven factor model of personality description evidence for its cross-cultural generality in a Spanish sample”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, pp. 701-718.
- Benjamin, J., Li, L., Patterson, C., Greenberg, B.D., Murphy, D.L., Harner, D.H. (1996), „Population and familial association between the D4 dopamine receptor gene and measures of novelty seeking”, *Nature Genetics*, 12, pp. 81-84.
- Benjamin, J., Osher, Y., Kotler, M., Gritsenko I., Nemanov, L., Belmaker, R.H., Ebstein, R.P. (2000), „Association between tridimensional personality questionnaire (TPQ), traits and three functional polymorphisms : Dopamine receptor D4 (DRD4), serotonin transporter promoter region (5-HTTLPR), and catechol O-methyltransferase (COMT)”, *Molecular Psychiatry*, 5, pp. 96-100.
- Bentler, P.M. (1995), *EQS Structural equations program manual*, Multivariate Software, Inc., Encino, CA.
- Berenbaum, H., Williams, M. (1995), „Personality and emotional reactivity”, *Journal of Research in Personality*, 29, pp. 24-34.
- Bergeman, C.S., Plomin, R., McClearn, G.E., Pedersen, N.L., Friberg, L.T. (1988), „Genotype-environment interaction in personality development : Identical twins reared apart”, *Psychology and Aging*, 3, pp. 399-406.

- Berrettini, W.H. (2001), „Molecular linkage studies of bipolar disorders”, *Bipolar Disorders*, 3, pp. 276-283.
- Berrios, G.E. (1993), „Personality disorders: A conceptual history”, în P. Tyrer și G. Stein (coord.), *Personality disorder reviewed*, Gaskell, Londra.
- Berry, D.S., Sherman Hansen, J. (2000), „Personality, nonverbal behavior, and interaction quality in female dyads”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, pp. 278-292.
- Berry, D.S., Willingham, J.K., Thayer, C.A. (2000), „Affect and personality as predictors of conflict and closeness in young adults' friendships”, *Journal of Research in Personality*, 34, pp. 84-107.
- Berry, D.T.F., Bagby, R.M., Smerz, J., Rinaldo, J.C., Caldwell-Andrews, A., Baer, R.A. (2001), „Effectiveness of NEO-PI-R research validity scales for discriminating analog malingering and genuine psychopathology”, *Journal of Personality Assessment*, 76, pp. 496-516.
- Bienvenu, O.J., Brown, C., Samuels, J.F., Liang, K.-Y., Costa, P.T., Eaton, W.W., Nestadt, G. (2001), „Normal personality traits and comorbidity among phobic, panic and major depressive disorders”, *Psychiatry Research*, 102, pp. 73-85.
- Billig, M. (1976), *Social psychology and intergroup relations*, Academic, Londra.
- Binswanger, I. (1963), *Being-in-the-world: Selected papers of Ludwig Binswanger*, Basic Books, New York.
- Blackburn, I.M., Cameron, C.M., Deary, I.J. (1990), „Individual differences and response to the Velten Mood Induction Procedure”, *Personality and Individual Differences*, 11, pp. 725-731.
- Blackburn, R. (1988), „On moral judgements and personality disorders: The myth of the psychopathic personality revisited”, *British Journal of Psychiatry*, 153, pp. 505-512.
- Blagrove, M., Akehurst, L. (2000), „Personality and dream recall frequency: Further negative findings”, *Dreaming*, 10, pp. 139-148.
- Blagrove, M., Akehurst, L. (2001), „Personality and the modulation of effects of sleep loss on mood and cognition”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 819-828.
- Blatt, S.J., Maroudas, C. (1992), „Convergences among psychoanalytic and cognitive-behavioral theories of depression”, *Psychoanalytic Psychology*, 9, pp. 157-190.
- Block, J. (1995), „A contrarian view of the five-factor approach to personality description”, *Psychological Bulletin*, 117, pp. 187-215.
- Block, J.H., Block, J. (1980), „The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behaviour”, în W.A. Collins (coord.), *Minnesota symposium on child psychology* (vol. 13, pp. 39-101), Erlbaum, New York.
- Boekarts, M. (1995), „The interface between intelligence and personality as determinants of classroom learning”, în D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Bolger, E.A., Schilling, E.A. (1991), „Personality and the problems of everyday life: The role of neuroticism in exposure and reactivity to daily stressors”, *Journal of Personality*, 59, pp. 335-386.
- Bolger, N. (1990), „Coping as a personality process: A prospective study”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, pp. 525-537.
- Bond, A.J. (2001), „Neurotransmitters, temperament and social functioning”, *European Neuropsychopharmacology*, 11, pp. 261-274.
- Bond, M.H. (1979), „Dimensions of personality used in perceiving peers: Cross-cultural comparisons of Hong Kong, Japanese, American, and Filipino university students”, *International Journal of Psychology*, 14, pp. 47-56.
- Block, J., Kremer (2000), „Localizing the imperial outreach: The Big Five and more in Chinese culture” *American Behavioral Scientist*, 44, pp. 63-72.

- Booth-Kewley, S., Friedman, H.S. (1987), „Psychological predictors of heart disease: A quantitative review”, *Psychological Bulletin*, 101, pp. 343-362.
- Borgatta, E.F. (1964), „The structure of personality characteristics”, *Behavioral Science*, 9, pp. 8-17.
- Borkenau, P., Riemann, R., Angleitner, A., Spinath, F. (2001), „Genetic and environmental influences on observed personality: Evidence from the German Observational Study of Adult Twins”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, pp. 655-668.
- Bornstein, R.F., Cecero, J.J. (2000), „Deconstructing dependency in a five-factor world: A meta-analytic review”, *Journal of Personality Assessment*, 74, pp. 324-343.
- Bosma, H., Marmot, M.G., Hemingway, H., Nicholson, A.C., Brunner, E., Stansfeld, S.A. (1997), „Low job control and risk of coronary heart disease in Whitehall II (prospective cohort) study”, *British Medical Journal*, 314, pp. 558-565.
- Botwin, M.D., Buss, D.M., Shackelford, T.K. (1997), „Personality and mate preferences: Five factors in mate selection and marital satisfaction”, *Journal of Personality*, 65, pp. 107-136.
- Bouchard, T.J. (1993), „Genetic and environmental influences on adult personality: Evaluating the evidence”, în J. Hettema și I.J. Deary (coord.), *Foundations of personality*, Kluwer, Dordrecht, Olanda.
- Bouchard, T.J. (1994), „Genes, environment and personality”, *Science*, 264, pp. 1700-1701.
- Bouchard, T.J., Loehlin, J.C. (2001), „Genes, evolution, and personality”, *Behavior Genetics*, 31, pp. 243-273.
- Bouchard, T.J., Lykken, D.T., McGue, M., Segal, N.L., Tellegen, A. (1990), „Sources of human psychological differences: The Minnesota study of twins reared apart”, *Science*, 250, pp. 223-250.
- Bouchard, T.J., Propping, P. (coord.) (1993), *Twins as a tool of behavioral genetics*, Wiley, Chichester.
- Boudreau, J.W., Boswell, W.R., Judge, T.A. (2001), „Effects of personality on executive career success in the United States and Europe”, *Journal of Vocational Behavior*, 2001 pp. 53-81.
- Boudreau, J.W., Boswell, W.R., Judge, T.A., Bretz, R.D., Jr. (2001), „Personality and cognitive ability as predictors of job search among employed managers”, *Personnel Psychology*, 54, pp. 25-50.
- Bowen, D.D. (1973), „Reported patterns in TAT measures of needs for achievement, affiliation, and power”, *Journal of Personality Assessment*, 37, pp. 424-430.
- Bower, G.H., Forgas, J.P. (2000), „Affect, memory, and social cognition”, în E. Eich, J.F. Kihlstrom, G.H. Bower și J. Forgas (coord.), *Cognition and emotion* (pp. 87-168), Oxford University Press, Londra.
- Bowers, K.S. (1973), „Situationism in psychology: An analysis and a critique”, *Psychological Review*, pp. 307-336.
- Bowlby, J. (1984), *Attachment and loss*, vol. 1: *Attachment*, ediție revăzută, Basic Books, New York.
- Boyatzis, R., Goleman, D., Rhee, K. (2000), „Clustering competence in emotional intelligence: Insights from the emotional competence inventory”, în R. Bar-On și J.D.A. Parker (coord.), *Handbook of Emotional Intelligence*, Jossey-Bass, San Francisco.
- Boyle, G.J. (1989), „Re-examination of the major personality-type factors in the Cattell, Comrey, and Eysenck scales: Were the factor solutions by Noller et al. optimal?”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 1289-1299.
- Braden, J.P. (1995), „Intelligence and personality in school and educational psychology”, în D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence* (pp. 621-650), Plenum, New York.
- Bradley, B.P., Mogg, K., Millar, N., White, J. (1995), „Selective processing of negative information: Effects of clinical anxiety, concurrent depression and awareness”, *Journal of Abnormal Psychology*, 104, pp. 532-536.

- Brand, C.R. (1994), „Open to experience – closed to intelligence: Why the «Big Five» are really the «Comprehensive Six»”, *European Journal of Personality*, 8, pp. 299-231.
- Brand, C.R., Egan, V.G. (1989), „The «Big Five» dimensions of personality? Evidence from ipsative, adjectival self-attributions”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 1165-1171.
- Brand, C., Egan, V.G., Deary, I.J. (1993), „Personality and general intelligence”, in G.L. Van Heck, P. Bonaiuto, I.J. Deary și W. Nowack (coord.), *Personality psychology in Europe* (vol. 4, pp. 203-228), Tilburg University Press, Tilburg.
- Brand, C., Egan, V.G., Deary, I.J. (1994), „Intelligence, personality and society: Constructivist versus essentialist possibilities”, in D.K. Detterman (coord.), *Current topics in human intelligence*, vol. 4: *Theories of intelligence*, Ablex, Norwood, NJ.
- Brandstatter, H. (1994), „Well-being and motivated person-environment fit: A time-sampling study of emotions”, *European Journal of Personality*, 8, pp. 75-94.
- Brandstatter, H. (2001), „Time sampling diary: An ecological approach to the study of emotions in everyday life”, in H. Brandstatter și E. Andrzej (coord.), *Persons, situations and emotions: An ecological approach* (pp. 20-52), Oxford University Press, Londra.
- Brebner, J. (1998), „Extraversion and the psychological refractory period”, *Personality and Individual Differences*, 25, pp. 543-551.
- Brebner, J. (2001), „Personality and stress coping”, *Personality and Individual Differences*, 31, pp. 317-327.
- Brebner, J., Cooper, C. (1985), „A proposed unified model of extra version”, in J.T. Spence și C.E. Izard (coord.), *Motivation, emotion and personality*, North-Holland, Amsterdam.
- Brebner, J., Stough, C. (1995), „Theoretical and empirical relationships between personality and intelligence”, in D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Bretherton, I. (1988), „Open communication and internal working models: Their role in the development of attachment relationships”, *Nebraska Symposium on Motivation*, vol. 36. University of Nebraska Press, Lincoln, NE.
- Brewin, C.R., Furnham, A., Howes, M. (1989), „Demographic and psychological determinants of homesickness and confiding among students”, *British Journal of Psychology*, 80, pp. 467-478.
- Brief, A.P. (1998), *Attitudes in and around organizations*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Brief, A.P., Butcher, A.H., George, J.M., Link, K.E. (1993), „Integrating bottom-up and top-down theories of subjective well-being: The case of health”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, pp. 646-653.
- Briggs, S.R. (1988), „Shyness: Introversion or neuroticism?”, *Journal of Research in Personality*, 22, pp. 290-307.
- Broadhurst, P.L. (1957), „Emotionality and the Yerkes-Dodson law”, *Journal of Experimental Psychology*, 54, pp. 345-352.
- Brocke, B., Tasche, K.G., Beauducel, A. (1997), „Biopsychological foundations of extraversion: Differential effort reactivity and state control”, *Personality and Individual Differences*, 22, pp. 447-458.
- Brody, N. (1988), *Personality: In search of individuality*, Academic, San Diego, CA.
- Brody, N. (1992), *Intelligence*, ediția a II-a, Academic, New York.
- Brody, N. (1994), „Heritability of traits”, *Psychological Inquiry*, 5, pp. 117-119.
- Bruch, M.A. (2001), „Shyness and social interaction”, in W.R. Crozier și L.E. Alden (coord.), *International handbook of social anxiety: Concepts, research and interventions relating to the self and shyness* (pp. 195-215), Wiley, New York.
- Brunner, H.G., Nelen, M., Breakefield, X.O., Ropers, H.H., van Oost, B.A. (1993), „Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase A”, *Science*, 262, pp. 578-580.

- Bullock, W.A., Gilliland, K. (1993), „Eysenck's arousal theory of introversion-extraversion: A converging measure of investigation”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, pp. 113-123.
- Bunce, S.C., Larsen, R.J., Cruz, M. (1993), „Individual differences in the excitation transfer effect”, *Personality and Individual Differences*, 15, pp. 507-514.
- Burton, R. (1837), *The anatomy of melancholy*, vol. 1, Longman, Rees and Co., Londra.
- Busch, H.A., King, P.R., Guttman, M.A. (1994), „Interactional anxiety in an examination situation with French and English high-school students: An empirical test of a composite predictor for state anxiety”, *Personality and Individual Differences*, 17, pp. 111-116.
- Bush, G., Luu, P., Posner, M.I. (2000), „Cognitive and emotional influences in anterior cingulate cortex”, *Trends in Cognitive Sciences*, 4, pp. 215-222.
- Busjahn, A., Faulhaber, H.D., Freier, K., Luft, C. (1999), „Genetic and environmental influences on coping styles: A twin study”, *Psychosomatic Medicine*, 61, pp. 469-475.
- Buss, A.H. (1989), „Personality as traits”, *American Psychologist*, 44, pp. 1378-1388.
- Buss, A.H., Plomin, R. (1984), *Temperament: Early developing personality traits*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Buss, D.M. (1991), „Conflict in married couples: Personality predictors of anger and upset”, *Journal of Personality*, 59, pp. 663-688.
- Buss, D.M. (1993), „Strategic individual differences: The role of personality in creating and solving adaptive problems”, in J. Hettema și I.J. Deary (coord.), *Foundations of personality*, Kluwer, Dordrecht, Olanda.
- Buss, D.M. (1999), *Evolutional psychology: The new science of mind*, Allyn and Bacon, Boston, MA.
- Buss, D.M. (2001), „Human nature and culture: An evolutionary psychological perspective”, *Journal of Personality*, 69, pp. 955-978.
- Buss, D.M., Craik, K.H. (1983), „The act frequency approach to personality”, *Psychological Review*, 90, pp. 105-126.
- Buss, D.M., Greiling, H. (1999), „Adaptive individual differences”, *Journal of Personality*, 67, pp. 209-242.
- Buss, D.M., Larsen, R.J. (2002), *Personality psychology: Domains of knowledge about human nature*, McGraw Hill, Boston, MA.
- Butler, G., Mathews, A. (1987), „Anticipatory anxiety and risk perception”, *Cognitive Therapy and Research*, 91, pp. 551-565.
- Butler, J.M., Haigh, G.V. (1954), „Changes in the relation between self concepts and ideal concepts consequent upon client-centred counseling”, in C.R. Rogers și E.F. Dymond (coord.), *Psychotherapy and personality change: Co-ordinated studies in the client-centered approach* (pp. 55-76), University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Byrne, B.M. (2000), *Structural equation modeling with AMOS*, Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Calvo, M.G., Castillo, M.D. (2001), „Bias in predictive inferences during reading”, *Discourse Processes*, 32, pp. 43-71.
- Calvo, M.G., Eysenck, M.W., Castillo, M.D. (1997), „Interpretation bias in test anxiety: The time course of predictive inferences”, *Cognition and Emotion*, 11, pp. 43-63.
- Campbell, D.T., Fiske, D.W. (1959), „Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix”, *Psychological Bulletin*, 56, pp. 81-105.
- Canli, T., Zhao, Z., Kang, E., Gross, J. (2001), „An fMRI study of personality influences on brain reactivity to emotional stimuli”, *Behavioral Neuroscience*, 115, pp. 33-42.
- Cannon, W.B. (1929), *Bodily changes in pain, hunger, fear and rage*, ediția a II-a, Appleton, New York.
- Cantor, N., Kihlstrom, J.F. (1987), *Personality and social intelligence*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.

- Cantor, N., Zirkel, S. (1990), „Personality, cognition, and purposive behavior”, în L.A. Pervin (ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 135-164), Guilford, New York.
- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Comrey, A.L. (1995), „Factor analysis of the NEO-PI Inventory and the Comrey Personality Scales in an Italian sample”, *Personality and Individual Differences*, 18, pp. 193-200.
- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Zimbardo, P.G. (1996), „Understanding the complexity of human aggression: Affective, cognitive, and social dimensions of individual differences in propensity toward aggression”, *European Journal of Personality*, 10, pp. 133-155.
- Caprara, G.V., Cervone, D. (2000), *Personality: Determinants, dynamics, and potentials*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Caprara, G.V., Perugini, M. (1994), „Personality described by adjectives: Generalizability of the Big Five to the Italian lexical context”, *European Journal of Personality*, 8, pp. 357-370.
- Carment, D.W., Miles, C.G., Cervin, V.B. (1965), „Persuasiveness and persuasibility as related to intelligence and extraversion”, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 4, p. 17.
- Carmichael, C.M., McGue, M. (1994), „A longitudinal study of personality change and stability”, *Journal of Personality*, 62, pp. 1-20.
- Carr, H.A., Kingsbury, F.A. (1938), „The concept of traits”, *Psychological Review*, 45, pp. 497-524.
- Carroll, D. (1984), *Biofeedback in practice*, Longman, Londra.
- Carroll, D. (1992), *Health psychology: Stress, behaviour and disease*, Palmer Press, Londra.
- Carroll, D., Hewitt, J.K., Last, K., Turner, J.R., Sims, J. (1985), „A twin study of cardiac reactivity and its relationship to parental blood pressure”, *Physiology and Behavior*, 34, pp. 101-106.
- Carson, R.C. (1989), „Personality”, *Annual Review of Psychology*, 40, pp. 227-248.
- Cartwright-Eaton, S., Wells, A. (1997), „Beliefs about worry and intrusions: The Meta-Cognitions Questionnaire and its correlates”, *Journal of Anxiety Disorders*, 11, pp. 279-296.
- Carver, C.S. (1997), „Adult attachment and personality: Converging evidence and a new measure”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, pp. 865-883.
- Carver, C.S., Scheier, M.F. (1981), *Attention and self-regulation: A control-theory approach to human behavior*, Springer-Verlag, Berlin.
- Carver, C.S., Scheier, M.F. (1990), „Origins and functions of positive and negative affects: A control process view”, *Psychological Review*, 97, pp. 19-35.
- Carver, C.S., Scheier, M.F. (2000), „Autonomy and self regulation”, *Psychological Inquiry*, 11, pp. 284-291.
- Carver, C.S., White, T. (1994), „Behavioral inhibition, behavioral activation and affective responses to impending reward and punishment: The BIS/BAS scales”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, pp. 319-333.
- Caspi, A. (2000), „The child is the father of the man: Personality continuities from childhood to adulthood”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, pp. 158-172.
- Caspi, A., Bern, D.J. (1990), „Personality continuity and change across the life course”, în L.A. Pervin (coord.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 549-575), Guilford, New York.
- Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T.E., Mill, J., Martin, J., Craig, I.W., Taylor, A., Poulton, R. (2002), „Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children”, *Science*, 297, pp. 851-854.
- Caspi, A., Roberts, B.W. (2001), „Personality development across the life course: The argument for change and continuity”, *Psychological Inquiry*, 12, pp. 49-66.
- Cattell, R.B. (1946), *Description and measurement of personality*, George Harrap, Londra.
- Cattell, R.B. (1971), *Abilities: Their structure, growth and action*, Houghton Mifflin, New York.
- Cattell, R.B. (1973), *Personality and mood by questionnaire*, Jossey-Bass, New York.

- Cattell, R.B. (1983), *Structured personality-learning theory: A wholistic multivariate research approach*, Praeger, New York.
- Cattell, R.B., Butcher, H.J. (1958), *The prediction of achievement and creativity*, Bobbs Merrill, New York.
- Cattell, R.B., Eber, H.W., Tatsuoka, M.M. (1970), *Handbook for the sixteen personality factor questionnaire*, Institute for Personality and Ability Testing, Champaign, IL.
- Cattell, R.B., Kline, P. (1977), *The scientific analysis of personality and motivation*, Academic, New York.
- Cervone, D. (1999), „Bottom-up explanation in personality psychology: The case of cross-situational coherence”, în D. Cervone și Y. Shoda (coord.), *The coherence of personality: Social-cognitive bases of consistency, variability, and organization* (pp. 303-341), Guilford Press, New York.
- Cervone, D. (2000), „Thinking about self-efficacy”, *Behavior Modification*, 24, pp. 30-56.
- Cervone, D., Shoda, Y. (1999), „Beyond traits in the study of personality coherence”, *Psychological Science*, 8, pp. 27-32.
- Chartrand, T.L., Bargh, J.A. (1999), „The unbearable automaticity of being”, *American Psychologist*, 54, pp. 462-479.
- Chartrand, T.L., Bargh, J.A. (2002), „Nonconscious motivations: Their activation, operation, and consequences”, în A. Tesser, D.A. Stapel și J.V. Wood (coord.), *Self and motivation: Emerging psychological perspectives* (pp. 13-41), American Psychological Association, Washington, DC.
- Cheek, J.M., Hogan, R. (1983), „Self-concepts, self-presentations, and moral judgements”, în J. Suls și A.G. Greenwald (coord.), *Psychological perspectives on the self* (pp. 249-273), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Chen, G., Casper, W.J., Cortina, J.M. (2001), „The roles of self-efficacy and task complexity in the relationships among cognitive ability, conscientiousness, and work-related performance: A meta-analytic examination”, *Human Performance*, 14, pp. 209-230.
- Chen, G., Gully, S. (2001), „Validation of a new general self-efficacy scale”, *Organizational Research Methods*, 4, pp. 62-63.
- Chen, M., Bargh, J.A. (1997), „Nonconscious behavioral confirmation processes: The self-fulfilling consequences of automatic stereotype activation”, *Journal of Experimental Social Psychology*, 33, pp. 541-560.
- Chernyshenko, O.S., Stark, S., Chan, K.Y. (2001), „Investigating the hierarchical structure of the fifth edition of the 16PF: An application of the Schmid-Leiman orthogonalization procedure”, *Educational and Psychological Measurement*, 61, pp. 290-302.
- Chess, S., Thomas, S. (1984), *Origins and evolution of behavior disorders*, Brunner/Mazel, New York.
- Cheung, F.M.L., Leung, K., Zhang, J.X., Sun, H.R., Gan, Y.Q., Song, W.Z., Xie, D. (2001), „Indigenous Chinese personality constructs: Is the five-factor model complete?” *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, pp. 407-433.
- Chipuer, H.M., Plomin, R., Pedersen, N.L., McClearn, G.E., Nesselroade, J.R. (1993), „Genetic influence on family environment: The role of personality”, *Developmental Psychology*, 29, pp. 110-118.
- Chiu, C., Hong, Y., Dweck, C.S. (1994), „Toward an integrative model of personality and intelligence: A general framework and some preliminary steps”, în R.J. Steinberg și P. Ruzgis (coord.), *Personality and intelligence*, Cambridge University Press.
- Christensen, A.J., Smith, T.W. (1995), „Personality and patient adherence: Correlates of the five-factor model in renal analysis”, *Journal of Behavioral Medicine*, 18, pp. 305-313.
- Christensen, A.J., Moran, P.J., Wiebe, J.S. (1999), „Assessment of irrational health beliefs: Relation to health practices and medical regimen adherence”, *Health Psychology*, 18, pp. 169-176.

- Claeys, W. (1989), „Social anxiety, evaluative threat and incidental recall of trait words”, *Anxiety Research*, 2, pp. 21-43.
- Claridge, G. (1997), *Schizotypy: Implications for illness and health*, Oxford University Press, Oxford.
- Claridge, G., Broks, P. (1984), „Schizotypy and hemisphere function: I. Theoretical considerations and the measurement of schizotypy”, *Personality and Individual Differences*, 5, pp. 633-648.
- Claridge, G., McCreery, C., Mason, O., Bentall, R., Boyle, G., Slade, P. (1996), „The factor structure of «schizotypal» traits: A large replication study”, *British Journal of Clinical Psychology*, 35, pp. 103-115.
- Clark, D.A., Beck, A.T. (1999), *Scientific foundations of cognitive theory and therapy of depression*, Wiley, New York.
- Clark, L.A., Livesley, W.J., Schroeder, M.L., Irish, S.L. (1996), „Convergence of two systems for assessing specific traits of personality disorder”, *Psychological Assessment*, 8, pp. 294-303.
- Clark, L.A., Watson, D. (1988), „Mood and the mundane: Relations between daily life events and self-reported mood”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, pp. 296-308.
- Clark, L.A., Watson, D. (1991), „Tripartite model of anxiety and depression: Psychometric evidence and taxonomic implications”, *Journal of Abnormal Psychology*, 100, pp. 316-336.
- Clark, L.A., Watson, D., Mineka, S. (1994), „Temperament, personality and the mood and anxiety disorders”, *Journal of Abnormal Psychology*, 103, pp. 103-116.
- Cleckley, H. (1976), *The mask of sanity*, ediția a VI-a, Mosby, St Louis, MO.
- Cloninger, C.R. (1987), „A systematic method for clinical description and classification of personality”, *Archives of General Psychiatry*, 44, pp. 573-588.
- Cloninger, C.R. (2000), „A practical way to diagnose personality disorder: A proposal”, *Journal of Personality Disorders*, 14, pp. 99-108.
- Cloninger, C.R., Adolfsson, R., Svrakic, N.M. (1996), „Mapping genes for human personality”, *Nature Genetics*, 12, pp. 3-4.
- Cloninger, C.R., Svrakic, D.M., Przybeck, T.R. (1993), „A psychobiological model of temperament and character”, *Archives of General Psychiatry*, 50, pp. 975-990.
- Clore, G.L., Ortony, A. (2000), „Cognition in emotion: Always, sometimes, or never?”, în R.D. Lane și L. Nadel (coord.), *Cognitive neuroscience of emotion* (pp. 24-61), Oxford University Press, New York.
- Cobb, J.M.T., Steptoe, A. (1996), „Psychosocial stress and susceptibility to upper respiratory tract illness in an adult population sample”, *Psychosomatic Medicine*, 58, pp. 404-412.
- Code, S., Langan-Fox, J. (2001), „Motivation, cognitions, and traits: Predicting occupational health, well-being, and performance”, *Stress and Health*, 17, pp. 159-174.
- Cohen, S., Edwards, J. (1989), „Personality characteristics as moderators of the relationship between stress and health”, în R.W. Neufeld (coord.), *Advances in investigations of psychological stress*, Wiley, New York.
- Cohen, S., Frank, E., Doyle, W.J., Skoner, D.R., Rabin, B.S., Gwaltney, J.M. (1998), „Types of stressors that increase susceptibility to the common cold in healthy adults”, *Health Psychology*, 17, pp. 214-223.
- Coles, M.G.H., Gratton, G., Fabiani, M. (1990), „Event-related brain potentials”, în J.T. Cacioppo și L.G. Tassinary (coord.), *Principles of psychophysiology: physical, social, and inferential elements* (pp. 413-455), Cambridge University Press.
- Colquitt, J.A., Simmering, M.J. (1998), „Conscientiousness, goal orientation, and motivation to learn during the learning process: A longitudinal study”, *Journal of Applied Psychology*, 83, pp. 654-665.
- Colvin, C.R., Block, J., Funder, D.C. (1995), „Overly positive self-evaluations and personality: Negative implications for mental health”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, pp. 1152-1162.

- Comrey, A.L. (1994), *Revised manual and handbook of interpretations for the Comrey Personality Scales*, EdITS Publishers, San Diego, CA.
- Conley, J.J. (1984), „The hierarchy of consistency: A review and model of longitudinal findings on adult individual differences in intelligence, personality and self-opinion”, *Personality and Individual Differences*, 5, pp. 11-26.
- Conley, J.J. (1985), „Longitudinal stability of personality traits: A multitrait-multimethod-multiooccasion analysis”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, pp. 1266-1282.
- Conn, S.R., Rieke, M.L. (coord.), (1994), *The 16PF fifth edition technical manual*, Institute for Personality and Ability Testing, Champaign, IL.
- Cook, E.P. (1985), *Psychological androgyny*, Pergamon, New York.
- Cook, K.W., Vance, C.A., Spector P.E. (2000), „The relation of candidate personality with selection-interview outcomes”, *Journal of Applied Social Psychology*, 30, pp. 867-885.
- Cooke, D.J., Forth, A., Hare, R.D. (1998), *Psychopathy: Theory, research and implications for society*, Kluwer, Dordrecht, Olanda.
- Cooke, D.J., Michie, C. (1997), „An item response theory evaluation of Hare's Psychopathy Checklist”, *Psychological Assessment*, 9, pp. 2-13.
- Cooke, D.J., Michie, C. (2001), „Refining the construct of psychopathy: towards a hierarchical model”, *Psychological Assessment*, 13, pp. 171-88.
- Cooper, R.K., Sawaf, A. (1997), *Executive EQ: Emotional intelligence in leaders and organizations*, Grosset/Putnam, New York.
- Corcoran, D.W.J. (1962), „Individual differences in performance after loss of sleep”, teză de doctorat nepublicată, University of Cambridge.
- Corcoran, D.W.J. (1972), „Studies of individual differences at the Applied Psychology Unit”, în V.D. Nebylitsyn și J.A. Gray (coord.), *Biological bases of individual behaviour*, Academic, Londra. Academic.
- Corr, P.J. (2001), „Testing problems in J.A. Gray's personality theory: A commentary on Matthews and Gilliland (1999)”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 333-352.
- Corr, P.J. (2002), „J.A. Gray's Reinforcement Sensitivity Theory: Tests of the joint subsystem hypothesis of anxiety and impulsivity”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 511-532.
- Corr, P.J., Kumari, V. (2000), „Individual differences in mood reactions to d-amphetamine: A test of three personality factors”, *Journal of Psychopharmacology*, 14, pp. 371-377.
- Corr, P.J., Pickering, A.D., Gray, J.A. (1995), „Personality and reinforcement in associative and instrumental learning”, *Personality and Individual Differences*, 19, pp. 47-72.
- Costa, P.T., Jr. (1996), „Work and personality: Use of the NEO-PI-R in industrial/organizational psychology”, *Applied Psychology: An International Review*, 45, pp. 225-241.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1977), „Age differences in personality structure revisited: Studies in validity, stability and change”, *Aging and Human Development*, 8, pp. 261-275.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1987), „Neuroticism, somatic complaints, and disease: Is the bark worse than the bite?”, *Journal of Personality*, 55, pp. 299-316.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1988), „Personality in adulthood: A six-year longitudinal study of self-reports and spouse ratings on the NEO Personality Inventory”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, pp. 853-863.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1990), „Personality disorders and the five-factor model of personality”, *Journal of Personality Disorders*, 4, pp. 362-371.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1992a), *NEO PI-R Professional Manual*, Psychological Assessment Resources, Odessa, FL.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1992b), „Four ways five factors are basic”, *Personality and Individual Differences*, 135, pp. 653-665.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1992c), „Trait psychology comes of age”, *Nebraska Symposium on Motivation*, 39, pp. 169-204.

- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1992d), „The five factor model of personality and its relevance to personality disorders”, *Journal of Personality Disorders*, 6, pp. 343-359.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1993), „Bullish on personality psychology”, *The Psychologist*, 6, pp. 302-303.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1994), „Set like plaster? Evidence for the stability of adult personality”, în T. Heatherton și J. Weinberger (coord.), *Can personality change!* American Psychological Association, Washington, DC.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1995a), „Primary traits of Eysenck's P-E-N system”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, pp. 308-317.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1995b), „Solid ground on the wetlands of personality: A reply to Block”, *Psychological Bulletin*, 117, pp. 216-220.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R., Arenberg, D. (1980), „Enduring dispositions in adult males”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, pp. 793-800.
- Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R., Dye, D.A. (1991), „Facet scales for Agreeableness and Conscientiousness: A revision of the NEO Personality Inventory”, *Personality and Individual Differences*, 12, pp. 887-889.
- Costa, P.T., Jr., Terraciano, A., McCrae, R.R. (2001), „Gender differences in personality traits across cultures: Robust and surprising findings”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, pp. 322-331.
- Costa, P.T., Jr., Widiger, T.A. (coord.) (1994), *Personality disorders and the five-factor model of personality*, American Psychological Association, Washington, DC.
- Costa, P.T., Jr., Widiger, T.A. (coord.) (2002), *Personality disorders and the five-factor model of personality*, ediția a II-a, American Psychological Association, Washington, DC.
- Costa, P.T., Jr., Zonderman, A., Williams, R., McCrae, R.R. (1985), „Content and comprehensiveness in the MMPI: An item factor analysis in a normal adult sample”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, pp. 925-933.
- Cote, S., Moskowitz, D.S. (1998), „On the dynamic covariation between interpersonal behavior and affect: prediction from neuroticism, extraversion, and agreeableness”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, pp. 1032-1046.
- Cox, T., Ferguson, E. (1991), „Individual differences, stress and coping”, în C.L. Cooper și R. Payne (coord.), *Personality and stress: Individual differences in the coping process* (pp. 7-32), Wiley, Chichester.
- Cox, T., Mackay, C. (1985), „The measurement of self-reported stress and arousal”, *British Journal of Psychology*, 76, pp. 183-186.
- Cox-Fuenzalida, L.-G., Gilliland, K., Swickert, R.J. (2001), „Congruency of the relationship between extraversion and the brainstem auditory evoked response based on the EPI versus the EPQ”, *Journal of Research in Personality*, 35, pp. 117-126.
- Coyne, J.C. (1985), „Studying depressed persons' interactions with strangers and spouses”, *Journal of Abnormal Psychology*, 85, pp. 186-193.
- Coyne, J.C., Whiffen, V.E. (1995), „Issues in personality as diathesis for depression: The case of sociotropy-dependency and autonomy-self-criticism”, *Psychological Bulletin*, 118, p. 358-378.
- Cramer, P. (2002), „Defense mechanisms, behavior, and affect in young adulthood”, *Journal of Personality*, 70, pp. 103-126.
- Crick, F., Mitchison, G. (1995), „REM sleep and neural nets”, *Behavioral Brain Research* 69, pp. 147-155.
- Cronbach, L.J. (1957), „The two disciplines of scientific psychology”, *American Psychologist*, 12, pp. 671-684.
- Cronbach, L.J. (1990), *Essentials of psychological testing*, ediția a V-a, Harper and Row, New York.
- Crowne, D.P., Marlowe, D. (1964), *The approval motive*, Wiley, New York.
- Crozier, W.R. (1982), „Explanations of social shyness”, *Current Psychological Reviews*, 2, pp. 47-60.

- Crozier, W.R. (1997), *Individual learners: Personality differences in education*, Routledge, New York.
- Crozier, W.R., Alden, L.E. (2001), „The social nature of social anxiety”, în W.R. Crozier și L.E. Alden (coord.), *International handbook of social anxiety: Concepts, research and interventions relating to the self and shyness* (pp. 1-20), Wiley, New York.
- Curran, J.P., Cattell, R.B. (1974), *The Eight State Questionnaire*, IPAT, Champaign, IL.
- Dahl, A.A. (1995), „Commentary on borderline personality disorder”, în W.J. Livesley (ed.), *The DSM-IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Dalton, S.O., Mellemejaer, L., Olsen, J.H., Mortensen, P.B., Johansen, C. (2002), „Depression and cancer risk: A register-based study of patients hospitalised with affective disorders, Denmark, 1969-1993”, *American Journal of Epidemiology*, 155, pp. 1088-1095.
- Daly, S. (1978), „Behavioural correlates of social anxiety”, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 17, pp. 117-201.
- Darke, S. (1988), „Anxiety and working memory capacity”, *Cognition and Emotion*, 2, pp. 145-154.
- Daruna, J.H., Karrer, R., Rosen, A.J. (1985), „Introversion, attention and the late positive component of event-related potentials”, *Biological Psychology*, 20, pp. 249-259.
- Davies, P.T., Cummings, E.M. (1995), „Children's emotions as organizers of their reactions to interadult anger: A functionalist perspective”, *Developmental Psychology*, 31, pp. 677-684.
- Davis, R., Millon, T. (1995), „On the importance of theory to a taxonomy of personality disorders”, în W.J. Livesley (coord.), *The DSM-IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Dawda, D., Hart, S.D. (2000), „Assessing emotional intelligence: Reliability and validity of the Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i), in university students”, *Personality and Individual Differences*, 28, pp. 797-812.
- Dawson, M.R. (1993), *Understanding cognitive science*, Blackwell, Oxford.
- De Beurs, E., Beekman, A.T.R., Deeg, D.J.H., Van Dyck, R., Van Tilburg, N. (1977), „Neuroticism and proxemic behaviour”, *Perceptual and Motor skills*, 45, pp. 51-55.
- De Beurs, E., Beekman, A.T.R., Deeg, D.J.H., Van Dyck, R., Van Tilburg, N. (2000), „Predictors of change in anxiety symptoms of older persons: Results from the Longitudinal Aging Study Amsterdam”, *Psychological Medicine*, 30, pp. 515-527.
- De Pascalis, V., Fiore, A.D., Sparita, A. (1996), „Personality, event-related potential (ERP), and heart rate (HR): An investigation of Gray's theory”, *Personality and Individual Differences*, 20, pp. 733-746.
- De Pascalis, V., Speranza, O. (2000), „Personality effects on attentional shifts to emotional charged cues: ERP, behavioural and HR data”, *Personality and Individual Differences*, 29, pp. 217-238.
- De Paulo, B.M., Kenny, D.A., Hoover, C.W., Webb, W., Oliver, P.V. (1987), „Accuracy of person perception: Do people know what kinds of impressions they convey?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, pp. 303-315.
- De Raad, B. (1992), „The replicability of the Big Five personality dimensions in three word-classes of the Dutch language”, *European Journal of Personality*, 6, pp. 15-30.
- De Raad, B. (2000), *The big five personality factors: The psycholexical approach to personality*, Hogrefe and Huber, Seattle, WA.
- De Raad, B., Perugini, M. (2002), *Big Five assessment*, Hogrefe and Huber, Seattle, WA.
- De Raad, B., Van Heck, G.L. (coord.) (1994), „Special issue: The fifth of the Big Five”, *European Journal of Personality*, 8, pp. 225-256.
- De Wolff, M., van Ijzendoorn, M.H. (1997), „Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment”, *Child Development*, 68, 571-591.
- Deary, I.J. (1993a), „Behavioral genetics: Variables, mechanisms and disorders”, în J. Hettema și I.J. Deary (coord.), *Foundations of personality*, Kluwer, Dordrecht, Olanda.

- Deary, I.J. (1993b), recenzie a lucrării lui A. Gale și M.W. Eysenck (coord.), *Handbook of individual differences : Biological perspectives*, *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 46B, pp. 413-415.
- Deary, I.J. (1996), „A (latent) big five personality model in 1915? A reanalysis of Webb's data”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, pp. 992-995.
- Deary, I.J. (1999), „A taxonomy of medically unexplained symptoms”, *Journal of Psychosomatic Research*, 47, pp. 51-59.
- Deary, I.J. (2000), *Looking down on human intelligence : From psychometrics to the brain*. Oxford University Press, Oxford.
- Deary, I.J., Battersby, S., Whiteman, M.C., Connor, J.M., Fowkes, F.G., Harmar, A. (1999), „Neuroticism and polymorphisms in the serotonin transporter gene”, *Psychological Medicine*, 29, pp. 735-739.
- Deary, I.J., Bjedford, A., Fowkes, F.G.R. (1995), „The Personality Deviance Scales : Their development, associations, factor structure and restructuring”, *Personality and Individual Differences*, 19, pp. 275-291.
- Deary, I.J., Blenkin, H., Agius, R.M., Endler, N.S., Zealley, H., Wood, R. (1996), „Models of job-related stress and personal achievement among consultant doctors”, *British Journal of Psychology*, 87, pp. 3-29.
- Deary, I.J., Fowkes, F.G.R., Donnan, P.T., Housley, E. (1994), „Hostile personality and risks of peripheral arterial disease in the general population”, *Psychosomatic Medicine*, 56, pp. 197-202.
- Deary, I.J., MacLulich, A.M.J., Mardon, J. (1991), „Reporting of minor physical symptoms and family incidence of hypertension and heart disease : Relationships with personality and Type A behaviour”, *Personality and Individual Differences*, 12, pp. 747-751.
- Deary, I.J., Peter, A., Austin, E.J., Gibson, G.J. (1998), „Personality traits and personality disorders”, *British Journal of Psychology*, 89, pp. 647-661.
- Deary, I.J., Scott, S., Wilson, J.A. (1997), „Neuroticism, alexithymia, and medically unexplained symptoms”, *Personality and Individual Differences*, 22, pp. 551-564.
- Deary, I.J., Wilson, J.A., Kelly, S.W. (1995), „Globus pharyngis, personality, and psychological distress in the general population”, *Psychosomatics*, 36, pp. 570-577.
- Deci, E.L., Ryan, R.M. (2000), „The «what» and «why» of goal pursuits : Human needs and the self-determination of behavior”, *Psychological Inquiry*, 11, pp. 227-268.
- Deeg, D., van Zonneveld, R. (1989), „Does happiness lengthen life ? , ” în R. Veenhoven (coord.), *How Harmful is Happiness !*, Rotterdam University Press, Rotterdam.
- Deffenbacher, J.L. (1980), „Worry and emotionality in test anxiety”, în I.G. Sarason (coord.), *Test anxiety : Theory, research and applications*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Deinzer, R., Steyer, R., Eid, M., Notz, P., Schwenkmezger, P., Ostendorf, F., Neubauer, A. (1995), „Situational effects in trait assessment: The FPI, NEO FFI and EPI questionnaires”, *European Journal of Personality*, 9, pp. 1-24.
- Denham, S.A. (1998), *Emotional development in young children*, Guilford Press, New York.
- DeNeve, K.M., Cooper, H. (1998), „The happy personality : A meta-analysis of 137 personality traits and subjective well-being”, *Psychological Bulletin*, 124, pp. 197-229.
- Depue, R.A., Collins, P.F. (1999), „Neurobiology of the structure of personality : Dopamine, facilitation of incentive motivation, and extraversion”, *Behavioral and Brain Sciences*, 22, pp. 491-533.
- Derakshan, N., Eysenck, M.W. (2001), „Effects of focus of attention on physiological, behavioural, and reported state anxiety in repressors, low-anxious, high-anxious, and defensive high-anxious individuals”, *Anxiety, Stress and Coping : An International Journal*, 14, pp. 285-299.
- Derryberry, D., Reed, M.A. (1994), „Temperament and attention : Orienting toward and away from positive and negative signals”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, pp. 1128-1139.

- Derryberry, D., Reed, M.A. (1997), „Motivational and attentional components of personality”, în G. Matthews (ed.), *Cognitive science perspectives on personality and emotion* (pp. 443-473), Elsevier, Amsterdam.
- Derryberry, D., Rothbart, M.K. (1988), „Arousal, affective and attentional components of adult temperament”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, pp. 953-966.
- D'Esposito, M., Zarahn, E., Aguirre, G.K. (1999), „Event-related functional MRI : Implications for cognitive psychology”, *Psychological Bulletin*, 125, pp. 155-164.
- Devins, G.M., Ann, J., Mandin, H., Paul, L.C. (1990), „Psychosocial predictors of survival in end-stage renal disease”, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 178, pp. 127-133.
- Dewaele, J.-M., Furnham, A. (1999), „Extraversion : The unloved variable in applied linguistic research”, *Language Learning*, 49, pp. 509-544.
- Dewaele, J.-M., Furnham, A. (2000), „Personality and speech production : A pilot study of second language learners”, *Personality and Individual Differences*, 28, pp. 355-365.
- Dickman, S.J., Mayer, D.E. (1988), „Impulsivity and speed-accuracy tradeoffs in information processing”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, pp. 274-290.
- Dien, J. (1999), „Differential lateralization of trait anxiety and trait fearfulness : Evoked potential correlates”, *Personality and Individual Differences*, 26, pp. 333-356.
- Diener, E., Biswas-Diener, R. (2002), „Will money increase subjective well-being? ”, *Social Indicators Research*, 57, pp. 119-169.
- Diener, E., Larsen, R.J. (1984), „Temporal stability and cross-situational consistency of affective, behavioral, and cognitive responses”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, pp. 871-883.
- Diener, E., Larsen, R.J., Levine, S., Emmons, R.A. (1985), „Intensity and frequency : Dimensions underlying positive and negative affect”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, pp. 1253-1265.
- Diener, E., Suh, E.M., Lucas, R.E., Smith, H.L. (1999), „Subjective well-being : Three decades of progress”, *Psychological Bulletin*, 125, pp. 276-302.
- Digman, J.M., Takemoto-Chock, N.K. (1981), „Factors in the natural language of personality : Re-analysis, comparison and interpretation of six major studies”, *Multivariate Behavioral Research*, 16, pp. 149-170.
- Dinan, T.G., Chua, A.S.B., Keeling, P.W.N. (1993), „Serotonin and physical illness : Focus on non-ulcer dyspepsia”, *Journal of Psychopharmacology*, 7 (supliment), pp. 125-130.
- Dinn, W.M., Harris, C.L., Aycicegi, A., Greene, R., Andover, M.S. (2002), „Positive and negative schizotypy in a student sample : Neurocognitive and clinical correlates”, *Schizophrenia Research*, 56, pp. 171-185.
- Dishman, R.K., Nakamura, Y., Garcia, M.E., Thompson, R.W., Dunn, A.L., Blair, J.N. (2000), „Heart rate variability, trait anxiety, and perceived stress among physically fit men and women”, *International Journal of Psychophysiology*, 37, pp. 121-133.
- Dodge, K.A. (2000), „Conduct disorder”, în A.J. Sameroff, M. Lewis și S.M. Miller (coord.), *Handbook of developmental psychopathology*, ediția a II-a (pp. 447-463), Kluwer Academic/Plenum, New York.
- Dolgin, D.L., Gibb, G.D. (1989), „Personality assessment in aviator selection”, în R.S. Jensen (coord.), *Aviation psychology* (pp. 288-320), Gower, Brookfield, VT.
- Dollard, J., Miller, N.E. (1950), *Personality and psychotherapy : An analysis in terms of learning, thinking and culture*, McGraw Hill, New York.
- Dorn, L., Matthews, G. (1995), „Prediction of mood and risk appraisals from trait measures : Two studies of simulated driving”, *European Journal of Personality*, 9, pp. 21-42.
- Dorsey, C.M., Bootzin, R.R. (1997), „Subjective and psychophysiological insomnia : An examination of sleep tendency and personality”, *Biological Psychiatry*, 41, pp. 209-216.

- Doucet, C., Stelmack, R.M. (2000), „An event-related potential analysis of extraversion and individual differences in cognitive processing speed and response execution”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, pp. 956-964.
- Downey, G., Feldman, S.I. (1996), „Implications of rejection sensitivity for intimate relationships”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, pp. 1327-1343.
- Drossman, D.A., Leserman, J., Li, Z.M., Keefe, E., Hu, Y.J.B., Toomey, T.C. (2000), „Effects of coping on health outcome among women with gastrointestinal disorders”, *Psychosomatic Medicine*, 62, pp. 307-317.
- Duffy, E. (1962), *Activation and behavior*, Wiley, New York.
- Duggan, C.F., Lee, A.S., Murray, R.M. (1990), „Does personality predict long-term outcome in depression?”, *British Journal of Psychiatry*, 157, pp. 19-24.
- Duggan, C.F., Sham, P., Lee, A.S., Murray, R.M. (1991), „Does recurrent depression lead to a change in neuroticism?”, *Psychological Medicine*, 21, pp. 985-990.
- Dunbar, H.F. (1938), *Emotions and bodily changes: A survey of literature on psychosomatic interrelationships 1910-1933*, ediția a II-a, Columbia University Press, New York.
- Eagly, A.H., Wood, W. (1999), „The origins of sex differences in human behavior: Evolved dispositions versus social roles”, *American Psychologist*, 54, pp. 408-423.
- Eaves, L.J., Eysenck, H.J., Martin, N.G. (1989), *Genes, culture and personality*, Academic, Londra.
- Eaves, L.J., Heath, A.C., Neale, M.C., Hewitt, J.K., Martin, N.G. (1998), „Sex differences and non-additivity in the effects of genes on personality”, *Twin Research*, 1, pp. 131-137.
- Ebmeier, K.P., Deary, I.J., O'Carroll, R.E., Prentice, N., Moffott, A.P.R., Goodwin, G.M. (1994), „Personality associations with the uptake of the cerebral blood flow marker ^{99m}Tc-exametazine estimated with single photon emission tomography”, *Personality and Individual Differences*, 17, pp. 587-595.
- Ebstein, R.P., Benjamin, J., Belmaker, R.H. (2000), „Genetics of personality dimensions”, *Current Opinion in Psychiatry*, 13, pp. 617-622.
- Ebstein, R.P., Novick, O., Umansky, R., Priel, B., Osher, Y., Blaine, D., Bennett, E.R., Nemanov, L., Katz, M., Belmaker, R.H. (1996), „Dopamine D₄ receptor (D₄DR), exon III polymorphism associated with the human personality trait of novelty seeking”, *Nature Genetics*, 12, pp. 78-80.
- Edens, J.R., Poythress, N.G., Watkins, M.M. (2001), „Further validation of the Psychopathic Personality Inventory among offenders: Personality and behavioral correlates”, *Journal of Personality Disorders*, 15, pp. 403-415.
- Edman, G., Schalling, D., Levander, S.E. (1983), „Impulsivity and speed and errors in a reaction time task: A contribution to the construct validity of the concept of impulsivity”, *Acta Psychologica*, 33, pp. 1-8.
- Egloff, B., Fock, M. (2001), „Interactive effects of state anxiety and trait anxiety on emotional Stroop interference”, *Personality and Individual Differences*, 31, pp. 875-882.
- Ehlers, A., Clark, D.M. (2000), „A cognitive model of posttraumatic stress disorder”, *Behaviour Research and Therapy*, 38, pp. 319-345.
- Eisenberg, N., Fabes, R.A., Losoya, S. (1997), „Emotional responding: Regulation, social correlates, and socialization”, în R. Salovey și D.J. Sluyetef (coord.), *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications* (pp. 129-167), Basic Books, New York.
- Ekehammar, B. (1974), „Interactionism in personality from a historical perspective”, *Psychological Bulletin*, 81, pp. 1026-1048.
- Ellison, C.G., Gay, D.A., Glass, T.A. (1989), „Does religious commitment contribute to individual life satisfaction?”, *Journal of Health and Social Behavior*, 32, pp. 80-99.
- Emmons, R.A. (1987), „Narcissism: Theory and measurement”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, pp. 11-17.

- Emmons, R.A., Diener, E. (1986), „Influence of impulsivity and sociability on subjective well-being”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, pp. 1211-1215.
- Endler, N. (1983), „Interactionism: A personality model but not yet a theory”, în M.M. Page (coord.), *Nebraska Symposium on Motivation 1982: Personality – current theory and research*, University of Nebraska Press, Lincoln, NE.
- Endler, N. (1989), „The temperamental nature of personality”, *European Journal of Personality*, 3, pp. 151-165.
- Endler, N. (1997), „Stress, anxiety and coping: The multidimensional interaction model”, *Canadian Psychology*, 38, pp. 136-153.
- Endler, N., Edwards, J.M., Vitelli, R. (1991), *Endler Multidimensional Anxiety Scales (EMAS): Manual*, Western Psychological Services, Los Angeles, CA.
- Endler, N., Kocovski, N.L. (2001), „State and trait anxiety revisited”, *Journal of Anxiety Disorders*, 15, pp. 231-245.
- Endler, N., Parker, J. (1990), „Multidimensional assessment of coping: A critical review”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, pp. 844-854.
- Endler, N., Parker, J. (1991), „Personality research: Theories, issues and methods”, în M. Hersen, A.E. Kazdin și S. Bellak (coord.), *The clinical psychology handbook*, Pergamon, New York.
- Endler, N., Parker, J. (1992), „Interactionism revisited: Reflections on the continuing crisis in the personality area”, *European Journal of Personality*, 6, pp. 177-198.
- Endler, N., Parker, J.D.A., Bagby, R.M., Cox, B.J. (1991), „The multidimensionality of state and trait anxiety: The factor structure of the Endler Multidimensional Anxiety Scales”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, pp. 919-926.
- Enns, M.W., Cox B.J., Sareen, J., Freeman, P. (2001), „Adaptive and maladaptive perfectionism in medical students: A longitudinal investigation”, *Medical Education*, 35, pp. 1034-1042.
- Epstein, S. (1977), „Traits are alive and well”, în D. Magnusson și N.S. Endler (coord.), *Personality at the crossroads*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Ericsson, K.A. (1996), „The acquisition of expert performance: an introduction to some of the issues”, în K.A. Ericsson (coord.), *The road to excellence: The acquisition of expert performance in the arts and sciences, sports, and games*, Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Erikson, E.H. (1963), *Childhood and society*, ediția a II-a, Norton, New York.
- Erikson, E.H. (1982), *The life cycle completed: A review*, Norton, New York.
- Everson, S.A., Goldberg, D.E., Kaplan, G.A., Cohen, R.D., Pukkala, E., Tuomilehto, J., Salonen, J.T. (1996), „Hopelessness and risk of mortality and incidence of myocardial infarction and cancer”, *Psychosomatic Medicine*, 58, pp. 113-121.
- Eysenck, H.J. (1954), *The psychology of politics*, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Eysenck, H.J. (1957), *The dynamics of anxiety and hysteria*, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Eysenck, H.J. (1967), *The biological basis of personality*, Thomas, Springfield, IL.
- Eysenck, H.J. (1969), *Personality structure and measurement*, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Eysenck, H.J. (1970), *The structure of human personality*, ediția a III-a, Methuen, Londra.
- Eysenck, H.J. (1976), *Sex and personality*, Open Books, Londra.
- Eysenck, H.J. (1981), „General features of the model”, în H.J. Eysenck (ed.), *A model for personality*, Springer, Berlin.
- Eysenck, H.J. (1985), *The decline and fall of the Freudian empire*, Penguin, Harmondsworth.
- Eysenck, H.J. (1987), „The definition of personality disorders and the criteria appropriate to their definition”, *Journal of Personality Disorders*, 1, pp. 211-219.
- Eysenck, H.J. (1990), „Genetic and environmental contributions to individual differences: The three major dimensions of personality”, *Journal of Personality*, 58, pp. 245-261.
- Eysenck, H.J. (1991), „Dimensions of personality: 16, 5 or 3? Criteria for a taxonomic paradigm”, *Personality and Individual Differences*, 12, pp. 773-790.

- Eysenck, H.J. (1992a), „Four ways the five factors are not basic”, *Personality and Individual Differences*, 13, pp. 667-673.
- Eysenck, H.J. (1992b), „The definition and measurement of psychoticism”, *Personality and Individual Differences*, 13, pp. 757-786.
- Eysenck, H.J. (1993), „From DNA to social behaviour: Conditions for a paradigm of personality research”, in J. Hettema și I.J. Deary (coord.), *Foundations of personality*, Kluwer, Dordrecht, Olanda.
- Eysenck, H.J. (1994a), „Personality and intelligence: Psychometric and experimental approaches”, in R.J. Sternberg și P. Ruzgis (coord.), *Personality and intelligence*, Cambridge University Press.
- Eysenck, H.J. (1994b), „Personality: Biological foundations”, in P.A. Vernon (coord.), *The neuropsychology of individual differences* (pp. 151-207), Academic, New York.
- Eysenck, H.J. (1995), „Creativity as a product of intelligence and personality”, in D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Eysenck, H.J. (1997), „Personality and experimental psychology: The unification of psychology and the possibility of a paradigm”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, pp. 1224-1237.
- Eysenck, H.J., Eysenck, M.W. (1985), *Personality and individual differences: A natural science approach*, Plenum, New York.
- Eysenck, H.J., Eysenck, S.B.G. (1969), *Personality structure and measurement*, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Eysenck, H.J., Eysenck, S.B.G. (1982), „Recent advances in the cross-cultural study of personality”, in C.D. Spielberger și J.N. Butcher (coord.), *Advances in personality assessment*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Eysenck, H.J., Eysenck, S.B.G. (1991), *The Eysenck Personality Questionnaire - Revised*, Hodder and Stoughton, Sevenoaks.
- Eysenck, M.W. (1974), „Individual differences in speed of retrieval from semantic memory”, *Journal of Research in Personality*, 8, pp. 307-323.
- Eysenck, M.W. (1981), „Learning, memory and personality”, in H.J. Eysenck (ed.), *A model for personality*, Springer, Berlin.
- Eysenck, M.W. (1982), *Attention and arousal: Cognition and performance*, Springer, New York.
- Eysenck, M.W. (1988), „Anxiety and attention”, *Anxiety Research*, 1, pp. 9-15.
- Eysenck, M.W. (1992), *Anxiety: The cognitive perspective*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Eysenck, M.W., Eysenck, H.J. (1980), „Mischel and the concept of personality”, *British Journal of Psychology*, 71, pp. 191-204.
- Eysenck, M.W., Eysenck, M.C. (1979), „Memory-scanning, introversion-extraversion, and levels of processing”, *Journal of Research in Personality*, 13, pp. 305-315.
- Eysenck, M.W., Folkard, S. (1980), „Personality, time of day, and caffeine: some theoretical and conceptual problems in Revelle et al.”, *Journal of Experimental Psychology General*, 109, pp. 32-41.
- Eysenck, M.W., MacLeod, C., Mathews, A. (1987), „Cognitive functioning and anxiety”, *Psychological Research*, 49, pp. 189-195.
- Eysenck, S.B.G., Barrett, P.T., Barnes, G.E. (1993), „A cross-cultural study of personality: Canada and England”, *Personality and Individual Differences*, 14, pp. 1-10.
- Eysenck, S.B.G., Eysenck, H.J., Barrett, P.T. (1985), „A revised version of the Psychoticism scale”, *Personality and Individual Differences*, 6, pp. 21-29.
- Eysenck, S.B.G., Makaremi, A., Barrett, P.T. (1994), „A cross-cultural study of personality: Iranian and English children”, *Personality and Individual Differences*, 16, pp. 203-210.
- Eysenck, S.B.G., Rust, J., Eysenck, H.J. (1977), „Personality and the classification of adult offenders”, *British Journal of Criminology*, 17, pp. 169-179.

- Fagerström, K.O., Lisper, H.O. (1977), „Effects of listening to car radio, experience, and personality of the driver on subsidiary reaction time and heart rate in a long-term driving task”, in R.R. Mackie (coord.), *Vigilance*, Plenum, New York.
- Fahrenberg, J. (1991), „A differential psycho-physiology and the diagnosis of temperament”, in J. Strelau și A. Angleitner (coord.), *Explorations in temperament*, Plenum, Londra și New York.
- Fahrenberg, J., Walschburger, P., Foerster, R., Myrtek, M., Muller, W. (1983), „An evaluation of trait, state, and reaction aspects of activation processes”, *Psychophysiology*, 20, pp. 188-195.
- Farmer, R.F. (2000), „Issues in the assessment and conceptualization of personality disorders”, *Clinical Psychology Review*, 20, pp. 823-851.
- Farthofer, A., Brandstaetter, H. (2001), „Extraversion and optimal level of arousal in high-risk work”, in H. Brandstaetter și E. Andrzej (coord.), *Persons, situations and emotions: An ecological approach* (pp. 133-146), Oxford University Press, Londra.
- Fawzy, F.I., Cousins, N., Fawzy, N.W., Kemeny, M.E., Elashoff, R., Morton, D. (1990), „A structured psychiatric intervention for cancer patients: I. Changes over time in methods of coping and affective disturbance”, *Archives of General Psychiatry*, 47, pp. 720-725.
- Fawzy, F.I., Kemeny, M.E., Fawzy, N.W., Elashoff, R., Morton, D., Cousins, N., Fahey, J.L. (1990), „A structured psychiatric intervention for cancer patients: II. Changes over time in immunological measures”, *Archives of General Psychiatry*, 47, pp. 729-735.
- Fawzy, F.I., Fawzy, N.W., Hyun, C.S., Elashoff, R., Guthrie, D., Fahey, J.L., Morton, D.L. (1993), „Malignant melanoma: Effects of an early structured psychiatric intervention, coping and affective state on recurrence and survival 6 years later”, *Archives of General Psychiatry*, 50, pp. 681-689.
- Feeny, N.C., Foa, E.B. (în curs de apariție), „Cognitive vulnerability to PTSD”, in L.B. Alloy și J.H. Riskind (coord.), *Cognitive vulnerability to emotional disorders*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Feingold, A. (1994), „Gender differences in personality: A metaanalysis”, *Psychological Bulletin*, 116, pp. 429-456.
- Felson, R.B. (1985), „Reflected appraisal and the development of self”, *Social Psychology Quarterly*, 48, pp. 71-78.
- Fenigstein, A., Scheier, M.F., Buss, A.H. (1975), „Public and private selfconsciousness: Assessment and theory”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, pp. 522-527.
- Festinger, L. (1954), „A theory of social comparison processes”, *Human Relations*, 7, pp. 117-140.
- Finn, S.E. (1986), „Stability of personality self-ratings over thirty years: Evidence for an age/cohort interaction”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, pp. 813-818.
- Fisher, C.D. (2002), „Antecedents and consequences of real-time affective reactions at work”, *Motivation and Emotion*, 26, pp. 3-30.
- Fisher, S. (1989), *Homesickness, cognition and health*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Fiske, D.W. (1949), „Consistency of the factorial structures of personality ratings from different sources”, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 44, pp. 329-344.
- Flint, J., Corley, R., DeFries, J.C., Fulker, D.W., Gray, J.A., Miller, S., Collins, A.C. (1995), „A simple genetic basis for a complex psychological trait in laboratory mice”, *Science*, 269, pp. 1432-1435.
- Floderus-Myrhed, B., Pedersen, N., Rasmuson, I. (1980), „Assessment of heritability for personality, based on a short form of the Eysenck Personality Inventory”, *Behavior Genetics*, 10, pp. 153-162.
- Flynn, P.M., McMahon, R.C. (1984), „An investigation of the factor structure of the Millon Clinical Multiaxial Inventory”, *Journal of Personality Assessment*, 48, pp. 308-311.
- Folkman, S., Lazarus, R.S. (1988), *Manual for the ways of coping questionnaire*, Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA.
- Forgas, J.P. (1995), „Mood and judgement: The affect infusion model (AIM)”, *Psychological Bulletin*, 117, pp. 39-66.

- Forgays, D.G., Forgays, D.K., Spielberger, C.D. (1997), „Factor structure of the State-Trait Anger Expression Inventory for young adults”, *Journal of Personality Assessment*, 69, pp. 497-507.
- Fowkes, F.G.R., Housley, E., Cawood, E.H.H., Macintyre, C.C.A., Ruckley, C.V., Prescott, R.J. (1991), „Edinburgh Artery Study: Prevalence of asymptomatic and symptomatic peripheral arterial disease in the general population”, *International Journal of Epidemiology*, 20, pp. 384-392.
- Fowkes, F.G.R., Leng, G.C., Donnan, P.T., Deary, I.J., Riemersma, R.A., Housley, E. (1992), „Serum cholesterol, triglycerides, and aggression in the general population”, *The Lancet*, 340, pp. 995-998.
- Fowles, D.C., Roberts, R., Nagel, K. (1977), „The influence of introversion/extraversion on the skin conductance response to stress and stimulus intensity”, *Journal of Research in Personality*, 11, pp. 129-146.
- Fox, E. (1996), „Selective processing of threatening words in anxiety: The role of awareness”, *Cognition and Emotion*, 10, pp. 449-480.
- Fox, E., Russo, R., Bowles, R., Dutton, K. (2001), „Do threatening stimuli draw or hold visual attention in subclinical anxiety?”, *Journal of Experimental Psychology: General*, 130, pp. 684-700.
- Friley, R.C., Shaver, P.R. (1998), „Airport separations: A naturalistic study of adult attachment dynamics in separating couples”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, pp. 1198-1212.
- Francis, L.J., Kaldor, P. (2002), „The relationship between psychological well-being and Christian faith and practice in an Australian population sample”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, pp. 179-184.
- Freud, S. (1920), *Beyond the pleasure principle*, vol. 18, Hogarth Press, Londra. 1955.
- Friedman, H.S. (2000), „Long-term relations of personality and health: Dynamisms, mechanisms, tropisms”, *Journal of Personality*, 68, pp. 1089-1107.
- Friedman, H.S., Booth-Kewley, S. (1987), „The «disease-prone personality»: A metaanalytic view of the construct”, *American Psychologist*, 42, pp. 539-555.
- Friedman, H.S., Tucker, J.S., Schwartz, J.E., Tomlinson-Keasey, C., Martin, L.R., Wingard, D.L., Criqui, M.H. (1995), „Psychosocial and behavioural predictors of longevity: The aging and death of the «Termites»”, *American Psychologist*, 50, pp. 69-78.
- Friedman, H.S., Tucker, J.S., Tomlinson-Keasey, C., Schwartz, J.E., Wingard, D.L., Criqui, M.H. (1993), „Does childhood personality predict longevity?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 176-185.
- Friedman, M., Rosenman, R.H. (1974), *Type A behavior and your heart*, Knopf, New York.
- Funder, D.C. (2001), „Personality”, *Annual Review of Psychology*, 52, pp. 197-221.
- Funder, D.C., Colvin, C.R. (1988), „Friends and strangers: Acquaintanceship, agreement, and the accuracy of personality judgement”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, pp. 149-158.
- Funder, D.C., Colvin, C.R. (1991), „Explorations in behavioral consistency: Properties of persons, situations and behaviors”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, pp. 773-794.
- Funder, D.C., Ozer, D.J. (1983), „Behavior as a function of the situation”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, pp. 107-112.
- Furnham, A. (1981), „Personality and activity preference”, *British Journal of Social Psychology*, 20, pp. 57-60.
- Furnham, A. (1990), *The Protestant Work Ethic*, Routledge, Londra.
- Furnham, A. (1992), *Personality at work: The role of individual differences in the workplace*, Routledge, Londra.

- Furnham, A., Allass, K. (1999), „The influence of musical distraction of varying complexity on the cognitive performance of extraverts and introverts”, *European Journal of Personality*, 13, pp. 27-38.
- Furnham, A., Heaven, P. (1999), *Personality and social behaviour*, Arnold, Londra.
- Furnham, A., Petrides, K.V., Spencer-Bowdage, S. (2002), „The effects of different types of social desirability on the identification of repressors”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 119-130.
- Fyer, M.R., Frances, A.J., Sulhvan, T., Hurt, S.W., Clarkin, J. (1988), „Comorbidity of borderline personality disorder”, *Archives of General Psychiatry*, 45, pp. 348-352.
- Gale, A. (1981), „EEG studies of extraversion-introversion: What's the next step?”, in R. Lynn (ed.), *Dimensions of personality: Papers in honour of H.J. Eysenck*, Pergamon, Oxford.
- Gale, A., Coles, M., Blaydon, J. (1969), „Extraversion-introversion and the EEG”, *British Journal of Psychology*, 60, pp. 209-223.
- Gale, A., Edwards, J. (1986), „Individual differences”, in M.G.H. Coles, E. Donchin și S.W. Porges (coord.), *Psychophysiology: Systems, processes, and applications*, Guilford Press, New York.
- Gale, A., Edwards, J., Morris, P., Moore, R., Forrester, D. (2001), „Extraversion-introversion, neuroticism-stability, and EEG indicators of positive and negative emphatic mood”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 449-461.
- Gallagher, D.J. (1990), „Extraversion, neuroticism and appraisal of stressful academic events”, *Personality and Individual Differences*, 11, pp. 1053-1058.
- Galton, F. (1884), „Measurement of character”, *Fortnightly Review*, 36, pp. 179-185.
- Ganzer, V.J. (1968), „Effects of audience presence and test anxiety on learning and retention in a serial learning situation”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 8, pp. 194-199.
- Gardner, H. (1983), *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*, Basic Books, New York.
- Garnefski, N., Kraaj, V., Spinhoven, P. (2001), „Negative life events, cognitive emotion regulation and emotional problems”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 1311-1327.
- Gatzke-Kopp, L.M., Raine, A., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., Steinhauer, S.R. (2002), „Serious delinquent behaviour, sensation seeking, and electrodermal arousal”, *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30, pp. 477-486.
- Gazzaniga, M.S. (1994), *Nature's mind: The biological roots of thinking, emotions, sexuality, language and intelligence*, Penguin, Harmondsworth.
- Geen, R.G. (1985), „Test anxiety and visual vigilance”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, pp. 963-970.
- Gelade, G.A. (1997), „Creativity in conflict: The personality of the commercial creative”, *Journal of Genetic Psychology*, 158, pp. 67-78.
- Gendolla, G.H.E., Kruesken, J. (2001), „Mood state and cardiovascular response in active coping with an affect-regulative challenge”, *International Journal of Psychophysiology*, 41, pp. 169-180.
- Gerrards-Hesse, A., Spies, K., Hesse, F.W. (1994), „Experimental inductions of emotional states and their effectiveness: A review”, *British Journal of Psychology*, 85, pp. 55-78.
- Ghiselli, E.E. (1973), „The validity of aptitude tests in personnel selection”, *Personnel Psychology*, 26, pp. 461-477.
- Goetz, K.O., Goetz, K. (1979), „Personality characteristics of successful artists”, *Perceptual and Motor Skills*, 49, pp. 919-924.
- Goff, M., Ackerman, P.L. (1992), „Personality-intelligence relations: Assessment of typical intellectual engagement”, *Journal of Educational Psychology*, 84, pp. 537-552.
- Gold, A.E., MacLeod, K.M., Frier, B.M., Deary, I.J. (1995), „Changes in mood during acute hypoglycaemia in healthy participants”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, pp. 498-504.

- Goldberg, D. (1978), *The General Health Questionnaire*, NFER-Nelson, Windsor.
- Goldberg, L.R. (1990), „An alternative «Description of personality»: The Big-Five factor structure”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, pp. 1216-1229.
- Goldberg, L.R. (1992), „The development of markers for the Big-Five factor structure”, *Psychological Assessment*, 4, pp. 26-42.
- Goldberg, L.R. (1993), „The structure of phenotypic personality traits”, *American Psychologist*, 48, pp. 26-34.
- Goldberg, L.R. (1996), „Evidence for the Big Five in analyses of familiar personality adjectives”, *European Journal of Personality*, 10, pp. 61-77.
- Goldberg, L.R. (1999), „A broad-bandwidth, public-domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several Five Factor models”, în I. Mervielde, I.J. Deary, F. de Fruyt și F. Ostendorf (coord.), *Personality psychology in Europe* (vol. 7, pp. 7-28), Tilburg University Press, Tilburg.
- Goldberg, L.R., Saucier, G. (1995), „So what do you propose we use instead? A reply to Block”, *Psychological Bulletin*, 117, pp. 221-225.
- Goldman, D. (1996), „High anxiety”, *Science*, 274, p. 1483.
- Goldner, E.M., Srikaneswaran, S., Schroeder, M.L., Livesley, W.J., Birmingham, C.L. (1999), „Dimensional assessment of personality pathology in patients with eating disorders”, *Psychiatry Research*, 85, pp. 151-159.
- Goleman, D. (1995), *Emotional intelligence*, Bantam Books, New York.
- Goleman, D. (1998), *Working with emotional intelligence*, Bantam Books, New York.
- Gorsuch, R. (1983), *Factor analysis*, Erlbaum, Londra.
- Gotlib, I.H., McCann, C.D. (1984), „Construct accessibility and depression: An examination of cognitive and affective factors”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, pp. 427-439.
- Gottman, J. (2001), „Meta-emotion, children's emotional intelligence, and buffering children from marital conflict”, în C.D. Ryff și B.H. Singer (coord.), *Emotion, social relationships, and health* (pp. 23-40), Oxford University Press, New York.
- Gough, H.G. (1987), *California Personality Inventory Administrator's Guide*, Consulting Psychologists, Palo Alto, CA.
- Gough, H.G., Bradley, P. (1996), *The California Psychological Inventory manual*, ediția a III-a, Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA.
- Gowing, M.K. (2001), „Measures of individual emotional competencies”, în C. Cherniss și D. Goleman (coord.), *The emotionally intelligent workplace* (pp. 83-131), Jossey-Bass, San Francisco.
- Gray, J.A. (1964), „Strength of the nervous system and levels of arousal: A reinterpretation”, în J.A. Gray (ed.), *Pavlov's topology* (pp. 289-366), Pergamon, Oxford.
- Gray, J.A. (1981), „A critique of Eysenck's theory of personality”, în H.J. Eysenck (ed.), *A model for personality*, Springer, Berlin.
- Gray, J.A. (1982), *The neuropsychology of anxiety: An enquiry into the functions of the septo-hippocampal system*, Oxford University Press, Oxford.
- Gray, J.A. (1987), *The psychology of fear and stress*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gray, J.A. (1991), „Neural systems, emotion and personality”, în J. Madden IV (ed.), *Neurobiology of learning, emotion and affect* (pp. 273-306), Raven Press, New York.
- Gray, J.A., Braver, T.S. (2002), „Personality predicts working-memory-related activation in the caudal anterior cingulate cortex”, *Cognitive, Affective and Behavioral Neuroscience*, 2, pp. 64-75.
- Gray, J.A., McNaughton, N. (2000), *The neuro psychology of anxiety: An enquiry into the functions of the septo-hippocampal system*, ediția a II-a, Oxford University Press, Oxford.
- Graziano, W.G., Hair, E.C., Finch, J.F. (1997), „Competitiveness mediates the link between personality and group performance”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, pp. 1394-1408.

- Graziano, W.G., Jensen-Campbell, L.A., Hair, E.C. (1996), „Perceiving interpersonal conflict and reacting to it: The case for agreeableness”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, pp. 820-835.
- Green, D.P., Salovey, P., Truax, K.M. (1999), „Static, dynamic, and causative bipolarity of affect”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, pp. 856-867.
- Greenberg, B.D., Li, Q., Lucas, F.R., Hu, S., Sirota, L.A., Benjamin, J., Lesch, K.P., Hamer, D., Murphy, D.L. (2000), „Association between the serotonin transporter promoter polymorphism and personality traits in a primarily female population sample”, *American Journal of Medical Genetics*, 96, pp. 202-216.
- Greenberg, M.S., Alloy, L.B. (1989), „Depression versus anxiety: Processing of self- and other-referent information”, *Cognition and Emotion*, 3, pp. 207-223.
- Greenwald, A.G. (1982), „Social psychology from the perspective of the self”, în J. Suls (ed.), *Psychological perspectives on the self* (vol. 1, pp. 151-181), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Greer, S., Moorey, S., Baruch, J.D., Watson, M., Robertson, B.M., Mason, A. (1992), „Adjuvant psychological therapy for patients with cancer: A prospective randomised trial”, *British Medical Journal*, 304, pp. 675-680.
- Greer, S., Morris, T., Pettingale, K.W. (1979), „Psychological response to breast cancer, effect on outcome”, *The Lancet*, 11, pp. 785-787.
- Gross, J.J., Sutton, S.K., Ketelaar, T. (1998), „Relations between affect and personality: Support for the affect-level and affective reactivity views”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, pp. 279-288.
- Gruba, F.P., Johnson, J.E. (1974), „Contradictions within the self-concepts of schizophrenics”, *Journal of Clinical Psychology*, 30, pp. 253-254.
- Grünbaum, A. (1984), *The philosophical foundations of psychoanalysis*, University of California Press, Berkeley.
- Guion, R.M. (1997), „Criterion measures and the criterion dilemma”, în N. Anderson și P. Herriot (coord.), *International handbook of selection and appraisal*, ediția a II-a, Wiley, Londra.
- Gunderson, J.G., Ronningstam, E., Smith, L.E. (1995), „Narcissistic personality disorder”, în W.J. Livesley (coord.), *The DSM IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Gunderson, J.G., Zanarini, M.C., Kisiel, C.L. (1995), „Borderline personality disorder”, în W.J. Livesley (coord.), *The DSM IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Gunter, B., Furnham, A. (1986), „Sex and personality differences in recall of violent and non-violent news from three presentation modalities”, *Personality and Individual Differences*, 6, pp. 829-838.
- Hagemann, D., Naumann, E., Luerken, A., Becker, G., Maier, S., Bartussek, D. (1999), „EEG asymmetry, dispositional mood and personality”, *Personality and Individual Differences*, 27, pp. 541-568.
- Haier, R.J., Sokolski, K., Katz, M., Buchsbaum, M. (1987), „The study of personality with positron emission tomography”, în J. Strelau și H.J. Eysenck (coord.), *Personality dimensions and arousal*, Plenum, New York.
- Hamilton, C.J. (1995), „Beyond sex differences in visuo-spatial processing: The impact of gender trait possession”, *British Journal of Psychology*, 86, pp. 1-20.
- Hammond, M.S. (2001), „The use of the Five-Factor Model of Personality as a therapeutic tool in career counseling”, *Journal of Career Development*, 27, pp. 153-165.
- Hampson, S.E. (1988), *The construction of personality*, ed. a II-a, Routledge, Londra.
- Hampson, S.E. (1992), „The emergence of personality: A broader context for biological perspectives”, în A. Gale și M.W. Eysenck (coord.), *Handbook of individual differences: Biological perspectives*, Wiley, Chichester.
- Hampson, S.E., Andrews, J.A., Barckley, M., Lichtenstein, E., Lee, M.E. (2000), „Consciousness, perceived risk, and risk-reduction behaviors: A preliminary study”, *Health Psychology*, 19, pp. 496-500.

- Hare, R.D. (1980), „A research scale for the assessment of psychopathy in criminal populations”, *Personality and Individual Differences*, 1, pp. 111-117.
- Hare, R.D. (1991), *The Hare Psychopathy Checklist – Revised*, Multi-Health Systems, Toronto.
- Hare, R.D., Clark, D., Grann, M., Thornton, D. (2000), „Psychopathy and the predictive validity of the PCL R: An international perspective”, *Behavioral Sciences and the Law*, 18, pp. 623-645.
- Hare, R.D., Cooke, D.J., Hart, S.D. (1999), „Psychopathy and sadistic personality disorder”, in T. Millon și P.H. Blaney (coord.), *Oxford textbook of psychopathology*, Oxford University Press, Oxford.
- Hare, R.D., Hart, S.D., Harpur, T.J. (1991), „Psychopathy and the DSM-IV criteria for antisocial personality disorder”, *Journal of Abnormal Psychology*, 100, pp. 391-398.
- Hariri, A.R., Mattay, V.S., Tessitore, A., Kolachana, B., Fera, R., Goldman, D., Egan, M.F., Weinberger, D.R. (2002), „Serotonin transporter genetic variation and response of the human amygdala”, *Science*, 297, pp. 400-403.
- Harkins, S.G., Geen, R.G. (1975), „Discriminability and criterion differences between extraverts and introverts during vigilance”, *Journal of Research in Personality*, 9, pp. 335-340.
- Harkness, A.L., Lilienfeld, S.O. (1997), „Individual differences science for treatment planning: Personality traits”, *Psychological Assessment*, 9, pp. 349-360.
- Harkness, K.L., Bagby, R.M., Joffe, R.T., Levitt, A. (2002), „Major depression, chronic minor depression, and the Five-Factor Model of Personality”, *European Journal of Personality*, 16, pp. 271-281.
- Harper, S., Lynch, J., Everson, S.A., Hillemeier, M.M., Raghunathan, T.E., Salonen, J.T., Kaplan, G.A. (2002), „Life course socio-economic conditions and adult psychosocial functioning”, *International Journal of Epidemiology*, 31, pp. 395-403.
- Harre, R., Gillett, G. (1994), *The discursive mind*, Sage, Londra.
- Hart, S.D. (1998), „The role of psychopathy in assessing risk for violence: Conceptual and methodological issues”, *Legal and Criminological Psychology*, 3, pp. 121-137.
- Hartlage, S., Alloy, L.B., Vazquez, C., Dykman, B. (1993), „Automatic and effortful processing in depression”, *Psychological Bulletin*, 113, pp. 247-278.
- Hartshorne, H., May, M.A. (1928), *Studies in deceit*, Macmillan, New York.
- Haynes, S.G., Feinleib, M., Kannel, W.R. (1980), „The relationship of psychosocial factors to coronary heart disease in the Framingham study, III: Eight year incidence of coronary heart disease” *American Journal of Epidemiology*, 111, pp. 37-58.
- Heath, A.C., Cloninger, R.C., Martin, N.G. (1994), „Testing a model for the genetic structure of personality: A comparison of the personality systems of Cloninger and Eysenck”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 762-75.
- Heath, A.C., Martin, N.G. (1990), „Psychoticism as a dimension of personality: A multivariate genetic test of Eysenck and Eysenck's psychoticism construct”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, pp. 111-121.
- Heath, A.C., Neale, M.C., Kessler, R.C., Eaves, L.J., Kendler, K.S. (1992), „Evidence for genetic influences on personality from self-reports and informant ratings”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, pp. 85-96.
- Heatherington, T.F., Polivy, J. (1991), „Development of a scale for measuring state self-esteem”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, pp. 895-910.
- Heaven, P.C.L. (1996), „Personality and self-reported delinquency: A longitudinal analysis”, *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 37, pp. 747-751.
- Heeger, D.J., Ress, D. (2002), „What does fMRI tell us about neuronal activity?”, *Nature Reviews Neuroscience*, 3, pp. 142-151.
- Helgeson, V.S., Cohen, S., Schulz, R., Yasko, J. (2001), „Long-term effects of educational and peer discussion group interventions on adjustment to breast cancer”, *Health Psychology*, 20, pp. 387-392.

- Helmer, D.C., Ragland, D.R., Syme, S.L. (1991), „Hostility and coronary artery disease”, *American Journal of Epidemiology*, 133, pp. 112-122.
- Helson, R., Moane, G. (1987), „Personality change in women from college to midlife”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 176-186.
- Helson, R., Wink, P. (1992), „Personality change in women from the early 40s to the early 50s”, *Psychology and Aging*, 7, pp. 46-55.
- Helton, W.S., Dember, W.N., Warm, J.S., Matthews, G. (1999), „Optimism-pessimism and false failure feedback: Effects on vigilance performance”, *Current Psychology: Research and Review*, 18, pp. 311-325.
- Henderson, D.K. (1939), *Psychopathic states*, Norton, New York.
- Hennessy, D.A., Wiesenhal, D.L., Kohn, P.M. (2000), „The influence of traffic congestion, daily hassles, and trait stress susceptibility on state driver stress: An interactive perspective”, *Journal of Applied Behavioural Research*, 5, pp. 162-179.
- Hepburn, D.A., Deary, I.J., MacLeod, K.M., Frier, B.M. (1996), „Adrenaline and psychometric mood factors: A controlled case study of two patients with bilateral adrenalectomy”, *Personality and Individual Differences*, 20, pp. 451-455.
- Hepburn, D.A., Deary, I.J., Munoz, M., Frier, B.M. (1995), „Physiological manipulation of psychometric mood factors using acute insulin-induced hypoglycaemia in humans”, *Personality and Individual Differences*, 18, pp. 385-391.
- Herbst, J.H., Zonderman, A.B., McCrae, R.R., Costa, P.T. (2001), „Do the dimensions of the temperament and character inventory map a simple genetic architecture? Evidence from molecular genetics and factor analysis”, *American Journal of Psychiatry*, 158, pp. 1339-1440.
- Hertzman, C., Power, C., Matthews, S., Manor, O. (2001), „Using an interactive framework of society and lifecourse to explain self-rated health in early adulthood”, *Social Science and Medicine*, 53, pp. 1575-1585.
- Heslop, P., Smith G.D., Carroll, D., Macleod, J., Hyland, F., Hart, C. (2001), „Perceived stress and coronary risk factors: The contribution of socio-economic position”, *British Journal of Health Psychology*, 6, pp. 167-178.
- Hettema, J., Deary, I.J. (1993), „Biological and social approaches to individuality: Towards a common paradigm”, in J. Hettema și I.J. Deary (coord.), *Foundations of personality*, Kluwer, Dordrecht, Olanda.
- Hettema, J., Kenrick, D.T. (1989), „Biosocial interaction and individual adaptation”, in J. Hettema (coord.), *Personality and environment: Assessment of human adaptation*, Wiley, Chichester.
- Heymans, G., Wiersma, E. (1906), „Beiträge zur speziellen Psychologie auf Grund einer Massenuntersuchung”, *Zeitschrift für Psychologie*, 42, pp. 81-227.
- Higgins, E.T. (1989), „Self discrepancy: A theory relating self and affect”, *Psychological Review*, 94, pp. 319-340.
- Higgins, E.T. (1990), „Personality, social psychology, and person-situation relations: Standards and knowledge activation as a common language”, in L.A. Pervin (ed.), *Handbook of personality theory and research* (pp. 301-338), Guilford, New York.
- Higgins, E.T. (1996), „Knowledge activation: Accessibility, applicability, and salience”, in E.T. Higgins și A.W. Kruglanski (coord.), *Social psychology: Handbook of basic principles* (pp. 133-168), Guilford, New York.
- Higgins, E.T., King, G.A., Marvin, G.H. (1982), „Individual construct accessibility and subjective impressions and recall”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, pp. 35-47.
- Hilgard, E.R. (1980), „The trilogy of mind: Cognition, affection, and conation”, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 16, pp. 107-117.
- Hockey, G.R.J. (1984), „Varieties of attentional state: The effects of the environment”, in R. Parasuraman și D.R. Davies (coord.), *Varieties of attention*, Academic, New York.

- Hodges, W.F. (1968), „Effects of ego threat and threat of pain on state anxiety”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, pp. 364-372.
- Hofer, S.M., Eber, H.W. (2002), „Second-order factor structure of the Cattell Sixteen Personality Factor Questionnaire”, în B. De Raad și M. Perugini (coord.), *Big Five Assessment* (pp. 397-409), Hogrefe and Huber, Seattle, WA.
- Hoffman, L.W. (1991), „The influence of family environment on personality: Accounting for sibling differences”, *Psychological Bulletin*, 110, pp. 187-203.
- Hofstee, W.K.B. (1990), „The use of everyday personality language for scientific purposes”, *European Journal of Personality*, 4, pp. 77-88.
- Hogan, J. (1986), *Hogan Personality Inventory Manual*, National Computer Systems, Minneapolis, MN.
- Hogan, R., Hogan, J. (2002), „The Hogan Personality Inventory”, în B. De Raad și M. Perugini (coord.), *Big Five Assessment* (pp. 329-351), Hogrefe and Huber, Seattle, WA.
- Hogan, R., Hogan, J., Roberts, B.W. (1996), „Personality measurement and employment decisions: Questions and answers”, *American Psychologist*, 51, pp. 469-477.
- Holahan, C.J., Moos, R.H., Schaefer, J.A. (1996), „Coping, stress resistance, and growth: Conceptualising adaptive functioning”, în M. Zeidner și N.S. Endler (coord.), *Handbook of coping: Theory, research, applications* (pp. 24-43), Wiley, New York.
- Holender, D. (1986), „Semantic activation without conscious identification in dichotic listening, parafoveal vision, and visual masking: A survey and appraisal”, *Behavioral and Brain Sciences*, 9, pp. 1-66.
- Holeva, V., Tarrier, N., Wells, A. (2001), „Prevalence and predictors of acute stress disorder and PTSD following road traffic accidents: Thought control strategies and social support”, *Behavior Therapy*, 32, pp. 65-83.
- Holland, J.L. (1997), *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments*, ed. a III-a, Psychological Assessment Resources, Odessa, FL.
- Holmes, T.H., Rahe, R.H. (1967), „The Social Readjustment Rating Scale”, *Journal of Psychosomatic Research*, 11, pp. 213-218.
- Holroyd, K.A., Appel, M.A. (1980), „Test anxiety and physiological responding”, în I.G. Sarason (ed.), *Test anxiety theory, research and applications*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Holt, R.R. (1985), „The current state of psychoanalytic theory”, *Psychoanalytic Psychology*, 2, pp. 289-315.
- Horney, K. (1950), *Neurosis and human growth*, Norton, New York.
- Hough, L.M. (1992), „The «Big Five» personality variables construct confusion: Description versus prediction”, *Human Performance*, 5, pp. 139-155.
- Howarth, E., Eysenck, H.J. (1968), „Extroversion, arousal, and paired-associate recall”, *Journal of Experimental Research in Personality*, 3, pp. 114-116.
- Howell, D.C. (1992), *Statistical methods for psychology*, ediția a III-a, Duxbury Press, Belmont, CA.
- Howell, D.C. (2002), *Statistics methods for psychology*, ed. a V-a, Duxbury, Boston, MA.
- Hui, C.H., Eriandis, H.C. (1986), „Individualism-collectivism: A study of cross-cultural researchers”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 17, pp. 255-248.
- Humphreys, M.S., Revelle, W. (1984), „Personality, motivation and performance: A theory of the relationship between individual differences and information processing”, *Psychological Review*, 91, pp. 153-184.
- Huovinen, E., Kaprio, J., Koskenvuo, M. (2001), „Asthma in relation to personality traits, life satisfaction, and stress: A prospective study among 11,000 adults”, *Allergy*, 56, pp. 971-977.
- Hurley, J.R. (1998), „Agency and communion as related to «Big Five» self-representations and subsequent behavior in small groups”, *Journal of Psychology*, 32, pp. 337-351.

- Hurrell, J.J., Jr., Murphy, L.R. (1991), „Locus of control, job demands, and health”, în C.L. Cooper și R. Payne (coord.), *Personality and stress: Individual differences in the stress process*, Wiley, Chichester.
- Huwe, S., Hennig, J., Netter, P. (1998), „Biological, emotional, behavioral, and coping reactions to examination stress in high and low state anxious subjects”, *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 11, pp. 47-65.
- Hyler, S.E., Skodol, A.E., Kellman, H.D., Oldham, J.M., Rosnick, L. (1990), „Validity of the Personality Diagnostic Questionnaire - Revised: Comparison with two structured interviews”, *American Journal of Psychiatry*, 147, pp. 1043-1048.
- Hyman, S.E. (2002), „A new beginning for research on borderline personality disorder”, *Biological Psychiatry*, 51, pp. 933-935.
- Idler, E.L., Benyamini, Y. (1997), „Self-rated health and mortality: A review of twenty-seven community studies”, *Journal of Health and Social Behavior*, 38, pp. 21-37.
- Ingram, R.E. (1990), „Self-focused attention in clinical disorders: Review and a conceptual model”, *Psychological Bulletin*, 107, pp. 156-176.
- Ingram, R.E., Miranda, J., Segal, Z.V. (1998), *Cognitive vulnerability to depression*, Guilford, New York.
- Jackson, D.N., Livesley, W.J. (1995), „Possible contributions from personality assessment to the classification of personality disorder”, în W.J. Livesley (ed.), *The DSM-IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Jang, K.L., Livesley, W.J., Angleitner, A., Riemann, R., Vernon, P.A. (2002), „Genetic and environmental influences on the covariance of facets defining the domains of the five-factor model of personality”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 83-101.
- Jang, K.L., Livesley, W.J., Vernon, P.A. (1996), „Heritability of the big five personality dimensions and their facets: A twin study”, *Journal of Personality*, 64, pp. 577-591.
- Jang, K.L., Livesley, W.J., Vernon, P.A., Jackson, D.N. (1996), *Heritability of personality disorder traits: A twin study*, Acta Psychiatrica Scandinavica, 94, pp. 438-444.
- Jang, K.L., Vernon, P.A., Livesley, W.J. (2001), „Behavioural-Genetic perspectives on personality function”, *Canadian Journal of Psychiatry*, 46, pp. 234-244.
- Jang, K.L., Vernon, P.A., Livesley, W.J. (2002), „The etiology of personality function: The University of British Columbia Twin Project”, *Twin Research*, 5, pp. 1-5.
- Jensen, A.R. (1980), *Bias in mental testing*, Methuen, Londra.
- Jensen-Campbell, L.A., Adams, R., Perry, D.G., Workman, K.A., Furdella, J.Q., Egan, S.K. (2002), „Agreeableness, extraversion, and peer relations in early adolescence: winning friends and deflecting aggression”, *Journal of Research in Personality*, 36, pp. 224-251.
- Jensen-Campbell, L.A., Graziano, W.G. (2001), „Agreeableness as a moderator of interpersonal conflict”, *Journal of Personality*, 69, pp. 323-362.
- Jerusalem, M., Schwarzer, R. (1989), „Anxiety and self-concept as antecedents of stress and coping: A longitudinal study with German and Turkish adolescents”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 785-792.
- Jessor, R., Turbin, M.S., Costa, F.M. (1998), „Risk and protection in successful outcomes among disadvantaged adolescents”, *Applied Developmental Science*, 2, pp. 194-208.
- John, O.P., Hampson, S.E., Goldberg, L.R. (1991), „The basic level in personality trait hierarchies: Studies of trait and accessibility in different contexts”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, pp. 348-361.
- Johnson, D.L., Wiebe, J.S., Gold, S.M., Andreasen, N.C., Hichwa, R.D., Watkins, G.L., Boles Ponto, L.L. (1999), „Cerebral blood flow and personality: A positron emission tomography study”, *American Journal of Psychiatry*, 156, pp. 252-257.
- Johnson, J.A. (1999), „Persons in situations: Distinguishing new wine from old wine in new bottles”, *European Journal of Personality*, 13, pp. 443-453.

- Johnston, D.V. (1993), „The current status of the coronary-prone behavior pattern”, *Journal of the Royal Society of Medicine*, 86, pp. 406-409.
- Jonah, B.A. (1997), „Sensation seeking and risky driving: A review and synthesis of the literature”, *Accident Analysis and Prevention*, 29, pp. 651-665.
- Joreskog, K.G. (1973), „A general method for estimating a linear structural equation system”, in A.S. Goldberger și O.D. Duncan (coord.), *Structural equation models in the social sciences* (pp. 85-112) Seminar Press, New York.
- Joseph, J. (2002), „Separated twins and the genetics of personality differences: A critique”, *American Journal of Psychology*, 114, pp. 1-30.
- Joseph, S., Peiers, E.R. (1995), „Factor structure of schizotypy with normal subjects: A replication of Hewitt and Claridge 1989”, *Personality and Individual Differences*, 18, pp. 437-440.
- Judge, T.A., Bono, J.E. (2001), „Relationship of core self-evaluations traits – self-esteem, generalized self-efficacy, locus of control, and emotional stability – with job satisfaction and job performance: A meta-analysis”, *Journal of Applied Psychology*, 86, pp. 80-92.
- Judge, T.A., Bono, J.E., Ilies, R., Gerhardt, M.W. (2002), „Personality and leadership: A qualitative and quantitative review”, *Journal of Applied Psychology*, pp. 765-780.
- Judge, T.A., Erez, A., Bono, J.E., Thoresen, C.J. (2002), „Are measures of self-esteem, neuroticism, locus of control, and generalized self-efficacy indicators of a common core construct?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, pp. 693-710.
- Judge, T.A., Heller, D., Mount, M.K. (2002), „Five-factor model of personality and job satisfaction: A meta-analysis”, *Journal of Applied Psychology*, 87, pp. 530-541.
- Jung, C.G. (1948), „On psychic energy”, *Collected works*, vol. 8, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1960.
- Kagan, J. (1939), „Temperamental contributions to social behaviour”, *American Psychologist*, 44, pp. 668-674.
- Kagan, J., Reznick, J.S., Snidman, N. (1988), „Biological bases of childhood shyness”, *Science*, 240, pp. 167-171.
- Kamphaus, R.W., Morgan, A.W., Cox, M.R., Powell, R.M. (1995), „Personality and intelligence in the psychodiagnostic process: The emergence of diagnostic schedules”, in D.H. Saklofsk și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence* (pp. 525-544), Plenum, New York.
- Kamya, H.A. (2000), „Hardiness and spiritual well-being among social work students: Implications for social work education”, *Journal of Social Work Education*, 36, pp. 231-240.
- Kanfer, R., Ackerman, P.L., Murtha, T., Goff, M. (1995), „Personality and intelligence in industrial and organisational psychology”, in D.H. Saklofsk și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Kanner, A.D., Coyne, J.C., Schaefer, C., Lazarus, R.S. (1981), „Comparison of two modes of stress measurement: Daily hassles and uplifts versus major life events”, *Journal of Behavioral Medicine*, 4, pp. 1-39.
- Karasek, R., Baker, D., Marxer, R., Ahlbom, A., Theorell, T. (1981), „Job decision latitude, job demands, and cardiovascular disease: A prospective study of Swedish men”, *American Journal of Public Health*, 71, pp. 694-705.
- Karasek, R.A., Theorell, T. (1990), *Healthy work*, Basic Books, New York.
- Kardum, I., Krapic, N. (2001), „Personality traits, stressful life events, and coping styles in early adolescence”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 503-515.
- Karlsson, J.I. (1970), „Genetic association of giftedness and creativity with schizophrenia”, *Heredity*, 66, pp. 171-182.
- Kasl, S.V. (1989), „An epidemiological perspective on the role of control in health”, in S.L. Sauter, J.J. Hurrell, Jr. și C.L. Cooper (coord.), *Job control and worker health* (pp. 161-189), Wiley, Chichester.

- Katon, W., Sullivan, M., Walker, E. (2001), „Medical symptoms without identified pathology: Relationship to psychiatric disorders, childhood and adult trauma, and personality traits”, *Annals of Internal Medicine*, 134, pp. 917-925.
- Kellner, R. (1991), *Psychosomatic syndromes and somatic symptoms*, American Psychiatric Press, Washington, DC.
- Kelly, E.L. (1955), „Consistency of the adult personality”, *American Psychologist*, 10, pp. 659-681.
- Kelly, G.A. (1955), *The psychology of personal constructs*, Norton, New York.
- Kendell, R.E. (2002), „The distinction between personality disorder and mental illness”, *British Journal of Psychiatry*, 180, pp. 110-115.
- Kendler, K.S., Hewitt, J. (1992), „The structure of self-report schizotypy in twins”, *Journal of Personality Disorders*, 6, pp. 1-17.
- Kendler, K.S., Kessler, R.C., Heath, A.C., Neale, M.C., Eaves, L.J. (1991), „Coping: A genetic epidemiologic investigation”, *Psychological Medicine*, 21, pp. 337-346.
- Kennedy, S.H., Dickens, S.E., Eisfeld, B.S., Bagby, R.M. (1999), „Sexual dysfunction before antidepressant therapy in major depression”, *Journal of Affective Disorders*, 56, pp. 201-208.
- Kenrick, D.T., Funder, D.C. (1988), „Profiting from controversy: Lessons from the person-situation debate”, *American Psychologist*, 43, pp. 23-34.
- Kenrick, D.T., Stringfield, D.O. (1980), „Personality traits and the eye of the beholder: Crossing some traditional philosophical boundaries in the search for consistency in all of the people”, *Psychological Review*, 87, pp. 88-104.
- Kiehl, K.A., Hare, R.D., Liddle, P.F., McDonald, J.J. (1999), „Reduced P300 responses in criminal psychopaths during a visual oddball task”, *Biological Psychiatry*, 45, 1498-507.
- Kiehl, K.A., Hare, R.D., McDonald, J.J., Brink, J. (1999), „Semantic and affective processing in psychopaths: An event-related potential (ERP) study”, *Psychophysiology*, 36, 765-774.
- Kiehl, K.A., Smith, A.M., Hare, R.D., Liddle, P.F. (2000), „An event-related potential investigation of response inhibition in schizophrenia and psychopathy”, *Biological Psychiatry*, 48, pp. 210-221.
- Kiehl, K.A., Smith, A.M., Hare, R.D., Mendrek, A., Forster, B.B., Brink, J., Liddle, P.F. (2001), „Limbic abnormalities in affective processing by criminal psychopaths as revealed by functional magnetic resonance imaging”, *Biological Psychiatry*, 50, pp. 677-684.
- Kihlstrom, J.F. (1987), „Introduction to the special issue: Integrating personality and social psychology”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 989-992.
- Kihlstrom, J.F. (1999), „The psychological unconscious”, in L.A. Pervin și O.P. John (coord.), *Handbook of personality: Theory and research*, ediția a II-a (pp. 424-442), Guilford, New York.
- Kihlstrom, J.F., Cantor, N. (1984), „Mental representations of the self”, in L. Berkowitz (ed.), *Advances in experimental social psychology*, (vol. 17, pp. 1-47), Academic, New York.
- Kim, Y., Seidlitz, L. (2002), „Spirituality moderates the effect of stress on emotional and physical adjustment”, *Personality and Individual Differences*, 32, pp. 1377-1390.
- King, R. (2002), „Illness attributions and myocardial infarction: The influence of gender and socio-economic circumstances on illness beliefs”, *Journal of Advanced Nursing*, 37, pp. 431-438.
- Kirk, K.M., Whitfield, J.B., Pang, D., Heath, A.C., Martin, N.G. (2001), „Genetic covariation of neuroticism with monoamine oxidase activity and smoking”, *American Journal of Medical Genetics (Neuropsychiatric Genetics)*, 105, pp. 700-706.
- Kirmayer, L.J., Robbins, J.M., Paris, J. (1994), „Somatoform disorders: Personality and the social matrix of somatic distress”, *Journal of Abnormal Psychology*, 103, pp. 125-136.
- Kirschbaum, C., Pirke, K.-M., Hellhammer, H. (1993), „The Trier Social Stress Test: A tool for investigating psychobiological stress responses in a laboratory setting”, *Neuropsychobiology*, 28, pp. 76-81.

- Kitayama, S. (1997), „Affective influence in perception: Some implications of the amplification model”, în G. Matthews (coord.), *Cognitive science perspectives on personality and emotion* (pp. 193-258), Elsevier Science, Amsterdam.
- Klass, E.T. (1990), „Guilt, shame and embarrassment: Cognitive-behavioral approaches”, în H. Leitenberg (coord.), *Handbook of social evaluation and anxiety* (pp. 385-414), Plenum, New York.
- Klein, S.B., Loftus, J. (1993), „The mental representation of trait and autobiographical knowledge about the self”, în T.K. Srull și R.S. Wyer, Jr. (coord.), *Advances in social cognition*, vol. 5.: *The representation of trait and autobiographical knowledge about the self* (pp. 1-50), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Kline, P. (1981), *Fact and fantasy in Freudian theory*, ediția a II-a, Methuen, Londra.
- Kline, P. (1993), *The handbook of psychological testing*, Routledge, Londra.
- Kline, P. (1994), *An easy guide to factor analysis*, Routledge, Londra.
- Kline, P. (2000), *A psychometric primer*, Free Association, Londra.
- Kline, P., Cooper, P. (1984), „A factorial analysis of the authoritarian character”, *British Journal of Psychology*, 75, 171-6.
- Kline, P., Lapham, S. (1991), „The validity of the PPQ: A study of its factor structure and its relationship to the EPQ”, *Personality and Individual Differences*, 12, pp. 631-636.
- Klonowicz, T. (1987), „Reactivity and the control of arousal”, în J. Strelau și H.J. Eysenck (coord.), *Personality dimensions and arousal* (pp. 183-196), Plenum, New York.
- Knyazev, G.G., Slobodskaya, H.R., Wilson, G.D. (2002), „Psychophysiological correlates of behavioural inhibition and activation”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 647-660.
- Kobasa, S.C. (1982), „Commitment and coping in stress resistance among lawyers”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, pp. 168-177.
- Koch, J.A. (1891), *Die Psychopathischen Minderwertigkeiten*, Maier, Ravensburg.
- Kochanska, G., Coy, K.C., Murray, K.T. (2001), „The development of self-regulation in the first four years of life”, *Child Development*, 72, pp. 1091-1111.
- Kochanska, G., Coy, K.C., Murray, K.T. (2002), Koelega, H.S. (1992), „Extraversion and vigilance performance: thirty years of inconsistencies”, *Psychological Bulletin*, 112, pp. 239-258.
- Koenig, H.G. (1997), *Is religion good for your health? The effects of religion on physical and mental health*, Haworth Press, Londra.
- Koenig, H.G., George, L.K., Hays, J.C., Larson, D.B., Cohen, H.J., Blazer, D.B. (1998), „The relationship between religious activities and blood pressure in older adults”, *International Journal of Psychiatric Medicine*, 28, pp. 189-213.
- Kohn, M., Schooler, C. (1983), *Work and personality: An inquiry into social stratification*, Ablex, Norwood, NJ.
- Koloski, N.A., Talley, N.J., Boyce, P.M. (2001), „Predictors of health care seeking for irritable bowel syndrome and nonulcer dyspepsia: A critical review of the literature on symptom and psychosocial factors”, *American Journal of Gastroenterology*, 96, pp. 1340-1349.
- Krueger, J.W., Bouchard, T.J., McGue, M. (2002), „The personalities of twins: Just ordinary folks”, *Twin Research*, 5, pp. 125-131.
- Krueger, R.F. (2000), „Phenotypic, genetic, and nonshared environmental parallels in the structure of personality: A view from the Multidimensional Personality Questionnaire”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, pp. 1057-1067.
- Krug, S.E., Johns, E.F. (1986), „A large-scale cross-validation of second-order personality structure defined by the 16PF”, *Psychological Reports*, 59, pp. 633-693.
- Kubzansky, L.D., Sparrow, D., Vokonas, P., Kawachi, I. (2001), „Is the glass half empty or half full? A prospective study of optimism and coronary heart disease in the normative aging study”, *Psychosomatic Medicine*, 63, pp. 910-916.

- Kuhn, T.S. (1962), *The structure of scientific revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Kumar, D., Kapila, A. (1987), „Problem solving as a function of extraversion and masculinity”, *Personality and Individual Differences*, 8, pp. 129-132.
- Kunda, Z. (1999), *Social cognition: Making sense of people*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Kunimoto, C., Miller, J., Pashler, H. (2001), „Confidence and accuracy of near-threshold discrimination responses”, *Consciousness and Cognition: An International Journal*, 10, pp. 294-340.
- Lacey, J.I. (1967), „Somatic response patterning and stress: Some revisions of activation theory”, în M.H. Appleby și R. Turnbull (coord.), *Psychological stress*, Appleton-Century-Crofts, New York.
- Laing, R.D. (1965), *The divided self*, Penguin, Harmondsworth.
- Lakatos, I. (1970), „Falsification and the methodology of scientific research programmes”, în I. Lakatos și A. Musgrave (coord.), *Criticism and the growth of knowledge* (pp. 91-196), Cambridge University Press.
- Lakatos, I. (1976), *Proofs and refutations*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lake, J.R.I., Eaves, L.J., Maes, H.H., Heath, A.C., Martin, N.G. (2000), „Further evidence against environmental transmission of individual differences in neuroticism from a collaborative study of 45,850 twins and relatives on two continents”, *Behavior Genetics*, 30, pp. 223-233.
- Lamiell, J.T. (1981), „Toward an idiographic psychology of personality”, *American Psychologist*, 36, pp. 276-289.
- Langinainio, H., Kaprio, J., Koskenvuo, M., Lonnqvist, J. (1984), „Finnish twins reared apart”, vol. III: „Personality factors”, *Acta Geneticae Medicae et Gemellologiae*, 33, pp. 259-264.
- Lanyon, R.I., Goodstein, L. (1997), *Personality assessment*, ediția a III-a, Wiley, New York.
- Larsen, R.J., Diener, E. (1992), „Promises and problems with the circumplex model of emotion”, în M.S. Clark (coord.), *Emotion* (pp. 25-59), Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Larsen, R.J., Ketelaar, T. (1991), „Personality and susceptibility to positive and negative emotional states”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, pp. 132-140.
- Larsen, R.J., Sinnett, L.M. (1991), „Meta-analysis of experimental manipulations: Some factors affecting the Velten mood induction procedure”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 323-34.
- Larson, D.B., Koenig, H.G., Kaplan, B.H., Greenbert, R.S., Logue, E., Tyrole, H.A. (1989), „The impact of religion on men's blood pressure”, *Journal of Religion and Health*, 28, pp. 265-278.
- Larson, L.M., Rottinghaus, P.J., Borgen, F.H. (2002), „Meta-analyses of Big Six interests and Big Five personality factors”, *Journal of Vocational Behavior*, 61, pp. 217-239.
- Larstone, R. M., Jang, K.L., Livesley, W.J., Vernon, P.A., Wolf, H. (2002), „The relationship between Eysenck's P-E-N model of personality, and traits delineating personality dysfunction”, *Personality and Individual Differences*, 33, 25-37.
- Lazarus, R.S. (1991), *Emotion and adaptation*, Oxford, Oxford University Press.
- Lazarus, R.S., Cohen, J.P. (1977), „Environmental stress”, în I. Altman și J.F. Wohlwill (coord.), *Human behavior and the environment: current theory and research*, Plenum, New York.
- Lazarus, R.S., Cohen, J.P. (1999), *Stress and emotion: A new synthesis*, Springer, New York.
- Lazarus, R.S., Cohen, J.P. (2000), „Does the positive psychology movement have legs?”, *Psychological Inquiry*, 14.
- Lazarus, R.S., Folkman, S. (1984), *Stress, Appraisal and Coping*, Springer, New York.
- Leary, M.R. (2001), „Shyness and the self: Attentional, motivational, and cognitive self-processes in social anxiety and inhibition”, în W.R. Crozier și L.E. Alden (coord.), *International handbook of social anxiety: Concepts, research and interventions relating to the self and shyness* (pp. 217-234), Wiley, New York.

- Lee, C., Bobko, J. (1994), „Self-efficacy beliefs: Comparison of five measures”, *Journal of Applied Psychology*, 79, pp. 364-369.
- Leng, G.C., Lee, A.J., Fowkes, F.G.R., Whiteman, M., Dunbar, J., Housley, E., Ruckley, C.V. (1996), „Incidence, natural history and asymptomatic peripheral arterial disease in the general population”, *International Journal of Epidemiology*, 25, pp. 1172-1181.
- Leon, G.R., Gillum, B., Gillum, R., Gouze, M. (1979), „Personality stability and change over a thirty year period: Middle to old age”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 47, pp. 517-524.
- LePine, J.A., Perez, A., Johnson, D.E. (2002), „The nature and dimensionality of organizational citizenship behavior: A critical review and meta-analysis”, *Journal of Applied Psychology*, 87, pp. 52-65.
- LePine, J.A., Van Dyne, L. (2001), „Voice and cooperative behaviour as contrasting forms of contextual performance: Evidence of differential relationships with Big Five personality characteristics and cognitive ability”, *Journal of Applied Psychology*, 86, pp. 326-336.
- Lepore, S.J., Allen, K.A.M., Evans, G.W. (1993), „Social support lowers cardiovascular reactivity to an acute stressor”, *Psychosomatic Medicine*, 55, pp. 518-524.
- Lesch, K.-R., Bengel, D., Heils, A., Sabol, S.Z., Greenberg, B.D., Petri, S., Benjamin, J., Muller, C.R., Hamer, D.H., Murphy, D.L. (1996), „Association of anxiety-related traits with a polymorphism in the serotonin transporter gene regulatory region”, *Science*, 21 A., pp. 1527-1531.
- Levenson, M.R., Aldwin, C.M., Bosse, R., Spiro, A., III. (1988), „Emotionality and mental health: Longitudinal findings from the normative aging study”, *Journal of Abnormal Psychology*, 97, pp. 94-96.
- Levey, A.B., Martin, I. (1981), „Personality and conditioning”, in H.J. Eysenck (coord.), *A model for personality*, Springer, Berlin.
- Levin, J.S., Vanderpool, H.Y. (1989), „Is religion therapeutically significant for hypertension?”, *Social Science and Medicine*, 29, pp. 69-78.
- Lewis, G., Appleby, L. (1988), „Personality disorder: The patients psychiatrists dislike”, *British Journal of Psychiatry*, 153, pp. 44-49.
- Lewis, M. (2001), „Issues in the study of personality development”, *Psychological Inquiry*, 12, pp. 67-83.
- Lieberman, M.D., Rosenthal, R. (2001), „Why introverts can't always tell who likes them: Multitasking and nonverbal decoding”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, pp. 294-310.
- Lillberg, K., Verkasalo, P.K., Kaprio, J., Teppo, L., Helenius, H., Koskenvuo, M. (2002), „A prospective study of life satisfaction, neuroticism and breast cancer risk (Finland)”, *Cancer Causes and Control*, 13, pp. 191-198.
- Linde, J.A., Clark, L.A. (1998), „Diagnostic assignment of criteria: Clinicians and the DSM-IV”, *Journal of Personality Disorders*, 12, pp. 126-137.
- Lippa, R., Hershberger, S. (1999), „Genetic and environmental influences on individual differences in masculinity, femininity, and gender diagnosticity: Analyzing data from a classic twin study”, *Journal of Personality*, 67, pp. 127-155.
- Livesley, W.J. (1986), „Trait and behavioral prototypes of personality disorder”, *American Journal of Psychiatry*, 144, pp. 728-732.
- Livesley, W.J. (1987), „Systematic approach to the delineation of personality disorders”, *American Journal of Psychiatry*, 144, pp. 772-777.
- Livesley, W.J. (1995a), „Past achievements and future directions”, in W.J. Livesley (ed.), *The DSM IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Livesley, W.J. (coord.) (1995b), *The DSM IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Livesley, W.J. (2001a), „Conceptual and taxonomic issues”, in W.J. Livesley (ed.), *Handbook of personality disorders* (pp. 3-38), Guilford, New York.

- Livesley, W.J. (2001b), „Commentary on reconceptualizing personality disorder categories using trait dimensions”, *Journal of Personality*, 69, pp. 277-286.
- Livesley, W.J., Jackson, D.N. (1992), „Guidelines for developing, evaluating, and revising the classification of personality disorders”, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 180, pp. 609-618.
- Livesley, W.J., Jackson, D.N., Schroeder, M.L. (1992), „Factorial structure of traits delineating personality disorders in clinical and general population samples”, *Journal of Abnormal Psychology*, 101, pp. 432-440.
- Livesley, W.J., Jang, K.L. (2000), „Toward an empirically based classification of personality disorder”, *Journal of Personality Disorders*, 14, pp. 137-151.
- Livesley, W.J., Jang, K.L., Vernon, P.A. (1998), „The phenotypic and genetic architecture of traits delineating personality disorder”, *Archives of General Psychiatry*, 55, pp. 941-948.
- Livesley, W.J., Sang, K.L., Jackson, D.N., Vernon, P.A. (1993), „Genetic and environmental contributions to dimensions of personality disorder”, *American Journal of Psychiatry*, 150, pp. 1826-1831.
- Livesley, W.J., Schroeder, M.L. (1990), „Dimensions of personality disorder: The DSM-III-R cluster A diagnoses”, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 178, pp. 627-635.
- Livingston, I.L., Levine, D.M., Moore, R.D. (1991), „Social integration and African American intraracial variation in blood pressure”, *Ethnicity and Disease*, 1, pp. 135-149.
- Loehlin, J.C. (1986), „Heredity, environment, and the Thurstone Temperament Schedule”, *Behavior Genetics*, 16, pp. 599-603.
- Loehlin, J.C. (1992), *Genes and environment in personality development*, Sage, Newbury Park, CA.
- Loehlin, J.C. (1998), *Latent variable models: An introduction to factor, path, and structural analysis*, ediția a III-a, Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Loehlin, J.C., Nichols, R.C. (1976), *Heredity, environment and personality*, University of Texas Press, Austin, TX.
- Loehlin, J.C., Willerman, L., Horn, J.M. (1985), „Personality resemblances in adoptive families: A ten year follow-up”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 961-969.
- Loevinger, J. (1997), „Stages of personality development”, in R. Hogan și J. A. Johnson (eds.), *Handbook of personality psychology* (pp. 199-208), Academic, San Diego, CA.
- Loo, R. (1979), „Role of primary personality factors in the perception of traffic signs and driver violations and accidents”, *Accident Analysis and Prevention*, 11, pp. 125-127.
- Lu, L., Gilmour, R., Kao, S.F. (2001), „Cultural values and happiness: An East-West dialogue”, *Journal of Social Psychology*, 141, pp. 477-493.
- Lucas, R., Diener, E. (2000), „Personality and subjective well-being across the life span”, in V.J. Molfese și D.L. Molfese (coord.), *Temperament and personality development across the life span* (pp. 211-234), Erlbaum, Mahwah NJ.
- Lucas, R.E., Diener, E., Suh, E. (1996), „Discriminant validity of well-being measures”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, pp. 616-628.
- Luminet, O., Bagby, R.M., Wagner, H., Taylor, G.J., Parker, J.D.A. (1999), „Relation between alexithymia and the five-factor model of personality: A facet-level analysis”, *Journal of Personality Assessment*, 73, pp. 345-358.
- Lykken, D.T., McGue, M., Tellegen, A., Bouchard, T.J. (1992), „Emergenesis: Genetic traits that may not run in families”, *American Psychologist*, 47, pp. 1565-1577.
- Lynn, R., Martin, T. (1995), „National differences for thirty-seven nations in extraversion, neuroticism, psychoticism and economic, demographic and other correlates”, *Personality and Individual Differences*, 19, pp. 403-406.
- MacDonald, K. (1998), „Evolution, culture, and the five-factor model”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, pp. 119-149.

- Mackay, C.J. (1980), „The measurement of mood and psychophysiological activity using self-report techniques”, în I. Martin și P.H. Venables (eds.), *Techniques of psychophysiology*, Wiley, New York.
- MacLeod, C. (1999), „Anxiety and anxiety disorders”, în T. Dalgleish și M.J. Power (eds.), *Handbook of cognition and emotion* (pp. 447-477), Wiley, New York.
- MacLeod, C., Matthews, A. (1988), „Anxiety and the allocation of attention to threat”, *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 38A, pp. 659-670.
- MacLeod, C., Matthews, A. (1991), „Cognitive-experimental approaches to the emotional disorders”, în P.R. Martin (ed.), *Handbook of behaviour therapy and psychological science: An integrative approach*, Pergamon, Oxford.
- MacLeod, C., Rutherford, E., Campbell, L., Ebsworthy, G., Holker, L. (2002), „Selective attention and emotional vulnerability: Assessing the causal basis of their association through the experimental manipulation of attentional bias”, *Journal of Abnormal Psychology*, 111, pp. 107-123.
- Macleod, J., Davey Smith, G. (2002), „Stress and the heart, fifty years of progress?”, *International Journal of Epidemiology*, 31, pp. 1111-1113.
- Macleod, J., Smith, G.D., Heslop, P., Metcalfe, C., Carroll, D., Hart, C. (2001), „Are the effects of psychosocial exposures attributable to confounding? Evidence from a prospective observational study on psychological stress and mortality”, *Journal of Epidemiology and Community Health*, 55, pp. 878-884.
- Macmillan, M. (1997), *Freud evaluated: The completed arc*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Macmillan, M. (2001), „The reliability and validity of Freud's methods of free association and interpretation”, *Psychological Inquiry*, 12, pp. 167-175.
- Magnus, K., Diener, E., Fujita, F., Pavot, W. (1993), „Extraversion and neuroticism as predictors of objective life events: A longitudinal analysis”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 1046-1053.
- Magnusson, D. (1988), *Individual development from an interactional perspective: A longitudinal study*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Magnushon, D., Endler, N.S. (1977), „Interactional psychology: present status and future prospects”, în D. Magnusson și N.S. Endler (eds.), *Personality at the crossroads*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Main, M., Kaplan, K., Cassidy, J. (1985), „Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation”, în I. Bretherton și E. Waters (eds.), *Growing points of attachment theory and research: Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50 (102, seria nr. 209), pp. 66-104.
- Mak, A.S., Mueller, J. (2001), „Negative affectivity, perceived occupational stress and health during organisational restructuring: A follow-up study”, *Psychology and Health*, 16, pp. 125-137.
- Malhotra, A.K., Virkkunen, M., Rooney, W., Eggert, M., Linnoila, M., Goldman, D. (1996), „The association between the dopamine D4 receptor (D4DR), 16 amino acid repeat polymorphism and novelty seeking”, *Molecular Psychiatry*, 1, pp. 388-391.
- Mangan, G.L. (1982), *The biology of human personality*, Pergamon, Oxford.
- Mangan, G.L., Hookway, D. (1988), „Perception and recall of aversive material as a function of personality type”, *Personality and Individual Differences*, 9, pp. 289-295.
- Mann, C.C. (1994), „Behavioral genetics in transition”, *Science*, 264, pp. 1686-1689.
- Markus, H. (1977), „Self-schemata and processing information about the self”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, pp. 63-78.
- Markus, H., Cross, S. (1990), „The interpersonal self”, în L.A. Pervin (ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 576-608), Guilford, New York.

- Marshall, E. (1994), „Highs and lows on the research roller coaster”, *Science*, 264, pp. 1693-1695.
- Marshall, G.N., Wortman, C.B., Vickers, R.R., Kusulas, J.W., Hervig, L.K. (1994), „The five-factor model of personality as a framework for personality health research”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, pp. 278-286.
- Marsland, A.L., Cohen, S., Rabin, B.S., Manuck, S.B. (2001), „Associations between stress, trait negative affect, acute immune reactivity, and antibody response to hepatitis B injection in healthy young adults”, *Health Psychology*, 20, pp. 4-11.
- Martin, E.D., Sher, K.J. (1994), „Family history of alcoholism, alcohol use disorders and the five-factor model of personality”, *Journal of Studies on Alcohol*, 55, pp. 81-90.
- Martin, L.R., Friedman, H.S. (2000), „Comparing personality scales across time: An illustrative study of validity and consistency in life-span archival data”, *Journal of Personality*, 68, pp. 85-110.
- Martin, M., Ward, J.C., Clark, D.M. (1983), „Neuroticism and the recall of positive and negative personality information”, *Behaviour Research and Therapy*, 21, pp. 495-503.
- Martin, N.G., Jardine, R. (1986), „Eysenck's contribution to behaviour genetics”, în S. Modgil și C. Modgil (coord.), *Hans Eysenck: Consensus and controversy*, Falmer, Philadelphia, PA.
- Martin, R.P., Wisenbaker, J., Hattunen, M. (1994), „Review of factor analytical studies of temperament measures based on the Thomas-Chess structural model: implications for the Big Five”, în C.F. Halverson, Jr., G.A. Kohnstamm și R.P. Martin (coord.), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (pp. 151-172), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Martin, S.E., Engleman, H.M., Deary, I.J., Douglas, N.J. (1996), „The effect of sleep fragmentation on daytime function”, *American Journal of Respiratory and Critical Care Medicine*, 153, pp. 1328-1332.
- Martin, S.E., Wraith, P.K., Deary, I.J., Douglas, N.J. (1997), „The effect of nonvisible sleep fragmentation on daytime function”, *American Journal of Respiratory and Critical Care Medicine*, 155, pp. 1596-1601.
- Marusic, I., Bratko, D. (1998), „Relations of masculinity and femininity with personality dimensions of the five-factor model”, *Sex Roles*, 38, pp. 29-44.
- Maslow, A. (1971), *The farther reaches of human nature*, Viking Press, New York.
- Mason, O. (1995), „A confirmatory factor analysis of the structure of schizotypy”, *European Journal of Personality*, 9, pp. 271-282.
- Mathews, A., Mackintosh, B. (1998), „A cognitive model of selective processing in anxiety”, *Cognitive Therapy and Research*, 22, pp. 539-560.
- Matthews, G. (1985), „The effects of extraversion and arousal on intelligence test performance”, *British Journal of Psychology*, 76, pp. 479-493.
- Matthews, G. (1986), „The interactive effects of extraversion and arousal on performance: Are creativity tests anomalous?”, *Personality and Individual Differences*, 7, pp. 751-761.
- Matthews, G. (1988), „Morningness-eveningness as a dimension of personality: Trait, state and psychophysiological correlates”, *European Journal of Personality*, 2, pp. 277-293.
- Matthews, G. (1989), „The factor structure of the 16PF: Twelve primary and three secondary factors”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 931-940.
- Matthews, G. (1992a), „Extraversion”, în A.P. Smith și D.M. Jones (coord.), *Handbook of human performance*, vol. 3: *State and trait*, Academic, Londra.
- Matthews, G. (1992b), „Mood”, în A.P. Smith și D.M. Jones (coord.), *Handbook of human performance*, vol. 3: *State and trait*, Academic, Londra.
- Matthews, G. (1997a), „The Big Five as a framework for personality assessment”, în N. Anderson și P. Herriot (eds.), *Handbook of selection and appraisal*, ediția a II-a, Wiley, Londra.
- Matthews, G. (1997b), „Extraversion, emotion and performance: A cognitive-adaptive model”, în G. Matthews (ed.), *Cognitive science perspectives on personality and emotion* (pp. 339-442), Elsevier, Amsterdam.

- Matthews, G. (1999), „Personality and skill : A cognitive-adaptive framework”, în P.L. Ackerman, P.C. Kyllonen și R.D. Roberts (coord.), *The future of learning and individual differences research. Processes, traits, and content* (pp. 251-270), American Psychological Association, Washington, DC.
- Matthews, G. (2000a), „A cognitive science critique of biological theories of personality traits”, *History and Philosophy of Psychology*, 2, pp. 1-17.
- Matthews, G. (2000b), „Stress and emotion : Physiology, cognition and health”, în D.S. Gupta și R.M. Gupta (coord.), *Psychology for psychiatrists* (pp. 143-174), Whurr Publishers, Londra.
- Matthews, G. (2001), „Levels of transaction : A cognitive science framework for operator stress”, în P.A. Hancock și P.A. Desmond (coord.), *Stress, workload and fatigue* (pp. 5-33), Erlbaum, Mahwah NJ.
- Matthews, G. (2002), „Towards a transactional ergonomics for driver stress and fatigue”, *Theoretical Issues in Ergonomics Science*, 3, pp. 195-211.
- Matthews, G., Amelang, M. (1993), „Extraversion, arousal theory and performance : A study of individual differences in the EEC”, *Personality and Individual Differences*, 14, pp. 347-364.
- Matthews, G., Campbell, S., Falconer, S. (2001), „Assessment of motivational states in performance environments”, *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society 45th Annual Meeting* (pp. 906-910), Human Factors and Ergonomics Society, Santa Monica, CA.
- Matthews, G., Campbell, S.E., Falconer, S., Joyner, L., Muggins, J., Gilliland, K., Grier, R., Warm, J.S. (2002), „Fundamental dimensions of subjective state in performance settings : Task engagement, distress and worry”, *Emotion*, 2, pp. 315-340.
- Matthews, G., Coyle, K., Craig, A. (1990), „Multiple factors of cognitive failure and their relationships with stress vulnerability”, *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 12, pp. 49-64.
- Matthews, G., Davies, D.R. (1998), „Arousal and vigilance : The role of task factors”, în R.B. Hoffman, M.F. Shenick și J.S. Warm (coord.), *Viewing psychology as a whole : The integrative science of William N. Dember* (pp. 113-144), American Psychological Association, Washington, DC.
- Matthews, G., Davies, D.R. (2001), „Individual differences in energetic arousal and sustained attention : A dual-task study”, *Personality and Individual Differences*, 31, pp. 575-589.
- Matthews, G., Davies, D.R., Lees, J.L. (1990), „Arousal, extroversion, and individual differences in resource availability”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, pp. 150-168.
- Matthews, G., Davies, D.R., Westerman, S.J., Stammers, R.B. (2000), *Human performance : cognition, stress and individual differences*, Psychology Press, Londra.
- Matthews, G., Derryberry, D., Siegle, G.J. (2000), „Personality and emotion : Cognitive science perspectives”, în S.E. Hampson (coord.), *Advances in personality psychology* (vol. 1, pp. 199-237), Routledge, Londra.
- Matthews, G., Desmond, P.A. (2002), „Task-induced fatigue states and simulated driving performance”, *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 55A, pp. 659-686.
- Matthews, G., Dorn, L. (1995), „Cognitive and attentional processes in personality and intelligence”, în D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence* (pp. 367-396), Plenum, New York.
- Matthews, G., Dorn, L., Glendon, A.I. (1991), „Personality correlates of driver stress”, *Personality and Individual Differences*, 12, pp. 535-549.
- Matthews, G., Falconer, S. (2000), „Individual differences in task-induced stress in customer service personnel”, *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society 44th Annual Meeting*, Human Factors and Ergonomics Society, Santa Monica, CA.
- Matthews, G., Falconer, S. (2002), „Personality, coping and task-induced stress in customer service personnel”, *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society 46th Annual Meeting*, Human Factors and Ergonomics Society, Santa Monica, CA.

- Matthews, G., Gilliland, K. (1999), „The personality theories of H.J. Eysenck and J.A. Gray : A comparative review”, *Personality and Individual Differences*, 26, pp. 583-626.
- Matthews, G., Gilliland, K. (2001), „Personality, biology and cognitive science : A reply to Corr (2000)”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 353-362.
- Matthews, G., Harley, T.A. (1993), „Effects of extraversion and self-report arousal on semantic priming : A connectionist approach”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 735-756.
- Matthews, G., Harley, T.A. (1996), „Connectionist models of emotional distress and attentional bias”, *Cognition and Emotion*, 10, pp. 561-600.
- Matthews, G., Jones, D.M., Chamberlain, A.G. (1989), „Interactive effects of extraversion and arousal on attentional task performance : multiple resources or encoding processes?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, pp. 629-639.
- Matthews, G., Jones, D.M., Chamberlain, A.G. (1990), „Refining the measurement of mood : The UWIST Mood Adjective Checklist”, *British Journal of Psychology*, 81, pp. 17-42.
- Matthews, G., Jones, D.M., Chamberlain, A.G. (1992), „Predictors of individual differences in mail coding skills, and their variation with ability level”, *Journal of Applied Psychology*, 11, pp. 406-418.
- Matthews, G., Jones, D.M., Chamberlain, A.G. (1998), „Dispositional self-focus of attention and individual differences in appraisal and coping”, în J. Bermudez, A.M. Perez, A. Sanchez-Elvira și G.L. van Heck (coord.), *Personality psychology in Europe* (vol. 6, pp. 335-350), Tilburg University Press, Tilburg.
- Matthews, G., Joyner, L., Gilliland, K., Campbell, S.E., Muggins, J., Falconer, S. (1999), „Validation of a comprehensive stress state questionnaire : Towards a state «Big Three»?”, în I. Mervielde, I.J. Deary, F. De Fruyt și F. Ostendorf (coord.), *Personality psychology in Europe* (vol. 7, pp. 335-350), Tilburg University Press, Tilburg.
- Matthews, G., Mohamed, A., Lochrie, B. (1994), „Self-reports of coping and appraisal as predictors of chronic and acute stress”, lucrare prezentată la cea de-a 23-a sesiune a International Congress of Applied Psychology, Madrid, Spania, iulie 1994.
- Matthews, G., Oddy, K. (1993), „Recovery of major personality dimensions from trait adjective data”, *Personality and Individual Differences*, 15, pp. 419-431.
- Matthews, G., Oddy, K. (1997), „Ipsative and normative scales in adjectival measurement of personality : Problems of bias and discrepancy”, *International Journal of Selection and Assessment*, 5, pp. 169-182.
- Matthews, G., Pitcaithly, D., Mann, R.L.E. (1995), „Mood, neuroticism and the encoding of affective words”, *Cognitive Therapy and Research*, 19, pp. 563-587.
- Matthews, G., Ryan, H. (1994), „The expression of the «premenstrual syndrome» in measures of mood and sustained attention”, *Ergonomics*, 37, pp. 1407-1418.
- Matthews, G., Saklofske, D.H., Costa, P.T., Jr., Deary, I.J., Zeidner, M. (1998), „Dimensional models of personality : A framework for systematic clinical assessment”, *European Journal of Psychological Assessment*, 14, pp. 35-48.
- Matthews, G., Schwan, V.L., Campbell, S.E., Saklofske, D.H., Mohamed, A.A.R. (2000), „Personality, self-regulation and adaptation : A cognitive-social framework”, în M. Boekarts, P.R. Pintrich și M. Zeidner (coord.), *Handbook of self-regulation* (pp. 171-207), Academic, New York.
- Matthews, G., Stanton, N. (1994), „Item and scale factor analyses of the Occupational Personality Questionnaire”, *Personality and Individual Differences*, 16, pp. 733-743.
- Matthews, G., Wells, A. (1996), „Attentional processes, coping strategies and clinical intervention”, în M. Zeidner și N.S. Endler (coord.), *Handbook of coping : Theory, research, applications* (pp. 573-601), Wiley, New York.
- Matthews, G., Wells, A. (1999), „The cognitive science of attention and emotion”, în T. Dalgleish și M. Power (eds.), *Handbook of cognition and emotion* (pp. 171-92), Wiley, New York.

- Matthews, G., Wells, A. (2000), „Attention, automaticity and affective disorder”, *Behavior Modification*, 24, pp. 69-93.
- Matthews, G., Wells, A. (în curs de apariție), „Rumination, depression, and metacognition: The S-REF model”, în C. Papageorgiou și A. Wells (coord.), *Rumination: nature, theory, and treatment of negative thinking in depression*, Wiley, Chichester.
- Matthews, G., Westerman, S.J. (1994), „Energy and tension as predictors of controlled visual and memory search”, *Personality and Individual Differences*, 17, pp. 617-626.
- Matthews, G., Yousfi, S., Schmidt-Rathjens, C., Amelang, M. (2002), „Personality variable differences between disease clusters”, *European Journal of Personality*, 16, pp. 1-21.
- Matthews, G., Zeidner, M. (în curs de apariție), „A reappraisal of traits and states: Self-regulation, adaptation and the trilogy of mind”, în D. Dai și R.J. Sternberg (coord.), *Motivation, emotion, and cognition: Integrative perspectives on intellectual functioning and development*, Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Matthews, G., Zeidner, M., Roberts, R.D. (2003), *Emotional intelligence: Science and myth*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Matthews, K.A. (1988), „Coronary heart disease and Type A behaviors: Update on an alternative to the Booth-Kewley and Friedman (1987), quantitative review”, *Psychological Bulletin*, 104, pp. 373-380.
- May, J., Kline, P. (1987), „Extraversion, neuroticism, obsessionality and the Type A behavior pattern”, *British Journal of Medical Psychology*, 60, pp. 253-259.
- Mayer, B., Merckelbach, H. (1999), „Do subliminal priming effects on emotion have clinical potential?”, *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 12, pp. 217-229.
- Mayer, J.D., Frasier Chabot, H., Carlsmith, K.M. (1997), „Conation, affect, and cognition in personality”, în G. Matthews (coord.), *Cognitive science perspectives on personality and emotion* (pp. 31-63), Elsevier Science, Amsterdam.
- Mayer, J.D., Salovey, P., Caruso, D.R. (2000), „Competing models of emotional intelligence”, în R.J. Sternberg (coord.), *Handbook of human intelligence*, ediția a II-a, Cambridge University Press, New York.
- Mayer, J.D., Salovey, P., Caruso, D.R., Sitarenios, G. (în curs de apariție), „Modeling and measuring emotional intelligence with the MSCEIT V2”, *Emotion*.
- Mayer, J.D., Salovey, P., Gombert-Kaufman, S., Blainey, K. (1991), „A broader conception of mood experience”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, pp. 100-111.
- Mayo, P.R. (1989), „A further study of the personality-congruent recall effect”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 247-252.
- McAdams, D.P. (1999), „Motives”, în V.J. Derlega și B.A. Winstead (coord.), *Personality: Contemporary theory and research*, ediția a II-a (pp. 162-194), Wadsworth, New York.
- McCabe, S.B., Gotlib, I.H., Martin, R.A. (2000), „Cognitive vulnerability for depression: Deployment of attention as a function of history of depression and current mood state”, *Cognitive Therapy and Research*, 24, pp. 427-444.
- McCleery, J.M., Goodwin, G.M. (2001), „High and low neuroticism predict different cortisol responses to the combined dexamethasone-CRH test”, *Biological Psychiatry*, 49, pp. 410-415.
- McClelland, D.C. (1961), *The achieving society*, Van Nostrand, Princeton, NJ.
- McClelland, D.C. (1985), *Human motivation*, Scott, Foresman, Glenview, IL.
- McCrae, R.R. (1987), „Creativity, divergent thinking, and openness to experience”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, pp. 1258-1265.
- McCrae, R.R. (1989), „Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator from the perspective of the five-factor model of personality”, *Journal of Personality*, 57, pp. 17-40.
- McCrae, R.R. (1991), „Adding *Liebe und Arbeit*: The full five-factor model and well-being”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, pp. 227-232.

- McCrae, R.R. (1993), „Moderated analyses of longitudinal personality stability”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 577-585.
- McCrae, R.R. (1994), „The stability of personality: Observations and evaluations”, *Current Directions in Psychological Science*, 3, pp. 173-175.
- McCrae, R.R. (1995), „Positive and negative valence within the five-factor model”, *Journal of Research in Personality*, 29, pp. 443-460.
- McCrae, R.R. (1996), „Social consequences of experiential openness”, *Psychological Bulletin*, 120, pp. 323-337.
- McCrae, R.R. (1997), „Personality trait structure as a human universal”, *American Psychologist*, 52, pp. 509-516.
- McCrae, R.R. (2001), „Trait psychology and culture: exploring intercultural comparison”, *Journal of Personality*, 69, pp. 819-846.
- McCrae, R.R., Costa, P.T. (1986), „Personality, coping, and coping effectiveness in an adult sample”, *Journal of Personality*, 54, pp. 385-405.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., del Pilar, G.H., Rolland, J.P., Parker, W.D. (1998), „Cross-cultural assessment of the five factor model: The Revised NEO Personality Inventory”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, pp. 171-188.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Ostendorf, R., Angleitner, A., Hrebickova, M., Avia, M.D., Sanz, J., Sanchez-Bernardos, M.L., Kusdil, M.E., Woodfield, R., Sminders, P.P., Smith, P.B. (2000), „Nature over nurture: temperament, personality, and life span development”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, pp. 173-186.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Pedrosa de Lima, M., Simoes, A., Ostendorf, R., Angleitner, A., Marusic, L., Bratko, D., Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Chae, J.H., Piedmont, R.L. (1999), „Age differences in personality across the adult lifespan: parallels in five cultures”, *Developmental Psychology*, 35, pp. 466-477.
- McCrae, R.R., Jang, K.L., Livesley, W.J., Riemann, R., Angleitner, A. (2001), „Sources of structure: genetic, environmental, and artifactual influences on the covariation of personality traits”, *Journal of Personality*, 69, pp. 511-535.
- McCrae, R.R., Zonderman, A.B., Bond, M.H., Costa, P.T., Jr., Paunonen, S.V. (1996), „Evaluating replicability of factors in the revised NEO Personality Inventory: confirmatory factor analysis versus procrustes rotation”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, pp. 552-566.
- McCrimmon, R.J., Frier, B.M., Deary, I.J. (1999), „Appraisal of mood and personality during hypoglycemia in human subjects”, *Physiology and Behavior*, 67, 1999.
- McDougall, W. (1930), „The horrid psychology”, în C. Murchison (coord.), *Psychologies of 1930* (pp. 3-36), Clark University Press, Worcester, MA.
- McFadden, S.H. (1999), „Religion, personality and aging: A life span perspective”, *Journal of Personality*, 67, pp. 1081-1104.
- McGinnies, E.M. (1949), „Emotionality and perceptual defense”, *Psychological Review*, 56, pp. 471-482.
- McGue, M., Bacon, S., Lykken, D.T. (1993), „Personality stability and change in early adulthood: A behavioral genetic analysis”, *Developmental Psychology*, 29, pp. 96-109.
- McLachlan, S.A., Allenloy, A., Matthews, J., Wirth, A., Kissane, D., Bishop, M., Beresford, J., Zalcberg, J. (2001), „Randomized trial of coordinated psychosocial interventions based on patient self-assessments versus standard care to improve the psychosocial functioning of patients with cancer”, *Journal of Clinical Oncology*, 19, pp. 4117-4125.
- Mealey, L. (1995), „The sociobiology of sociopathy: An integrated evolutionary model”, *Behavioral and Brain Sciences*, 18, pp. 523-599.
- Meijer, S.A., Sinnema, G., Bijstra, J.O., Mellenbergh, G.J., Wolters, W.H.G. (2002), „Coping styles and locus of control as predictors for psychological adjustment of adolescents with a chronic illness”, *Social Science and Medicine*, 54, pp. 1453-1461.

- Mellins, C.A., Gatz, M., Baker, L. (1996), „Children's methods of coping with stress: A twin study of genetic and environmental influences”, *Journal of Child Psychology and psychiatry and Allied Disciplines*, 37, pp. 721-730.
- Mendoza-Denton, R., Ayduk, O., Mischel, W., Shoda, Y., Testa, L. (2001), „Person x situation interactionism in self-encoding (I am... when...): Implications for affect regulation and social information processing”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, pp. 533-544.
- Mervielde, I., Buyst, V., De Fruyt, F. (1995), „The validity of the Big-Five as a model for teachers' ratings of individual differences among children aged 4-12 years”, *Personality and Individual Differences*, 1-8, pp. 525-534.
- Merz, C.N.B., Dwyer, J., Nortstrom, C.K., Walton, K.G., Salerno, J.W., Schneider, R.H. (2002), „Psychosocial stress and cardiovascular disease: Pathophysiological links”, *Behavioral Medicine*, 27, pp. 141-147.
- Messick, S. (1995), „Validity of psychological assessment: Validation of inferences from persons' responses and performances as scientific inquiry into score meaning”, *American Psychologist*, 50, pp. 741-749.
- Meyer, T.J., Mark, M.M. (1995), „Effects of psychosocial interventions with adult cancer patients: A meta-analysis of randomised experiments”, *Health Psychology*, 14, pp. 101-108.
- Meyer, T.J., Shack (1989),
- Mickelson, K.D., Kessler, R.C., Shaver, P.R. (1997), „Adult attachment in a nationally representative sample”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, pp. 1092-1106.
- Miller, G. (2000), „Mental traits as fitness indicators: Expanding evolutionary psychology's adaptationism”, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 907, pp. 62-74.
- Miller, G. (2001), *The mating mind*, Vintage, Londra.
- Miller, G.E., Cohen, S. (2001), „Psychological interventions and the immune system: A meta-analytic review and critique”, *Health Psychology*, 20, pp. 47-63.
- Miller, J.D., Lynam, D.R., Widiger, T.A., Leukefeld, C. (2001), „Personality disorders as extreme variants of common personality dimensions: Can the five factor model adequately represent psychopathy?”, *Journal of Personality*, 69, pp. 253-276.
- Miller, T. (1991), „The psychotherapeutic utility of the five-factor model of personality: A clinician's experience”, *Journal of Personality Assessment*, 57, pp. 414-433.
- Miller, T.Q., Smith, T.W., Turner, C.W., Guisjarro, M.L., Hallet, A.J. (1996), „A metaanalytic review of research on hostility and physical health”, *Psychological Bulletin*, 119, pp. 322-348.
- Miller, T.Q., Turner, C.W., Tindale, R.S., Posavac, E.J., Dugoni, B.L. (1991), „Reasons for the trend toward null findings in research on Type A behavior”, *Psychological Bulletin*, 110, pp. 469-485.
- Millon, T., Davis, R. (1995), „Conceptions of personality disorders: Historical perspectives, the DSMs, and future directions”, in W.J. Livesley (coord.), *The DSM IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Mischel, W. (1968), *Personality and assessment*. New York. Wiley,
- Mischel, W. (1973), „Toward a cognitive, social learning reconceptualization of personality”, *Psychological Review*, 80, pp. 252-283.
- Mischel, W. (1983), „Delay of gratification as process and as person variable in development”, in D. Magnusson și V.P. Allen (coord.), *Human development: An interactional perspective*, Academic, New York.
- Mischel, W. (1999), „Personality coherence and dispositions in a cognitive-affective personality (CAPS) approach”, in D. Cervone și Y. Shoda (coord.), *The coherence of personality: Social-cognitive bases of consistency, variability, and organization* (pp. 37-60), Guilford, New York.
- Mischel, W., Metcalfe, J. (1999), „A hot/cool-system analysis of delay of gratification: Dynamics of willpower”, *Psychological Review*, 106, pp. 3-19.

- Mischel, W., Peake, P.K. (1982), „Beyond déjà vu in the search for crosssituational consistency”, *Psychological Review*, 89, pp. 730-755.
- Mischel, W., Shoda, Y. (1995), „A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics, and invariance in personality structure”, *Psychological Review*, 102, pp. 246-268.
- Miyamoto, R.H., Hishinuma, E.S., Nishimura, S.T., Nahulu, L.B., Andrade, N.N., Goebert, D.A., Carlton, B.S. (2001), „Path models linking correlates of self-esteem in a multi-ethnic adolescent sample”, *Personality and Individual Differences*, 31, pp. 701-712.
- Moffitt, T.E., Silva, P.A., Lynam, D.R., Henry, B. (1994), „Self-reported delinquency at age eighteen”, in J. Junger-Tas și G.J. Terlouw (coord.), *The international self-report delinquency project* (pp. 356-371), Ministry of Justice of the Netherlands, Haga.
- Mohamed, A.A.R. (1996), „Stress processes in British and overseas students”, teză de doctorat nepublicată, University of Dundee.
- Morag, M., Morag, A., Reichenberg, A., Lerer, B., Yirmiya, R. (1999), „Psychological variables as predictors of rubella antibody titers and fatigue: A prospective, double blind study”, *Journal of Psychiatric Research*, 33, pp. 389-395.
- Morey, L.C., Zanarini, M.C. (2000), „Borderline personality: traits and disorder”, *Journal of Abnormal Psychology*, 109, pp. 733-737.
- Morgan, I.A., Matthews, G., Winton, M. (1995), „Coping and personality as predictors of post-traumatic intrusions, numbing, avoidance and general distress: A study of victims of the Perth flood”, *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 23, pp. 251-264.
- Morris, L.W., Davis, M.A., Hutchings, C.H. (1981), „Cognitive and emotional components of anxiety: Literature review and a revised worry-emotionality scale”, *Journal of Educational Psychology*, 73, pp. 541-555.
- Morris, L.W., Liebert, R.M. (1969), „Effects of anxiety on timed and untimed intelligence tests: Another look”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 33, pp. 240-244.
- Morrone, J.V., Depue, R.A., Scherer, A.J., White, T.L. (2000), „Film-induced incentive motivation and positive activation in relation to agentic and affiliative components of extraversion”, *Personality and Individual Differences*, 29, pp. 199-216.
- Moskowitz, D.S. (1988), „Cross-situational generality in the laboratory: Dominance and friendliness”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, pp. 829-839.
- Moskowitz, D.S., Cote, S. (1995), „Do interpersonal traits predict affect? A comparison of three models”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, pp. 915-924.
- Moskowitz, D.S., Schwartz, J.C. (1982), „Validity comparison of behavior counts and ratings by knowledgeable informants”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, pp. 518-528.
- Mudrack, P.E. (1997), „Protestant work-ethic dimensions and work orientations”, *Personality and Individual Differences*, 23, pp. 217-225.
- Mueller, J.H. (1992), „Anxiety and performance”, in A.P. Smith și D.M. Jones (coord.), *Handbook of human performance*, vol. 3: *State and trait*, Academic, Londra.
- Mulder, R.T., Joyce, P.R. (1997), „Temperament and the structure of personality disorder symptoms”, *Psychological Medicine*, 27, pp. 99-106.
- Munafo, M.R., Clark, T.G., Moore, L.R., Payne, E., Walton, R., Flint, J. (2003), „Genetic polymorphisms and personality in healthy adults: A systematic review and metaanalysis”, *Molecular Psychiatry*.
- Murray, H. (1938), *Explorations in personality*, Oxford University Press, New York.
- Musson, D.J. (2001), „Male and female Anglican clergy: Gender reversal on the 16PF5?”, *Review of Religious Research*, 43, pp. 175-183.
- Myers, D.G. (2000), „The funds, friends, and faith of happy people”, *American Psychologist*, 55, pp. 56-67.

- Myrtek, M. (2001), „Meta-analyses of prospective studies on coronary heart disease, type A personality, and hostility”, *International Journal of Cardiology*, 79, pp. 245-251.
- Naveteur, J., Freixa i Baque, E. (1987), „Individual differences in electrodermal activity as a function of subjects' anxiety”, *Personality and Individual Differences*, 8, pp. 615-626.
- Naveteur, J., Freixa i Baque, E. (1992), „Anxiety and inhibition: A psychophysiological approach”, în D.G. Forgays, T. Sosnowski și K. Wrzesniewski (coord.), *Anxiety: Recent developments in cognitive, psychophysiological, and health research* (pp. 143-151), Hemisphere, Washington, DC.
- Neely, J.H. (1991), „Semantic priming effects in visual word recognition: A selective review of current findings and theories”, în D.E. Besner și G. Humphreys (coord.), *Basic processes in reading* (pp. 264-336), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Neiss, R. (1988), „Reconceptualizing arousal: Psychobiological states in motor performance”, *Psychological Bulletin*, 103, pp. 345-366.
- Neisser, U. (1967), *Cognitive psychology*, Appleton-Century-Crofts, New York.
- Nemanick, R.C., Jr., Munz, D.C. (1997), „Extraversion and neuroticism, trait mood, and state affect: A hierarchical relationship?”, *Journal of Social Behavior and Personality*, 12, pp. 1079-1092.
- Neugarten, B.L. (1964), „Personality change over the adult years”, în J.E. Birren (coord.), *Relations of development and aging*, Charles C. Thomas, Springfield, IL.
- Neuman, G.A., Wright, J. (1999), „Team effectiveness: Beyond skills and cognitive ability”, *Journal of Applied Psychology*, 84, pp. 376-389.
- Newell, S.A., Sanson-Fisher, R.W., Savolainen, N.J. (2002), „Systematic review of psychological therapies for cancer patients: Overview and recommendations for future research”, *Journal of the National Cancer Institute*, 94, pp. 558-584.
- Newman, J.P., Patterson, C.M., Kosson, D.S. (1987), „Response perseveration in psychopaths”, *Journal of Abnormal Psychology*, 96, pp. 145-148.
- Newsome, S., Day, A.L., Catano, V.M. (2000), „Assessing the predictive validity of emotional intelligence”, *Personality and Individual Differences*, 29, pp. 1005-1016.
- Nichols, S.L., Newman, J.P. (1986), „Effects of punishment on response latency in extraverts”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, pp. 624-630.
- Nigg, J.T., Goldsmith, H.H. (1994), „Genetics of personality disorders: Perspectives from personality and psychopathology research”, *Psychological Bulletin*, 115, pp. 346-380.
- Nimnuan, C., Rabe-Hesketh, S., Wessely, S., Hotopf, M. (2001), „How many functional somatic syndromes?”, *Journal of Psychosomatic Research*, 51, pp. 549-557.
- Nolen-Hoeksema, S. (2000), „The role of rumination in depressive disorders and mixed anxiety/depressive symptoms”, *Journal of Abnormal Psychology*, 109, pp. 504-511.
- Noller, P., Law, H.G., Comrey, A.L. (1987), „Cattell, Comrey, and Eysenck personality factors compared: more evidence for five robust factors”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 775-782.
- Norman, D.A., Shallice, T. (1985), „Attention to action: willed and automatic control of behaviour”, în R.J. Davidson, G.E. Schwartz și D. Shapiro (coord.), *Consciousness and self-regulation: Advances in research*, vol. 4, Plenum, New York.
- Norman, W.T. (1963), „Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings”, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, pp. 574-588.
- Nowlis, V. (1965), „Research with the Mood Adjective Check List”, în S.S. Tomkins și C.E. Izard (coord.), *Affect, cognition, and personality* (pp. 352-389), Springer, New York.
- O'Connor, B.P. (2002), „A quantitative review of the comprehensiveness of the five-factor model in relation to popular personality inventories”, *Assessment*, 9, 188-203.
- O'Connor, B.P., Dyce, J.A. (1998a), „A test of models of personality disorder configuration”, *Journal of Abnormal Psychology*, 107, pp. 3-16.

- O'Connor, B.P., Dyce, J.A. (1998b), „Rigid and extreme: A geometric representation of personality disorders in five factor model space”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, pp. 1119-1130.
- Oatley, K., Johnson-Laird, P. (1987), „Towards a cognitive theory of emotions”, *Cognition and Emotion*, 1, pp. 29-50.
- Oatley, K., Johnson-Laird, P. (1996), „The communicative theory of emotions: Empirical tests, mental models, and implications for social interaction”, în L.L. Martin și A. Tesser (coord.), *Striving and feeling: interactions among goals, affect, and self-regulation* (pp. 363-393), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- O'Boyle, M. (1995), „DSM-III-R and Eysenck personality measures among patients in a substance abuse programme”, *Personality and Individual Differences*, 18, -061-5.
- O'Boyle, M., Holzer, C. (1992), „DSM-III-R personality disorders and Eysenck's personality dimensions”, *Personality and Individual Differences*, 13, pp. 1157-119.
- O'Gorman, J.G. (1984), „Extraversion and the EEG: I. An evaluation of Gale's hypothesis”, *Biological Psychology*, 19, pp. 113-127.
- O'Gorman, J.G., Lloyd, J.E.M. (1987), „Extraversion, impulsiveness, and EEG alpha activity”, *Personality and Individual Differences*, 8, pp. 169-174.
- O'Gorman, J.G., Malisse, L.R. (1984), „Extraversion and the EEG: II. A test of Gale's hypothesis”, *Biological Psychology*, 15, pp. 113-127.
- O'Leary, K.D., Smith, D.A. (1991), „Marital interactions”, *Annual Review of Psychology*, 42, pp. 191-212.
- Oishi, S., Schimmack, U., Diener, E. (2001), „Pleasures and subjective well-being”, *European Journal of Personality*, 15, pp. 153-167.
- Olson, B.D., Evans, D.L. (1999), „The role of the Big Five personality dimensions in the direction and affective consequences of everyday social comparisons”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, pp. 1498-1508.
- Ones, D.S., Mount, M.K., Barrick, M.R., Hunter, J.E. (1994), „Personality and job performance: A critique of the Tett, Jackson and Rothstein (1991) meta-analysis”, *Personnel Psychology*, 47, pp. 147-156.
- Ones, D.S., Viswesvaran, C., Schmidt, F.L. (1993), „Comprehensive metaanalysis of integrity test validities: Findings and implications for personnel selection and theories of job performance”, monografie, *Journal of Applied Psychology*, 78, pp. 679-703.
- Ormel, J., Oldehinkel, A.J., Brilman, E.I. (2001), „The interplay and etiological continuity of neuroticism, difficulties, and life events in the etiology of major and subsyndromal first and recurrent depressive episodes in later life”, *American Journal of Psychiatry*, 158, pp. 885-891.
- Ormel, J., Wohlfarth, T. (1991), „How neuroticism, long-term difficulties, and life situation change influence psychological distress: A longitudinal model”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, pp. 744-755.
- Orth-Gomer, K., Wamala, S.P., Horsten, M., Schenk-Gustafsson, K., Schneiderman, N., Mittelman, M.A. (2000), „Marital stress worsens prognosis in women with coronary heart disease: The Stockholm Female Coronary Risk Study”, *Journal of the American Medical Association*, 284, pp. 3008-3014.
- Osier, W. (1910), „The Lumleian lectures on angina pectoris”, *The Lancet*, 1, pp. 839-844.
- Ostendorf, F., Angleitner, A. (1994), „Reflections on different labels for Factor V”, *European Journal of Personality*, 8, pp. 341-350.
- Pakenham, K.I., Rinaldis, M. (2001), „The role of illness, resources, appraisal, and coping strategies in adjustment to HIV/AIDS: The direct and buffering effects”, *Journal of Behavioral Medicine*, 24, pp. 259-279.
- Panicker, S., Parasuraman, R. (1998), „The neurochemical basis of attention”, în I. Singh și R. Parasuraman (coord.), *Human cognition: A multidisciplinary perspective*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

- Parker, G., Hadzi-Pavlovic, D. (2001), „A question of style: Refining the dimensions of personality disorder style”, *Journal of Personality Disorders*, 15, pp. 300-318.
- Parker, J.D.A. (2000), „Emotional intelligence: clinical and therapeutic implications”, în R. Bar-On și J.D.A. Parker (coord.), *Handbook of emotional intelligence* (pp. 490-504), Jossey-Bass, San Francisco, CA.
- Parker, J.D.A., Taylor, G.J., Bagby, R.M. (2001), „The relationship between emotional intelligence and alexithymia”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 107-115.
- Parkinson, B., Totterdell, P., Briner, R.B., Reynolds, S. (1996), *Changing moods: The psychology of mood and mood regulation*, Longman, Londra.
- Pashler, H. (1998), *The psychology of attention*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Patrick, C.J., Curtin, J.J., Tellegen, A. (2002), „Development and validation of a brief form of the Multidimensional Personality Questionnaire”, *Psychological Assessment*, 14, pp. 150-163.
- Patterson, G.R. (1988), „Family process: Loops, levels, and linkages”, în N. Bolger, A. Caspi, G. Downey și M. Moorehouse (coord.), *Persons in context: developmental processes*, (pp. 114-151), Cambridge University Press, New York.
- Paulhus, D.L. (1986), „Self-deception and impression management in test responses”, în A. Angleitner și J.S. Wiggins (coord.), *Personality assessment via questionnaire* (pp. 143-165), Springer, New York.
- Paulhus, D.L. (1998), *Manual for the Balanced Inventory of Desirable Responding (BIDR-7)*, Multi-Health Systems, Toronto, Ontario.
- Paulhus, D.L. (2002), „Socially desirable responding: The evolution of a construct”, în H.I. Braun și D.N. Jackson (coord.), *The role of constructs in psychological and educational measurement* (pp. 49-69), Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Paulhus, D.L., John, O.P. (1998), „Egoistic and moralistic biases in self-perception: The interplay of self-deceptive styles with basic traits and motives”, *Journal of Personality*, 66, pp. 1025-1060.
- Paunonen, S.V., Jackson, D.N. (2000), „What is beyond the big five? Plenty!”, *Journal of Personality*, 68, pp. 821-835.
- Paunonen, S.V., Jackson, D.N., Trzebinski, J., Forsterling, F. (1992), „Personality structure across cultures: A multimethod evaluation”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, pp. 447-456.
- Pavot, W., Diener, E., Fujita, F. (1990), „Extraversion and happiness”, *Personality and Individual Differences*, 11, pp. 1299-1306.
- Payne, R.L., Morrison, D. (2002), „The differential effects of negative affectivity on measures of well-being versus job satisfaction and organizational commitment”, *Anxiety and Coping: An International Journal*, 15, pp. 231-244.
- Pedersen, N., Plomin, R., McClearn, G.E., Friberg, L. (1988), „Neuroticism, extraversion, and related traits in adult twins reared apart and reared together”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, pp. 950-957.
- Pengilly, J.W., Dowd, E.T. (2000), „Hardiness and social support as moderators of stress”, *Journal of Clinical Psychology*, 56, pp. 813-820.
- Penley, J.A., Tomaka, J. (2002), „Associations among the Big Five, emotional responses, and coping with acute stress”, *Personality and Individual Differences*, 32, pp. 1215-1228.
- Perugini, M., Di Blas, L. (2002), „The Big Five Marker Scales (BFMS), and the Italian ABC5 taxonomy: Analyses from an etic-emic perspective”, în B. De Raad și M. Perugini (eds.), *Big Five Assessment* (pp. 281-304), Hogrefe and Huber, Seattle, WA.
- Pervin, L.A. (1985), „Personality: Current controversies, issues and directions”, *Annual Review of Psychology*, 36, pp. 83-114.
- Pervin, L.A. (coord.) (1990), *Handbook of personality: Theory and research*, Guilford, New York.

- Pervin, L.A. (1994), „A critical analysis of current trait theory”, *Psychological Inquiry*, 5, pp. 103-113.
- Pervin, L.A. (2002), *Current controversies and issues in personality*, ediția a III-a, Guilford, New York.
- Peterson, C. (2000), „The future of optimism”, *American Psychologist*, 55, pp. 44-55.
- Petrides, K.V., Furnham, A. (2000), „On the dimensional structure of emotional intelligence”, *Personality and Individual Differences*, 29, pp. 313-320.
- Petrides, K.V., Furnham, A. (2001), „Trait emotional intelligence: Psychometric investigation with reference to established trait taxonomies”, *European Journal of Personality*, 15, pp. 425-448.
- Petry, N.M., Tennen, H., Affleck, G. (2000), „Stalking the elusive client variable in psychotherapy research”, în C.R. Snyder și R.E. Ingram (coord.), *Handbook of psychological change: Psychotherapy processes and practices for the twenty-first century* (pp. 88-108), John Wiley, New York.
- Pfohl, B. (1995), „Histrionic personality disorder”, în W.J. Livesley (coord.), *The DSM IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Pickering, A.D., Corr, P.J., Powell, J.H., Kumari, V., Thornton, J.C., Gray, J.A. (1997), „Individual differences in reactions to reinforcing stimuli are neither black nor white: To what extent are they Gray?”, în H. Nyborg (coord.), *The scientific study of human nature: Tribute to Hans J. Eysenck at eighty* (pp. 36-67), Elsevier Science, Londra.
- Piedmont, R. (1999), „Does spirituality represent the sixth factor of personality? Spiritual transcendence and the Five-Factor Model”, *Journal of Personality*, 67, pp. 985-1013.
- Piedmont, R. (2001), „Cracking the plaster cast: big five personality change during intensive outpatient counseling”, *Journal of Research in Personality*, 35, pp. 500-520.
- Picton, T.W. (1992), „The P300 wave of the human event-related potential”, *Journal of Clinical Neurophysiology*, 9, pp. 456-419.
- Pinker, S. (1994), *The language instinct*, Penguin, Londra.
- Plomin, R., Asbury, K., Dunn, J. (2001), „Why are children in the same family so different? Nonshared environment a decade later”, *Canadian Journal of Psychiatry*, 46, pp. 225-233.
- Plomin, R., Corley, R., Caspi, A., Fulker, D.W., DeFries, J.C. (1998), „Adoption results for self-reported personality: Not much nature or nurture?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, pp. 211-218.
- Plomin, R., Daniels, D. (1987), „Why are children in the same family so different from each other?”, *Behavioral and Brain Sciences*, 10, pp. 44-55.
- Plomin, R., DeFries, J.C., McClearn, G.E., McGuffin, P. (2001), *Behavioral Genetics*, ediția a IV-a, Worth, New York.
- Plomin, R., Nesselroade, J.R. (1990), „Behavioral genetics and personality change”, *Journal of Personality*, 58, pp. 191-219.
- Plomin, R., Owen, M.J., McGuffin, P. (1994), „The genetic basis of complex human behaviors”, *Science*, 264, pp. 1733-1739.
- Ployhart, R.E., Lim, B.-C., Chan, K.-Y. (2001), „Exploring relations between typical and maximum performance ratings and the five factor model of personality”, *Personnel Psychology*, 54, pp. 809-843.
- Pogue-Geile, M., Ferrell R., Deka, R., Debski, T., Manuck, S. (1998), „Human novelty seeking personality traits and dopamine D4 receptor polymorphisms: A twin and genetic association study”, *American Journal of Medical Genetics*, 81, pp. 44-48.
- Polich, J., Kok, A. (1995), „Cognitive and biological determinants of P300: An integrative review”, *Biological Psychology*, 41, pp. 103-146.
- Popper, K. (1957), *The poverty of historicism*, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Posner, M.I., Rodhbat, M.K. (1991), „Attentional mechanisms and conscious experience”, în A.D. Milner și M.D. Rugg (coord.), *The neuropsychology of consciousness*, Academic, New York.

- Posner, M.I., Rodh bait, M.K. (2000), „Developing mechanisms of self-regulation”, *Development and Psychopathology*, 12, pp. 427-441.
- Powell, G.E. (1981), „A survey of the effects of brain lesions upon personality”, în H.J. Eysenck (coord.), *A model for personality*, Springer, Berlin.
- Presly, A.S., Walton, H.J. (1973), „Dimensions of abnormal personality”, *British Journal of Psychiatry*, 122, pp. 269-276.
- Price, R.A., Vandenberg, S.G., Iyer, H., Williams, J.S. (1982), „Components of variation, in normal personality”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, pp. 328-340.
- Pryse-Phillips, W. (1969), *Epilepsy*, John Wright, Bristol.
- Quinlan, P.T., Lane, J., Moore, K.L., Aspen, J., Rycroft, J.A., O'Brien, D.C. (2000), „The acute physiological and mood effects of tea and coffee: The role of caffeine level”, *Pharmacology, Biochemistry and Behaviour*, 66, pp. 19-28.
- Rabiner, D.L., Lenhart, L., Lochman, J.E. (1990), „Automatic versus reflective social problem solving in relation to children's sociometric status”, *Developmental Psychology*, 26, pp. 1010-1016.
- Ragland, D.R., Brand, R.J. (1988), „Coronary heart disease mortality in the Western Collaborative Group Study: Follow-up experience of twenty-two years”, *American Journal of Epidemiology*, 127, pp. 462-475.
- Raine, A., Green, M.F. (2002), „Schizophrenia and schizotypal personality: A tribute to Peter H. Venables”, *Schizophrenia Research*, 54, pp. 1-5.
- Ranchor, A.V., Sanderman, R., Steptoe, A., Wardle, J., Miedma, I., Ormel, J. (2002), „Premorbid predictors of psychological adjustment to cancer”, *Quality of life research*, 11, pp. 101-113.
- Royal, V., Goldberg, S., Atkinson, L., Benoit, D., Myhal, N., Poulton, L., Zwiers, M. (2001), „Maternal attachment, maternal responsiveness and infant attachment”, *Infant Behavior and Development*, 24, pp. 281-304.
- Rawlings, D., Claridge, G., Freeman, J.L. (2001), „Principal components analysis of the Schizotypal Personality Scale (STA), and the Borderline Personality Scale (STB)”, *Personality and Individual Differences*, 31, pp. 409-419.
- Reich, J., Noyes, R., Yates, W. (1989), „Alprazolam treatment of avoidant personality traits in social phobic patients”, *Journal of Clinical Psychiatry*, 50, pp. 91-95.
- Reis, H.T., Sheldon, K.M.L., Gable, S.L., Roscoe, J., Ryan, R.M. (2000), „Daily well-being: The role of autonomy, competence, and relatedness”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, pp. 419-435.
- Reisenzein, R. (1994), „Pleasure-arousal theory and the intensity of emotions”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, pp. 525-539.
- Reiss, D., Neiderhiser, J.M., Hetherington, E.M., Plomin, R. (2000), *The relationship code: Deciphering genetic and social influences on adolescent development*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Reiss, S., McNally, R.J. (1985), „Expectancy model of fear”, în S. Reiss și R.R. Bootzin (coord.), *Theoretical issues in behavior therapy* (pp. 107-121), Academic Press, San Diego, CA.
- Revelle, W. (1993), „Individual differences in personality and motivation: «noncognitive» determinants of cognitive performance”, în A. Baddeley și L. Weiskrantz (coord.), *Attention: selection, awareness and control* (pp. 346-373), Oxford University Press, Oxford.
- Revelle, W., Amaral, P., Turriff, S. (1976), „Introversion/extraversion, time stress, and caffeine: Effect on verbal performance”, *Science*, 192, pp. 149-150.
- Revelle, W., Humphreys, M.S., Simon, L., Gilliland, K. (1980), „The interactive effect of personality, time of day and caffeine: A test of the arousal model”, *Journal of Experimental Psychology: General*, 109, pp. 1-31.
- Reynolds, S.K., Clark, L.A. (2001), „Predicting dimensions of personality disorder from domains and facets of the five factor model”, *Journal of Personality*, 59, pp. 199-222.

- Richards, A., French, C.C., Johnson, W., Naparstek, J., Williams, J. (1992), „Effects of mood manipulation and anxiety on performance of an emotional Stroop task”, *British Journal of Psychology*, 83, pp. 479-491.
- Riemann, R., Angleitner, A., Strelau, J. (1997), „Genetic and environmental influences on personality: A study of twins reared together using self and peer-report NEO-FFI scales”, *Journal of Personality*, 65, pp. 449-476.
- Robbins, T.W. (1998), „Arousal and attention: Psychopharmacological and neuropsychological studies in experimental animals”, în R. Parasuraman (coord.), *The attentive brain* (pp. 189-220), MIT Press, Cambridge, MA.
- Roberts, B.W., Caspi, A., Moffitt, T.E. (2001), „The kids are alright: growth and stability in personality development from adolescence to adulthood”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, pp. 670-683.
- Roberts, R.D., Zeidner, M., Matthews, G. (2001), „Does emotional intelligence meet traditional standards for an intelligence? Some new data and conclusions”, *Emotion*, 1, pp. 196-231.
- Robins, R.W., John, O.P., Caspi, A. (1994), „Major dimensions of personality in early adolescence: The Big Five and beyond”, în C.F. Halverson, Jr., G.A. Kohnstamm și R.P. Martin (coord.), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (pp. 267-291), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Rogers, C.R. (1951), *Client-centred therapy: Its current practice, implications, and theory*, Houghton Mifflin, Boston.
- Rolfhus, E.L., Ackerman, P.L. (1996), „Self-report knowledge: At the crossroads of ability, interest, and personality”, *Journal of Educational Psychology*, 88, pp. 174-188.
- Rose, P. (2002), „The happy and unhappy faces of narcissism”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 379-391.
- Rose, R.J. (1995), „Genes and human behavior”, *Annual Review of Psychology*, 46, pp. 625-654.
- Rose, R.J., Koskenvuo, M., Kaprio, J., Sarna, S., Langinvainio, H. (1988), „Shared genes, shared experiences, and similarity of personality”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, pp. 161-171.
- Rosenthal, R., Rubin, D.B. (1982), „A simple, general purpose display of magnitude of experimental effect”, *Journal of Educational Psychology*, 74, pp. 166-169.
- Rosenman, R.H., Brand, R., Jenkins, D., Friedman, M., Straus, R., Wurm, M. (1976), „Coronary heart disease in the Western Collaborative Group Study: Final follow-up of eight and a half years”, *Journal of the American Medical Association*, 233, pp. 872-877.
- Ross, L.R., Spinner, B. (2001), „General and specific attachment representations in adulthood: is there a relationship?”, *Journal of Social and Personal Relationships*, 18, pp. 747-766.
- Rothbart, M.K. (1988), „Temperament and the development of inhibited approach”, *Child Development*, 59, pp. 1241-1250.
- Rothbart, M.K., Ahadi, S.A., Hershey, K.L., Fisher, P. (2001), „Investigations of temperament at three to seven years: The Children's Behavior Questionnaire”, *Child Development*, 72, pp. 1394-1408.
- Rothbart, M.K., Bates, J.E. (1998), „Temperament”, în N. Eisenberg (coord.), *Handbook of child psychology*, vol. 3: *Social, emotional and personality development*, ediția a V-a (pp. 105-176), Wiley, New York.
- Rothbart, M.K., Derryberry, D., Hershey, K. (2000), „Stability of temperament in childhood: Laboratory infant assessment to parent report at seven years”, în V.J. Molfese și D.L. Molfese (coord.), *Temperament and personality development across the life span* (pp. 85-119), Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Rotter, J.B. (1966), „Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement”, *Psychological Monographs*, 80, pp. 1-28.
- Rowe, D.C. (1990), „As the twig is bent? The myth of child-rearing influences on personality development”, *Journal of Counseling and Development*, 68, pp. 606-611.

- Roy, M.P., Kirschbaum, C., Steptoe, A. (2001), „Psychological, cardiovascular, and metabolic correlates of individual differences in cortisol stress recovery in young men”, *Psychoneuroendocrinology*, 26, pp. 375-391.
- Royce, J.R., Powell, A. (1983), *Theory of personality and individual differences : Factors, systems and processes*, Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Runyan, W.M. (1983), „Idiographic goals and methods in the study of lives”, *Journal of Personality*, 51, pp. 413-437.
- Russell, J.A. (1979), „Affective space is bipolar”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, pp. 345-356.
- Russell, J.A., Feldman Barrett, L. (1999), „Core affect, prototypical emotional episodes, and other things called emotion : Dissecting the elephant”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, pp. 805-819.
- Rusten, J. (coord.), (1993), *Theophrastus : Characters*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Rusting, C.L., Larsen, R.J. (1997), „Extraversion, neuroticism, and susceptibility to positive and negative affect : A test of two theoretical models”, *Personality and Individual Differences*, 22, pp. 607-612.
- Rusting, C.L., Larsen, R.J. (1999), „Clarifying Gray's theory of personality : A response to Pickering, Corr and Gray”, *Personality and Individual Differences*, 26, pp. 367-372.
- Ryan, R.M., Deci, E.L. (2000), „The darker and brighter sides of human existence : Basic psychological needs as a unifying concept”, *Psychological Inquiry*, 11, pp. 319-338.
- Saarni, C. (1999), *The development of emotional competence*, Guilford, New York.
- Saarni, C. (2000), „Emotional competence : A developmental perspective”, în R. Bar-On și J.D.A. Parker (coord.), *The handbook of emotional intelligence* (pp. 68-91), Jossey-Bass, San Francisco, CA.
- Saklofske, D.H., Austin, E.J., Minski, P.S. (2003), „Factor structure and validity of a trait emotional intelligence measure”, *Personality and Individual Differences*, 34, pp. 707-721.
- Saklofske, D.H., Zeidner, M. (coord.) (1995), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Sales, S.M. (1973), „Threat as a factor in authoritarianism : An analysis of archival data”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, pp. 44-57.
- Salgado, J.F. (1997), „The five factor model of personality and job performance in the European Community”, *Journal of Applied Psychology*, 82, pp. 30-43.
- Salgado, J.F. (2002), „The Big Five personality dimensions and counterproductive behaviors”, *International Journal of Selection and Assessment*, 10, pp. 117-125.
- Salovey, P., Mayer, J.D. (1990), „Emotional intelligence”, *Imagination, Cognition and Personality*, 9, pp. 185-211.
- Salovey, P., Mayer, J.D., Caruso, D. (2002), „The positive psychology of emotional intelligence”, în C.R. Snyder și S.J. Lopez (coord.), *Handbook of positive psychology* (pp. 159-171), Oxford University Press, New York.
- Saltz, E., Hoehn, A.J. (1957), „A test of the Taylor-Spence theory of anxiety”, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 54, pp. 114-117.
- Samuels, J., Eaton, W.W., Bienvenu, O.J., Brown, C.H., Costa, P.T., Nestadt, G. (2002), „Prevalence and correlates of personality disorders in a community sample”, *British Journal of Psychiatry*, 180, pp. 536-542.
- Sanderman, R., Ranchor, A.V. (1994), „Stability of personality traits and psychological distress over six years”, *Perceptual and Motor Skills*, 78, pp. 89-90.
- Santor, D.A., Bagby, R.M., Joffe, R.T. (1997), „Evaluating stability and change in personality and depression”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, pp. 1354-1362.
- Sarafino, E.P. (2002), *Health psychology : Biopsychosocial interactions*, ediția a IV-a, John Wiley and Sons, New York.

- Sarason, I.G. (1984), „Stress, anxiety, and cognitive interference : reactions to tests”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, pp. 929-938.
- Sarason, I.G., Sarason, B.R., Keefe, D.E., Hayes, B.E., Shearin, E.N. (1986), „Cognitive interference : Situational determinants and traitlike characteristics”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 31, pp. 215-226.
- Sarason, I.G., Sarason, B.R., Pierce, G.R. (1995), „Cognitive interference : At the intelligence-personality crossroads”, în D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Saroglou, V. (2002), „Religion and the five factors of personality : A meta-analytic review”, *Personality and Individual Differences*, 32, pp. 15-25.
- Saucier, G., Goldberg, L.R. (1996), „Evidence for the Big Five in analyses of familiar English personality adjectives”, *European Journal of Personality*, 10, pp. 61-17.
- Saucier, G., Goldberg, L.R. (1998), „What is beyond the big five?”, *Journal of Personality*, 66, pp. 495-524.
- Saucier, G., Goldberg, L.R. (2001), „Lexical studies of indigenous personality factors : Premises, products and prospects”, *Journal of Personality*, 69, pp. 847-879.
- Saucier, G., Ostendorf, F. (1999), „Hierarchical subcomponents of the Big Five personality factors : A cross-language replication”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, pp. 613-627.
- Saudino, K.J., Pedersen, N.L., Lichtenstein, P., McClearn, G.E. (1997), „Can personality explain genetic influences on life events?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, pp. 196-206.
- Saville, P., Holdsworth, R., Nyfield, G., Cramp, L., Mabey, W. (1984), *The Occupational Personality Questionnaires (OPQ)*, Saville and Holdsworth (UK), Ltd., Londra.
- Saville, P., Sik, G., Nyfield, G., Hackston, J., MacIver, R. (1996), „A demonstration of the validity of the Occupational Personality Questionnaire (OPQ) in the measurement of job competencies across time and in separate organisations”, *Applied Psychology : An International Review*, 45, pp. 243-262.
- Sawa, A., Snyder, S.H. (2002), „Schizophrenia : diverse approaches to a complex disease”, *Science*, 296, pp. 692-695.
- Scarr, S. (1987), „Three cheers for behavior genetics : winning the war and losing our identity”, *Behavior Genetics*, 17, pp. 219-28.
- Scarr, S., Webber, P.L., Weinberg, R.L., Wittig, M.A. (1981), „Personality resemblance among adolescents and their parents in biologically related and adoptive families”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, pp. 885-898.
- Schachter, S., Singer, J.E. (1962), „Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state”, *Psychological Review*, 69, pp. 379-399.
- Schaubroeck, J., Ganster, D.C. (1991), „Associations among stress-related individual differences”, în C.L. Cooper și R. Payne (coord.), *Personality and stress : Individual differences in the stress process*, Wiley, Chichester.
- Scheier, M.F., Carver, C.S. (1992), „Effects of optimism on psychological and physical well-being : Theoretical overview and empirical update”, *Cognitive Therapy and Research*, 16, pp. 201-228.
- Scheier, M.F., Carver, C.S., Bridges, M.W. (1994), „Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem) : A reevaluation of the Life Orientation test”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, pp. 1063-1018.
- Scherer, K.R. (2001), „Appraisal considered as a process of multilevel sequential checking”, în K.R. Scherer, A. Schorr și T. Johnstone (coord.), *Appraisal processes in emotion : Theory, methods, research* (pp. 92-120), Oxford University Press, Londra.
- Scherwitz, L.W., Perkins, L.L., Chesney, M.A., Hughes, G.H., Sidney, S., Manolio, T.A. (1992), „Hostility and health behaviors in young adults : The CARDIA Study”, *American Journal of Epidemiology*, 136, pp. 136-145.

- Schimmack, U., Boeckenholt, U., Reizenstein, R. (2002), „Response styles in affect ratings: Making a mountain out of a molehill”, *Journal of Personality Assessment*, 78, pp. 461-483.
- Schimmack, U., Grob, A. (2000), „Dimensional models of core affect: A quantitative comparison by means of structural equation modeling”, *European Journal of Personality*, 14, pp. 325-345.
- Schimmack, U., Radhakrishnan, P., Oishi, S., Dzokoto, V., Ahadi, S. (2002), „Culture, personality, and subjective well-being: Integrating process models of life satisfaction”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, pp. 582-593.
- Schimmack, U., Reizenstein, R. (2003), „Experiencing activation: Energetic arousal and tense arousal are not mixtures of valence and activation”, *Emotion*, 2, pp. 412-417.
- Schlenker, B.F., Weigold, M.F. (1989), „Goals and the self-identification process: Constructing desired identities”, in L.A. Pervin (coord.), *Goal concepts in personality and social psychology* (pp. 243-290), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Schmitt, D.P., Buss, D.M. (2000), „Sexual dimensions of personality description: Beyond or subsumed by the Big Five”, *Journal of Research in Personality*, 34, pp. 141-177.
- Schmidt, L.A., Fox, N.A., Rubin, K.H., Hus, S., Hamer, D.H. (2002), „Molecular genetics of shyness and aggression in preschoolers”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 227-238.
- Schmidt, N.B., Woolaway-Bickel, K. (în curs de apariție), „Cognitive vulnerability to panic disorder”, in L.B. Alloy și J.H. Riskind (coord.), *Cognitive vulnerability to emotional disorders*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Schneider, B., Kristof-Brown, A.L., Goldstein, H.W., Smith, D.B. (1997), „What is this thing called fit?”, in N. Anderson și P. Herriott (coord.), *International handbook of selection and assessment* (pp. 393-412), Wiley, Chichester.
- Schneider, K. (1923), *Psychopathic personalities*, Cassell, Londra.
- Schneider, W., Dumais, S.T., Shiffrin, R.M. (1984), „Automatic and control processing and attention”, in R. Parasuraman și D.R. Davies (coord.), *Varieties of attention*, Academic, New York.
- Schredl, M. (2002), „Dream recall frequency and openness to experience: A negative finding”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 1285-1289.
- Schredl, M., Kronenberg, G., Nonnell, P., Heuser, I. (2001), „Dream recall, nightmare frequency, and nocturnal panic attacks in patients with panic disorder”, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 189, pp. 559-562.
- Schredl, M., Kuernberg, C., Weiler, S. (1995), „Dream recall, attitude towards dreams, and personality”, *Personality and Individual Differences*, 20, pp. 613-618.
- Schroeder, M.L., Wormsworth, J.A., Livesley, W.J. (1992), „Dimensions of personality disorder and their relationships to the big five dimensions of personality”, *Psychological Assessment*, 4, pp. 41-53.
- Schuerger, J.M., Zarrella, K.L., Horz, A.S. (1989), „Factors that influence the temporal stability of personality by questionnaire”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, pp. 777-783.
- Schunk, D.H., Ertmer, P.A. (2000), „Self-regulation and academic learning: Self-efficacy enhancing interventions”, in M. Boekaerts, P.R. Pintrich și M. Zeidner (coord.), *Handbook of self-regulation* (pp. 631-649), Academic, San Diego, CA.
- Schutte, N.S., Malouff, J.M., Hall, L.E., Haggerty, D.J., Cooper, J.T., Golden, C.J., Dornheim, L. (1998), „Development and validation of a measure of emotional intelligence”, *Personality and Individual Differences*, 25, pp. 167-177.
- Schwean, V.L., Saklofske, D.H. (1995), „A cognitive-social description of exceptional children”, in D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence* (pp. 185-204), Plenum, New York.
- Schwean, V.L., Saklofske, D.H. (coord.) (1999), *Handbook of psychosocial characteristics of exceptional children*, Plenum, New York.

- Sedikides, C. (1992), „Mood as a determinant of attentional focus”, *Cognition and Emotion* 6, pp. 129-148.
- Segal, N.L. (1999), *Entwined lives: Twins and what they tell us about human behavior*, Dutton, New York.
- Segal, Z.V. (1988), „Appraisal of the self-schema construct in cognitive models of depression”, *Psychological Bulletin*, 103, pp. 147-162.
- Seivewright, H., Tyrer, P., Johnson, T. (2002), „Change in personality status in neurotic disorders”, *Lancet*, 359, pp. 2253-2254.
- Seligman, M.E.M., Csikszentmihalyi, M. (2000), „Positive psychology: An introduction”, *American Psychologist*, 55, pp. 5-14.
- Selye, H. (1976), *Stress in Health and Disease*, Butterworth, Reading, MA.
- Semmer, N., Schallberger, U. (1996), „Selection, socialisation, and mutual adaptation: resolving discrepancies between people and work”, *Applied Psychology: An International Journal* 45, pp. 263-288.
- Shaver, P.R., Hazan, C. (1994), „Attachment”, in A.L. Weber și J.H. Harvey (coord.), *Perspectives on close relationships* (pp. 110-130), Allyn and Bacon, Boston, MA.
- Shea, M.T. (1988), „Interpersonal styles and short-term therapy for depression”, *Lucrare prezentată la întâlnirea American Psychological Association*, Atlanta, GA.
- Shea, M.T. (1995), „Interrelationships among categories of personality disorders”, in W.J. Livesley (coord.), *The DSM IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Shekelle, R.B., Hulley, S.B., Neaton, J.D., Billings, J.H., Borhani, N.O., Gerace, T.A., Jacobs, D.R., Lasser, N.L., Mittlemark, M.B., Stamler, J. (1985), „The MRFIT behavior pattern study. II. Type A behavior and incidence of coronary heart disease”, *American Journal of Epidemiology*, 122, pp. 549-570.
- Sheldon, K.M., Kasser, T. (2001), „Goals, congruence, and positive well-being: New empirical support for humanistic theories”, *Journal of Humanistic Psychology*, 41, pp. 30-50.
- Shields, J. (1962), *Monozygotic twins: Brought up apart and brought up together*, Oxford University Press, Londra.
- Shigehisa, T., Symons, J.R. (1973), „Effects of intensity of visual stimulation on auditory sensitivity in relation to personality”, *British Journal of Psychology*, 64, pp. 205-213.
- Shoda, Y., Lee-Tiernan, S., Mischel, W. (2002), „Personality as a dynamical system: Emergence of stability and distinctiveness from intra- and interpersonal interactions”, *Personality and Social Psychology Review*, 6, pp. 316-325.
- Siegel, K., Schrimshaw, E.W. (2002), „The perceived benefits of religious and spiritual coping among older adults living with HIV/AIDS”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, pp. 91-202.
- Siegle, G.J. (1999), „A neural network model of attention biases in depression”, in E. Ruppin, J. Reggia și D. Glanzman (coord.), *Progress in Brain Research* (vol. 121, pp. 415-441), Elsevier, New York.
- Siegle, G.J., Ingram, R.E. (1997), „Modeling individual differences in negative information processing biases”, in G. Matthews (coord.), *Cognitive science perspectives on personality and emotion* (pp. 301-353), Elsevier, Amsterdam.
- Siegler, I.C. (1994), „Hostility and risk: Demographic and lifestyle variables”, in A.W. Siegman, Smith, T.W. (coord.), *Anger, hostility and the heart*, Erlbaum, Londra.
- Siegler, I.C., Feaganes, J.R., Rimer, B.K. (1995), „Predictors of adoption of mammography in women under age fifty”, *Health Psychology*, 14, pp. 274-278.
- Siegler, I.C., Welsh, K.A., Dawson, D.V., Fillenbaum, G.G., Earl, N.L., Kaplan, E.B., Clark, C.M. (1991), „Ratings of personality change in patients being evaluated for memory disorders”, *Alzheimer Disease and Associated Disorders*, 5, pp. 240-250.
- Siever, L.J., Bernstein, D.P., Silverman, J.M. (1995), „Schizotypal personality disorder”, in W.J. Livesley (coord.), *The DSM IV personality disorders*, Guilford, New York.

- Siever, L.J., Torgersen, S., Gunderson, J.G., Livesley, W.J., Kendler, K.S. (2002), „The borderline diagnosis III: Identifying endophenotypes for genetic studies”, *Biological Psychiatry*, 51, pp. 964-968.
- Sifneos, P.E. (1972). *Short-term psychotherapy and emotional crisis*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Silva, R., Avia, D., Sanz, J., Martinez-Arias, R., Grana, J.L., Sanchez-Bernardos, L. (1994), *Personality and Individual Differences*, 17, pp. 741-754.
- Simonton, D.K. (1990), „Personality and politics”, in L.A. Pervin (coord.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 670-692), Guilford, New York.
- Simonton, D.K. (2001), „Kings, queens, and sultans: Empirical studies of political leadership in European hereditary monarchies”, in O. Feldman și L. Valenty (coord.), *Profiling political leaders: Cross-cultural studies of personality and behaviour* (pp. 97-110), Praeger, Westport, CT.
- Sinclair, R.R., Tetrick, L.E. (2000), „Implications of item wording for hardiness structure, relation with neuroticism, and stress buffering”, *Journal of Research in Personality*, 34, pp. 1-25.
- Singh, I.L. (1989), „Personality correlates and perceptual detectability of locomotive drivers”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 1049-1054.
- Sjoberg, L., Svensson, E., Persson, L.-O. (1979), „The measurement of mood”, *Scandinavian Journal of Psychology*, 20, pp. 1-18.
- Skodol, A.E., Gunderson, J.G., Pfohl, B., Widiger, T.A., Livesley, W.J., Siever, L.J. (2002), „The borderline diagnosis I: Psychopathology comorbidity and personality structure”, *Biological Psychiatry*, 51, pp. 936-950.
- Skodol, A.E., Siever, L.J., Livesley, W.J., Gunderson, J.G., Pfohl, B., Widiger, T.A. (2002), „The borderline diagnosis II: Biology, genetics, and clinical course”, *Biological Psychiatry*, 51, pp. 951-963.
- Slaski, M., Cartwright, S. (2002), „Health, performance and emotional intelligence: An exploratory study of retail managers”, *Stress and Health*, 18, pp. 63-68.
- Slutske, W.S., Heath, A.C., Madden, P.A., Bucholz, K.K., Slatham, D.J., Martin, N.G. (2002), „Personality and genetic risk for alcohol dependence”, *Journal of Abnormal Personality*, 111, pp. 124-133.
- Smith, B.D. (1983), „Extraversion and electrodermal activity: Arousal and the inverted U”, *Personality and Individual Differences*, 4, pp. 411-419.
- Smith, B.D., Concannon, M., Campbell, S., Bozman, A., Kline, R. (1990), „Regression and criterion measures of habituation: A comparative analysis in extraverts and introverts”, *Journal of Research in Personality*, 24, pp. 123-132.
- Smith, B.D., Davidson, R.A., Smith, D.L., Goldstein, H., Perlstein, W. (1989), „Sensation seeking and arousal: Effects of strong stimulation on electrodermal activation and memory task performance”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 671-679.
- Smith, B.D., Wilson, R.J., Jones, B.E. (1983), „Extraversion and multiple-levels of caffeine-induced arousal: Effects of overhabituation and dishabituation”, *Psychophysiology*, 20, pp. 29-34.
- Smith, C.J., Noll, J.A., Bryant, J.B. (1999), „The effect of social context on gender self-concept”, *Sex Roles*, 40, pp. 499-512.
- Smith, G.M. (1967), „Usefulness of peer ratings in educational research”, *Educational and Psychological Measurement*, 27, pp. 967-984.
- Smith, M.B. (1950), „The phenomenological approach in personality theory: some critical remarks”, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 45, pp. 516-522.
- Smith, R.E., Sarason, I.G. (1975), „Social anxiety and the evaluation of negative interpersonal feedback”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, p. 429.
- Smith, T.W., Williams, P.G. (1992), „Personality and health: Advantages and limitations of the five-factor model”, *Journal of Personality*, 60, pp. 395-423.
- Snyder, C.R., Lopez, S.J. (coord.) (2002), *Handbook of positive psychology*, Oxford University Press, New York.
- Snyder, M. (1979), „Self-monitoring process”, in L. Berkowitz (coord.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 12, pp. 85-128), Academic Press, New York.
- Snyder, M. (1984), „When belief creates reality”, in L. Berkowitz (coord.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 18, pp. 248-305), Academic Press, New York.
- Snyder, M. (1992), „Motivational foundations of behavioral confirmation”, in M.P. Zanna (coord.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 25, pp. 67-114), Academic Press, New York.
- Sokolowski, K., Schmalt, H.-D., Langens, T.A., Puca, R.M. (2000), „Assessing achievement, affiliation, and power motives all at once: The Multi-Motive Grid (MMG)”, *Journal of Personality Assessment*, 74, pp. 126-145.
- Southam-Gerow, M.A., Kendall, P.C. (2002), „Emotion regulation and understanding: Implications for child psychopathology and therapy”, *Clinical Psychology Review*, 22, pp. 189-222.
- Spangler, W.D. (1992), „Validity of questionnaire and TAT measures of need for achievement: Two meta-analyses”, *Psychological Bulletin*, 111, pp. 140-154.
- Spearman, C. (1904), „«General intelligence», objectively determined and measured”, *American Journal of Psychology*, 15, pp. 201-293.
- Spector, P.E., Schneider, J.R., Vance, C.A., Hezlett, S.A. (2000), „The relation of cognitive ability and personality traits to assessment center performance”, *Journal of Applied Social Psychology*, 2000, pp. 1474-1491.
- Spielberger, C.D. (1966), „The effects of anxiety on complex learning and academic achievement”, in C.D. Spielberger (coord.), *Anxiety and behavior* (pp. 3-20), Academic Press, Londra.
- Spielberger, C.D. (1972), „Anxiety as an emotional state”, in C.D. Spielberger (coord.), *Anxiety: Current trends in theory and research*, vol. 1, Academic Press, Londra.
- Spielberger, C.D., Crane, R.S., Kearns, W.D., Pellegrin, K.L., Rickman, R.L., Johnson, E.H. (1991), „Anger and anxiety in essential hypertension”, in C.D. Spielberger, I.G. Sarason, Z. Kulcsar și G.L. Van Heck (coord.), *Stress and emotion: Anxiety, anger and curiosity* (vol. 14, pp. 265-283), Hemisphere, New York.
- Spielberger, C.D., Gorsuch, R., Lushene, R. (1970), *The State Trait Anxiety Inventory (STAI)*, Consulting Psychologists Press, Manual Palo Alto, CA.
- Spielberger, C.D., Jacobs, G.E., Russell, S., Crane, R.S. (1983), „The assessment of anger: The State-trait anger scale”, in J.N. Butcher și C.D. Spielberger (coord.), *Advances in personality assessment* (vol. 2, pp. 159-185), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Spielberger, C.D., Reheiser, E.C. (1995), „Measuring occupational stress: The Job Stress Survey”, in R. Crandall și P.L. Perrewe (coord.), *Occupational stress: A handbook* (pp. 51-69), Taylor and Francis, Washington, DC.
- Spielberger, C.D., Sydeman, S.J., Owen, A.E., Marsh, B.J. (1999), „Measuring anxiety and anger with the State-Trait Anxiety Inventory (STAI) and the State-Trait Anger Expression Inventory (STAXI)”, in M.E. Maruish (coord.), *The use of psychological testing for treatment planning and outcomes assessment*, ediția a II-a (pp. 993-1021), Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- Stajkovic, A.D., Luthans, F. (1998), „Self-efficacy and work-related performance: A meta-analysis”, *Psychological Bulletin*, 124, pp. 240-261.
- Stam, H.J. (1987), „The psychology of control: A textual critique”, in H.J. Stam, T.B. Rogers și K.J. Gergen (coord.), *The analysis of psychological theory: Metapsychological perspectives*, Hemisphere, Washington, DC.
- Stanley, K.D., Murphy, M.R. (1997), „A comparison of general self-efficacy with self-esteem”, *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 123, pp. 79-99.

- Stansfeld, S.A. (2002), „The problem with stress: Minds, hearts and disease”, *International Journal of Epidemiology*, 31, pp. 13-16.
- Stanush, R.L. (1996), *Factors that influence the susceptibility of self report inventories to distortion: A meta-analytic investigation*, teză de doctorat nepublicată, A and M University, Texas.
- Steffen, A.M., McKibbin, C., Zeiss, A.M., Gallagher-Thompson, D., Bandura, A. (2002), „The Revised Scale for Caregiving Self-Efficacy: Reliability and validity studies”, *Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 57B., 74-86.
- Steffen, P.R., Hinderliter, A.L., Blumenthal, J.A., Sherwood, A. (2001), „Religious coping, ethnicity, and ambulatory blood pressure”, *Psychosomatic Medicine*, 63, pp. 523-530.
- Stein, H., Koentz, A.D., Fonagy, P., Allen, J.G., Fultz, J.B., Brethour, J.R., Jr., Allen, D., Evans, R.B. (2002), „Adult attachment: What are the underlying dimensions?”, *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 75, pp. 77-91.
- Stelmack, R.M. (1981), „The psychophysiology of extraversion and neuroticism”, în H.J. Eysenck (coord.), *A model for personality*, Springer, New York.
- Stelmack, R.M. (1990), „Biological bases of extraversion: Psychophysiological evidence”, *Journal of Personality*, 58, pp. 293-311.
- Stelmack, R.M. (1997), „The psychophysics and psychophysiology of extraversion and arousal”, în H. Nyborg (coord.), *The scientific study of human nature: Tribute to Hans J. Eysenck at eighty* (pp. 388-403), Elsevier Science, New York.
- Stelmack, R.M., Houlihan, M. (1995), „Event-related potentials, personality and intelligence: Concepts, issues and evidence”, în D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Stelmack, R.M., Houlihan, M., McGarry-Roberts, P.A. (1993), „Personality, reaction time, and event-related potentials”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 399-409.
- Stelmack, R.M., Pivik, R.T. (1996), „Extraversion and the effect of exercise on spinal moto-neuronal excitability”, *Personality and Individual Differences*, 21, pp. 69-76.
- Stelmack, R.M., Stalikas, A. (1991), „Galen and the humour theory of temperament”, *Personality and Individual Differences*, 12, pp. 255-263.
- Stenberg, G. (1992), „Personality and the EEG: Arousal and emotional arousability”, *Personality and Individual Differences*, 13, pp. 1097-1113.
- Stenberg, G. (1994), „Extraversion and the P300 in a visual classification task”, *Personality and Individual Differences*, 6, pp. 543-560.
- Stephoe, A. (2001), „Job control, perceptions of control, and cardiovascular activity: An analysis of ambulatory measures collected over the working day”, *Journal of Psychosomatic Research*, 50, pp. 57-63.
- Stephoe, A., Copley, M., Griffith, J., Kirschbaum, C. (2000), „Job strain and anger expression predict early morning elevations in salivary cortisol”, *Psychosomatic Medicine*, 62, pp. 286-292.
- Stephoe, A., Willemsen, G., Owen, N., Flower, L., Mohamed-Ali, V. (2001), „Acute mental stress elicits delayed increases in circulating inflammatory cytokine levels”, *Clinical Science*, 101, pp. 185-192.
- Sternberg, R.J., Ruzgis, P. (coord.) (1994), *Personality and intelligence*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Stoeva, A.Z., Chilli, R.K., Greenhaus, J.H. (2002), „Negative affectivity, role stress, and work-family conflict”, *Journal of Vocational Behavior*, 60, pp. 1-16.
- Stokes, J.P., McKirnan, D.J. (1989), „Affect and the social environment: The role of social support in depression and anxiety”, în P.C. Kendall și D. Watson (coord.), *Anxiety and depression: distinctions and overlapping features*, Academic, New York.
- Stone, A.A., Valdimarsdottir, H., Jandorf, L., Cox, D.S., Neale, J.M. (1987), „Evidence that secretory IgA antibody is associated with daily mood”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, pp. 988-993.

- Stone, S.V., Costa, P.T., Jr. (1990), „Disease-prone personality or distress-prone personality?”, în H.S. Friedman (coord.), *Personality and disease*, Wiley, New York.
- Stout, M. (2000), *The feel-good curriculum: The dumbing down of America's kids in the name of self-esteem*, Perseus Books, Cambridge, MA.
- Strelau, J. (1983), *Temperament, personality, activity*, Academic, Londra.
- Strelau, J. (1991), „Are psychophysiological/psychophysical scores good candidates for diagnosing temperament/personality traits and for a demonstration of the construct validity of psychometrically measured traits?”, *European Journal of Personality*, 5, pp. 323-342.
- Strelau, J. (2001), „The concept and status of trait in research on temperament”, *European Journal of Personality*, 15, pp. 311-325.
- Strelau, J., Zawadzki, B. (1995), „The formal characteristics of Behaviour Temperament Inventory (FCB-TI): Validity studies”, *European Journal of Personality*, 9, pp. 207-229.
- Suhr, J.A., Spitznagel, M.B. (2001a), „Factor versus cluster models of schizotypal traits. I: A comparison of unselected and highly schizotypal samples”, *Schizophrenia Research*, 52, pp. 231-239.
- Suhr, J.A., Spitznagel, M.B. (2001b), „Factor versus cluster models of schizotypal traits. II: Relation to neuropsychological impairment”, *Schizophrenia Research*, 52, pp. 241-250.
- Sullivan, H.S. (1940), *Conceptions of modern psychiatry*, Norton, New York.
- Suls, J. (2001), „Affect, stress, and personality”, în J.P. Forgas (coord.), *Handbook of affect and social cognition* (pp. 392-409), Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Suls, J., Martin, R., David, J.F. (1998), „Person-environment fit and its limits: Agreeableness, neuroticism, and emotional reactivity to interpersonal conflict”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, pp. 88-98.
- Suls, J., Rittenhouse, J.D. (1990), „Models of linkages between personality and disease”, în H.S. Friedman (coord.), *Personality and Disease*, Wiley, New York.
- Surtees, P.G., Wainwright, N.W.J. (1996), „Fragile states of mind: neuroticism, vulnerability and the long-term outcome of depression”, *British Journal of Psychiatry*, 169, pp. 338-347.
- Sutker, P.B., Allain, A.N. (1983), „Behavior and personality assessment in men labelled adaptive sociopaths”, *Journal of Behavioral Assessment*, 5, pp. 65-79.
- Svrakic, D.M., Whitehead, C., Przybeck, T.R., Cloninger, C.R. (1993), „Differential diagnosis of personality disorders by the seven-factor model of temperament and character”, *Archives of General Psychiatry*, 50, pp. 991-999.
- Swann, W.B., Jr. (1997), „The trouble with change: Self-verification and allegiance to the self”, *Psychological Science*, 8, pp. 177-180.
- Swann, W.B., Jr., Stein-Seroussi, A., McNulty, A. (1992), „Outcasts in a white-lie society: The enigmatic worlds of people with negative self-conceptions”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, pp. 618-624.
- Swicker, R.J., Gilliland, K. (1998), „Relationship between the brainstem auditory evoked response and extraversion, impulsivity, and sociability”, *Journal of Research in Personality*, 32, pp. 314-330.
- Swickert, R.J., Rosentreter, C.J., Hittner, J.B., Mushrush, J.E. (2002), „Extraversion, social support processes, and stress”, *Personality and Individual Differences*, 32, pp. 877-891.
- Swinkels, A., Giuliano, T.A. (1995), „The measurement and conceptualization of mood awareness: monitoring and labeling one's mood states”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, pp. 934-949.
- Szirmak, Z., De Raad, B. (1994), „Taxonomy and structure of Hungarian personality traits”, *European Journal of Personality*, 8, pp. 95-117.
- Tafarodi, R.W., Swann, W.B., Jr. (2001), „Two-dimensional self-esteem: Theory and measurement”, *Personality and Individual Differences*, 2001, pp. 653-673.
- Takkouche, B., Regueira, C., Gestal-Otero, J.J. (2001), „A cohort study of stress and the common cold”, *Epidemiology*, 12, pp. 345-349.

- Talley, N.J., Fung, L.H., Gilligan, I.J., McNeil, D., Piper, D.W. (1986), „Association of anxiety, neuroticism, and depression with dyspepsia of unknown cause”, *Gastroenterology*, 90, pp. 886-892.
- Tambs, K., Sundet, J.M., Eaves, L., Solaas, M.H., Berg, K. (1991), „Pedigree analysis of Eysenck Personality Questionnaire (EPQ) scores in monozygotic (MZ) twin families”, *Behavior Genetics*, 21, pp. 369-382.
- Taylor, G.J. (2000), „Recent developments in alexithymia theory and research”, *Canadian Journal of Psychiatry*, 45, pp. 234-242.
- Taylor, G.J., Parker, J.D.A., Bagby, R.M. (1999), „Emotional intelligence and the emotional brain: Points of convergence and implications for psychoanalysis”, *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 27, pp. 339-354.
- Taylor, S. (1995), „Commentary on borderline personality disorder”, in W.J. Livesley (coord.), *The DSM-IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Tellegen, A. (1985), „Structures of mood and personality and their relevance to assessing anxiety, with an emphasis on self-report”, in A.H. Tuma și J.D. Maser (coord.), *Anxiety and the anxiety disorders* (pp. 681-706), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Tellegen, A., Lykken, D.T., Bouchard, T.J., Wilcox, K.J., Segal N.L., Rich, S. (1988), „Personality similarity in twins reared apart and together”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, pp. 1031-1039.
- Ten Berge, M.A., De Raad, B. (1999), „Taxonomies of situations from a trait psychological perspective: A review”, *European Journal of Personality*, 13, pp. 337-360.
- Tenenbaum, G., Bar-Eli, M. (1995), „Personality and intellectual capabilities in sport psychology”, in D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Terman, L.M., Oden, M.H. (1947), *The gifted child grows up: twenty-five years' follow-up of a superior group*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Tett, R.P., Jackson, D.N., Rothstein, M. (1991), „Personality measures as predictors of job performance: A meta-analytic review”, *Personnel Psychology*, 44, pp. 703-742.
- Tett, R.P., Jackson, D.N., Rothstein, M. (1994), „Meta-analysis of personality-job performance relations: A reply to Ones, Mount, Berrick, and Hunter (1994)”, *Personnel Psychology*, 47, pp. 157-172.
- Tett, R.P., Jackson, D.N., Rothstein, M., Reddon, J.R. (1999), „Meta-analysis of bidirectional relations in personality-job performance research”, *Human Performance*, 12, pp. 1-129.
- Thayer, R.E. (1978), „Toward a psychological theory of multidimensional activation (arousal)”, *Motivation and Emotion*, 2, pp. 1-34.
- Thayer, R.E. (1989), *The biopsychology of mood and arousal*, Oxford University Press, Oxford.
- Thayer, R.E. (1996), *The origin of everyday moods*, Oxford University Press, New York.
- Thayer, R.E. (2001), *Calm energy: How people regulate mood with food and exercise*, Oxford University Press, New York.
- Thayer, R.E., Newman, J.R., McClain, T.M. (1994), „Self-regulation of mood: Strategies for changing a bad mood, raising energy, and reducing tension”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, pp. 910-925.
- Thomas, A., Chess, S. (1977), *Temperament and development*, Brunner/Mazel, New York.
- Thomson, J.A.K. (1976), *The Ethics of Aristotle: The Nicomachean Ethics*, ediție revăzută, Penguin, Harmondsworth.
- Thome, A. (1987), „The press of personality: A study of conversations between introverts and extraverts”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 718-726.
- Thurstone, L.L. (1947), *Multiple factor analysis*, Chicago University Press, Chicago, IL.
- Todorov, A., Bargh, J.A. (2002), „Automatic sources of aggression”, *Aggression and Violent Behavior*, 7, pp. 53-68.

- Tokar, D.M.L., Fischer, A.R., Subich, L.M. (1998), „Personality and vocational behavior: A selective review of the literature, 1993-1997”, *Journal of Vocational Behavior*, 53, pp. 115-153.
- Tooby, J., Cosmides, L. (1992), „Psychological foundations of culture”, in J. Barkow, L. Cosmides și J. Tooby (coord.), *The adapted mind* (pp. 19-36), Oxford University Press, New York.
- Torgersen, A.M., Janson, H. (2002), „Why do identical twins differ in personality: Shared environment reconsidered”, *Twin Research*, 5, pp. 44-52.
- Trapnell, P.D., Wiggins, J.S. (1990), „Extension of the Interpersonal Adjective Scales to include the Big Five dimensions of personality”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, pp. 395-412.
- Triandis, H.C. (1997), „Cross-cultural perspectives on personality”, in R. Hogan, A. Johnson și S. Briggs (coord.), *Handbook of Personality Psychology* (pp. 440-464), Academic Press, San Diego, CA.
- Triandis, H.C. (2001), „Individualism-collectivism and personality”, *Journal of Personality*, 69, pp. 907-924.
- Trull, T.J., Sher, K.J. (1994), „Relationship between the five-factor model of personality and Axis I disorders in a nonclinical sample”, *Journal of Abnormal Psychology*, 103, pp. 350-360.
- Trull, T.J., Widiger, T.A. (1997), *Structured interview for the five factor model of personality (SIFFM)*, : Professional manual, Psychological Assessment Resources, Odessa, FL.
- Trull, T.J., Widiger, T.A., Burr, R. (1997), „A structured interview for the assessment of the five factor model of personality: Facet-level relations to the Axis II personality disorders”, *Journal of Personality*, 69, pp. 175-198.
- Tucker, D.M., Derryberry, D. (1992), „Motivated attention: Anxiety and the frontal executive mechanisms”, *Neuropsychiatry, Neuropsychology, and Behavioral Neurology*, 5, pp. 233-252.
- Tupes, E.C., Christal, R.E. (1961/1992), „Recurrent personality factors based on trait ratings. Technical Report No. ASD-TR-61-97, US Air Force, Lackland US Air Force Base, TX”, retipărit în *Journal of Personality*, 60, pp. 225-251.
- Turkheimer, E., Waldron, M. (2000), „Nonshared environment: A theoretical, methodological and quantitative review”, *Psychological Bulletin*, 126, pp. 78-108.
- Turner, J.R., Carroll, D., Sims, J., Hewitt, J.K., Kelly, K.A. (1986), „Temporal and intertask consistency of heart rate reactivity during active psychological challenge: A twin study”, *Physiology and Behavior*, 38, pp. 641-644.
- Tyrer, P. (1995), „Are personality disorders well classified in DSM-IV?”, in W.J. Livesley (coord.), *The DSM-IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Tyrer, P., Casey, P., Ferguson, B. (1991), „Personality disorder in perspective”, *British Journal of Psychiatry*, 159, pp. 463-471, retipărit cu același titlu în 1993 în P. Tyrer și G. Stein (coord.), *Personality disorder reviewed*, Gaskell, Londra.
- Tyssen, R., Vaglum, P. (2002), „Mental health problems among young doctors: An updated review of prospective studies”, *Harvard Review of Psychiatry*, 10, pp. 154-165.
- Uchino, B.N., Garvey, T.S. (1997), „The availability of social support reduces cardiovascular reactivity to acute psychological stress”, *Journal of Behavioral Medicine*, 20, pp. 15-27.
- Valentine, E., Evans, C. (2001), „The effects of solo singing, choral singing and swimming on mood and physiological indices”, *British Journal of Medical Psychology*, 74, pp. 115-120.
- Valentiner, D.P., Foa, E.B., Riggs, D.S., Gershuny, B.S. (1996), „Coping strategies and post-traumatic stress disorder in female victims of sexual and nonsexual assault”, *Journal of Abnormal Psychology*, 105, pp. 455-458.
- Van Heck, G.L. (1989), „Situation concepts: definitions and classification”, in P. Hettema (coord.), *Personality and environment: Assessment of human adaptation* (pp. 53-69), Wiley, Chichester.
- Van Heck, G.L., Bonaiuto, P., Deary, I.J., Nowack, W. (coord.) (1993), *Personality psychology in Europe*, vol. 4, Tilburg University Press, Tilburg, Olanda.

- Van Ijzendoorn, M.H. (1995), „Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview”, *Psychological Bulletin*, 117, pp. 387-403.
- Vedhara, K., Shanks, N., Wilcock, G., Lightman, S.L. (2001), „Correlates and predictors of self-reported psychological and physical morbidity in chronic caregiver stress”, *Journal of Health Psychology*, 6, pp. 101-119.
- Venables, P.F., Rector, N.A. (2000), „The content and structure of schizotypy: A study using confirmatory factor analysis”, *Schizophrenia Bulletin*, 26, pp. 587-602.
- Venables, P.F., Wilkins, S., Mitchell, D.A., Raine, A., Bailes, K. (1990), „A scale for the measurement of schizotypy”, *Personality and Individual Differences*, 11, pp. 481-495.
- Verwey, W.B., Zaidel, D.M. (2000), „Predicting drowsiness accidents from personal attributes, eye blinks and ongoing driving behaviour”, *Personality and Individual Differences*, 28, pp. 123-142.
- Viken, R.J., Rose, R.J., Kaprio, J., Koskenvuo, M. (1994), „A developmental-genetic study of adult personality: extraversion and neuroticism from eighteen to fifty-nine years of age”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, pp. 722-730.
- Vittersø, J. (2001), „Personality traits and subjective well-being: Emotional stability, not extraversion, is probably the important predictor”, *Personality and Individual Differences*, 31, pp. 903-914.
- Vollema, M.G., van den Bosch, R.J. (1995), „The multidimensionality of schizotypy”, *Schizophrenia Bulletin*, 21, pp. 19-31.
- Vollrath, M. (2000), „Personality and hassles among university students: A three-year longitudinal study”, *European Journal of Personality*, 14, pp. 199-215.
- Vollrath, M., Torgerson, S. (2002), „Who takes health risks? A probe into eight personality types”, *Personality and Individual Differences*, 32, pp. 1185-1197.
- Vollrath, M., Aln  s, R., Torgersen, S. (1996), „Differential effects of coping in mental disorders: A prospective study in psychiatric outpatients”, *Journal of Clinical Psychology*, 52, pp. 125-135.
- Vollrath, M., Aln  s, R., Torgersen, S. (1998), „Neuroticism, coping and change in MCMI-II clinical syndromes: test of a mediator model”, *Scandinavian Journal of Psychology*, 39, pp. 15-24.
- Wallace, J.R., Newman, J.P., Bachorowski, J.-A. (1991), „Failures of response modulation: Impulsive behaviour in anxious and impulsive individuals”, *Journal of Research in Personality*, 25, pp. 23-44.
- Waller, N.G. (1999), „Evaluating the structure of personality”, in C.R. Cloninger (coord.), *Personality and psychopathology* (pp. 155-197), American Psychiatric Press, Washington, DC.
- Walton, H.J., Presly, A.S. (1973), „Use of a category system in the diagnosis of abnormal personality”, *British Journal of Psychiatry*, 122, pp. 259-268.
- Wanberg, C.R., Kanfer, R., Banas, J.T. (2000), „Predictors and outcomes of networking intensity among unemployed job seekers”, *Journal of Applied Psychology*, 85, pp. 491-503.
- Wang, W., Wang, Y.-H. (2001), „Sensation seeking correlates of passive auditory P3 to a single stimulus”, *Neuropsychologia*, 39, pp. 1188-1193.
- Wannamethee, G., Shaper, A.G. (1991), „Self-assessment of health status and mortality in middle-aged British men”, *International Journal of Epidemiology*, 20, pp. 239-245.
- Ware, J.E., Snow, K.K., Kosinski, M., Gandek, B. (1993), *SF-36 Health survey manual and interpretation guide*, The Health Institute, New England Medical Centre, Boston, MA.
- Wasyliw, L., Fekken, G.C. (2002), „Personality and self-reported health: Matching predictors and criteria”, *Personality and Individual Differences*, 33, pp. 607-620.
- Watkin, C. (2000), „Developing emotional intelligence”, *International Journal of Selection and Assessment*, 2, pp. 89-92.

- Watson, D. (2000), *Mood and temperament*, Guilford Press, New York.
- Watson, D., Clark, L.A. (1992), „On traits and temperament: General and specific factors of emotional experience and their relation to the five-factor model”, *Journal of Personality*, 60, pp. 441-476.
- Watson, D., Clark, L.A. (1995), „Depression and the melancholic temperament”, *European Journal of Personality*, 9, pp. 351-366.
- Watson, D., Clark, L.A. (1997), „Measurement and mismeasurement of mood: Recurrent and emergent issues”, *Journal of Personality Assessment*, 68, pp. 267-296.
- Watson, D., Clark, L.A., McIntyre, C.W., Hamaker, S. (1992), „Affect, personality, and social activity”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, pp. 1011-1025.
- Watson, D., Hubbard, B. (1996), „Adaptational style and dispositional structure: Coping in the context of the five-factor model”, *Journal of Personality*, 64, pp. 737-774.
- Watson, D., Pennebaker, J.W. (1989), „Health complaints, stress, and distress: Exploring the central role of negative affectivity”, *Psychological Review*, 96, pp. 234-254.
- Watson, D., Randolph (2001).
- Watson, D., Tellegen, A. (1985), „Toward a consensual structure of mood”, *Psychological Bulletin*, 98, pp. 219-235.
- Watson, D., Wiese, D., Vaidya, J., Tellegen, A. (1999), „The two general activation systems of affect: structural findings, evolutionary considerations, and psychobiological evidence”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, pp. 820-838.
- Watson, M., Haviland, J.S., Greer, S., Davidson, J., Bliss, J.M. (1999), „Influence of psychological response on survival in breast cancer: A population-based cohort study”, *Lancet*, 354, pp. 1331-1336.
- Watson, N., Watts, R.H., Jr. (2001), „The predictive strength of personal constructs versus conventional constructs: Self-image disparity and neuroticism”, *Journal of Personality*, 69, pp. 121-145.
- Watts, F.N., McKenna, E.P., Sharrock, R., Tresize, L. (1986), „Colour-naming of phobia-related words”, *British Journal of Clinical Psychology*, 25, pp. 253-261.
- Webb, E. (1915), „Character and intelligence”, *British Journal of Psychology Monographs*, 1, 3, p. 199.
- Weinberger, D.A., Davidson, M.N. (1994), „Styles of inhibiting emotional expression: Distinguishing repressive coping from impression management”, *Journal of Personality*, 62, pp. 587-613.
- Weinberger, D.A., Schwartz, G.E., Davidson, J.R. (1979), „Low-anxious, high-anxious, and repressive coping styles: Psychometric patterns and behavioural and physiological responses to stress”, *Journal of Abnormal Psychology*, 88, pp. 369-380.
- Weiner, B., Schneider, K. (1971), „Drive versus cognitive theory: A reply to Boor and Harmon”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 18, pp. 258-262.
- Weinman, J. (1987), „Non-cognitive determinants of perceptual problem-solving strategies”, *Personality and Individual Differences*, 8, pp. 53-58.
- Wells, A. (1997), *Cognitive therapy of anxiety disorders: A practice manual and conceptual guide*, Wiley, Chichester.
- Wells, A. (2000), *Emotional disorders and metacognition: Innovative cognitive therapy*, Wiley, Chichester.
- Wells, A., Matthews, G. (1994), *Attention and emotion: A clinical perspective*, Erlbaum, Hove.
- Westen, D. (1999), „The scientific status of unconscious processes: Is Freud really dead?”, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47, pp. 1061-1106.
- Westen, D., Gabbard, G.O. (1999), „Psychoanalytic approaches to personality”, in L.A. Pervin și O.P. John (coord.), *Handbook of personality: Theory and research*, edi ia a II-a (pp. 57-101), Guilford, New York.

- White, R.W. (1959), „Motivation reconsidered: The concept of competence”, *Psychological Review*, 66, pp. 297-333.
- Whiteman, M.C., Bedford, A., Grant, E., Fowkes, F.G.R., Deary, I.J. (2001), „The five-factor model (NEO-FFI) and the Personality Deviance Scales-Revised (PDS-R): Going around in interpersonal Circles”, *Personality and Individual Differences*, 31, pp. 259-267.
- Whiteman, M.C., Deary, I.J., Fowkes, F.G.R. (2000), „Personality and Social predictors of atherosclerotic progression: Edinburgh Artery Study”, *Psychosomatic Medicine*, 62, pp. 703-714.
- Whiteman, M.C., Fowkes, F.G.F., Deary, I.J., Lee, A.J. (1997a), „Hostility, cigarette smoking and alcohol consumption in the general population”, *Social Science and Medicine*, 44, pp. 1089-1096.
- Whiteman, M.C., Fowkes, F.G.F., Deary, I.J., Lee, A.J. (1997b), „Submissiveness and protection from coronary heart disease in the general population: Edinburgh Artery Study”, *The Lancet*, 350, pp. 541-545.
- Whiteside, S.P., Lynam, D. (2001), „The Five Factor Model and impulsivity: Using a structural model of personality to understand impulsivity”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 669-689.
- Whitfield, K.E., Weidner, G., Clark, R., Anderson, N.B. (2002), „Sociodemographic diversity and behavioural medicine”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, pp. 463-481.
- Whitlock, F.A. (1982), „A note on moral insanity and psychopathic disorders”, *Bulletin of the Royal College of Psychiatrists*, 6, pp. 57-59.
- Wickett, J.C., Vernon, P.A. (2000), „Replicating the movement time-extraversion link... with a little help from IQ”, *Personality and Individual Differences*, 28, 2, pp. 205-215.
- Widiger, T.A. (1989), „Psychiatrists' responses to personality disorder”, *British Journal of Psychiatry*, 154, p. 266.
- Widiger, T.A., Corbitt, E.M. (1995), „Antisocial personality disorder”, in W.J. Livesley (coord.), *The DSM-IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Widiger, T.A., Costa, P.T., Jr. (1994), „Personality and personality disorders”, *Journal of Abnormal Psychology*, 103, pp. 78-91.
- Widiger, T.A., Sanderson, C.J. (1995), „Toward a dimensional model of personality disorders”, in W.J. Livesley (coord.), *The DSM-IV Personality Disorders*, Guilford, New York.
- Widiger, T.A., Shea, T. (1991), „Differentiation of Axis I and Axis II disorders”, *Journal of Abnormal Psychology*, 100, pp. 399-406.
- Widiger, T.A., Trull, T.J. (1992), „Personality and psychopathology: An application of the five factor model”, *Journal of Personality*, 60, 363-93.
- Widiger, T.A., Trull, T.J., Hurt, S.W., Clarkin, J., Frances, A. (1987), „A multidimensional scaling of the DSM-III personality disorders”, *Archives of General Psychiatry*, 44, pp. 557-563.
- Wiggins, J.S., Pincus, A.L. (1989), „Conceptions of personality disorders and dimensions of personality”, *Psychological Assessment*, 1, pp. 305-316.
- Wiggins, J.S., Trapnell, P.D. (1996), „A dyadic-interactional perspective on the five-factor model”, in J.S. Wiggins (coord.), *The five-factor model of personality: Theoretical perspectives* (pp. 88-162), Guilford, New York.
- Wilken, J.A., Smith, B.D., Tola, K., Mann, M. (2000), „Trait anxiety and prior exposure to non-stressful stimuli: Effects on psychophysiological arousal and anxiety”, *International Journal of Psychophysiology*, 31, pp. 233-242.
- Williams, D.G. (1989), „Personality effects in current mood: Pervasive or reactive?”, *Personality and Individual Differences*, 10, pp. 941-948.
- Williams, J.M.G., Watts, F.N., MacLeod, C., Mathews, A. (1988), *Cognitive psychology and emotional disorders*, Wiley, Chichester.

- Williams, L.M. (1995), „Further evidence for a multidimensional personality disposition to schizophrenia in terms of cognitive inhibition”, *British Journal of Clinical Psychology*, 34, pp. 193-213.
- Williams, R.S. (1994), „Occupational testing: contemporary British practice”, *The Psychologist*, 7, pp. 11-13.
- Willits, F.K., Crider, D.M. (1988), „Health rating and life satisfaction in the later middle years”, *Journal of Gerontology*, 43, pp. 172-176.
- Wilson, G.S., Raglin, J.S., Pritchard, M.E. (2002), „Optimism, pessimism and precompetition anxiety in college athletes”, *Personality and Individual Differences*, 32, pp. 893-902.
- Wilson, J.-A., Deary, I.J., Maran, A.G.D. (1991), „The persistence of symptoms in patients with globus pharyngis”, *Clinical Otolaryngology*, 16, pp. 202-205.
- Wood, J.V. (1989), „Theory and research concerning social comparisons of personal attributes”, *Psychological Bulletin*, 106, pp. 231-248.
- Woody, E., Claridge, G. (1977), „Psychoticism and thinking”, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 16, pp. 241-248.
- World Health Organisation (1992), *The ICD-10 Classification of mental and behavioural disorders: Diagnostic criteria for research*, World Health Organisation, Geneva.
- World Health Organisation (1997), *Multiaxial presentation of the ICD-10 for use in adult psychiatry*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wright, J.C., Mischel, W. (1987), „A conditional approach to dispositional constructs: The local predictability of social behavior”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 1159-1177.
- Wundt, W. (1897), *Grundriss der Psychologie*, Wilhelm Engelmann, Leipzig.
- Yang, K., Bond, M.H. (1990), „Exploring implicit personality theories with indigenous or imported constructs: The Chinese case”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, pp. 1087-1095.
- Yang, K., Bond, M.H. (1993), „Exploring the dimensions of Chinese person perception with indigenous and imported constructs: Creating a culturally balanced scale”, *International Journal of Psychology*, 28, pp. 75-95.
- Yang, S.Y. (2001), „Conceptions of wisdom among Taiwanese Chinese”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, pp. 662-680.
- Yerkes, R.M., Dodson, J.D. (1908), „The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation”, *Journal of Comparative Neurology and Psychology*, 18, pp. 459-482.
- Yik, M.S.M., Russell, J.A. (2001), „Predicting the Big Two of affect from the Big Five of personality”, *Journal of Research in Personality*, 35, pp. 247-277.
- Young, M.R., Bradley, M.T. (1998), „Social withdrawal: Self-efficacy, happiness, and popularity in introverted and extroverted adolescents”, *Canadian Journal of School Psychology*, 14, pp. 21-35.
- Zahn, T.P., Kruesi, M.J.P., Leonard, H.L., Rapoport, J.L. (1994), „Autonomic activity and reaction time in relation to extraversion and behavioral impulsivity in children and adolescents”, *Personality and Individual Differences*, 16, pp. 751-758.
- Zahn-Waxler, C., Cummings, E.M., McKnew, D., Radke-Yarrow, M. (1984), „Affective arousal and social interactions in young children of manic depressive parents”, *Child Development*, 55, pp. 112-122.
- Zajonc, R.B. (1984), „On the primacy of emotion”, *American Psychologist*, 39, pp. 117-123.
- Zeidner, M. (1995), „Personality trait correlates of intelligence”, in D.H. Saklofske și M. Zeidner (coord.), *International handbook of personality and intelligence*, Plenum, New York.
- Zeidner, M. (1998), *Test anxiety: The state of the art*, Plenum, New York.
- Zeidner, M., Matthews, G. (2000), „Personality and intelligence”, in R.J. Sternberg (coord.), *Handbook of human intelligence*, ediția a II-a (pp. 581-610), Cambridge University Press, Cambridge.

- Zeidner, M., Endler, N.S. (coord.) (1996), *Handbook of coping : Theory, research, applications*, Wiley, New York.
- Zeidner, M., Matthews, G., Roberts, R.D. (în curs de apariție), „Emotional intelligence in the workplace : A critical review”, *Applied Psychology : An International Journal*.
- Zeidner, M., Matthews, G., Roberts, R.D., McCann, C. (2003), „Development of emotional intelligence : Towards a multi-level investment model”, *Human Development*, 46, pp. 69-96.
- Zeidner, M., Roberts, R.D., Matthews, G. (2002), „Can emotional intelligence (EI) be schooled ? A critical review”, *Educational Psychologist*, 37, pp. 215-231.
- Zeidner, M., Saklofske, D. (1996), „Adaptive and maladaptive coping”, în M. Zeidner și N.S. Endler (coord.), *Handbook of coping : Theory, research, applications* (pp. 505-531), Wiley, New York.
- Zelenski, J.M., Larsen, R.J. (1999), „Susceptibility to affect : A comparison of three personality taxonomies”, *Journal of Personality*, 67, pp. 761-791.
- Zelenski, J.M., Larsen, R.J. (2002), „Predicting the future : how affect-related personality traits influence likelihood judgments of future events”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, pp. 1000-1010.
- Zhou, Q., Eisenberg, N., Losoya, S.H., Fabes, R.A., Reiser, M., Guthrie, I.K., Murphy, B. C., Cumberland, A.J., Shepard, S.A. (2002), „The relations of parental warmth and positive expressiveness to children's empathy-related responding and social functioning : A longitudinal study”, *Child Development*, 73, pp. 893-915.
- Zimmerman, B.J. (2000), „Self-efficacy : An essential motive to learn”, *Contemporary Educational Psychology*, 25, pp. 82-91.
- Zimmerman, M. (1994), „Diagnosing personality disorders : A review of issues and research methods”, *Archives of General Psychiatry*, 51, pp. 225-245.
- Zimmerman, P., Becker-Stoll, F. (2002), „Stability of attachment representations during adolescence : The influence of ego-identity status”, *Journal of Adolescence*, 25, pp. 107-124.
- Zinbarg, R.M., Mohlman, J. (1998), „Individual differences in the acquisition of affectively valenced associations”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, pp. 1024-1040.
- Zohar, A.H., Lev-Ari, L., Benjamin, J., Ebstein, R., Lichtenberg, P., Osher, Y. (2001), „The psychometric properties of the Hebrew version of Cloninger's Tridimensional Personality Questionnaire”, *Personality and Individual Differences*, 30, pp. 1297-1309.
- Zuckerman, M. (1976), „General and situation-specific traits and states : New approaches to assessment of anxiety and other constructs”, în M. Zuckerman și C.D. Spielberger (coord.), *Emotions and anxiety : New concepts, methods and applications* (pp. 133-174), Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Zuckerman, M. (1979), *Sensation seeking beyond the optimal level of arousal*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Zuckerman, M. (1991), *Psychobiology of personality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Zuckerman, M. (1994), „Diagnosing personality disorders : A review of issues and research methods”, *Archives of General Psychiatry*, 51, pp. 225-245.
- Zuckerman, M. (1995), „Good and bad humors : Biochemical bases of personality and its disorders”, *Psychological Science*, 6, pp. 325-332.
- Zuckerman, M. (1999), *Vulnerability to psychopathology : A biosocial model*, American Psychological Association, Washington, DC.
- Zuckerman, M. (2002), „Zuckerman-Kuhlman-Personality Questionnaire (ZKPQ) : An alternative five-factorial model”, în B. De Raad și M. Perugini (coord.), *Big Five Assessment* (pp. 377-396), Hogrefe and Huber, Seattle, WA.
- Zuckerman, M., Cloninger, C.R. (1996), „Relationships between Cloninger's, Zuckerman's and Fiske's dimensions of personality”, *Personality and Individual Differences*, 21, pp. 283-285.
- Zuckerman, M., Kuhlman, D.M., Joireman, J., Teta, P., Kraft, M. (1993), „A comparison of three structural models for personality : The big three, the big five, and the alternative five”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 757-768.

- Zuckerman, M., Kuhlman, D.M., Thornquist, M., Kiers, H. (1991), „Five (or three) robust questionnaire scale factors of personality without culture”, *Personality and Individual Differences*, 12, pp. 929-941.
- Zwick, W., Velicer, W. (1986), „Comparison of five rules for determining the number of components to retain”, *Psychological Bulletin*, 99, pp. 432-442.

Index de autori

A

- Ackerman, P.L. 345, 367, 368-369, 391, 394-395
Adams, S. 397
Adler, N. 295
Akehurst, L. 140, 354
Alden, L.E. 242
Allen, A. 63, 146, 281
Allport, G.W. 27, 30, 35-36, 64, 69, 135, 146, 252, 409, 422, 424
Altmeyer, R.B. 249
Amelang, M. 205, 208, 212, 220, 356
Anastasi, A. 37, 373, 381-382, 395
Anderson, N.H. 27-28
Angleitner, A. 36, 50, 78, 172-173
Antonioni, D. 248
Appleby, L. 63, 317-318
Argyle, M. 131, 228, 305
Aristotel 27-28, 30, 32, 100
Arthur, W., Jr. 379, 384
Asendorpf, J.B. 86
Austin, E.J. 266, 328-330, 338, 368, 378, 401
Avia, M.D. 77

B

- Bachman, J. 403
Bagby, R.M. 232, 270, 287, 380, 387-388
Bain, A. 118
Baldwin, M.W. 247
Ball, S.A. 317, 319, 321-323
Baltes, P.B. 94
Bandura, A. 224-225, 234-237, 241, 252
Bannister, D. 145, 147
Bar-On, R. 399, 401-402
Bargh, J.A. 141, 143-145
Barnett, P.A. 270, 288
Barrett, L.F. 247
Barrick, M.R. 235, 379, 390-393, 396, 403
Barron, F. 369
Bartlett, F.C. 240
Bates, J.E. 87, 89-90, 231
Baumeister, R.F. 149, 241
Beck, A.T. 138, 241, 246, 254, 286-287, 386, 423
Becker-Stoll, F. 238
Bedford, A. 114, 228, 270, 324, 333, 337
Beech, A. 345
Bem, D.J. 63, 65, 69, 146, 233, 343
Bem, S.L. 250
Berrios, G.E. 312
Berry, D.S. 248
Blackburn, R. 318-319, 323-324, 333, 337
Blagrove, M. 140
Blatt, S.J. 138
Block, J. 47, 58, 88, 280, 367
Bolger, E.A. 265
Bolger, N. 276
Bond, M.H. 75, 78
Bono, J.E. 236, 397
Booth-Kewley, S. 296
Borgatta, E.F. 51
Bouchard, T.J. 167-168, 172-174, 176, 180
Bowers, K.S. 72
Bowlby, J. 237
Braden, J.P. 384
Brand, C.R. 57, 137
Brand, R.J. 295
Brandstätter, H. 126, 130-132
Bratko, D. 250
Braver, T.S. 198, 202-203, 223
Brebner, J. 276, 353-354, 368
Brody, N. 21, 30

Burton, R. 32
 Buss, A.H. 28, 62, 69, 87-88, 92, 251
 Buss, D.M. 31, 58, 66, 122, 157-159, 247, 311, 416
 Butcher, H.J. 43

C

Calvo, M.G. 363-364
 Campbell, D.T. 83
 Cannon, W.B. 261
 Cantor, N. 242-243, 422
 Caprara, G.V. 55, 78, 143, 145, 227, 235, 241, 246, 252-253, 411, 421
 Carment, D.W. 29
 Carroll, D. 260-262
 Carson, R.C. 62, 69, 71, 74-75, 250
 Carver, C.S. 150, 203, 239, 251, 279, 282
 Caspi, A. 92, 94-96, 98, 175, 233, 343
 Castillo, M.D. 363-364
 Cattell, R.B. 28, 31, 42-44, 47-49, 51-53, 55, 64, 108, 119, 137, 150, 184, 369
 Cervone, D. 143, 145, 227-228, 235-237, 241, 246, 252-253, 411, 421-422
 Chartrand, T.L. 143-144
 Cheek, J.M. 104, 251
 Chess, S. 87-90
 Christal, R.E. 49, 51
 Christensen, A.J. 293, 388
 Claridge, G. 321, 332, 345, 369
 Clark, D.A. 241, 246, 286-287
 Clark, L.A. 110, 113, 116, 118, 123-127, 130, 322, 335
 Cleckley, H. 319, 330
 Cloninger, C.R. 47, 59, 92, 176, 184-185, 194-195, 229, 312, 322, 323, 328, 330, 336-339
 Clore, G.L. 144
 Cobb, J.M.T. 281, 304
 Coles, M.G.H. 197
 Colvin, C.R. 66, 70, 280
 Conley, J.J. 83-85
 Conn, S.R. 42, 44
 Cooke, D.J. 321, 330-331
 Cooper, C. 353
 Cooper, P. 249
 Cooper, R.K. 398
 Corcoran, D.W.J. 354-355
 Corr, P.J. 132, 214, 217-219, 221, 346
 Costa, P.T. 50, 52, 54, 58, 60, 77, 126, 138, 276, 278, 411

Costa, P.T., Jr. 21, 47-50, 52, 54-55, 57-59, 76-77, 82-86, 123-124, 126, 184, 252, 268, 295, 297, 322-323, 333, 335
 Cox, T. 110, 260
 Coyne, J.C. 244
 Craik, K.H. 31, 66
 Crick, F. 140
 Cronbach, L.J. 37, 253
 Cross, S. 240-241, 253
 Crozier, W.R. 242, 368
 Csikszentmihalyi, M. 151
 Curran, J.P. 108

D

Daly, S. 268
 Davey Smith, G. 303
 Davis, R. 322, 335
 Dawda, D. 401
 Dawson, M.R. 349
 De Julio, S. 29
 De Pascalis, V. 215-216
 De Raad, B. 34, 49, 54-55, 73, 78
 Deary, I.J. 30, 50, 57, 85, 114, 116-117, 128, 226, 236, 252, 264, 266, 276-277, 325, 328-330, 333, 337-338, 368, 408-409, 414, 428
 Deci, E.L. 150-151
 Deffenbacher, J.L. 127
 Derryberry, D. 88-90, 108, 132, 221, 277, 282, 350-351, 366, 409, 414, 420
 Di Blas, L. 50, 55
 Diener, E. 110-111, 121-124, 126, 130-131, 275, 413
 Digman, J.M. 51, 57
 Dodson, J.D. 346
 Dorn, L. 125, 264, 359, 366, 416
 Downey, G. 240
 Duffy, E. 205
 Duffy, K. 29
 Dunbar, H.F. 294-295
 Dyce, J.A. 324-325, 330

E

Eber, H.W. 42, 53, 55
 Edman, G. 29
 Ekehammar, B. 62, 72
 Emmons, R.A. 123-124, 243
 Endler, N. 71-72, 74, 114, 118, 127, 129-130, 173-174, 176, 263, 273, 276

Endler, N.S. 72, 101, 105, 114-115, 129, 272, 275, 422
 Epstein, S. 64-65, 72
 Erikson, E.H. 86, 94, 146
 Ertmer, P.A. 385
 Evans, D.L. 247-248
 Eysenck, H.J. 21, 31-32, 34, 38, 46-47, 58-60, 63, 65, 69, 77, 91, 100, 103-104, 137, 139, 164, 167, 188, 190-191, 193, 197, 205, 207, 211, 213-214, 216, 220, 222, 249, 252, 254, 266, 278, 336, 344-346, 353, 355-356, 359, 367-368, 369, 378, 390, 406, 410-412
 Eysenck, M.C. 351-353
 Eysenck, M.W. 21, 60, 69, 77, 91, 100, 103-104, 129, 137, 220, 266, 278, 344, 346, 348, 351-353, 356, 360-363, 365-366, 369, 380, 390, 393, 406, 411
 Eysenck, S.B.G. 32, 46, 77, 266

F

Fahrenberg, J. 206, 211, 214
 Falconer, S. 117, 119, 393
 Farmer, R.F. 313, 315, 317, 319-322, 338-339
 Farthofer, A. 132
 Feldman, S.I. 240-241
 Fisher, S. 265
 Fiske, D.W. 49, 51, 83
 Folkard, S. 356
 Folkman, S. 260, 271-273, 276, 409
 Foulds, G.A. 324
 Fraley, R.C. 238
 Fransella, F. 145, 147
 Freixa i Baqué, E. 211
 Freud, S. 19, 136-137, 139-140, 143, 152
 Friedman, H.S. 94, 97, 292-294, 296, 307
 Friedman, M. 295
 Funder, D.C. 66, 69-71, 280, 410
 Furnham, A. 75, 143, 228, 233, 247, 250, 264, 266, 341, 352-353, 367, 385, 394, 396, 401, 407

G

Gabbard, G.O. 138-139
 Gale, A. 196, 207-208, 211, 213
 Galen din Pergam 32
 Galton, F. 34
 Ganzer, V.J. 29
 Gazzaniga, M.S. 254
 Gendolla, G.H.E. 109, 116

Gillett, G. 225, 253, 422
 Gilliland, K. 105, 123, 132, 208, 213-214, 217, 219-221, 275, 282, 346-348, 354, 412, 421
 Goldberg, D. 264
 Goldberg, L.R. 31-32, 48, 50-52, 55-56, 58-59, 75, 78, 406, 423
 Goleman, D. 397-398, 402-403
 Goodstein, L. 373, 380, 383, 392
 Gorsuch, R. 34, 38, 101
 Gotlib, I.H. 270, 288, 364
 Gray, J.A. 91, 104-105, 108, 110, 123, 130, 132, 188, 190-195, 198, 201-203, 206, 214-217, 219-223, 229, 254, 336, 346-348, 356, 408, 412-413
 Graziano, W.G. 246-248, 379, 409, 423
 Green, M.F. 332-333
 Greiling, H. 159
 Grob, A. 111-113, 120, 133

H

Hadzi-Pavlovic, D. 321
 Hamilton, C.J. 250
 Hammond, M.S. 395
 Hampson, S.E. 31, 225-226, 243, 306, 422-423
 Hare, R.D. 319, 321, 330-332
 Harkness, A.R. 387-388
 Harley, T.A. 351, 358-359, 363, 366
 Harré, R. 225, 253, 422
 Harrington, D.M. 369
 Hart, S.D. 330-331, 401
 Hartshorne, H. 63, 65
 Heatherton, T.F. 119
 Heggstad, E.D. 345, 367, 368, 391, 394-395
 Henderson, D.K. 313
 Hettema, J. 30, 74, 408, 414
 Higgins, E.T. 144, 148, 245
 Hipocrate 32
 Hockey, G.R.J. 348, 355
 Hodges, W.F. 129
 Hofer, S.M. 53, 55
 Hoffman, L.W. 176
 Hogan, J. 55, 57, 406
 Hogan, R. 55, 57, 251, 384, 406
 Holland, J.L. 394-395
 Horney, K. 138
 Hough, L.M. 393
 Howell, D.C. 37
 Hui, C.H. 250

Humphreys, M.S. 350, 357-358, 360
Hurley, J.R. 247

J

Janson, H. 178
Jensen, A.R. 37, 40, 391
Jensen-Campbell, L.A. 246-248, 423
Jerusalem, M. 236
John, O.P. 78, 92, 380
Johnson, J.A. 68-69
Johnson-Laird, P.N. 113, 423
Jöreskog, K.G. 41
Joyce, P.R. 322, 328, 337
Judge, T.A. 236, 251, 390-392, 397
Jung, C.G. 19, 46, 137-138

K

Kagan, J. 87, 90, 199-201
Karnya, H.A. 281
Kant, I. 33
Kasser, T. 151
Kellner, R. 308
Kelly, E.L. 83, 147
Kendell, R.E. 317, 320, 339
Kenrick, D.T. 69-71, 74
Ketelaar, T. 124, 128-129
Kihlstrom, J.F. 71, 142-143, 147, 243
Kim, Y. 281
Kitayama, S. 142
Kline, P. 29, 31, 37-38, 40, 42, 44-45, 140, 150, 249, 251, 279, 296, 373
Kobasa, S.C. 278
Koch, J.A. 313
Kocovski, N.L. 101, 114-115, 129, 375, 422
Koenig, H.G. 305
Kohn, M. 234
Krüsken, J. 109, 116
Kumari, V. 132

L

Lacey, J.I. 206
Laing, R.D. 148
Lanyon, R.I. 373, 380, 383, 392
Larsen, R.J. 104, 111, 115, 121-122, 124, 128-130, 214, 311
Lazarus, R.S. 106, 132, 152, 259-260, 271-273, 276, 280, 409
Lewis, G. 63, 317-318

Lewis, M. 87, 96-97, 238
Liebert, R.M. 118
Lilienfeld, S.O. 387-388
Livesley, W.J. 173-174, 176, 180-181, 183-185, 311, 317, 319, 321, 323, 325-328, 333-336, 338-340
Lloyd, J.E.M. 212
Loehlin, J.C. 157, 164-168, 170-173, 176, 180, 183-184
Loevinger, J. 138
Lu, L. 79, 130-131, 228
Lucas, R. 122, 126, 130-131, 275, 413
Luthans, F. 235-236
Lynam, D. 214

M

Mackay, C. 110
Mackintosh, B. 284
MacLeod, C. 363
Macleod, J. 301, 303
Magnusson, D. 72, 74
Mangan, G.L. 90, 92, 352
Markus, H. 147, 240-241, 253
Maroudas, C. 138
Martin, L.R. 76, 88-89, 94, 97, 117, 127, 164, 167, 169, 176, 191, 195, 209, 228, 246, 266, 288, 346-365
Marusic, I. 250
Maslow, A. 19, 135, 148-149, 151, 153
Mason, O. 411
Mathews, A. 264
Matthews, G. 38-39, 42, 45, 52, 57, 68, 105, 107-108, 112-113, 115-117, 119-127, 132, 134, 144, 152, 188, 205, 208, 212-214, 217, 219-221, 224, 226, 232-233, 240-241, 247, 251-252, 254, 259-260, 264, 275, 277-278, 280, 282-288, 295, 301, 341, 345-349, 351-356, 358-359, 363-366, 370, 378-379, 386, 387-389, 393, 396-401, 403, 409-410, 412, 414, 416-421, 423
Matthews, K. 296
May, M.A. 63, 65, 296
Mayer, B. 144
Mayer, J.D. 118, 152, 397-400
McClelland, D.C. 75, 139, 149-150
McCrae, R.R. 21, 31, 35, 47-50, 52, 54-55, 57-60, 75-77, 82-87, 94, 97, 123-124, 126, 130, 138-139, 149, 176, 178, 182-184, 228, 249, 252, 276, 278, 295, 323, 333, 355, 370, 387, 395, 406, 411

McGinnies, E.M. 142
McNally, R.J. 288
McNaughton, N. 191, 214, 217, 220, 413
Mealey, L. 159
Merckelbach, H. 144
Michie, C. 319, 321-331
Millon, T. 322, 333, 335-336, 386
Mischel, W. 19, 31, 63-69, 71-72, 74, 82, 224-225, 227, 230, 253, 317, 390, 406, 412, 414, 421-422
Mitchison, G. 140
Mohamed, A.A.R. 264-265, 277, 280
Morris, L.W. 118, 360
Moskowitz, D.S. 65, 126
Mount, M.K. 235, 379, 390-393, 396-397
Mulder, R.T. 322, 328, 337
Munz, D.C. 123
Murray, H. 36, 52, 126, 149
Musson, D.J. 43

N

Naveteur, J. 211
Nemanick, R.C., Jr. 123
Nesselroade, J.R. 179
Nichols, R.C. 164, 166-167
Nolen-Hoeksema, S. 287
Norman, W.T. 49, 51, 349
Nowlis, V. 100

O

Oatley, K. 113, 423
O'Boyle, M. 338
O'Connor, B.P. 47-48, 52, 324-325, 330
Odbert, H.W. 27
Oddy, K. 38-39, 57, 378-379, 393
O'Gorman, J.G. 207-208, 212
Olson, B.D. 247-248
Ormel, J. 268-270
Ortony, A. 144
Osler, W. 294
Ozer, D.J. 69, 410

P

Parker, G. 321
Parker, J. 71-72, 74, 273, 276
Parker, J.D.A. 232, 287, 387-388, 398
Pashler, H. 142, 353
Paulhus, D.L. 378, 380

Pennebaker, J.W. 295, 308
Perugini, M. 47, 49-50, 54-55, 78
Pervin, L.A. 35, 59, 62-63, 144, 241, 421
Peterson, C. 279, 305
Petrides, K.V. 143, 401
Piedmont, R. 271, 282, 288
Pietromonaco, P.R. 143, 247
Pincus, A.L. 333
Pinker, S. 75
Pivik, R.T. 213
Plomin, R. 87-88, 92, 157, 163, 166-168, 171-173, 176-180, 182, 184, 407
Polivy, J. 119
Powell, A. 58, 187
Presly, A.S. 323-324
Pritchard, M.E. 279
Pryse-Phillips, W. 196

R

Ragland, D.R. 296-297
Raine, A. 332-333
Rector, N.A. 332
Reisenzein, R. 109, 113-114
Reiss, S. 174, 176-178, 288
Revelle, W. 72, 221, 350, 356-358, 360, 367
Reynolds, S.K. 335
Rieke, M.L. 42, 44, 53
Robbins, T.W. 137, 206, 220, 308-309, 413
Roberts, B.W. 94-96, 98, 210, 232-233, 386, 398-400, 403
Rogers, C.R. 146-148, 151, 153, 245
Rosenman, R.H. 295
Rothbart, M.K. 87-90
Royce, J.R. 58
Runyan, W.M. 146
Russell, J.A. 110-112, 123
Rusting, C.L. 128, 130
Ryan, R.M. 116, 149-151

S

Saarni, C. 230-231
Salgado, J.F. 390, 395-396
Salovey, P. 111, 152, 397-400
Saroglou, V. 281-282
Saucier, G. 49-50, 55-56, 58-59, 73, 406
Sawaf, A. 398
Scheier, M.F. 149, 251, 279, 282
Schilling, E.A. 233, 265, 269

Schimmack, U. 79, 109, 111-113, 120, 122, 133
 Schlenker, B.R. 243-244
 Schmidt, N.B. 55, 184, 288, 379, 393
 Schmitt, D.P. 58
 Schneider, K. 141, 313, 349, 360, 394
 Schooler, C. 234
 Schredl, M. 140
 Schroeder, M.L. 325-327, 333
 Schunk, D.H. 385
 Schwartz, J.C. 63, 65, 380
 Schwarzer, R. 236
 Sedikides, C. 119
 Seidlitz, L. 281
 Seligman, M.E.P. 151, 279
 Selye, H. 261, 289
 Shaver, P.R. 238-239
 Shea, M.T. 319, 336
 Shea, T. 320-323, 387
 Sheldon, K.M. 151
 Sher, K.J. 266-267
 Sherman Hansen, J. 248
 Shigehisa, T. 91, 208, 346
 Shoda, Y. 64, 67-68, 227-228, 253
 Siegle, G.J. 86, 108, 132, 221, 277, 293, 306, 351, 366, 409, 414, 420
 Sifneos, P.E. 387
 Smith, B.D. 199-200, 210-213, 219
 Smith, G.M. 51
 Smith, T.W. 279, 291, 388
 Snyder, M. 151, 183, 243-245, 251
 Spearman, C. 34
 Speranza, O. 215-216
 Spielberger, C.D. 31, 100-103, 105-106, 114, 228, 360, 397
 Stajkovic, A.D. 235-236
 Stalikas, A. 32-33
 Stam, H.J. 72
 Stansfeld, S.A. 302, 304
 Stanush, P.L. 379
 Stelmack, R.M. 32-33, 198, 208-211, 213, 219-220, 353
 Stenberg, G. 198, 209, 216
 Steptoe, A. 262, 302-304
 Stone, S.V. 268, 297, 305
 Strelau, J. 88, 91-93, 172-173, 422
 Sullivan, H.S. 240, 308
 Surtees, P.G. 266, 270
 Swann, W.B., Jr. 233, 235, 241
 Symons, J.R. 91, 208, 346
 Szirmák, Z. 78

T

Takemoto-Chock, N.K. 49, 51, 56-57
 Tellegen, A. 58, 110-111, 113, 133, 169, 182
 Ten Berge, M.A. 73
 Thayer, R.E. 109-113, 115-117, 120, 122-123, 129, 133, 208, 248, 266
 Teofrast 27, 32, 312
 Thomas, A. 87-90
 Todorov, A. 144-145
 Torgersen, A.M. 178, 287
 Torgerson, S. 306
 Trapnell, P.D. 228, 246
 Triandis, H.C. 76, 78, 250
 Trull, T.J. 55, 266-267, 335
 Tucker, D.M. 350
 Tupes, E.C. 49, 51
 Tyrer, P. 315, 319, 322-323

U

Urbina, S. 37, 373, 381-382, 391, 395

V

Van Heck, G.L. 57, 73, 367
 Van Ijzendoorn, M.H. 238
 Venables, P.H. 332
 Vollrath, M. 266, 287, 308

W

Wainwright, N.W.J. 266, 270
 Walton, H.J. 323-325
 Watkin, C. 331, 398, 403
 Watson, D. 110-111, 113, 115-116, 118, 120-121, 123-127, 130-131, 133, 148, 263, 266, 295, 298, 308, 413
 Webb, E. 34, 50, 52, 58
 Weigold, M.F. 243-244
 Weinman, J. 357
 Wells, A. 144, 240-242, 251, 254, 280, 282-288, 364-365, 387, 389, 409, 418, 423
 Westen, D. 138-140
 Whiteman, M.C. 228, 248, 297, 306, 324
 Whiteside, S.P. 214
 Widiger, T.A. 55, 318-324, 333, 335-336, 338, 386, 410
 Wiggins, J.S. 36, 52, 55, 228, 246, 333
 Wohlfarth, T. 269-270
 Woody, E. 369

Woolaway-Bickel, K. 288
 Wright, J.C. 31, 66-67, 71-72, 74, 247
 Wundt, W. 33, 100, 112

Y

Yang, K. 78-79
 Yerkes, R.M. 346-347, 360

Z

Zawadzki, B. 91-93
 Zeidner, M. 101, 104-105, 117, 119-120, 127, 152, 221, 232-233, 254, 272-273, 287, 360, 367, 369-370, 375, 385-386, 398-399, 403, 410, 417-418, 420
 Zelenski, J.M. 104, 128, 214
 Zimmerman, B.J. 236
 Zimmerman, P. 238
 Zirkel, S. 242-243, 422
 Zuckerman, M. 21, 47, 55-57, 59, 101-102, 115, 187, 193-195, 199, 203, 210, 212, 220-222, 280, 244, 408-409, 413, 415

Index tematic

A

Activation-Deactivation Adjective Checklist (AD-ACL) 109
activitate electrodermică 194-195, 210-211, 213
afect 108-114
agreabilitate 50-51, 53-55, 57-61, 228, 246-250, 252
agresiune 224-225
alegerea profesiei 394-396
alexitimie 387-388
Alzheimer (boala) 86, 183
anxietate 100-106
 aspectele cognitive ale ~ 114, 420
 beneficiile adaptive ale ~ 371
 concentrarea atenției și ~ 350-351
 hipervigilența și ~ 365
 ~ și deducțiile predictive 363-364
 ~ și înclinația atențională 362-366
 ~ și performanța 360-366, 371
 modele trăsătură-stare 101-108, 115, 117
 State-Trait Anxiety Inventory (STAI) 101
 timiditatea și ~ 242
 trăsături și stări 100-106, 114-115
asocieri personalitate-dispoziții 130
atașare 237-239, 252, 255
atenție 111, 113, 117-119, 350-352, 354-358, 361-368
autorealizare 148-150
autoreglare 89-90, 372. *Vezi* și nevrozism (N) :
 modelul de autoreglare
autoritarism 255

B

Baltimore Longitudinal Study of Ageing (BLSA) 83
bazele biologice ale personalității 180, 182, 188, 412-413, 424
bătrânețe 71

Behavioural Activation System (BAS). *Vezi* sistemul de activare a comportamentului
Behavioural Facilitation System (BFS). *Vezi* sistemul de facilitare a comportamentului
Behavioural Inhibition System (BIS). *Vezi* sistemul de inhibare a comportamentului
boli cardiace 294-297, 309-310
 infarct miocardic 295-297
 ostilitatea și ~ 297
 stresul și ~ 301-304
boli psihosomatice 308-309

C

calitatea de șef 392
cancer 297-300, 310
carieră (desfășurarea și schimbarea ~) 404
căutarea senzațiilor 212-213
chestionare
 alegerea ~ 374-375
 California Psychological Inventory (CPI) 45
 Children's Behavior Questionnaire (CBQ) 89
 Chinese Personality Assessment Inventory 75
 Cognitive Interference Questionnaire (CIQ) 118
 Dimensional Assessment of Personality Pathology-Based Questionnaire (DAPP-BC) 326-327
 Dundee Relocation Inventory (DRI) 265
 Dundee Stress State Questionnaire (DSSQ) 119-120
 EAS Temperament Survey (EAS-TS) 88
 Eight State Questionnaire (8SQ) 108
 EQ-i 401-403
 elaborarea ~ 36-37
 evaluarea ~ 375-377
 fidelitatea ~ 375; stabilitatea ~ 375;
 validitatea ~ 375-376
 Eysenck Personality Questionnaire - Revised (EPQ-R) 46, 77, 92-93

- Formularul de cercetare a personalității al lui Jackson 78
General Health Questionnaire (GHQ) 264
Guildford Zimmerman Temperament Survey (GZTS) 82, 86
Hogan Personality Inventory 55, 57
Infant Behavior Questionnaire (IBQ) 89
 inclinațiile răspunsurilor 378-381
 autoînșelare 379-380; controlarea impresiei 362-364; represiune 364; stiluri de răspuns 362
Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI) 59
Multidimensional Personality Questionnaire (MPQ) 72
NEO-Personality Inventory - Revised (NEO-PI-R) 47, 50, 52-55, 75, 77, 97
Occupational Personality Questionnaire (OPQ) 45
Personality Rating Scale (PRS) 83
 scalele de personalitate Comrey 78
Schutte Self Report Inventory (SSRI) 401
Self-Report Delinquency Interview 95
Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF) 42-44, 53-54
State-Trait Anxiety Inventory (STAI) 101-103
Tridimensional Personality Questionnaire 52
 Vezi și evaluarea personalității
Cognitive-Affective Personality System (CAPS).
 Vezi sistemul cognitiv-afectiv al personalității
 comportament 29-30, 62-63, 74
Children's Behavior Questionnaire (CBQ) 89
 ~ delictual 68, 95
 ~ din primii ani de viață 95
 ereditatea și mediul 173-176
Infant Behavior Questionnaire (IBQ) 89
 îngrijirea parentală 90
 prioritatea cauzală 30-31
 rolul central în trăsătura caracteristică 66-67
 sănătatea și ~ 309-310, 315, 322
 ~ social 228-229, 246-247, 255
 Vezi și constanță; extraversiune (E); situații
 concepții sociocognitive 224-230, 246, 254-255
 concepții sociopsihologice 224-225, 229-230, 251-254, 255. Vezi și comportament; sisteme de credințe și atitudini; constructivism social
 concepții umaniste și fenomenologice 145-146, 152-153
 autorealizare 148
 autoconstrucția personalității 147
 conflict și patologie 148
 motivația direcționată către sine 149-152
 sinele 146-147
 conexiunea interpersonală 75
 constanță
 ~ comportamentului, rolul contextului 66-68
 formele imaginare viitoare ale sinelui 241
 perspectiva interacționistă 244-246
 scenariul interpersonal 243
 schema sinelui 240-242
 surse de inconstanță 243-244
 testarea ~ 63-66
 constructivism social 225-226, 254
 conștiinciozitate
 consens 60-61
 ~ și longevitatea 293-294
 ~ și sănătatea 306
 ~ și valorile sociale 228
 stabilitate 85-86
 conștiința de sine 120, 251, 280
 control (locul ~) 278-279
 copii
 atașarea ~ 237-239, 255
 afecțiuni ale copilăriei 385
 Children's Behavior Questionnaire (CBQ) 89
 Infant Behavior Questionnaire (IBQ) 89
 ~ maltratați 175
 Vezi și dezvoltarea personalității; temperament; studii despre adopție; studii despre gemeni
 creativitate 369-370
 credințe religioase 281-282, 305
 cultură 75-79
 studii interculturale 77-79
 trăsături specifice ~ 79
 cunoașterea propriilor capacități 234-237, 252, 255

D

- „dacă... atunci...” (relațiile ~) 67
 deducții predictive 363-364
 dependență de alcool 180
 depresie 86, 137-138, 241, 244, 267, 270-271
 deschidere 60, 85-86, 228
 dezvoltarea personalității 255, 293-294
 atașare 237-239, 294
 cunoașterea propriilor capacități 234-237, 255
 determinism reciproc 234
 metode sociopsihologice 230
 perspective interacționiste 230-234
 stabilitatea trăsăturilor 86-87

- Vezi și temperament
 dimensiunile stărilor 100-101, 108-117
 emoții negative 113-115
 modele bidimensionale 109-111
 modele tridimensionale 112-113
 validitatea scalei dispoziției 115-117
 dispoziție
 evaluarea ~ 108-109
 extraversiunea (E) și ~ 123, 123-126
 emoțiilor negative 113-115
 modele bidimensionale 109-111, 116-117
 modele tridimensionale 112-113
 nevrozismul și ~ 123-126
 tehnica Velten 117
 validitatea scalelor 115-117
 Vezi și stări
 dor de casă 264-265

E

- efect cameleonic 144
 electroencefalografie (EEG) 195-197
 emică 76-77
 emoții
 alexitimie 387-388
 asocieri între personalitate și ~ 107-108
 dezvoltarea competenței 232-233
 ~ negative 113-115
 studiu bazat pe vizualizare funcțională 204-205
 Vezi și tulburări de personalitate; inteligență emoțională; stări
 etică 77-79
 evaluarea personalității
 aspecte etice și juridice 383-384
 chestionare
 alegerea ~ 374-375; evaluarea ~ 374-377, 392; inclinațiile răspunsurilor 378-381
 luarea deciziilor 381-383
 performanța în muncă 382, 389-393
 calitatea de șef 391-392; corelații instituționale ale personalității 392-393; meta-analize ale „celor cinci mari” 390-392, 394-395
 principii 384
 psihologia clinică 382-392, 386-389, 404
 alegerea terapiei 387-388; patologie 389; prognoză 388
 psihologia educației 384-386, 404
 Vezi și inteligență emoțională; psihologie instituțională

- excitație 222
 conceptul de ~ 205-207
 ~ și performanța 345-358
 extraversiune, studii bazate pe EEG și EP 207-209
 extraversiunea și sistemul nervos autonom 210-211
 nevrozismul și ~ 211-212
 psihozismul, impulsivitatea și căutarea senzațiilor 212-213
 teoria lui Eysenck 190-191, 194, 207
 trăsăturile și ~ 213-214
 extraversiune (E)
 activare comportamentală 105
 ~, activitatea socială și dispoziția pozitivă 131
 consens 60-61
 corelative 221, 415
 excitația corticală și ~ 104-105
 explicații cognitive 356-358
 ~ și dispoziția 122-126
 ~ și nevrozismul 130-133
 ~ și performanța 72, 346-347, 351-360, 370-371
 ~ și sistemul nervos autonom 210-211
 ~ și stresul 278
 modelul ambiental-genetic 164-165, 170-171
 modelul cu trei factori al lui Eysenck 46-47
 stabilitate 85-86
 studii bazate pe EEG și EP 207-209
 studii despre gemeni 160-161, 164-165
 tipar cognitiv 351-355, 419
 explicații psihobiologice pentru ~ 355-356
Eysenck Personality Profiler 58

F

- factori de rang superior 61
 consensul din studiile bazate pe chestionare 52-54
 consensul lexical 49-52, 77-78
 critici teoretice 58-59
 modelul cu cinci factori al lui Costa și McCrae 47-48
 modelul cu trei factori al lui Eysenck 46-47, 84-86
 probleme psihometrice 54-56
 structura personalității 48-49
 factori genetici 157, 185
 covariație genetică 179-182, 185
 ~ și unele trăsături de personalitate 171-173
 mediu 173-178, 185

model de extraversiune 164-165, 170-171
 modificarea personalității 179
 proiecte de cercetare 157
 soluționarea problemelor 262-263
 studii de genetică moleculară 162, 182-185
 Quantitative Trait Loci (QTL) 184
 studii ale asocierii 183
 studii ale legăturii 183-184
Vezi și studii despre adopție; studii despre gemeni
 factori primari ai personalității
 California Psychological Inventory (CPI) 45
 Occupational Personality Questionnaire (OPQ) 45
 Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF) 42-44, 53-54
 fericire 79, 293-294, 305-306
 fidelitate 81
Formal Characteristics of Behaviour-Temperament Inventory (FCB-TI) 91-92
 furie 114

I

ierarhia soluțiilor factoriale 56-57
 impulsivitate 212-215, 342
 inconștientul 138-139, 141-142, 152-153
 implicații în teoria trăsăturilor 144-145
 studiile experimentale 142-143
 vise 139-140
 indicii sociale 244-246
 inhibiție 87
 inteligență 366-370, 371-372
 asocieri empirice între personalitate și ~ 368-369
 competența intelectuală 367
 creativitatea și ~ 369-370
 ~ emoțională. *Vezi* inteligență emoțională
 performanța la testare 367
 stiluri cognitive 367-368
 inteligență emoțională 397-398, 404
 aplicații în psihologia organizațională 398, 402-403
 chestionarul EQ-i 401-402
 evaluarea ~ 398-402
 modele ale capacității 398
 modele combinate 398-399, 401
 interacționism 62, 66-67, 72-75, 79-80
 istoria trăsăturilor 32-36, 60
 ipoteze lexicale 34
 începuturile științei 34

psihologia populară 32
 studii empirice 34
 teoria trăsăturilor 35-36, 59-60
 umori 32-33

L

longevitate 293-294. *Vezi și* bătrânețe
Longitudinal Aging Study Amsterdam (LASA) 94

M

mediu 173-178
 copii maltratați 175
 interacțiunea dintre persoană și ~ 233
 proiectul „Mediul ambiant particular în dezvoltarea adolescenților” (*Nonshared Environment in Adolescent Development* - NEAD) 178
 teoria tranzacțională 106. *Vezi și* studii despre adopție; studii despre gemeni
 metode bazate pe modul de viață 306-307
 modele trăsătură-stare 115
 criteriile lui Zuckerman 101-103
 statutul causal al stărilor 103-104
 teorii despre medierea efectuată de stări 104-108
 modelul „celor cinci mari” 61
 consensul din studiile bazate pe chestionare 52-54
 consensul lexical 49-52
 critici teoretice 58-60
 instrumente de măsurare 54-55
 probleme psihometrice 54-59
 modelul cu cinci factori 47-48, 84-86, 333-336. *Vezi și* modelul „celor cinci mari”
 modelul cu trei factori 46-47, 84-86
 motivație 149-152. *Vezi și* teoria sensibilității de întărire
Multi-Motive Grid (MMG) 150

N

neuropsihologie
 modelul complexității al lui Zuckerman 193-194
 ~ și personalitatea 187-189
 teoria ~ 189-190, 221-222
 testarea 194-195
 teoria excitației a lui Eysenck 190-191, 195
 teoria neurofiziologică a lui Gray 191-193, 195
 neuroștiința cognitivă 350-351

nevrozism (N)
 cauzalitate 268-271
 consens 60-61
 extraversiunea și ~ 130-133
 mediatorii ~ 275-277
 modelul cognitiv-adaptiv 420
 modelul cu trei factori al lui Eysenck 46-47
 modelul de autoreglare 282-288
 ~ ca factor de risc al maladiilor 300-301, 309-310
 ~ și dispoziția 122-126
 ~ și excitația 211-212
 ~ și bolile psihosomatice 308-309
 ~ și performanța 360-366, 370-371
 ~ și simptomele psihiatrice 266-268, 282-288
 ~ și stresul 263-271, 276-277, 289
 stabilitate 85, 415
 testarea constanței 65
Nonshared Environment in Adolescent Development (NEAD). *Vezi* proiectul „Mediul ambiant particular în dezvoltarea adolescenților”

O

optimism 279-280, 304-306
 ostilitate 300

P

performanță
 anxietatea și ~ 360-366, 370-371
 excitația și ~ 345-358
 extraversiunea-introversiunea și ~ 66, 346-347, 351-360, 370-371
 legea Yerkes-Dodson 346-347
 metodele neuroștiinței cognitive 350-351
 nevrozismul și ~ 360-366, 370-371
 ~ în muncă 382, 389-393
 California Psychological Inventory (CPI) 45
 calitatea de șef 292
 corelative organizaționale ale personalității 393-393
 metaanalize ale „celor cinci mari” 390-392, 394-395
 Occupational Personality Questionnaire (OPQ) 45
 ~ și teoria trăsăturilor 342-345, 370-371
 factori moderatori 343-344
 trăsături-cheie 344-345
 psihologia cognitivă și ~ 348-350
 teorii psihobiologice 345-348, 355-356

Vezi și performanță în muncă
 personalitate
 autoconstrucția ~ 147
 bătrânețe 94
 coerență 227-228
 componente 225
 dezvoltarea ~: *vezi* dezvoltarea personalității
 evaluarea ~: *vezi* evaluarea personalității
 factori primari ai ~: *vezi* factori primari ai personalității
 modificarea ~ 85-86, 179
 ~ anormală: *vezi* tulburări de personalitate
 ~ și psihologia tradițională 408-409
 structura ~: *vezi* structura personalității
 temperamentul și ~ 57-58, 91-93, 97-98
 teoria ~ 421-425
 tulburări de ~: *vezi* tulburări de personalitate
Positive and Negative Affect Scale (PANAS; PANAS-X) 110
 potențiale declanșate (*evoked potential* - EP) 197-198, 208-209
 probleme psihometrice 60-61, 406-407
 coeficientul de corelare Pearson (*r*) 37
 elaborarea chestionarelor 36-37
 factori de rang superior 53-59
 factori secundari 41-42
 grup de trăsături
 analiza factorială 38-40
 analiza factorială de confirmare 41
 limite 40-41
 tehnici de explorare 41
 modelare structurală 41
 ~ cu scale unice 37-38
 fidelitate 37
 stabilitate 37
 validitate 37
 proiectul „Mediul ambiant particular în dezvoltarea adolescenților” 178
 psihanaliză 136-137, 139-141, 152-153
 ~ și personalitatea 139-141
 psihologia clinică 382, 386-389, 404. *Vezi și* tulburări de personalitate
 psihologie cognitivă
 ~ și performanța 348-350
 limitarea reacției (*response bottleneck*) 353
 psihologia educației 384-386, 404
 psihologie evolutivă 157-158
 psihologie existențială 145
 psihologie instituțională 404
 alegerea profesiei 391, 394-395
 California Psychological Inventory (CPI) 45

desfășurarea și schimbarea carierei 395-396
 inteligență emoțională 398, 402-403
Occupational Personality Questionnaire (OPQ) 45
 performanță în muncă 382, 390-393
 satisfacția profesională și stresul 396-397
 variabile moderatoare 392-393
 psihologie pozitivă 151-152
 psihopatie 139, 331-332
 psihozism 212-213
 consens 60-61
 modelul cu trei factori al lui Eysenck 46-47
 ~ și creativitate 369-370

R

Reinforcement Sensitivity Theory (RST). *Vezi*
 teoria sensibilității de întărire
 rețea nomologică 38, 46, 60
 ritm cardiac 199-201
 robustețe 278
 rolul central în trăsătura caracteristică 66-67

S

satisfacția profesională 336-337
 sănătate
 amortizorii stresului 304-306
 cancer 297-300, 309-310
 comportamentul și ~ 292, 306
 General Health Questionnaire (GHQ) 264
 longevitate 293-294
 boli cardiace 294-297, 302-304, 310
 boli psihosomatice 308-309
 metode bazate pe modul de viață 306-307
 nevrozismul ca factor de risc 300-301, 310
 personalitatea și ~ 273-275
 răceala 304
 starea de bine subiectivă 121-122
 stresul și ~ 301-307, 310
 schema sinelui 240-242
 schizofrenie 148, 332-333, 345
 schizotipie 316, 332-333, 345
 sex 76, 250
 diferențe 76
 roluri 250
 sinele 146-147
 sisteme de motivare cerebrală 132
 sisteme de credințe și atitudini 249-250
 sistemul de activare comportamentală 105, 193
 sistemul de facilitare a comportamentului 110

sistemul de inhibare comportamentală 105
 sistemul nervos central (SNC) 90
 sistemul cognitiv-afectiv al personalității 64, 67-68
 situații 79-80
 constanța comportamentului: contextul 66-68
 critica situaționistă a trăsăturilor 63
 implicații ale controversei 68-72
 ipoteze 69-71
 taxonomiile ~ 73
 testarea constanței 63-66
 soluționarea problemelor (*coping*)
 contribuții genetice la ~ 262-263
 ~ de tip spiritual sau religios 281-282
 ~ și stresul 263, 272-273, 281
 ~ și traumele 287
 speranță 279-280
 spiritualitate 281-282, 304-306
 sprijin social 281
 stabilitate 81-82
 definiție 81
 deschidere 85
 diferențe individuale 82-84, 97-98
 extraversiune 85-86
 nevrozism 85-86, 415
 nivelul mediu al trăsăturilor 82
 personalitate 86, 102
 ~ și dezvoltarea personalității 86
 studii despre „cei cinci mari” și trăsăturile eysenckiene 84-86
 starea de bine subiectivă (*subjective well-being* – SWB) 121-122
 stări
 aspecte cognitive ale ~ 118-119
 efectele trăsăturilor asupra ~ 101
 locul ~ în teoria trăsăturilor 100-101
 ~ subiective 119-121, 125
 ~ în opoziție cu trăsăturile 101
 Vezi și dimensiunile stărilor; modele trăsătură-stare; trăsături și stări
Standard Social Science Model (SSSM) 75
State-Trait Anger Expression Inventory (STAXI) 114
State-Trait Anger Scale 114
State-Trait Anxiety Inventory (STAI) 101
 stima de sine 119, 235-236
 stres 259, 288
 amortizorii stresului 304-306
 locul controlului și ~ 278-279
 aprecierea cognitivă secundară 280-281
 conștiința de sine și ~ 280

definiții ale ~ 259-260
 diferențe individuale în reacția la ~ 262-263
 dor de casă 264-265
 extraversiunea și ~ 278
 ~ la volan 68
 măsurarea ~ 260-261
 metode de cercetare bazate pe modul de viață 306-307
 modele tranzacționale ale ~ 271-272, 289
 nevrozismul și ~ 263-271, 276-277, 289
 optimismul, speranța și ~ 279-280
 sensibilitatea fiziologică 261-263
 robustețea și ~ 278
 satisfacția profesională și ~ 396-397
 soluționarea de tip spiritual sau religios 281-282
 soluționarea problemelor 262-263, 272-273, 282-282
 sprijinul social 281
 ~ și sănătatea 301-307, 310
 structura personalității
 concepții actuale 48-49
 consensul din studiile bazate pe chestionare 52-54
 consensul lexical 49-52, 77-78
 critici teoretice 58-60
 modalități psihodinamice în opoziție cu cele bazate pe trăsături 137-139
 probleme psihometrice 54-59
 studii despre adopție 161-162, 167-168
 studii despre gemeni 160-161, 163-167
 extraversiune 160-161, 164-165
 gemeni despărțiți 169-170
 ipoteza mediilor ambiante egale 166-167
 model de tipul gene-mediu pentru extraversiune 164-165
 soluționarea problemelor 262-263
 studii despre familii 169-170
 variația genetică neaditivă 165-166
 studii longitudinale 93-98, 293-294
 studiul Dunedin 93-97

T

tehnici psihofiziologice 222, 407-408
 activitate electrodermică 198-199, 200, 210
 aspecte ale cercetării 219-222
 electroencefalografie (EEG) 195-197
 potențiale cerebrale medii declanșate (EP) 197-198, 207-209
 ritm cardiac 199-201

tehnici de vizualizare a funcționării cerebrale 201-205
Vezi și teoria sensibilității de întărire
 temperament 87-88
 autoreglare 89
 cercetare 87-88
 definiția ~ 87
 dezvoltare 232
 EAS Temperament Survey (EAS-TS) 88
 Guildford Zimmerman Temperament Survey (GZTS) 82
 instrumente de măsurare a ~ 88-90
 personalitatea și ~ 87, 92-93, 98
 studii longitudinale 93-98
 ~ din primii ani de viață și comportamentul delictual 95
 ~ și comportamentele de îngrijire parentală 90
 termenii lui Galen 32
 tipologia lui Kant 33
 tipologia lui Wundt 33
 tradiția neopavloviană 90-92
 teoria autodeterminării 149-150
 teoria psihodinamică
 psihanaliză 136-137, 152-153
 psihanaliză și personalitate 139-141
 ~ și structura personalității 137-139
 teoria sensibilității de întărire 214, 222
 concluzii 219-220
 revizii 217-219
 studii inițiale 215-216
 ~ și performanța 347
 teoria tranzacțională 108. *Vezi și* stres: modele tranzacționale
 teoria trăsăturilor 35-36, 58-59, 135, 407
 aplicații 409-411
 concepții pluricomponentiale 413-416
 teoria cognitiv-adaptivă 416-421
 ~ și teoria personalității 421-424
 teorii biologice tradiționale 412-413
 Vezi și concepții umaniste și fenomenologice; inconștientul; teoria psihodinamică
 teorii psihobiologice 345-348, 355-356, 407-408
Terman Life-Cycle Study 94, 97
 testul Stroop 362 366
Thematic Aperception Test (TAT) 149-150
 timiditate 242
 trăsături
 amplă 68-69
 concepții științifice despre ~ 28-31
 concepții uzuale despre ~ 27-28
 definiție 66

- poziția internă 31
 prioritatea cauzală 30-31
 ~ legate de sine 251
 ~ „de suprafață” 31
 ~ în opoziție cu stările 78
 ~ „sursă” 31
Vezi și istoria trăsăturilor; teoria trăsăturilor; trăsături și stări
- trăsături și stări
 deosebirea dintre ~ 101
 studii corelative 123-126, 130-133
 studii empirice 121-133
 studii experimentale 128-130
Vezi și modele trăsătură-stare
- trebuințe 149-150
- trilogia minții 119-121
- tulburări de personalitate 266, 311-312, 339
 clasificarea DSM IV 313-315, 319-320, 322-323, 336-338
 clasificarea ICD 10 313-314
 concepte despre ~ 312-313
 descrieri ale ~ 315-316
 modele dimensionale 306-308
 modelul cu patru A 328-330
 modelul lui Livesley 325-328
Personality Deviance Scales (PDS) 324
 Probleme legate de ~ 317-323
- creșterea validității 320-322
 dereglarea din sistemul DSM 322-323
 etichetarea și tautologia 317-319
 suprapunerea parțială a construcțiilor 319-320
- psihopatie 330-332
 schizotipie 332-333
 ~ și personalitatea normală 237
 DSM-IV, Cloninger și Eysenck 336-338
 modelul cu cinci factori 333-336
 viziunea psihometrică 325-326
Vezi și tulburări emoționale
- tulburări emoționale
 alexitimie 387-388
 nevrozismul și ~ 266-268, 282-288
 factori de vulnerabilitate 286-288
Vezi și tulburări de personalitate
- U**
- umori 32-33
UWIST Mood Adjective Checklist 132
- V**
- vise 139-140
 vizualizarea funcționării cerebrale (tehnici de ~) 201-205

COLLEGIUM. Psihologie

au apărut:

- Adrian Neculau (coord.) – *Psihologie socială. Aspecte contemporane*
 Andrei Cosmovici – *Psihologie generală*
 W. Doise, J.-C. Deschamps, G. Mugny – *Psihologie socială experimentală*
 Adrian Neculau, Gilles Ferréol (coord.) – *Minoritari, marginali, excluși*
 Constantin Cucoș – *Minciună, contrafacere, simulare. O abordare psihopedagogică*
 Mielu Zlate (coord.) – *Psihologia vieții cotidiene*
 R.Y. Bourhis, J.-P. Leyens (coord.) – *Stereotipuri, discriminare și relații intergrupuri*
 Serge Moscovici – *Psihologia socială sau mașina de fabricat zei*
 Adrian Neculau (coord.) – *Câmpul universitar și actorii săi*
 Adrian Neculau (coord.) – *Psihologia câmpului social. Reprezentările sociale*
 J. Barus-Michel, F. Giust-Desprairies, Luc Ridet – *Crize. Abordare psihosocială clinică*
 Andrei Cosmovici, Luminița Iacob (coord.) – *Psihologie școlară*
 Șerban Ionescu – *Paisprezece abordări în psihopatologie*
 Serge Moscovici (coord.) – *Psihologia socială a relațiilor cu celălalt*
 Willem Doise, Gabriel Mugny – *Psihologie socială și dezvoltare cognitivă*
 Ana Stoica-Constantin, Adrian Neculau (coord.) – *Psihosociologia rezolvării conflictului*
 André Sirota – *Conduite perverse în grup*
 Adrian Neculau, G. Ferréol (coord.) – *Psihosociologia schimbării*
 Mircea Miclea – *Psihologie cognitivă. Modele teoretico-experimentale*
 Mielu Zlate – *Psihologia mecanismelor cognitive*
 Gilles Ferréol (coord.) – *Identitatea, cetățenia și legăturile sociale*
 Mielu Zlate – *Introducere în psihologie*
 Ion Dafinoiu – *Elemente de psihoterapie integrativă*
 Eva Drozda-Senkowska – *Psihologia socială experimentală*
 Cornel Havârneanu – *Cunoașterea psihologică a persoanei.*
Posibilități de utilizare a computerului în psihologia aplicată
 Steve Duck – *Psihologia relațiilor interumane. Teorie, concepte și noțiuni fundamentale*
 Valentin Clocotici, Aurel Stan – *Statistică aplicată în psihologie*
 Gilles Ferréol (coord.) – *Adolescenții și toxicomania*
 Adrian Neculau (coord.) – *Analiza și intervenția în grupuri și organizații*
 Pierre De Visscher, Adrian Neculau (coord.) – *Dinamica grupurilor. Texte de bază*
 Mihaela Roco – *Creativitate și inteligență emoțională*
 Jean Delacour – *Introducere în neuroștiințele cognitive*
 Ion Dafinoiu – *Personalitatea. Metode de abordare clinică: observația și interviul*
 Septimiu Chelcea – *Un secol de cercetări în psihosociologie*
 Aurel Stan – *Testul psihologic. Evoluție, construcție, aplicații*
 Dan Goglează – *Psihoterapia ca relație a schimbării individuale. Strategii, cazuri, soluții, comentarii*
 Alex Mucchielli – *Arta de a influența. Analiza tehnicilor de manipulare*
 Michel-Louis Rouquette – *Despre cunoașterea maselor. Eșeu de psihologie politică*
 Vincent Yzerbyt, Georges Schnaäron – *Cunoașterea și judecarea celuilalt*
 Mihai Kramar – *Psihologia stilurilor de gândire și acțiune umană*
 Jean-Claude Abric – *Psihologia comunicării. Teorii și metode*

Șerban Ionescu, Marie-Madeleine Jacquet, Claude Lhote – *Mecanismele de apărare. Teorie și aspecte clinice*

Ștefan Boncu – *Psihologia influenței sociale*

Daniel Gaonac’h, Pascale Larigauderie – *Memorie și funcționare cognitivă*

Bruna Zani, Augusto Palmonari – *Manual de psihologia comunității*

Ion Dafinoiu, Jenő László Vargha – *Hipnoza clinică. Tehnici de inducție. Strategii terapeutice*

Adrian Neculau (coord.) – *Manual de psihologie socială*

Mihaela Vlăsceanu – *Organizații și comportament organizațional*

Iolanda Mitrofan (coord.) – *Cursa cu obstacole a dezvoltării umane.*

Psihologie, psihodiagnoză, psihoterapie centrată pe copil și familie

Constantin Enăchescu – *Tratat de psihanaliză și psihoterapie*

Jacques Montangero – *Vis și cogniție*

Constantin Enăchescu – *Tratat de psihosexologie*

Roy Schafer – *Interpretarea psihanalitică a testului Rorschach*

Patrick Rateau – *Metodele și statisticile experimentale în științele umane*

Ivana Marková – *Dialogistica și reprezentările sociale*

Zoltán Bogáthy (coord.) – *Manual de psihologia muncii și organizațională*

Dorina Sălăvăstru – *Psihologia educației*

Mielu Zlate – *Leadership și management*

Constantin Enăchescu – *Tratat de igienă mintală*

Mielu Zlate – *Tratat de psihologie organizațional-managerială*

Ticu Constantin – *Evaluarea psihologică a personalului*

Ana Stoica-Constantin – *Conflictul interpersonal. Prevenire, rezolvare*

și diminuarea efectelor

Alex Mucchielli – *Arta de a comunica. Metode, forme și psihologia situațiilor de comunicare*

Nicolae Mitrofan, Laurențiu Mitrofan – *Testarea psihologică. Inteligența și aptitudinile*

Ion Dafinoiu, Jenő-László Vargha – *Psihoterapii scurte. Strategii, metode, tehnici*

Constantin Enăchescu – *Tratat de teoria cercetării științifice*

Vasile Cernat – *Psihologia stereotipurilor*

Marius Milcu – *Psihologia relațiilor interpersonale*

Constantin Enăchescu – *Tratat de psihopatologie*

Romeo Zeno Crețu – *Evaluarea personalității*

Gerald Matthews, Ian J. Deary, Martha C. Whiteman – *Psihologia personalității. Trăsături, cauze, consecințe*

în pregătire :

Dan Goglează – *Viața ca autosugestie. O viziune psihoterapeutică*

Serge Moscovici, Fabrice Buschini (coord.) – *Metodologia științelor socio-umane*

- poziția internă 31
 prioritatea cauzală 30-31
 ~ legate de sine 251
 ~ „de suprafață” 31
 ~ în opoziție cu stările 78
 ~ „sursă” 31
Vezi și istoria trăsăturilor; teoria trăsăturilor; trăsături și stări
 trăsături și stări
 deosebirea dintre ~ 101
 studii corelative 123-126, 130-133
 studii empirice 121-133
 studii experimentale 128-130
Vezi și modele trăsătură-stare
 trebuințe 149-150
 trilogia minții 119-121
 tulburări de personalitate 266, 311-312, 339
 clasificarea DSM IV 313-315, 319-320, 322-323, 336-338
 clasificarea ICD 10 313-314
 concepte despre ~ 312-313
 descrieri ale ~ 315-316
 modele dimensionale 306-308
 modelul cu patru A 328-330
 modelul lui Livesley 325-328
Personality Deviance Scales (PDS) 324
 Probleme legate de ~ 317-323
- creșterea validității 320-322
 dereglarea din sistemul DSM 322-323
 etichetarea și tautologia 317-319
 suprapunerea parțială a construcțiilor 319-320
 psihopatie 330-332
 schizotipie 332-333
 ~ și personalitatea normală 237
 DSM-IV, Cloninger și Eysenck 336-338
 modelul cu cinci factori 333-336
 viziunea psihometrică 325-326
Vezi și tulburări emoționale
 tulburări emoționale
 alexitimie 387-388
 nevrozismul și ~ 266-268, 282-288
 factori de vulnerabilitate 286-288
Vezi și tulburări de personalitate
- U**
- umori 32-33
UWIST Mood Adjective Checklist 132
- V**
- vise 139-140
 vizualizarea funcționării cerebrale (tehnici de ~) 201-205

COLLEGIUM. Psihologie

au apărut:

- Adrian Neculau (coord.) – *Psihologie socială. Aspecte contemporane*
 Andrei Cosmovici – *Psihologie generală*
 W. Doise, J.-C. Deschamps, G. Mugny – *Psihologie socială experimentală*
 Adrian Neculau, Gilles Ferréol (coord.) – *Minoritari, marginali, excluși*
 Constantin Cucoș – *Minciună, contrafacere, simulare. O abordare psihopedagogică*
 Mielu Zlate (coord.) – *Psihologia vieții cotidiene*
 R.Y. Bourhis, J.-P. Leyens (coord.) – *Stereotipuri, discriminare și relații intergrupuri*
 Serge Moscovici – *Psihologia socială sau mașina de fabricat zei*
 Adrian Neculau (coord.) – *Câmpul universitar și actorii săi*
 Adrian Neculau (coord.) – *Psihologia câmpului social. Reprezentările sociale*
 J. Barus-Michel, F. Giust-Desprairies, Luc Ridet – *Crize. Abordare psihosocială clinică*
 Andrei Cosmovici, Luminița Iacob (coord.) – *Psihologie școlară*
 Șerban Ionescu – *Paisprezece abordări în psihopatologie*
 Serge Moscovici (coord.) – *Psihologia socială a relațiilor cu celălalt*
 Willem Doise, Gabriel Mugny – *Psihologie socială și dezvoltare cognitivă*
 Ana Stoica-Constantin, Adrian Neculau (coord.) – *Psihosociologia rezolvării conflictului*
 André Sirota – *Conduite perverse în grup*
 Adrian Neculau, G. Ferréol (coord.) – *Psihosociologia schimbării*
 Mircea Miclea – *Psihologie cognitivă. Modele teoretico-experimentale*
 Mielu Zlate – *Psihologia mecanismelor cognitive*
 Gilles Ferréol (coord.) – *Identitatea, cetățenia și legăturile sociale*
 Mielu Zlate – *Introducere în psihologie*
 Ion Dafinoiu – *Elemente de psihoterapie integrativă*
 Eva Drozda-Senkowska – *Psihologia socială experimentală*
 Cornel Havârneanu – *Cunoașterea psihologică a persoanei.*
Posibilități de utilizare a computerului în psihologia aplicată
 Steve Duck – *Psihologia relațiilor interumane. Teorie, concepte și noțiuni fundamentale*
 Valentin Clocotici, Aurel Stan – *Statistică aplicată în psihologie*
 Gilles Ferréol (coord.) – *Adolescenții și toxicomania*
 Adrian Neculau (coord.) – *Analiza și intervenția în grupuri și organizații*
 Pierre De Visscher, Adrian Neculau (coord.) – *Dinamica grupurilor. Texte de bază*
 Mihaela Roco – *Creativitate și inteligență emoțională*
 Jean Delacour – *Introducere în neuroștiințele cognitive*
 Ion Dafinoiu – *Personalitatea. Metode de abordare clinică: observația și interviul*
 Septimiu Chelcea – *Un secol de cercetări în psihosociologie*
 Aurel Stan – *Testul psihologic. Evoluție, construcție, aplicații*
 Dan Goglează – *Psihoterapia ca relație a schimbării individuale. Strategii, cazuri, soluții, comentarii*
 Alex Mucchielli – *Arta de a influența. Analiza tehnicilor de manipulare*
 Michel-Louis Rouquette – *Despre cunoașterea maselor. Eșeu de psihologie politică*
 Vincent Yzerbyt, Georges Schnaäron – *Cunoașterea și judecarea celuilalt*
 Mihai Kramar – *Psihologia stilurilor de gândire și acțiune umană*
 Jean-Claude Abric – *Psihologia comunicării. Teorii și metode*